
ZALAI MÚZEUM

NÉMETH JÓZSEF 70 ÉVES

13

2004
ZALAEGERSZEG

ZALAI MÚZEUM

13

2004
ZALAEGERSZEG

Közlemények Zala megye múzeumaiból
Mitteilungen der Museen des Komitates Zala
Publications of the museums of Zala County

Szerkesztőbizottság:
HORVÁTH LÁSZLÓ, MÜLLER RÓBERT, NÉMETH JÓZSEF, VÁNDOR LÁSZLÓ

Sorozatszerkesztő:
VÁNDOR LÁSZLÓ

Szerkesztő:
FRANKOVICS TIBOR

Nyomdai előkészítés:
TÖRÖKNÉ MIHÁLYFI IZABELLA, BICSKEI JÓZSEF

KÉSZÜLT A NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM TÁMOGATÁSÁVAL

Kiadja
a Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága

Felelős kiadó: Vándor László
Szerkesztőség:
Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága,
H-8900 Zalaegerszeg, Batthyány u. 2.
Telefon: 36 (92) 314-537
e-mail: muzeum@zmmi.hu
HU-ISSN 0238-5139

NÉMETH JÓZSEF 70 ÉVES

TARTALOMJEGYZÉK:

VÁNDOR LÁSZLÓ:	Előszó	5
BÁNFFY ESZTER:	Újkőkori és rézkori megtelepülés a Kerka völgyében (Neolithic and chalcolithic settling in the Kerka valley Abstract)	7
P. BARNA JUDIT:	Adatok a késő neolitikus viselet megismeréséhez a lengyeli kultúra újabb leletei alapján (Some data to Late Neolithic costume according to new finds of the Lengyel culture)	29
LÁSZLÓ ANDRÁS HORVÁTH - KATALIN H. SIMON:	Kupferzeitliche Siedlungen auf dem Fundort Dobri - Alsó-mező (Rézkori települések Dobri-Alsó-mező lelőhelyen)	55
KVASSAY JUDIT - KISS VIKTÓRIA - BONDÁR MÁRIA:	Őskori és középkori település emlékei Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza lelőhelyen (Prähistorische und mittelalterliche Siedlungsreste von Zalaegerszeg- Ságod-Bekeháza)	119
SZŐKE BÉLA MIKLÓS:	A határ fogalmának változásai a korai középkorban [Adatok a Kerka-vidék kora középkori településtörténetéhez] (Changes in the concept of border in Early Medieval Period [Some data to the settlement history of the Kerka region])	177
MÜLLER RÓBERT:	A keszthelyi Fő tér	193
BENCZE GÉZA:	Kísérlet az Ormándi-berek lecsapolására [1814 - 1821]	207
MEGYERI ANNA:	A zalaegerszegi zsinagóga [ma hangverseny- és kiállítóterem] építéstörténete (The history of the Synagogue of Zalaegerszeg [Presently concert - and exhibition hall])	219
BÉRES KATALIN:	Egy legenda nyomában (In a footstep of a legend)	249
PETÁNOVICS KATALIN:	A zalaszántói tájház - egy népi műemlék viszontagságai	255
MARX MÁRIA:	A kustánszegi kanászház berendezése (Einrichtung des Schweinehirtenhauses im Dorf)	269
KOSTYÁL LÁSZLÓ:	Zala megye képzőművészete a két világháború között	281

Előszó

Hogy rohan az idő! Németh József már hetven éves...

Együtt kezdtünk itt, egy átépítés alatt álló felállványozott épületben, malterosládák között botorkálva, ahol különböző festékszagú termek sarkaiban felhalmozott dobozokban volt a „múzeum”.

Szinte most történt, hogy két hét eltéréssel megérkeztünk a Göcseji Múzeumba. Ő igazgatóként másfél évtizednyi tanári, közigazgatási gyakorlat után, én meg az egyetem padjaiból jöve kezdő régészként. Mi ketten voltunk a nagy üres épületben a szakma. Furcsállva, talán kicsit gyanakodva méregettem az általam akkor megismert „tanácsról jött embert”, aki nem volt se régész, se néprajzos, vagyis ahogyan én tanultam, nem volt muzeológus.

Aztán egyre jobban megismertem. Együtt építettünk polcokat, cipeltük a raktárakba a régészeti, néprajzi, történeti és képzőművészeti anyagokat. Egyszóval elkezdtünk múzeumot csinálni. Kiderült, hogy nekem van muzeológus diplomám, ő pedig nagyon sokat tud. Fantasztikusan sokoldalú ember, aki otthonosan mozog nemcsak szűkebb szakmájában, az irodalomban, hanem ismeri a történelmet, a néprajzot, a művészeteket és a tárgyakat is, amelyek átmentek a kezünkön. Ismerte azt a világot, ahonnan ezek a tárgyak származtak, a megyét, a várost, s főleg azokat az embereket, akik segíteni tudták munkánkat. Általa ismertem meg, fedeztem fel Zalaegerszeget, melynek én akkor lettem lakója.

Sejthető volt, hogy e tanárember régóta, tudatosan készült ide a múzeum világába, ahol széles műveltsége, elméleti felkészültsége segítségével gyorsan

tanulta meg annak gyakorlatát. Nem sok idő kellett ahhoz, hogy tapasztaljam, helyre vetett a sors Németh József mellé. Ő volt az, aki pár év alatt Zalában igazi múzeumi szervezetet hozott létre. Szentmihályi Imre utódként valóban múzeumot csinált abból a kis gyűjteményből, melyet Göcseji Múzeumnak hívtak. Fő célja volt a több évtizedes elmaradás felszámolása, szakembereket toborzott, gyűjtött, kutatott, publikált... Szerényen irodalomtörténésznek nevezte magát, pedig ennél sokkal több volt, talán az utolsó polihisztorok egyike a magyar muzeológiában...

Nagyon messziről indult, egy kis Vas megyei faluból, Nyőgérről, egyszerű parasztcsaládból. A szombathelyi gimnáziumi évek alatt hihetetlen szorgalmával összes hátrányát le tudta dolgozni, s egyenes útra vezetett a pesti tudományegyetemre, magyar nyelv és irodalom szakra. Tehetsége révén akár fővárosi karriert is kezdhett volna, de egy akkori rendelkezés folytán, – Zala megye szerencséjére – ide vetődött, s végleg itt is maradt. Húsz évet dolgozott a múzeumban, idehozott és felnevelt egy muzeológus generációt. Megépítette az első Zala megye történetét teljességében bemutató állandó kiállítást.

Az irodalomtörténet csak egy szegmense volt pályafutásának, e témában Zala sajnos kissé elfeledett sokoldalú írójáról, Pálóczi Horváth Ádámról írta doktori disszertációját. Valójában azonban a művelődéstörténet az igazi terepe, annak szinte minden szegletében a mai napig otthon van. Szűkebb pátriánkban e témában a legegyszerűbb, ha őt keresi meg először az ifjú kutató... S úgy mellékesen feldolgozta a megye műemlékeit, mely két kiadást is megért, összegyűjtötte Zalaegerszeg város örökségét, teljes emléktanyagát. Publikációinak száma meghaladja a másfélszázat.

S ami a legfontosabb, a szülőföldön mindenki ismeri és elismeri. A város, melynek a múzeumot csinálta, 2000 óta díszpolgáraként tiszteli.

Csak papíron ment nyugdíjba. Mindennap itt van a kollégák között és segít. Kérés nélkül tud segíteni, tanácsot adni, lelkesíteni, bátorítani. Ma is aktívan dolgozik, ír, szervez, előadást tart.

Isten éltesen körünkben még sokáig, jó egészséggel, Németh Jóska!

dr. Vándor László
megyei múzeumigazgató

Bánffy Eszter

Újkőkori és rézkori megtelepülés a Kerka völgyében

A Kerka-völgyi mikrorégiós kutatás a nyugat-dunántúli, célzottan és szervezeten folyó településtörténeti programok sorában már a harmadik volt, amelyre 1995 és 1998 között került sor.¹

A korábbi, Kis-Balaton-vidéki és a Hahóti-medencében végzett vizsgálatok mind módszertani szempontból, mind pedig azok eredményeit tekintve példaként és az összehasonlítás alapjául szolgáltak. Igen hasznos volt figyelembevenni a terepbejárás és településtörténeti tapasztalatokat, amelyeket a Nyugat-Dunántúl szomszédos vidékein két korábbi mikrorégiós kutatásaink alapján gyűjtöttünk. A Kerka-völgyi Mikrorégiós programban dolgozó régészek mindegyike ugyanis résztvett a Kis-Balaton és a Hahót-völgyében végzett mikroregionális kutatásokban. Településtörténeti következtetések levonásánál mind a mikro-terület sajátosságai, mind pedig egy nagyobb területen végzett összehasonlító elemzés további szempontokkal gazdagíthatják az értékelést.

A Lenti-medence északi részén végzett kutatási program célja, értelme természetesen a minél több adattal alátámasztott, minél részletesebb településtörténeti kép felvázolása volt. A tavaszi és őszi terepbejárások során talált lelőhelyek alapján azonban e vázlat igen csak fehér foltokkal teli maradt volna. Szerencsére a néhány szondázó és két nagyobb ásatás segített az egyes korszakok megtelepedésének jobb megismerésében is.

Ez utóbbi, nagyobb terület települési viszonyaival való összehasonlítás azonban nemcsak a mi saját korábbi kutatási eredményeinkkel lehetséges. Magam korábban Korek József, majd Müller Róbert Zala megyei őskori lelőhelyekről írt rövid munkája, illetve a göcseji „szegek“ vidékén végzett fontos topográfiai kutatásai mellett elsősorban H. Simon Katalin és Horváth László, egy évtizeden át Zalaegerszegen dolgozó régész kollegáim adataira támaszkodhattam.² Az ő rendszerező munkájuk nyomán a Nyugat-Dunán-

túlról rendelkezésre álló újkőkorról és rézkorról szóló ismereteink megsokszorozódtak. Ezen kívül azonban minden korszaknak megvan a maga segítsége, amelyre a bronzkor, vaskor, római kor, népvándorláskor és középkor településtörténeti összefoglaló értékelésében a szerzők több esetben kitérnek.

Meg kell még említeni két olyan munkát, amely az összehasonlítást a Kerka-völgytől nyugatra, illetve délnyugatra is lehetővé teszi. Irena Šavel muraszombati muzeológus lelőhelykatasztere a Murán túli, attól északra eső területekről (Prekmurje-vidék), illetve egy osztrák kutatási program, az A. Lippert vezette pollenvizsgálati eredmények összegzése a Kerka völgyében és attól északra magyar területen, a magyar határ mentén Stájerországban és a már említett Prekmurje-vidéken mind igen jól kiegészítik a Kerka völgyében terepbejárások alapján tapasztaltakat.³

Említére méltó végül Makkay János hasonló munkája, amelyet a szarvasi járásban végzett terepbejárások alapján végzett el.⁴ Településtörténete számomra példát nyújtott arra, hogyan lehet kevés felszíni adat alapján több ezer évről érvényes történeti, településtörténeti következtetéseket – tudományos igénnyel! – levonni. Ő figyelmeztet arra is, hogy ezek a terepbejárásokra alapozott kutatások a 24. órában történnek,⁵ hiszen a mezőgazdasági munkálatok, a meliorizáció nagyon gyorsan és végérvényesen elpusztít, illetve legalábbis a felszínről észrevehetetlenné teszi a legtöbb lelőhelyet.⁶ Mindezek a szomorú megállapítások növelik a Kerka-völgyében végzett munka jelentőségét, de egyúttal a ránk nehezedő felelősséget is, hiszen lehetséges, hogy többé nem megismételhető, újra nem elvégezhető ez a kutatás.

Jelen tanulmányban röviden összegzem a Kerka-völgyi mikroregionális kutatások alapján rekonstruálható újkőkori és rézkori megtelepedés történetét.⁷

Mezolithikus előzmények?

A Kárpát-medence legtöbb vidékéhez hasonlóan, sajnos, egyelőre nem áll rendelkezésre semmilyen közvetlen bizonyíték a Kerka-völgy és a környező dombvidék újkőkort megelőző lakottságára vonatkozóan. Sem a Jászságban talált mezolitikus telepnyomokhoz hasonló jelenségeket nem fedeztünk fel,⁸ sem legalább jelenlétükre utaló jellegzetes kőeszközöket a felszínen, mint pl. a dél-dunántúli Kaposhomok esetében.⁹ Mindebből azonban elhamarkodott volna azt a következtetést levonni, hogy a Kerka-vidék lakatlan volt ebben a korban. Elegendő tanulsággal szolgáltak a hasonló, lakatlanságot feltételező vélemények az Alföldön, amelynek bizonyos vidékeiről ma már számos mezolitikus települést ismerünk, és nincs ok az azt feltételezni, hogy más, hasonló természeti adottságú területeket kikerültek volna e korszak vadászó-gyűjtögető népcsoportjai. Még akkor sem, ha abból indulunk ki, hogy az újkőkorból bekövetkezett népességnövekedés előtt mind a Kárpát-medence, mind Közép-Európa legnagyobb része csak gyéren lakott terület volt. Az alábbiakban reményeim szerint kiviláglik majd, milyen közvetett régészeti és környezeti nyomok utalnak a terület középső kőkor végi betelepültségére.

Korai neolithikum - a legidősebb településnyomok

A Kerka völgyét övező dombháton és alacsony folyóteraszokon a legkorábbi települések a Dunántúli Vonaldiszes Kerámia (DVK) kultúrájához tartoznak. Olyan szerencsés helyzetben vagyunk azonban, hogy e kultúra legidősebb fázisának lelőhelyén olyan jelenségekre és leletekre bukkanunk, amelyek más kultúrájú népcsoportok hagyatékával való keveredésre utalnak, és e jelekből történeti következtetéseket is lehet vonni. A keveredés kétféle kultúra, kétféle életmód és gazdaság jelenlétét tükrözi, a legidősebb vonaldiszes kultúra jellegzetes vonásai ezen a vidéken igen valószínűleg éppen ebből formálódtak, alakultak ki.

Három fő tényező utal közvetett módon a vadászó-gyűjtögető helyi lakosság jelenlétére és részvételére a kialakuló vonaldiszes kultúrában. Az egyik a vonaldiszes lakosság megtelepedésével kapcsolatos, a másik a Starčevo-kultúra északi peremvidékének kerámiájában lelhető fel, a harmadik pedig mindkét kultúra településeivel fennálló kereskedelmi kapcsolatokra utal.

A Balaton nyugati partjától nyugati irányban haladva az előző mikroregionális kutatások fontos megfigyelése volt a vonaldiszes lelőhelyek egyenetlen előfordulása. Mind talajtani, mind klimatikus szempontból igen hasonló, nedves völgyekkel szabdal-

lankás dombhátak között terepet járva azt tapasztaltuk, hogy az egyik helyen egyáltalán semmilyen nyomát nem találjuk a vonaldiszesek megtelepedésének, a másik helyen pedig olyan sűrűn fekszenek egymás mellett a lelőhelyek, hogy két tanya lakói valószínűleg átláttak egymás házatájára. Mindennek lehetnek finomabb, mai prospekciós eszközökkel nem mérhető okai is, azonban balkáni területeken előfordult hasonló viszonyok alapján valószínű, hogy a délről érkező földművesek mozaikos megtelepedését őslakos vadászó és gyűjtögető népcsoportok jelenléte is okozta: egyszerűen kikerültek egymás szállásterületét.¹⁰

Feltűnő jelenség, hogy a Dunántúl nyugati és déli részén megtelepült korai földművelő lakosság a leletek tanúsága szerint szinte kizárólag egyfajta kőanyagot használt pattintott eszközeinek elkészítésére. Ez a nyersanyag a Bakony hegységben, Veszprémtől északnyugatra, a Szentgál mellett található külszíni bányából származik. Vagyis meglehetősen messze a dél-dunántúli Starčevo-kultúra északi és nyugati határvidékétől. Ugyanakkor a szentgáli bánya közelében a Balaton-Felvidéken számos igen korai lelőhely felszíni nyomait gyűjtötték össze a topográfiai munkálatokat végző régészek.¹¹ Mindebből arra lehet következtetni, hogy kellett lenni olyan népcsoportoknak, amelyek egyrészt a szentgáli bánya környékét ellenőrzésük alatt tartották, másrészt ellátták a tőlük távol akár több mint kétszáz km-re megtelepült késő Starčevo és legkorábbi vonaldiszes kultúra embereit az értékes kő nyersanyaggal, amelyet aztán helyben munkáltak meg a korai földművelők. Feltételezhetően a dunántúli késő mezolitikus őslakosság csoportjai lehettek e kereskedők. Hasonlóképpen a Balaton déli partjára minden bizonnyal vízi úton, a helyi lakosság közvetítésére kerültek azok a hatalmas megmunkált metamorf kőzetdarabok, amelyek Balatonszemesen egy vonaldiszes lelőhelyen találtak nemrégiben.¹²

Végül az utóbbi években feltárt kései Starčevo és korai vonaldiszes települések leletanyagában érdekes különbségeket lehet felfedezni az északi határvidéken, tehát nagyjából a Balaton partjai mentén és attól nyugatra. Itt elsősorban a Vörs-Máriaasszonyszigeten és a Gellénháza-Városréten feltárt kései Starčevo-lelőhelyekre gondolok, melyhez jó ellenpontot nyújt a kultúra legfiatalabb (Spiraloid B) fázisának új, dél-dunántúli lelőhelyének leletanyaga Babarcról, segítségével élesebben meghatározhatók a kultúra kerámiájában belüli különbségek a két területről.¹³ A kései Starčevo-kultúra jellegzetességeit találjuk azonban a legidősebb vonaldiszes településeken is, legalábbis azon a kettőn, amelyet a legutóbbi években lehetett megismerni: a Kerka-völgyi Szentgyörgyvölgy-Pityerdombról van szó, és a Zalaegerszeg melletti Andrásida-Gébárti-tó lelőhelyről.¹⁴

Hozzátehetünk még ehhez az érveléshez egy környezetrégészeti megfigyelést is: Sümegi Pál és Kertész Róbert adatát is a Kárpát-medence őskori erdőirtásainak vizsgálatáról. A szerzők szerint a 6. évezred első felének végén az általunk vizsgált vidéken komolyabb égetéses erdőirtás nyomai találhatók a talajban.¹⁵ Lehet éppenséggel ezt a tevékenységet a korai földműves közösségek munkájának tulajdonítani, de mai tudásunk szerint az első időkben egyáltalán nem számolhatunk intenzív földműveléssel, inkább az állatok számára szakítottak így több legelőt az erdős vidékből. Ugyanakkor tudomásunk van arról is, hogy Közép-Európa több vidékén már a kései mezolitik lakosság is kismértékben irtott erdőt, mégpedig azért, hogy egyes vadon nőtt, de napfényt kedvelő gyümölcsfák számára jobb körülményeket teremtsenek, és gazdagabb termést gyűjthessenek.¹⁶ Elsősorban a tápláló és télre is eltehető mogyoró ekkori gyors elterjedését tulajdonítják e tevékenységnek, és téma kutatói egyben a földművelést megelőző lokális „kertgazdaság”, hortikultúra kialakulása fő bizonyítékát látják e megfigyelésben.

Valószínű tehát, hogy alaposabb kutatások nyomán ki fog rajzolódni egyfajta dunántúli határvidék, amelyet a Közép-Európa felé irányuló neolithizációs folyamatok egyik legfőbb, ha ugyan nem a legfőbb kiindulópontjának kell tartanunk. Ebben a folyamatban még igen sok a tisztázatlan elem, azonban már most feltételezhetjük, hogy az élelemtermelés kezdeteikor a Nyugat-Dunántúlon nem csak a délről érkezett, balkáni eredetű népséggel, hanem helyi halász-vadász-gyűjtőgető népcsoportokkal is számolni kell, akik nem bevándorlóként, hanem életmódváltással járultak hozzá a formálódó élelemtermelő közösségek arculatához. Ez utóbbi közösségeket ma a vonaldíszes kerámia kultúrájával azonosítjuk.

A Dunántúli Vonaldíszes Kerámia Kultúrájának telephálózata

A Kis-Balaton vidékén végzett mikroregionális kutatások során rögzített csaknem kétszáz lelőhely közül öt keltezhető a legidősebb vonaldíszes, és huszonkettő a kultúra klasszikus vagy kései (zselizi fázisába). E sűrű megtelepedés után csalódással vegyes meglepetést okozott, hogy a Kis-Balatonról nyugatra fekvő észak-déli Hahóti-medencében hetvennyolc új lelőhely közül egyetlen egy sem tartozott a késő neolithikumot megelőző időszakba. Annak idején ezt a tényt úgy értékeltük, hogy a kultúra elterjedésének nyugati határához, illetve azon kívül kerültünk. Mással semmiképpen nem magyarázhattuk ezt a hiányt, tekintve, hogy a Principális-csatorna alacsonyabban fekvő, mocsaras mezői és a körülötte elterülő

lankás, észak-déli dombhátak szinte teljesen megegyeznek a Kis-Balaton vidékének környezeti viszonyaival. Annál nagyobb volt a megrökönyödésünk a Hahóti-medencénél kb. ötvenöt km-rel még nyugatabbra elterülő Kerka-völgyi terepbejárások összegzésekor: ötvenkilenc új lelőhely közül tíz (!) vonaldíszes telepnym! Különösen fontossá teszi ezt a nagy számú lelőhelyet az ún. off-site megfigyelések sora: szinte minden szántott táblán találtunk egy-két apró, pelyvás soványítású kerámia-töredéket és elszórtan pattintott szentgáli vörös radiolarit köpengéket. Ezeket a szórványos lelet-előfordulásokat nem tekinthettük lelőhelynek, annál inkább arra utaló beszédes jelnek, hogy ezeket a földeket a DVK emberei használták, talán művelték és a trágyával került ki e néhány lelet a földekre. Figyelemreméltó, hogy „off-site” jelenségeket általában nem magasabban fekvő dombokon, hanem a vizekhez közeli öntéstalajú szántóföldeken figyeltünk meg. Nem lehetetlen tehát, hogy míg a folyóteraszokat és magaslatokat lakták, az alacsonyabban fekvő nedves és kevésbé agyagos, kevert földet művelték. Ezt a művelés azonban sem a Kerka-völgyben észlelt nyomok alapján, sem más legidősebb vonaldíszes telepek körüli vizsgálatok alapján nem lehet nagy mértékűnek nevezni.¹⁷

Ugyanígy lehetséges azonban, hogy a legelők, ösvények használatakor elvesztett leletekről van szó. Mindenesetre az off-site leletsűrűsödés a vonaldíszes lelőhelyek között még erősebben kiemeli a nyilvánvaló tény: a vonaldíszes kultúra elterjedésének nyugati határán, sőt talán azon kívül is rendkívül intenzív korai neolitik megtelepedésről kell beszélnünk a Kerka völgyében.

A lelőhelyeket elhelyezkedésük szerint két fő típusba sorolhatjuk: egy részük lapos folyóteraszokon, ám azoknak nem a folyóhoz közel eső részén, más részük a beléfutó patakok fölötti dombok oldalában, gyakran magaslatokon található. Mindkét élőhely megfelel a korai neolithikum jellemző településformáinak.¹⁸

A legintenzívebb vonaldíszes településnek a Kerka-barabás-Barabási háromszög lelőhely tűnik. A Zala-baksa és Kerkabarabás közötti, Nagybereknék nevezett terület mélyebben fekvő részei valamikori patakmeder vonalát rajzolják ki. Fölötte mindössze 3-4 m magas az a terasz, amelyen a települést találtuk. Az egykori víz partjától kb. 250 m-re, 6-7 szürkés foltot figyeltünk meg, a vízpartra merőlegesen. A másik települési típusra a legjobb példa maga a Pityerdomb magaslatán fekvő telep, vagy szintén Szentgyörgyvölgyön a Haraszi-erdő lelőhely, amely a Szentgyörgypatak másik oldalán, de szintén a víztől messze, magasan fekszik.

Természetesen az is lehetséges, hogy e települések nem ennyi kisebb embercsoportot jelentenek, hanem inkább egy lassan mozgó, a friss szántóföldet és új legelőket követő lakosság települési viszonyait tükrözik. Magam ez utóbbi feltételezést tartom valószínűnek. Erre utal mind a Szentgyörgyvölgy-Pityerdombon feltárt két házból álló, egyrétegű település, másrészt pedig a terepbejárások során talált vonaldíszes telepek kis, kevésbé intenzív foltja. Végül ezt a feltételezést támasztja alá az a Pityerdombon megfigyelt néhány klasszikus (Keszthelyi) fázisba keltezhető edénytöredék is, amely szórványként az egyébként is magasan fekvő korai telepobjektumok omladékának felső részével keveredett.¹⁹ Ezek alapján néhány erodálódott kis objektumot, vagyis kisméretű, ideiglenes klasszikus vonaldíszes szállást, települést feltételezhetünk. Az utódok tehát minden bizonnyal néhány generáció elteltével visszatértek az egykor leégett házak helyszínére. Az erős mértékű erózió miatt azonban nem válaszolhatjuk meg azt a fontos kérdést, vajon véletlenül települtek-e meg a későbbi vonaldíszesek az alkalmas helyszínnek tűnő dombtetőn, vagy emlékeztek a korábban elhagyott telepre, netán látszott-e még a leégett házak élénkörös paticsomladéka. Mindhárom magyarázat elképzelhető. Németországi hasonló korú településeken végzett feltárások alapján újabban inkább arra hajlanak a korszak kutatói, hogy erős, több generáción át is továbbélő családi hagyományt feltételezzenek, amely nemcsak távolról származó tárgytipusok, kő nyersanyagok és a díszítésmód iránti ragaszkodásban nyilvánul meg, hanem az elődök települési helyének emlékezetben tartásában is.²⁰

A Kerka-völgyet övező lapos dombhátak ma Magyarország legnagyobb összefüggő erdős területét alkotják. Nincs olyan természetföldrajzi, klimatikus és régészeti ok, amely alapján azt feltételezhetnénk, hogy a neolithikum kezdetén kisebb lett volna az erdős terület, illetve, hogy intenzív erdőirtás folyt volna abban az időben. Ez a táj-rekonstrukció kérdésessé teszi egyrészt, vajon tényleg átláthattak-e a lakók a szemközti dombon fekvő vonaldíszes településre (amely ma, a szántott földeken át valóban jól látszik), másrészt például azt is, vajon a pityerdombi két ház között üres terület vajon nem annak köszönhető-e, hogy a házakat is erdő-sáv választotta el egymástól. Ugyanakkor nem lehet kizárni, éppen a mai viszonylag magas beerdősültség miatt, hogy a Kr. e. 6. évezred közepén éppen a mai erdő helyén irtottak egy-egy foltban, illetve, hogy a mai erdők helyén is megtelepedtek (ld. a Kerka-völgyi Mikrorégió térképét a feltüntetett erdős területekkel! 1. kép). Ha ebből indulunk ki, a mai 12 vonaldíszes lelőhely akár kétszeresét is feltételezhetjük, amely már valóban a legsűrűbb telep-

hálózatot jelentené e korszakban.²¹ Mindenesetre e korszak települési hálózatát még a Kerka-völgyihez hasonló betelepültség esetében is inkább a németországi analógiák alapján képzelhetjük el, vagyis 2-3 generációnál nem hosszabb életű majorságok, tanyák laza füzérének.²²

A fiatalabb neolithikum

A terepbejárások során és Pityerdombon is tehát megtaláltuk a vonaldíszes kerámia fiatalabb, ún. Keszthelyi fázisának leleteit is.²³ Ezzel azonban a neolithikus településtörténeti összefoglalónk végére értünk, mert ennél későbbi neolitikumra nem akadtunk a Kerka völgyében. Egyetlen zselizi, sem Sé típusú (esetleg a délnyugati földrajzi elhelyezkedés miatt feltételezhető „Brezovljani“-típusú) korai Lengyeli, sem a kultúra fehér festésű vagy kései, ún. festetlen fázisába tartozó cserepet sem találtunk.

Ez a furcsa hiány ugyanúgy magyarázatra szorul, mint a vonaldíszes lelőhelysűrűség. Tágabb összefüggésekből ugyanis világosan kiderül, hogy a Kis-Balaton vidékétől a Mura partjáig az intenzíven vizsgált területek között egyedül a Kerka völgy lelőhelymentes e korszakban!

A Lengyeli-kultúra minden fázisában többé-kevésbé lakták a Kis-Balaton mocsaraiból kiemelkedő szigeteket és észak-déli dombokat. Különös jelentőségű a kultúra legkésőbbi szakaszában épített ovális körárok, amelynek valószínűleg nem védelmi szerepet szántak építőik, hiszen belül majdnem teljesen üres volt.²⁴ Körülötte nagy kiterjedésű, oszlopos szerkezetű házból és gödrökből álló település terült el, a dombtetőtől egészen a mocsaras vízpartig. Ettől valamivel északra is hasonló jelentős Lengyeli települést ismerünk.²⁵ A Hahóti-medencében a legkorábbi Lengyeli-kultúra több lelőhelyét is megtaláltuk, de itt került feltárássra a Nyugat-Dunántúl eddig ismert legjelentősebb kései Lengyeli telepe is.²⁶ Szinte minden dombháton megtelepültek hosszabb-rövidebb ideig. Hasonlóan intenzív településhálózatot figyelt meg I. Šavel a Murától északra Szlovéniában. Ott a legtöbb információt az Alsólendvához (Lendava) közeli Bukovnicán feltárt Lengyeli település szolgáltatta, amely a kultúra klasszikus (II.) és kései (III.) fázisába keltezhető.²⁷ Mindezekhez hozzá kell fűzni, hogy a Délnyugat-Dunántúl más vidékein és a Kerka-völgytől északra szintén sűrűn megtelepültek a késő újköri Lengyeli-kultúra emberei.²⁸

A fenti adatok után érthetetlen, miért nem kedvelték a Lenti-medence északi részét, a Kerka folyó és patakjainak völgyét a körülötte elterülő lapos dombhátakkal. A hiányt jelenlegi ismereteink szerint semmi sem indokolja. Szélsőséges esetben elképzelhető, hogy

minden lengyeli korú telepnyom olyan helyen fekszik, amelyet ma erdő borít és emiatt nem találtuk meg: ez azonban kevésbé valószínű. Annál is kevésbé, mert a rézkori Balaton-Lasinja-kultúra telepnyomai számos helyen előkerültek, és eddigi tudásunk szerint a két kultúra igen hasonló élőhelyeket kedvelt, telepeik sokszor egymás mellett fekszenek.²⁹ Kénytelenek vagyunk tehát az egyelőre nem megértett, nem feltárt jelenségek körébe utalni a késő neolithikus települések teljes hiányát mikrorégióink területén.

A rézkor

A Lengyeli-kultúra fiatalabb szakaszának említésekor már tulajdonképpen a korai rézkor településviszonyainak taglalása is megkezdődött, hiszen a Lengyeli kultúra legkésőbbi szakaszának idején Kelet-Magyarországon már megtörténtek azok a gazdasági, társadalmi átalakulások, amelyek a tell-települések elhagyását és a mozgékony, kis ideiglenes településeket létrehozó rézkori Tiszapolgári-kultúra kialakulását eredményezték.³⁰ E változások okai között jelentős szerepet játszott az a klimatikus változás, melyek során a szárazabb és melegedő éghajlat az addigi helyhez kötött földművelő népcsoportokat alkalmazkodásra, addigi életmódjuk megváltoztatására ösztönözte. Hasonló változásokat, bár a kevésbé szélsőséges, kiegyenlítettebb klíma miatt kisebb mértékben és rejtettebb formában, de egyértelműen ki lehet mutatni a Dunántúli újkőkori fejlődésének végén, elsősorban a Lengyeli-kultúra életének kései szakaszában.³¹

Mind a Kis-Balaton, mind a Hahóti Mikrorégiós kutatások területén megfigyelhető, hogy a nagyterjedésű állandó települések több kisebb telepmagra bonthatók, majd számos ideiglenes, néhány gödörből álló kis telepnyom váltja fel a korábbi nagy falvak helyét. Ilyen váltás figyelhető meg Balatonmagyaród-Hídvégpusztán, ahol a Lengyeli-kultúra legkésőbbi fázisának leletanyaga a körárok betöltéséből került elő,³² tőle alig egy km-re pedig a valószínűleg nem sokkal későbbi Balatonmagyaród-Homoki dűlői lelet-együttes került napvilágra, amely a Balaton-Lasinja-kultúrába keltezhető és egy unikális, építési áldozatnak is értelmezhető kultuszgödröt tartalmazott, benne gyermek csontvázával.³³ Hasonló jelenségekről számol be a zalaegerszegi Göcseji Múzeum gyűjtőterületéről H. Simon Katalin is,³⁴ és a Veszprém megyei élőhelyek leírásakor is a két kultúra élőhelyeinek gyakori együttes előfordulását tapasztalhatjuk.³⁵

Ugyanígy a Zalaszentbalázs-Szölőhegyi mezőn feltárt nagy késő lengyeli telep körül igen sok Balaton-Lasinja-kultúrába tartozó kisebb, ideiglenes telepnyomra bukkantunk a terepbejárások során. Kettőt közülük részben fel tudtunk támi.³⁶

A fenti két mikroregionális kutatási terület élőhelygazdagságához nem mérhető a Kerka-völgyi java-rézkori élőhelyek száma, de nem is kevés. Előfordul, hogy valóban igen közel fekszik egymáshoz két élőhelyük, mint pl. Szentgyörgyvölgyön a Pityerdomb nyugati végében két kis, elpusztult telepobjektum, tőle kb. 250 m-re pedig a Katolikus templomdombon hasonlóan kis telepét regisztrálhattuk. Mindegyikük a Balaton-Lasinja-kultúra kis, ideiglenes, valószínűleg néhány gödörből álló teletípusába tartozik, talán egy élőhely, Zalabaksa-Zsidótemető kivételével, ahol Bondár Mária végzett szondázó ásásokat, és egy helyütt mély cölöplyukra bukkant. Ez utóbbi település biztosan javarézkori, de itt a Balaton-Lasinja-kultúrára jellemző edénytöredékek mellett már megjelenik az ún. Furchenstich-technikával díszített kerámia is, ez a középső rézkor kései fázisába keltezi a élőhelyet.³⁷ Ebből önmagában még nem lehetne épületre következtetni. Tekintve azonban, hogy pl. a Kis-Balaton területén feltárt Zalavár-Basasziget³⁸ hasonló korú településén egymástól igen messze kerültek elő cölöplyukak, amelyekből a nagy felületű ásítás végül lehetővé tette a hatalmas épület rekonstrukcióját, nem lehetetlen, hogy Zalabaksán is volt épület. Értékes lelet ebből a korszakból a Szentgyörgyvölgy-katolikus templomdombon talált kis égetett agyag állatfigura töredéke, amely valószínűleg szintén nagyon kis telepről, talán csak táborhelyről származott.

A Lengyeli-kultúra és a Balaton-Lasinja-kultúra történeti és kulturális kapcsolatairól korábban már részletes értékelést végeztem és közöltem,³⁹ ezért erre itt nem térek ki. Különösen, minthogy a Kerka-völgyi mikrorégiós kutatások során a lengyeli megtelepülés hiányát tapasztaltuk és a Balaton-Lasinja-kultúra igazán jelentős élőhelyét sem találtuk. Két, e korszakkal kapcsolatos jelenségre azonban felhívnom a figyelmet: mindkettő terepbejárásaink során merült fel, és mindkettő tisztázása természetesen rendszeres ásásokat, alaposabb további kutatást érdemel.

Az egyik érdekes jelenség a Nyugat-Dunántúli Balaton-Lasinja-kultúrához tartozó kerámia-anyag különös jellegzetessége. A kultúra jellegzetes, kissé durvított felületű, barnás, finom homokos soványítású kerámiájától ugyanis csakis Zalaegerszegtől nyugatra, de a Mura völgyig nem terjedően felbukkan egyfajta helyi házikerámia. Míg a formák jellegzetesen a Balaton-Lasinja típusokba sorolhatóak, a kerámia anyaga feltűnően durva, a homokos soványítást érdes kavicsdarabkák egészítik ki. Színe is kissé eltérő, világos szürkés krémszínű. Míg a Hahót-völgyi élőhelyeken nem bukkant elő ez a fajta kerámia, H. Simon Katalin és Horváth László ugyanilyen szórvány leleteket talált terepbejárások során Zala megye nyugati részén.⁴⁰ Ugyanezt a kevésbé tetszetős Balaton-Lasinja cserép-

anyagot azonosítottam Zalalövőről, ahol a Zala folyó átkelőhelyén számos őskori kultúra leletanyaga keveredett.⁴¹ A Szombathely melletti javaréz kori lelőhelyek hasonló kerámijáról Károlyi Mária tesz említést,⁴² de a Körmend-Várkert lelőhelyen legújabban feltárt Balaton-Lasinja lelőhely leletanyagáról ismét személyesen győződhettem meg: az is ebbe a helyi csoportba tartozik.⁴³

Egyáltalán nem bizonyos, hogy valóban ilyen, ennyire durva volt ezeknek az edényeknek a felszíne, néhol bizonytalanul valamiféle bevonat nyomai figyelhetők meg a külső felületen. Az sem állítható, hogy egyetlen ilyen megfigyelés alapján a Balaton-Lasinja-kultúrán belül bármiféle helyi csoportot próbálnánk elkülöníteni. Azonban hiba lenne nem észrevenni, nem regisztrálni ezt a területi sajátosságot a kerámia készítésben, hiszen később más jellegzetességek mellett csakugyan fontosságot nyerhet. Ruttkay Erzsébet hívta fel egyszer a figyelmemet arra a tényre, hogy a Balaton-Lasinja-kultúra helyi csoportjai annak függvényében alakultak ki, milyen volt az adott terület Lengyeli alapnépessége.⁴⁴ Csakhogy a Dunántúl területén ilyen, egymástól elhatárolható csoportokat még nem sikerült elkülöníteni! Az egyetlen ilyen kísérlet eddig tudomásom szerint az a feltételezés volt, hogy a korarézkor végi Lengyeli-kultúra olyan mértékben formálódott Balaton-Lasinja-kultúrává, amilyen mértékben elérték a Közép-Balkánról érkező kulturális hatások. Vagyis a Dél-nyugat-Dunántúlon a legnagyobb mértékben, Budapest környékén már kevésbé, a Kisalföldön még kisebb fokban és végül pl. a Nyitrai-medencében egyáltalán nem.⁴⁵ Ennek megfelelően nevezi az őskorkutatás a javaréz korban továbbélő Lengyeli népesség hagyatékát Balaton-Lasinja vagy Ludanice, sőt Lengyeli V. - kultúrának! Párhuzamos jelenségként fogható fel, hogy az ún. Kanzianiberg-kultúra, amelyet korábban a Lengyeli-kultúra alpesi faziesének neveztek, hasonló okokból különíthető el leletanyaga alapján is.⁴⁶ Továbbmenve, az sem kizárható, hogy az Északi-középhegységbe húzódott Lengyeli-kultúrához tartozó népcsoportok, amelyek meghatározását Kalicz Nándornak köszönhetjük,⁴⁷ később egészen a javaréz kor végéig sajátos elzárt kulturális formációt őrzött meg, amelynek köszönhetően a Mátra és Bükk hegyei közé sem a javaréz kor végi Furchenstich (tűzdelt barázdás kerámia kultúrája), sem kelet felől a Bodrogkeresztúri-kultúrát követő Hunyadihalmi fázis népessége nem jutott el, így mintegy retardálódva őrződtek meg a Lengyeli-Ludanice jellemvonások a helyi kerámiában - egészen a javaréz kor végén megjelent Proto-Bolerázi időszakig!⁴⁸ Nem elképzelhetetlen, hogy a jövőben ennél finomabb megkülönböztetést is lehet majd tenni, éppen az új terepbejárás

és főként ásatási eredmények alapján. Ebben a munkában minden apró helyi jellegzetesség megfigyelése fontos lehet.

A másik megfigyelés még inkább zavarbaejtő, és végleges álláspontot semmiképpen nem lehet ezzel kapcsolatban kialakítani: a Balaton-Lasinja-kultúra és a tűzdelt barázdás (Furchenstich) kerámia időrendi helyzetéről van szó. A Csesztreg-Sarjas-kertek-Déli vég lelőhelyen talált első rézkori cserepek között akadt tűzdelt barázdás díszű is, ennek alapján a Balaton-Lasinja-kultúrát követő ún. Furchenstich-horizontba soroltuk. Zalabaksa-Zsidótemető lelőhelyet viszont a terepbejárások idején egyértelműen a Balaton-Lasinja-kultúrába soroltuk, míg Bondár Mária ásatásakor onnan is tűzdelt barázdás, „Furchenstich“-kerámiatöredékek kerültek napvilágra. Semmi nem utal arra, hogy ezeket a lelőhelyeket két korszakba lehessen sorolni.

A Dunántúl javaréz korának időrendjét és tipológiáját Kalicz Nándor dolgozta ki. Először 1969-ben közölt ide tartozó leleteket,⁴⁹ majd saját eredményeit az új és új kutatások, többnyire saját munkái alapján többször is finomította, módosította.⁵⁰ A korszak így a balkáni elemeket is magában foglaló Balaton-Lasinja-kultúrával kezdődik, ezt felváltja a meglepő módon Közép-Európa felől érkező Furchenstich kerámia kultúrája, majd pedig a Proto-Bolerázi jellegű kerámia különíthető el a javaréz kor végén, amely már átvezet a késő rézkori nagy kulturális átrendeződés időszakába. A legutóbbi években azonban néhány új leletösszeállítás alapján kétségessé vált a Furchenstich kerámia Salzburg környéki, Retz vidéki eredete a Dunántúlon. Ruttkay Erzsébet véleménye szerint a Retz-típusú leletanyag világosan elkülönül valahol Alsó-Ausztria területén egy onnan keletre elterülő ún. „kevert csoporttól“ (gemischte Gruppe), amelyhez az előbbi közvetlen kapcsolat nem fűzi.⁵¹ Egy másik munka a tűzdelt barázdás díszítés kelet-magyarországi elterjedését vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy az nem valódi nyugatról származó import, hanem mindössze egy díszítési technika, amely, mint ilyen, nem feltétlenül kultúraspecifikus jelenség.⁵² Ha alaposan megvizsgáljuk a Kalicz N. által közölt „Balaton II“ (azaz később Furchenstich-nek nevezett) leleteket,⁵³ azokon világosan észlelhetők a Balaton-Lasinja-kultúra jellegzetességei. Anélkül, hogy néhány terepbejárás adat alapján mélyebb következtetést mernék levonni a Balaton-Lasinja- és a Furchenstich-cserepek együttes előfordulásából, további kutatásokat sürgetve e kérdésben, csupán munkahipotézisként vetném fel: nem lehetséges, hogy Kalicz N. előző definíciója, a „Balaton II“ közelebb járt az igazsághoz, és a Balaton-Lasinja-kultúra fiatalabb fázisáról van szó, amelyben megjelent egy akkoriban divatos díszítési technika?

Egyetlen lelőhelyet sem találtunk a Kerka völgyében, amelyet a késő rézkorba, vagyis az azt kitöltő Badeni-kultúrába lehetne sorolni. Ezt a hiányt azonban érthetőnek nevezhetjük.

Zala megye egész területéről kb. harminc késő rézkori lelőhelyet tart eddig számon a kutatás, amelyek között olyan jelentős is akad, mint a vörsi temető, amelyből az ismert réz diadém származik. A Kis-Balaton területén is több telepmaradványt sikerült feltárni e korszakból.⁵⁴ A hahóti mikrorégió területén

azonban már csupán egyetlen lelőhelyet találtunk, igaz, ott háznyomokat is sikerült rögzíteni.⁵⁵ Ennek ellenére ez a telep nem nevezhető jelentősnek. Nyugatabbra azonban fehér foltot jelez mind a Kerka-völgyi, mind a délkelet-steiermarki, mind pedig a prekmurjei szlovén kutatás.⁵⁶ Mindebből joggal következtethetünk arra, hogy a késő rézkori Badeni-kultúra esetében talán valóban az elterjedési terület nyugati határán kívülre jutottunk.

Függelék:

A Kerka-völgyi Mikrorégiós Kutatások során előkerült újkőkori és rézkori lelőhelyek

Újkőkori (2. kép)

1. Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb (újkőkori)⁵⁷

A Szentgyörgy-pataktól délre eső Pityerdombon, annak is az északnyugati végén emelkedő kúpján, Szentgyörgyvölgy és Márokföld határában, mindkét falu területén két különálló foltban, egyenként kb. 20×15, ill. 20×20 m-es területen a dunántúli vonaldiszes kultúra intenzív lelőhelyét találtuk. A nagyméretű edénytöredékek a szántás által megbolygatott objektumokat jeleznek. Épület nyomára utal a sok égett paticsrög. Nagyobb mennyiségű pattintott köeszközt, ill. magkövet is találtunk a két foltban, valamennyi vörös radiolarit. A lelőhelyen elszórtan a rézkori Balaton-Lasinja-kultúra néhány edénytöredékét is megtaláltuk (BÁNFFY – BONDÁR 1995; BÁNFFY – BONDÁR – LIPPERT 1995; BÁNFFY – BONDÁR – HAVASI 1996; BÁNFFY – SOMOGYI – ROEDER 1997).

2. Márokföld-Pityerdomb (újkőkori)

A leírást ld. az 1. lelőhelynél

3. Szentgyörgyvölgy-Haraszti erdő (újkőkori)⁵⁸

A Szentgyörgy-patak, a Cilinkón át Magyarföldre vezető út és a felsőszeniterzsébeti erdőség által határolt dombháton, a tető közelében, az erdő szélétől nem messze egy koncentrált, kb. 20×15 m-es foltban a dunántúli vonaldiszes kultúra leleteit találtuk: cserepeket és pattintott köeszközt vörös radiolaritból. A díszített kerámatöredékek alapján a

leleteket a kultúra klasszikus fázisába keltezhetjük, amely az észak-dunántúli kottafejes típusal egyidőben élt ezen a területen (BÁNFFY – BONDÁR – REDŐ 1995; BÁNFFY – SOMOGYI – HAVASI 1996).

4. Nemesnép-Külső-micske (újkőkori)⁵⁹

A falu belterületétől keletre, a Külső-micske, és kisebb részben az Első-tag dűlőben, az egykor vizenyős, ma árkokkal és alagsövezéssel vízmentesített területből szigetszerűen kissé kiemelkedő észak-déli irányú háton, a hajdani TSZ-istállóktól északkeletre egy 400×250 m-es területen igen sok edénytöredéket lehetett gyűjteni. A kerámián kívül pattintott köeszközt és őrlőkő darabot, valamint paticsrögöket is találtunk. A leletek többsége a dunántúli vonaldiszes kerámia kultúrába, egy-két töredék a késő neolitikus Lengyeli-kultúrába sorolható, néhány cserép pedig római korinak, illetve késő középkorinak határozható meg (FRANKOVICS – KVASSAY – SIRAKI – TÓTH 1997).

5. Ramocsa-Tölgyeserdei dűlő (újkőkori)⁶⁰

A Ramocsát Kerkaújfaluvól (ma Csesztreggel) összekötő út mentén, az úttól délre, a Tölgyeserde és a Vadas-út közötti szántóföldön a víztől messzebb, elszórtan a dunántúli vonaldiszes kerámia kopott cserépdarabjait és néhány vörös radiolarit köeszközt találtunk (BÁNFFY – BONDÁR – REDŐ – VÁNDOR 1996).

6. Kerkafalva-Agyag (újkőkori)⁶¹

Kerkafalva és Csesztreg (korábban Kerkaújfaluvól) között a Kerka bal partján, az országúttól északra eső szántóföldek és a Válicka-patak közötti részen, a 17. km-kőnél egy 20×30 méteres területen a dunántúli

vonaldíszes kerámia kultúrájának klasszikus, keszthelyi csoportjához tartozó cserepeket és kőszközöket találtunk. Tovább haladva, Csesztreg felé kb. 400 m-en át elszórtan, koncentrált területhez nem köthetően késő középkori cserepeket gyűjtöttünk (BÁNFFY – BONDÁR – HAVASI 1997).

7. Csesztreg-Felsőerdei dűlő (újkőkör)

A Kerkaújfalutól Csesztreg felé vezető műúton, az úttól nyugatra a Felső-erdő felé, elszórtan a dunántúli vonaldíszes kerámia kb. 25, igen apró edénytöredékét és 8 kőszközét gyűjtöttük (BÁNFFY – BONDÁR – REDŐ – VÁNDOR 1996).

8. Zalabaksa-Cupi patak partja (újkőkör)⁶²

A középkori Cup falu házainak helyétől nem messze a patak fölött emelkedő partrészen, az úttól északra vörös folt mutatkozott, esetleg kemence maradványa. Ettől nyugatra, a patakparttól alig 50 m-re egy viszonylag kis területen középkori cserepekkel alig keverten őskori leletanyag volt a szántásban: újkőkörinak tűnő, pelyvás soványítású töredékek (REDŐ 1997).

9. Zalabaksa-Győrfa (újkőkör)⁶³

A község északi szélénél, a Győrfa elnevezésű falurész északi széle melletti szántásokban, északkelet-délnyugati irányban húzódik a kb. 400×80-150 méteres kiterjedésű lelőhely. A Kerka jobb oldali magas-partján, egy 50-80 méteres sávban igen sok edénytöredéket lehetett gyűjteni. A leletek délnyugat felé haladva ritkulnak, de elszórtan még a Zalabaksát Csesztreggel összekötő országút mentén is előfordulnak. A lelőhely délnyugati széle, a domborzatot figyelembevéve, Győrfa legszélső háza alá húzódik (FRANKOVICS – KVAISSAY – SIRAKI – TÓTH 1997).

10. Kerkabarabás-Barabási háromszög (újkőkör)⁶⁴

Kerkabarabástól nyugatra, a 86-os út és a Csesztreg-Lentivel összekötő alsóbbrendű út között, a Falupatakknak nevezett értől nyugatra párhuzamosan egy alacsony, mintegy két és fél méter magas teraszos kiemelkedésen a dunántúli vonaldíszes kultúra leleteit találtuk. A díszített kerámiatöredékek alapján a leleteket a kultúra klasszikus fázisába keltezhetjük, amely az észak-dunántúli kottafejes típusal egyidőben élt ezen a területen. A cserepek mellett több vörös radiolarit kőszköz is hevert e felszínen (BÁNFFY – BONDÁR – SZÓKE – VÁNDOR 1995; BÁNFFY – LIPPERT – BERNHARD 1996; BÁNFFY – BONDÁR – HAVASI 1996; BÁNFFY – SOMOGYI – HAVASI – ROEDER 1998).

Rézkor (3. kép)

1. Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb (rézkor)

A leírást ld. Az újkőkori 1. lelőhelynél

2. Márokföld-Pityerdomb (rézkor)

A leírást ld. Az újkőkori 2. lelőhelynél

3. Szentgyörgyvölgy-Katolikus templomdomb I. (rézkor)⁶⁵

A falu keleti részén, a Szentgyörgy-pataktól délre emelkedő domb északi része lankás, a patakra néző oldala azonban meredek, kúpszerű. Többször megvizsgálva sem találtunk erődítésre utaló nyomokat. A domb északi, patakra néző oldalában, egy kisebb területen igen kisméretű, kopott őskori cserepeket találtunk. A kevés és kisméretű, kopott, homokos soványítású, barnás-sárgás töredékekből csupán annyit lehet megállapítani, hogy vagy a Lengyeli-kultúra végső fázisához, vagy pedig a Balaton-Lasinja-kultúrához sorolhatók. A lelőhelyen többször is jártunk mind tavasszal, mind ősszel, azonban a magánosított szántóföldet osztrák tulajdonosa parlagon hagyta. Ezért a gyaníthatóan még a domb teteje felé húzódó rézkori telepnyomokat nem tudtuk alaposabban megvizsgálni. A leletek között akadt egy miniatűr állatfigura is (BÁNFFY – BONDÁR – LIPPERT – SZÓKE – VÁNDOR 1995; BÁNFFY – SOMOGYI – BERNHARD 1996; BÁNFFY – PÁLFAY 1996; BÁNFFY – BONDÁR – VÁNDOR 1997).

4. Nemesnép-Kövecses dűlő (rézkor)⁶⁶

A községtől délre, ahol a lapos dombhát a Jakabfai-erdővel találkozik, egy kis területen a javaréz kori Balaton-Lasinja-kultúra edénytöredékei feküdtek (FRANKOVICS – REDŐ 1997).

5. Nemesnép-Harmadik dűlő (rézkor)⁶⁷

A falutól keletre, a Völgyi-patak nyugati partjára enyhén lejtő dombon, kb. 400×150 m-es területen, szántatlan földön, a megfigyelést rendkívül nehezítő körülmények ellenére számos jellegzetes edénytöredéket találtunk, amelyek részben a javarézkorba és a késő bronzkorba, részben a római korba keltezhetők. A leletek a lelőhely északi harmadában sűrűsödtek, dél felé már csak elszórtan lehetett cserepeket találni (FRANKOVICS – KVAISSAY – SIRAKI – TÓTH 1997).

6. Ramocsa-Cikkelyes (rézkor)⁶⁸

A községtől délkeletre, a Kerka bal partja fölött emelkedő alacsony teraszon, a Malomi-út és a Rétaljai út által határolt területen egy foltban a javaréz kori Balaton-Lasinja-kultúra cserepeit találtuk (BÁNFFY – BONDÁR – REDŐ – VÁNDOR 1996).

7. Csesztreg-Sarjas-kertek-déli vég (rézkor)⁶⁹

Csesztreg és Kerkaújfalu között, a Kerka és a Cupi patak által határolt lapos földnyelv déli kiemelkedésén, egy kb. 10 m sugarú körben, kopott rézkori cserepeket találtunk, amelyek egy díszített töredék alapján a javaréz kori Furchenstich-csoportba sorolhatók. Emellett néhány késő középkori edénytöredéket is gyűjtöttünk (BÁNFFY – BONDÁR – REDŐ – VÁNDOR 1996; BÁNFFY – BONDÁR – HAVASI 1997; BÁNFFY – SOMOGYI – ROEDER 1997).

8. Kerkakutas-Cupi patak partja (rézkor)⁷⁰

A községtől délkeletre, a Cupi-patak partja közelében egy kis területen a javaréz kori Balaton-Lasinja-

kultúra edénytöredékei feküdtek (FRANKOVICS – REDŐ 1997).

9. Zalabaksa-Zsidótemető (rézkor)⁷¹

A 86-os út mentén, Zalabaksa északi részén, az elhagyott zsidó temetőtől kb. 100 m-rel délre, a keletre néző domboldalban, a dombgerinchez közel egy kb. 10×10 m-es hamus, szürke foltot figyeltünk meg. A foltból javaréz kori edénytöredékek kerültek elő. Szórványosan középkori cserepek is feküdtek a lelőhely területén (BÁNFFY – BONDÁR – SZÓKE – VÁNDOR 1995; BÁNFFY – BONDÁR – REDŐ 1996).

Jegyzetek:

- ¹ A terepbejárásokban és a feltárásokban résztvettek: dr. Bánffy Eszter, CandCs., témavezető (MTA Régészeti Intézet), dr. Bondár Mária, CandSc. (MTA Régészeti Intézet), Frankovics Tibor (Göcseji Múzeum), dr. Kvassay Judit (Göcseji Múzeum), dr. Redő Ferenc, CandSc. (MTA Régészeti Intézet) dr. Szóke Béla Miklós, CandSc. (MTA Régészeti Intézet), dr. Vándor László, CandSc (Göcseji Múzeum); továbbá Prof. Dr. Andreas Lippert (Institut für Ur- und Frühgeschichte, Universität Wien), dr. Manfred Roeder (Freie Universität Berlin), Andreas Bernhard egy. hallg. (Institut für Ur- und Frühgeschichte, Universität Wien), Forró László egy. hallg. (ELTE, Budapest), Havasi Bálint egy. hallg. (JATE, Szeged), Kodolányi Judit egy. hallg. (ELTE, Budapest), Magyar Dorottya egy. hallg. (JPTE, Pécs), Somogyi Krisztina egy. hallg. (ELTE, Budapest), Fenyvesi Róbert fotográfus (MTA Régészeti Intézet), Pálfay Krisztina fotográfus (Budapest), valamint Siraki Sándor és Tóth István polgári szolgálatos katonák (Göcseji Múzeum).
- ² KOREK 1960; MÜLLER 1971; H. SIMON 1990 és HORVÁTH – H. SIMON 2003.
- ³ ŠAVEL 1991; DRAXLER – LIPPERT et al. 1999.
- ⁴ MAKKAY 1989.
- ⁵ Ezt a figyelmeztetést 1980-ban tette. Azóta a helyzet tovább romlott, bár talán a Dunántúlon kevésbé, mint az Alföldön, éppen a sekélyebb szántásnak köszönhetően
- ⁶ MAKKAY 1989, 16–21.
- ⁷ A terepbejárások, az ásások és a természettudományos vizsgálatok részletes közlése Bánffy E. szerkesztésében az Antaeus 28. számában, angol nyelven jelenik meg, 2005-ben.
- ⁸ KERTÉSZ 1994; KERTÉSZ 1996; KERTÉSZ et al. 1994.
- ⁹ PUSZTAI 1957.
- ¹⁰ WHITTLE 1996, 150; KERTÉSZ – SÜMEGI 1999, 16.
- ¹¹ MRT 2; KALICZ 1995b
- ¹² Németh Péter Gergely ásatása az M7-es autópálya megelőző feltárási munkái keretében. A kőanyagot T. Biró Katalin fogja feldolgozni. Köszönet mindkettőjüknek, hogy az érdekes leletegyüttest a helyszínen tanulmányozhattam.
- ¹³ KALICZ – M. VIRÁG – T. BIRÓ 1998; H. SIMON 1994; uő 1996. A babarci leletek közlése: BÁNFFY 2001.
- ¹⁴ BÁNFFY 2000a; uő 2000b; uő 2000c; uő 2002; uő 2003; uő 2002; HORVÁTH – H. SIMON 1997; uők 2003.
- ¹⁵ KERTÉSZ – SÜMEGI 1999, 18.
- ¹⁶ Ilyen nyomokra akadtak a Zürichi-tó partján: ERNY – RODMAN 1997, 38–40; GRONENBORN 1999, 138.
- ¹⁷ Lenneis in: LENNEIS – LÜNING 2002 (2001), 270–275.
- ¹⁸ KNEIPP 1998, 14; LENNEIS 1982, 2-5; SCHIER 2000, 167.
- ¹⁹ Hasonló jelenségről számolt be H. Simon Katalin saját Zala megyei korai vonaldíszes ásatásaiból: mindenütt

- akadt a korai omladék tetején néhány későbbi vonal-
díszes szórvány edénytörödek, amely későbbi,
elpusztult objektumokból származhatott. H. Simon
Katalin szíves szóbeli közlését ezúton is köszönöm.
- 20 FRIRDICH 1994; LÜNING 2000, 15.
- 21 Még az E. Lenneis által közölt Alsó-ausztriai „nis“-nél
is sűrűbb lenne ez a betelepültség. (LENNEIS 1982, 2.
térkép; 1989, 1. kép) Ld. még: SCHIER 2000, 13.
- 22 LÜNING 1988; SCHIER 2000, 168.
- 23 KALICZ 1991.
- 24 Balatonmagyaród-Hídvégpuszta, Déli rév. BÁNFFY
1992; uő 1996e.
- 25 M. VIRÁG 1996, 18.
- 26 Zalaszentbalázs-Pusztatető I., Hahót-Szartóri I. és
Zalaszentbalázs-Szőlőhegyi mező. (BÁNFFY 1996a;
uő 1996b; uő 1996c; uő 1996d; BONDÁR 1996).
- 27 ŠAVEL 1991; uő 1992.
- 28 KÁROLYI 1983–84; uő 1983-84, újabban Ilon Gábor
ásatása Szombathely külterületén, amely valószínűleg a
késő Lengyeli-kultúrába keltezhető, valamint számos
Délnyugat-Dunántúli lelőhely, amelyeket részben az
M7-es autópálya megelőző feltárásainak keretében
ismerhetünk meg jobban: (P. BARNA 2000) és a
Petrivente határában előkerült kori lengyeli körárok
érdemel említést – Horváth L. ásatása.
- 29 BÁNFFY 1995, 13; uő 1994b, 81.
- 30 BÁNFFY 1994a.
- 31 BÁNFFY 1996c, 160–166.
- 32 Horváth L. ásatása. Az objektumokat az ásató, a lengye-
li leletanyagot jelen szerző dolgozza fel a megegyezés
szerint. Az ásatás kezdetétől az 1985-ös leletekig
megtörtént a feldolgozás. Az 1986-ban napvilágra ke-
rült leletanyag Horváth L. elmondása szerint azóta is (!)
leltározás alatt áll, hozzáférni nem lehet.
- 33 BÁNFFY 1985, 1986.
- 34 H. SIMON 1990.
- 35 MRT 1969.
- 36 BÁNFFY 1996 a; BÁNFFY 1996b.
- 37 Bondár in press, a Balaton-Lasinja- és a tűzdelt
barázdás kerámia időrendi kérdéseiről ld. alább.
- 38 M. VIRÁG 1986.
- 39 Legrészletesebben: BÁNFFY 1996c.
- 40 Szíves szóbeli közlésük és HORVÁTH – H. SIMON
2003.
- 41 Redő Ferenc feltárása, a feldolgozást is ő végzi.
Kérésére az őskori leletek besorolását végeztem csak el.
- 42 KÁROLYI 1992.
- 43 Ilon G. feltárása. A feldolgozás Oross Krisztián szak-
dolgozata (OROSS 2002).
- 44 RUTTKAY 1983 és szíves szóbeli közlése.
- 45 BÁNFFY 1994a; uő 1996c; M. VIRÁG 1995;
T. NÉMETH G. 1994; M. EGRY 1999; LICHARDUS
– VLADÁR 1964.
- 46 PEDROTTI 1990.
- 47 KALICZ 1994
- 48 BÁNFFY – BIRÓ – VADAY 1997; Bánffy Kompolt 15
rézkori leletanyagáról a lelőhelyről szóló monográ-
fiában, in press.
- 49 KALICZ 1969.
- 50 KALICZ 1973; uő 1980; uő 1995a.
- 51 RUTTKAY 1998.
- 52 HORVÁTH 1994a; uő 1994b; uő 1994c.
- 53 Pl. KALICZ 1973.
- 54 BONDÁR 1987; uő 1991; uő 1996, 34–36.
- 55 BÁNFFY 1996a; uő 1996b.
- 56 DRAXLER – LIPPERT et al. 1999, 344–345; ŠAVEL
1991.
- 57 Ltsz.: 2000.45.1–15; 2000. 45.16–52.
- 58 Ltsz.: 2000.2.1–26.
- 59 Ltsz.: 2000.15.1–13.
- 60 Ltsz.: 2000.23.1–8.
- 61 Ltsz.: 2000.25.1–10.
- 62 Ltsz.: 2000.35.1–9.
- 63 Ltsz.: 2000.41.1–9.
- 64 Ltsz.: 2000.33.1–31.
- 65 Ltsz.: 2000.4.1–2; 2000.4.13–16.
- 66 Ltsz.: 2000.9.1–3.
- 67 Ltsz.: 2000.17.1–4.
- 68 Ltsz.: 2000.24.1–4.
- 69 Ltsz.: 2000.32.16–25; 2000.32.37–40.
- 70 Ltsz.: 2000.26.1–4.
- 71 Ltsz.: 2000.37.1–14.

Irodalom:

- BÁNFFY 1985**
Bánffy, E.: Kultikus rendeltetésű leletgyűttes a Kis-Balaton középső rézkorából (A Middle Copper Age cult assemblage from the Little Balaton Region) *ArchÉrt* 112/2, 187–192.
- BÁNFFY 1986**
Bánffy, E.: Cultic finds from the Middle Copper Age of Hungary – connections to South East Europe. In: *Archaeology and fertility cult in the Ancient Mediterranean. Papers presented at the first international conference on „Archaeology of the Ancient Mediterranean“, Malta, 2-5 Sept. 1985.* Ed.: A. Bonanno. Amsterdam, 69–77.
- BÁNFFY 1992**
Bánffy, E.: Funde der späten Lengyel- und frühen Balaton-Lasinja-Kultur aus dem Kleinbalaton-Gebiet. Probleme des Übergangs. In: *Die Rolle des Scharzen Meeres in der Urgeschichte Mittel- und Südosteuropas.* Tolbuchin (Bulgaria), 20.-26. 1988. *Studia Praehistorica* 11–12, 308–312.
- BÁNFFY 1994a**
Bánffy, E.: Transdanubia and Eastern Hungary in the Early Copper Age. *JAMÉ* 36, (1995), 291–296.
- BÁNFFY 1994b**
Bánffy, E.: Kupferzeitliche Probleme in Westungarn. In: *Die Rössener Horizont.* Ed.: H.-J. Beier, Wilkau-Hasslau, 73–84.
- BÁNFFY 1995**
Bánffy, E.: Über den Ausklang der Lengyel-Kultur in Transdanubien. In: *Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens.* IPH 7. Budapest, pp. 11–28.
- BÁNFFY 1996a**
Bánffy, E.: Újkőkori és rézkori települések Zalaszentbalázs határában (Neusteinzeitliche und kupferzeitliche Siedlungen in der Gemarkungen von Hahót und Zalaszentbalázs) *Zalai Múzeum* 6, pp. 97–148.
- BÁNFFY 1996b**
Bánffy, E.: Neolithic and copper age settlements at Hahót and Zalaszentbalázs. In: *Archaeology and settlement history in the Hahót Basin SW-Hungary.* Antaeus 22, pp. 35–50.
- BÁNFFY 1996c**
Bánffy, E.: South West Transdanubia as a mediating area. On the cultural history of the Early and Middle Chalcolithic. In: *Archaeology and settlement history in the Hahót Basin, South West Hungary.* Antaeus 22, 157–196.
- BÁNFFY 1996d**
Bánffy, E.: Early Chalcolithic settlement at Zalaszentbalázs-Szőlőhegyi mező. In: *Archaeology and settlement history in the Hahót Basin, South West Hungary.* Antaeus 22, 71–108.
- BÁNFFY 1996e**
Bánffy, E.: Kora rézkori körárok Balatonmagyaród-Hídvégpusztáról. In: *Költő, L. – Vándor, L. (eds.): Évezredek üzenete a láp világából.* Kaposvár–Zalaegerszeg, pp. 21–22.
- BÁNFFY 2000a**
Bánffy, E.: The late Starčevo and the earliest Linear Pottery groups in Western Transdanubia. In: *M. Budja (ed.): 7th Neolithic Studies. DocPraehist* 27, (2000): 173–185.
- BÁNFFY 2000b**
Bánffy, E.: Neue Daten zur Entstehung der Bandkeramik. In: *St. Hiller – V. Nikolov (eds.): Karanovo III: Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa.* Wien, 2000: 375–382.
- BÁNFFY 2000c**
Bánffy, E.: Starčevo und/oder LBK? In: *H.-J. Beier (ed.): Varia Neolithica I. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas* 22. Weissbach 2000: 47–60.
- BÁNFFY 2002**
Bánffy, E.: Eine Tierfigur aus der Entstehungsphase der Bandkeramik. In: *E. Bánffy (ed.): Prehistoric Studies. In memoriam Ida Bognár-Kutzián.* Antaeus 25 (2002): 205–219.
- BÁNFFY 2001**
Bánffy, E.: Neue Funde der Starčevo-Kultur in Südtransdanubien. In: *F. Draşovean (ed.): Festschrift für Gheorghe Lazarovici.* Timişoara 2001: 41–58.
- BÁNFFY 2003**
Bánffy, E.: Die balkanischen und lokalen (?) Wurzeln der Glaubenswelt der mitteleuropäischen Linearbandkeramik-Gruppen. *ActaArchHung* 54: 1–25.
- BÁNFFY IN PRESS**
Bánffy, E.: Kompolt 15 – neolit és rézkori leletek. In: *Vaday et al. in press* Vaday, A. – Bánffy, E. – T. Biró, K. et al.: *Kompolt 15: neolitikus, rézkori, szarmata és avar település az M3 autópálya nyomvonalán.* (szerk.: Vaday A.)
- BÁNFFY – BÍRÓ – VADAY 1997**
Bánffy, E. – Biró, K. – Vaday, A.: Újkőkori és rézkori telepnyomok Kompolt 15. sz. lelőhelyen (Neolithic and Chalcolithic finds from Kompolt, site Nr. 15). *Agria* 23, 1997, 19–57.
- BONDÁR 1987**
Bondár, M.: Újabb adatok a Badeni-kultúra temetkezéseihez. *Zalai Múzeum* 1: 47–58.
- BONDÁR 1991**
Bondár, M.: A badeni kultúra telepe Balatonmagyaródon. *Zalai Múzeum* 3: 137–154.
- BONDÁR 1996**
Bondár, M.: Késő rézkor. In: *Költő, L. – Vándor, L. (eds.): Évezredek üzenete a láp világából.* Kaposvár–Zalaegerszeg, 34–40.

BONDÁR in press

Bondár, M.: Chalcolithic settlement at Zalabaksa-Zsidótemető. In: Bánffy, E. (ed.): *Archaeology and Settlement History of the Kerka valley – SW-Hungary*. Antaeus 28.

DRAXLER – LIPPERT et al. 1999

I. Draxler – A. Lippert et al.: Pollenanalytische Daten und eine archäologische Bestandaufnahme zur frühen Siedlungsgeschichte im Gebiet zwischen Raab und Mur (Österreich, Slowenien, Ungarn). In: *Abhandlungen der geologischen Bundesanstalt* 56/1: 337–396.

ERNY – RODMAN et al 1997

Erny – Rodman, C. – Gross-Klee, E. – Haas, J. N. – Jacomet, S. – Zoller, H.: Früher „human impact“ und Ackerbau im Übergangsbereich Spätmesolithikum-Frühneolithikum im schweizerischen Mittelland. *Jb. der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgesch.* 80: 27–56.

FRIRDICH 1994

Frirdich, Chr.: Kulturgeschichtliche Betrachtungen zur Bandkeramik im Merzbachtal. In: (J. Lüning – P. Stehli, eds): *Boehliche, U. – Frirdich, Chr. – Gaffrey, J.: Lüning, J. – Stehli, P. – Vaughan, P. – Zimmermann, A.: Die Bandkeramik im Merzbachtal auf der Aldenhovener Platte Rheinische Ausgrabungen* 36, Bonn 56.

GRONENBORN 1999

Gronenborn, D.: A variation on a basic theme: The transition to farming in Southern Central Europe. *Journal of World Prehistory* 13/2, 123–210.

HORVÁTH 1994a

Horváth, L. A.: Beiträge zur Chronologie der mittleren Kupferzeit in der Grossen Ungarischen Tiefebene. *ActaArchHung* 46, pp. 73–105.

HORVÁTH 1994b

Horváth, L. A.: A Kárpát-medence középső rézkorának történeti és kronológiai kérdései (A tűzdelte barázdas kerámia helyzete az Alföldön) Kandidátusi értekezés. Kézirat.

HORVÁTH 1994c

Horváth, L. A.: Eine kupferzeitliche Kultstätte in der Gemarkung von Bak (Angaben zur Religion und Chronologie der mitteleuropäischen Furchenstickeramik). *ActaArchHung* 42, 1990: 21–44.

HORVÁTH – H. SIMON 1997

Horváth, L. A. – H. Simon, K.: Zalaegerszeg évszázadai (Várostörténeti tanulmányok) (Neolithic and Copper Age in Zalaegerszeg and its environs). *Zalaegerszeg*.

HORVÁTH – H. SIMON 2003

L. A. Horváth – K. H. Simon: Das Neolithikum und die Kupferzeit in Südwesttransdanubien (Siedlungsgeschichte und Forschungsstand). *IPH* 9. Budapest.

H. SIMON 1990

H. Simon, K.: Der Stand und die Aufgaben der Neolithikum- und Kupferzeitforschung im Komitat Zala. *Zalai Múzeum* 2. 47–66.

H. SIMON 1994

H. Simon, K.: Frühneolithische Kultgegenstände bei Gellénháza, Kom. Zala. In: *A kőkortól a középkorig.*

Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum Geburtstag von O. Trogmayer. (ed.: G. Lőrinczy), 53–65.

H. SIMON 1996

H. Simon, K.: Ein neuer Fundort der Starčevo-Kultur bei Gellénháza (Kom. Zala, Ungarn) und seine südliche Beziehungen. In: *The Vinča culture, its role and cultural connections*. Timișoara, 59–92.

H. SIMON 2002

H. Simon, K.: Das Fundmaterial der frühesten Phase der Transdanubischen Linienbandkeramik auf dem Fundort Zalaegerszeg–Andráshida, Gébárti-tó, Arbeitsplatz III. In: E. Bánffy (ed.): *Prehistoric Studies. In memoriam I. Bognár-Kutzián*. Antaeus 25 (2002): 189–203.

KALICZ 1969

Kalicz, N.: A rézkori Balatoni-csoport Veszprém megyében. *VMMK* 8 83–90.

KALICZ 1973

Kalicz, N.: Über die chronologische Stellung der Balaton-Gruppe in Ungarn. In: *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*, Bratislava, 131–166.

KALICZ 1980

Kalicz, N.: The Balaton- Lasinja culture groups in Western Hungary, Austria and Northwestern Yugoslavia concerning their distribution and origin. *Journal of Indoeuropean Studies* 8: 245–271.

KALICZ 1983-84

Kalicz, N.: Übersicht über den Forschungsstand der Entwicklung der Lengyel-Kultur und die ältesten „Wehranlagen“ in Ungarn. *Mitt.d.ÖA für Ur- und Frühgeschichte* 33-34: 281–293.

KALICZ 1991

Kalicz, N.: Die Keszthely-Gruppe der Transdanubischen (mitteleuropäischen) Linienbandkeramik im Lichte der Ausgrabung in Kustánszeg (Westungarn). *CommArchHung*, 5–32.

KALICZ 1994

Kalicz N.: Wenden des Spätneolithikums im Oberen Theißgebiet. *JAMÉ* 36, 263–290.

KALICZ 1995a

Kalicz, N.: Die Balaton-Lasinja-Kultur in der Kupferzeit Südost- und Mitteleuropas. In: *Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens*. *IPH* 7. Budapest, 37–50.

KALICZ 1995b

Kalicz, N.: Die Älteste transdanubische (mitteleuropäische) Linienbandkeramik. Aspekte zur Ursprung, Chronologie und Beziehungen. *ActaArchHung* 47, 23–59.

KALICZ – KALICZ – SCHREIBER 1992

Kalicz, N. – Kalicz – Schreiber, R.: Die erste neolithische Fundstelle in Budapest. *Hommage a Nikola Tasić*. *Balkanica* 23, 47–76.

KALICZ – M. VIRÁG – T. BIRÓ 1998

Kalicz, N. – M. Virág, Zs. – T. Biró, K.: The northern periphery of the early neolithic Starčevo culture in south-western Hungary: a case study of an excavation at Lake Balaton. *Dokumenta Praehistorica*

- (Poročilo...) 25, 151–187.
- KÁROLYI 1983-84**
Károlyi, M.: Ergebnisse der Ausgrabungen bis 1980 in der befestigten Ansiedlung von Sé, Westungarn. Mitt. d. ÖA für Ur- und Frühgeschichte 33–34: 293–307.
- KÁROLYI 1992**
Károlyi, M.: A korai rézkor emlékei Vas megyében (The Early Copper Age in County Vas). Szombathely.
- KERTÉSZ 1993**
Kertész, R.: Data to the Mesolithic of the Great Hungarian Plain. Tisicum 8: 81–104.
- KERTÉSZ 1994**
Kertész, R.: Late Mesolithic chipped stone industry from the site Jásztelek I. (Hungary). In: Lőrinczy, G. (ed.): Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Otto Trogmayer. Szeged: 23–44.
- KERTÉSZ 1996**
Kertész, R.: The mesolithic in the Great Hungarian Plain: A survey of evidence. In: At the fringes of three worlds. Hunters-gatherers in the Middle Tisza valley. Szolnok 1996, 5–39.
- KERTÉSZ et al. 1994**
Kertész, R. – Sümegi, P. – Kozák, M. – Braun, M. – Félegyházi, E.: Mesolithikum im nördlichen Teil der ungarischen Tiefebene. JAMÉ 36, 15–61.
- KERTÉSZ – SÜMEGI 1999**
Kertész, R. – Sümegi, P.: Teóriák, kritika és egy modell: miért állt meg a Körös-Starčevo kultúra terjedése a Kárpát-medence centrumában? (Theories, critiques and a model: why did the expansion of the Körös-Starčevo culture stop in the centre of the Carpathian Basin? Tisicum (Szolnok) 11, 9–23.
- KNEIPP 1998**
Kneipp, J.: Bandkeramik zwischen Rhein, Weser und Main. UPA 47, Bonn.
- KOREK 1960**
Korek J.: Adatok Zala megye őskorához. A Göcseji Múzeum Közleményei 4. Zalaegerszeg, 67–82.
- LENNEIS 1982**
Lenneis, E.: Die Siedlungsverteilung der Linearbandkeramik in Österreich. Arch. Austriaca 66, 1–19.
- LENNEIS 1989**
Lenneis, E.: Zum Forschungsstand der ältesten Bandkeramik in Österreich. Arch. Korr 19: 23–36.
- LENNEIS – LÜNING (2002 [2001])**
Lenneis, E. – Lüning, J.: Die altbandkeramischen Siedlungen von Neckenmarkt und Strögen. UPA 82. Bonn 2002 [2001].
- LICHARDUS – VLADÁR 1964**
Lichardus, J. – Vladár, J.: Zu Problemen der Ludanice-Gruppe in der Slowakei. SlovArch XII, 69–157.
- LÜNING 1982**
Lüning, J.: Forschungen zur bandkeramischen Besiedlung der Aldenhovener Platte im Rheinland. In: J. Pavúk (ed.): Siedlungen der Kultur mit Linearkeramik in Europa. Kolloquium Nové Vozokany. Nitra, 125–156.
- LÜNING 1988**
Lüning, J.: Frühe Bauern in Mitteleuropa im 6. und 5. Jahrtausend v. Chr. Jb. RGZM 35, 27–93.
- LÜNING 2000**
Lüning, J.: Steinzeitliche Bauern in Deutschland. Die Landwirtschaft im Neolithikum. UPA 58, Bonn.
- MAKKAY 1989**
Makkay J. – Jankovich B. D. – Szöke B. M.: Békés megye régészeti topográfiája. A Szarvasi járás. MRT 8, Budapest.
- M. EGRY 1999**
M. Egrý, I.: Javarézkori település Ménfőcsanak határában (Siedlungsspuren der Kupferzeit auf dem Terra-in des Einkaufszentrums Ménfőcsanak). Arrabona 37: 11–64.
- MRT 1969**
I. Éri – M. Kelemen – I. Torma: Magyarország régészeti topográfiája (Archaeological Topography of Hungary) 2. A veszprémi járás. Budapest.
- MÜLLER 1971**
R. Müller: Régészeti terepbejárások a göcseji „szegek“ vidékén és településtörténeti tanulságaik. Zalaegerszeg.
- M. VIRÁG 1986**
M. Virág, Zs.: Javarézkori leletek Zalavár-Basaszigetről (Middle Copper Age finds from Zalavár-Basasziget). ArchÉrt 113, 3–14.
- M. VIRÁG 1996**
M. Virág, Zs.: Újkörök és korai rézkor. In: Költő, L. – Vándor L. (eds): Évezredek a láp világából (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992). Kaposvár-Zalaegerszeg, 16–20.
- M. VIRÁG 1995**
M. Virág, Zs.: Die Hochkupferzeit in der Umgebung von Budapest und in NO-Transdanubien (Das Ludanice-Problem). ActaArchHung 47, 61–94.
- GROSS 2002**
Gross, K.: Funde der Balaton-Lasinja-Kultur bei Sé-Doberdó und Körmend-Várkert. In: Bánffy, E. (ed.). Prehistoric studies. In memoriam Ida Bognár – Kutzián. Antaeus 25: 283–324.
- P. BARNA 2000**
P. Barna, J.: A neolithic clay object of unknown function from Becsehely (Ismeretlen rendeltetésű neolitikus agyagtárgy Becsehelyről). Őstörténeti levelek - Prehistoric Newsletter 2. 17–18.
- PEDROTTI 1990**
Pedrotti, A.: L' insediamento di Kanzianiberg: rapporti culturali fra Carinzia ed Italia Settentrionale durante il neolitico. In: The Neolithisation of the Alpine Region. Monografie di „Natura Bresciana“. (ed.: P. Biagi) Brescia, 213–226.
- PUSZTAI 1957**
Pusztai, R.: Mezolitikus leletek Somogyból. JPMÉ, 95–105.
- RUTTKAY 1983**
Ruttkay, E.: Das Neolithikum in Niederösterreich. Forschungsberichte...12, Wien.
- RUTTKAY 1998**
Ruttkay, E.: Zur jungneolithischen Furchenstichkeramik im östlichen Mitteleuropa. Die Fazies Gajary. In:

- Becker, C. et al (eds.): Chronos. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel. Espelkamp, 165–180.
- ŠAVEL 1991
Šavel I. Arheološka Topografija Slovenije. Topografsko Podrosje XX (Prekmurje) Ljubljana.
- ŠAVEL 1992
Šavel, I.: Bukovnica – rezultati terenskih raziskav v letih 1987-88 (Bukovnica – Resultat der Ausgrabungen in den Jahren 1987-1988) Poročilo... v Sloveniji XX, 57–86.
- SCHIER 2000
Schier, W.: Vorgeschichtliche Besiedlung südliches Maindreieck. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte A, 60. Nürnberg-München.
- T. NÉMETH 1994
G. T. Németh: Neolithikus település Lébény határában. JAMÉ 36: 241–26.1
- WHITTLE 1996
Whittle, A.: Europe in the Neolithic. The creation of new worlds. Cambridge World Archaeology, Cambridge.

Neolithic and chalcolithic settling in the Kerka valley Abstract

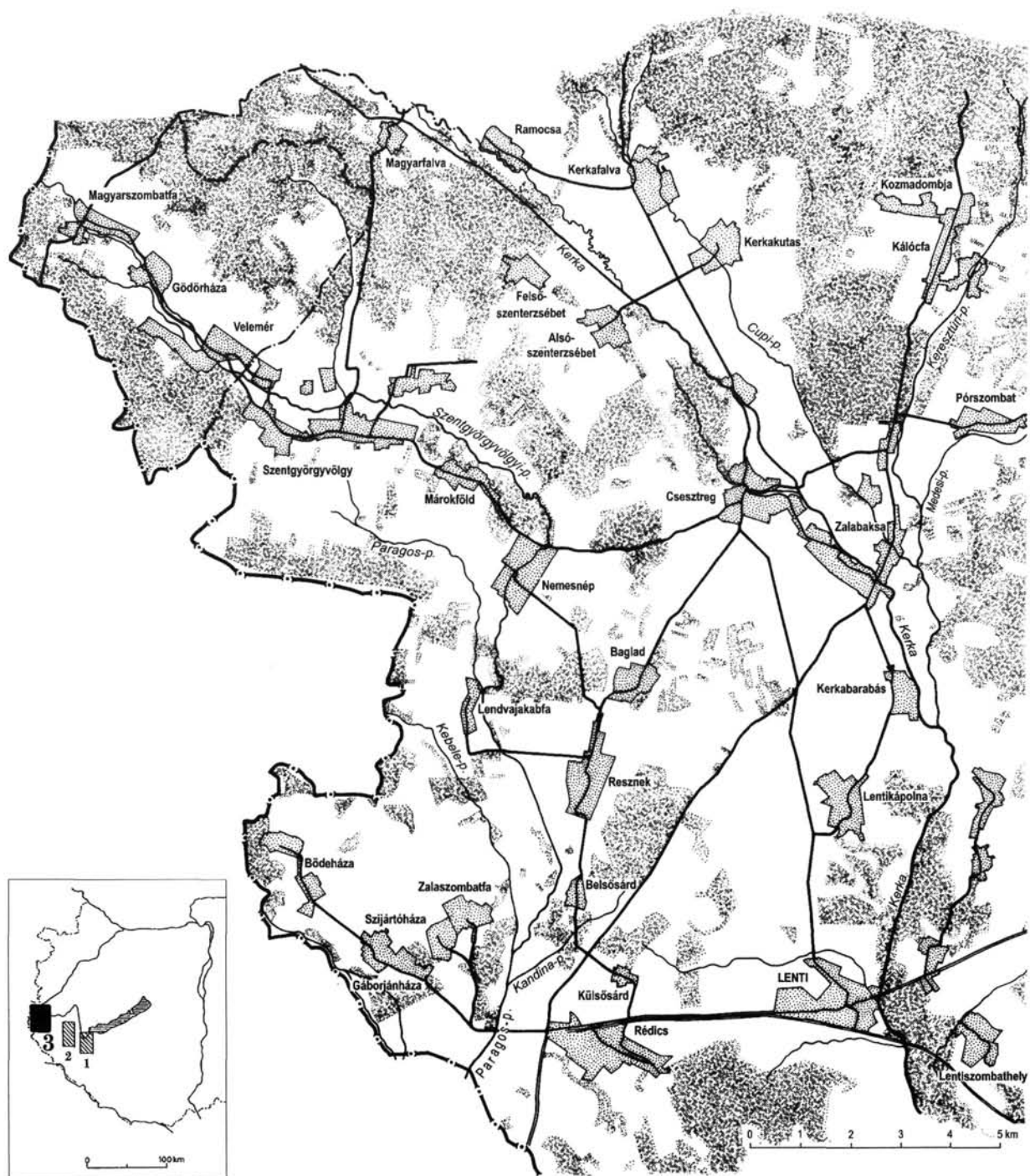
The Kerka valley microregional research programme, carried out between 1995 and 1998, has been already the third such investigation in Western Transdanubia. In the course of the field survey, sondages, larger scale excavations and scientific analyses, a series of new prehistoric sites could be found and processed. The full research results are to be published in a monographic form: (E. Bánffy, ed.): Archaeology and Settlement History of the Kerka valley – SW-Hungary. Antaeus 28. In this study, the dense neolithic and chalcolithic settlement history of the study area is discussed.

As compared to the earlier, Little Balaton and Hahót valley programmes, some remarkable differences can be observed, regarding the transitional

sites at the formulation period of the Linear Pottery culture, showing various Balkanic early neolithic and possibly some local late mesolithic elements; also the „niche“-like settling in the Linear Pottery period, and the entire lacking of any late neolithic (Lengyel culture) traces. Similarities with the two earlier programmes can also be documented, such as the relatively large number of small, provisional Balaton-Lasinja settlements and the lack of Baden sites, due to the westerly location of the Kerka valley.

In this way, the comparison of several „micro-regions“ can lead to some general inferences about a larger, „macro-region“, Zala County and Western Transdanubia.

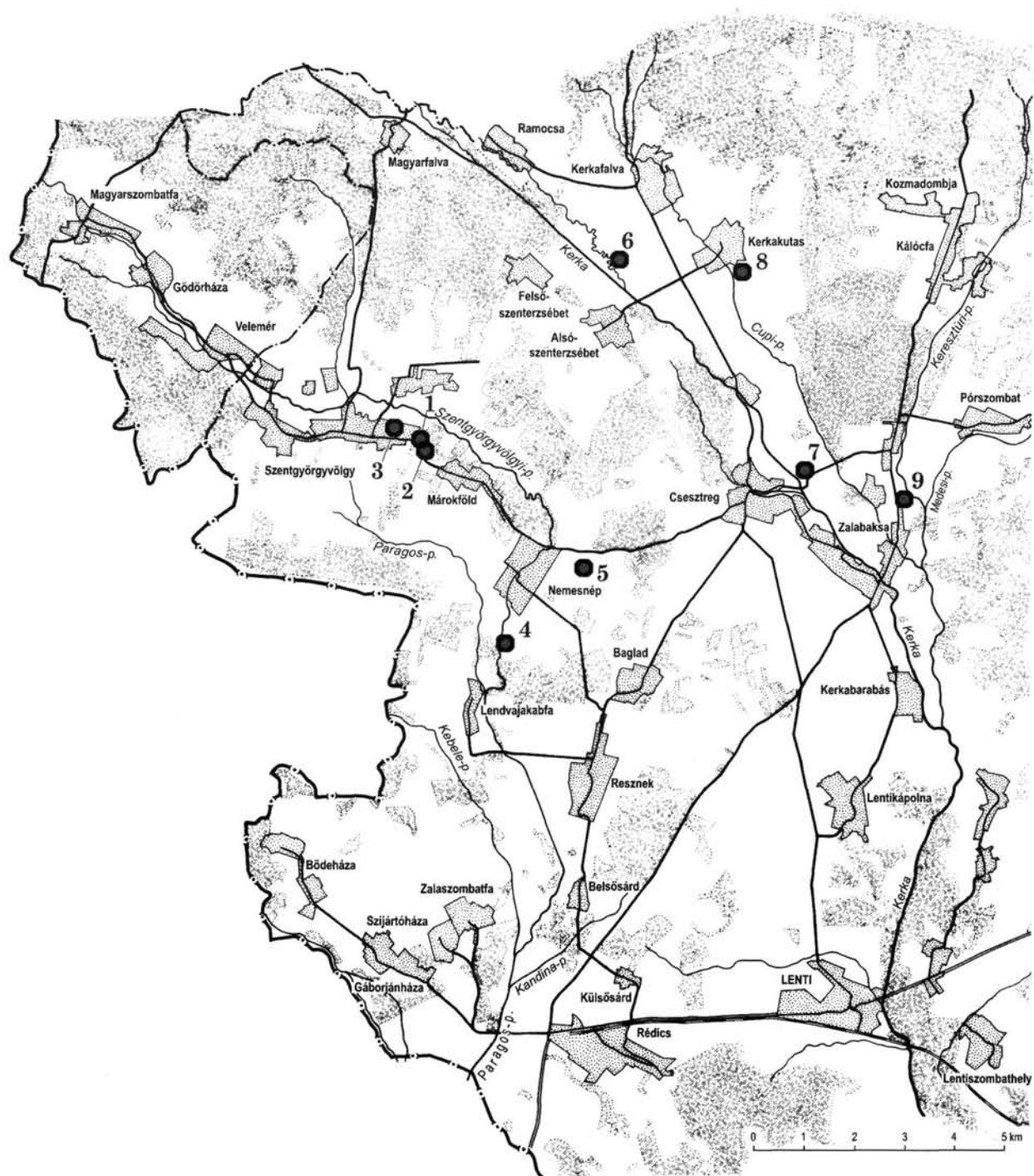
Translated by Eszter Bánffy

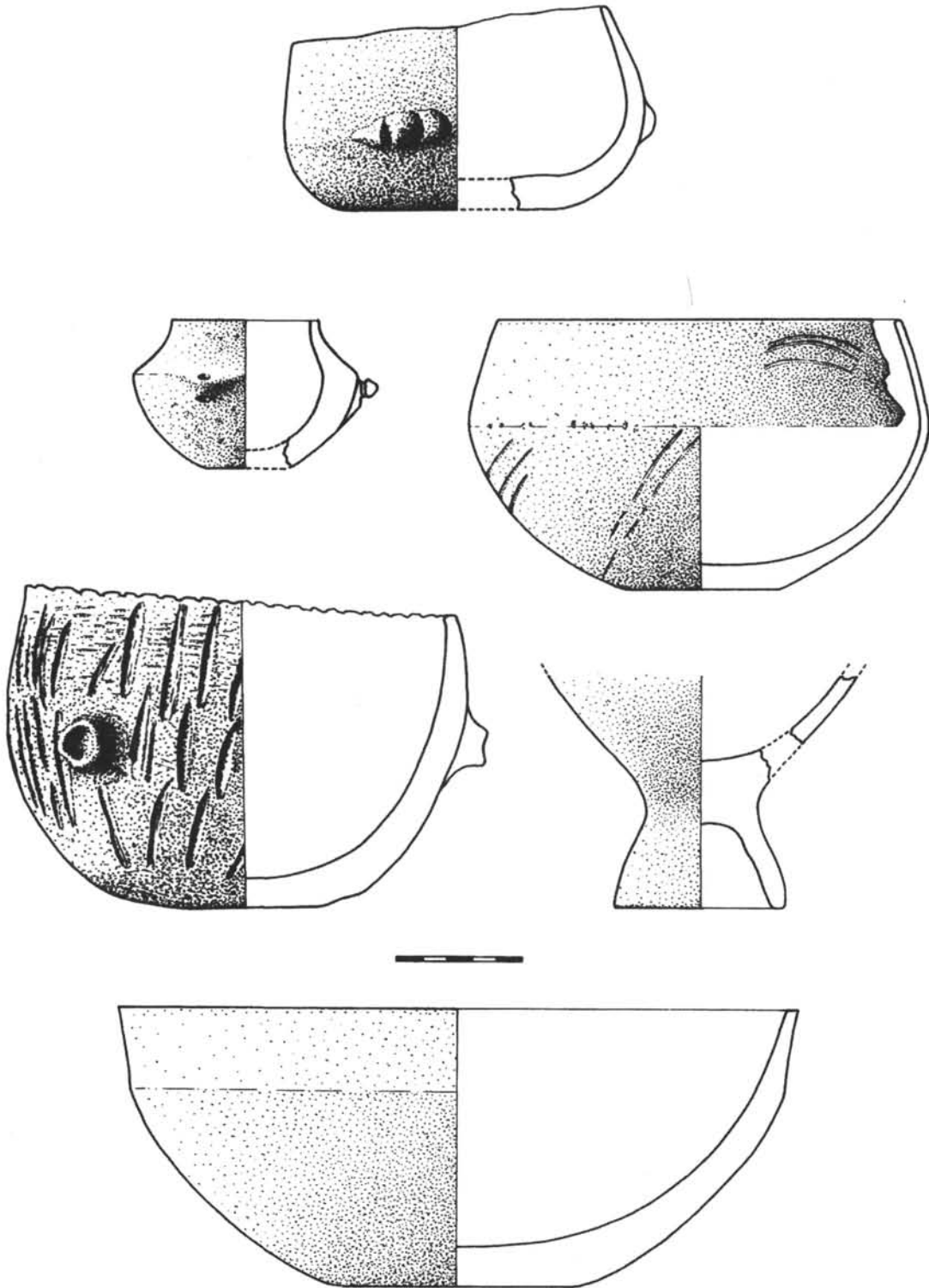
1. kép: A Kerka-völgyi mikroregionális kutatások területe

2. kép: Újkőkori régészeti lelőhelyek

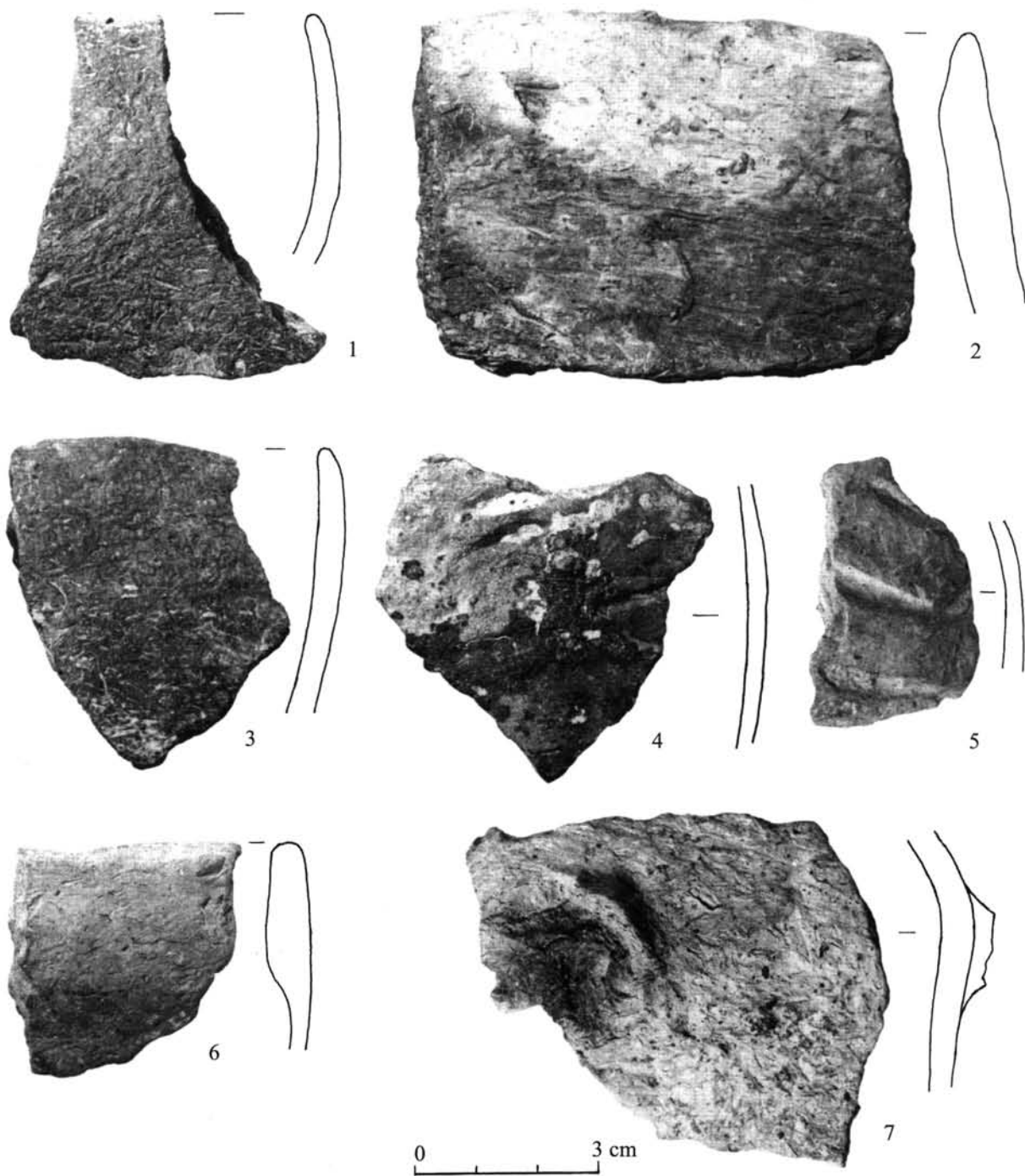

3. kép: Rézkori régészeti lelőhelyek

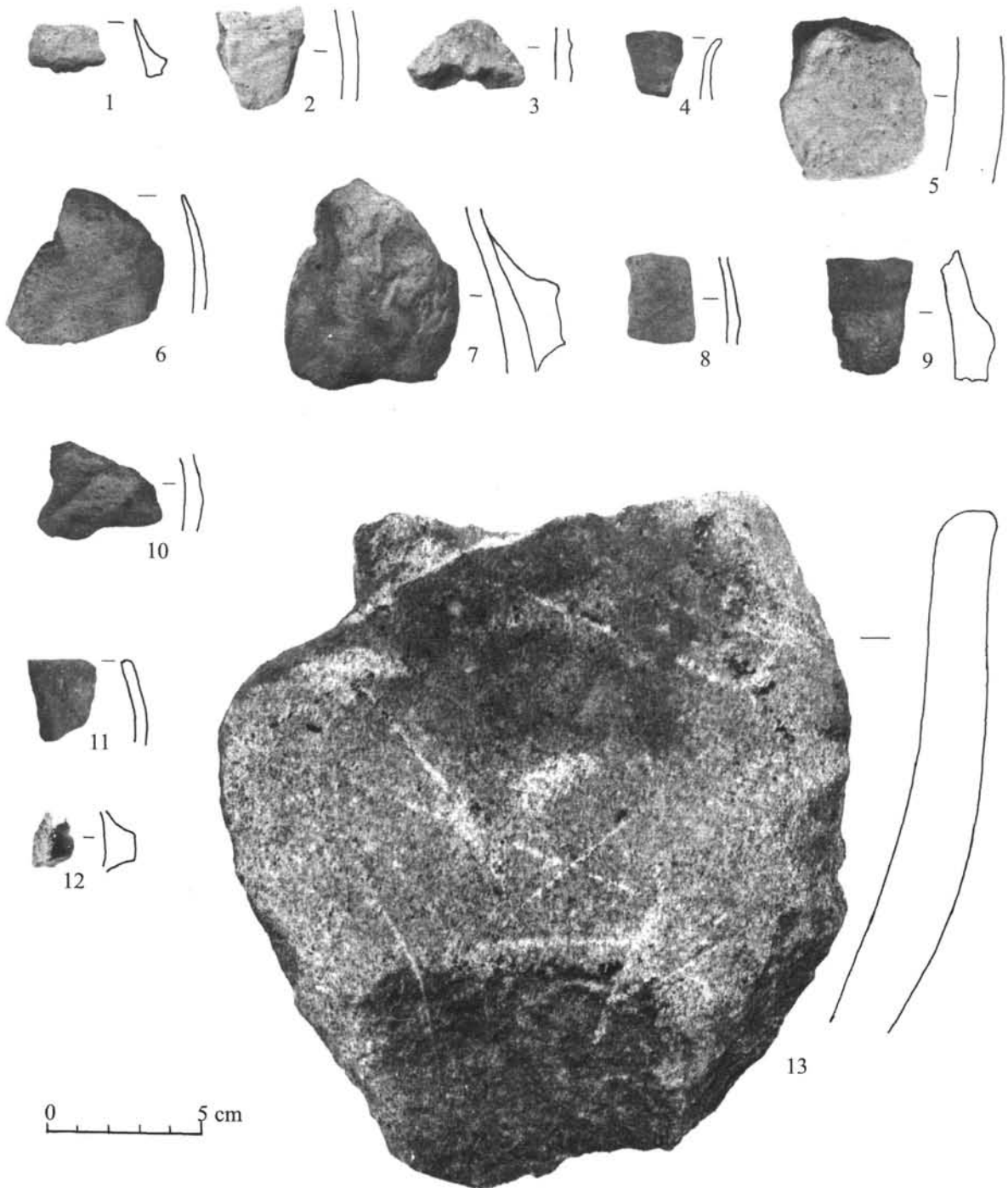

4. kép: Szentgyörgyvölgy - Pityerdomb, kerámia leletek

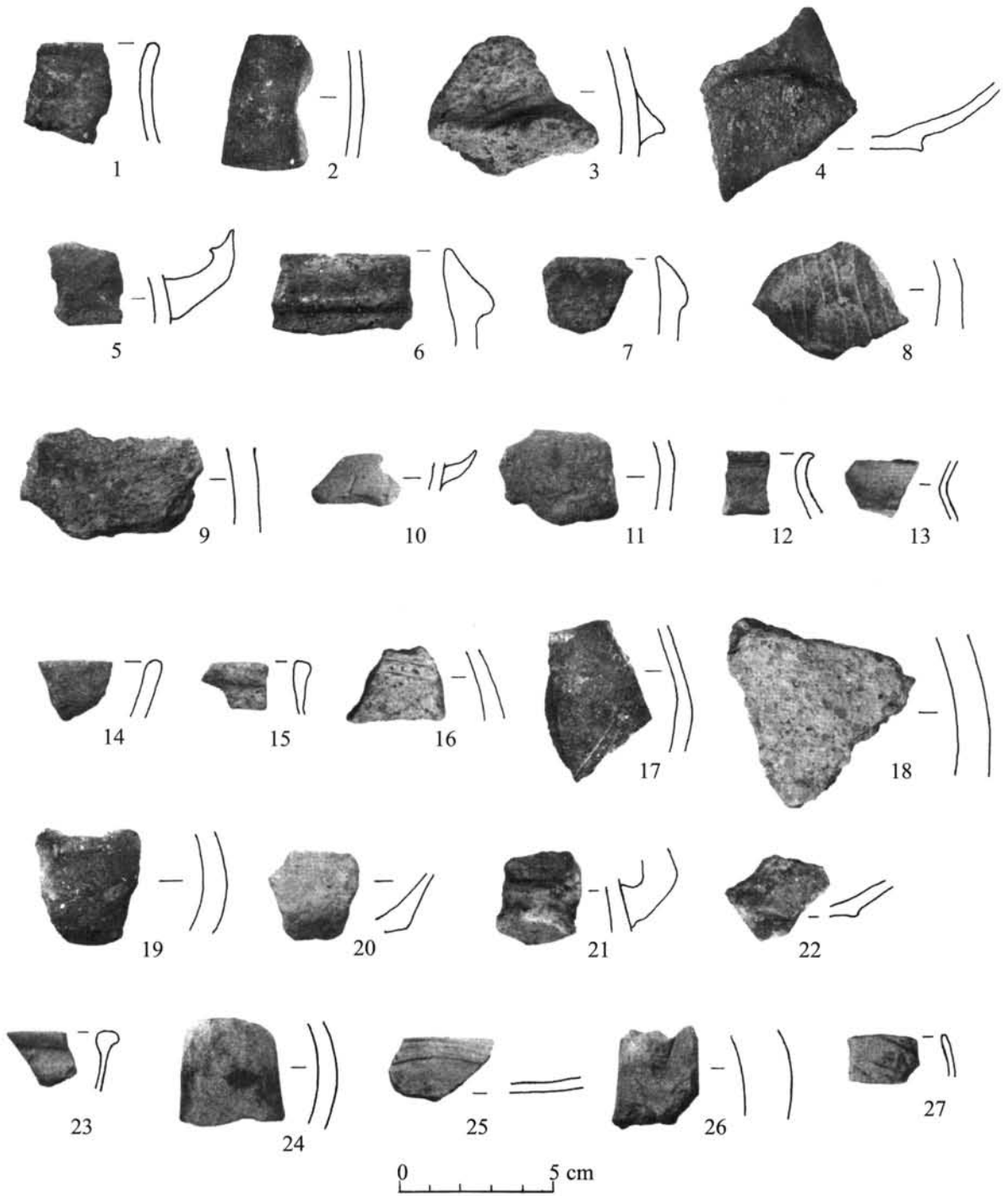

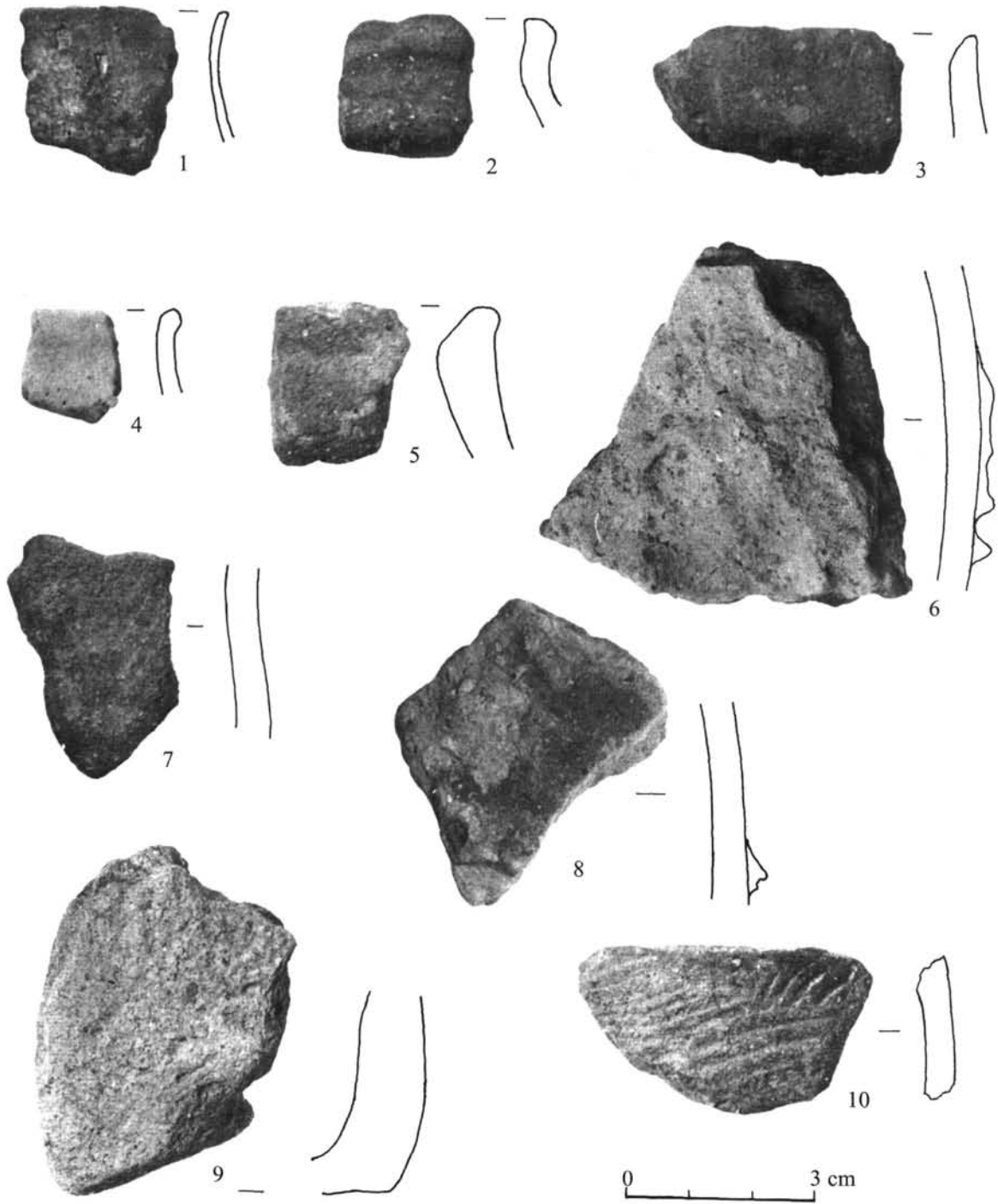
5. kép: Szentgyörgyvölgy - Pityerdomb, kerámia leletek

6. kép: Kerkabarabás, Barabási háromszög, kerámia leletek

7. kép: Zalabaksa - Zsidótemető, kerámia leletek

8. kép: Csesztreg - Sarjas kertek, kerámia leletek

P. Barna Judit

Adatok a késő neolitikus viselet megismeréséhez a lengyeli kultúra újabb leletei alapján

Bevezetés

Az M7 autópálya Zala megyei szakasza (1. kép 1) több jelentős neolitikus telepet érintett, melyek között a lengyeli kultúra emlékényaga is előkerült: Sormás – Török-földek lelőhely (M 79) egy É–D-i irányú dombhát déli végén fekszik, melyet K felől a Mántai-patak határol. A patak egyben közös határt alkot a K-i partján elterülő Mántai-dülői lelőhellyel (M 710) (1. kép 2).

Sormás – Török-földek lelőhelyen 2002. és 2003. folyamán közel 28 000 m²-t tártunk fel¹. Szórványos telepnyomok tanúsága szerint a lelőhely már a neolitikum korai szakaszában is lakott volt (Starčevo-kultúra), a középső neolitikum betelepültséget néhány DVK objektum jelzi. A feltárt 460 objektum többsége a lengyeli kultúra korai, ún. séi horizontjába tartozik, de a megelőző Sopot-kultúra települése is jelentősnek mondható. A középső rézkori Balaton – Lasinja és a tűzdelt barázdás kerámia kultúrája, valamint a késő bronzkori halomsíros kultúra népessége átmeneti jelleggel szintén megtelepedett a dombháton. Kiemelkedő fontosságú a két késő neolitikus körárok-rendszer. A leletanyag feldolgozása folyamatban van, ezért az egyes objektumok – így a körárkok – pontos datálása sem végleges még. A leletek elsődleges felmérése alapján a két körárok-rendszer egymáshoz viszonyított időrendi helyzete nem állapítható meg teljes biztonsággal.

A lengyeli kultúra legkorábbi horizontját (Sé – Lužianky – Unterpullendorf kör) képviselő leletanyag mind a kerámiaformák, mind pedig a díszítések (festés, karcolás) tekintetében rendkívül közel áll a Sé – Malomi dülői lelőhelyről megismert leletgyűjtéshez (KALICZ 1983–84; KALICZ – KÁROLYI 1977, 1978–79; KÁROLYI 1992; KALICZ 1998: 62–70, Abb. 22–23.). A festésnél valamivel egyszerűbb minták

és kevesebb szín fordul elő, mint Sében. Uralkodó a vörös és a sárga szín; alkalmazták önállóan is, de főként egymással kombinálva. Ezekon kívül csak elvétve fordul elő fehér, rózsaszín, barna és fekete festés.

Sormás – Mántai-dülő lelőhelyen összesen 25 000 m² nagyságú felületen 554 objektum került feltárára; ebből mintegy 450 újkőkori; ennek nagy hányadát középső neolitikus (DVK) objektumok teszik ki, tehát kb. 100 késő neolitikummal számolhatunk. Ezek többsége a Sopot-kultúrába tartozik. Kis arányban ugyan, de ezen a lelőhelyen is képviselve van a lengyeli kultúra legkorábbi horizontjának leletanyaga. A feltárt telepobjektumok közt sok a cölöplyuk, ezekből több házalap is kirajzolódik, melyek egy része a DVK korszakába, minimum két ház a Sopot-kultúrába tartozik. A lelőhely legmarkánsabb objektuma azonban itt is a körárkok, melynek egy kapuval (földhíddal) megszakított részlete esett a nyomvonalba. Ez egy egyszeres, V-metszetű árok. A telepobjektumok nem illeszkednek hozzá, azaz az árok használata rövidebb időt ölelt fel, mint a telep élete².

Sormás – Török-földek lelőhely kisplasztikája különösen gazdag, de a Mántai-dülőben is szép számmal kerültek elő idoltöredékek, állatszobrocskák, oltárak, stb... A következőkben a lengyeli kultúra azon leleteit közlöm, melyeken viseleti elemeket ábrázoltak. A 19 db lelet egy kivételével a Sormás – Török-földekről származik (1–18. számú), a Mántai-dülőből mindössze 1 db (19. sz.). Ez az arány megfelel a korai lengyeli kultúra eltérő arányú jelenlétének a két lelőhelyen. Ezek a változatos, szépen díszített idolk jól elemezhető forráscsoportot alkotnak. Az őskori öltözék rekonstrukciójának legfőbb forrásai általában a temetkezések³, melyekben a viselet időtálló anyagból készült részei többé-kevésbé megőrződnek. A lengyeli kultúra temetői azonban szinte kivétel nélkül a kultúra keleti elterjedési csoportjából ismertek

(KALICZ 1985, 1998: 56; ZALA-GAÁL 2002), a nyugati csoport⁴ magyarországi területéről, ahová Zala megye is tartozik, ez idáig csak egy-egy, többnyire különlegesnek tartható temetkezést ismerünk: Keszthely – Halászlét (M. VIRÁG 1986: 17), Veszprém – Felszabadulás út (RACZKY 1974), Szentgál – Füzikút, Városlőd (REGENYE 1993–94: 76), Veszprém – Jutasi út⁵. Így a nyugati csoportban a viselet rekonstruálásához jelenleg a leggazdagabb forráscsoportot az emberábrázolások, s azokon belül is főként az idolk alkotják.

Leletkataszter

1. sz. (2. kép 1; 3. kép 1)

Barna, szürke foltos, homokkal soványított anyagú idolk felső testének töredéke. A kart hegyes csonk, a mellet kerek dudor jelzi. A fej hiányzik, a nyakon apró rovátkolások sora fut körbe. Ma = 3,7 cm, sz = 2,7 cm. Ltsz.: 79.17.1.16. Előkerülési körülmények: 17. objektum (gödör) foltjának nyéséséből.

2. sz. (2. kép 2; 3. kép 2)

Szürkésfekete, barna foltos, homokkal soványított anyagú idolk alsó testének töredéke. Az idolk eredetileg két félből formálták meg, az összeillesztés helyén tört el. A fenék kidomborodó és eltúlzottan nagy méretű (steatopyg), a láb oszlopszerű. A derékon négy párhuzamos bekarcolás fut, melyeket egy függőleges tag két vízszintes szakaszra oszt. Ma = 6,3 cm, sz = 3,7 cm. Ltsz.: 79.23.18.6. Előkerülési körülmények: 23. objektum (gödör) ÉK-i negyed, 9. bontási szint.

3. sz. (2. kép 3; 3. kép 3)

Szürkésfekete, barna foltos, homokkal soványított anyagú idolk fejtöredéke. A fej kerek, az orr egy hosszú, kás dudor által plasztikusan megformált. A többi részletet karcolásokkal ábrázolták. A homlokot karcolás keretezi, melynek alsó vonala egyben a szemöldököt, felső és oldalsó vonalai pedig a hajas fejbőr szélét jelölik. A szemeket két ferdén karcolt vonal ábrázolja, a közvetlenül az orr alatt elhelyezett rövid, vízszintes bekarcolás nem a száját, hanem az orrlyukakat jelzi. A füleket nem jelölték. A haj részletesen megjelenített: a függőleges lefutású, sűrű cikkcakk-vonalakba rendezett rövid karcolások vékony fonatokat esetleg göndör tincseket ábrázolnak. A frizura a fejtetőn egy középső választékkal két részre oszlik. A nyakat három sorban apró bekarcolások sorozata díszíti. Az idolk eredetileg vörös festés borította, mely csak nyomokban maradt meg. Ma = 3,9 cm, sz = 2,8 cm. Ltsz.: 79.29.22.5. Előkerülési körülmények: I. körárok-rendszer külső árok, A0 szakasz, 2. bontási szint.

4. sz. (2. kép 4; 3. kép 4)

Hengeres testű idolk felsőtestének töredéke. Feje, karjai és alsó teste letört, melleit két dudor jelzi. A testet összefüggő sárga festés borítja, melyen nyomokban vörös festés maradványai látszanak. Ma = 3,8 cm, sz = 1,8 cm. Ltsz.: 79.39.1.1. Előkerülési körülmények: 39. objektum (gödör), DNY-i negyed, 4. bontási szint.

5. sz. (4. kép 1; 5. kép 1)

Objektumszám: 52.

Barna, szürke foltos, homokkal soványított anyagú, üreges csizma-modell. A lábfejnél töredékes, a talp egyenes. A szár felső részét, a perem alatt egymástól nagyjából egyforma távolságra elhelyezett 8 lyuk töri át. Ma = 5,8 cm, sz = 2,9 cm. Ltsz.: 79. 52.4.16. Előkerülési körülmények: 52. objektum (gödör), 2. bontási szint.

6. sz. (4. kép 2; 5. kép 2)

Szürkésfekete, homokkal soványított anyagú idolk alsó testének töredéke. A törzs hengeres, a fenék kidomborodó és eltúlzottan nagy méretű (steatopyg), közepén egy karcolás két részre osztja. A külön megformált lábak a szélesen indított comboktól a bokák felé elkeskenyednek; a lábfejek előre nyúlnak. A derékon öt (helyenként hat), párhuzamosan futó bekarcolás több soros övet jelez. Az öv elől két oldalt két-két ágra bomlik és hosszan lelóg. Az övet a derékon hat függőleges tag hét rövidebb szakaszra osztja. A vízszintes szakaszokkal ellentétben ezeket a függőleges tagokat nem karcolással, hanem vörös festéssel jelezték. Vörös festéknymok az övtől lefelé az idolk testén több foltban is megfigyelhetők. Ma = 9,0 cm, sz = 4,6 cm. Ltsz.: 79. 66.4.26. Előkerülési körülmények: 66. objektum (gödör), 4. bontási szint, K-i fél.

7. sz. (4. kép 3; 5. kép 3)

Barna színű, homokkal soványított anyagú, kis méretű idolk alsó testének töredéke. Az idolk eredetileg két félből formálták meg, az összeillesztés helyén tört el. A törzs hosszú, félkörös átmetszetű, a fenék kidomborodó és eltúlzottan nagy méretű (steatopyg), a láb szintén félkörös átmetszetű. A derékon öt párhuzamosan futó bekarcolás több soros övet jelez. A láb és a törzs felőli vége is töredékes. Ma = 5,6 cm, sz = 2,1 cm. Ltsz.: 79.81.2.2. Előkerülési körülmények: 81. objektum (gödör), 2. bontási szint.

8. sz. (4. kép 4; 5. kép 4)

Vörösésbarna, homokkal és szitált kavicsal soványított, kis méretű idolk töredék. Eredetileg két félből illesztették össze, az összeillesztés mentén tört el. Deréktól felfelé hiányzik. A nagyon kopott felület ellenére a karcolással ábrázolt többsoros öv felismerhető, de a részletek nem azonosíthatóak. A fenék

eltúlzott méretű, a lábat rövid csomk jelzi. Ma = 4,5 cm, sz = 2,5 cm. Ltsz.: 79.91.2.11. Előkerülési körülmények: 91. objektum (gödör), 2. bontási szint.

9. sz. (6. kép 1; 7. kép 1)

Barna, szürke foltos, homokkal soványított anyagú idol fejtöredéke. A fej nyomott gömb alakú, az orr plasztikusan megformált; kicsi, hegyes dudor jelzi. A többi részletet karcolásokkal ábrázolták. A homlokot karcolás keretezi, melynek alsó vonala egyben a szemöldököt, felső és oldalsó vonalai pedig a hajas fejbőr szélét jelölik. A szemeket két beszúrás jelzi. A füleket nem jelölték. A hajviselet részletei függőleges lefutású, sűrű karcolt cikkcakk-vonalak formájában jelennek meg. A nyakat saktábla-mintába rendezett, négy-négy apró bekarcolásból álló motívum díszíti. Ma = 2,6 cm, sz = 1,7 cm. Ltsz.: 79.92.1.5. Előkerülési körülmények: 92. objektum (gödör), 1. bontási szint.

10. sz. (6. kép 2; 7. kép 2)

Sárgászörös, homokkal és kavicszúzalékkal soványított anyagú, két félből formált idol töredéke, mely az összeillesztés mentén tört el. Felső teste mellől felfelé hiányzik. Ruházatára egy karcolással ábrázolt kötényt vagy ágyékkötőt utal. Lábujjait bekarcolások jelzik. Ltsz.: 79.126.4.20. Előkerülési körülmények: 126. objektum (gödör), 4. bontási szint. Ma = 5,3 cm, sz = 2,7 cm.

11. sz. (6. kép 3; 7. kép 3)

Vörösbarna, fekete foltos, csillámos homokkal soványított anyagú idol töredéke. Az idolt eredetileg két félből formálták meg, az összeillesztés helyén tört el. A felső test teljes egészében letört, a fenék kidomborodó és eltúlzottan nagy méretű (steatopyg). Az idolt eredetileg sárga festés borította, mely kis nyomokban maradt csak meg. Ma = 8,3 cm, sz = 4,3 cm. Ltsz.: 79.126.5.28. Előkerülési körülmények: 126. objektum (gödör), 5. bontási szint, Ny-i fél.

12. sz. (6. kép 4; 7. kép 4)

Fekete, barna foltos, törésfelületén szürke, homokkal soványított anyagú idol töredéke. A test deréktól lefelé eső, szemből nézve jobb fele maradt meg térdig, a többi hiányzik. A megmaradt töredéken karcolással jelzett többsoros öv és kötényt vagy ágyékkötő részletei ismerhetők fel. A kötényt mintáját ferde vonalkötegek alkotják, melyek iránya változó. Ma = 3,2 cm, sz = 2,2 cm. Ltsz.: 79.128.1.5. Előkerülési körülmények: 128. objektum (gödör), 1–2. bontási szint.

13. sz. (8. kép 1–2; 9. kép 1–2)

Vörösbarna, szürke foltos, csillámos homokkal soványított anyagú idol töredéke. Az idolt eredetileg

két félből formálták meg, az összeillesztés helyén tört el. Mindkét félnél a törzs félkörös átmetszetű, a fenék kidomborodó és eltúlzottan nagy méretű (steatopyg). A fej hiányzik. Szemből nézve a jobb félnél a felső test is megmaradt; a kart vízszintesen oldalra nyúló csomk, a mellett kis dudor alakjában formálták meg. A nőalak kötényt vagy ágyékkötőt visel, melyet négy- (esetleg öt) soros öv rögzít a derekán. A ruhadarab földig ér, mintázatát váltakozó irányú és szélességű, ferde vonalkötegek alkotják. A vonalkötegek sűrűn karcoltak. Az öv nem folyamatos; a megszakítások több, rövid szakaszt jelölnek. Ma = 7,4 és 4,2 cm, sz = 2,9 és 2,8 cm. Ltsz.: 79.177.17.15. Előkerülési körülmények: 177. objektum (árok), B. és C. szakasz közti tanufal 1–2. bontási szint.

14. sz. (10. kép 1; 11. kép 1)

Barna, szürke foltos, homokkal soványított anyagú idol fejtöredéke. A fej kissé nyomott gömb alakú, az orr eredetileg plasztikus volt; a dudor azonban nagyon lekopott. A többi részletet karcolásokkal ábrázolták. A homlokot karcolás keretezi, melynek alsó vonala egyben a szemöldököt, felső és oldalsó vonalai pedig a hajas fejbőr szélét jelölik. A homlokot keretező felső vonalon rövid, keresztirányú sűrű rovátkolás van. A szemeket egy-egy nagy kör ábrázolja, ezeken belül halvány vonal sejteti a pupillákat. A füleket nem jelölték. A haj részletesen megjelenített: a függőleges lefutású, sűrű cikkcakk-vonalakba rendezett rövid karcolások vékony fonatokat esetleg göndör tincseket ábrázolnak. A frizura a fejtetőn egy középső választékkal két részre oszlik. A fejet eredetileg vörös festés borította, mely a karcolt barázdákban nyomokban maradt csak meg. Ma = 4,1 cm, sz = 3,6 cm. Ltsz.: 79.296.1.17. Előkerülési körülmények: II. körárok-rendszer, B. szakasz, 1. bontási szint.

15. sz. (10. kép 2; 11. kép 2)

Barna, szürke foltos, homokkal soványított anyagú idol, deréktól lefelé. A fenék kidomborodó, de nem túlzó méretű. A nőalak hosszú kötényt vagy ágyékkötőt visel, melyet négy-, ill. ötsoros öv rögzít a derekán. Az övet a derékon négy függőleges tag három rövidebb szakaszra osztja. A kötényt földig ér, mintázatát lefelé mutató, ék alakban összefutó, ferde vonalak alkotják. Az idol fenekét, combját és lábait a hátoldalon egy mélyen karcolt barázda jobb, ill. bal félre osztja, mely nagyjából a bokák fölött megszakad. A lábfejek nincsenek külön megformálva, a talp enyhén omphaloszos. A ruhadarab sávjaiban vörös festés nyomai látszanak. Ma = 6,4 cm, sz = 2,5 cm. Ltsz.: 79.312.3.22. Előkerülési körülmények: 312. objektum (gödör), 3. bontási szint.

16. sz. (10. kép 3; 11. kép 3)

Szürkésbarna, törésfelületén vörös és világos-szürke, homokkal soványított anyagú idolo felső testének töredéke. A törzs hengeres. Az egyik kart hegyes csont jelzi, a másik letört. A mellék eredetileg plasztikusak voltak, de letörték. A fej hiányzik, a nyakon apró rovatkolásokból álló ruha szegélye látszik, mely elöl V-kivágású, hátul pedig kerek. Ma = 3,9 cm, sz = 3,0 cm. Ltsz.: 79.325.2.16. Előkerülési körülmények: 325. objektum (gödör), 3–4. bontási szint.

17. sz. (12. kép 1; 13. kép 1)

Sárga, homokkal soványított anyagú elnagyolt megmunkálású, karcolt díszítésű idolo fejtöredéke. A fej nyomott gömb alakú, a nyak – a fej méretéhez viszonyítva – vastag. A fejen mindössze a homlokot keretező vonalat jelezték. Ma = 3,2 cm, sz = 3,1 cm. Ltsz.: 79.395.1.12. Előkerülési körülmények: 395. objektum (gödör), 1. bontási szint.

18. sz. (12. kép 2; 13. kép 2)

Vörösbarna, szürke foltos, csillámos homokkal soványított anyagú idolo töredéke, deréktól lefelé. Az idolo eredetileg két félből formálták meg, az összeillesztés helyén tört el. A fenék kidomborodó és eltűzött nagy méretű (steatopyg). A lábujjakat bekarcolásokkal jelezték. Az öv ábrázolásából két rövid, párhuzamos karcolás maradt meg, nagy része a felület sérülése miatt megsemmisült. Ma = 6,6 cm, sz = 3,8 cm Ltsz.: 79.432.1.19. Előkerülési körülmények: 432. objektum (gödör), K-i fél, 2. bontási szint.

19. sz. (12. kép 3; 13. kép 3)

Szürkésbarna, homokkal soványított anyagú, karcolt díszítésű idolo fejtöredéke. A töredék nagyon kopott, a fej részleteiből csak a frizura sűrűn karcolt cikkcakk-vonalai ismerhetők fel.

Előkerülési körülmények: Sormás – Mántai-dűlő, 55. objektum, kelta ház betöltéséből, másodlagos helyzetben. Ltsz.: 710.55.1.8.

Ábrázolt viseleti elemek. A fentiekben bemutatott korai lengyeli kisplasztikák a következő viseleti elemek azonosításához szolgáltatnak adatokat: 1. Felsőruha, mely ing, tunika, ruha, ill. szoknya formájában képzelhető el. 2. Kötény vagy ágyékkötő, melyet több soros öv rögzít. 3. Lábbeli: csizma. 4. Ékszerek: nyaklánc ill. nyakék, testfestés vagy tetoválás. 5. Valasztékkal tagolt frizura.

Ruházat. Ha elfogadjuk, hogy a fenti plasztikák a lengyeli kultúra népének hajdan élt asszonyait legalábbis megközelítőleg valóságosan mintázták meg, az ábrázolások részleteiben a viselet elemeire

ismerhetünk. Mivel a Sé – Unterpullendorf-i típusú idolo egyik szembeötlő jellemzője éppen a ruházat ábrázolása, a karcoláson túl joggal tarthatjuk a festést is a viselet megjelenítésének, még akkor is, ha tisztában vagyunk a festés – főként a vörös szín – közismert szakrális jelentésével. Bizonyos esetekben azonban valószínű, hogy az idolo testének festésével a ruhát, inget, szoknyát jelezték. Leleteinken a festés két esetben (6. és 15. sz. töredékek) vörös színű (4. kép 2; 5. kép 2; 10. kép 2; 11. kép 2). A 4. sz. torzón a ruha, tunika vagy ing színe sárga, a kis foltokban fennmaradt vörös festés mintát ábrázolhatott (2. kép 4; 3. kép 4). Podborský egy Krepice-i idolo altestét borító, mintás festés kapcsán felveti, hogy a festés ez esetben akár az öltözetet, akár tetoválást, testfestést is jelölhet (1985: 211). Szintén sárga festéssel jelezték a 11. sz. idolo öltözetét (6. kép 3; 7. kép 3). A 6. sz. idolon (4. kép 2; 5. kép 2) nyomokban fellelhető vörös festés a nőalak alsó testén – a festéknyomok helyzete alapján – hosszú szoknyára utal. A ruha vagy szoknya hossza – a festés alapján – feltehetőleg a lábfejjig ért. A lengyeli kultúra temetőiben több esetben megfigyelt jelenség szerint a halottak alkarját és alsó lábszárát (azaz a ruházattól szabadon maradt testrészeket) vörös okkerrel fedték be, amiből arra lehet következtetni, hogy a ruha csak térdig ért (KALICZ 1985: 72). Ennek az ellentmondásnak egyik lehetséges magyarázata, hogy az idolo nem a temetkezésekből megismert köznépi személyeket ábrázolnak hétköznapi viseletben, hanem istennőket – esetleg papnőket – rituális, szertartási öltözékben (GIMBUTAS 1974: 44–56).

Mint már szó volt róla, a festés további, a mai szemlélő számára már nem érthető, átvitt értelmet is hordozhatott. Erre főként az olyan leletek figyelmeztetnek, melyeken a vörös festés az idolo arcán vagy homlokán jelenik meg (3. és 14. sz., 2. kép 3; 3. kép 3; 10. kép 1; 11. kép 1). Ugyanakkor még ezekben az esetekben is gondolhatunk viseleti elemekre: az arc festésére, ill. a haj vörös festéssel való fedésére.

A ruhák alapanyagára nézve a sormási lelőhelyek egyetlen konkrét adatot szolgáltatottak: az I. árok-rendszer külső árkából kerültek elő egy agyagnehezék töredékei⁶, melyeken laza szövésű szövet lenyomatai őrződtek meg (9. kép 3). A nehezéken egyszerű vászonkötésű, mintázat nélküli szövet nyoma látszik. A több példányban előkerült orsógombok⁷ szintén bizonyítják a szövés-fonás gyakorlatát. A ruházatkodáshoz nyilvánvalóan az állati bőrt és prémeket is felhasználták. Irodalmi adatok nyomán kender-, len- esetleg gyapjúfonalból szőtt textil használatával számolhatunk (KALICZ 1985: 85. kép 3; KALICZ 2003: 11).

Kiegészítők. Minden, a már említett, a felső ruházat részét képező darabokhoz másodlagosan kap-

csolódó kiegészítőt, úgy, mint a **nyakban viselt ékszert, a ruha szegélyét, az övet és a kötényt, valamint a frizurát** az idolk készítői karcolással jelezték. Ide sorolhatjuk a test egyéb díszítését, pl.: a testfestést és a tetoválást is.

Ékszer. Egyes idolk nyakán a karcolások ékszert ábrázolnak. Az 1. és 3. sz. töredékeken (2. kép 1,3; 3. kép 1,3) rövid, a nyakat szorosán körülfonó, több soros nyaklánc látható. A 9. sz. fejtöredék (6. kép 1; 7. kép 1) nyakán ábrázolt ékszer bonyolultabb szerkezetű, s ezért inkább geometrikus mintába rendezett nyakékeknek tűnik, melyet pl. gyöngyök és állatfogak kombinációjából fűzhetek. Éppen a szokatlan elrendezés miatt nem zárható ki az sem, hogy a karcolások nem ékszert, hanem sajátos testdíszet, tetoválást, testfestést jeleznek. Nyakban viselt ékszerek a leggyakrabban gyöngyből készültek (pl. rézből, ritka kagylóból, csontból, kőből, agyagból), de előfordul csiga, állatfog, állatfog utánzata kőből, stb...

A 16. sz. töredék (10. kép 3; 11. kép 3) nyakán látható karcolások a ruha szegélyét jelzik, mivel a kivágás elől jól felismerhetően V-alakú, míg hátul kerek. Ugyanilyen ábrázolással találkozunk egy séi idolon, amelyen azonban a ruha szegélyén kívül a nyakláncot is ábrázolták, s ott határozottan elkülönül az ékszer, ill. a V-alakú ruhakivágás (KALICZ 1998: Abb. 35. 3.). Ez a hangsúlyos, részletező megjelenítés arra utal, hogy a ruha szegélyét pl. gyöngyökkel, esetleg állatfogakkal, kagylókkal, stb varrták ki. Ilyen ruhadarabot Horváth F. tárt fel a tiszai kultúra gorzszai telljén, a Proto-tiszapolgári időszak kezdetére datált, gazdag női temetkezést tartalmazó 29. sírban (HORVÁTH 1987: 15–16).

Öv. Részletesebb elemzésre érdemes az öv, mely összesen nyolc idolon jelenik meg: 2, 6, 7, 8, 12, 13, 15. és 18. sz. (2. kép 2; 3. kép 2; 4. kép 2, 3, 4; 5. kép 2, 3, 4; 6. kép 4; 7. kép 4; 8. kép 1–2; 9. kép 1–2; 10. kép 2; 11. kép 2; 12. kép 2; 13. kép 2). Az öv összetett szerkezetű, négy vagy öt, vízszintes, egymással párhuzamosan futó sorból és az ezeket helyenként megszakító függőleges elemekből áll. Ez utóbbiak a többsoros öv egyes szárait összetartó, nyilvánvalóan szerkezeti (funkcionális?) egységek, mivel még a legkevésbé gondosan megmunkált példányokon is felismerhető. Az egyszerűbb megformálású idolon (7, 8. és 15. sz.) az övet csak szaggatott vonalakkal jelezték (4. kép 3–4; 5. kép 3–4; 10. kép 2; 11. kép 2), ezeknél a függőleges tagokra a negatív minta utal. Az aprólékosabban kimunkált idolon (2, 6. és 15. sz.) nem csak a vízszintes, hanem a függőleges elemeket is ábrázolták (2. kép 2; 3. kép 2; 4. kép 2; 5. kép 2; 10. kép 2; 11. kép 2).

Sé – Malomi dűlő lelőhelyen is több példányban kerültek elő ugyanilyen övet viselő idolk (KALICZ 1998: Abb. 32, 4, 6–9.).

Az ábrázolásokban olyasmi több soros övet ismerhetünk fel, mely gyöngyökből fűzött változatát Bicskéről, a Sopot-kultúra temetkezéséből (MAKKAY ET AL. 1996: Fig. 6.), valamint a tiszai kultúrából ismerjük: Tápé – Lebő, Alsó-halom, 6. sír (KOREK 1973: 278), s a már említett gorzszai 29. sírből (HORVÁTH 1987: 15). A Polgár-csöszhalmi telepen több női sírban is volt Spondylus-, ill. márvány gyöngyökből fűzött több soros öv (RACZKY ET AL. 1997: 39). Olyan több soros öv azonban, amelyiken az idolon ábrázolt függőleges elemek is megtalálhatók lennének, temetkezéséből nem ismert. Ez talán arra vezethető vissza, hogy ezek a tagok nem időtálló anyagból készültek.

A 6. sz. idol övének részletes ábrázolása felvet egy lehetséges elképzelést arra, hogy mik lehetnek ezek a függőleges tagok. A női alakon megmintázott ötsoros öv köldök tájékon záródik, s két szára elől, a két combon lóg le (4. kép 2; 5. kép 2). Ez az egyetlen olyan idol, amelyen a függőleges elemeket más technikával mintázták meg, mint a vízszintes tagokat: ezeket ugyanis nem karcolással, hanem vörös festéssel hangsúlyozott negatív mintával jelezték. Éppen ez a tény segít bennünket az értelmezésében. Az idol testén, az övtől lefelé több helyen figyelhető meg vörös festék nyoma, melyek a bokáig érő szoknyára utalnak. Az azonos technika alapján arra gondolhatunk, hogy a ruha és az öv szárait összetartó függőleges tagok azonos anyagból (textilből? bőrből?) készülhettek, így elképzelhető, hogy ez utóbbiak tulajdonképpen az övbújtatókat jelenítik meg. Az övbújtató legegyszerűbb formája a szoknya szabályos helyenként történő bevágásával képzelhető el. Így tehát ezek a tagok nem csak az öv szárait fogták össze, hanem egyúttal a nyilván szabás nélküli szoknya derekát is, rögzítve azt. Az övbújtatók e kettős funkciója magyarázat lehet arra, hogy miért tartották fontosnak ábrázolni őket, anyaguk (textil) pedig arra, hogy miért nem maradt nyomuk a temetkezésekben. Ha ez a feltételezés helytálló, akkor az ábrázolásokon látszólag az öv részeként megjelenő függőleges elemek valójában nem az öv, hanem az alatta viselt ruha vagy szoknya részei. A 6. sz. töredék pontos formai analógiája a bakonycsernyei idolon ismerhető fel, azzal az eltéréssel, hogy az a darab díszítetlen (KALICZ 1998: Abb. 40). Az öv két szárát (övcsőngőt?) két-két sorban futó ferde karcolások jelölik, melyek fonás benyomását keltik. Ugyanez az övcsőngő Sén, egy női viseletet ábrázoló, anthropomorf edényen is feltűnik: itt az övcsőngő egyik szára lelóg, a másik vissza van bujtatva az övbe, az öv maga egyébként részleteiben is

megfelel annak, amely a sormási 6. sz. idolon látható (KÁROLYI 2003: 280). Ennek a sajátos szerkezetű övtípusnak két különböző, de egyaránt a szakrális szférához kapcsolódó tárgytipuson való következetes megjelenítése arra enged következtetni, hogy ezek az övek nem a mindennapi viselet részét képezték, hanem az idolkok ill. az anthropomorf edények által megjelenített istennők (papnők) attribútumai.

Az öv mágikus-rituális karakterét további adatok is megerősítik: a Közép – európai vonaldíszes kerámia kultúrájában a nagy Spondylus-kagylóhéjak a temetkezésekben mindig a csontváz medencéjénél kerülnek elő, ami alapján feltehető, hogy az öv zárására, mintegy övcsatként, esetleg övcsüngőként szolgáltak (WILLMS 1985: 336). A Spondylus-ékszerek elemzése kapcsán vált világossá, hogy a kagylóhéjaknak rituális-mágikus szerepük is lehetett (KALICZ – SZÉNÁSZKY 2001: 37, 50), s ez a jelleg az övre is kiterjedhetett, mintegy szakralizálva azt. Arra a tényre, hogy a lengyeli kultúra Nyugat-dunántúli területéről ilyen Spondylus-lelet nem ismert, kellő magyarázat a nagy temetők már említett hiánya, valamint a talajtani viszonyok, melyek nem csupán a Spondylus-, de az állatcsont leletek megmaradásának sem kedveznek (KALICZ 2003: 8). Az, hogy ezen a vidéken is ismerték és használták a Spondylus-ékszereket, már csak azért is valószínű, mert az Adriai – tengerpartról induló Spondylus-kereskedelem lebonyolításában jelentős szerepet játszó Butmir-kultúra népességével fennálló lengyeli kapcsolatokat számos lelet bizonyítja, s a két területet forgalmas kereskedelmi út is összekapcsolta (KALICZ 1983–84: 273, KÁROLYI 2003: 272). Így aztán nem zárható ki az sem, hogy az idolkokon ábrázolt övek egyes elemi akár Spondylus-gyöngyökből is készülhettek. A Spondylus-ékszerek a késői neolitikumban csaknem kizárólag a női és gyermek (kislány?) viselethez tartoztak (SIKLÓSI 2004: 21), pl. a lengyeli kultúra mórági temetőjében Spondylus-öv csak női sírban, Inf. II. és Jung. korúak temetkezéseiben fordul elő (ZALAI-GAÁL 2000: 19-20).

Kötény. Négy idolk (10, 12, 13. és 15. sz.) kötényt visel (6. kép 2, 4; 7. kép 2, 4; 8. kép 1–2; 9. kép 1–2; 10. kép 2; 11. kép 2). A lengyeli kultúra idolkjain a kötény a női viselet része, a séi idolkokon is az egyik leggyakrabban megjelenő, változatos díszítésekkel ellátott ruhadarab (KALICZ 1998: 68, KÁROLYI 2003: 276). Legutóbb Oross K. közölt ugyancsak Sőről új idolleletet, mely szintén kötényt visel (OROSS 2003). Temetkezéséből, a késői neolitikum időszakából Vésztő – Mágor lelőhelyről van adat kötényszerű ruhadarabról: egy 35–40 éves férfi sírjában⁸ lelt, a váz előtt kb. 10 cm szélességben és

50 cm hosszan mutatkozó, fehér szerves anyag korhadásából származó csík mutatkozott. A jelenséget az ásató kötény vagy övcsüngő maradványaként értelmezte (HEGEDŰS 1977).

A 15. sz. idolon (10. kép 2; 11. kép 2) ábrázolt kötény vagy ágyékkötő mintájában ék alakú sávoly minta ismerhető fel. Felvetődik a kérdés, hogy miből készült ez a ruhadarab? Míg gyékénylenyomatok, valamint a tiszai kultúra szöttes-jellegű motívumainak elemzése bizonyítja, hogy a gyékényfonásban már korábban jelen voltak a különböző sávoly minták a neolitikum idején (CSALOG 1956, RICHTER 2003), addig a megőrződött textillenymatokban mindig csak a legegyszerűbb, minta nélküli vászonkötés ismerhető fel (RICHTER 2003: 105). Richter Éva ebből arra következtet, hogy a neolitikum idején még csak az egyszerű, egy nyüstös nehezékes szövőszék használatával lehet számolni, amely csak homogén felületű textil szövésére volt alkalmas. A sávoly szövést csak több nyüstös szövőszéken lehet elkészíteni, melynek használatáról legkorábbra a bronzkor végéről van adat (RICHTER 2003). Ennek ellentmond, hogy a Kalicz Nándor által Aszódról közölt textillenymatos edény (KALICZ 1985: Abb. 50) lenyomatában Marton Erzsébet sávolykötést ismert fel (MARTON 2001: Fig.8.).

Újabb adatok hiányában nem célunk állást foglalni a kérdésben. A fentieket figyelembe véve a 15. sz. idolk kötényén látható ék alakú sávoly minta értelmezésére két lehetőség adódik. Egyrészt elképzelhető, hogy ugyanúgy, ahogyan az edények díszítésében is felhasználták a lefont motívumokat, az egyszerű vászonkötésű textilt is festhették több színnel sávoly mintásra. Ez a technika az edényfestésben oly nagy tapasztalatokkal rendelkező lengyeli népességtől biztosan nem lehetett idegen, ezen kívül a kötény sávjait jelölő karcok között is megfigyelhetők vörös festék maradványai. Másrészt készíthették az említett ruhadarabot gyékényfonással is, növényi alapanyagból, pl.: hánctól, fűszálakból, levelekből.

A 15. sz. idolkól eltérő, egymással viszont gyakorlatilag megegyező a 12. és 13. sz. idolk kötényének mintázata (6. kép 4; 7. kép 4; 8. kép 1–2; 9. kép 1–2): a váltakozó irányú, ferdén karcolt vonalkötegek különböző színekből kialakított sáv mintát jelölhetnek, ez a minta azonban szabálytalanabb, mint a szövésnél a szállebegésből adódó sávoly minták. Annak a köténynek az ábrázolása, mely több lengyeli lelőhelyről (pl. Villánykövesd, Sé) is ismert, s mely nagy valószínűséggel csomózással készült (MARTON 2001: Fig. 7.), a sormási anyagból nem került elő. A kötényeket nem egyszerű kötő, hanem a fentebb már részletesen tárgyalt többsoros öv rögzíti a derékon.

Lábbeli. A lábfejek az idoloikon nem jelennek meg különösebb részletezéssel, két kivételt a 10. és 18. sz. idoloik jelentenek, melyek lábujjait rövid bemetszések formájában jelezték (6. kép 2; 7. kép 2; 12. kép 2; 13. kép 2). A lábfejek sérülése miatt nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy eredetileg hány bemetszés volt rajtuk. A lábujjak ábrázolása vagy mezítlábas viseletre, vagy a csupasz lábfejet láttató, saru-szerű lábbelire utal. A lábbelire vonatkozó egyetlen adatunk a csizma-modell (5. sz., 4. kép 1; 5. kép 1). Az agyagból megformált, üreges modell szinte ép, csak orrából tört le egy kis darab. Lábszár középig érő, lefelé szűkülő szárú, sarok nélküli, lapos talpú csizmát ábrázol, melynek szárát felül, a perem alatt lyukak törlik át. A lyukakban hajdanán bőr vagy más szerves anyagból sodort, illetve font fűző lehetett bujtatva, mellyel a csizma merevítés nélküli szárát erősítették a lábszárakra. Ha a csizma-modell esetében is feltesszük, hogy az egyazon tárgyon különböző technikai megoldások alkalmazása eltérő alapanyagra utal, megállapíthatjuk, hogy a fűző más anyagból készült, mint maga a csizma. A csizma szárának dőlésszöge az ülő figurák lábtartását idézi, ld pl. egy késő lengyeli ülő idolo lábtöredékét, amely Zalaszentbalázs – Pusztahegy mező lelőhelyről származik, s mely megformálást tekintve nagyon emlékeztet a csizma-modellre (BONDÁR 1995: 58, Fig. 194). A lábbeli ábrázolása újkőkori környezetben nagyon ritka, a kevés kivételt karcolt ábrázolások vagy modellek jelentik. A lengyeli kultúrából ez idáig közölt egyetlen modell az ausztriai Grafenbergből származik: égetett agyagból készült, fűzős cipőt ábrázol, melyen a cipő fűzését három, egymás alá elhelyezett lyukpár jelzi (BERG – MAUER 1998: 64, Abb. 93.). A Gumelnița-kultúrából említhető néhány eset, ahol anthropomorf edényen vagy idolo lábán valószínűleg bőrből készített, díszített cipőt ábrázoltak (GIMBUTAS 1974: 51, Fig. 12; NIȚU 1979: Fig. 1.1; Fig. 2.4.). A csupasz emberi láb önálló plasztikai megformálása⁹ gyakoribb: a vonal-díszes kultúráról kezdve (BERG – MAUER 1998: Abb. 9, 37, 69; HORVÁTH – KALICZ 2003: 4. kép 5.) a Vinča-kultúrán át (VASIČ 1933–1936, 1/3: T. XXIV/123, T. LIII./ 244, 245, stb) a lengyeli kultúráig (DOMBAY 1960: Taf. XC. 1–3, NOVOTNÝ 1962: T. XVII. 5a–b, T. XXI. 1a–b; BERG – MAUER 1998: Abb. 91.) számos példa említhető. Az MBK-ban kifejezetten gyakorinak mondható a láb alakú plasztika (PODBORSKÝ 1985: T. 119. 1–8, T. 120. 1–7, T. 122. 1–4, T. 123. 1–8.). Ezek egy része biztosan meztelen lábat ábrázol, ezt a többnyire karcolások ill. barázdák által jelölt lábujjak, valamint a bütykök formájában megjelenített boka- és térdízületek jelzése teszi egyértelművé. Ismert azonban néhány olyan üreges kiképzésű töredék is, melyeken az említett anatómiai

részletek nincsenek feltüntetve. Ezek akár csizma-modellként, s egyúttal a sormási lelet közeli párhuzamaiként is értékelhetők (PODBORSKÝ 1985: T. 119. 1–2, 7, T. 120. 2, 7, T. 122. 2, T. 123. 6).

Hajviselet. Öt fejtöredéken figyelhetők meg a hajviselet részletei: 3, 9, 14, 17. és 19. sz. (2. kép 3; 3. kép 3; 6. kép 1; 7. kép 1; 10. kép 1; 11. kép 1; 12. kép 1, 3; 13. kép 1; 3). A sűrű, halszáлка-mintát idéző karcolások vállra leomló, félhosszú göndör tincseket (KALICZ 1998: 67) vagy sok vékony fonatból kialakított frizurát (ENGELBRECHT – KÜHLT-RUNK – RAMMINGER 2003) mutatnak. A frizura részleteit minden esetben karcolások jelzik, két fejtöredéken (3. és 14. sz.) figyelhető meg részben a haját jelző karcolások barázdáiban vörös festés maradványa (2. kép 3; 3. kép 3; 10. kép 1; 11. kép 1). A fejtetőt és a halántékot díszítő karcolások minden esetben frizurát ábrázolnak, nem pártát vagy egyéb fejfedőt, mint az néhány DVK idolo esetében feltehető. A Sé – Unterpullendorf-i típusú idolo egyik markáns jellemvonása, hogy a homlokot felülről három egymásba kapcsolódó ívelt vonal (KALICZ 1998: 67), vagy a hajás fejbőr szélét jelölő, M-szerű jel (RUTTKAY 1992: 514) zárja le, míg alulról az erőteljes megfogalmazású ívelt összenőtt szemöldök. A két vonal sok esetben összeér, így tulajdonképpen a homlok körül egy zárt keret alakul ki. A 17. sz. elnagyolt kivitelezésű idolon pl. csak ezt ábrázolták, mintegy ezzel utalva a kanonizált hajviseletre (12. kép 1; 13. kép 1). A lengyeli kultúra legkorábbi horizontjának idolojain a hajviselet ábrázolása nagyon közeli a Butmir-kultúra idolojain megjelenő megformáláshoz, annak ellenére, hogy a Sé – Unterpullendorf-i típusú idolo kanonizált formáival szöges ellentétben a Butmir-kultúra idolojai többnyire egyediek, s naturalisztikus jegyekkel bírnak (BENAC 1979: 412 ff. Taf. 46.2,3,5; HÖCKMANN 1968/1: 88; RUTTKAY 1992: 518). Az MBK-ban a Sé – Unterpullendorf-i idoltípushoz mind korban, mind tipológiájukat tekintve legközelebb álló Střelice-, ill. Maloměřice-típusokon (MBK Ia, ill. Ib fázis) a haj ábrázolása eltérő: az előbbieken halszáлка-mintába rendezett bekarcolások, ez utóbbiakon rövid, szaggatott vonalak jelzik a frizurát (RUTTKAY 1992: 514, 518; PODBORSKÝ 1985: 209, T. 3. 2,3; T. 8. 1–4, T. 9. 3; T. 10. 3, 5–6; stb...). A Lužianky-csoportban viszont még egy formailag meglehetősen eltérő idolon is halszáлка-mintás a haj ábrázolása (NOVOTNÝ 1962: Tab. XXXIX. 1. c). A halszáлка-mintás hajábrázolást Ruttkay E. protolengyeli örökségnek tartja. Morvaországban ennek hiánya eredményezhette az eltérő ábrázolásmódot, mely az eredeti utáztatának tűnik. A sormási idolo közül a 3. és a 19. sz. darabokon látható a szigorú halszáлка-

minta (2. kép 3; 3. kép 3; 12. kép 3; 13. kép 3). A másik két töredéken (9. és 14. sz.) a minta némiképp fellazul, de az eredeti rendezőelv még felismerhető (6. kép 1; 7. kép 1; 10. kép 1; 11. kép 1).

Ahogy az öltözettel, úgy a hajviselettel kapcsolatban is feltehetjük a kérdést, hogy vajon a minden napok (profán) öltöztetéséhez tartozott-e, vagy viselete a megkülönböztetett (szakrális) időszakokra korlátozódott? Megilletett-e minden nőt vagy csak bizonyos személyeket? Más szerzőkkel egyetértve úgy gondolom, hogy az idolon való ábrázolás miatt inkább a szakrális meghatározást valószínűsíthetjük (ENGELBRECHT – KÜHLTRUNK – RAMMINGER 2003: 320–321).

Értékelés

Kalicz Nándor a séi idolközt két típust különített el (KALICZ 1998: 66); a sormási darabok ezek szerint – egy darab kivételével – mind az 1. típusba tartoznak. A túlhangsúlyozott idomok, a steatopygia a női nemi jelleget hangsúlyozzák, csak a fejtöredékek esetében lehet kérdéses a nemi hovatartozás. A szob-rokat két részből illesztették össze, a lábak stilizáltak, a felsőtest hosszúkás, karcsú, lapos, a karokat vízszintesen oldalra nyúló csonkok jelzik. A fej gömb alakú, nyomott, esetleg félgömbös. Az orrot plasztikus bütyök, a szemeket és a szemöldököket karcolt körök, ill. vonalak jelzik. A száját nem ábrázolják. A hajviselet részletesen kidolgozott. A legtöbb esetben ábrázolják, de legalábbis sejtetik az öltözetet.

A séi 2. típus, azaz az egyszerű, többnyire asexuális, hengeres testű egy darabból megformált idolközt nem jellemzőek a sormási leletegyüttesre, talán a 4. sz. idolközt sorolható ide, ám töredékessége miatt ezt nem lehet biztosan megítélni (2. kép 4; 3. kép 4).

Az idolközt egyetlen ép példány sem került elő, tehát Sormáson is megfigyelhető a már jól ismert törvényszerűség, hogy az idolközt szinte mindig összetörve kerülnek a földbe (HÖCKMANN 1967: 4, KALICZ 1998: 66; BÁNFFY 1991: 202–203). A 177. objektumban egy helyen tártuk fel egyazon szobor két felét; ez az általános gyakorlattal ellentétes, nagyon ritka jelenség. Gyakoribb eset, amikor egy idolközt összetartozó töredékei különböző, nem ritkán egymástól távoli objektumokból kerülnek napvilágra. Erre a Mántai-dűlőben is volt példa: a Sopot-kultúra egy idolközt törzstöredéke és a hozzá tartozó fej két külön gödörből¹⁰ került elő. A törés szándékosságára utaló nyomot több séi idolközt is megfigyeltek (KÁROLYI 1983: 1298), a sormási leleteken ilyen nem fedeztünk fel. Károlyi M. szerint a kialakult rítus alapján feldarabolt és szétszórt idolközt olyan agrár rítusok, termékenység szertartások meglétére utalnak, melyek a

későbbi, nagy ókori vallások köréből ismertek¹¹ (KÁROLYI 2003: 277–278).

Az idolközt anyagánál szembevetendő a kétféle – nagyon finom és nagyon durva – kerámiaminőség alkalmazása, példaként elég a 6. és 8. sz. idolközt soványításában, felületkezelésében és égetésében megmutatkozó különbséget említeni (4. kép 2, 4; 5. kép 2, 4). Ez a kettőség az edénykészítés gyakorlatánál általános, s már a lengyeli kultúrát megelőző időszakban is jellemző, mind a DVK-ban, mind pedig a Sopot-kultúránál (KALICZ 1998: 34). A Közép- és DK-európai neolitikum és rézkor időszakában általánosnak mondható, hogy – temetkezési áldozatok kivételével – nincs összefüggés az idolközt minősége és a használatuk, ill. az előkerülés kontextusa közt, azaz készítőik és használóik számára a művészi érték nem játszott szerepet (BÁNFFY 1991: 204).

Az öltözék részletes ábrázolása déli örökség a lengyeli kultúra idolközt-plasztikájában. A hagyomány a Vinča-kultúrából eredeztethető, ahol még a séi típusú idolközt megfigyelhetőnél is részletesebb az öltözék megjelenítése, gyakran ékszerekkel kiegészítve (VASIČ 1933–1936, HÖCKMANN 1968/I.: 50–88; BÁNFFY 1986). A lengyeli kör távolabbi területein ez a szokás egyre jobban elhalványult, a morvaországi lengyeli kultúrában (MBK) – noha idolközt-plasztikája nagyon jelentős – már nem, vagy csak nagyon ritkán és sematikusan ábrázolták az öltözéket (MAREŠOVÁ 1971; PODBORSKÝ 1985). A séi 1. típusú idolközt nagy fokú hasonlóságot mutatnak a Podborský által az MBK-leletanyagban Střelice-típusként elkülönített, vízszintes karcsonkokkal jellemezhető idolközt (PODBORSKÝ 1985: 210). A szinte egyező megformálás mellett eltérések – a már említett hajviseleten túl – éppen az öltözék, valamint a száj ábrázolásában tapasztalhatók.

A lengyeli kultúra nyugati területi csoportját a kispasztika gyakori és nagy számú előfordulása jellemzi, szemben a keleti csoporttal, ahol főleg egyedi és kevésbé gondosan megformált idolközt találunk, jóval szerényebb mennyiségben (DOMBAY 1960: Taf. LXXXVII/ 1,3, 5–8, Taf. CXIV/1, 3–5, 7–8; KALICZ 1985, 1998, ZALAI-GAÁL 1996 b; PAVÚK 2003). Egy jellemző példa a két területi csoport eltérésére: míg a lengyeli kultúra DK-dunántúli területi csoportjában Zalai-Gaál I. összesen 38 db emberábrázolást¹² gyűjtött össze (1996: 61), addig csak Sormás – Törökföldek lelőhelyen 33 db ilyen került elő.

A sormási lelőhelyek idolközt-plasztikája rendkívül szoros kapcsolatot mutat Sével: nem csupán hasonlóságról, de több esetben tulajdonképpen azonosságról lehet beszélni. Gyakorlatilag nincs olyan darab, amellyel megegyező vagy nagyon hasonló idolközt ne fordult volna elő Sében. A Kalicz N. által a viseletei

elemek ábrázolása szerint elkülönített négy csoport a sormási idoloznál is megfigyelhető (KALICZ 1998: 67–68). A Sormás – Török-földeken előkerült több, mint 30 db idoltöredék¹³ ugyan nem mérhető a séi 130 darabhoz, de mégis jóval több, mint a nyugati területi csoport hasonló korú lelőhelyein szokványosan előforduló egy-két darab, nem is beszélve a keleti csoportra jellemző gyakoriságról (KALICZ 1998: 103, PAVÚK 2003: 311). A leletek nagy száma valószínűleg a Török-földeken is a körárkokkal mutatkozó, részleteiben egyelőre még meg nem határozható összefüggéssel magyarázható. Ahogy Sében és a morvavarszói Těšetice – Kyjovice lelőhelyén is megfigyelték, az idolkok (figurális plasztika) koncentrációja mutatható ki a körárkok körzetében (KALICZ 1998: 65; PODBORSKÝ 1985: 210). Ugyanez a koncentráció Sormás – Török-földeken 91 %-os arányt jelent, mivel a 33 db idoltöredékből 30 db a körárkok által övezett területről, vagy magából valamelyik árokból származik.¹⁴ Ha e két tényhez még hozzávesszük azt is, hogy Sé és Unterpullendorf (OHRENBERGER 1969: 306; Abb. 5, KALICZ 1998:69, 74) térségében esetlegesen olyan készítési központot feltételezhetünk, ahonnan kiindulva az idolkok a lengyeli kultúra nagyobb területeire terjedtek szét, felvetődhet a kérdés, hogy – a sormási idoloznak legalábbis egy része – nem származhat-e közvetlenül Séről? Az

idolkok szállításának kézenfekvő útja lehetett a borostyán út őskori előzménye, mely egyaránt elhaladt Sé és Sormás körzetében (KALICZ 1983–84: 273, KÁROLYI 2003: 272). Közép – Duna-medencei eredetű, egyértelműen import idoltöredékek még oly távoli területekre is eljutottak, mint a csehországi Syneč (VAVRA 1986: Abb. 1.) és a bajorországi Oberpörring lelőhelyek (REINECKE 1977–78: 21 ff).

Összefoglalás

A fentiekben bemutatott és elemzett sormási kisplasztikákon felismerhető viseleti elemek nagy része, azaz a felsőruha (ing vagy tunika, ruha, ill. szoknya), kötény, ékszerek (nyaklánc és nyakék) és választékkal tagolt frizura szakirodalmi adatok alapján jól ismert. Az itt közölt leletek két új adattal gyarapítják eddigi ismereteinket: 1. A csizma-modell alapján egy újkőkori környezetből korábban nem ismert lábbeli rekonstruálható szinte teljes pontossággal. 2. Az összesen nyolc idolk töredéken megfigyelt több soros, tagolt öv a női viselet, s ezen belül is nagy valószínűséggel a szertartási öltözet része. Ábrázolása csak idolookról, valamint egy séi anthropomorf edényről ismert (KÁROLYI 2003: 208); használata is valószínűleg a szakrális szférához kapcsolódott, istennői (papnői) attribútum lehetett.

Jegyzetek:

- 1 Fekete Csanád 2002 tavaszán végzett szondázó ásatása nyomán indult 2002. júniusában a teljes felületű feltárás először az én irányításommal, majd Száraz Csilla vette át az ásatás vezetését. Száraz Csillának köszönetet mondok munkájáért és a leletek közlési jogának átengedéséért. A fotókat Bicskei József, a rajzokat Nemes Donát készítette. Technikai munkatársként működtek Gönye András, Horváth Krisztián és Kónya Bence. Munkájukat ezúton is köszönöm!
- 2 A feltárást Straub Péter vezette, az újkőkori leletek feldolgozásra való átengedését e helyen is köszönöm neki.
- 3 Nem számítva az olyan kivételes eseteket, mint a gleccser- vagy mocsári múmiák, melyekre azonban a Kárpát-medencei neolitikumból nem ismerünk példát.
- 4 Alsó-Ausztriából több temetkezés ismert, pl.: Friebritz, Friebritz – Süd, Kamegg, Mödling – Leinerrinnen, Bisamberg – Parkring, Reichersdorf (NEUGEBAUER – MARESCH 1995: 93–104).
- 5 2003 őszén Regenye Judit (Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém) leletmentő ásatás során a lengyeli kultúra kis sírszámú temetőjét tárta fel Veszprém – Jutasi (volt Fel-szabadulás) út lelőhelyen. Közöletlen. Az ásató szíves szóbeli közlése.
- 6 Ltsz.: 79.29.44.9. Előkerülési körülmények: 29. objektum (árok), A4 szakasz, 6. bontási szint (az árok feneké).
- 7 Közel 40 db orsógomb került elő különböző objektumokból, melyek döntő többsége biztosan a korai lengyeli kultúrához köthető.
- 8 Vésztő – Mágor IX. blokk + K-i rábontás, 44. sír.
- 9 Tehát nem idolkok részeként, legfeljebb edénnyel kombinálva.
- 10 710. 292. és 710. 335. objektumok.
- 11 Ozirisz, Dionüszosz, Démétér és Perszephoné kultusza (FRASER 1995: 239–267).
- 12 Az emberábrázolások közé ez esetben Zalai-Gaál I. az emberfigurákat és töredékeiket sorolta, ill. egy relief-szerű ábrázolást (Zalai-Gaál 1996: 61).
- 13 Fontos hangsúlyozni, hogy ebbe a számba csak az önálló anthropomorf plasztikák tartoznak bele, tehát nem soroljuk ide az egyéb emberábrázolásokat (pl. ember alakú edény).
- 14 A három kivételt a 12, 17. és 18. sz. idolkok képezik, melyek az I. körárkok-rendszerből K-re eső gödrökből származnak.

Irodalom:

BÁNFFY 1986

Bánffy, E.: A Vinča-kultúra újabb leletei az Antik Gyűjteményben. Bulletin du Musée Hongrois (85) 115–122

BÁNFFY 1991

Bánffy, E.: Cult and Archaeological Context in Central and Southeastern Europe in the Neolithic and the Chalcolithic. Antaeus 19–20, (1990–91) (1991), 183–250

BENAC 1979

Benac, A.: Mlade neolitsko doba. Butmirska Kultúra Grupa. In: Praistorija jugoslavenskih zemelja 2 (1979), 412 ff.

BERG – MAUER 1998

Ber, F. – Mauer, H.: Idole – Kunst und Kult im Waldviertel vor 7000 Jahren, Ausstellungskatalog Höbarthmuseum der Stadt Horn, Horn, 1998

BONDÁR 1995

Bondár, M.: The settlement of the Lengyel Culture at Zalaszentbalázs. ANTEUS 22 (1995), 51–70

CSALOG 1956

Csalog J.: Újkőkori gyékénylenyomat Kőkénydombról. Imprints of matting on neolithic wares from Kőkénydomb. ArchÉrt 83 (1956) 183–185

DOMBAY 1960

Dombay, J.: Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. Budapest, 1960

ENGELBRECHT – KÜHLTRUNK – RAMMINGER 2003

Neolithische Haartracht – Alte köpfe? Rekonstruktionsversuch einer altestbandkeramischen Frauenfrisur. Arch Korres 33 (2003) 317–323

FRASER 1995

Fraser, J.G.: Az Aranyág. Ozirisz – Századvég, Budapest, 1995

GIMBUTAS 1974

Gimbutas, M.: The Gods and Goddesses of Old Europe. London, 1974

HEGEDŰS 1977

Hegedűs K.: A Vésztő – mágordombi újkőkori és rézkori temetkezések (The Neolithic and Copper Age burials of Vésztő – Mágordomb). Kézirat. Budapest, 1977

HORVÁTH 1987

Horváth L.: Hódmezővásárhely – Gorzsa. A tiszai kultúra települése. In: Tálas L. – Raczky P. (szerk): A Tisza-vidék késői neolitikuma. Szolnok, 1987, 13–16

HORVÁTH – KALICZ 2003

Horváth, L. – Kalicz, N.: Újkőkori település feltárása Petriventén. Excavation of a Neolithic site at Petrivente. Régészeti Kutatások Magyarországon 2001. Archaeological Investigations in Hungary 2001. (2003), 5–29

HÖCKMANN 1967

Höckmann, O.: Menschendarstellungen in der bandkeramischen Kultur. Jahrb. RGZM 12, 1965 (1967), 1–34

HÖCKMANN 1968

Höckmann, Olaf: Die Menschengestaltige Figuralplastik der südosteuropäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit. I-II. August Lax Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1968. (Münstersche Beiträge zur Vorgeschichtsforschung. Veröffentlichungen des Seminars für Vor- und Frühgeschichte der Universität; Band 3-4.)

IDOLE. Berg – Maurer (Hrsg.)

Idole – Kunst und Kult im Waldviertel vor 7000 Jahren, Ausstellungskatalog Höbarthmuseum der Stadt Horn, Horn, 1998

KALICZ 1983–84

Kalicz, N.: Übersicht über den Forschungsstand der Entwicklung der Lengyel – Kultur und die älteste „Wehranlagen“ in Ungarn, MÖAG 33–34, Wien, 1983–84, 271–293

KALICZ 1985

Kalicz N.: Kőkori falu Aszódon. Aszód, 1985

KALICZ 1998

Kalicz N.: Figürliche Kunst und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns. Archaeolingua. Series Minor 10.

KALICZ 2003

Kalicz N.: Az újkőkor végi és rézkori megtelepedés maradványai a nagykanizsai Inkey – kápolna mellett (Kr.e. 5. évezred első harmadától a 3. évezred első feléig). ZALAI MŰZEUM 12 (2003), 7–47

KALICZ – KÁROLYI 1977

Kalicz, N. – Károlyi, M.: Sé-Malomi dűlő. Mitt-ArchInst 7 (1977), 122–123

KALICZ – KÁROLYI 1978–79

Kalicz, N. – Károlyi, M.: Sé-Malomi dűlő. Mitt-ArchInst 8–9, 215–217

KALICZ – SZÉNÁSZKY 2001

Kalicz, N. – G. Szénászkzy, J.: Spondylus- Schmuck im Neolithikum des Komitats Békés, Südostungarn. PZ 75. Band, S. 24–54, 2001

KÁROLYI 1983

Károlyi M.: 6000 éves gabonaanya, gabonalány. – 6000 Jahre Getreidemutter, Getreidetochter. Élet és Tudomány 41 /10, 1296–98

KÁROLYI 1992

Károlyi M.: A korai rézkor emlékei Vas megyében. Szombathely, 1992.

KÁROLYI 2003

Károlyi M.: Savaria földjének őskori kultúrái a rómaiak előtt. Vasi Szemle LVII/3, 271–288

- KOREK 1973**
Korek J.: A tiszai kultúra (Die Theiss-Kultur). [Dissertation.] Budapest, 1973
- MAKKAY ET AL. 1996**
Makkay, J. – Starnini, E. – Tulok, M.: Excavations at Bicske – Galagonyás (Part III). The Notenkopf and Sopot-Bicske Cultural Phases. Trieste, 1996
- MARTON 2001**
Marton, E.: New Approaches to the artefacts related with textile of the Lengyel culture. In: Sites and Stones: Lengyel Culture in Western Hungary and Beyond. A review of the current research (2001), 131–142.
- MAREŠOVA 1971**
Marešová, K.: Neolitická plastika na Morave. Neolithische Plastik in Mähren. Časopis moravského musea 56 (1971) 53–78
- NEUGEBAUER – MARESCCH 1995**
Mittelneolithikum: Die Bemaltkeramik. In: Neugebauer, J – W. (Hrsg) 1995: Die Junsteinzeit im osten Österreichs. St. Pölten – Wien (1995), 57–107
- NIŢU 1979**
Niţu, A.: Reprezentări antropomorfe pe ceramica de tip Gumelniţa A. Danubius 2–3 (1969), 21–43
- NOVOTNÝ 1962**
Novotný, B.: Lužianska skupina a počiatky mal'ovanej keramiky na Slovensku. Bratislava, 1962
- OHRENBERGER 1969**
Ohrenberger, A. J.: Die Lengyel-Kultur in Burgenland. ŠtZ 17 (1969) 301–313
- OROSS 2003**
Oross K.: A lengyeli kultúra újabb idoltörödékei Séből. Studia Archaeologica IX. (2003), 65–70
- PAVÚK 2003**
Pavúk, J.: Menschliche Tonfiguren der Lengyel-Kultur aus der Slowakei. In: Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südeuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag. E. Jerem and P. Raczky (Hrsg). Archaeolingua 2003
- PODBORSKÝ 1985**
Podborský, V.: Těšetice – Kyjovice 2. Figurální plastika lidu s moravskou malovanou keramikou. Brno 1985
- RACZKY 1974**
Raczky P.: A lengyeli kultúra legkésőbbi szakaszának leletei a Dunántúlon. Arch Ért 101 (1974), 185–210
- RACZKY ET. AL. 1997.**
Raczky P. - Anders A. - Nagy E. - Kurucz K. - Hajdú Zs. - Meier - Arendt, W.: Polgár - Csószhalom dűlő. Újkőkor végi telep és sírok a kr.e. V. évezredből. Late Neolithic Settlement and Graves from the 5th Millennium B.C. In: Utak a múltba. Paths into the Past. (Budapest, 1997), 34–43
- REGENYE 1993–94**
Regenye J.: Előzetes jelentés a lengyeli kultúra szentgáli telepének kutatásáról. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabung der Siedlung der Lengyel-Kultur in Szentgál, Füzi-kút. VMMK 19–20 (1993–94), 69–88
- REINECKE 1977–78**
Reinecke, K.: Neue figürliche Darstellungen der Jungsteinzeit aus Niederbayern. Jahresber. Hist. Ver. Straubing 80 (1977–78), 21 ff.
- RICHTER 2003:**
Richter É.: A tiszai kultúra szöttek-jellegű díszítésvilágának kapcsolata a szövés- és gyékényfonás motívumaival. ŐSRÉGÉSZETI LEVELEK 2003. 98–106
- RUTTKAY 1992**
Ruttkay, E.: Beiträge zur Idolplastik der Lengyel-Kultur. Festschr. 50 J. Bestehen Inst. Ur- u. Frühgesch. Leopold-Franzens-Univ. Innsbruck, Univ. Forsch. Prähist. Arch. 8 (1992), 511–522
- SIKLÓSI 2004**
Siklósi, Zs.: Prestige Goods in the Neolithic of the Carpathian Basin. Material Manifestations of Social Differentiation. Acta ArchHung 55 (2004), 1–62
- VAVRA 1986**
Vávra, M.: Die Anfänge der Lengyel – Kultur in Böhmen und ihre Interpretation. In: Internationales Symposium über die Lengyel Kultur. Nitra – Wien (1986), 297–304
- VASIČ 1933–1936**
Vasič, N.: Preistoriska Vinča I – IV. Beograd
- M. VIRÁG 1986**
M. Virág Zs.: Keszthely – Fenékpusztá. Rég Füz Ser. 1. No. 39. 17
- WILLMS 1985**
Willms, Chr.: Neolithischer Spondylusschmuck. Hundert Jahre Forschung. Germania 63 (1985) 2, 331–343
- ZALAI-GAÁL 1996 a**
Zalai-Gaál, I.: Die Kupferfunde der Lengyel-Kultur im Südlichen Transdanubien. Acta ArchHung 48, 1996, 1 - 34
- ZALAI-GAÁL 1996 b**
Zalai-Gaál, I.: Neufunde der neolithischen anthropomorphen Idolplastik im südlichem Transdanubien. WMMÉ 19 (1996) 57–87
- ZALAI-GAÁL 2000**
Zalai-Gaál I.: A győrei neolitikus antropomorf edény. – Die neolithischen anthropomorphen Gefäße der Lengyel-Kultur. WMMÉ 22 (2000) 7–38

Some data to Late Neolithic costume according to new finds of the Lengyel culture

During the M7 motorway excavations many important Neolithic settlements were revealed in Zala county (Fig. 1:1). Two of these settlements represent the material remains of the Lengyel culture. Sormás – Török – földek (M 79) is situated on the southern side of a N-S oriented natural elevation. This elevation is bordered by the Mántai stream from the east. The eastern side of the stream is bordered by the archaeological site of Mántai-dűlő (M 710) (Fig. 1: 2).

During the excavations in 2002 and 2003 at Sormás – Török – földek an area of almost 28 000 m² was investigated. Some finds suggest that the settlement was inhabited in the Early Neolithic (Starčevo culture) and during the Transdanubian Linear Pottery Culture (TLPC). At Sormás – Török – földek 460 archaeological features were excavated the majority of which belong to the early phase of the Lengyel culture (Sé phase). The antecedent Sopot culture phase of the settlement also bears considerable importance. The material culture of the Middle Copper Age Balaton-Lasinja, Furchenstich and the Late Bronze Age Tumulus cultures can also be found on the settlement.

Two Late Neolithic circular ditch systems bear exceptional importance. The excavated material is being processed and the relative dating of the archaeological features and the ditch system is yet to be determined. The smaller one is situated east from the bigger one and the smaller ditch system exhibits two circular ditches run parallel to each other.

According to previous researches the material culture of the site represents the earliest phase of the Lengyel culture (Sé – Lužianky – Unterpullendorf horizon) and shows considerable similarity with the material culture of Sé – Malomi – dűlő in terms of vessel shape and decoration (painting, incision). In the case of paintings the variety of motives and the number of colours used are smaller than at Sé. Red and yellow colours are characteristic either alone or in combination with each other. White, pink, brown and black although present they are not characteristic for this settlement.

The excavated area at Sormás – Mántai – dűlő was 25 000 m² and 554 archaeological features were found. From these 450 belong to the Neolithic. The majority of the features exhibit finds from the TLPC period and approximately 100 features represent the Late Neolithic period. The majority of the Late

Neolithic features belong to the Sopot culture. Although the Earliest phase of the Lengyel culture is present it is not characteristic for this settlement. Many of the excavated features at this site are postholes. The spatial distribution of the postholes (positioned in lines forming rectangles) suggest that they belong to houses. The majority of the building structures represent the TLPC period although at least two structures belong to the Sopot period. The most prominent feature of the settlement is the circular ditch system. It needs to be mentioned that the gate structure (earthen bridge) of the ditch system was also found within the excavated area. Opposed to the previous ditch system where two ditches run parallel to each other, in this case only one 'V' profiled ditch surrounds the settlement. The features of the settlement do not complement the area enclosed by the ditch system. Thus archaeological features belong to the same period can be found both inside and outside of the enclosed area. This implies that the ditch system was used for a shorter period than the actual life span of the settlement.

The figurative representations from Sormás – Török – földek are especially rich, although Mántai-dűlő also exhibits considerable number of anthropomorphic and zoomorphic figurines and altars.

This paper considers human figurines of the Lengyel culture that exhibit recognisable costume. Eighteen finds are considered (No 1-18) from Sormás – Török – földek (Figs. 2-11; 12: 1-2; 13: 1-2) and one (No 19) from Mántai-dűlő (Figs. 12: 3; 13: 3). The proportion of the number of figurines between the two sites well represents the different extent of existence of the Lengyel culture on the two settlements. Thus on Sormás – Török – földek the presence of the Lengyel culture was more intensive than on Mántai-dűlő. It is considered that these diverse and meticulously decorated figurines are ideal media for analysis.

On the majority of the discussed figurines the clothing is well recognisable. Items of costume such as shirt, tunic, dress or skirt, apron, jewellery (necklace, pendant) can often be recognised. Moreover, body painting, tattooing, and typical hairstyle - with parting on the top of the head - are also common features on figurines. Similar self-adornments and dress items are well discussed by researchers.

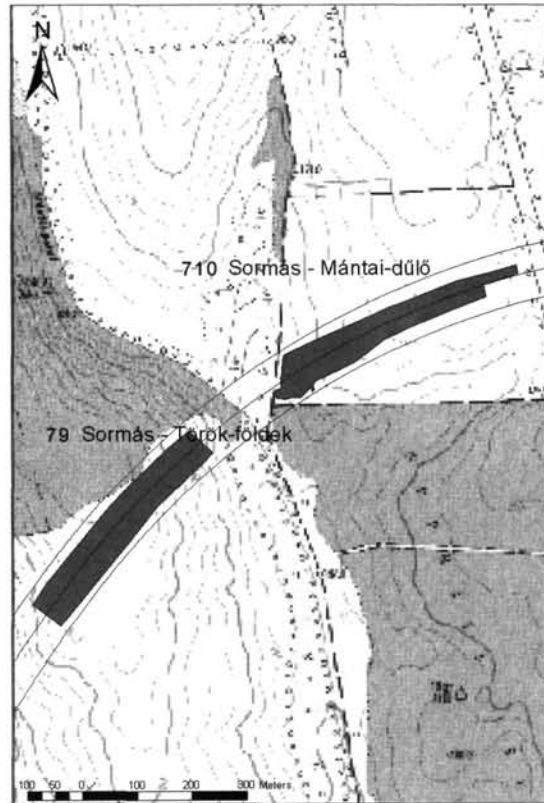
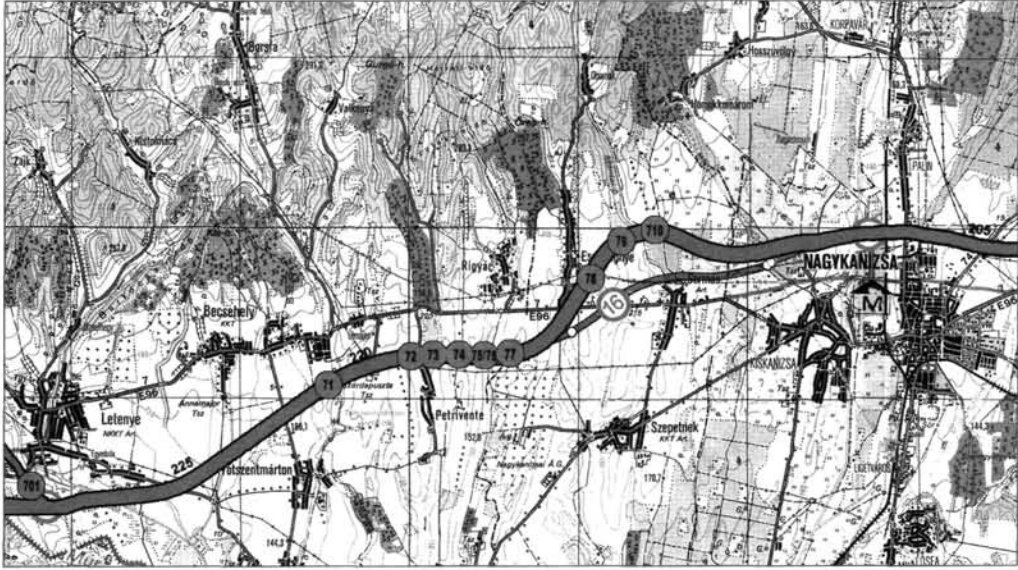
The discussed data enriched our knowledge on the subject with two elements: 1. Model of high boots.

High boots have not been observed previously from the Neolithic. 2. On eight women figurines multi-layered vertically divided belt can be observed that may be part of a dress that was used in a ceremony. The representation of this paraphernalia is only known from idols (Sé – Malomi – dűlő) and also from an

anthropomorphic vessel from Sé, thus on those finds which can not be considered as profane findings. This paraphernalia may have been used in ritual practice and belonged to a goddess or priestess.

Translated by Eszter Kreiter

1. kép: 1: Az M7 autópálya nyomvonala Nagykánizsa és Letenye között a kutatott régészeti lelőhelyekkel;
2: (79) Sormás – Török-földek és (710) Sormás – Mántai-dűlő lelőhelyek

1

2

3

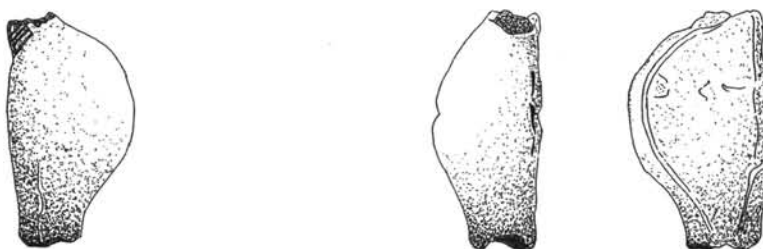

4

2. kép: 1-4: A lengyeli kultúra idoltöredékei Sormás – Török-földek lelőhelyről

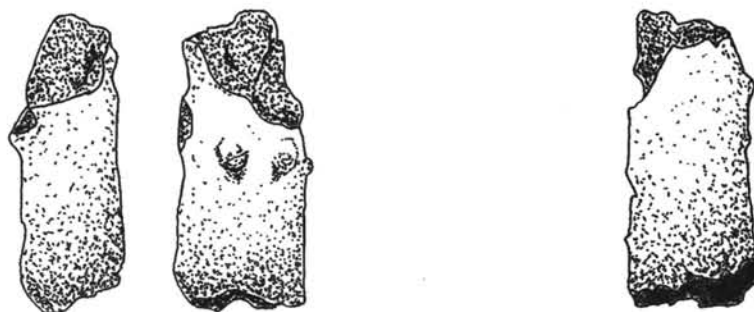
1

2

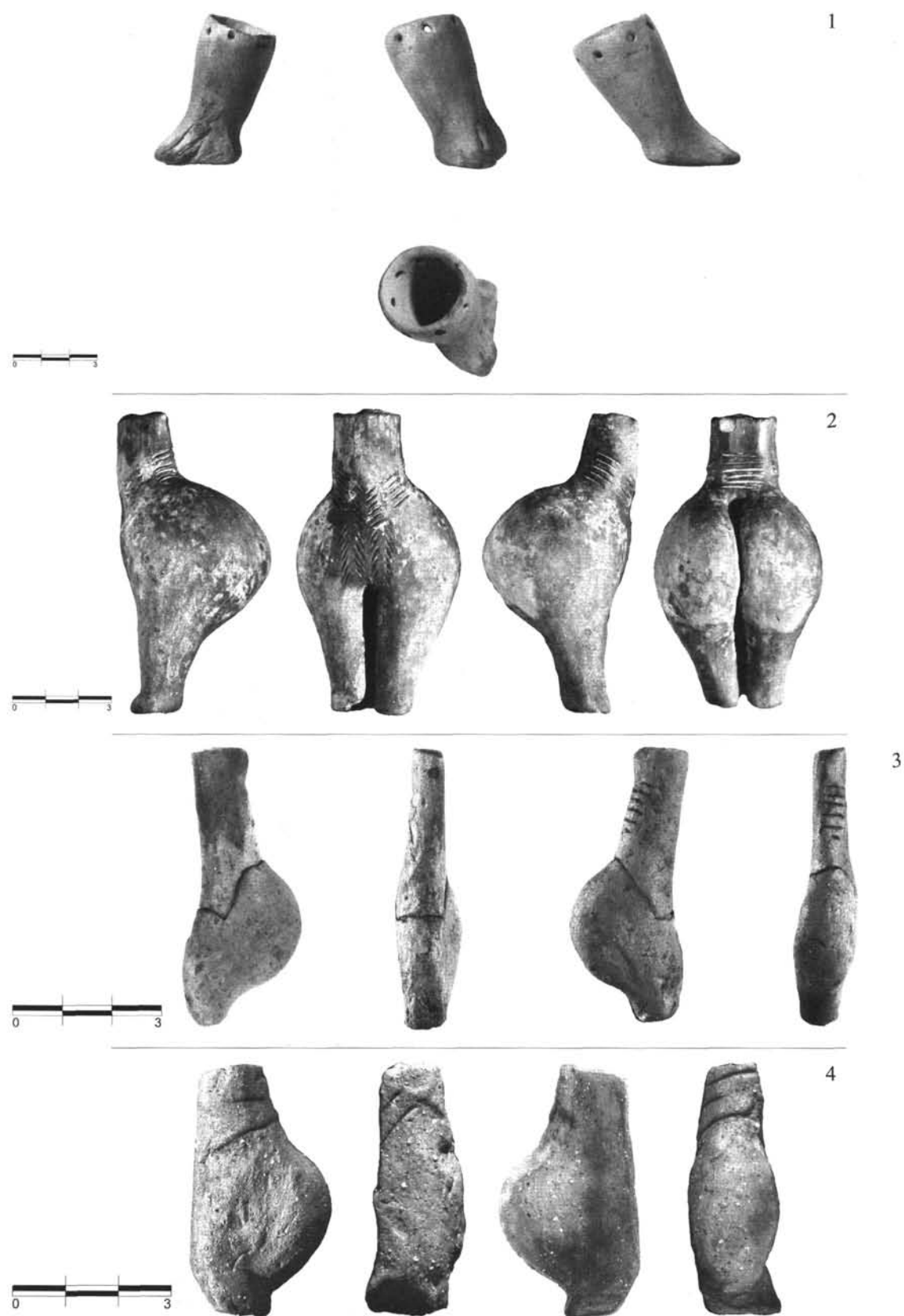

3

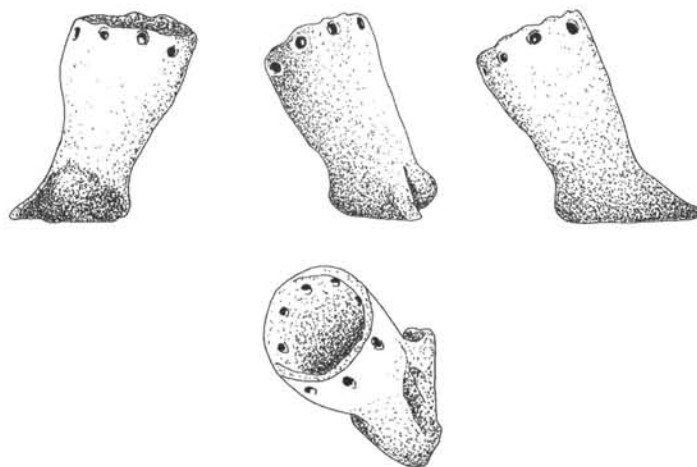

4

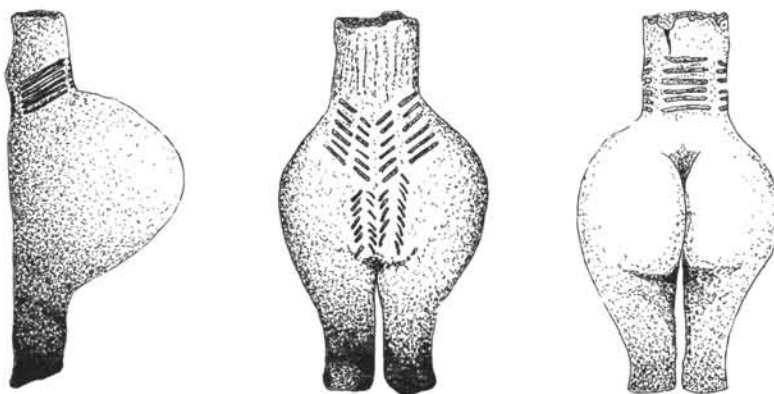
3. kép: 1-4: A lengyeli kultúra idoltöredékei Sormás – Török-földek lelőhelyről

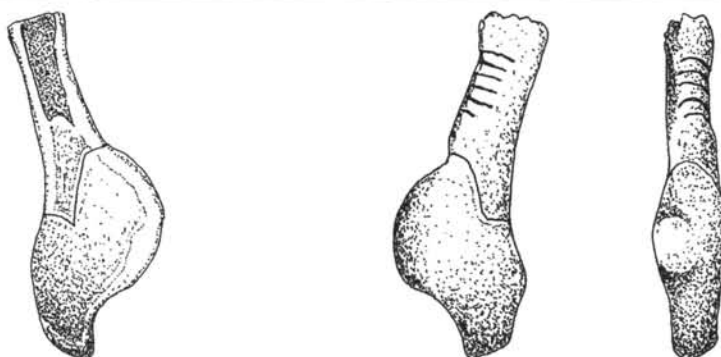
4. kép: 1: Csizma-modell Sormás – Török-földek lelőhelyről,
2-4: A lengyeli kultúra idoltöredékei Sormás – Török-földek lelőhelyről

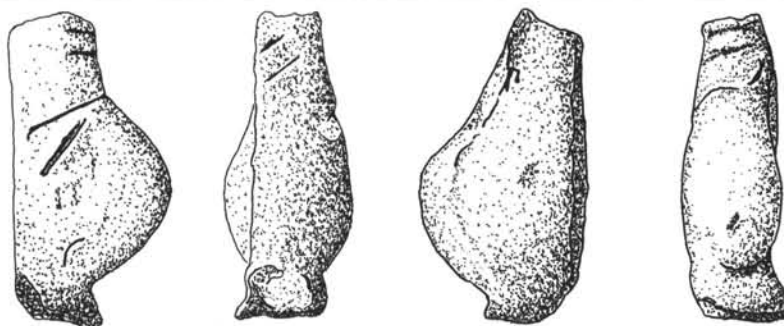
1

2

3

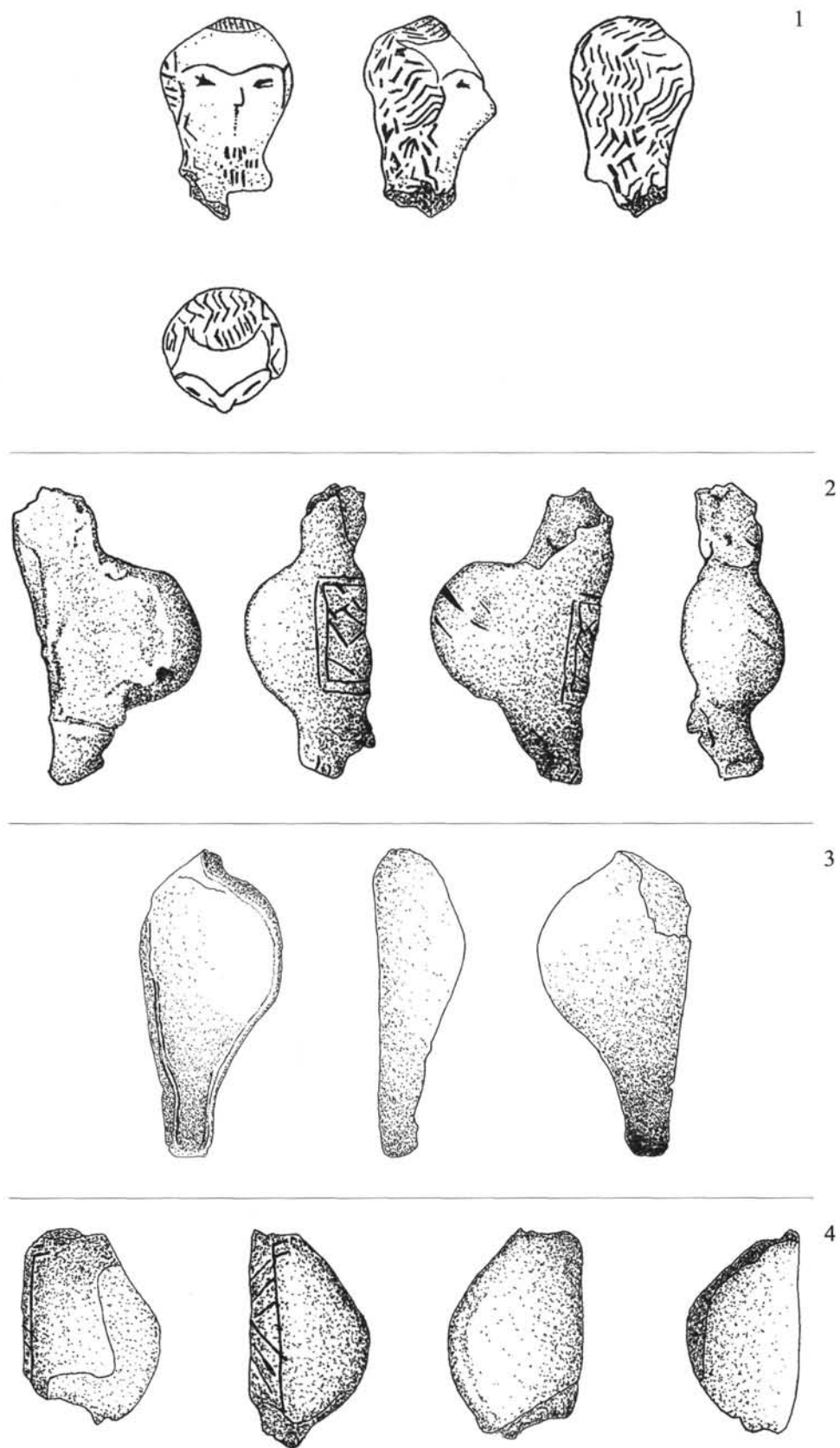

4

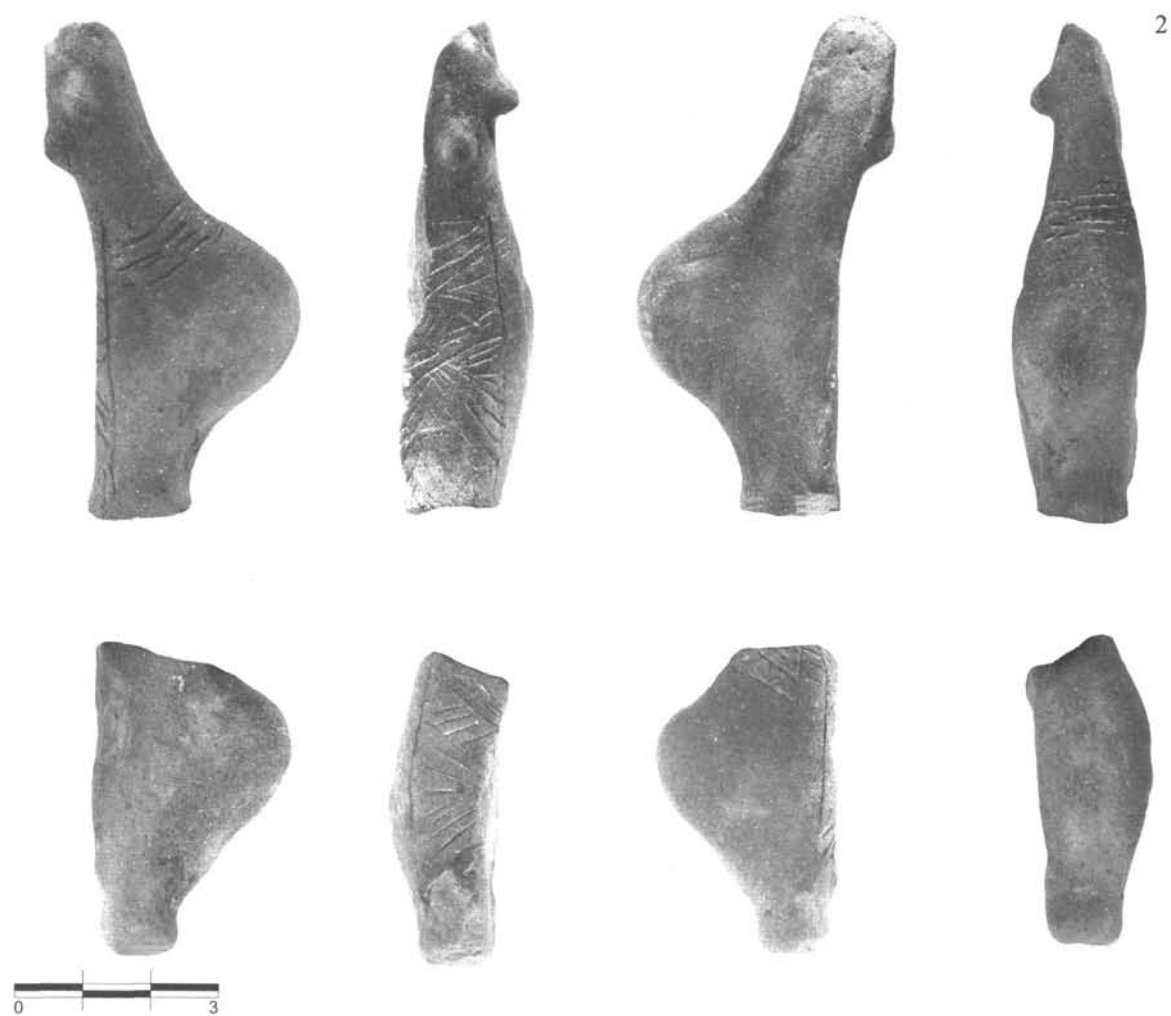
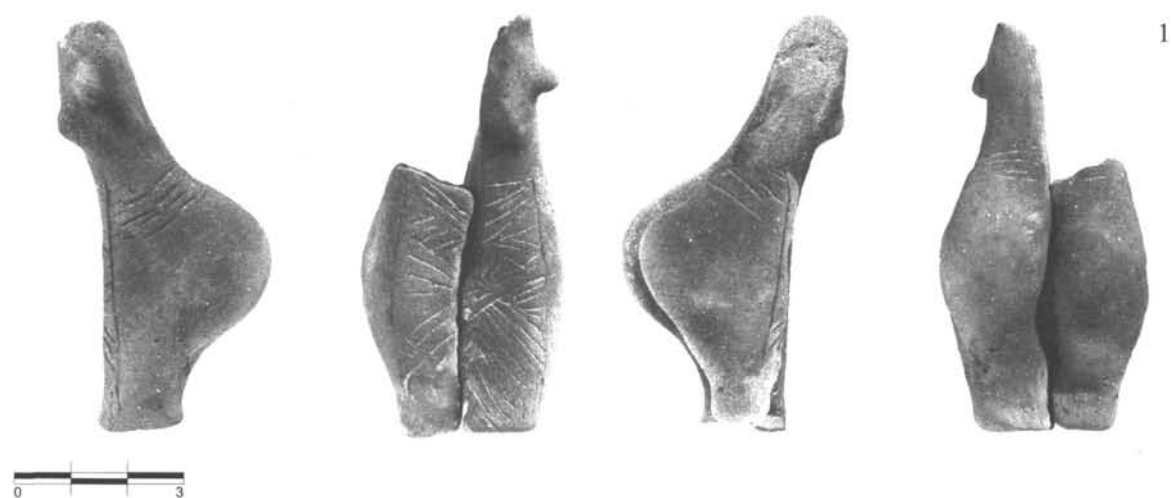
5. kép: 1: Csizma-modell Sormás – Török-földek lelőhelyről,
2-4: A lengyeli kultúra idoltöredékei Sormás – Török-földek lelőhelyről

6. kép: 1-4: A lengyeli kultúra idoltöredékei Sormás – Török-földek lelőhelyről

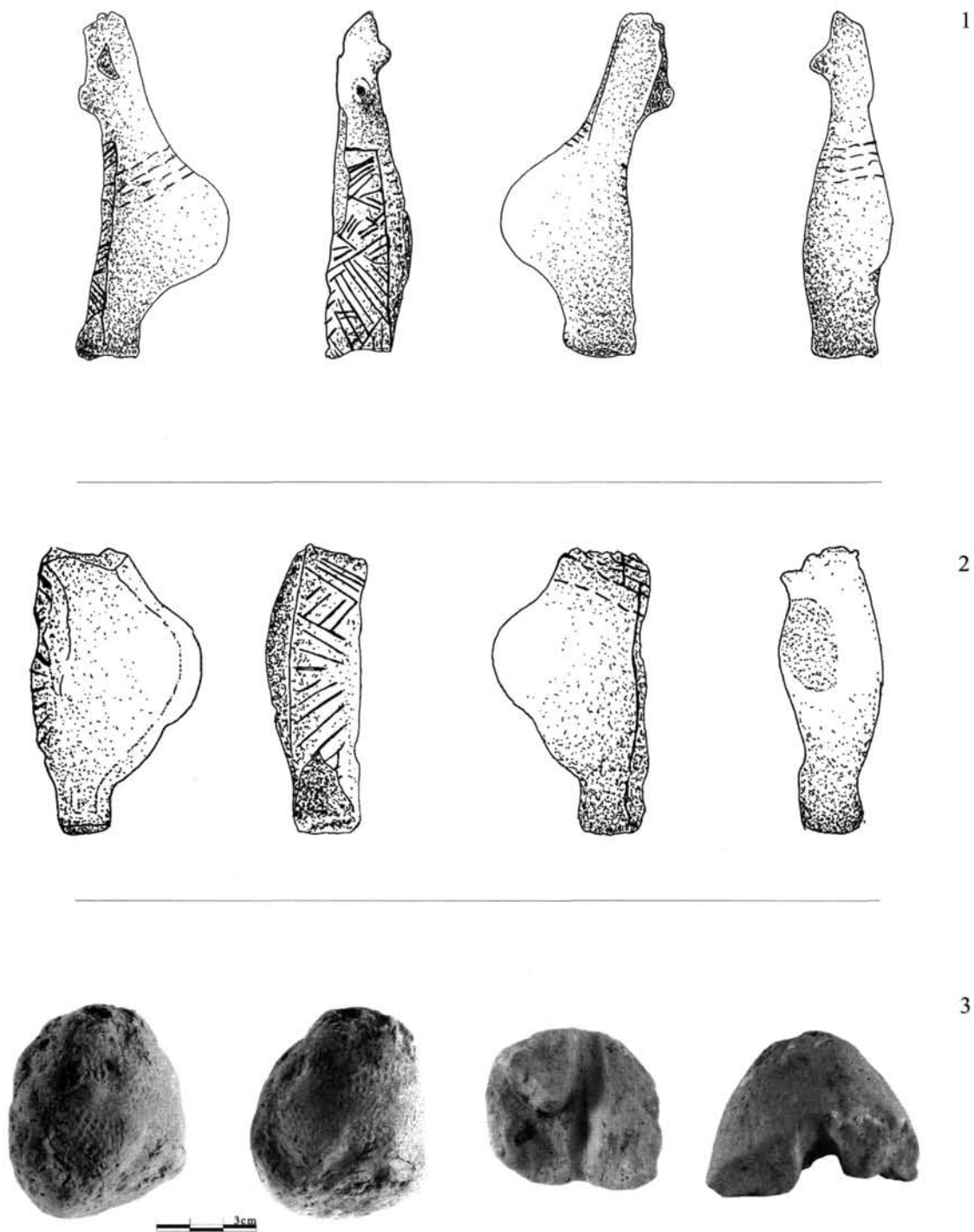

7. kép: A lengyeli kultúra idoltörödékei Sormás – Török-földek lelőhelyről

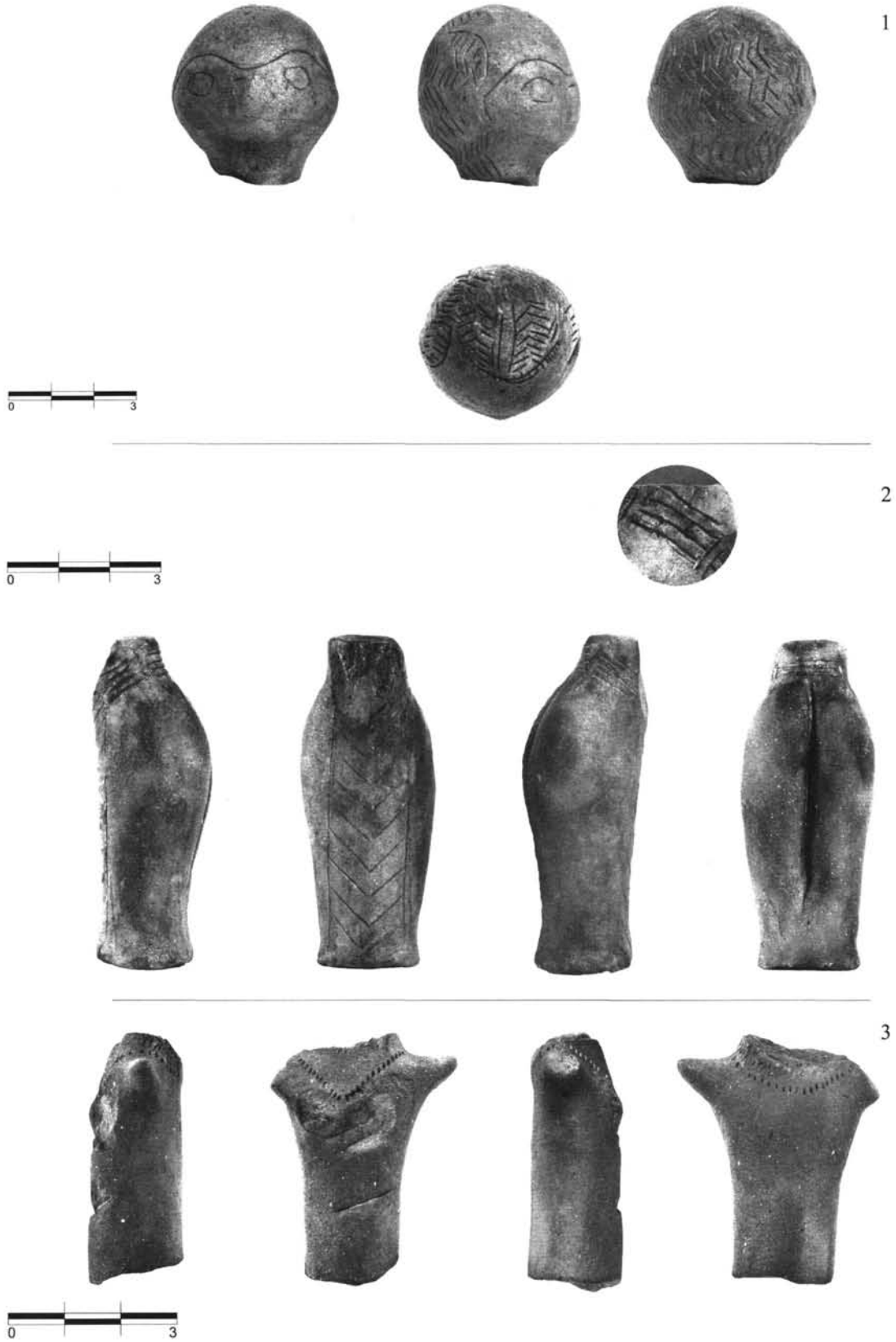

8. kép: 1-2: A lengyeli kultúra idoltöredékei Sormás – Török-földek lelőhelyről

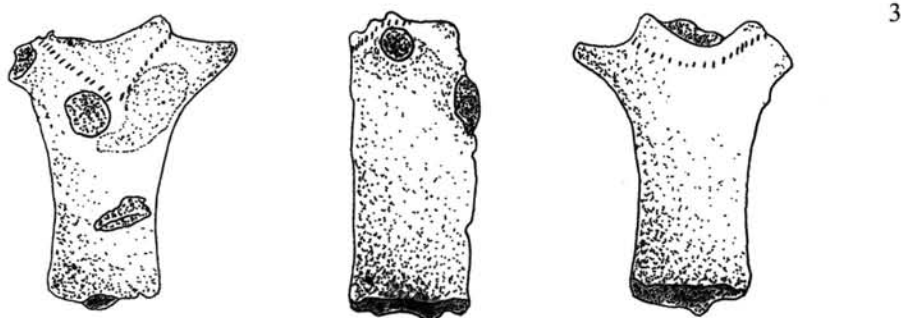
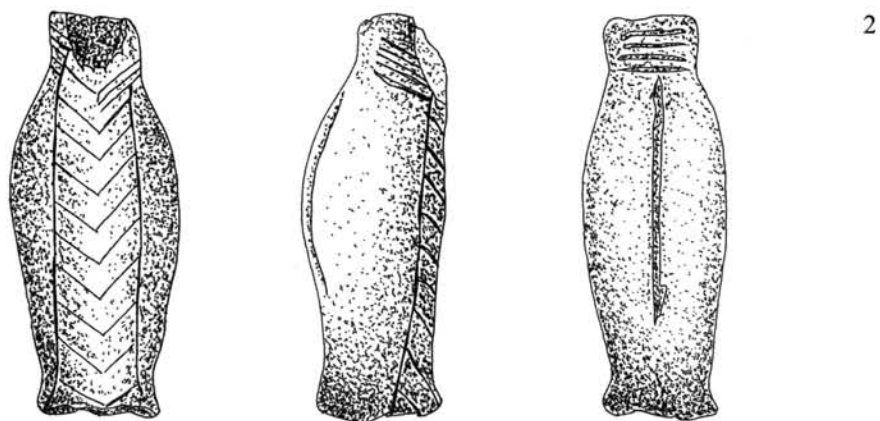
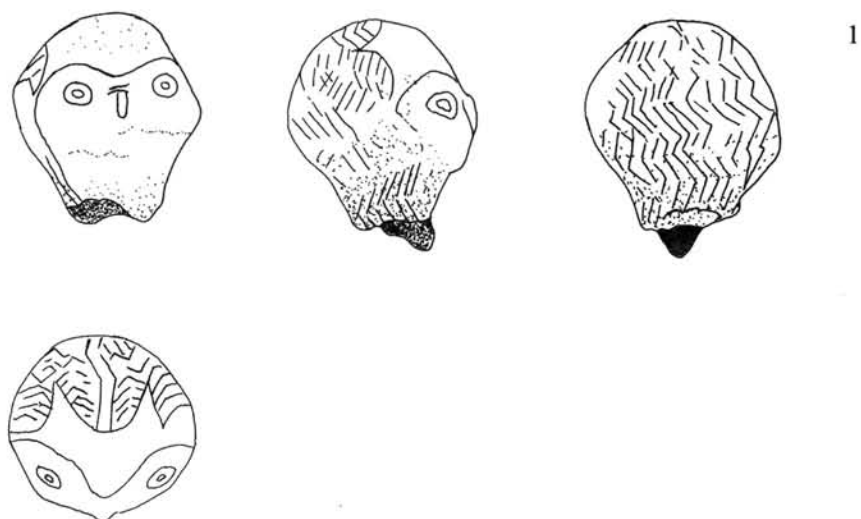

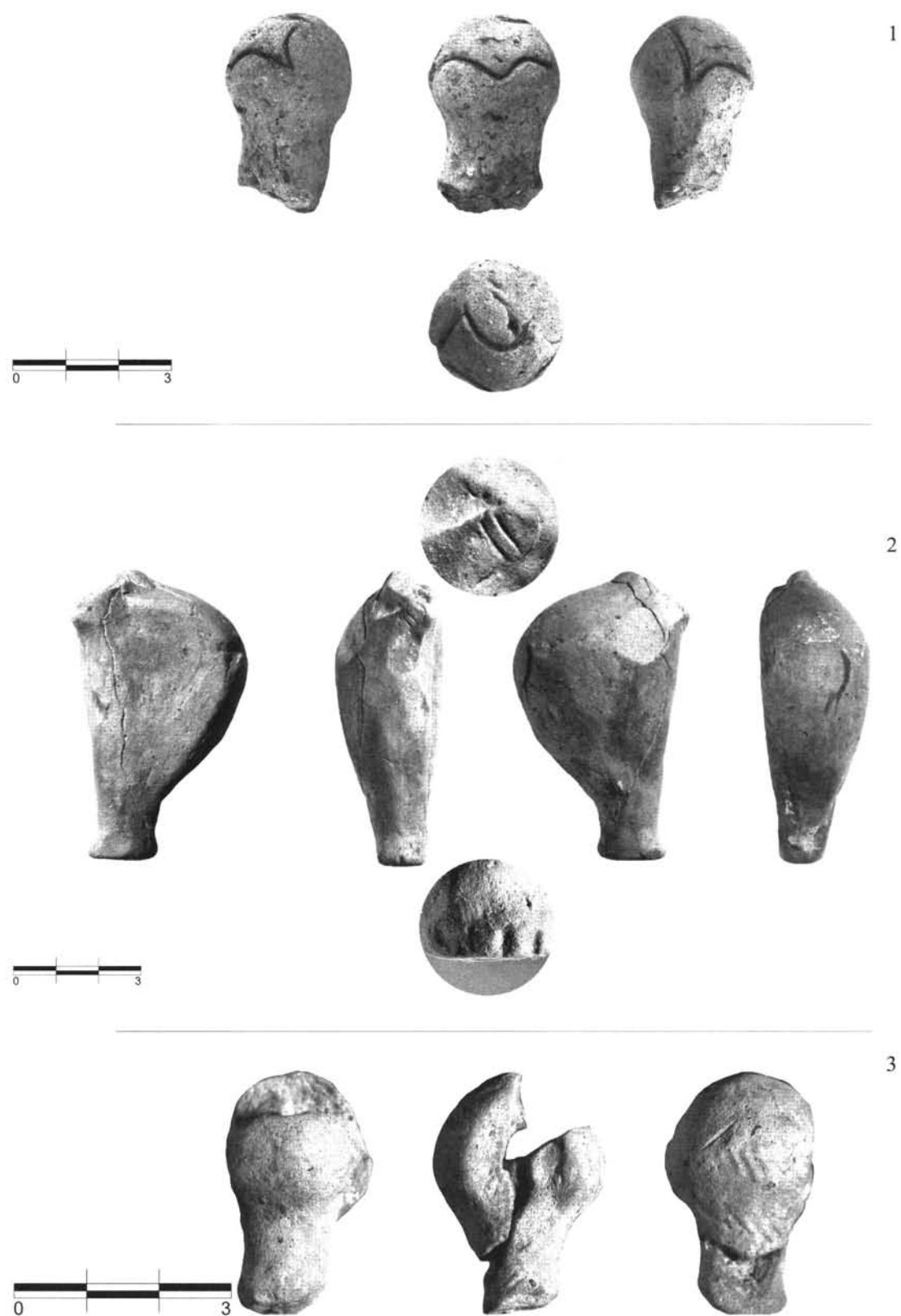
9. kép: 1-2: A lengyeli kultúra idoltöredékei Sormás – Török-földek lelőhelyről,
3: Agyagnehezék, szövetlenyomattal Sormás – Török-földek lelőhelyről

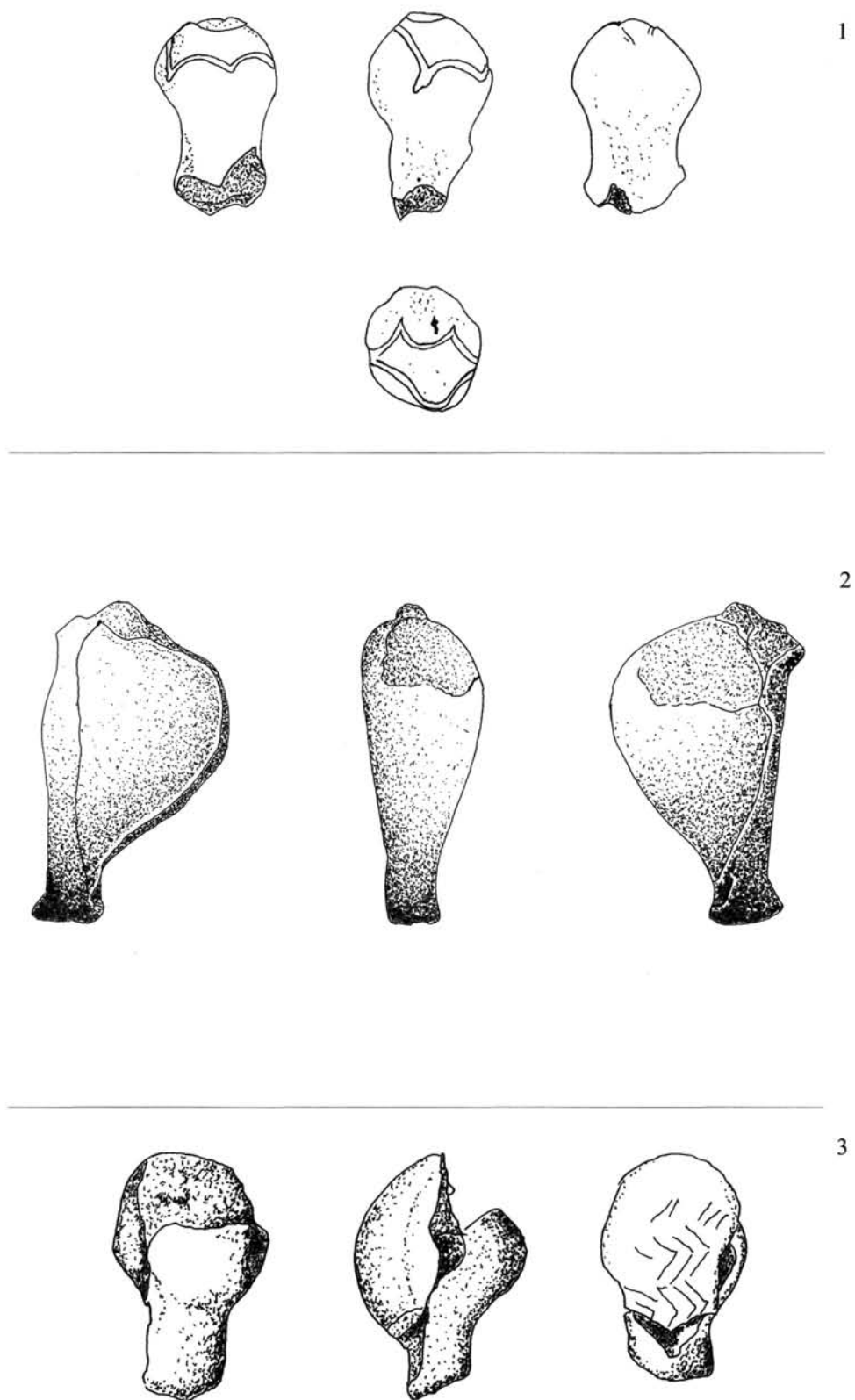
10. kép: 1-3: A lengyeli kultúra idoltörödékei Sormás – Török-földek lelőhelyről

11. kép: 1-3: A lengyeli kultúra idoltöredékei Sormás – Török-földek lelőhelyről

12. kép: 1-2: A lengyeli kultúra idoltöredékei Sormás – Török-földek lelőhelyről,
3: A lengyeli kultúra idoltöredéke Sormás – Mántai-dűlő lelőhelyről

13. kép: 1-2: A lengyeli kultúra idoltöredékei Sormás – Török-földek lelőhelyről,
3: A lengyeli kultúra idoltöredéke Sormás – Mántai-dűlő lelőhelyről

László András Horváth – Katalin H. Simon

Kupferzeitliche Siedlungen auf dem Fundort Dobri – Alsó-mező

1.0 Einleitung

Auf der Trasse der Autobahn M70 wurde vom 23. August bis 30. September 1999 eine archäologische Freilegung auf dem Fundort Dobri – Alsó-mező (FoNr. 7012) durchgeführt. An den früheren Geländebegehungen (1998–1999) wurden an den beiden Seiten der Landstraße auf einer Fläche von 150 x 120 m urzeitliche (neolithische und kupferzeitliche), sowie einige römerzeitliche und mittelalterliche Keramikbruchstücke gesammelt.¹

Der Fundort befand sich etwa 3 km nördlich der Mur, zwischen Dobri und Kerkaszentkirály auf der östlichen Terrasse des „toten“ Armes der Kerka, in der Flur Alsó-mező. Er fällt in den Kilometerabschnitt 15+980 – 16+120 der Autobahntrasse Letenye – Tornyiszentmiklós (Abb. 1). Die geplante Trasse berührt eine Fläche von 120 x 80-100 m des Fundortes, wodurch hier die Rettung von Siedlungsspuren mehrerer Epochen notwendig wurde (VÁNDOR – PUSZTA 2002, 195).

Das Freilegungsgelände betrug 11 000 m² (SIMON 2002, 195–196).² Unmittelbar an der östlichen Seite der Straße, auf einem etwas höher liegenden Gelände zeichneten sich schon die ersten Siedlungsobjekte ab.

An der Grabung wurden ur- und frühropadenzzeitliche Objekte, größtenteils Abfallgruben freigelegt. Die Urzeit war durch drei kupferzeitliche Kulturen (deren Fundmaterial – mit besonderer Rücksicht auf die Balaton-Lasinja-Kultur – diesmal behandelt wird) und eine spätbronzezeitliche Periode vertreten. Die im südöstlichen Teil des Freilegungsgebietes registrierten Objekte (Obj. 34–42) enthielten kein archäologisches Material. Als Arbeitsmethode wurde maschinelle Erdentnahme, wie auch an den anderen Autobahngrabungen, angewandt. Dabei wurde die Humusschicht entfernt, wodurch der obere Teil der Objekte und die hiesigen Funde vernichtet wurden.

2.0 Befundsituation

Das kleine Objekt 22 enthielt das Fundmaterial der frühkupferzeitlichen Spätengyel-Kultur (Abb. 2. 9). Unter den Funden des Objektes 25 der Balaton-Lasinja-Kultur kamen noch die Fragmente der frühkupferzeitlichen Spätengyel-Kultur vor.

Die Siedlungsobjekte der Balaton-Lasinja-Kultur konnten in Dobri – Alsó-mező in zwei Arealen des Fundortes beobachtet werden. Auf dem südlichen Teil der Fundstelle befanden sich zwei Objekte, der Grubenkomplex 20 und das viel kleinere, aber ebenfalls aus verschiedenen eingegrabenen Gruben entstandene Objekt 21. Etwa 30 m nördlich von dieser Stelle begann ein anderer Siedlungsabschnitt. Hier gab es sechs Objekte der Balaton-Lasinja-Kultur, die eine L-Form bildeten. Außer den Objekten 23, 26, 31 und 29 befanden sich die 170 cm tiefe zylindrische Grube (Objekt 28) und der 10,6 m lange, aus unzähligen Gruben entstandene Grubenkomplex 25 in diesem Areal. Ganz allein, 35 m südlich vom Objekt 20 wurde das relativ kleine, 2,9 m lange Objekt 17 eingegraben. Die meisten Objekte (Nr. 17, 20, 21, 23, 25, 26, 28, 29 und 31) waren mit Ausnahme des Objektes 28 Abfallgruben, von denen die Größe der Objekte 20, 25 und 31 die der anderen bedeutend überragte: Sie waren nämlich aus mehreren ineinandergegrabenen Gruben bestehende Grubenkomplexe. Auch an Keramikfunden waren sie viel reicher als die anderen. Es wurden keine Objekte gefunden, die auf oberirdische Bauten hätten hinweisen können.

Die etwas spätere, aber noch hochkupferzeitliche Periode, nämlich die Furchenstichkeramikultur, war durch die Objekte 18 und 33 vertreten. Die beiden Objekte der Furchenstichkeramikultur befanden sich separat vom Areal der Balaton-Lasinja-Kultur, das Objekt 18 6 m südlich vom Objekt 17 und das Objekt 33 33 m östlich vom Objekt 25.³

2.1 Die Objekte

Objekt 17 (Abb. 26. 1; Abb. 28. 1)

Das Objekt 17 zeichnete sich als eine holzkohlenhaltige Verfärbung ab. Die Längsachse war 2,9 m und von NO-SW-Richtung, die größte Tiefe betrug 60 cm. Der südwestliche Teil der Grube war etwa „stufenartig“ ausgebildet, die Sohle war flach. Es handelt sich augenscheinlich um den unteren Teil eines größeren, sich aus mehreren selbständigen Gruben bestehenden Objektes. Relativ wenige Keramikfunde der Balaton-Lasinja-Kultur kamen hier vor. Der überwiegende Teil der Keramik ist hauptsächlich mittelmäßig gut gebrannt, mit Keramikgrus und/oder Quarzit gemagert. Unter den Funden gibt es einige dünnwandige Fragmente mit schwarzem Überzug (Abb. 2. 5–8, 10, 13–14). Nicht abgebildet wurde das Bruchstück eines Gefäßdeckels.

Objekt 18 (Abb. 26. 2)

Kleine und seichte – etwa 20 cm tiefe – Grube von unregelmäßiger Dreieckform. Es hatte eine N-S-Längsachse von 2,5 m. Die Grubensohle war flach. In der Ausfüllung gab es wenige Holzkohlenstücke, überwiegend auf dem Niveau des Abzeichnens. Die Farbe der Ausfüllung wich von der des gewachsenen Bodens kaum ab. Nach der Erdabtragung blieb nur der unterste Teil des Objektes erhalten. Demgemäß bestand das archäologische Material aus wenigen Funden: überwiegend aus braunen und grauen, mit Sand, manchmal mit Keramikgrus gemagerten Keramikbruchstücken, aus einem bruchstückhaften Mahlstein und einem Steingerät. Dazu gesellten sich einige dickwandige Gefäßbruchstücke mit aufgerauhter Oberfläche. Die erwähnenswerten Funde waren eine gut ausgebrannte, hellbraune, sandgemagerte Henkelschale und eine hellbraune, sandgemagerte halbkugelige Schale. Die Keramik datiert in die Zeit der transdanubischen Furchenstichkeramikultur (Abb. 24. 6, 18, 20).

Objekt 20 (Abb. 26. 3; Abb. 28. 2)

Ein, aus vielen Einzelgruben entstandenes großes, amorphes Objekt der Balaton-Lasinja-Kultur. Die N-S-Achse war 6,4 m, die W-O-Achse 4,6 m lang. Die Tiefe schwankte zwischen 22–110 cm. Die gräuliche Auffüllung der Grube enthielt Holzkohlen- und Lehmewurfstücke. Im unteren Teil des Objektes war die Füllerde gelbbraun-braun, in der Mitte grau, aschig, mit Holzkohlen- und Lehmewurfstücken. Unter -40 cm fanden wir Funde in immer kleinerer Menge, und unter -90 cm enthielt die braune, lockere Füllerde kein Fundmaterial mehr. In diesem Objekt gab es einen kleineren, aus winzigen Kieselsteinen bestehenden massiven Haufen unbestimmbarer Funktion – ein ähnliches

Phänomen konnte im Objekt 28 registriert werden.

In einer Tiefe von 10–15 cm kamen schon die ersten Keramikfunde, d. h. die aneinander passenden Bruchstücke von mehreren Gefäßen vor. Eines der Gefäße war ursprünglich unbeschädigt, aber infolge der maschinellen Erdarbeit zerbrach es.

Die Skala des zwischen 10 und 40 cm tief vorgekommenen reichen Keramikmaterials reicht von den Tonlöffeln bis die Bruchstücke von großen Speichergefäßen (Abb. 3. 1–17, Abb. 4. 1–16,⁴ Abb. 5. 1–12, Abb. 6. 1–10, Abb. 7. 1–16, Abb. 8. 1–15, Abb. 9. 1–15, Abb. 10. 1–19, Abb. 11. 1–12, Abb. 12. 1–6, Abb. 13. 1–11; Abb. 25. 1, 3–4).⁵ Erwähnenswert ist ein Prunkgefäß, ein brauner Henkelkrug (Abb. 8. 13; Abb. 25. 4) und ein Gefäßfragment mit Pechüberzug. Unter den Funden ist eine bruchstückhafte grünliche Steinaxt und ein kleines Steingerät (Klinge?) zu finden.

Unter den Keramikfunden konnten neun Warengruppen der Tonqualität nach unterschieden werden. 1: Braun, mit Keramikgrus und Quarz gemagert, gutgebrannt; 2: Grau, mit Keramik und Quarz gemagert, gutgebrannt; 3: Braun, mit Sand und Keramikgrus gemagert, gutgebrannt; 4: Mit grobkörnigem Sand gemagert, außen ein brauner Slip, innen ein dünner, grauer Überzug, gutgebrannt; 5: Rötlichbraun mit grobkörnigem Sand gemagert, außen schwarzbrauner Slip; 6: Rötlichbrauner Ton, innen und außen dunkelgrauer Überzug, hartgebrannt; 7: Innen und außen dunkelgrau, sandgemagert, hartgebrannt; 8: Braun, mit grobkörnigem Sand gemagert, Bruch dunkelgrau, Oberfläche geglättet, gutgebrannt; 9: Braun, sandgemagert, innen und außen brauner Slip, Bruch schwarz, hartgebrannt.

Objekt 21 (Abb. 26. 4)

Das Objekt der Balaton-Lasinja-Kultur zeichnete sich als eine rote, sich in W-O-Richtung ziehende Verfärbung ab. Das freigelegte Objekt war von amorphem, unregelmäßig ovalem Umriss und unebener Sohle, 3,5 m lang, 30–35 cm tief und mit gelbbrauner Erde ausgefüllt. Hier handelt es sich wieder um den untersten Teil eines größeren Objektes. Es enthielt ausgebrannte Lehmewurf- und Lehmstücke in bedeutender Menge, ferner Holzkohle und das bedeutende Keramikmaterial der Balaton-Lasinja-Kultur. Ein Teil der Keramikscherben wurde sekundär durchgebrannt.

Unter den wenigen Keramikfunden konnten drei Warengruppen der Tonqualität nach unterschieden werden. 1: Hellbraun, sandgemagert, mittelmäßig gutgebrannt; 2: Grau, mit Keramikgrus und Sand gemagert, Bruch dunkelbraun; 3: Grau, mit Steinchen gemagert, dunkelgrauer bis schwarzen Überzug, gutgebrannt. (Funde nicht abgebildet.)

Objekt 22

Ein kleines, rundliches Objekt östlich vom Objekt 20. Es zeichnete sich als eine rötlich-schwärzliche Verfärbung ab. Es enthielt viel Holzkohle und winzige Lehmewurfstücke. Ihre Form – kreisförmiger Umriss, gerade, senkrechte Wand und flacher Boden – und ihre Größenangaben – Länge ca. 70 cm, Breite 60 cm, Tiefe 25 cm – machen die Funktion des Pfostenloches wahrscheinlich. Die hellbraun-graue Füllung enthielt nur spärliche Funde, die alle die Scherben eines einzigen Gefäßes, eines trichterhalsigen Henkeltopfes der Spätlengyel-Kultur waren (Abb. 2. 9).

Objekt 23 (Abb. 26. 5; Abb. 28. 3)

Das Objekt 23 wurde als eine rote Verfärbung mit Lehmewurf- und Holzkohlenbruchstücken registriert. In der rotbraunen Erdausfüllung fanden wir außer Lehmewurf- und Holzkohlenstücke das reiche, charakteristische Fundmaterial der Balaton-Lasinja-Kultur. Es ist zu erwähnen, dass winzige Kiesel in der nordwestlichen und südöstlichen Hälfte des Objektes in kleinen Haufen in der Ausfüllung zu finden waren.

Die durchschnittliche Tiefe dieses Objektes schwankte zwischen 35 und 45 cm. Auf diesem Niveau lagen nur einige Keramik- und Lehmewurfbruchstücke. In die nordwestliche Hälfte des Objektes wurde später eine Grube gegraben, die keine selbständige Verfärbung hatte und nur innerhalb des Objektes 23 erfasst werden konnte: Sie hatte nämlich eine graubraune, dann schichtenweise gelb- und dunkelbraune Erdausfüllung ohne archäologisches Fundmaterial. Von der heutigen Oberfläche gemessen war dieser Teil des, zu der Balaton-Lasinja-Kultur gehörenden Objektes 145 cm tief. Die in der Grube gefundenen fragmentarisch erhalten gebliebenen Gefäße wurden aus ziegelrotem Ton gefertigt. Zur Magerung benutzte man Sand, Quarz, manchmal Keramikgrus und kleine Kiesel, dies letzte nur bei den Großgefäßen. 10-15% der Funde wurde mit einem dunkelbraun-schwarzen Slip überzogen. Auffällig war die große Zahl der tönernen Löffel. Außer den Keramikfunden kamen das Bruchstück einer Steinaxt, ein Steingerät und vier bruchstückhafte Tonlöffel zum Vorschein (Abb. 14. 1–21; Abb. 25. 5a–b).

Objekt 25 (Abb. 26. 6; Abb. 28. 4)

Ein großes, aus mehreren Gruben bestehendes Objekt. Die östliche Hälfte des Komplexes konnte nicht freigelegt werden, weil er sich außerhalb des Freilegungsgeländes fortsetzte. Die Ausfüllung des Objektes war eben wegen der unterschiedlichen, voneinander unabhängig entstandenen Teilgruben recht verschieden – einmal dunkel-, bzw. gelbbraun, an anderen Stellen schwarz, bzw. rot durchgebrannt,

mit Asche, Holzkohle und gebrannten Lehmewurfstücken gemischt und auch die Funddichte war recht ungleichmäßig. An der Grenze der Grabung, in einer Tiefe von 45 cm lag eine 2-5 cm dicke schwarze, rußige Schicht unbekannter Funktion. Die Länge der N-S-Achse war 10,6 m, die größte Tiefe 1,1 m.

Von den nichtkeramischen Funden sind zwei Schleifsteine, zwei Silecis, das Bruchstück einer grünlichen und einer anderen Steinaxt hervorzuheben (Abb. 15. 1–20,⁶ Abb. 16. 1–17, Abb. 17. 1–17, Abb. 18. 1–20, Abb. 19. 1–16, Abb. 20. 1–14, Abb. 21. 1–11, Abb. 22. 1–11).

Die Hauptmenge der Funde gehört zur Balaton-Lasinja-Kultur, aus der viele Keramikbruchstücke der späten Lengyel-Kultur ausgeklammert werden konnten. Diese konnten zur Füllung einer selbständigen, aber durch die späteren, balatonzeitlichen Objekte völlig zerstörten frühkupferzeitlichen Grube gehören. Von ihnen sollen die kalottenförmige Schüssel mit einer typischen Schnabelhenkel der Lengyel IIIb-Periode (Abb. 15. 11)⁷ und ein zweihenkeliger Trichterhalstopf derselben Zeit (Abb. 19. 4) erwähnt werden.

Im reichen Fundbestand der Balaton-Lasinja-Kultur konnten der Tonqualität nach 16 Warengruppen unterschieden werden. 1: Hellbraun, sandgemagert, hartgebrannt und geglättet; 2: Ziegelrot, mit Keramikgrus oder Sand gemagert, gutgebrannt, außen schwarzgrauer Slip; 3: Hellgrau, gutgebrannt, sandgemagert, mit schwarzgrauem Slip; 4: Eine hartgebrannte, schwarze, sandgemagerte Keramik (nur bei Krügen); 5: Grau, mit feinkörnigem Keramikgrus gemagert, innen brauner Slip, gutgebrannt; 6: Ziegelrot, sandgemagert, gutgebrannt, Bruch schwarz; 7: Gelbbraun bis hellbraun, mit grobkörnigem Sand, bzw. mittelgrob mit Steinchen gemagert, gutgebrannt. Innen brauner Slip, Oberfläche grob; 8: Braun, mit feinkörnigem Keramikgrus gemagert, außen dunkelgrauer Slip, gutgebrannt, Bruch grau; 9: Ziegelrot, mit Keramikgrus gemagert, gutgebrannt, innen und außen geglättet, Bruch wie Oberfläche; 10: Grau, außen braun, innen schwarz überzogen, sandgemagert, hartgebrannt; 11: Braun, mit Keramikgrus und Sand gemagert, gute Qualität, Bruch schwarz; 12: Grau, mit Quarz gemagert, außen grau überzogen, gute Qualität; 13: Dunkelgrau-schwarz, mit Keramikgrus gemagert, außen brauner Slip, mäßig gute Qualität; 14: Hellbraun, mit Keramikgrus gemagert, innen schwarzer Slip, gutgebrannt; 15: Grau, mit Keramikgrus und Sand gemagert, außen brauner und dunkelgrauer Slip, gutgebrannt; 16: Außen und innen braun, mit grobkörnigem Keramikgrus gemagert, Bruch dunkelgrau (nur bei Großgefäßen).

Objekt 26

Das Objekt 26 unregelmäßiger Form lag westlich von dem Objekt 23. Es erstreckte sich in N-S-Richtung und zeichnete sich als eine rötliche Verfärbung auf dem gelben gewachsenen Boden ab. Die obere 6-8 cm dicke Ausfüllung enthielt rot ausgebrannte Lehmbewurfstücke, darunter war die Ausfüllung graubraun und sehr nass, und sie enthielt winzige Lehmbewurf- und Holzkohlenstücke. Die NW-SO-Achse war 2,9 m. Die Sohle des Objektes 26 weist auf mehrere Grubenteile hin, seine erhalten gebliebene Tiefe schwankte zwischen 25-65 cm.

Außer dem in kleiner Menge vorgekommenen Keramikmaterial der Balaton-Lasinja-Kultur kamen nur einige größere Lehmbewurfstücke und Kiesel vor.

Im Fundbestand konnten der Tonqualität nach 4 Warengruppen unterschieden werden: 1: Braun, mit Quarz und Sand gemagert, gutgebrannt; 2: Hellbraun, grau gefleckt, mit feinkörnigem Quarz gemagert; 3: Dasselbe mit schwarzem Überzug;⁸ 4: Braun, außen dunkelgrauschwarz überzogen, grob quarzgemagert. Die Grube enthielt keine, der Publizierung wertigen Funde.

Objekt 28 (Abb. 27. 1; Abb. 28. 5)

Als eine kleine, auch Lehmbewurfstücke enthaltende Verfärbung zeichnete sich dieses Objekt ab. Im Laufe der Grabung konnte es festgestellt werden, dass die Grube schichtenweise aufgefüllt wurde. In den ersten 25-30 cm enthielt die braune Ausfüllung außer wenigen balatonzeitlichen Keramikbruchstücken einige größere Lehmbewurfstücke und größere, zerbrochene Kiesel. In der nächsten 30 cm dicken Schicht fanden wir in der braunen Füllung viele gebrannte Lehmbewurfstücke, Holzkohlenpartikeln und hauptsächlich in der Mitte des Objektes eine bedeutende Menge von Asche. In einer Tiefe ca. von 60 cm stießen wir auf einen, aus winzigen Kieselsteinen bestehenden massiven Haufen in der NO-Hälfte des Objektes, ähnlich dem im Objekt 20 Beobachteten. In dieser Schicht und noch bis -85 cm fanden wir nur wenige Gefäßfragmente der Balaton-Lasinja-Kultur. Zwischen 120 und 150 cm lag ein 30 cm dickes gelbes Lehmänkchen in der nördlichen Hälfte des Objektes, während in der Mitte, neben diesem Bänkchen, in der ton- und holzkohlenhaltigen Ausfüllung zwischen 140-150 cm große Keramikbruchstücke der Balaton-Lasinja-Kultur gefunden wurden.⁹ Auf der Sohle dieser Schicht, in einer Tiefe von -150 cm, lag eine 2-3 cm dicke, oben rot ausgebrannte, harte Lehmplatte. Diese Platte lag in einer lehmigen, mit vielen Holzkohlenpartikeln vermischten, 5-10 cm dicken Ausfüllung.

Nach der Aufräumung der Tonplatte konnten wir beobachten, dass sich ein 5-6 cm dicker, schwarzer,

holzkohlenhaltiger Streifen unmittelbar unter der Tonplatte, unter 150 cm, unter die erwähnte 30 cm dicke gelbe Lehmänkchen zieht. Die holzkohlenhaltige Schicht lief an der, in der südlichen Hälfte zylindrischen Grubenwand herum. Darunter zog sich eine 5-12 cm dicke gelbe Lehmenschicht mit den Bruchstücken von großen Gefäßen guter Qualität, ferner mit einigen winzigen Kieselsteinen und größeren, rot ausgebrannten Lehmbewurfstücken. In der Mitte des Objektes, wo die holzkohlenhaltige Schicht nicht mehr vorkam, bestand die 8-18 cm dicke Ausfüllung (in der Mitte 8 cm, nach der Grubenwand 18 cm dick) aus brauner Erde mit winzigen roten Lehmbewurf-, bzw. mit Holzkohlenstückchen und weniger Keramik.¹⁰ Auf die gerade Sohle des Objektes stießen wir bei -170 cm. Der 1,7 m breite Durchmesser und die vom Baggerplanum (d. h. vom gewachsenen Boden) gemessene Tiefe von 1,7 m geben eine spezielle Zylinderform für die Grube aus. Die Einfüllung und das Fundmaterial dieses Objektes sprechen für eine Funktion als Kultgrube, deren Bearbeitung aber Gegenstand einer künftigen Studie wird.

Im Fundbestand konnten fünf Warengruppen der Tonqualität nach unterschieden werden: 1: Braun, innen mit dunkelgrauem Slip überzogen, mit grobkörnigem Sand gemagert, gutgebrannt; 2: Braun, mit grobkörnigem Sand gemagert, gutgebrannt; 3: Braun, sandgemagert, gutgebrannt, außen dicker dunkelbrauner Slip; 4: Ziegelrot-hellbraun, mit Keramikgrus gemagert, mittelmäßig bis gutgebrannt.¹¹ 5: Außen braun, innen dunkelgrau (Überzug?), mit grobkörnigem Sand gemagert, gutgebrannt. Auf einem Bruchstück fanden wir einen aufgetragenen groben Überzug aus Ton.

Außer den erwähnten Funden (Abb. 2. 1-2, 12, 17-19) gab es kein anderes archäologisches Material in diesem Objekt.

Objekt 29 (Abb. 27. 2; Abb. 28. 6)

Auf dem gewachsenen Boden konnte man auch dieses Objekt südlich vom Objekt 25 als eine Lehmbewurf- und Holzkohlenstücke enthaltende Verfärbung registrieren. Für die braune Ausfüllung war dieser Charakter im ganzen Objekt kennzeichnend.

Die Verfärbung des Objektes war länglich rund und hatte annähernd eine N-S-Achse. An der nördlichen und südlichen Seite gab es je einen Ausläufer, die südliche Grubenwand war „stufenartig“ ausgebildet, während die westliche und östliche steil. Die Grubensohle war etwa muldenförmig. Die N-S-Achse entlang war die Länge 3,1 m, die Tiefe des Objektes betrug 95-100 cm.

Das Keramikmaterial der Balaton-Lasinja-Kultur kam in kleiner Menge in Begleitung einiger Stein- und

Steingerätbruchstücke vor. Im Fundbestand konnten der Tonqualität nach drei Warengruppen unterschieden werden: 1: Hellbraun, mit grobkörnigem Sand gemagert, mittelmäßig gebrannt; 2: Dasselbe mit dünnem, schwarzem Überzug; 3: Ziegelrot, sandgemagert, gutgebrannt, mit schwarzem Überzug (Löffel). Erwähnenswert ist, dass es unter den Keramikbruchstücken mehrere Exemplare gab, auf deren Oberfläche die verkohlten Reste von organischen Materialien erhalten blieben (Abb. 2. 3–4, 11, 15–16).

Objekt 31 (Abb. 27. 3; Abb. 28. 7)

Das große, vom Objekt 28 nördlich liegende Objekt 31 hatte eine 5,9 m lange W-O-Achse. Für die braune Ausfüllung waren die winzigen Lehmewurfstücke kennzeichnend. In der östlichen Hälfte des Objektes – die auch tiefer an Keramikfunden reich war – kamen mehrere große Gefäße und Gefäßbruchstücke der Balaton-Lasinja-Kultur in einer Tiefe von 40–50 cm nebeneinander vor. Auch in der Mitte, wo das Objekt 31 am tiefsten (-82 cm) war, und besonders in deren nördlichem Teil, kamen andere, ähnlich große Gefäße und Gefäßbruchstücke ans Tageslicht. Im Fundbestand konnten der Tonqualität nach fünf Warengruppen unterschieden werden: 1: Hellbraun, mit Quarz und Sand gemagert, mittelmäßig gebrannt; 2: Braun, sandgemagert, mit schwarzem Überzug, gutgebrannt; 3: Braun, mit Quarz und feinkörnigem Quarz gemagert, gutgebrannt; 4: Hellbraun, mit Keramikgrus und feinkörnigem Quarz gemagert, mittelmäßig bis gutgebrannt; 5: Braun, sandgemagert, gutgebrannt, leicht geglättet (Abb. 23. 1–9; Abb. 25. 2, 6).

Objekt 33 (Abb. 27. 4; Abb. 28. 8)

In der nördlichen Hälfte des Freilegungsgeländes, senkrecht auf die Straße befand sich der Suchgraben 2, in dessen westlichem Ende die Keramikbruchstücke der Furchenstichkeramik in einem Haufen vorkamen. Die Verfärbung des Objektes konnte auf dem gewachsenen Boden nicht beobachtet werden, obwohl der Suchgraben in N-S-Richtung ausgebreitet wurde. Die da gefundenen Keramikbruchstücke wurden als die Funde des Objektes 33 bezeichnet.

Der Suchgraben wurde auch in dem noch nicht durchforschten Humus ausgebreitet, aber man konnte den Umriss des Objektes 33 von dem lösshaltigen gelben Boden nur schwer unterscheiden: Die Verfärbung selbst war ebenfalls graugelb, mit sehr wenigen Holzkohlen- und noch weniger roten Lehmewurfstücken. Einige Keramikscherben bezeichneten noch das Objekt. 20–40 cm hoch über der Grubensohle befand sich eine 18–20 cm dicke, mehr Holzkohle enthaltende Ausfüllung.

Wir konnten leider nur den östlichen Teil des

Objektes freilegen, da sich die anderen Teile außerhalb des Suchgrabens, zugleich des Freilegungsgeländes befanden. Der westliche Teil wurde sonst wahrscheinlich früher, beim Ausheben des Grabens die Straße entlang vernichtet.

Im Objekt 33 kamen wenige Keramikbruchstücke ans Tageslicht (Abb. 24. 1–5, 7–17, 19).

3.0 Funde der Balaton-Lasinja-Kultur

3.1 Allgemeines

Wegen der ungünstigen Bodenverhältnisse im Komitat Zala – wegen des hohen Säureanteiles des Bodens – bleiben weder Knochen noch organische Stoffe in der Erde aus den frühen Epochen der Urzeit¹² erhalten. Nur einige geschliffene und geschlagene Steingeräte kamen ans Tageslicht. Das spärliche Steinmaterial wird Katalin T. Biró bearbeiten, diesmal wird ein einziges Axtbruchstück abgebildet (Abb. 13. 7).

Die Keramikfunde machten den überwiegenden Teil des Fundmaterials aus. Acht kleine Keramikgegenstände und etwa 30 urzeitliche Gefäße verschiedener Größe konnten ergänzt werden.

Wie es bei den Siedlungsfunden der Balaton-Lasinja-Kultur allgemein ist, bestand der überwiegende Teil des Fundmaterials aus tönernen Gegenständen, hauptsächlich Fragmenten von Tongefäßen und Tonlöffeln. Dazu kommen noch in unserem Fall einige Gefäßdeckel und sonstige Funde. Einen großen Verlust an Funden (und Befunden) verursachte die Methode der Entnahme der oberen Humusschicht. Mit diesem maschinellen Verfahren verloren wir den Großteil der urzeitlichen Gegenstände und teils die Möglichkeit, ihre Zusammenhänge zu beobachten. Zu diesem Umstand kommt noch, dass keine naturwissenschaftlichen Untersuchungen gemacht werden konnten, und das verminderte die analysierbaren Stützpunkte weiter. Das wird zum Teil durch die Tatsache kompensiert, dass alle, hier publizierten Gegenstände aus gut befundeten, sog. 'geschlossenen' Objekten, überwiegend aus Gruben, ferner aus einem Pfostenloch und einem Suchgraben stammen.

Zu der Analyse wollten wir nach Möglichkeit alle bewertbaren Gegenstände heranziehen, um die Zufälligkeit auf das Minimum reduzieren und die, sich aus der willkürlichen Auswahl ergebenden Fehler vermeiden zu können.

Drei Gefäßbruchstücke der Spätlengyel-, 324 Keramikbruchstücke der Balaton-Lasinja- und 20 der Furchenstichkeramik wurden abgebildet.

Mit Rücksicht auf die zahlreichen Typen werden Analogien – aus Platzmangel – diesmal überwiegend aus dem Balaton-Lasinja-Kreis erwähnt. Eine aus-

fürliche geschichtliche Typologie kann Gegenstand einer späteren umfassenden Studie sein.

Die Gefäße werden in sechs *Gefäßklassen* (Haupttypen) eingereiht wie folgt:

- Becher (3.2.1)
- Schale (3.2.2)
- Krug (3.2.3)
- Schüssel (3.2.4)
- Topf (3.2.6)
- Vorratsgefäß (3.2.8)

Die Deckel (3.2.7) werden bei den Töpfen, die Hohlfüße (3.2.5) bei den Schüsseln behandelt. Da die Hohlfüße keine selbständigen Gefäßtypen unserer Meinung nach vertreten, werden sie nicht in Typen, sondern in *Formen* eingeteilt. Die Löffel (3.2.9.1) und die Tondüse (3.2.9.2) werden unter den 'Sonstigen Keramikgegenständen' erörtert.

Ein Haupttyp besteht aus verschiedenen Typen, die nach den auffälligsten Formmerkmalen – Randform, Gestalt, usw. – definiert werden. Die Untertypen sind konkrete Erscheinungsformen innerhalb der Typen. Sie spielen in großen Zügen die Rolle der Typen anderer typologischer Systeme. Innerhalb unseres Systems folgt danach nur mehr die Kategorie 'Variante', die auf Grund der kleineren Abweichungen innerhalb der Untertypen entsteht. Ausnahmen bilden die Kategorien, innerhalb deren noch keine Typen bestimmt werden konnten (Situlen und Löffel). Hier wird nur auf die örtlichen Unterschiede zwischen den einzelnen Gegenständen hingewiesen.

Beim Aufbau des typologischen Systems werden außer anderen Typologien (KALICZ 1969-70, 81 = KALICZ 1973, 134–136; KALICZ 1991, Taf. Abb. 3–9; PARZINGER 1984, 14–15), vor allem unsere früheren derartigen Versuche (HORVÁTH L. 1991, 118–121; HORVÁTH L. 2002, 256–268; HORVÁTH – SIMON 2003, 110–115) in Betracht gezogen, wobei sie verbessert, bzw. den hiesigen Umständen angepasst werden. Bei der Bezeichnung der einzelnen Typen und Untertypen werden der Einfachheit halber Codes benutzt. Jeder Haupttyp wurde mit seinem Anfangsbuchstaben bezeichnet, dahinter stehen die Zahl des Types (1...n), ferner die Ziffer des Untertyps.¹³

3.2 Keramikgegenstände

3.2.1 Becher (B)

Typ B1: Kugelbecher mit geradem kurzem Hals und leicht gewölbtem Bauch. In Dobri ist dieser Typ durch zwei Exemplare vertreten. Das eine ist ein unverziertes Exemplar aus dem Objekt 20 mit einem Munddurchmesser ca. von 10 cm (Abb. 8. 1). Das andere Stück stammt aus dem Objekt 25, es ist

ebenfalls unverziert und hat einen Munddurchmesser ca. von 12,0 cm (Abb. 21. 11). Genaue Parallelen können zu ihnen von ungarischen Fundorten, hauptsächlich aus Südwestungarn erwähnt werden.¹⁴ Dort tragen sie manchmal eine kannelierte Verzierung aus Linienbündeln.

Typ B2: Becher mit langgezogenem S-Profil. Eine der vorigen sehr ähnelnde Form, der Unterschied besteht in der Gestaltung des Mundes. Ein unverziertes, dünnwandiges Stück kam in Dobri (Abb. 10. 8) im Objekt 20 vor. Mdm: 10,0 cm. Andere Exemplare mit offener Gestalt fanden wir im Objekt 20 (Abb. 10. 14). Keine ganz genauen Parallelen sind bekannt, vielleicht der Zweihenkelbecher von Gellénháza-Városerét steht ihm am nächsten (HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 21. 7).

Typ B3: Becher mit langem, zylindrischem Hals und leicht gewölbtem Bauch. In Dobri nur durch ein einziges Exemplar vertreten (Objekt 20, Abb. 9. 2).¹⁵ Mdm: 6,0 cm. Mit schrägen, parallelen Einritzungen und sie begleitenden Punktreihen verziert. Von den wenigen formellen Entsprechungen können die Henkelbecher von Gellénháza-Városerét (HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 22. 3, Abb. 23. 7) erwähnt werden.

Typ B4: Becher mit S-Profil und leicht gewölbtem Bauch. Das Gefäß von Dobri stammt aus dem Objekt 20. Die Form ist unsicher. Der rekonstruierbaren Form nach kann dieser Typ mit einigen Töpfen der mittleren Kupferzeit im Karpatenbecken in Verbindung gebracht werden (Abb. 9. 4). Wegen seiner Größe (Mdm: 9,0 cm) ist er aber eindeutig ein Becher. Ähnliche kleine Exemplare sind im Lasinja-Kreis¹⁶ unbekannt, einen Horizont früher treten aber Gefäße dieses Typs im nördlichen Teil des Karpatenbeckens auf.¹⁷

Typ B5: Becher mit S-Profil und kugeligem Bauch. Diese Form ist der vorigen sehr ähnlich, der Unterschied besteht darin, dass der Rand gerade steht und der Bauch größer ist. In Dobri ist dieser Typ nur durch ein einziges Exemplar im Objekt 20 vertreten (Mdm: 10,0 cm, Abb. 9. 9). Es hat eine ganz genaue Parallele in der Siedlung von Nagykapornak-Padárer Abzweigung, dort mit breiten, schrägen Kanneluren verziert (HORVÁTH L. 1991, Abb. 3. 4).

Typ B6: Becher mit gerader Wand. Die Form hat eher einen neolithischen Charakter. Die kupferzeitliche Zeitstellung des Exemplares aus dem Objekt 20 von Dobri ist aber durch die in Randnähe liegende, aus zwei, bzw. drei eingeritzten, parallelen Linien bestehende Verzierung gesichert. Die Wand ist relativ dick (0,8 cm), der Munddurchmesser beträgt 8,0 cm. Die genaue Gestalt des einzelnen Stückes von Dobri konnte aus dem kleinen Fragment gänzlich nicht rekonstruiert werden (Abb. 9. 1). In der Balaton-Lasinja-Kultur können wir nur eine ähnliche Entsprechung

erwähnen,¹⁸ dagegen liefert die Ludanice-Kultur aus der Umgebung von Budapest das beste Gegenstück (VIRÁG 1997, Abb. 8. 12).

Typ B7: Becher mit leicht eingezogenem Mund und profiliertem Unterteil. Wieder eine Gefäßform neolithischen Charakters. In Dobri ist auch dieser Typ nur durch ein einziges Exemplar im Objekt 25 vertreten (Abb. 19. 7). Der Mund ist 7 cm breit, die Form des Bodens unsicher.

Typ B8: Becher mit U-Profil. Eine einzigartige Form (Objekt 20) mit unebenen Seiten (Abb. 9. 13). Zu diesem Typ dürfte in Dobri auch ein anderes Exemplar (Objekt 25) mit gebogenem Unterteil gehören (Abb. 19. 15). Kleinformatige Gefäße mit gerader Wandung kamen in der Bisamberg-Oberpuldendorf-Gruppe (Bisamberg, Grube 1933) (RUTTKAY 1976, Abb. 2. 1; RUTTKAY 1991, Abb. 2. 8–9, Abb. 7. 5–6) unter gut befundenen Umständen vor.

Typ B9: Becher mit nach innen geknicktem Rand und senkrechter Wand. Aus dem kleinen Bruchstück ist die genaue Form nicht zu bestimmen. Der Rand wurde mit seichten, schrägen und gegeneinandergestellten Kanneluren verziert. Ihre Zugehörigkeit dieser Kultur wird durch die charakteristische Verzierungsart gesichert (Objekt 25, Abb. 22. 2). In der Balaton-Lasinja-Kultur war diese Becherform bis dahin unbekannt. Ein einziges Beispiel kann da aus der steirischen Lasinja-Kultur erwähnt werden.¹⁹ Später tritt dieselbe Gestalt auf einem situlenähnlichen Topf-typ im Protoboleráz-Horizont des östlichen Karpatenbeckens mit guten ägäischen Entsprechungen vor.²⁰

In Dobri-Alsó-mező kam noch das Bodenstück eines Gefäßes mit massivem Unterteil vor (Objekt 23, Abb. 14. 18), das ebenfalls der Teil eines Bechers sein muss. Die genaue Form ist aber nicht feststellbar. Ein Gefäß mit gleichem Unterteil wurde von Š. Batović in die 2, (BATOVIĆ 1973, Taf. 19. 9), von St. Dimitrijević in die erste Stufe der Lasinja-Kultur datiert (DIMITRIJEVIĆ 1979, Sl. 5. 3).

Obwohl es eher eine Flaschenform ist, wird ein besonderes Gefäß von Dobri-Alsó-mező bei den Bechern behandelt. Die genaue Form lässt sich aus dem kleinen Bruchstück nicht rekonstruieren, soviel ist aber zweifellos, dass es sich bei diesem besonderen Gefäßtyp um ein Miniaturgefäß handelt (Abb. 2. 12). Es ist in der zweiten Schicht des Objektes 28 vorgekommen. Wie oben gesehen, war dieses Objekt aller Wahrscheinlichkeit nach eine Kultgrube und das verleiht eine besondere Wichtigkeit unserem Gegenstand. Solche Gefäße kommen im Fundbestand der Lasinja-Kultur in relativ großer Zahl vor,²¹ aber bis dahin kannten wir in Ungarn in der Balaton-Lasinja-Kultur nur die Exemplare von Gellénháza-Városerét.²² Unser Miniaturgefäß steht – soweit es aus

der bruchstückhaften Form zu beurteilen ist – den Exemplaren der Lasinja-Kultur nahe, was sich aufgrund der geographischen Lage des Fundortes von selbst versteht. Die Verbindung dieses Gefäßtypes mit dem Kult war von den kroatischen Kollegen schon früher vermutet (MARKOVIĆ – HOMEN 1990, 82). Dieser Befund von Dobri verstärkt ihre Vermutung, sogar dient er schon als Beweis für ihre Funktion.

3.2.2 Schale (S)

Typ S1: Schale mit leicht ausladendem Rand und kugeligem Körper. In Dobri ist sie nur durch ein einziges Exemplar vertreten (Objekt 25). Ungefähr in der Mittellinie des Gefäßes sitzt eine kleine abgerundete Knubbe (Abb. 19. 3). Das kleine Gefäß (Mdm: 7,0 cm) hat sowohl in Ungarn²³ als auch in Slowenien²⁴ relativ gute Entsprechungen, aber es kann keinesfalls als eine allgemeine Form betrachtet werden.

Typ S2: Schale mit breit ausladendem Rand und profiliertem Unterteil. Wieder eine eigenartige Form (Abb. 19. 6), die bis heute keine Parallelen innerhalb des Lasinja-Kreises hat. Das im Objekt 25 vorgekommene Gefäß hat eine auffällig dünne Wand und einen Munddurchmesser von 8,5 cm.

Typ S3: Seichte,²⁵ niedrige Schale mit flachem Boden, relativ dicker Wand und leicht gewölbten Seiten. Sie wurde im Objekt 29 gefunden (Abb. 2. 15). Auch hier können nur ähnliche Entsprechungen erwähnt werden.²⁶

Typ S4: Zweihenkelchale mit unterrandständigen, weitlichtigen Henkeln. Die Form ist aus dem erhalten gebliebenen, kleinen Fragment genau nicht zu bestimmen. Unter dem Rand, parallel mit dem oberen Henkelansatz befindet sich ein aus eingegritzten Linien und eingestochenen Punkten bestehendes zusammengesetztes Muster. Der Munddurchmesser ist 13,0 cm. Es ist zu bemerken, dass dieses Gefäßbruchstück aus dem als Kultgrube definierten Objekt 28 stammt (Abb. 2. 1). Dieses Gefäß, seine Verzierung abgerechnet, weicht in vielen Hinsichten von den Zweihenkelchalen der Balaton-Lasinja-Kultur ab. Eine ähnliche Form, mit besonderer Rücksicht auf die Stelle der Henkel, ist in der Keramik der späten Phase der Cernavodă I-Kultur im unteren Donaugebiet bekannt (MORINTZ – ROMAN 1968, Abb. 15. 3; Abb. 18. 1; MORINTZ – ROMAN 1973, Abb. 1. 11).

Typ S5: Kegelstumpfförmige, unverzierte Zweihenkelchale. Eine Schale mit zwei überrandständigen Henkeln kam im Objekt 25 vor. Munddurchmesser 14,0 cm (Abb. 21. 8).

Typ S6: Rundbauchige Zweihenkelchale mit überrandständigen Henkeln aus dem Objekt 25. Mund-

durchmesser 7,5 cm. Parallel mit dem unteren Ansatz der Henkel laufen zwei aus eingestochenen Punkten bestehende Linien (Abb. 19. 1). In der Balaton-Lasinja-Kultur ist eine ähnliche Schale mit größeren Henkeln aus der Grube 1 von Nagykapornak-Padárer Abzweigung bekannt (HORVÁTH L. 1991, Abb. 3. 5).

Typ S7: Kleine und tiefe Schale mit eingezogenem Oberteil und zwei überrandständigen Bandhenkeln. In Dobri kann diesem Typ sicher nur ein Stück zugeordnet werden (Objekt 25, Abb. 21. 5).²⁷ Ein ähnliches Stück fand man in Galatin-Čukata²⁸. Nach dem Henkelfragment beurteilt, könnte auch noch ein anderes Stück diesem Typ zugeordnet werden (Objekt 25, Abb. 21. 10).

3.2.3 Krug (K)

Typ K1: Krug mit gewölbter Schulter. Die wichtigsten Merkmale dieses Types sind der sich verengende Mund, die hohe Schulter und der konkave Unterteil. Im Objekt 20 fanden wir ein fast vollständiges Exemplar, das zugleich das schönste Gefäß dieses Fundortes ist. Der braune, sandgemagerte, hartgebrannte Krug wurde mit seichten, schrägen und gegeneinandergestellten Kanneluren verziert. Die Oberfläche ist poliert und glänzend (Abb. 8. 13, Abb. 25. 4). Die Höhe des unteren Teiles ist ungewiss, aufgrund der Parallelen konnte er sowohl länger als auch kürzer sein.²⁹ Weitere, diesem Typ gehörende Exemplare stammen in unserem Fundmaterial aus dem Objekt 25 (Abb. 20. 11–12). Beide sind mit rahmenhaft angeordneten parallelen Linien und die Linien begleitenden Punktreihen verziert. Zwischen den erwähnten Beispielen gibt es einen bedeutenden Größenunterschied (Badm: 12,5 cm und 25,0 cm). Hier sei noch der obere Teil des Kruges auf Abb. 21. 4 (Objekt 25) erwähnt. Dieser Typ ist eine der charakteristischsten Formen der Balaton-Lasinja-Kultur.³⁰

Typ K2: Birnenförmiger Krug. Ein Typ mit zahlreichen bruchstückhaften Exemplaren, aber bis heute ohne ein vollständiges Stück. Auch in Dobri kennen wir nur ein einziges Fragment (Objekt 25, Abb. 21. 8), einen unverzierten Krug von durchschnittlicher Größe (Badm: ca. 16,5 cm). Es ist aber zu erwähnen, dass seine Parallelen, alle aus Transdanubien, praktisch ausnahmsweise verziert wurden.³¹ Aus Mangel an vollständigen Exemplaren können wir die annähernde Beschreibung dieses Typs angeben: Er hat einen runden Bauch und der Hals verengert sich. Die vollständige Gestalt kann vielleicht anhand der Gefäßfragmente von Nagykanizsa-Sánc und Letenye-Szentkeresztomb, Gr. 16 (KALICZ 1992, Abb. 1. 2, Abb. 2. 3; KALICZ 1995b, Abb. 10. 7a–b) vorgestellt werden. Diese Form ist der Balaton-Lasinja-Kultur

eigen, in anderen Gebieten des Lasinja-Kreises sind ähnliche Stücke unbekannt. Unter den birnenförmigen Krügen müssen noch zwei Bruchstücke von Dobri, beide aus dem Objekt 25, behandelt werden. Das eine (Abb. 20. 2) ist ein Gefäß länglich kugeligen Körpers. Unter der Linie der abgebrochenen Bandhenkel laufen drei oder vier aus kurzen Strichen unregelmäßiger Anordnung bestehende Linien. Die gleiche Form hat der Krug auf Abb. 20. 10. Dieses Gefäß wurde mit einem, mit schrägen Linienbündeln ausgefüllten Streifen verziert. Das wichtigste ist der nach oben stehende Ausgussrohr auf dem Bauch des Gefäßes. Eine sehr ähnliche Form weist ein, mit Linienbündeln geschmückter Krug aus der Grube 2 von Bukovnica. Trotz des unbestreitbaren Formunterschiedes können diese Gefäße mit Recht in Parallele gestellt werden.

Typ K3: Gedrückt kugeliger Krug. In Dobri durch drei Exemplare (Abb. 2. 11, Abb. 22. 6, Abb. 23. 3) vertreten (Objekt 29, 25 und 31), die gewisse Formunterschiede aufweisen.³² Ganz genaue Parallelen können nicht aufgereiht werden. Die Krugfragmente von Zalaegerszeg-Andráshida (HORVÁTH L. 2002, 258, Abb. 2. 7; HORVÁTH – SIMON 1997, Taf. II/5) und Becsvölgye-Töllesalja (HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 27. 5) können hier erwähnt werden.

Typ K4: Bikonischer Krug. In Dobri – Alsó-mező gehören viele Gefäße zu diesem Typ. Wegen der großen Formenvielfalt kann diese Kategorie der Krüge nur als Sammelbegriff gelten, der weiter unterteilt werden muss.

Untertyp K4.1: Eine lange Form mit fast zylindrischem Hals und verdicktem Bauchknick. Der Schwerpunkt liegt im unteren Teil des Gefäßes (Objekt 25) (Abb. 19. 2, Abb. 20. 1).³³ Parallelen können hauptsächlich in Transdanubien³⁴ und aus der Steiermark³⁵ erwähnt werden. Die kroatische Entsprechung stammt aus einer früheren Periode.³⁶ Die genaue Form ist unbekannt.

Untertyp K4.2: Dem vorigen Untertyp ähnlich, aber die Bauchlinie läuft in der Mitte des Gefäßes und dadurch ist auch der Hals nicht so hoch (Objekt 25) (Abb. 20. 3, 4). Einer der Krüge (Abb. 20. 3) wurde unter der Bauchlinie mit schrägen Kannelurenbündeln verziert. Gute Parallelen stammen aus dem Komitat Zala mit der gleichen Verzierungsart.³⁷ Ein mit Linienbündeln und Punktreihen verziertes Stück kam ebenfalls im Objekt 25 vor (Abb. 20. 13). Auf einen hohen Henkel weist ein Krugfragment ähnlicher Art von Graz-Raababerg hin.³⁸ Die vollständige Form kann aufgrund eines Kruges von Bukovnica vorgestellt werden.³⁹

Untertyp K4.3: Bikonische Form mit scharfem, leicht verdicktem Bauchknick. In Dobri wurde dieser Untertyp durch zwei Exemplare im Objekt 20

vertreten, von denen der eine mit einer eingestochenen Punktreihe verziert wurde (Abb. 8. 4, Abb. 9. 8). Die Parallelen⁴⁰ lassen vermuten, dass diese Krüge niedrig und scharf bikonisch gewesen sein könnten.

Untertyp K4.4: Breiter, bikonischer Krug. Die vollständige Gestalt ist unsicher, aber es ist anzunehmen, dass sie einen trichterförmigen Hals und konkaven Unterteil hatten. Das Bruchstück auf der Abb. 21. 3 aus dem Objekt 25 trägt eine durch eingritzte Linien und sie begleitende Punktreihen gebildete Verzierung. Ihre formellen Parallelen stammen aus Ungarn⁴¹ Kroatien⁴² und Slowenien.⁴³ Ein weiteres Exemplar aus demselben Objekt ist wegen seiner Verzierung eine besondere Aufmerksamkeit wert. Die Form ist dieselbe wie oben, aber auf der Bauchlinie, neben dem Henkel ist ein, aus auf die Spitze gestellten Rhomben bestehendes Netzmuster zu sehen (Abb. 21. 6). Auf der gleichen Krugform wurde eine ähnliche Verzierung angewandt, die Repräsentanten kamen in der Grube 1 von Nagykapornak-Padárer Abzweigung (HORVÁTH L. 1991, 119, Abb. 3. 6) und in Bukovnica vor (ŠA-VEL 1992, Taf. 11. 7). Auf den Ursprung dieser Verzierungart können die mitteleuropäischen Parallelen aus der Jordansmühl.⁴⁴ und Schussenried-Kultur,⁴⁵ bzw. aus der Lutzengütle-Gruppe⁴⁶ hindeuten.

Typ K5: Krug mit abgerundetem Bauch. Wegen der kleinen Bruchstücke und des Mangels an vollständigen Exemplaren ist auch diese Kategorie eher ein Sammelbegriff. Viele Exemplare vertreten diesen Typ in Dobri. Unter ihnen sind schmalere (Abb. 8. 3, Abb. 9. 5, Abb. 20. 5), mittelmäßig große (Abb. 14. 10; Abb. 20. 9, 14; Abb. 21. 2) und breitere Formen (Abb. 2. 8, 10, Abb. 20. 7, Abb. 21. 9)⁴⁷ zu unterscheiden. Die genaue Form ist auch bei ihnen nicht bestimmbar, zu dem gedrückten Körper konnten ein hoher Hals und konkaver Boden gehören.⁴⁸ Die einzelnen Kategorien knüpfen sich zugleich an bestimmte Objekte.⁴⁹ Viele von ihnen sind verziert. Die am häufigsten auftretenden Zierarten sind eingeritzte Linien, Linienbündel und eingestochene Punktreihen. Einmal kommen aus kurzen Einstichen bestehende Linienbündel vor (Abb. 21. 9). Von chronologischer Bedeutung kann die Tatsache sein, wonach die kombinierte Verzierung (durch Punktreihen begleitete Linienbündel) außer dem Objekt 25 (Abb. 19. 14) auch im Objekt 23 (Abb. 14. 10) erscheint. Zu den wenigen Parallelen aus Ungarn gehört das Exemplar von Nagykapornak-Padárer Abzweigung, Grube 2 (HORVÁTH L. 1991, 119, Abb. 9. 13). Eine ähnliche Krugform kannte die Polling-Gruppe in Bayern.⁵⁰

Schließlich sollen die Gefäßbruchstücke behandelt werden, die in keinen konkreten Typ einzuordnen sind, obzwar sie nach ihrer Form sicher zu Krügen gehören. Sie sind wie folgt: Halsbruchstücke (Abb. 8. 2, 5, Abb.

9. 3, Abb. 10. 9, 15, 16, Abb. 14. 9, Abb. 19. 11, Abb. 20. 6, Abb. 22. 1, 4, 8, Abb. 23. 4). Auch die Bodenfragmente der Krüge weisen auf die Vielfältigkeit dieses Gefäßtypes hin. Aus Mangel an vollständigen Exemplaren ist aber ihre Zuordnung konkreten Typen schwierig. Die Stücke auf der Abb. 9. 15 (Objekt 20) und Abb. 18. 10 (Objekt 25) können zu einer breiteren oder kugelförmigen, die anderen (Abb. 8. 15; Abb. 9. 6–7, 14, alle aus dem Objekt 20 und Abb. 2. 14 (Objekt 17) zu einer längeren Form gehören.

3.2.4 Schüssel (SL)

Typ SL1: Schüssel mit kurzem, zylindrischem Oberteil und sich verengendem Unterteil.

Untertyp SL1.1: Breite Form mit senkrecht stehendem Tropfenbuckel auf dem Schulterknick und leicht eingezogenem Unterteil. In Dobri vertreten vier Gefäßbruchstücke diesen Untertyp. Es ist unbedingt zu bemerken, dass alle im Objekt 25 zum Vorschein kamen. Ihre Breite schwankt zwischen 26,0–38 cm, der B/T-Index aber zwischen 3,8 und 4,5. Zwei von ihnen, die größeren Exemplare, sind verziert. Der Rand und der Schulterknick wurden mit kurzen Einschnitten versehen (Abb. 16. 14–15). Der Rand des ersten von den zwei anderen Stücken (Abb. 15. 18; Abb. 16. 13) wurde am Schulterknick leicht verdickt. Dieser Untertyp kann in Transdanubien⁵¹ und Nordostslowenien⁵² als allgemein betrachtet werden, aber er ist auch in der Kanzianiberg-Lasinja-Gruppe bekannt.⁵³ Ihrer Größe⁵⁴ und Form nach soll noch das Gefäß auf der Abb. 16. 12, dessen Rand und Schulterknick ebenfalls verziert wurden, zu diesem Untertyp gehören. Noch interessanter ist die geographische Verteilung der verzierten Schüsseln dieses Untertypes. Der mit kurzen Einschnitten verzierte Rand ist in der Lasinja-⁵⁵ und der Kanzianiberg-Lasinja-Kultur⁵⁶ ebenfalls bekannt. In vielen Fällen wurden auch der Schulterknick und/oder der Zapfenbuckel außer dem Rand verziert. Neben den vielen Beispielen aus Kroatien und der Steiermark⁵⁷ sind noch die entsprechenden Schüsseln der Münchshöfen-Kultur in Bayern und Ostösterreich zu erwähnen, wo diese Verzierungsart in äußerst großer Anzahl, praktisch auf allen Schüsselformen⁵⁸ vorkommt. Die so verzierten Exemplare fehlen dagegen im Gebiet der Balaton-Lasinja-Kultur in Transdanubien vollkommen, auch noch in der nahe liegenden Balaton-Lasinja-Siedlung von Letenye-Szentkeresztomb (KALICZ 1995b).

Untertyp SL1.2: Tiefe Schüssel mit niedrigem, zylindrischem Hals und konkavem Unterteil. Ein dem vorigen ähnelnder Untertyp ohne Zapfenbuckel. Der andere, wesentliche Unterschied besteht im B/T-Index (2,0; 2,142, bzw. 2,8). Hier handelt es sich also um

eine viel tiefere Form. Zwei Exemplare stammen aus dem Objekt 31 (Abb. 23. 1 und Abb. 25. 2 = Abb. 23. 8), das dritte aber aus dem Objekt 20 (Abb. 25. 1 = Abb. 5. 6). Wir erwähnen hier das Stück auf der Abb. 5. 4, der eine ähnliche Form mit einem einfacheren, weniger profiliertem Rand aufweist. Von den sehr wenigen Parallelen sollen hier einige Gefäße erwähnt werden.⁵⁹

Typ SL2: Bikonische Schüssel mit leicht einbiegendem Rand. In Dobri ist es nur durch drei Stücke vertreten. Das erste stammt aus dem Objekt 23 (Abb. 14. 1) und ähnelt sehr dem Typ SL1.1. Die nennenswerten Unterschiede zwischen dem ersten und zweiten Exemplar aus dem Objekt 25 (Abb. 16. 11)⁶⁰ sind der einbiegende Rand und die Stellung des Zapfenbuckels. Das dritte Stück ist ein ganz kleines Gefäß mit einem Munddurchmesser von 12,0 cm (Abb. 23. 4). Ganz genaue Parallelen können u. a. eine Schüssel von Zalaegerszeg-Andráshida (HORVÁTH – SIMON 1997, Taf. I. 1 = HORVÁTH L. 2002, 259, Abb. 1. 4) und ein Schüsselfund von Puch bei Hollabrunn in Niederösterreich⁶¹ erwähnt werden. Als eine ganz einfache Form ist sie eine der am häufigsten vorkommenden Schüsseln des Lasinja-Kreises.⁶²

Typ SL3: Breite und seichte Schüssel mit ausladendem Rand und sich stark einziehendem, fast waagrechtem Unterteil. In Dobri kennen wir neun Exemplare dieses Types. Bei allen Exemplaren ist die seichte Gestalt – die B/T-Indezis schwanken zwischen 4,2 und 6,7! – ein gemeinsames Merkmal. Anhand ihrer Form müssten sie auf einem Hohlfuß gestanden haben. Sechs Stücke kamen im Objekt 25 vor (Abb. 15. 3, 7, 13–14, 17; Abb. 16. 5), zwei wurden im Objekt 23 (Abb. 14. 2–3) ein Stück im Objekt 20 (Abb. 3. 15) gefunden. Zwei davon wurden verziert. Eine Schüssel trägt ein aus Linienbündeln bestehendes Muster (Abb. 15. 7), auf der anderen ist eine doppelte Punktreihe zu sehen (Abb. 15. 17). Beide kamen im Objekt 25 vor. Schöne, verzierte Stücke aus Zalaszentbalázs-Pusztatető, Objekt 6 (BÁNFFY 1995b, Pl. 30. 123 = BÁNFFY 1996, Abb. 22) und von Bukovnica, Grube 1 (ŠAVEL 1992, Taf. 8. 1) können als nahe Parallelen erwähnt werden.

Typ SL4: Breite Schüssel mit leicht ausladendem Mund, scharfem Randknick und konischem Unterteil. In Dobri wird dieser Typ durch zehn Exemplare vertreten. Der Munddurchmesser schwankt zwischen 20,0–28,0 cm, in einem Fall beträgt er aber 33,0 cm. Der kleinste B/T-Index ist 2,8, der größte 4,6. Alle Fragmente sind unverziert. Sieben Bruchstücke stammen aus dem Objekt 25 (Abb. 15. 5, 15–16, 19; Abb. 16. 1, 3, 7), und je eins aus dem Objekt 20 (Abb. 3. 3), bzw. Objekt 23 (Abb. 14. 6). Ähnliche Exemplare kommen nicht nur in Transdanubien,⁶³ sondern auch

in Süddeutschland in der Schussenrieder Kultur⁶⁴ vor. Die beiden Schüsseln dieses Types mit verdicktem Rand (Abb. 15. 19; Abb. 16. 7) haben dagegen ihre Gegenstücke ausschließlich im südlichen Teil des Lasinja-Kreises.⁶⁵

Typ SL5: Tiefe Schüssel mit leicht ausladendem Mund und scharfem Randknick. Dieser Typ ist für die tiefe Variante des vorigen Typs zu halten. Von diesen Gefäßen wurden sechs Stücke in Dobri gefunden, vier im Objekt 20 (Abb. 3. 2; Abb. 5. 9, 12; Abb. 7. 9) und je eins im Objekt 17 (Abb. 2. 6), bzw. im Objekt 25 (Abb. 16. 10). Verziert wurden das Exemplar des Objektes 17 – auf dem Rand sind kleine eingestochene Punkte zu sehen – und ein Fragment aus dem Objekt 20 (Abb. 3. 2). Das wurde mit schräg eingeritzten Linien auf dem verdickten Teil des Randes geschmückt. Dem Munddurchmesser nach sind sie in zwei Gruppen einzuordnen. Die erste Gruppe ist 21–25 cm breit, die zweite schwankt zwischen 31–42 cm. Nach Objekten gibt es in dieser Hinsicht keine Unterschiede. Das Stück auf der Abb. 5. 12 (Objekt 20) ist eine gehenkelte Schüssel, aber das kann auch bei den anderen nicht ausgeschlossen werden. Die meisten Parallelen stammen von Transdanubien⁶⁶ oder aus Lasinja-Siedlungen.⁶⁷ Das Stück aus der Münchshöfener Kultur ist eher eine ferne Entsprechung.⁶⁸ Ein wenig weicht das Stück auf der Abb. 7. 9 (Objekt 20) mit seinem kurzen Hals und spitzem Rand von diesem Typ ab. Er hat ebenfalls zwei Bandhenkel unmittelbar unter dem Rand. Ganz genaue Parallelen können nicht erwähnt werden, vielleicht ein Schüsselfragment aus Kroatien⁶⁹ und die kleine Henkelschüssel von Gellénháza-Városerét⁷⁰ können erwähnt werden.

Typ SL6: Wieder ein Typ, der verschiedene Formen in sich fasst. Hierher gehören Gefäße, die einen geknickten und konkaven Hals und leicht gewölbten Unterteil haben. Sie konnten trotz der wenigen Exemplare in drei Untertypen eingeordnet werden.

Untertyp SL6.1: Der Hals ist niedrig und steht aufrecht, der Mund ist leicht eingezogen. In Dobri wird er durch zwei Stücke vertreten. Trotz des Größenunterschiedes – das größere Exemplar ist 32,0 cm, das kleinere nur 22,0 cm breit – haben sie fast die gleiche Tiefe.⁷¹ Eine der Schüsseln kam im Objekt 20 (Abb. 4. 5), die andere im Objekt 25 vor (Abb. 16. 4). Beide sind unverziert. Im ersten Augenblick kann die Existenz eines konkaven Randes innerhalb des Lasinja-Kreises überraschend sein, weil solche Gegenstände in den bisherigen Typologien nicht aufgenommen wurden (KALICZ 1991, Abb. 3–9; KALICZ 1992, Taf. 1–7; DIMITRIJEVIĆ 1979, Sl. 5; BUDJA 1994, fig. 9; BUDJA 1995, fig. 4). Ihre relativ vielen Parallelen, die aus Transdanubien und Kroatien stammen, zeugen von dem Gegenteil. Eine ganz

genaue Entsprechung unserer Schüssel ist in der Grube 14 von Letenye-Szentkeresztomb bekannt (KALICZ 1995b, Abb. 25. 5). Die anderen Parallelen sind zwar nur 'ähnlich',⁷² drücken sie aber das gleiche Konstruktionsprinzip aus.

Untertyp SL6.2: Bei dieser tiefen Form⁷³ ist der konkave und gebogene Hals hoch, er macht die Hälfte der ganzen Höhe aus, während der Unterteil konisch ist. Unser einziges Exemplar in Dobri (Objekt 25, Abb. 19. 5) ist mit einer doppelten Punktreihe auf dem Bauch verziert. Eine fast genaue Analogie dieser Schüssel ist von Graz-Raababerg bekannt (OBEREDER 1989, Taf. 14. 146 = RUTTKAY 1993-94, Abb. 2. 6). Ihre ferneren Parallelen stammen aus der dem Lasinja-Horizont vorangehenden Periode.⁷⁴

Untertyp SL6.3: Schüssel mit stark ausladendem Mund, scharfem Randknick und konischem Unterteil. In Dobri ist je ein Exemplar aus dem Objekt 20 (Abb. 3. 16), Objekt 23 (Abb. 14. 4) und Objekt 25 (Abb. 15. 6) bekannt. Alle sind unverziert. Trotz des bedeutenden Größenunterschiedes – die Munddurchmesser schwanken zwischen 22,0 und 44,0 cm – haben sie die gleiche Tiefe und Form.⁷⁵ Obwohl diese „Schwedenhelmschüsseln“ nicht die bekanntesten im Lasinja-Kreis sind, kommen sie an mehreren Stellen vor. Auf dem Fundort Andrenci ist diese Form in verschiedenen Schichten vertreten.⁷⁶ In Slowenien⁷⁷ und Kroatien⁷⁸ wird sie als am häufigsten vorkommende Form erwähnt. Sie ist sehr langlebig, sie lebt auch in der transdanubischen Furchenstichkeramikultur⁷⁹ weiter und wird dadurch eine der Grundformen des Badener Komplexes.⁸⁰

Typ SL7: Kalottenförmige Schüsseln, die in drei Untertypen gegliedert werden konnten.

Untertyp SL7.1: Einfache und seichte kalottenförmige Schüssel. In Dobri durch zehn Exemplare vertreten, die aus zwei Objekten – Objekt 20 (Abb. 3. 1, 10–11, 13, 17; Abb. 6. 8) und Objekt 25 (Abb. 15. 2, 8–10) – stammen. Der Munddurchmesser schwankt zwischen 20,0 und 40,0 cm. Sie sind seichte Formen,⁸¹ alle sind unverziert. Erwähnenswert ist das Stück auf der Abb. 3. 17 (Objekt 20) mit dem waagrechten Bandhenkel.⁸² Die Form tritt von Zeit und Raum unabhängig auf.

Untertyp SL7.2: Einfache und tiefe⁸³ kalottenförmige Schüssel. In Dobri durch ein einziges Exemplar vertreten. Auf dem unverzierten Fragment aus dem Objekt 25 befindet sich ein kleiner und runder Knubbe (Abb. 15. 4). Trotz der einfachen Gestalt besitzt sie wenige Entsprechungen. Die beste Parallele dieses Gefäßes stammt aus der Grube 1 von Nagykapornak-Padárer Abzweigung (HORVÁTH L. 1991, 119, Abb. 1. 5).

SL 7.2.1: Variante dieses Untertypes: Zwei kleine Schüsseln, eine tiefere und eine seichtere Form aus

dem Objekt 25, bzw. 28. Sie unterscheiden sich in der Verdickung des Randes. Eines der Stücke ist mit eingeritzten Linienbündeln reich verziert (Abb. 19. 9). Das andere Stück (Abb. 2. 2) ist unverziert und 10,5 cm breit. Eine praktisch genaue Analogie wurde in Resnikov-Prekop (Slowenien) in der der Balaton-Lasinja-Kultur vorangehenden Periode (Äneolithikum, alpine Fazies I) gefunden (BATOVIĆ 1973, Taf. 13. 3).

Untertyp SL7.3: Kalottenförmige Schüssel mit kurzem, leicht ausladendem und profiliertem Rand (Abb. 19. 12). Eine eigenartige Form in der mittleren Kupferzeit des Karpatenbeckens. Die kleine (Mdm: 15,0 cm) und seichte (B/T-Index: 5,0) Schüssel fanden wir im Objekt 25. In der slowenischen Kupferzeit gibt es einige Parallelen,⁸⁴ sonst unbekannt.

Untertyp SL7.4: Kalottenförmige Schüssel mit beidseitig verdicktem und gerade abgeschnittenem Rand. In Dobri ist sie durch ein einziges, unverziertes Stück vertreten (Objekt 25, Abb. 19. 13). Die Randbildung erinnert an die sog. T-förmigen Ränder, die in Südosteuropa eine sehr wichtige Rolle gespielt hatten, aber in Mitteleuropa gar keine häufige Erscheinung der hiesigen Kupferzeit waren. Ähnliche Formen sind im Karpatenbecken schon zur Zeit der dem Lasinja-Horizont unmittelbar vorangehenden Lengyel IIIb-Kultur in Transdanubien vorhanden (KÁROLYI 1992, Taf. 22. 5; Taf. 25. 8). Zur Zeit unseres Fundortes gibt es in der Grube 1 von Bukovnica und in Lasinja (BATOVIĆ 1973, Taf. 21. 9) je eine relativ gute Entsprechung.⁸⁵

Typ SL8: Halbkugelige Schüssel mit ausladendem Rand. Sehr viele Bruchstücke von Dobri – Alsó-mező gehören zu diesem Typ. Nach den Merkmalen konnten sie in drei Untertypen eingeordnet werden.

Untertyp SL8.1: Eine breitere Form mit einem B/T-Index von 2,30 bis 3,94. Dieser Untertyp ist auf unserem Fundort durch sechs Exemplare vertreten. Davon sind vier Stücke im Objekt 20 (Abb. 3. 5, Abb. 4. 13; Abb. 6. 9; Abb. 7. 8) und je eins im Objekt 17, bzw. 25 bekannt (Abb. 2. 7; Abb. 15. 12). Alle sind unverziert. Erwähnenswert ist das Bruchstück auf Abb. 3. 5 (Objekt 20), das unter dem Rand einen spitzen Knubben aufweist. Auch die anderen Gefäße konnten wahrscheinlich solche Knubben tragen. Hervorzuheben sind die Schüsseln mit unterrandständigem waagrechttem Bandhenkel, beide aus dem Objekt 20 (Abb. 4. 13; Abb. 7. 8). Alle sind große Gefäße, der Munddurchmesser schwankt zwischen 25,0 und 30,0 cm. Ihre Parallelen sind in Ungarn⁸⁶ und Slowenien⁸⁷ bekannt.

Untertyp SL8.2: Eine schmalere Form mit einem B/T-Index zwischen 2,03 und 3,0. Hierher gehören relativ kleine (Munddurchmesser zwischen 14,0–24,0 cm) und tiefe Gefäße. In Dobri ist dieser Untertyp

durch 10 Stücke vertreten, davon stammen sieben aus dem Objekt 20 (Abb. 6. 1–5, 7, 10) und drei aus dem Objekt 25 (Abb. 15. 1; Abb. 16. 2, 9). Alle Fragmente sind unverziert. Das Stück mit Knopfansatz auf dem Rand (Abb. 6. 5) ist hervorzuheben. Ganz genaue Analogien stammen aus den Objekten 15/91 und 44/92 von Gellénháza-Városrét (HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 24. 2; Abb. 27. 13), aus Graz-Raababerg (OBEREDER 1989, Taf. 15. 148–149, 151–154) und Bukovnica (ŠAVEL 1994, Abb. 21. 13).⁸⁸ Diese einfache geometrische Form kommt unter den kupferzeitlichen Schüsseln in einer recht großen Zahl vor. Hier erwähnen wir nur einige Repräsentanten der Lasinja-Kultur.⁸⁹

Untertyp SL8.3: Eine große und tiefe Form. In Dobri sind insgesamt acht Vertreter dieses Untertyps bekannt, sechs im Objekt 20 (Abb. 3. 6; Abb. 4. 7, 9; Abb. 5. 10; Abb. 7. 15) und drei im Objekt 17 (Abb. 2. 13), bzw. im Objekt 25 (Abb. 15. 12, 20). Der Munddurchmesser schwankt zwischen 32–43 cm. Erwähnenswert ist das Bruchstück auf Abb. 15. 20 (Objekt 25), das unter dem Rand einen spitzen Knubben hat.

Innerhalb des Untertyps SL8.3 kommt eine Zweihenkelsschüssel vor (Abb. 4. 9), mit zwei waagrechten Bandhenkeln unter dem Rand (Objekt 20). Der auffallendste Fund ist die Schüssel mit einer, einem menschlichen Fuß ähnlichen Applike an der Wand. Die vier kurzen Einschnitte können die Zehen bezeichnen (Objekt 20) (Abb. 7. 15). Das ist die einzige applizierte Dekoration im Fundmaterial von Dobri – Alsó-mező. Schöne Analogien können in der BOG auf den Fundorten Bisamberg und Würnitz erwähnt werden (RUTTKAY 1976, Abb. 5. 1, Abb. 6. 9, Abb. 7. 4, Abb. 8. 7; RUTTKAY 1995, Abb. 6. 6). Die Bearbeitung der Schüsseln dieser Art steht noch aus, darum können auch diesmal nur einige Beispiele aufgezählt werden.⁹⁰

Typ SL9: Halbkugelige, tiefe Schüssel mit geradem Rand. Zwei große Exemplare (Objekt 20, Abb. 4. 11 und Objekt 25, Abb. 16. 17) und ein kleines (Objekt 20, Abb. 6. 6) sind in Dobri vorhanden. Die Größenverhältnisse sind aber fast die gleichen.⁹¹ Die halbkugeligen Schüsseln sind selten publiziert,⁹² sie erscheinen meistens auch auf den Typentafeln nicht.

Typ SL10: Tiefe Schüssel mit leicht eingezogenem Rand, kugelige Schulter und konischem Unterteil. In Dobri wurden drei Bruchstücke gefunden, die zu diesem Untertyp gehören, alle drei fanden wir im Objekt 25. Sie sind große Gefäße – Munddurchmesser zwischen 29,0 und 38,0 cm –, aber ihre B/T-Indezis (2,8 – 3,4) beweisen die gleiche Form. Solche Gefäße wurden schon in viel größerer Zahl publiziert als die vorigen. Schöne, genaue Analogien stammen aus Transdanubien.⁹³ Diese Form hat das Prunkgefäß von Jelšovce⁹⁴ und unter den Jordansmühl-Gefäßen⁹⁵ ist

sie nicht unbekannt. In Alleshausen-Hartöschle (STROBEL 2000, Taf. 18. 154) kam diese Form in einer Schussenrieder Siedlung zu Tage.

Typ SL11: Tiefe Schüssel mit leicht gewölbter Seite. Zwei Gefäße gehören in Dobri dazu. Obwohl sie gewisse Formunterschiede⁹⁶ aufweisen, reihen die B/T-Indezis⁹⁷ sie in einen Untertyp. Beide sind unverziert (Objekt 20, Abb. 9. 12; Objekt 25, Abb. 16. 16). Ihre Form hat einen neolithischen Charakter, in der Kupferzeit kommen solche Gefäße sehr selten vor.

Typ SL12: Kegelstumpfförmige Schüssel. Ein relativ kleiner, aber eine große Variationsbreite aufweisender Typ, der in drei Untertypen gegliedert werden konnte.

Untertyp SL12.1: Einfache Kegelstumpfform. In Dobri gehören die folgenden Gefäße hierher. 1. Ein niedriger 'Blumentopf' mit gewelltem (?) Rand und einem Raddurchmesser von 16,0 cm (Objekt 31, Abb. 23. 7). Trotz der einfachen Form ist dieser Typ eine sehr seltene Erscheinung im südlichen Teil des Lasinja-Kreises. Parallelen können im Norden erwähnt werden, in der slowakischen Ludanice-Kultur fanden wir Analogien.⁹⁸ Als Fußschüsseln bilden sie einen der Haupttypen der Jordansmühl-Kultur in Süd- und Mittelmähren (PODBORSKÝ 1970, Abb. 15. 4, 8, 13). Erwähnt werden kann noch eine fernere Entsprechung aus dem böhmischen Spätengyel-Horizont.⁹⁹ 2–4. Konische Gefäße ähnlicher Form, aber mit je einem Scheibenbuckel am bzw. unter dem Rand. Zwei davon fanden wir im Objekt 20 (Abb. 5. 8; Abb. 7. 13) und ein im Objekt 25 (Abb. 17. 14). Zwischen ihnen besteht ein großer Größenunterschied.¹⁰⁰ Ähnliche Buckel traten, auf anderen Gefäßformen, in Graz-Raababerg (OBEREDER 1989, Taf. 9. 95, 98) und Andrenci, obere Schicht (PAHIĆ 1976, Taf. 3. 16–18) auf. 5. Eine Zweihenkelsschüssel ähnlicher Form und mit einer Breite von 22,0 cm (Objekt 25, Abb. 17. 16). Im Lasinja-Kreis unbekannte Form. Parallelen können aus der slowakischen Nitra-Brodzany-Gruppe¹⁰¹ und aus dem spätengyelzeitlichen Fundbestand vom transdanubischen Tekeny-Öcse¹⁰² erwähnt werden. 6. Unverzierte, kegelstumpfförmige Schüssel mit zwei waagrechten, unterrandsständigen Bandhenkeln. Breite: 21,0 cm (Objekt 23, Abb. 14. 12). Die Form selbst ist in dem Lasinja-Kreis unbekannt. Das einzige, was sie daran knüpft, ist der waagrechte Henkel. 7. Unverzierte, kegelstumpfförmige Schüssel mit zwei senkrechten, unterrandsständigen Bandhenkeln. Breite: 25,6 cm (Objekt 20, Abb. 5. 5). Wie bei dem vorigen Stück, ist es schwer, für dieses Gefäß zur Zeit der Balaton-Lasinja-Kultur Parallelen zu finden. Ihre Entsprechungen stammen aus früheren Perioden.¹⁰³

Untertyp SL12.2: Einfache Kegelstumpfform mit verdicktem Rand und einem kleinen randständigen Höcker. Das einzige Exemplar von Dobri kam im Objekt 28 mit einem Munddurchmesser von 32,0 cm vor (Abb. 2. 18). Analogien hat sie in der Balaton-Lasinja-Kultur.¹⁰⁴

Typ SL13: Kegelhalsschüssel mit niedrigem, eingeknicktem Rand und stark verkürzter Schulter. Unter dem Rand, auf dem Randknick des unverzierten Exemplares von Dobri sitzt eine kleine, spitzige Knubbe. Das ist eine tiefe Form mit einer Breite von 24,0 cm und mit einem B/T-Index ca. von 2 (Objekt 20, Abb. 5. 2). In demselben Objekt kam noch das Bruchstück eines sehr ähnlichen Gefäßes vor (Abb. 5. 3).¹⁰⁵ In den zeitgleichen Kulturen haben wir keine Parallelen gefunden. Eine relativ genaue Entsprechung kann aber aus einer späteren Periode erwähnt werden.¹⁰⁶

Typ SL14: Konische Schüssel mit kurzem, senkrechtem Rand, innerer Profilierung und einem kleinen unterrandständigen Henkel. Das Stück von Dobri aus dem Objekt 20 ist ein breites Gefäß mit einem Durchmesser von 38,0 cm (Abb. 7. 11). Die eigenartige Profilierung des Randes lässt uns vermuten, dass er für einen Gefäßdeckel ausgebildet wurde.¹⁰⁷ Auffällig wenige genaue Parallelen gibt es im Lasinja-Kreis. Die wichtigste davon ist die Gefäßform in der ersten äneolithischen Schicht (Phase 6) von Moverna vas in Slowenien.¹⁰⁸ Eine fernere Parallele kann aus der Grube 1 von Ludbreški Ivanac-Polje in einem spät-Lasinja-Zusammenhang erwähnt werden (MARKOVIĆ 1983, Taf. 1. 1).

Typ SL15: Tiefe Schüssel mit verdicktem, profiliertem Bauch. In Dobri kam ein einziges Stück vor. Aus dem kleinen, mit waagrechten Linien umrahmten, aus mehreren eingeritzten Linien bestehenden Dreieckmuster verzierten Bruchstück kann das Gefäß nur teilweise rekonstruiert werden (Objekt 25, Abb. 20. 8). Analogien können schon in der Sopot-Kultur in Kroatien (MARKOVIĆ 1985, Taf. 10. 6), ferner von Transdanubien – Zalaegerszeg-Andráshida (HORVÁTH – SIMON 1997, Taf. I. 2; HORVÁTH L. 2002, 261, Abb. 1. 10) und Nagykapornak-Padárer Abzweigung, Grube 1¹⁰⁹ – aus der Balaton-Lasinja-Kultur erwähnt werden. Diese Form war auch in den nördlichen Kulturen des Lasinja-Kreises, d. h. in der Jordansmühl-,¹¹⁰ bzw. Münchshöfener Kultur¹¹¹ bekannt.

Typ SL16: Tiefe Schüssel mit leichtem S-Profil und zwei randständigen Bandhenkeln. Drei Gefäße können sicher aus dem Fundbestand von Dobri in diesen Untertyp eingeordnet werden. Zwei davon kamen im Objekt 25 vor (Abb. 17. 4, 6), beide Bruchstücke sind verziert. Auf dem Erstgenannten bilden Linienbündel und die sie begleitenden Punktreihen die Verzierung, während von eingestochenen Punkten ausgehende

senkrechte Linien auf dem zweiten Stück zu sehen sind. Beide sind die Scherben von großen Gefäßen mit Raddurchmessern von 34,0 und 38,0 cm. Das dritte Exemplar – ein Seitenbruchstück mit dem Ansatz des Bandhenkels – konnte der Teil einer unverzierten, 25 cm breiten Schüssel sein (Objekt 20, Abb. 4. 14). Vielleicht gehören noch drei weitere Bruchstücke in Dobri zu diesem Untertyp.¹¹² Diese Gefäßform ist zur Zeit der Balaton-Lasinja-Kultur in Mitteleuropa und im Karpatenbecken völlig unbekannt. In Bulgarien können ähnliche, aber nicht genaue, zwar zeitgleiche Parallelen erwähnt werden.¹¹³ Überraschende Vergleichsstücke wurden aber in einer Protoboleráz-Siedlung in der Großen Ungarischen Tiefebene gefunden.¹¹⁴

3.2.5 Hohlfuß (HF)

Form HF1: Schmäler Glockenfuß mit länglichem Oberteil. In Dobri fanden wir ein nahezu vollständiges Exemplar (Abb. 7. 10) und zwei Bruchstücke (Abb. 7. 7; Abb. 11. 3) im Objekt 20, die dieser Form zuzuordnen sind. Aus dem Mittelteil der Fußgefäße ist es nur schwer zu beurteilen, ob sie welcher Form zugeordnet werden können. Aufgrund der Richtung des Randes reihen wir, obzwar nur bedingungsweise, die folgenden Fragmente (Abb. 3. 14 = Objekt 20 und Abb. 17. 2, 5, 10 = Objekt 25) in diese Formkategorie ein. Die Breite der abgebildeten Exemplare schwankt zwischen 13-15 cm. Dieser Typ der Füße war schon in der spätesten (IIIb-)Phase der Lengyel-Kultur in Transdanubien¹¹⁵ und in der Brodzany-Phase in der Slowakei bekannt (PAVÚK 2000, Abb. 1. 13). Diese sind längliche, fast gerade Füße ähnlich den vollständigen Stücken von Luleč aus der Jordansmühl-Kultur (PAVÚK 2000, Abb. 7) und den aus der frühen Phase der Ludanice-Kultur in Jelšovce (PAVÚK 2000, Abb. 4. 18).¹¹⁶ Später treten sie in der Balaton-Lasinja-Kultur in Transdanubien auf.¹¹⁷

Form HF2: Breiter Glockenfuß mit stark gewölbtem Ober- und breit ausladendem Unterteil. Füße dieser Form sind in Dobri nur in Bruchstücken vorhanden. Hier handelt es sich um fünf unverzierte Exemplare und ein mit einem kombinierten Muster (Punkte und Linien) versehenes Stück, die aus verschiedenen Objekten stammen.¹¹⁸ Parallelen sind reichlich zu dieser Form aufzuzählen. Vor allem soll hier die wohlbekannte Fußschüssel von Jakšić (DIMITRIJEVIĆ 1961, Taf. VII. 1; DIMITRIJEVIĆ 1979, Sl. 5. 20; DIMITRIJEVIĆ 1976, Taf. VII. 1) als Musterbeispiel erwähnt werden. Die übrigen Parallelen¹¹⁹ könnten lange aufgezählt werden.¹²⁰

Form HF3: Langer konischer Fuß mit leicht ausladendem Unterteil und einer hohen Trapezform. In Dobri fanden wir sieben Repräsentanten dieser Form.

Vier Stücke, unter ihnen der Mittelteil eines Fußgefäßes (Abb. 3. 9), stammen aus dem Objekt 20 (Abb. 4. 12; Abb. 5. 11; Abb. 7. 12) und je zwei Stücke aus dem Objekt 23 (Abb. 14. 17, 19) und Objekt 25 (Abb. 17. 8–9). Der Fuß auf Abb. 17. 8 (Objekt 25) wurde mit eingeritzten Linien und mit, sie begleitenden Punktreihen verziert. Diese Fußform ist eine relativ häufig vorkommende Erscheinung in der Balaton-Lasinja-Kultur.¹²¹ St. Dimitrijević datierte sie in die 1. Phase der kroatischen Lasinja-Kultur (DIMITRIJEVIĆ 1979, Sl. 5. 4–5), während solche auch noch in der frühklassischen Periode in Benutzung waren.¹²² Dieselbe Form kannte auch die Münchshöfener Kultur in Bayern (SÜB 1976, Taf. 11. 6).

Form HF4: Langer konischer Fuß mit gerader Seite. In Dobri wurden sechs Exemplare dieser Form gefunden, alle im Objekt 20 (Abb. 4. 2, 4, 16; Abb. 7. 1, 14, 16). Es gibt schmalere und breitere Stücke. Alle sind unverziert. Das Bruchstück eines Mittelteiles, das ebenfalls zu dieser Form gehören kann, wurde noch im Objekt 25 gefunden (Abb. 17. 7). Die Breite der rekonstruierbaren Füße schwankte zwischen 13,5 und 21,5 cm.

Form HF5: Niedriger, trapezförmiger Fuß, manchmal mit leicht gewölbter Seite. Im Objekt 20 fanden wir vier (Abb. 4. 6; Abb. 7. 2, 4, 6), im Objekt 25 zwei Gefäßbruchstücke (Abb. 18. 17, 20), die sicher dieser Form zuzuordnen sind. Die Breite schwankt zwischen 13,5 und 33,0 cm. Ein schönes Beispiel dieser Fußform vertritt das Fragment mit leicht gewölbter Außenseite aus dem Objekt 28, auf dem auch der Ansatz des Mittelteiles erhalten blieb. Dieses Stück zeigt dadurch die angenommenen Proportionen zwischen Breite und Höhe dieser Gegenstände (Abb. 2. 17). Soweit es aus den kleinen Bruchstücken beurteilen lässt, können auch weitere Gefäßfragmente dazu gezählt werden (Objekt 20: Abb. 3. 12, Abb. 7. 3; Objekt 25: Abb. 17. 7). Einfache kegelstumpfförmige Füße kommen in der Balaton-Lasinja-Kultur häufig vor, schmalere und breitere Varianten sind ebenfalls bekannt. Das Stück auf Abb. 4. 6 hat Parallelen in Zalaegerszeg-Andráshida (HORVÁTH L. 2002, Abb. 2. 24), während ein Gegenstück aus dem Objekt 35/92 von Gellénháza-Városrét (HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 22. 13) dem Fuß aus dem Objekt 28 entspricht. Niedrige trapezförmige Hohlfüße wurden in der Jordansmühl-Kultur (LICHARDUS 1997/98, Taf. 6. 7), aber vor allem in der BOG (RUTTKAY 1995, Abb. 4. 4, 5, 7) gefertigt.

Form HF6: Langer, zylindrischer Fuß mit leicht ausladendem Unterteil. Vier Fragmente verschiedener Gefäßfüße ordneten wir in diese Form ein. Zwei davon wurden im Objekt 20 (Abb. 4. 8, 10), zwei im Objekt

25 (Abb. 17. 11, 12) gefunden. Sie sind 15–18,5 cm breit und weisen gewisse Formunterschiede auf. Das Exemplar auf der Abb. 17. 11 (Objekt 25) wurde in der Nähe der Gefäßsohle mit waagrechten Punktreihen verziert. Diese Verzierung war in den Lasinja-Siedlungen Kroatiens beliebt.¹²³ Kleine eingestochene Punkte sind auf dem Rand des Stückes auf Abb. 4. 8 (Objekt 20) sichtbar. Die zylindrischen, hohen Füße waren schon in der späten Lengyel-Kultur in Transdanubien,¹²⁴ in der Wolfsbach-Gruppe in Niederösterreich¹²⁵ und in der frühen Münchshöfener Kultur in Süddeutschland anwesend.¹²⁶ Sie treten also in der der Lasinja-Zeit vorangehenden Frühkupferzeit – der ungarischen Terminologie nach – auf.

Form HF7: Breiter und niedriger Fuß mit stark ausladendem Unterteil. In Dobri ist diese Form nur durch ein einziges Stück vertreten. Das kleine, unverzierte Fragment gehört zu einem 30 cm breiten Hohlfuß. Ähnliche Gefäßfüße wurden in Zalaegerszeg-Andráshida, (HORVÁTH L. 2002, Abb. 2. 26) und Graz-Raababerg (OBEREDER 1989, Taf. 7. 1) gefunden. Es scheint in den Kulturen des Lasinja-Kreises ein selten auftauchender Typ zu sein.

Form HF8: Schmalere und niedriger Fuß mit ausladendem Unterteil und verdickter Wand. Das in Dobri gefundene Exemplar ist ein 10 cm breites, massives Fragment eines näher nicht bestimmbar Gefäßes. Das ist ein Einzelstück, es hat nicht nur an unserem Fundort, sondern in dem ganzen Lasinja-Kreis keine Parallelen (Objekt 20, Abb. 9. 10). Als am nächsten stehendes Gegenstück unseres Fundes kann ein Fußbruchstück aus Graz-Raababerg (OBEREDER 1989, Taf. 7. 75) erwähnt werden. Das Bruchstück von Zalaegerszeg-Andráshida (HORVÁTH L. 2002, Abb. 2. 23) ist nur mehr eine weit stehende Parallele.

Form HF9: Becherförmiger Fuß. Dem vorigen Typ ähnlich steht diese Fußform in der Balaton-Lasinja-Kultur ebenfalls allein. Das Bruchstück aus dem Objekt 20 von Dobri gehört zu einem 15 cm breiten unverzierten Hohlfuß (Abb. 11. 11). Keine ganz genauen Parallelen können auch in diesem Fall erwähnt werden, einen ähnlichen, aber länglichen Fuß kannte die Münchshöfener Kultur.¹²⁷

3.2.6 Topf (T)

Typ T1: Topf mit niedrigem Hals und ausladendem Rand. Das unverzierte Fragment aus dem Objekt 31 (Abb. 23. 2) gehört zu einem Gefäß ca. mit 16,0 cm Munddurchmesser. Die vollständige Form ist aus diesem kleinen Stück nicht rekonstruierbar. Es war vielleicht ein kugeliger Topf. Ähnliche Exemplare, die diese Bestimmung unterstützen können, stammen z. B. aus der Grube 2 von Nagykapornak-Padárer Abzwei-

gung (HORVÁTH L. 1991, 120, Abb. 4. 9–10.) und Hahót-Szartóri II, Objekt 3 (BÁNFFY 1995b, Pl. 38. 161; BÁNFFY 1996, Abb. 32. 6). Weitere Parallelen kamen in Transdanubien im Objekt 21 von Tekeny-Öcse (SIMON 1987, Abb. 13. 8), Andocs-Nagyoldipuszta (SOMOGYI 2000, Abb. 3. 3) und im Objekt 672 von Ménfőcsanak-Einkaufszentrum vor (EGRY 1999, Taf. 12. 1).

Typ T2: Topf mit trapezförmigem Hals. In Dobri durch ein einziges Exemplar vertreten. Dieses Bruchstück ist unverziert und stammt aus dem Objekt 20 (Abb. 10. 13). Ähnliche Gefäße waren schon in der Seče-Kultur in Kroatien bekannt.¹²⁸ Später wurde diese Form in der Balaton-Lasinja-Kultur¹²⁹ und in der ungarischen Ludanice-Kultur in relativ großer Zahl angewandt.¹³⁰ Die genaue Form ist unbekannt.

Typ T3: Großer Kugeltopf. Das ist ein fast vollständig rekonstruierbares Exemplar aus dem Objekt 31 von Dobri. Es ist unverziert und trägt kleine senkrechte unterrandsständige Wulsthenkel. Mit seinem Bauchdurchmesser von 40,0 cm ist es funktionell eher ein Speichergefäß (Abb. 25. 6). Eine genaue Parallele dieses Gefäßes kann vom Fundort Zalaegerszeg-Andráshida mit waagrechten Henkeln erwähnt werden (HORVÁTH – SIMON 1997, Taf. II. 10 = HORVÁTH L. 2002, Abb. 5. 14). Im Objekt 20 wurde ein anderes Gefäß ähnlicher Art mit einem Munddurchmesser von 21 cm gefunden (Abb. 10. 5). Ein weiteres Stück dieses Types fanden wir ebenfalls im Objekt 20 (Abb. 12. 1). Die Parallele dieses Gefäßes kam in Nagykapornak, Grube 1 mit eingeritzter Verzierung vor (HORVÁTH L. 1991, Abb. 4. 8). Von Dobri – Alsó-mező ist noch das kleine Fragment eines Kugelgefäßes mit einem Munddurchmesser von 26 cm und fast senkrechten Seiten aus dem Objekt 23 bekannt (Abb. 14. 7). Keine andere Parallele ist zur Zeit im Lasinja-Kreis bekannt.

Typ T4: Tiefes Gefäß mit senkrechten Wänden. Die genaue Form ist ungewiss, es soll aber wegen seiner Größe ein Topf sein (Objekt 20, Abb. 8. 6).

Typ T5: Niedriges Töpfchen bikonischer Form und mit zwei unterrandsständigen senkrechten Bandhenkeln (Objekt 23, Abb. 25. 5a–b). Nicht nur in der Balaton-Lasinja-Kultur, sondern auch im ganzen Lasinja-Kreis fanden wir keine Analogie zu diesem Gefäß. Ein ähnlicher Topf, aber mit einer deutlich anderen Mundform wurde von Újperint-Kavicsbánya (Kiesgrube) (Kom. Vas) aus einer Balaton-Lasinja-Siedlung publiziert (KÁROLYI 1992, Taf. 34. 1).

Typ T6: Tonnenförmiges Gefäß. Es ist einer der von Anfang an bekannten Gefäßtypen der Balaton-Lasinja-Kultur.¹³¹

Untertyp T6.1: Eine Form mit trapezförmigem Hals. Der Unterschied vom Typ 4 besteht in dem

beachtlich kleineren Winkel, in dem die Seiten an die Mündungsebene laufen. Alle Exemplare sind unverziert. Der Munddurchmesser schwankt zwischen 12–21 cm (Objekt 20, Abb. 10. 1, 4, 6–7, 10, 12).

Untertyp T6.2: Ein Gefäß mit leicht gebogenem oberem Teil. In einem Fall (Objekt 20, Abb. 10. 19) handelt es sich um ein engmundiges Exemplar mit einem Durchmesser von 14 cm und zwei kleinen senkrechten Henkeln. Die anderen Stücke sind größer (Mdm: 17–25 cm) und ebenfalls unverziert. Mit Ausnahme des kleinen Bruchstückes auf Abb. 22. 7 (Objekt 25) wurden alle Stücke im Objekt 20 gefunden. Höchstwahrscheinlich gehören die im Objekt 20 vorgekommenen Unterteile zu kleinen Gefäßen (Abb. 8. 8, 12) und das fast vollständig erhalten gebliebene Gefäß im Objekt 28 (Abb. 2. 19) zu diesem Untertyp. Die meisten Parallelen können von Transdanubien erwähnt werden,¹³² in der Lasinja-Kultur ist dieser Typ eine selten auftauchende Erscheinung.¹³³ In der benachbarten Ludanice-Kultur, besonders in Ungarn, kamen dagegen tonnenförmige Gefäße in recht großer Zahl vor, sie konnten ebenfalls in verschiedene Untertypen eingeordnet werden (VIRÁG 1995, 74; VIRÁG 1997, 9; VIRÁG 2002, 98).

Typ T7: Siebgefäß. Da Bruchstücke von Siebgefäßen in Dobri ausschließlich auf Topfformen beobachtet werden konnten, werden sie da erörtert. Es handelt sich um zwei Gefäßböden. Eines der Bruchstücke mit einem Bodendurchmesser von 11 cm stammt aus dem Objekt 20 (Abb. 11. 2), während das andere aus dem Objekt 31 (Abb. 23. 5). Wegen seines kleinen Bodendurchmessers von 7,5 cm kann dieses Stück auch zu einem Krug gehören. Auch in Nagykapornak-Padárer Abzweigung, Grube 1 gab es einen Krug mit durchlöcherter Boden (HORVÁTH L. 1991, 120, Abb. 4. 3). Siebgefäße kommen in den Siedlungen der Balaton-Lasinja-Kultur häufig vor.¹³⁴

3.2.7 Deckel (D)

Untertyp D1: Flacher Deckel mit geradem Boden und mehrmals durchlochtem langem Griff. In Dobri gibt es zwei Exemplare, beide stammen aus dem Objekt 25 (Abb. 18. 6, 11).

Untertyp D2: Flacher Deckel mit leicht konkavem Boden und einem kurzen oder kleinen Griff, eventuell Bandhenkel. Von den fünf hierher gehörenden Exemplaren kamen drei (Abb. 13. 1–3) im Objekt 20 und je eins im Objekt 17 (Abb. 2. 5), bzw. 25 vor (Abb. 18. 10). Wenige Entsprechungen kann man zu unseren Deckeln finden. Das Exemplar aus dem Objekt 25 hat eine Parallele im kupferzeitlichen Objekt von Gellénháza-Városerét (HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 26. 11). Die in Dobri in Beziehung mit den Deckeln

beobachtete Regelmäßigkeit ist desto mehr überraschend, da wir recht verschiedene Formen der Gefäßdeckel, die nur schwer in Typen eingeordnet werden können,¹³⁵ in den anderen Siedlungen der Balaton-Lasinja-Kultur kennen. Entweder handelt es sich hier also um sehr viele Typen, die bis dahin nur durch je ein Stück vertreten sind, oder die strengen Regeln, die sonst in der Keramikherstellung (auch) der mittleren Kupferzeit Transdanubiens zu bestimmen sind, hatten sich auf die Deckeln aus einem unbekanntem Grund nicht bezogen.

3.2.8 Vorratsgefäß (V)

Unserer früheren Übung entsprechend fassen wir unter dem Sammelbegriff 'Vorratsgefäß' mehrere Gefäßtypen zusammen, alle, die ihrer Form und/oder Größe nach weder beim Kochen noch als Tafelgeschirr benutzt werden konnten. Unter ihnen konnten wir Amphoren, Situlen und Speicher näher nicht bestimmbarer Form und Funktion unterscheiden.

3.2.8.1. Amphore (VI)

Typ V1.1: Lange, ovale Amphore mit englichtigen Bandhenkeln über dem Bauch. Der Hals ist zylindrisch oder leicht eingezogen. Alle hierher gehörenden Gefäße von Dobri wurden im Objekt 20 gefunden. Wir verfügen über ein ergänzbares Exemplar: Abb. 25. 3. Man kann beobachten, dass die zwei Henkel nicht die gleiche Form haben, der linke Henkel ist rund, während der rechte in einer Spitze endet (Abb. 25. 3). Von den übrigen Gefäßen blieben Bauch- (Abb. 10. 18; Abb. 11. 7–8), sowie Halsfragmente (Abb. 8. 14; Abb. 10. 17; Abb. 11. 4) erhalten. Bei der Körpergestalt dieser Gefäße sind kleinere Formunterschiede zu beobachten. Eine ähnliche Form hat das Gefäß von Pörszombat-Medes, aber mit kürzerem Hals (HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 27. 16). In Letenye-Szentkeresztomb sind mehrere Parallelen zu erwähnen (KALICZ 1995b, Abb. 5. 9; Abb. 6. 2, 4–5, 7, 15; Abb. 8. 15). Das Stück auf der Abb. 8. 14 trägt einen Schnabelhenkel. Alle Exemplare sind unverziert. Die Munddurchmesser schwanken zwischen 16,0–20,0 cm, die Bauchdurchmesser aber zwischen 18,0–22,0 cm. Eine Ausnahme bildet das Fragment, das 29,0 cm breit war (Abb. 11. 9). Gefäße ähnlicher Form und Größe sind in verschiedenen Siedlungen der Balaton-Lasinja-¹³⁶ und Lasinja-Kultur¹³⁷ bekannt.

Typ V1.2: Breite, leicht gedrungene Amphore mit Bandhenkeln auf dem Bauch. Aus diesen Gefäßen blieben nur Bauchfragmente erhalten. Die Bauchdurchmesser schwanken zwischen 26,0–38,0 cm. Mit zwei Ausnahmen (Objekt 25, Abb. 22. 3, 11) stammen

alle Stücke aus dem Objekt 20 (Abb. 5. 7, Abb. 11. 10, 12, Abb. 12. 2–3). Den gehenkelten und mit dichten Linienbündeln dekorierten Mittelteil dieses Amphorentyps fanden wir im Objekt 25 (Abb. 22. 11). Erwähnenswert ist das Exemplar auf Abb. 5. 7, das zwei senkrecht stehende, spitz ausgezogene Henkel hat. Die genaue Parallele des Henkels auf derselben Form ist von Nagykanizsa-Sánc bekannt (KALICZ 1992, Abb. 7. 3 = KALICZ 1991, Abb. 9. 3).

Typ V1.3: Kleine, amphorenförmige Gefäße mit relativ großen Bandhenkeln über dem Bauch. Nur Bauchfragmente sind erhalten geblieben, so ist die genaue Form nicht bestimmbar. Die Bauchdurchmesser schwanken zwischen 12,0–14,0 cm mit einer Ausnahme aus dem Objekt 25 (Abb. 19. 16), die 19,0 cm breit war. Je zwei von ihnen (Abb. 8. 7, 9) wurden im Objekt 20, bzw. Objekt 25 (Abb. 19. 16; Abb. 22. 5) und ein Stück im Objekt 23 (Abb. 14. 14) gefunden. Ein wenig größere Parallelen können aus dem Objekt 6 von Zalaszentbalázs-Pusztatető (BÁNFFY 1995b, Pl. 32. 129 = BÁNFFY 1996, Abb. 26. 2), Gellénháza-Városrét, Objekt 35/92 und Tekeny-Öcse (HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 21. 12 und Abb. 27. 15) erwähnt werden. Diese Form ist ein guter Beweis, dass Speichergefäße nicht unbedingt groß sein müssen.

Typ V1.4: Milchtopf. Eigentlich eine zweihenkelige Amphore mit randständigen, manchmal überrandständigen Henkeln. Das Exemplar aus dem Objekt 23 von Dobri ist ein kleines Gefäß mit einem Munddurchmesser von 12,0 cm (Abb. 14. 16). Vielleicht gehört noch das Randfragment aus dem Objekt 25 zu diesem Typ (Abb. 21, 11). Die Milchtöpfe sind vor allem aus der Bodrogkeresztúr-Kultur bekannt (PATAY 1974, 20–21), aber sie kommen in abweichenden Formen und in sehr großer Zahl auch in der Ludanice-Kultur, besonders in ihrem ungarischen Verbreitungsgebiet vor (VIRÁG 1995, 71; VIRÁG 1997, 11; VIRÁG 2002, 97–98). In den letzten Jahren wurden aber immer mehrere Exemplare auch in Balaton-Lasinja-Siedlungen bekannt. Diese weisen eine Verwandtschaft eher mit den Exemplaren der Ludanice-, als mit denen der Bodrogkeresztúr-Kultur auf.¹³⁸

Unter den Funden ist noch eine näher nicht bestimmbar Amphore von bikonischer Form und zwei Henkeln zu finden. Ihre genaue Form ist ungewiss. Vielleicht das Gefäßbruchstück von Ménfőcsanak-Einkaufszentrum kann als Parallele erwähnt werden (EGRY 1999, Taf. 11. 2). Ihrer Form und Größe nach gehören die Gefäßunterteile auf den Abb. 11. 5–6 (Objekt 20) zu einer Amphore.

3.2.8.2. Situlenförmige Gefäße (V2)

Sie vertreten eine relativ junge Gefäßform, die von den tiefen Schüsseln ausgeklammert werden konnte.¹³⁹ Sie unterscheidet sich von den tiefen Schüsseln ähnlicher Form darin, dass ihre Mundbreite immer kleiner als die Gefäßhöhe ist, also ihr B/T-Index kleiner als 1 ist. Die Gefäßform selbst tritt schon in der, dem Lasinja-Horizont vorangehenden Lengyel III-Seče-Periode auf.¹⁴⁰ In Dobri ist sie durch drei Gefäßfragmente vertreten. Zwei Randbruchstücke stammen aus dem Objekt 20 (Abb. 4. 1, 3). Der gehelmte und mit Linienbündeln dekorierte Mittelteil wurde dagegen im Objekt 25 gefunden (Abb. 22. 11). Noch ein Bodenfragment konnte diesem Typ der Speichergefäße gehören (Abb. 22. 9). Sie sind nicht im ganzen Lasinja-Kreis bekannt, sie fehlen u. a. in der Münchshöfener und Jordansmühl-Kultur. Dagegen treten sie von Niederösterreich¹⁴¹ durch die Steiermark¹⁴² und Transdanubien¹⁴³ bis Slowenien¹⁴⁴ recht häufig auf. Aufgrund der bisher bekannten Exemplare ist eine detaillierte Typologie noch nicht möglich.

3.2.8.3. Vorratsgefäße näher nicht bestimmbarer Form (V3)

Sechs Stücke gehören in diese Kategorie der Gefäße von Dobri: vier trichterförmige Gefäßhälse von großformatigen Gefäßen (Objekt 20: Abb. 11. 1; Abb. 12. 5–6 und Objekt 29: Abb. 2. 3) und ein Randbruchstück eines Speichers mit leicht eingezogenem Mund (Objekt 20: Abb. 12. 4). Die Munddurchmesser schwanken zwischen 28,0–40,0 cm. In diesen Typ soll noch der Gefäßboden mit einem Bodendurchmesser von 18,0 cm aus dem Objekt 31 eingeordnet werden (Abb. 23. 9). Die Typologie dieser Gefäße ist eben wegen der wenigen Anhaltspunkte nicht ausgearbeitet. Über Speichergefäße wird von Balatonmagyaród-Homokidűlő (BÁNFFY 1994a, 239, Abb. 8) und Hahót-Szartóri II (BÁNFFY 1996, 100, Abb. 32. 1–5, 8–12, Abb. 33. 3–7, 9) berichtet, aber die Bruchstücke mehrerer Speichergefäße kamen auch in der Grube 1 von Nagykapornak-Padárer Abzweigung (HORVÁTH L. 1991, Abb. 5. 5, 13–14) und von Zalaegerszeg-Andráshida (HORVÁTH L. 2002, 266, Abb. 4, 1–3, 7–8) zum Vorschein.

3.2.9 Sonstige Keramikgegenstände

3.2.9.1 Löffel

Tönerne Löffel treten in der Balaton-Lasinja-Kultur in allen Siedlungen häufig auf und auch in Dobri

wurden zahlreiche Exemplare gefunden. Tonlöffel, bzw. deren Fragmente kamen in fünf Objekten vor: im Objekt 20 sieben (Abb. 13. 4–6, 8–11), im Objekt 23 fünf (Abb. 14. 5, 8, 11, 13, 15), im Objekt 25 elf Stücke (Abb. 18. 1–5, 7–9, 12–14) und im Objekt 29 ein Stück. Eine konsequente, für alle Exemplare gültige Typologie der mittelkupferzeitlichen Tonlöffel im Karpatenbecken steht noch aus, darum müssen wir uns diesmal allein auf unsere hiesigen Angaben stützen. Die Löffel können nach verschiedenen Gesichtspunkten typologisiert werden. Nach der Größe der Tülle können wir Löffel unterscheiden, die *a/* eine breite und kurze (Abb. 13. 9; Abb. 14. 5, 8; Abb. 18. 3, 8, 9), *b/* eine halblange und konische (Abb. 14. 15; Abb. 18. 3, 4, 12), bzw. *c/* halblange und zylindrische (Abb. 13. 6, 8; Abb. 18. 5) Tülle haben. In einigen Fällen *d/* verjüngt sich die kurze oder halblange Tülle (Abb. 14. 11; Abb. 18. 1, 3, 7, 13, 14). Bei der Form *a/* kann die Tülle auch so kurz sein, dass sie im Durchschnitt in die Löffelwand hineinschmiegt (Abb. 18. 13).¹⁴⁵ Ob sie absichtlich so ausgeformt wurden, oder diese Gestalt als die Folge der Benutzung zu betrachten ist, kann aus Mangel an zweckdienlichen Analysen nicht entschieden werden. Die Tülle führt in zehn Fällen horizontal zur Löffelwand (Abb. 2. 4; Abb. 13. 4, 6; Abb. 14. 5, 8, 15; Abb. 18. 3, 4, 9, 14), andermal wird sie über den Rand des Löffels hochgezogen (Abb. 14. 11; Abb. 18. 1, 7), oder sie führt ein wenig nach unten (Abb. 18. 5).

Nach der Form der Löffelbehälter können tiefe (Abb. 13. 4, 6, 8, 10–11; Abb. 14. 11, 13, 15; Abb. 18. 1, 5, 14) und flache (Abb. 14. 5, 8; Abb. 18. 3, 4, 7, 9) Löffel unterschieden werden. Es gibt auch Übergangsformen oder Bruchstücke, die sich nur schwer in die eine oder andere Kategorie einordnen lassen. Der Löffelbehälter kann in der Draufsicht rund (Abb. 14. 5, 13, 15; Abb. 18. 1, 3, 4, 5, 7, 9, 14) oder leicht oval (Abb. 13. 4, 6; Abb. 14. 11) sein. Unter den Stiellöchern sind zylindrische (Abb. 13. 5, 6, 9; Abb. 14. 5, 15; Abb. 18. 14) und konische (Abb. 13. 4, 8; Abb. 14. 8, 11, 13; Abb. 18. 1, 4, 7–9) Formen zu finden. Die angeführten Angaben weisen nur spärliche Regelmäßigkeiten auf, so können wir wenige und gleichzeitig nicht unbedingt wesentliche Folgerungen ziehen.¹⁴⁶ Die in Betracht genommenen Charakteristika bilden also miteinander so zahlreiche Variationen, wodurch eine Typenbildung innerhalb der Löffel zur Zeit wesentlich erschwert wird.

Ähnlich geformte Tonlöffel kommen von der Zeit der frühen Lengyel-Kultur an von Bayern bis zum Karpatenbecken in großer Zahl vor.¹⁴⁷ Besonders reich sind sie in den Kulturen des Lasinja-Kreises vertreten.¹⁴⁸ Bemerkenswert ist, dass sie aber in so wichtigen Gliedern dieses Kreises, wie die Jor-

dansmühl- und die Ludanice-Kultur, bzw. der Bisamberg-Oberpullendorf-Gruppe, fehlen.

3.2.9.2. Tondüse

Ein 6,2 cm langer, konischer Tongegenstand kam im Objekt 25 (Abb. 18. 16) vor. Im Körper befindet sich eine zylindrische Aushöhlung. Im Durchschnitt ist er rund, am Ende mit einem Durchmesser von 2,0 cm. Eine, in allen Einzelheiten gleiche Entsprechung unseres Gegenstandes stammt aus Brixlegg-Mariahilfberggl, von einer tirolischen Siedlungsstelle der frühen, oder mittleren Bronzezeit (KRAUß – HUIJSMANS 1996, Abb. 2. 9). Weitere, zwar ebenfalls bronzezeitliche Parallelen können aus Rußland, Ungarn, der Slowakei, Norditalien und Tirol erwähnt werden (HUNDT 1982, Abb. 3; BÁTORA 2002, 45). Ihre Benutzungszeit dauert etwa bis 1000 v. u. Z., als ihre Rolle die Blasebälgen übernahmen (FASNACHT 1996, 452).¹⁴⁹

4.0 Funde der Furchenstichkeramikultur

Die transdanubische Furchenstichkeramikultur trat in Dobri – Alsó-mező nur mit einem sehr spärlichen Material auf. Es kam in zwei Objekten (Nr. 18 und 33) vor, die ausschließlich Keramikfragmente enthielten. Für die Funde des Objektes 18 war die braune und graue, mit Sand gemagerte Keramik charakteristisch, es gab aber auch noch einige dickwandige Gefäßfragmente mit aufgerauhter Oberfläche. Unter den nichtkeramischen Gegenständen müssen wir einen Mahlstein und eine Klinge mit dreieckigem Querschnitt erwähnen. Im Objekt 33 fanden wir Gefäßfragmente mit geglätteter oder leicht polierter Oberfläche, während rauhe Bruchstücke ebenfalls vorhanden waren. Zu den nicht abgebildeten Funden gehört noch ein weitlichtiger, breiter Bandhenkel.

Von den Schalen können wir drei Exemplare erwähnen. Die einfachen, halbkugeligen oder Kalottenschalen (Abb. 24. 2, 5) sind in jeder Kultur vorhanden, so sind sie auch in diesem Kreis üblich.¹⁵⁰ Die andere Form ist die S-profilierter Einhenkelschale mit überrandständigem Henkel und Furchenstichverzierung (Abb. 24. 3). Sie wurde aus grauem Ton gefertigt und mittelmäßig gut ausgebrannt. Die einhenkeligen Gefäße waren im Karpatenbecken in den spätneolithischen Kulturen (Theiß-, Herpály-, Lengyel-, Sopot-Kultur) unbekannt. Sie treten dagegen in Mitteleuropa zur Zeit der ungarischen Frühkupferzeit (Bischheim-, Schwieberdingen-, Gatersleben-Kultur) auf (KALICZ 1991, 371). Die einhenkeligen Schalen der Furchenstichkeramikultur stehen dagegen ohne Vorläufer, aber mindestens können sie aus den Schalen

der vorangehenden Balaton-Lasinja – Bodrogkeresztúr – Ludanice-Periode nicht abgeleitet werden (KALICZ 1991, 372). Sie sind in dem Milieu entstanden, in dem sich auch die neue, mit furchenstichverzierten Gefäßen charakterisierbare Kultur der mittleren Kupferzeit in Transdanubien entwickelte. Ihre Exemplare sind im ganzen Verbreitungsgebiet reichlich zu finden.¹⁵¹ Eine sehr ähnliche Gefäßgattung vertritt der Henkelnapf. Das Exemplar von Dobri ist braun, sandgemagert und gut ausgebrannt (Abb. 24. 6). In Ungarn sind eher fernere Parallelen zu finden,¹⁵² dagegen kann die Schale des Depots von Hlinsko für eine genaue Parallele gehalten werden,¹⁵³ wie auch andere Gegenstücke aus Kroatien und Österreich.¹⁵⁴ Aus dem Objekt 18 haben wir das vollständige Exemplar einer hellbraunen, sandgemagerten, gut ausgebrannten Schale mit Halbkugelform (Abb. 24. 18). Das ist ein sehr allgemeiner Typ, er kommt von Zeit und Ort unabhängig vor.

Im furchenstichkeramischen Fundbestand von Dobri befindet sich nur ein einziges Stück, das die Schüsseln vertreten kann. Es ist eine runde Form mit leicht eingezogenem Rand (Abb. 24. 12). Das ist ein zu dieser Zeit selten auftretendes Gefäß. Vielleicht ein Bruchstück von Budapest-Pesthidegkút (KALICZ 1991, Abb. 14. 11) kann hierher eingereiht werden. Eine spezielle Form weist die tiefe, konische Schüssel mit zwei randständigen Tunnenhenkeln (Abb. 24. 13). Eine gute Parallele kennen wir von Bak-Felrértbak.¹⁵⁵ Zu Schüsseln konnten die Bruchstücke von Hohlfüßen mit breit ausladendem Unterteil gehören (Abb. 24. 8, 16). Die breiten Gefäßfüße sind allgemeine Glieder der transdanubischen Furchenstichkeramikultur.¹⁵⁶

Die Krüge, die sonst in dieser Kultur häufig auftreten,¹⁵⁷ sind in Dobri durch ein einziges Exemplar repräsentiert (Abb. 24. 10). Das ist vielleicht ein birnenförmiger (?) Krug, soweit es das kleine Bruchstück bestimmen läßt. Nach den größeren Exemplaren¹⁵⁸ könnte unser Stück ein Einhenkelkrug mit großem, langem Henkel gewesen sein.

Die Töpfe, die die höchste Variabilität unter den Gefäßarten aufweisen, sind an allen Fundstellen der transdanubischen Furchenstichkeramikultur reich vertreten (HORVÁTH – SIMON 2003, 129). In Dobri können fünf Randbruchstücke zu Töpfen gezählt werden. Das eine ist der Topf mit S-Profil (Abb. 24. 11), der eine führende Rolle in der Keramik dieser Kultur spielt.¹⁵⁹

Eine andere Form der Töpfe dieser Kultur ist der Typ mit leicht ausladendem Rand. In Dobri gehören die folgenden Exemplare hierher: große Töpfe mit bikonischem Oberteil und ausladender Randlippe (Abb. 24. 4, 14). Am Rand des zweiten Gefäßes läuft

eine plastische, mit Fingereindrücken geteilte Rippe. Der Größe nach (Mdm: ca. 32,0 cm) konnte es sogar ein Vorratsgefäß sein. Parallelen können eher aus dem nachfolgenden Protoboleráz-Horizont erwähnt werden (KALICZ 1991, Abb. 20. 3, 5, 6). Keine Parallelen hat die dritte Topfform dieses Fundmaterials mit seinen senkrechten Wänden und mit Fingereindrücken geteilter Randleiste (Abb. 24. 14). Zu den Töpfen konnte noch ein Bodenbruchstück in dieser Grube gehören (Abb. 24. 7). Noch drei Gefäße behandeln wir (Abb. 24. 17, 19, 20). Unsere Bruchstücke gehören zu Vorratsgefäßen, vielleicht zu Amphoren, aber die genaue Form kann anhand der kleinen Bruchstücke nicht bestimmt werden.¹⁶⁰ Hier soll noch das Fragment eines rundbauchigen Gefäßes (Abb. 24. 9) erwähnt werden. Es gehört seiner Punktverzierung nach zur Balaton-Lasinja-Kultur, in dieser Grube befand es sich also in sekundärer Lage.

5.0 Auswertung

Keramikmachart. Bisher versuchten wir mehrmals, die kennzeichnende Keramikmachart in der Balaton-Lasinja-Kultur im Komitat Zala zu skizzieren. Als Ergebnis konnten vier Keramikgattungen (A-D) bestimmt werden (HORVÁTH – SIMON 2003, 111). Nach der Analyse des Keramikmaterials von Dobri wurde es aber klar, dass man mit einem viel breiteren Spektrum der Keramikgattungen in der Wirklichkeit rechnen muss. In dieser Hinsicht war das Objekt 25 besonders reich, in dem 16 Warengruppen nachgewiesen werden konnten. Den zweiten Platz nahm das Objekt 20 mit neun Gattungen ein. Als recht homogen erwiesen sich dagegen die Objekte 28 und 31, die miteinander zugleich gut vergleichbar waren. Die überwiegend braune, mit Sand, Quarz und manchmal Keramikgrus gemagerte, gut ausgebrannte Keramik, die nur sehr selten mit einem Slip überzogen wurde, entspricht grob unserer Warengruppe C. Der größte Unterschied zeigte sich zwischen den Objekten 20 und 25. Von den insgesamt 25, in diesen Objekten feststellbaren Warengruppen gab es nur zwei – die Warengruppe 1¹⁶¹ des Objektes 20 und die Warengruppe 11 des Objektes 25 –, die miteinander in Parallele gestellt werden konnten. Die Macharten im Objekt 20 entsprachen unserer Warengruppe B, während mehrere Gattungen mit dunklen Überzügen im Objekt 25 der Warengruppe A ähnlich waren. Andere, im Grubenkomplex 25 vorhandenen Gattungen konnten mit den Warengruppen C und D verglichen werden.

Noch präzisere Ergebnisse können nur durch eine umfassende Computeranalyse aller zur Verfügung stehenden Bruchstücke erzielt werden.

Zweifellos ist der Tondüsenfund von Dobri von außerordentlicher Bedeutung. Die metallenen Gegenstände – vor Allem die Goldscheiben vom Typ Stollhof-Csáford – waren im Gebiet der Balaton-Lasinja-Kultur seit langem bekannt und sie wurden mehrmals ausführlich erörtert (PATAY 1958, 44–45; MAKKAY 1976, 286–288; MAKKAY 1985; MAKKAY 1989; PAVELČÍK 1979; BÓNA 1987; KALICZ 1991, 361–362). Aufgrund der zunehmenden Anzahl von Kupfergerätetypen, die in Transdanubien, also im Stammgebiet der Balaton-Lasinja-Kultur verbreitet worden waren (PATAY 1984; VIRÁG 1986; VIRÁG 1987, VIRÁG 1990), konnte schon eine örtliche Metallurgie vermutet werden,¹⁶² bis dahin verfügten wir aber über keinen direkten Nachweis. In Kenntnis des Tongegenstandes von Dobri, der eindeutig eine tönernerne Blasdüse ist, kann die Existenz einer selbständigen Metallurgie während der transdanubischen Mittelkupferzeit nicht mehr in Abrede gestellt werden.

Heute sind zahlreiche Siedlungen der Balaton-Lasinja-Kultur in Südwestungarn bekannt und teils veröffentlicht. Von ihnen ist für uns der etwa 20 km östlich liegende Fundort Letenye-Szentkeresztomb von Interesse. Im Laufe der Analyse fanden wir mehrere Berührungspunkte im Fundmaterial von Dobri. Von den 67 typologischen Einheiten waren nur zehn in beiden Siedlungen nachweisbar, aber auch sie waren entweder allgemeine Formen wie die Amphore Typ V1.1, die Schüssel S11.1, die Krüge K2 und K4.4, das überall auftretende Siebgefäß, bzw. die Situlen oder ungewiss bestimmbar Formen wie der Krug K4.1. Es ist unbedingt hervorzuheben, dass diese Parallelstücke alle aus dem Objekt 25 von Dobri stammen. Was die Verzierungen betrifft, konnten ebenfalls große Unterschiede beobachtet werden. In Letenye-Szentkeresztomb herrschte die kannelierte Verzierung vor, während nur zwei Bruchstücke in Dobri mit dieser Verzierungsart vorkamen. Dagegen war die in Dobri in großer Zahl auftretende sog. kombinierte Verzierung in Letenye durch kein einziges Stück vertreten.

Verzierungen. Von den vier, in der Balaton-Lasinja-Kultur üblichen eingetieften Verzierungsarten (Einstich, Einritzung, Kannelur und Fingertupfeindruck) kamen drei in Dobri vor, aber es gab auch weitere Verzierungsarten.

1. Kurze Striche. Diese Verzierungsart kommt auf Schüsseln (Abb. 16. 12, 14, 15; Objekt 17: Abb. 2. 6), auf einem Krug (Abb. 20. 9) und auf einer Amphore vor (Abb. 20. 2). Mit einer Ausnahme (Abb. 2. 6) wurden sie im Objekt 25 gefunden. Sie bilden einfache parallele Linien und kurvuläre Muster.

2. Einfache eingeritzte Linien, die auf unserem Fundort selten auftreten. Auf den mit dieser Technik verzierten Gefäßen wurden schräge Linien angewandt. Sie kamen auf einem Becher (Abb. 9. 2), auf Krügen (Abb. 2. 10, Abb. 8. 3) und auf zwei Schüsseln vor (Abb. 3. 2, 8). Mit der Ausnahme des Kruges auf Abb. 2. 10 (Objekt 17) waren sie alle die Funde des Objektes 20.
3. Schräge, bzw. gegeneinandergestellte eingeritzte Linienbündel. Auf dem Rand und Bauch von Bechern (Abb. 9. 1, Abb. 22. 2), Krügen (Abb. 2. 8, 11, Abb. 9. 5, Abb. 20. 10, Abb. 21. 2), Schüsseln (Abb. 15. 7, Abb. 19. 9) und einer Amphore (Abb. 22. 11) konnten sie im Fundmaterial von Dobri beobachtet werden. Überwiegend kamen sie im Objekt 25 zum Vorschein, aber zwei Stücke fand man (Abb. 9. 1, 5) im Objekt 20 und andere zwei (Abb. 2. 8, 11) im Objekt 17 und 29.
4. Eingestochene Punkte. Auf dem Rand und Bauch von Schalen (Abb. 19. 1, Abb. 21. 10), Krügen (Abb. 8. 4, Abb. 20. 4, 7), Schüsseln (Abb. 15. 17, Abb. 19. 5) tauchen sie im Keramikmaterial von Dobri auf. Außerdem wurden drei Hohlfüße (Abb. 4. 8, Abb. 17. 11, 17) auf diese Weise dekoriert. Ausgenommen zwei Stücke aus dem Objekt 20 (Abb. 4. 8, Abb. 8. 4) fanden wir sie wieder im Objekt 25.
5. Kombinierte Muster aus eingestochenen Punkten und eingeritzten Linien. Sie kamen auf dem Bauch einer Schale (Abb. 2. 1), von Krügen (Abb. 14. 10, Abb. 16. 6, Abb. 17. 4, Abb. 19. 14, Abb. 20. 9, 11–14, Abb. 21. 3, Abb. 22. 6), bzw. von Schüsseln (Abb. 17. 6, Abb. 20. 8) und auf einem Hohlfuß (Abb. 17. 8) vor. Die mit eingestochenen Punkten begleiteten Linien und Linienbündel bilden in den meisten Fällen ein Rahmenmuster.
6. Kannelierte Linien. Die in der Balaton-Lasinja-Kultur sonst am häufigsten vorkommende Verzierung (KALICZ 1992, 324; HORVÁTH L. 1991, 118; HORVÁTH L. 2002, 256; HORVÁTH – SIMON 2003, 115) taucht in Dobri nur zweimal, in einer seichten Form, auf dem Prunkgefäß im Objekt 20 (Abb. 8. 13 = Abb. 25. 4) und auf einem Krug im Objekt 25 (Abb. 20. 3) auf.
7. Außer den Aufgezählten kennen wir noch zwei Verzierungen im Fundmaterial von Dobri. Auf einem Krug (Objekt 25: Abb. 20. 6) ist ein aus Rhomben bestehendes eingeritztes Gittermuster zu sehen. Hier soll noch die oben schon behandelte, einem Menschenfuß ähnliche Applike (Objekt 20: Abb. 7. 15) erwähnt werden. Plastische Verzierungen, die auch in anderen Siedlungen selten aufzufinden sind, kamen in Dobri außer dem oben behandelten Stück nicht vor.

Die zwei, auf den Keramikfunden von Dobri am häufigsten angewandten Verzierungen waren die aus eingestochenen Punkten bestehenden Linien (4) und das sog. kombinierte Muster (5). Vor Allem muss es erwähnt werden, dass sie mit einer Ausnahme im Objekt 25 vorkamen. Etwas Ähnliches kann über die Strichverzierung (1) gesagt werden. Die Muster aus schrägen, gegeneinandergestellten Linienbündeln (3) konnten meistens ebenfalls im Objekt 25 registriert werden. Dagegen fehlten die einfachen eingeritzten Linien (2) im Objekt 25, sie kamen überwiegend im Objekt 20 vor. Die kannelierte Verzierung (6) spielte in Dobri eine untergeordnete Rolle.

Die Punktverzierungen sind im südlichen Teil des Lasinja-Kreises in der mittleren und späten Phase der Lasinja-Kultur allgemein kennzeichnend.¹⁶³ Etwa die gleiche Zeitstellung weisen die sog. kombinierten Muster auf. In Slowenien tauchen sie in der Phase 4 von Moverna vas auf, aber die genauen Parallelen sind in der Phase 7 zu finden (BUDJA 1994, fig. 9; BUDJA 1995, fig. 4). Während sie in Transdanubien nur im südlichen Teil und auch dort in kleiner Zahl aufkommen,¹⁶⁴ treten sie in Slowenien¹⁶⁵ und Kroatien¹⁶⁶ massenhaft auf. Den in Dobri Beobachteten überraschend ähnliche Verzierungen tauchen in der bulgarischen Galatin-Kultur auf, die von dem Verfasser in die protobronzezeitliche Periode datiert wurden (VAJSOV 1992, Abb. 2 oben).

Henkel. Unter den Henkeln konnten in Dobri Band- und Wulsthenkel abgeordnet werden. Die Bandhenkel wurden waagrecht, bzw. senkrecht auf den Gefäßen angewandt. Es gab drei waagrecht stehende Bandhenkel. Sie befanden sich in den Objekten 20 und 25 und sie kamen auf einer Amphore (Abb. 11. 12), auf einer Situle (Abb. 22. 11) und einer Schüssel vor (Abb. 7. 11). Sie wurden auf dem Bauch und unter dem Rand appliziert. Das Stück auf Abb. 22. 11 (Objekt 25) war ein sog. Schnabelhenkel. Die senkrecht stehenden Bandhenkel kamen in viel größerer Zahl vor. Die schmale Variante trat auf allen Gefäßformen in den Objekten 20 und 25 auf. Auf den Amphoren befanden sie sich auf dem Bauch, auf den Schüsseln waren sie rand-, oder unterrändständig, während die Krüge über-rändständige Henkel hatten (Abb. 8. 10, 13; Abb. 19. 16; Abb. 20. 14). Die breite Variante kam außer dem einzelnen Milchtopf nur mehr auf Amphoren, Schüsseln und Krügen vor. Sie wurden in den Objekten 20, 23 und 25 gefunden. Auf den Gefäßen wurden sie wie bei der ersten Variante angeordnet (Abb. 8. 7, 10, Abb. 14. 16, Abb. 17. 6; Abb. 19. 16; Abb. 20. 13, 14; Abb. 21. 6, 10; Abb. 22. 4–5).

Die Wulsthenkel kamen in Dobri ebenfalls in großer Zahl vor. Sie traten überwiegend auf Amphoren

(Abb. 8. 9; Abb. 10. 18; Abb. 11. 8, 10; Abb. 12. 2–3; Abb. 20. 2) ferner auf Schüsseln (Abb. 5. 5; Abb. 7. 9), Schalen (Abb. 19. 1; Abb. 21. 7) und Tonnengefäßen (Abb. 2. 19; Abb. 14. 14) und einem Topf (Abb. 25. 6) vor. Erwähnenswert ist, dass Schüsseln und Amphoren im Objekt 20, während Schalen und eine Amphore im Objekt 25 mit solchen Henkeln versehen wurden. Ein völlig anderes Bild zeigen die waagrecht stehenden Wulsthenkel im Fundmaterial von Dobri. Von den acht, auf den verschiedenen Teilen¹⁶⁷ von Schüsseln applizierten waagrechten Wulsthenkeln lagen sieben Exemplare im Objekt 20 (Abb. 3. 17, Abb. 4. 9, 13; Abb. 7. 8, Abb. 8. 14; Abb. 11. 7) und ein Fragment im Objekt 23 (Abb. 14. 12), während im Objekt 25 kein einziges Stück gefunden wurde.

Handhaben, Buckel. Von den in der Urzeit üblichen Handhaben wurden in Dobri Zungenbuckel und runde, flache Scheibenbuckel angewandt. Die spitzen Zungenbuckel, die im Objekt 20 unterrandständig, in den Objekten 23 und 25 mit einer Ausnahme¹⁶⁸ auf dem Bauch oder auf der Schulter zu finden waren, knüpften sich an Schüsseln (Abb. 3. 5; Abb. 5. 2; Abb. 14. 1, 3, 20; Abb. 15. 4, 20; Abb. 19. 2). Die flache Variante derselben Buckelform zeigt dagegen eine überraschend einheitliches Bild auf. Alle acht rand- und unterrandständigen Exemplare fanden wir im Objekt 25 (Abb. 15. 13, 17, 18; Abb. 16. 11, 13–15; Abb. 23. 4).

Die zweite Art der Handhaben, der runde, flache Buckel, war durch drei Exemplare in Dobri vertreten. Alle wurden auf den Stücken des Types SL12.1 angewandt (Abb. 5. 8; Abb. 7. 13; Abb. 17. 14). Sie sind einfache Formen und dienten eindeutig zu praktischen Zwecken.

Hier soll noch die einem menschlichen Fuß ähnliche Applike erwähnt werden, die – obzwar sie in dem Lasinja-Kreis Parallelen hatte – in jedem Fundzusammenhang als ein Kuriosum gilt (Abb. 7. 15).¹⁶⁹ Es könnte außer der praktischen Funktion auch eine verzierende Rolle gespielt haben.

Becher. Die neun Typen der Becher vertreten 13,4 % aller typologischen Einheiten von Dobri. Sechs Typen davon stammen aus dem Objekt 20, vier kamen nur in diesem Objekt vor. Sie vertreten recht eigenartige Formen. In den meisten Fällen gelten sie als Einzelstücke und haben nur sehr wenige Parallelen, die überwiegend in Transdanubien zu finden sind. Es scheint, dass die Becher in der Balaton-Lasinja-Kultur nicht so streng standardisiert wurden als die übrigen Gefäßformen. Der Typ B9 hatte gar keine Analogien in den Nachbarkulturen und zu zwei Typen konnten nur ferne Entsprechungen gefunden werden. Die meisten Exemplare waren unverziert, ein Typ wurde mit ein-

fachen Linien, ein anderer mit schrägen Kanneluren geschmückt.

Schalen werden die kleinformatigen Gefäße der Schüsselform genannt. Einige Typen unterscheiden sich von den Schüsseln nur aufgrund ihrer Größe. Dieser Haupttyp – der einen der einfachsten Trinkgefäßtypen vertritt – kam in Dobri nicht in großer Zahl vor. Er konnte in sieben Typen, die 10,4 % aller Gefäßformen vertreten, eingeordnet werden. Sie kamen in den Objekten 28, 29, aber vor Allem im Objekt 25 vor. Fünf Typen konnten ausschließlich an das Letztgenannte geknüpft werden. Im Objekt 20 fehlte dagegen diese Gefäßgattung völlig. Über ihre Parallelen kann das Ähnliche als über die der Becher gesagt werden. Die in Dobri auftretenden Formen sind meistens Einzelstücke, zu ihnen sind nur wenige, manchmal geographisch ferne Parallelen,¹⁷⁰ oder gar keine Analogien zu finden. Nur einige Exemplare wurden verziert: Hier kamen einfache Punktreihen und damit kombinierte Linien vor. Zweihenkelschalen mit großen, überrandständigen und bis zum Gefäßboden reichenden Henkeln treten in der Ludanice-Kultur häufig vor. Dort ist der Rand meistens gewölbt. Wegen der kleinen erhalten gebliebenen Bruchstücke gibt es auch unter ihnen viele ungewisse Formen (VIRÁG 1997, Abb. 8. 2–5; VIRÁG 2002, fig. 2. 5, 8, 10). Dagegen ist diese Gefäßform für die Lasinja-Kultur gar nicht kennzeichnend. Sie fehlen von den Lasinja-Typentafeln (DIMITRIJEVIĆ 1979, Sl. 5; BUDJA 1994, fig. 9). Die in Lasinja-Fundbeständen vorgekommenen Exemplare sind Erzeugnisse der Sălcuța-Kultur (DIMITRIJEVIĆ 1976, Taf. I. 1–4, 7 = DIMITRIJEVIĆ 1982, Abb. 3. 1–4, 7; ŠAVEL 1994, Abb. 10–14, 18–21).

Der Krug ist eine der am häufigsten vorkommenden Gefäßformen der transdanubischen und mitteleuropäischen Kupferzeit. In Dobri machen sie 11,9 % aller Gefäße aus. In der Balaton-Lasinja-Kultur zählt er zu den sog. 'südlichen Elementen' (KALICZ 1992; HORVÁTH L. 1996). Der Krug ist von den Anfängen der Forschung der Balaton-Lasinja-Kultur bekannt (KALICZ 1969–70, 81; KALICZ 1969, Abb. 6; DIMITRIJEVIĆ 1961, Taf. VI. 45/c). Dank der regen Publikationstätigkeit, kennen wir heute schon recht viele Typen und Untertypen dieser Gefäßform. Bruchstücke von Krügen kamen manchmal in überraschend großer Zahl in den Siedlungen vor. In Zalaegerszeg-Andráshida (Komitat Zala, Südwestungarn) war z. B. ihr prozentualer Anteil ca. 10 % im Gesamtmaterial (HORVÁTH L. 2002, 257).

Die Krüge von Dobri konnten acht Typen, bzw. Untertypen zugeordnet werden. Es war eindeutig fest-

stellbar, dass der überwiegende Teil der Krüge im Objekt 25 gefunden wurde. Vier Typen (K2, K4.1, K4.2 und K4.4) kamen ausschließlich da zum Vorschein. Der Typ K4.3 tauchte nur im Objekt 20 auf. Die bestimmbarsten Parallelen stammen überwiegend aus den Siedlungen der Balaton-Lasinja- und Lasinja-Kultur. Im nördlichen Teil des Lasinja-Kreises sind praktisch keine Gegenstücke bekannt. Verziert wurden sie mit gegeneinandergestellten Linienbündeln, mit einfachen Ritzlinien und mehrmals mit doppelten Punktreihen. Das aus Rhomben bestehende Netzmuster hatte auch in Norden deutliche Analogien.

Die *Schüssel* ist der am häufigsten auftretende Gefäßtyp des ganzen Lasinja-Kreises, Schüsseln kommen in jeder Kultur in der größten Zahl vor. Die Schüsseln von Dobri – Alsó-mező konnten in 26 Typen und Untertypen eingeordnet werden. Das erste, was in die Augen fällt, ist die Vielfältigkeit dieser Gefäße. Die herrschende Auffassung, nach der für die Balaton-Lasinja-Kultur in erster Reihe die Schüsseln mit eingezogenem Mund und (scharfem) Randknick charakteristisch wären,¹⁷¹ wurde durch das Fundmaterial von Dobri nicht bestätigt. Das ist auch vom Gesichtspunkt ihres Ursprungs aus von außerordentlicher Bedeutung.¹⁷² Die geschlossenen Gefäße sind in Dobri durch drei, eventuell vier Typen (Typ SL2, Typ SL6.1 und Typ SL13) vertreten.¹⁷³ Das Übergewicht der offenen Schüsseln ist eindeutig. Die Verteilung dieser Gefäße war in den einzelnen Objekten gleichmäßig. Im Objekt 25 befanden sich fast alle (22) Schüsseltypen, während im Objekt 20 stießen wir nur auf 16 der Typen. Drei Typen (SL1.2, SL 13, SL14) kamen ausschließlich im Objekt 20 vor, dagegen wurden sieben Einheiten (SL1.1, SL2, SL6.2, SL7.2, SL7.4, SL10, SL15) nur im Objekt 25 gefunden. Es ist unbedingt erwähnenswert, dass nur etwa die Hälfte der Typen und Untertypen der Schüsseln in Transdanubien ihre Entsprechungen hatten, der Typ SL16 war früher in diesem Horizont unbekannt und ein Typ (SL10) wies auf eindeutige nördliche Verbindungen hin.

Der Begriff *des Topfes* ist in der Typologie der Balaton-Lasinja-Kultur keine problemlose Erscheinung. Obwohl Gefäße solcher Art schon in den ersten typologischen Versuchen abgebildet wurden (KALICZ 1969, Abb. 7. oben rechts; KALICZ 1973, Abb. 1. 6–7; Abb. 3. 1), wurde die Erwähnung der Bezeichnung 'Topf' vermieden. Es ist aber klar, dass sowohl die sog. „faßförmigen Gefäße“ als auch die „länglich doppelkonischen Gefäße mit zwei dicken Henkeln“ (KALICZ 1973, 136) nicht nur typologisch, sondern auch funktionell Töpfe sind. Aus den ausführlichen Analysen stellte es sich klar heraus, dass man

mit verschiedenen Formen der Töpfe rechnen muß (BÁNFFY, 1994a, 239; BÁNFFY 1995b, 42; BÁNFFY 1996, 100; HORVÁTH L. 1991, 120; HORVÁTH L. 2002, 264–266).¹⁷⁴ Die Tatsache, wonach nur kleine Bruchstücke dieser Gefäße in den meisten Fällen zur Rekonstruktion zur Verfügung stehen, erschwert die typologische Einstufung dieses Haupttypes. Im Gegensatz zu den vorerwähnten Siedlungen fanden wir in Dobri recht wenige Fragmente von Töpfen, sie machen aber 11,9 % der Gefäße aus. Die sechs Topftypen werden meistens nur durch je ein einziges Bruchstück vertreten. Die meisten Topfformen und Bruchstücke kamen im Objekt 20 zum Vorschein. Einige wurden noch im Objekt 23 gefunden. Überraschend ist, dass der riesige Grubenkomplex 25 nur ein einziges, den Typ T6.2 vertretendes Topffragment enthielt. Die Parallelen der Töpfe von Dobri kamen ausschließlich im Karpatenbecken vor.

Bei den Töpfen müssen die, in der Balaton-Lasinja-Kultur immer häufiger beobachteten, tönernen *Gefäßdeckel* erwähnt werden. Eine ausführliche Typologie der Deckel steht noch aus, so können wir uns gegenwärtig nur auf unsere Gegenstände stützen. In Dobri fanden wir die Bruchstücke von sieben Deckeln, die in zwei voneinander gut trennbaren Untertypen eingeordnet werden konnten. Der Typ D1 kam ausschließlich im Objekt 25 vor, während die Mehrzahl des Typs D2 im Objekt 20. Obwohl man in Dobri, aber auch auf anderen Fundorten, recht wenige Gefäßdeckel kennt, ist die Vielfältigkeit bei diesen Gegenständen in der behandelten Siedlung auffallend. Die Frage, zu welchen Gefäßtypen die Deckel gehört haben könnten, steht noch offen. Die Zahl der Gefäße, die mit diesen Deckeln zugedeckt werden konnten und ihrer Größe nach nur engmündige Gefäße – vor Allem Krüge und Töpfchen – gewesen sein könnten, ist mit Größenordnungen höher als die der Deckel.

Vorratsgefäße. Wie mehrmals erwähnt wurde, können wir in der Kupferzeit über Vorratsgefäße neolithischer Art nicht mehr sprechen. Das hängt mit aller Gewissheit mit den durch Klimawandel ausgelösten Änderungen in der Wirtschaft und Nahrungsmittelproduktion zusammen. Das bedeutet aber nicht, dass die kupferzeitlichen Kulturen in Europa keine zur Speicherung dienenden Gefäße gehabt hätten. Hier soll aber gleich ein allgemeines Missverständnis beseitigt werden, nämlich, dass die Speichergefäße zugleich immer auch Großgefäße sein müssen. Für die Aufbewahrung von speziellen Flüssigkeiten – wie z. B. der Honig – oder für einige Früchte u. a., reichten auch kleinere Behälter aus.

Unter den Vorratsgefäßen von Dobri konnten sechs Typen, bzw. Untertypen nachgewiesen werden, die

8,9 % aller Gefäßarten bedeuteten. Auch in dieser Kategorie zeigten sich die in der Verteilung der einzelnen Gefäßarten feststellbaren Differenzen.

Die *Amphore*, diese speziell zu Wasserspeicherung dienende Form ist einer der kennzeichnendsten Gefäßtypen der Balaton-Lasinja-Kultur, sogar des ganzen Lasinja-Kreises. Obwohl meistens in Bruchstücken, kommt sie in jeder Siedlung in großer Zahl vor. In Dobri kennen wir so viele Exemplare, dass sie diesmal – im Gegensatz zu den früheren Analysen (HORVÁTH L. 1991; HORVÁTH L. 2002; HORVÁTH – SIMON 2003) – mehreren Typen zugeordnet werden konnten. Die ersten zwei Untertypen der Amphoren (Typ V1.1 und Typ V1.2) kamen mit einer einzigen Ausnahme im Objekt 20 vor und auch die Bruchstücke von großen Behältern wurden ausschließlich in diesem Grubenkomplex gefunden. Dagegen lagen die Fragmente des einzelnen Milchtopfes im Objekt 23 (Abb. 14. 16), während der große Grubenkomplex Objekt 25 keine Vorratsgefäßfunde enthielt. Ihre Parallelen fanden sich vorwiegend im südlichen Lasinja-Gebiet, aber man soll darauf hinweisen, dass dieses Bild wegen der recht wenigen Zahl der veröffentlichten Vorratsgefäßbruchstücke auch irreführend sein kann.

Löffel. Wie schon oben angedeutet, konnten wir trotz der hohen Zahl der Exemplare die exakte Typologie der Tonlöffel im üblichen Sinne nicht schaffen. Ein großes und bis heute ungelöstes Problem ist die Bestimmung der Funktion dieser Gegenstände. Zu dieser Frage gibt es mehrere Theorien. Man bringt die Löffel einerseits mit der Metallverarbeitung in Verbindung, andererseits stellt man sie als Lampen vor, oder sie werden als spezielle Trinkgefäße betrachtet.¹⁷⁵ Außer einer formellen Typologie braucht man zur Lösung dieses Problems unbedingt naturwissenschaftliche Untersuchungen, wobei auch das Heranziehen der lengyelzeitlichen Exemplare unvermeidlich zu sein scheint. Unserer Meinung nach ist es am wahrscheinlichsten, dass bestimmte Funktionen mit bestimmten Löffeltypen in Verbindung standen.

Aufgrund der Bearbeitung der Materialien von mehreren zeitgleichen Siedlungen können wir im Allgemeinen sagen, dass die Zahl der Gefäßtypen wesentlich höher ist, als früher gedacht wurde. Auch die einzelnen Fundorten wiesen nicht die gleichen Typen auf. Es gibt viele Einzelstücke oder Formen, die in einigen Siedlungen durch mehrere Exemplare vertreten sind, aber an anderen Fundstellen fehlen. In Dobri kamen zahlreiche Gefäßtypen vor, die an anderen Fundorten der Balaton-Lasinja-Kultur unbekannt waren und umgekehrt: es fehlten hier viele Typen, die

sonst in anderen Siedlungen der mittleren Kupferzeit Transdanubiens häufig zu finden waren. In Dobri ist das Fehlen solcher, anderswo häufig auftretenden Gefäßarten wie das Buttengefäß und die schon erwähnten konischen Schüsseln feststellbar.

Trotz der vielen, aus Transdanubien stammenden Parallelen binden aber die formellen Ähnlichkeiten und das Verzierungssystem die mittellkupferzeitliche Siedlung von Dobri in so hohem Grad an die Lasinja-Kultur Sloweniens und Kroatiens,¹⁷⁶ dass es sich auf unserem Fundort nicht mehr um eine Balaton-Lasinja-, sondern um eine Lasinja-Siedlung handeln kann.¹⁷⁷ Die Richtigkeit dieser Annahme wird durch die zukünftigen Forschungen, vor Allem durch die Analyse der heute noch unpublizierten Fundmaterialien bestätigt oder widerlegt.

Im Laufe der Analyse behandelten wir die einzelnen typologischen Einheiten nach Objekten, so hatten wir die Möglichkeit, die innere Chronologie des Fundortes aufzustellen. Zwei Grubenkomplexe, die Objekte 20 und 25, ergaben das Gros der Funde. Nach der Untersuchung der proportionalen Verteilung der Typen und Untertypen kamen wir zu einem überraschenden Ergebnis. Innerhalb des einheitlich scheinenden Materials ergaben sich markante Unterschiede. Fünfzehn von den 67 Typen und Untertypen – 22% aller Einheiten – wurden ausschließlich im Objekt 20 gefunden,¹⁷⁸ während 20 Typen (29%) nur im Objekt 25¹⁷⁹ aufzufinden waren. Vielleicht ist die Tatsache noch interessanter, dass vier von den fünf im Objekt 28 gefundenen Gefäßarten nur in diesem Objekt in Dobri anwesend waren. Die Objekte 20 und 25 enthielten mit den Objekten 17 und 23 nur in den Fällen – insgesamt viermal – gemeinsame Typen, als diese in allen drei (Objekt 20–25–17/23) vorhanden waren. Diese sind allgemeine Formen ohne bedeutende Datierungskraft. Ähnliches war bei den Objekten 29 und 31 zu beobachten. Ohne auf die Einzelheiten einzugehen, erwähnen wir hier, dass die Bechertypen überwiegend für das Objekt 20 charakteristisch waren, aber die Schalen in den Objekten 25, 28 und 29 gefunden wurden, während sie im Grubenkomplex 20 fehlten. Die Mehrheit der Krugtypen befand sich im Objekt 25, während keine Töpfe ebenda vorhanden waren.

Nicht nur die Gefäßformen, sondern auch die Gefäßteile zeigten dieselbe Verteilung. Mit senkrecht stehenden Wulsthenkeln wurden im Objekt 20 Schüsseln und Amphoren versehen, während im Objekt 25 Schalen und eine Amphore. Während in zwei Objekten (20 und 23) insgesamt acht waagrechte Wulsthenkel gefunden wurden, enthielt das Objekt 25 keine davon.

Wie gesehen, zeigen auch die Keramikmacharten wesentliche Unterschiede auf. Von den 25 Waren-

gruppen, die in den Objekten 20 und 25 anwesend waren, fanden wir nur zwei, einander entsprechende Gattungen.

Die Verzierungsarten analysierend fiel es schon im ersten Augenblick auf, dass die Tongegenstände des Objektes 25 viel häufiger als die anderen verziert wurden. Noch wesentlicher ist, dass gewisse Verzierungsformen ausschließlich in dem einen, oder in dem anderen Objekt auftauchten. Im Objekt 20 kamen nur die einfacheren Dekorationen – einfache schräge Linien und Punktverzierung – vor. Dagegen fanden wir die entwickelteren Formen – gegeneinander gestellte Linienbündel und das sog. kombinierte Muster – überwiegend im Objekt 25,¹⁸⁰ während sie im Objekt 20 fehlten. Nehmen wir hierzu, dass – wie oben gesehen – die letzten zwei Verzierungen nur in der zweiten und dritten Phase der Lasinja-Kultur in Gebrauch waren. Also wir müssen mindestens die drei damit in Verbindung gebrachten Objekte (23, 25, 28) in diese Perioden der Kultur datieren. Es konnte also nachgewiesen werden, dass die zwei in der Siedlung von Dobri beobachteten Areale nicht nur territorial, sondern auch zeitlich voneinander klar getrennt werden konnten.

7.0 Zusammenfassung

Im letzten Jahrzehnt erhöhte sich die Zahl der veröffentlichten Balaton-Lasinja-Siedlungen bedeutend (KALICZ 1995b; KALICZ 2003; BÁNFFY 1995b; NÉMETH 1994; VIRÁG 1990; VIRÁG 2002; EGRY 1999; EGRY 2001; OROSS 2002; HORVÁTH L. 1991; HORVÁTH L. 2002). Die Größe der freigelegten Gebiete zeigt einen großen Unterschied, aber alle liefern weitere Kenntnisse zur inneren Struktur der mittelkupferzeitlichen Siedlungen Transdanubiens. Der Fundort Dobri – Alsó-mező passt sich mit der erschlossenen Fläche von 11.000 m² und mit dem reichen Material der Objekte gut in diese Reihe hinein.

Die erste urzeitliche Besiedlungsphase der Fund-

stelle fällt in die Zeit der Spätengyel-Kultur. Sie ist nur durch ein Siedlungsobjekt und einige sekundär liegende Gefäßfragmente vertreten. Über die Siedlung kann nichts Näheres gesagt werden.

Nach der Spätengyel-Periode wurde der Fundort durch die Bevölkerung der Balaton-Lasinja-Kultur besiedelt. Die meisten kupferzeitlichen Objekte stammen aus dieser Periode. Im Laufe der Grabung konnten nur Gruben verschiedener Funktion erschlossen werden, die Spuren von Häusern oder anderen Bauten wurden nicht beobachtet. Die zwei, sich territorial trennenden Areale gehörten zu zwei, einander folgenden Perioden der ersten Hälfte der mittleren Kupferzeit Transdanubiens.

Als eines der wichtigsten Objekte erwies sich das Objekt 28, das aufgrund seiner Funde und der Einfüllung eine Kultgrube war. Den eindeutigen Beweis der örtlichen Metallherzeugung lieferte die kleine Tondüse im Objekt 25.

Durch die Materialanalyse wurde es wieder bestätigt, dass man zu dieser Zeit mit einer, an Formen und Techniken viel reicheren Kultur rechnen soll, wie es früher angenommen wurde. Die strengen Regeln, nach den die urzeitlichen Gegenstände gefertigt wurden, konnten sich nur auf einigen Typen, auf die sog. Leittypen bezogen, bei der Formung anderer Gefäße und Werkzeuge hatten die Handwerker eine viel größere Freiheit. Dieser Tatsache ist die unerwartete Vielfältigkeit der Gegenstände zuzuschreiben, die auch in Dobri beobachtet werden konnte.

Die nächste kupferzeitliche Epoche – die Kultur der transdanubischen Furchenstichkeramik – war an diesem Ort durch zwei Objekte vertreten. Für die hiesige Gleichzeitigkeit der beiden letzten Kulturen gab es (auch) da keine Beweise.

Durch die Bearbeitung des auf dem Fundort Dobri freigelegten archäologischen Materials wurde das Bild der südwesttransdanubischen Kupferzeit weiter bereichert. Wir hoffen, dass die vorliegende Studie die Fachleute zu weiteren Forschungen bewegen wird.¹⁸¹

Anmerkungen:

- ¹ Geländebegehungen von L. A. Horváth, K. H. Simon, J. Kvassay und T. Frankovics.
- ² Die Ausgrabungstechniker Tünde Talabér und Zoltán Tóth nahmen an der Freilegung teil. Auch diesmal danken wir ihnen für die Arbeit.
- ³ Die Objekte 27 und 30 enthielten kein Keramikmaterial, nur einige durchgebrannte Lehmewurfstücke kamen hier vor.
Das Fundmaterial einiger Objekte (Obj. 2, 9 und 24) konnte nur urzeitlich bestimmt werden, eine genaue Datierung war nicht möglich.
Spätbronzezeitliche Funde kamen in den Objekten 1, 3, 4, 5, 7, 8, 10, 11, 14, 15 und 16 vor.
Im Objekt 19 kam ein charakteristisches frühpadenzeitliches Fundmaterial zum Vorschein.
- ⁴ Abb. 4. 13 = Abb. 5. 1.
- ⁵ Abb. 8. 13 = Abb. 25. 4.
- ⁶ Abb. 15. 6 = Abb. 15. 15.
- ⁷ Parallelen dazu u. a. in Kisunyom-Nádasi tábla: KÁROLYI 1992, Taf. 14. 2, 4, 6.
- ⁸ Da der schwarze Überzug von der Oberfläche leicht abspaltert, ist es nicht auszuschließen, dass die Fragmente der Gruppe 2 ursprünglich auch überzogen waren. In diesem Fall können wir hier natürlich nur über drei Materialgruppen sprechen.
- ⁹ Von hier stammen die Gefäße auf der Abb. 2. 18–19, ferner die verzierte Henkelschale auf Abb. 2. 1 und ein kleines Hängegefäß (Abb. 2. 12).
- ¹⁰ Hier wurden u. a. die Gefäße auf Abb. 2. 2 und die auf Abb. 2. 17 gefunden.
- ¹¹ Heute ohne Überzug, aber wegen der groben Oberfläche ist es vorstellbar, dass sie ehemals überzogen wurden.
- ¹² Die ersten Knochenfunde stammen aus der Spätbronzezeit, alle früheren Stücke gingen während der Jahrtausende wegen der erwähnten Verhältnisse zugrunde. Eine Ausnahme bilden die aschenhaltigen Grubenfüllungen wie z. B. die Grube 9/b von Bak-Felrétbak (HORVÁTH L. 1990).
- ¹³ Ein Beispiel dazu: mit SL12.1 wird der erste Untertyp des Types 12 der Schüsseln bezeichnet.
- ¹⁴ Nagykapornak-Padárer Abzweigung, Grube 1: HORVÁTH L. 1991, Abb. 3. 3; ebenda Grube 2: HORVÁTH L. 1991, 120, Abb. 6. 10; Zalaegerszeg, Andrásida: HORVÁTH L. 2002, Abb. 2. 13; Zalavár-Basasziget, Obj. 33: VIRÁG 2002, fig. 3, 5–6; Letenye-Szentkeresztomb, Grube 7: KALICZ 1995b, Abb. 2–3a-b. Das einzelne, aus dem Komitat Győr-Moson-Sopron stammende Stück wurde in Lébény-Kaszásdomb gefunden: NÉMETH 1994, Abb. 7. 8.
- ¹⁵ Das Gefäß gehört zur Warengruppe 5 des Objektes 20.
- Ein schönes Photo über diese Keramikgattung ist bei KÁROLYI 1992, Abb. 3. zu sehen!
- ¹⁶ Unter 'Lasinja-Kreis' verstehen wir außer der Lasinja-Kultur Nordbosniens, Kroatiens und Sloweniens die Kulturen in Mitteleuropa und im westlichen Karpatenbecken, die mit der namengebenden Kultur in Verwandtschaft standen. Wir zählen mehrere Einheiten der mittleren Kupferzeit des erwähnten Gebietes (der ungarischen Terminologie nach) hierher wie folgt: die Balaton-Lasinja-Kultur in Ungarn, die Kanzianiberg-Lasinja-Kultur in der Steiermark, die Bisamberg-Oberpullendorf-Gruppe (BOG) in Niederösterreich und Burgenland, die Münchshöfen-Kultur in Österreich und Bayern. Wir sind der Meinung, dass wir die slowakische und ungarische Ludanice-Kultur hierher einreihen müssen. Über die geographische Lage dieser Kulturen siehe: KALICZ 1982, 2. kép!
- ¹⁷ Ein Beispiel aus der Nitra-Brodzany-Gruppe: PAVÚK 2000, Abb. 13. 12.
- ¹⁸ Der Becher von Zalaegerszeg, Andrásida – früher noch Kugelnapf genannt – hat leicht gebogene Seiten (HORVÁTH L. 2002, 257, Abb. 2. 17).
- ¹⁹ Außer dem erwähnten Bruchstück (KRAMER – FUCHS 1980, Abb. auf der Seite 218, oben) kommen in der 'Dietenberggruppe' viele Keramikfragmente vor, die mit dem Fundmaterial von Dobri – besonders mit dem des Objektes 25 – in Parallele gestellt werden können.
- ²⁰ HORVÁTH L. 2001, 468, Abb. 4. 14.
- ²¹ Zusammenfassend siehe: HORVÁTH L. 1996, 337–338. Dazu noch PAHIĆ 1956 und KOROŠEC 1958–59.
- ²² Sie stammen aus verschiedenen Objekten dieses Fundplatzes (HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 22. 1–2; Abb. 26. 7–8).
- ²³ Gellénháza-Városrét, Objekt 44/94: HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 25. 14.
- ²⁴ Spodnji Duplek: PAHIĆ 1976, t. 7. 2.
- ²⁵ In Beziehung mit einigen Gefäßarten werden die Attribute 'seicht' und 'tief' benutzt. Da aber diese, als jedes Attribut, sehr subjektiv sind, möchten wir diesem Begriff eine Maßeinheit geben, mit deren Hilfe auch die Einordnung der Gegenstände leichter wird. Dieser Index zeigt das Verhältnis der Breite und Tiefe der Gefäße. Die Breite kann auf den Abbildungen abgelesen werden, die Tiefenangaben wurden entweder von den vollständigen Exemplaren entnommen oder aufgrund der bekannten Beispielen kalkuliert. 'Tief' werden die Gefäße genannt, deren Breite-Tiefe-Index (im Weiteren B/T-Index) unter 2 steht. Der B/T-Index ist in diesem Fall: 2,15.

- 26 Auf dem slowenischen Fundort Bukovnica (Grube 2) fand I. ŠAVEL eine Schale mit anders profiliertem Unter-
teil (ŠAVEL 1992, Taf. 11. 4). Die Exemplare von
Graz-Raababerg bedeuten nur weite Parallelen (OBER-
EDER 1989, Taf. 8. 85, 87, 88).
- 27 Munddurchmesser ca. 10,0 cm; B/T-Index: 1,5.
- 28 Bulgarien, Galatin-Kultur: GEORGIEVA 1988, Abb.
18. 12.
- 29 Die längeren Exemplare: Ajdovo-Höhle, BENAC 1979,
Taf. XIX. 4., das kürzere Beispiel: Modran, Vis, BE-
NAC 1979, Taf. XVIII. 5 (alle in die frühklassische
oder IIA-Phase der Lasinja-Kultur nach St. Dimitrijević
datiert).
- 30 Entsprechungen aus Ungarn: Nagykapornak-Padärer
Abzweigung, Grube 1: HORVÁTH L. 1991, 119, Abb.
3. 14; Abb. 4. 5; ebenda Grube 2: HORVÁTH L. 1991,
119, Abb. 7. 9, 11, 12; Gellénháza-Városrét, Obj. 35/92:
HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 21. 3; Nagykanizsa-
Sánc, KALICZ 1991, Abb. 4. 4–10; KALICZ 1995a,
Abb. 3. 1–2; Kroatien: außer den obenerwähnten
Beispielen: Vinkovci, Marktplatz/Hotel, Horizont A-3:
DIMITRIJEVIĆ 1976, Taf. II. 3; DIMITRIJEVIĆ 1982,
Abb. 6. 3, Jakšić: DIMITRIJEVIĆ 1961, Taf. VII. 1;
DIMITRIJEVIĆ 1976, Taf. VII. 3. (Alle aus der
Lasinja-Kultur, Stufe IIB). Slowenien: Bukovnica,
Quadr. 175: ŠAVEL 1994, Abb. 20. 7.
- 31 Auch unter den Parallelen gab es einen Unterschied. In
der Siedlung von Nagykapornak-Padärer Abzweigung
kamen kleinere, Grube 1: HORVÁTH L. 1991, 119,
Abb. 3. 8, 12, 13; Grube 2: HORVÁTH L. 1991, 119,
Abb. 7. 8), während in Gellénháza-Városrét, kupfer-
zeitliches Obj.: HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 26.
6; Quadr. 22: HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 26. 4)
größere Exemplare vor. Weitere Entsprechungen:
Zalaszentbalázs-Pusztatető, Obj. 6. BÁNFFY 1995b,
Pl. 29. 121–122 = BÁNFFY 1996, Pl. 22. 1–2; Komlód-
Szőlőhegy (Weinberg), SOMOGYI 2000, Abb. 14. 6.
- 32 Das Stück auf Abb. 2. 1 wurde – abgesehen von dem
formellen Unterschied – mit gegeneinandergestellten
Linienbündeln verziert.
- 33 Badm in beiden Fällen 10,5 cm.
- 34 Zalaegerszeg-Andráshida, HORVÁTH L. 2002, 258,
Abb. 2. 6; HORVÁTH – SIMON 1997, Taf. II/7; Gel-
lénháza-Városrét, Obj. 44/92: HORVÁTH – SIMON
2003, Abb. 25. 12; Letenye-Szentkeresztomb, Gr. 2.
KALICZ 1995b, 1, 14a-b; Ménfőcsanak-Einkaufs-
zentrum Obj. 772: EGRY 1999, Taf. 15. 1; Obj. 774:
EGRY 1999, Taf. 15. 2.
- 35 Kanzianiberg-Lasinja-Gruppe: OBEREDER 1989, Taf.
24. 258.
- 36 Koprivnicki Bregi-Seče: MARKOVIĆ 1985, Taf. 9. 3;
- 37 Nagykapornak-Padärer Abzweigung, Grube 1:
HORVÁTH L. 1991, 119, Abb. 3. 7, 9.
- 38 OBEREDER 1989, Taf. 24. 258. Ein weiteres Beispiel
ohne Henkel von hier: OBEREDER 1989, Taf. 23. 247.
- 39 ŠAVEL 1992, Taf. 10. 8.
- 40 Ungarn: Nagykapornak-Padärer Abzweigung, Grube 1:
HORVÁTH L. 1991, 119, Abb. 2. 13; Zalaegerszeg-
Andráshida: HORVÁTH – SIMON 1997, Taf. II/4;
HORVÁTH L. 2002, 258, Abb. 2. 19. Slowenien:
Bukovnica: ŠAVEL 1992, Taf. 7. 5 = ŠAVEL 1994,
Abb. 19. 14; Drulovka: KOROŠEC 1956, Taf. 7. 2.
- 41 Gellénháza-Városrét, Obj. 44/92: HORVÁTH –
SIMON 2003, Abb. 25. 5; Zalaegerszeg-Andráshida,
HORVÁTH 2002, Abb. 2. 9, 14; Nagykapornak-
Padärer Abzweigung, Grube 1: HORVÁTH L. 1991,
Abb. 3. 7, 9. Letenye-Szentkeresztomb, KALICZ
1995b, Abb. 10. 12.
- 42 Aus einem früheren Horizont: Koprivnicki Bregi, Seče:
MARKOVIĆ 1985, Taf. 3. 1.
- 43 Zbelovo, PAHIĆ 1973, Taf. 4/A, Z. 1535.
- 44 Böhmen, Valov: LICHARDUS 1997/98, Taf. 9. 4.
- 45 Alleshausen-Hartöschle: STROBEL 2000, Taf. 1. 111
und 231.
- 46 Eschen-Lutzengüetle: MÜLLER 2000, Abb. 36. 22.
- 47 Der Bauchdurchmesser der schmälere Stücke
schwankt zwischen 9,0–11,0 cm, der der mittelmäßigen
zwischen 13,0–14,0 und der der breiteren zwischen
16,0–18,0 cm.
- 48 Darauf weist vor allem die Form des Kruges auf der
Abb. 20. 14 hin.
- 49 Schmalere Krüge: Objekt 20 (Abb. 8. 3, Abb. 9. 5),
Objekt 25 (Abb. 20. 5), mittelmäßig große Krüge:
Objekt 23 (Abb. 14. 10), Objekt 25 (Abb. 20. 9, 14,
Abb. 21. 2), breitere Exemplare: Objekt 17 (Abb. 2. 8,
10), Objekt 25 (Abb. 20. 7, Abb. 21. 9).
- 50 Aus dem Graben des Erdwerks von Rinkam mit einge-
ritzten Leiternmustern (ENGELHARDT 1995, Abb. 8. 5).
- 51 Nagykapornak-Padärer Abzweigung, Grube 2:
HORVÁTH L. 1991, 118, Abb. 6. 4; Tekeny-Öcse:
SIMON 1987, Abb. 27. 8; Gellénháza-Városrét, Obj.
35/93 und 44/92: HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 21.
9 und Abb. 24. 3; Nagykanizsa-Sánc, KALICZ 1991,
Abb. 6. 8 = KALICZ 1992, Abb. 4. 8) (alle unverziert!);
- 52 Bukovnica, ŠAVEL 1992, Taf. 11. 2.
- 53 St. Stefan ob Stainz: RUTTKAY 1993-94, Abb. 5. 4;
Graz-Raababerg: OBEREDER 1989, Taf. 11. 114
- 54 Rdm: 22,0 cm, B/T-Index: 3,43.
- 55 Voloderski bregi: MARKOVIĆ 1985, Taf. 10. 9. Die
genaue Parallele unseres Gefäßbruchstückes auf Abb.
16. 14.
- 56 Graz-Raababerg: OBEREDER 1989, Taf. 10. 99–101,
104–105, 107; Taf. 12. 123, 126–127, usw.
- 57 Kroatien, Voloderski bregi: MARKOVIĆ 1985, Taf.
9–10; Gradac-Pašnjak: TEŽAK–GREGL 1981, Abb. 3;
DIMITRIJEVIĆ 1961, Taf. XII. 76; Steiermark: Graz-
Raababerg: OBEREDER 1989, Taf. 10. 107; St. Stefan
ob Stainz: RUTTKAY 1993-94, Abb. 5. 4; Kulm bei
Weiz: KRAMER – FUCHS 1980, Abb. auf der Seite 218.
- 58 SÜß 1976, Taf. 7. 1, 2, 4, 6, 10, 12, 13, 15; Taf. 10. 1,
3–4, 8–10, 12, 14, 15–17. Hier gibt es aber auch sehr
ähnliche Beispiele auf Schüsseln mit hängenden

- Zapfenbuckel: SÜß 1976, Taf. 7. 10; Taf. 9. 3, 12; Taf. 12. 1. Mit eingestochenen Punkten verzierte Zapfenbuckel in Österreich, Pöhlshals: SÜß 1969, Abb. 14; Buchkogel, SÜß 1969, Abb. 19.
- 59 Lasinja-Kultur Stufe IIB nach Dimitrijević, im Horizont I in der Ajdowa-Höhle: DIMITRIJEVIĆ 1976, Taf. VI. 8. Ähnliche Formen sind in Moverna vas in den Phasen 4–6 (BUDJA 1994, fig. 9) und von Letenye-Szentkeresztomb bekannt (KALICZ 1991, Abb. 5. 9; KALICZ 1995 a, Abb. 3. 6).
- 60 Randbreite: ca. 23,0 cm, B/T-Index: 3,6.
- 61 RUTTKAY 1997, Abb. 2. 7. Diesen Fundort reihte E. Ruttkay in ihre gemischte Gruppe mit Furchenstichkeramik ein.
- 62 Ihre Entsprechungen siehe zusammenfassend: HORVÁTH L. 2002, 259, Anm. 32–34.
- 63 Nagykapornak-Padárer Abzweigung, Grube 1: HORVÁTH L. 1991, 19, Abb. 1. 4, 7; ebenda Grube 2: HORVÁTH L. 1991, 118, Abb. 6. 5; Ménfőcsanak-Einkaufszentrum, Obj. 618: EGRY 1999, Taf. 2. 2.
- 64 STROBEL 2000, Taf. 18. 1.
- 65 Zalaegerszeg-Andráshida, HORVÁTH L. 2002, 261, Abb. 5. 13; Dubranec, BALEN 1997-98, Taf. 2. 4; Bukovnica, ŠAVEL 1992, Taf. 8.
- 66 Nagykapornak-Padárer Abzweigung, Grube 1: HORVÁTH L. 1991, 119, Abb. 1. 3.
- 67 Andrenci, mittlere Schicht: PAHIĆ 1976, Taf. 2. 15; ebenda obere Schicht: PAHIĆ 1976, Taf. 5. 22. St. Dimitrijević nahm auf die Typentafel der Lasinja-Kultur eine ähnliche Form bei der III. Phase auf (DIMITRIJEVIĆ 1979, Sl. 5. 15).
- 68 Riekofen, Grube 2: SÜß 1976, Taf. 28. 13.
- 69 Bektinec-Imbralovec: MARKOVIĆ 1985, Taf. 10. 13
- 70 Aus dem Objekt 35/92: HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 21. 10.
- 71 B/T-Index 2,025 und 1,964.
- 72 Nagykapornak-Padárer Abzweigung, Grube, 1: HORVÁTH L. 1991, 119, Abb. 1. 12. In Balatonboglár-Zinger-Flur wurde eine Reihe solcher Schlüssel-fragmente gefunden (SOMOGYI 2000, Abb. 6. 2–5, 7). Weitere Stücke dieses Untertypes sind von Graz-Raababerg (OBEREDER 1989, Taf. 13. 131) und ein Stück in der „Epilengyel“-Siedlung von Schleimbach-Zieglei (Niederösterreich) (SCHWAMMENHÖFER 1983, Taf. 19. 13) bekannt. Diese Schlüssel-fragmente datierte St. Dimitrijević in die I. Phase der Lasinja-Kultur (DIMITRIJEVIĆ 1979, Sl. 5. 1).
- 73 Mdm: 20,0 cm, B/T-Index: 1,1!
- 74 Spät-Sopot, Oravac-Weinberg: MARKOVIĆ 1985, Taf. 1. 9; Bektinec-Imbralovec, Wohngrube: MARKOVIĆ 1983, Taf. 4. 1; Kevderc, Jungäolithisches-Äneolithikum, alpine Fazies I.: (BATOVIĆ 1973, Abb. 15. 2). Ebenfalls früher muss die Gefäßform von Moverna vas, 3. neolithische Schicht datiert werden (BUDJA 1994, fig. 9).
- 75 B/T-Index: 3,05; 3,928; 3,928.
- 76 PAHIĆ 1976, Taf. 2. 9 und 3. 3.
- 77 TURK – VUGA 1984, Abb. 5. 2.
- 78 DIMITRIJEVIĆ 1961, C/3, 5–6.
- 79 Bak-Felrébak: HORVÁTH L. 1990, Abb. 4. 5; Keszthely-Fenekpuszta: KALICZ 1991, Abb. 19. 6, 8, 10.
- 80 NĚMEJCOVÁ–PAVÚKOVÁ 1981, 263, bzw. Abb. J. 1–2. Die 'Geschichte' und die geographische Verteilung dieses Gefäßtypes siehe: HORVÁTH L. 2001, 464.
- 81 Die B/T-Indezis schwanken zwischen 3,7 und 5,6, aber die meisten Stücke stehen zwischen 4,5 und 5,0.
- 82 Das war zugleich mit seinem Munddurchmesser von 40,0 cm das größte Exemplar dieses Types.
- 83 Mdm: ca. 21,0 cm, B/T-Index: 2,88.
- 84 Resnikov-Prekop (BATOVIĆ 1973, Taf. 13. 1), Zbelovo (PAHIĆ 1973, Taf. 3/B).
- 85 Hier handelt es sich eher um einen nach innen verdickten Rand (ŠAVEL 1992, Taf. 3. 8).
- 86 Nagykapornak-Padárer Abzweigung, Grube 2: HORVÁTH L. 1991, Abb. 6. 3; Zalaegerszeg-Andráshida: HORVÁTH L. 2002, Abb. 1. 8.
- 87 Bukovnica: ŠAVEL 1994, Abb. 18. 12.
- 88 Über ihre südlichen Parallelen siehe: HORVÁTH L. 1996, 338–339.
- 89 Andrenci, untere Schicht (PAHIĆ 1976, Taf. 2. 10), ebenda obere Schicht (PAHIĆ 1976, Taf. 3. 20); Drulovka (KOROŠEC 1956, Taf. VIII. 1–4); Šafarsko (ŠAVEL 1985, Taf. 1. 6).
- 90 Nagykapornak-Padárer Abzweigung, Grube 2 (HORVÁTH L. 1991, 118, Abb. 6. 3); Gellénháza-Városrét, Objekt 35/1992 (HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 21. 4); Vinkovci, Marktplatz/Hotel (Lasinja IIB-Periode (DIMITRIJEVIĆ 1976, Taf. III. 2).
- 91 Neben den Munddurchmessern von 38,0 cm und 15,0 cm sind die B/T-Indezis: 2,2 und 2,7!
- 92 Ungarn: Nagykapornak-Padárer Abzweigung, Grube 1: HORVÁTH L. 1991, 118, Abb. 1, 6, 8, 11; Slowenien: ŠAVEL 1994, Abb. 10, 2; Andrenci, PAHIĆ 1976, Taf. 1. 22–23, Taf. 2. 10; Kroatien, Čakovac: BATOVIĆ 1973, Taf. 20. 7; Österreich, KRAMER 1988, Abb. 48, links, oben; Graz-Raababerg: OBEREDER 1989, Taf. 8. 88.
- 93 Nagykanizsa-Sánc: KALICZ 1991, Abb. 7. 7; Letenye-Szentkeresztomb, Grube 20: KALICZ 1995b, Abb. 21. 6; Tekeny-Öcse, Objekt 21: SIMON 1987, Abb. 13. 3; Zalaegerszeg-Andráshida: HORVÁTH L. 2002, 260, Abb. 1. 13; Ménfőcsanak-Einkaufszentrum, Objekt 734: EGRY 1999, Taf. 5. 1.
- 94 PAVÚK 2000, Abb. 4. 19.
- 95 LICHARDUS 1997/98, Taf. 6. 10; PAVÚK 2000, Abb. 7. 7.
- 96 Das Gefäß auf Abb. 9. 12 ist z. B. mit seinem Munddurchmesser von 13,0 cm viel kleiner als beide andere, die 26,0-28,0 cm breit sind.
- 97 Ihr B/T-Wert ist: 1,4 – 1,5.
- 98 U. a.: Sľažany-Horné Sľažany, Obj. 1: RUTTKAY M., 1991, Abb. 6. 7.

- ⁹⁹ Předměřice, Grab 1/1894: LICHARDUS 1997/98, Taf. 2. 4. In der dem Lasinja-Horizont folgenden transdanubischen Furchenstichkeramikultur tritt ein gleichförmiges Gefäß auf (KALICZ 1973, Abb. 6. 10; Abb. 12. 1; HORVÁTH L. 1990, Abb. 10. 8), aber aus dieser einfachen Form dürfen keine kulturgeschichtlichen Schlüsse gezogen werden.
- ¹⁰⁰ Die erste (Abb. 5, 8) ist 20,0 cm, die zweite (Abb. 7. 13) 32,0 cm und die dritte 24,0 cm (Abb. 17. 14) breit.
- ¹⁰¹ PAVÚK 2000, Abb. 1. 4; Abb. 3. 4. Es ist nicht ausgeschlossen, dass auch dieser Gegenstand zu dem spät-lengyelzeitlichen Grubenteil des Objektes 25 gehörte.
- ¹⁰² SIMON 1987: Abb. 23. 10; Abb. 26. 10.
- ¹⁰³ Aus der Vinča B2/C-Periode, Slatino (Bulgarien): COCHADŽIEV 1986, Abb. 2. 7; aus der slowakischen Lengyel II-Zeit: Komjatice-Tomasové: TOČÍK 1986, Abb. 4. 13.
- ¹⁰⁴ Balaton-Lasinja-Kultur: Nagykapornak-Padárer Abzweigung, Grube 2: HORVÁTH L. 1991, 119, Abb. 6. 8; Lasinja-Kultur: Andrenci, Siedlungsraum A, obere Schicht: PAHIĆ 1976, Taf. 4. 24; Šafarsko, ŠAVEL 1994, Abb. 10. 7; Leticani-Bukvik: MARKOVIĆ 1985, Taf. 6. 8, 10; Ludanice-Kultur, Nagykovácsi, Remete-Höhle: VIRÁG 1997, Abb. 2. 12.
- ¹⁰⁵ Das ist ein viel größeres Gefäß fast mit demgleichen B/T-Index.
- ¹⁰⁶ Ravlića Pećina IIIA (Herzegovina). In den bolerázzeitlichen Horizont 10 von Parzinger datiert (PARZINGER 1993, 52 und Taf. 35. 27).
- ¹⁰⁷ Vielleicht hatte das Randprofil, das in Graz-Raababerg auf Topfformen auftrat (OBEREDER 1989, Taf. 37. 374, 379, 380), die gleiche Rolle.
- ¹⁰⁸ BUDJA 1994, fig. 9.
- ¹⁰⁹ In Nagykapornak kam dieser Typ auf einer kleinen, mit schrägen Kanneluren verzierten (HORVÁTH L. 1991, 119, Abb. 2. 9), bzw. auf einer breiten, unverzierten Variante vor (HORVÁTH L. 1991, 119, Abb. 2. 11).
- ¹¹⁰ Radčice, Grube II: LÜNING 1976, Taf. 74. 7, 19.
- ¹¹¹ Rinkam, Graben des Erdwerkes: ENGELHARDT 1995, Abb. 8. 1.
- ¹¹² Alle drei sind mit unterschiedlichen Mustern verziert (Objekt 25: Abb. 16. 6; Abb. 22. 6; Objekt 20: Abb. 3. 8).
- ¹¹³ Galatin-Čukata: GEORGIEVA 1988, Abb. 18. 10–13.
- ¹¹⁴ Csongrád-Bokros, Bokrospuszta (Kom. Csongrád): HORVÁTH L. 1993, Taf. 3. 9; Taf. 23. 4; Taf. 24. 7; HORVÁTH L. 1990, Abb. 3. 7.
- ¹¹⁵ Zalaszentbalázs-Szőlőhegyi mező: BÁNFFY 1995c, Pl. 97. 165; BÁNFFY 1995a, fig. 9, unten; PAVÚK 2000, Abb. 5. 21.
- ¹¹⁶ Eine Analogie des Hohlfußes von Jelšovce stammt aus dem Objekt 15/91 von Gellénháza-Városrét (HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 27. 17).
- ¹¹⁷ Nagykapornak-Padárer Abzweigung, Grube 1: HORVÁTH L. 1991, 120, Abb. 5. 6; Tekenyé-Öcse, Obj. 7: SIMON 1987, Abb. 6. 2; Gellénháza-Városrét, Obj. 35/92: HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 22. 16; Zalavár-Basasziget, Obj. 101: VIRÁG 2003, fig. 4. 4; Sé-Doberdó: OROSS 2002, Abb. 5. 1.
- ¹¹⁸ Objekt 20: Abb. 4. 15; Abb. 7. 5; Objekt 23: Abb. 14. 21; Objekt 25: Abb. 18. 15, 18; Abb. 17. 13.
- ¹¹⁹ Eine Auswahl aus dem reichen Repertoire: Ungarn: Nagykanizsa-Sánc: KALICZ 1992, Abb. 6. 17; Gellénháza-Városrét, Objekt 39/92: HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 22. 17; Nagykapornak-Padárer Abzweigung, Grube 2: HORVÁTH L. 1991, 120, Abb. 8. 9; Zalaegerszeg-Andráshida, HORVÁTH – SIMON 1997, Taf. II. 18; HORVÁTH L. 2002, 263, Abb. 2. 21; Zalavár-Basasziget, Objekt 143: VIRÁG 2002, fig. 4. 4 und fig. 5. 5; Österreich: Graz-Raababerg: OBEREDER 1989, Taf. 76; Slowenien: Ptujski grad: BATOVIĆ 1973, Taf. 17. 1; Spodnji Porčič: PAHIĆ 1976, Taf. 7. 15.
- ¹²⁰ In der Balaton-Lasinja-Kultur sind die stark ausladenden Füße fast immer Bestandteile der Gefäße mit Glockenfuß. Die Exemplare von Graz-Raababerg (OBEREDER 1989, Taf. 7. 77) und einige Gefäße der Jordansmühl-Kultur (Praha-Štřesovice: PAVÚK 2000, Abb. 7. 12 und Držonice: PAVÚK 2000, Abb. 7. 13) machen aber uns darauf aufmerksam, dass sie auch zu geraden, zylindrischen Füßen gehören können.
- ¹²¹ Nagykapornak-Padárer Abzweigung, Grube 1: HORVÁTH L. 1991, 120, Abb. 5. 3, 8; ebenda Grube 2: HORVÁTH L. 1991, 120, Abb. 8. 6; Tekenyé-Öcse, Obj. 21: SIMON 1987, Abb. 13. 6; Gellénháza-Városrét, Obj. 35/92: HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 22. 14.
- ¹²² Modran vis: DIMITRIJEVIĆ 1979, Taf. XVIII. 5.
- ¹²³ Auf dem Mittelteil eines Gefäßfußes: Ludbreški Ivanac-Polje, Grube 1: MARKOVIĆ 1983, Taf. 1. 8. Auf der Sohle eines Fußes: Bektinec: DIMITRIJEVIĆ 1979, Taf. XX. 6; Bektinec-Imbralovec: MARKOVIĆ 1983, Taf. 3. 11. Beide in die späte Lasinja-Kultur datiert.
- ¹²⁴ Zalaszentbalázs-Szőlőhegyi mező, Quadrant 13: BONDÁR 1995, Pl. 69. 173.
- ¹²⁵ Ursprung: RUTTKAY 1995, Abb. 3. 12.
- ¹²⁶ Kothingeneichendorf: SÜB 1976, Taf. 11. 5.
- ¹²⁷ L. Süß veröffentlichte ein analoges, mit Rautenmuster verziertes Exemplar vom namengebenden Fundort (SÜB 1976, Taf. 11. 11).
- ¹²⁸ Koprivnicki bregi, Seče: MARKOVIĆ 1985, Taf. 3. 9.
- ¹²⁹ Zalaegerszeg-Andráshida: HORVÁTH L. 2002, 264, Abb. 3. 8, 16; Becsvölgye-Töllesalja, Grube 1: HORVÁTH L. 1994, Abb. 3. oben; HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 27. 7; Hahót-Szartóri II. Objekt 3: BÁNFFY 1995b, Pl. 38, 170 = BÁNFFY 1996, Abb. 32. 15.
- ¹³⁰ Nagykovácsi, Remete-Höhle: VIRÁG 1995, Abb. 13. 2.
- ¹³¹ KALICZ 1969, Abb. 7, oben rechts; KALICZ 1969-70, 81, Taf. I. 4–5; KALICZ 1973, 134, 136, Abb. 3. 1–7, Abb. 4. 6–7, 9.
- ¹³² Keszthely-Gátidomb: KALICZ 1973, Abb. 1. 7; Keszthely-Fenekpuszta-Zollhaus: KALICZ 1973, Abb. 4. 12; Gellénháza-Városrét, Objekt 35/92: HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 21. 12; Zalaegerszeg-Andráshida:

- HORVÁTH L. 2002, Abb. 2. 18; Nagykapornak-Padárer Abzweigung, Grube 2, HORVÁTH L. 1991, Abb. 7. 3–4; Zalaszentbalázs-Pusztatető, Objekt 6: BÁNFFY 1995b, pl. 32. 128 = BÁNFFY 1996, Abb. 26. 1.
- 133 Lasinja-Kanzianiberg-Gruppe: Graz-Raababerg: OBEREDER 1989, Taf. 38. 390; Lasinja-Kultur in Slowenien: Drulovka: KOROŠEC 1956, Taf. I. 3; Šafarsko: ŠAVEL 1996, Taf. 6. 1.
- 134 Ungarn, Balaton-Lasinja-Kultur: Letenye-Szentkeresztomb, Grube 16: KALICZ 1995b, Abb. 13. 7; Nagykanizsa-Sánc: KALICZ 1975, Taf. 13. 14; Sávoly-Babócsa: SOMOGYI 2000, Abb. 16. 5; Niederösterreich, BOG: Oberpullendorf: RUTTKAY 1976, Abb. 9. 4; Slowenien, Lasinja-Kultur: Bukovnica: ŠAVEL 1992, Taf. 5. 18.
- 135 N. Kalicz publizierte von Alsópáhok z. B. einen viereckigen Deckel (KALICZ 1973, 136, Abb. 1. 4), der bis heute keine Analogie hat. In Gellénháza-Városrét kamen ferner zwei Deckel völlig anders gestalteter Form in demselben Objekt zum Vorschein (HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 26. 11, 15).
- 136 Nagykapornak-Padárer Abzweigung, Grube 1: HORVÁTH L. 1991, Abb. 5. 11; Zalaegerszeg-Andráshida, HORVÁTH L. 2002: Abb. 2. 8; Abb. 3. 15; Tekenye-Öcse, Obj. 21: SIMON 1987, Abb. 14. 2; Letenye-Szentkeresztomb, Grube 13: KALICZ 1995b, Abb. 5. 11a-b = KALICZ 1973, Abb. 19. 6; ebenda Grube 15: KALICZ 1995b, Abb. 8. 1, 3, 15; Ságvár-Alirét, SOMOGYI 2000, Abb. 15. 5.
- 137 Graz-Raababerg: OBEREDER 1989, Taf. 36. 364, 367; Zbelovo: PAHIĆ 1973, Taf. 4/B, Z. 1605; Bukovnica: ŠAVEL 1992, Taf. 16. 1.
- 138 Nagykapornak-Padárer Abzweigung, Grube 1: HORVÁTH L. 1991, Abb. 2. 12; Gellénháza-Városrét, Objekt 35/92: HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 22. 12; Abb. 24. 11; Abb. 26. 3.
- 139 Zuerst wurden sie als 'bikonische Speichergefäße' erwähnt (HORVÁTH L. 1991, 120, 126). In HORVÁTH – SIMON 2003, 112 wurden diese Gefäße erstmals, damals noch innerhalb der 'tiefen Schüsseln', „den Situlen ähnlich“ genannt.
- 140 Koprovníčki-bregi-Seče, MARKOVIĆ 1985, Taf. 7. 8; MARKOVIĆ 1994, Taf. 19b, 4.
- 141 BOG, Sommerein: RUTTKAY 1991, Abb. 3. 8; Abb. 6. 3; RUTTKAY 1995, Abb. 5. 7.
- 142 Graz-Raababerg: OBEREDER 1989, Taf. 13. 136.
- 143 Balaton-Lasinja-Kultur: Körmend-Várkert (Burggarten), Gr. 1: KÁROLYI 1992, Taf. 48. 4; Taf. 50. 1, 6; Taf. 56. 10; Gellénháza-Városrét, Objekt 44/92: HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 24. 9; Nagykapornak-Padárer Abzweigung, Grube 1: HORVÁTH L. 1991, Abb. 2. 8, Abb. 5. 7; Letenye-Szentkeresztomb, Grube 15: KALICZ 1995b, Abb. 8. 6; Nagykanizsa-Sánc: KALICZ 1991, Abb. 7. 4; Zalaszentbalázs-Pusztatető, Grube 6: BÁNFFY 1995b, pl. 31. 127 =
- BÁNFFY 1996, Abb. 25. Ludanice-Kultur: Budapest, Budafoki-Str.: VIRÁG 1995, Abb. 3. 7.
- 144 Zbelovo, PAHIĆ 1973, Taf. 5/A, Z. 1577, 1496; Drulovka: KOROŠEC 1956, Taf. I. 8; Taf. VII. 1. N.B: Drulovka wurde in HORVÁTH L. 2002, 266, Anm. 129 fälschlich als kroatischer Fundort erwähnt.
- 145 Diese Gegenstände nannten wir früher 'Schaftlochlöffel' (HORVÁTH L. 2002, 266–267).
- 146 So kommen sich verjüngende Tüllen im Objekt 20 nicht vor, während sie im Objekt 25 häufig auftreten. Alle flachen Löffelbehälter wurden im Objekt 25 gefunden, und ausschließlich das Objekt 20 enthielt die in der Draufsicht runden Formen.
- 147 RIEDMEIER – FISCHER 1997, 56.
- 148 Weitere ausführliche Angaben wurden in dieser Hinsicht in HORVÁTH L. 2002, 267–268 angeführt.
- 149 Das verstärkt auch die Zeitstellung unseres Gegenstandes, da er keinesfalls durch eine spätbronzezeitliche Störung des balatonzeitlichen Objektes 25 in die Grube gelangen konnte.
- 150 Bak-Felrébak, HORVÁTH L. 1990, Abb. 11. 4.
- 151 Ungarn, Bak-Felrébak: HORVÁTH L. 1990, Abb. 4. 2–4, Abb. 6. 1–2, Abb. 7. 1, Abb. 9. 3; Zalaegerszeg-Gébárter See, Quadrant VI/3.: HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 30. 1–6; Zebegény und Kaposvár: KALICZ 1991, Abb. 11. 2, 4; Nagykanizsa-Sánc: KALICZ 1975, Taf. 10. 3, 7, 9–10; Kroatien, Hrnjevac, Brdo: DIMITRIJEVIĆ 1961, Taf. V. 30–38; DIMITRIJEVIĆ 1979, Taf. XLVII. 2, 4–5; MARKOVIĆ 1994, Taf. 27. 6–13; Višnica, große Höhle: DIMITRIJEVIĆ 1979, Taf. XLVI. 1–5; Slowenien: Bukovnica, ŠAVEL 1994, Pr. 23. 2; Steiermark, Waltra-Höhle: RUTTKAY 1997, Abb. 1. 1; RUTTKAY 1995, Abb. 11. 5; KRAMER 1988, Abb. 52.
- 152 Bak-Felrébak: HORVÁTH L. 1990, Abb. 11. 1; Zalaegerszeg-Gébárter See, Quadrant VI/3.: HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 28. 2, Abb. 29. 4–5.
- 153 PAVELČÍK 1979, Abb. 3. 1. Hier mit einem anderen Exemplar aus dem Objekt 154 (PAVELČÍK 1979, Abb. 3. 2.)
- 154 Hrnjevac, Brdo: DIMITRIJEVIĆ 1979, Taf. XLVII. 2, 4–5. Retz (der namengebende Fundort): RUTTKAY 1995, Abb. 10. 6;
- 155 Dort mit einem Henkel abgebildet: HORVÁTH L. 1990, Abb. 10. 8.
- 156 Bak-Felrébak: HORVÁTH L. 1990, Abb. 7. 10; Zalavár-Mekenye und Neszmély: KALICZ 1991, Abb. 11. 18–19. Zalaegerszeg-Gébárter See, Quadrant VI/3.: HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 30. 18; Pusztaszentlászló-Deák-sűrű: HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 31. 7.
- 157 Sie gehören ebenfalls zu den 'Urformen' der transdanubischen Furchenstichkeramikultur. N. Kalicz hielt den Krug für einen der Leitformen (KALICZ 1969–70, 83; KALICZ 1973, 140).
- 158 KALICZ 1991, Abb. 11. 6, 8–9. Eine weitere Parallele

- kam in der Grube 9/b von Bak-Felrétkak vor: HORVÁTH L. 1990, Abb. 8. 9.
- 159 N. Kalicz maß eine große Rolle schon bei den ersten Besprechungen der ungarischen Furchenstichkeramik-kultur diesem Gefäßtyp bei (KALICZ 1969, Abb. 8. 2, 8, 9, Abb. 3. 7; KALICZ 1969–70, 83; KALICZ 1973, 136, 140 und Abb. 7. 10, 13, 15, 16). Bak-Felrétkak, HORVÁTH L. 1990, Abb. 12. 3; Zalaegerszeg-Gébárter See, Quadrant VI/3: HORVÁTH – SIMON 2003, Abb. 29. 10.
- 160 Das Vorratsgefäß ist eine der am wenigsten bekannten Gefäßarten der transdanubischen Furchenstichkeramik-kultur.
- 161 Die Beschreibung der Warengruppen s. bei der Behandlung der Objekte!
- 162 Hier handelt es sich vor Allem um das Kupferbeil vom Typ Felsőgalla, um die Keszthely-Variante des Szakálhát-Typs (PATAY 1984, 28, 38) und um die Kladari-Äxte, die F. Schubert an Transdanubien zu knüpfen versuchte (SCHUBERT 1965, 292). Aufgrund der Verbreitung der Goldscheiben vom Typ Stollhof-Csáford war es schon früher sicher, dass sie nicht nur die Schmuckgegenstände, sondern zugleich auch die eigenen Erzeugnisse der Balaton-Lasinja-Kultur sind. Im Falle der oben erwähnten Kupferschwergeräte konnte dasselbe nachgewiesen werden.
- 163 Slowenien: Šafarsko (ŠAVEL 1985, Taf. 1. 9, 12); Kroatien: Lasinja IIA-Stufe: Ludbreški Ivanac, Polje (MARKOVIĆ 1983, Taf. 1. 8–9); Lasinja III-Stufe: Beketinec-Imbralovec (MARKOVIĆ 1983, Taf. 4. 3, 6); Ungarn: Zók-Várhegy (KALICZ 1992, Abb. 7. 8; Letenye-Szentkeresztomb (KALICZ 1995b, Abb. 1. 6, Abb. 10. 2a–b, 8).
- 164 Komitat Somogy, Csurgó, Kaposvár-Simongáti-dűlő und Komlósd (SOMOGYI 2000, Abb. 12. 1, Abb. 13.7 Abb. 14. 1–2, 4); Komitat Zala: Nagykapornak-Padárer Abzweigung, Grube 1 (HORVÁTH L. 1991, Abb. 4. 1, 5), Zalaszentbalázs-Pusztatető, Objekt 6 (BÁNFFY 1995b, Pl. 25. 97=Pl. 30. 123 = BÁNFFY 1996, Abb. 18. 5).
- 165 Drulovka (KOROŠEC 1956, Taf. 1. 4, 7, Taf. 2. 2, 5), Bukovnica (ŠAVEL 1992, Taf. 7. 3, 7, Taf. 8. 1, Taf. 10. 1).
- 166 Ludbreški Ivanac, Polje (MARKOVIĆ 1983, Taf. 1. 4), Beketinec-Imbralovec (MARKOVIĆ 1983, Taf. 3. 12, 15; DIMITRIJEVIĆ 1979, Taf. XXX. 3).
- 167 Sie kamen auf dem Bauch, der Schulter, am bzw. unter dem Rand der Schüsseln vor.
- 168 Die Schüssel auf der Abb. 15. 4 (Objekt 25) mit unter-randständigem Zungenbuckel.
- 169 Die ausführliche Behandlung dieses Types siehe beim Typ SL8.3!
- 170 S. bei den Typen S4 und S7!
- 171 N. Kalicz bildete ausschließlich doppelkonische Schüsseln auf den Typentafeln der Kultur (KALICZ 1991, Abb. 5–7 = KALICZ 1992, Abb. 3–5) ab. Er hat die Schüsseln der Balaton-Lasinja-Kultur auch zuletzt so definiert, dass sie eine bikonische Form und einen scharfen Bauchknick haben (KALICZ 2003, 14), obwohl auch Exemplare anderer Typen unter den abgebildeten Gefäßen (KALICZ 2003, Abb. 10. 2, 3; Abb. 11. 5, 9; Abb. 14. 13) vorhanden sind.
- 172 Eben die doppelkonischen Gefäße, vor Allem die Schüsseln, waren die Typen, die als Nachweise der Einwirkungen der Lengyel-Kultur bei der Entstehung der Balaton-Lasinja-Kultur betrachtet wurden (KALICZ 1991, 355; BÁNFFY 1993, Abb. 4. 6; Abb. 6. 3; Abb. 7. 8; BÁNFFY 1994b, 293).
- 173 Dazu können noch vielleicht die Schüsseln des Typs SL10 gerechnet werden.
- 174 Bei der Analyse von Letenye-Szentkeresztomb wurde schon, obzwar als eine Eigentümlichkeit der Siedlung, ein Gefäßtyp unter dem Namen „Topf oder tiefe Schüssel“ erwähnt (KALICZ 1995b, 76).
- 175 Zusammenfassend s. RIEDMEIER–FISCHER 1997, 55!
- 176 Wie oben schon angedeutet, halten wir die Lasinja-, und die Balaton-Lasinja-Kultur für zwei eng verwandte, aber verschiedene Kulturen desselben Kulturkreises. Siehe die Anmerkung 16 in der vorliegenden Studie!
- 177 Die Grenze zwischen den beiden Gliedern des Lasinja-Kreises ist heute noch nicht genügend geklärt. Soviel steht nur fest, dass die slowenische und kroatische Forschung südlich der Mur und Drau gewöhnlich den Begriff 'Lasinja', während die ungarischen Forscher in Transdanubien den Begriff 'Balaton-Lasinja'-Kultur benutzen. Eine Trennung kann vielleicht eben dadurch unterstützt werden, dass die erwähnten Kulturen nördlich und südlich der Drau verschiedene kulturelle Grundlagen – Lengyel- und Sopot-Kultur – hatten (KALICZ 1991, 355).
- 178 Siehe die Typen: B2, B3, B4, B5, K4.3, SL1.2, SL9, SL13, SL14, T2, T3, T4, T6.1, D2, V3!
- 179 Siehe die Typen B7, S1, S2, S5, S6, S7, K2, K4.1, K4.2, K4.4, SL1.1, SL2, SL6.2, SL7.2.1, SL7.3, SL7.4, SL10, SL 15, D1!
- 180 Ausnahmen waren je ein Gefäß im Objekt 23 und 28.
- 181 Manuskript abgeschlossen am 31. 01. 2004.

Sonstige Abkürzungen:

Badm:	Bauchdurchmesser
Bdm:	Bodendurchmesser
BOG:	Bisamberg-Oberpullendorf-Gruppe
Rdm:	Randdurchmesser
Mdm:	Munddurchmesser

Literatur:

- Baden Symposium 1973
Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur (Bratislava 1969). Hrsg.: Chropovský, B. Bratislava 1973.
- BALEN 1997–98
Balen, J.: Nalazište Lasinjske Kulture u Dubrancu (Fundort der Lasinja-Kultur in Dubranec). VAMZ 30–30 (1997/1998) 13–32.
- BATOVIĆ 1973
Batović, S.: Odnos Jadranskogprimorja prema području jugoistočnih Alpa (Die Beziehungen des adriatischen Küstenlandes zum Gebiet der südlichen Alpen im Neolithikum und Äneolithikum). AV 24 (1973) 6–127.
- BÁNFFY 1993
Bánffy, E.: Kupferzeitliche Probleme in Westungarn. In: Rössen 1994, 73–84.
- BÁNFFY 1994a
Bánffy, E.: A Balaton-Lasinja-kultúra leletei Balatonmagyaród-Homoki-dűlőről (Funde der Balaton-Lasinja-Kultur in Balatonmagyaród-Homoki-Flur). Zalai Múzeum 5 (1994) 239–249.
- BÁNFFY 1994b
Bánffy, E.: Transdanubia and Eastern Hungary in the Early Copper Age. JAMÉ 36 (1994) 291–296.
- BÁNFFY 1995a
Bánffy, E.: South-West Transdanubia as a mediating area. On the cultural history of the Early and Middle Chalcolithic. Antaeus 22 (1995) 157–198.
- BÁNFFY 1995b
Bánffy, E.: Neolithic and Copper Age settlements at Hahót and Zalaszentbalázs (Zalaszentbalázs-Pusztatető, Hahót Szartóri I–II.). Antaeus 22 (1995) 35–50.
- BÁNFFY 1995c
Bánffy, E.: Early Chalcolithic settlement at Zalaszentbalázs-Szölőhegyi mező. Antaeus 22 (1995) 71–102.
- BÁNFFY 1996
Bánffy, E.: Újkőkori és rézkori települések Hahót és Zalaszentbalázs határában (Neolithische und kupferzeitliche Siedlungen in der Gemarkung von Hahót und Zalaszentbalázs). Zalai Múzeum 6 (1996) 97–147.
- BÁTORA 2002
Bátora, J.: K hrobom metalurgov z obdobia eneolitu v Srjednej, Západnej a Východnej Europe (Zu Gräbern von Metallurgen aus der Epoche des Äneolithikums in Mittel-, West- und Osteuropa). In: Cheben, I. – Kuzma, I. (ed.): Otázky neolitu a eneolitu nasich krajín 2001. Nitra 2002, 35–46.
- BENAC 1979
Praistorija jugoslavenskih zemalja Band III: Bakarno doba. Hrsg.: Benac, A. Sarajevo 1979.
- BONDÁR 1995
Bondár, M.: The Settlement of the Lengyel Culture at Zalaszentbalázs. Antaeus 22 (1995) 51–70.
- BÓNA 1987
Bóna, I.: Javarézkori aranyleleteinkről. Fejezetek a magyar ősrégészet múlt századi-századeleji történetéből (Über Goldfunde aus der Hochkupferzeit). VMMK 18 (1986) [1987] 21–81.
- BUDJA 1994
Budja, M.: Neolithic Studies in Slovenia: An Overview. ASPP 8 (1993) [1994] 7–28.
- BUDJA 1995
Budja, M.: Neolithic and Eneolithic settlement patterns in the Bela krajina Region of Slovenia. In: Lazise 1995, 119–127.
- ČOCHADŽIEV 1986
Čochadžiev, S. D.: Untersuchungen des frühen Äneolithikums im südwestlichen Bulgarien. In: Nitra–Wien 1986, 45–50.
- DIMITRIJEVIĆ 1961
Dimitrijević, St.: Problem neolita i eneolita u sjeverozapadnoj Jugoslavii (Problem des Neolithikums und Aeneolithikums in Nordwestjugoslawien). OpArch 5 (1961) 5–85.
- DIMITRIJEVIĆ 1976
Dimitrijević, St.: O nekim kontroverznim pitanjima u kronologiji eneolita južnih područja Karpatska Kotline (Über einige kontroverse Fragen in der Chronologie des Äneolithikums der südlichen Regionen des Karpatenbeckens). Osijecki Zbornik 17 (1976) 35–78.
- DIMITRIJEVIĆ 1979
Dimitrijević, St.: Sjevernaja Zona. In: Benac 1979, 229–360.
- DIMITRIJEVIĆ 1982
Dimitrijević, St.: Zu einigen chronologischen Fragen des panonischen Äneolithikums. Germania 60 (1982) 425–458.
- Dobrič 1992
Internationales Symposium über die Rolle des Schwarzen Meeres in der Urgeschichte Europas. Dobrič 1988, StudPrach 11–12 (1992).
- EGRY 1999
M. Egrý, I.: Javarézkori település nyomai Ménfőcsanak határában (Siedlungsspuren der Kupferzeit auf dem Terrain des Einkaufszentrums Ménfőcsanak). Arrabona 37 (1999) 11–64.
- EGRY 2001
M. Egrý, I.: Beszámoló a Győr-Ménfőcsanak-bevásárlóközpont területén végzett megelőző feltárásokról (Bericht über vorausgehende Freilegungen auf dem Terrain des Einkaufszentrums Győr–Ménfőcsanak). Arrabona 39 (2001) 57–78.
- ENGELHARDT 1995
Engelhardt, B.: Ein neolithisches Erdwerk bei Rinkam. Das archäologische Jahr in Bayern. 1995, 34–37.

FASNACHT 1996

Fasnacht, W.: Die Metallurgie der schweizerischen Frühbronzezeit in Experiment. Reports of Prehistoric Research Project. Vol. 1. Nos. 2–4, 1995 (1996) 447–457.

GEORGIEVA 1988

Georgieva, P.: Die prähistorische Siedlung in der Gegend Čukata beim Dorf Galatin bei Vraca (Bulgarien). SP 9 (1988) 111–146.

HORVÁTH L. 1990

Horváth, L. A.: Eine kupferzeitliche Kultstätte in der Gemarkung von Bak. ActaArchHung 42 (1990) 21–44.

HORVÁTH L. 1991

Horváth, L. A.: Rézkori település Nagykapornakon (Die kupferzeitliche Siedlung bei Nagykapornak). Zalai Múzeum 3 (1991) 113–135.

HORVÁTH L. 1993

Horváth, L. A.: A Kárpát-medence középső-rézkorának történeti és kronológiai kérdései (A tűzfeltarítás kerámia helyzete az Alföldön). [Die geschichtlichen und chronologischen Fragen der Hochkupferzeit im Karpatenbecken. Die Lage der Furchenstichkeramik in der Ungarischen Tiefebene. Dissertation zur Erlangung des CsC. Manuskript]. Zalaegerszeg, 1993.

HORVÁTH L. 1994

Horváth, L. A.: Beiträge zur Chronologie der mittleren Kupferzeit in der Grossen Ungarischen Tiefebene. ActaArchHung 46 (1994) 73–105.

HORVÁTH L. 1996

Horváth, L. A.: Die Balaton-Lasinja-Kultur und ihre südlichen Beziehungen. In: Vinča 1996, 335–350.

HORVÁTH L. 2001

Horváth, L. A.: Die relativchronologische Position des Protoboleráz-Horizontes aufgrund seiner südlichen Komponenten. In: Mangalia 2001, 459–515.

HORVÁTH L. 2002

Horváth, L. A.: Die Siedlung der Balaton-Lasinja-Kultur in Zalaegerszeg-Andráshida, Friedhof (Komitat Zala, Ungarn). Antaeus 25 (2002) 255–282.

HORVÁTH – SIMON 1997

Horváth, L. A. – H. Simon, K.: A neolitikum és rézkor Zalaegerszeg környékén (Neolithic and Copper Age in Zalaegerszeg and in its Environs). In: Zalaegerszeg évszázadai. Várostörténeti tanulmányok. Zalaegerszeg, 1997. 7–48.

HORVÁTH – SIMON 2003

Horváth, L. A. – H. Simon, K.: Das Neolithikum und die Kupferzeit in Südwesttransdanubien (Siedlungsgeschichte und Forschungsstand). IPH 9 (2003).

HUNDT 1982

Hundt, H.-J.: Einige technologisch-chronologische Bemerkungen zu den Schaftlochhäxten. In: Lazise 1982, 207–223.

Jungsteinzeit 1995

Lenneis, E. – Neugebauer-Maresch, Ch. – Ruttkay, E.: Jungsteinzeit im Osten Österreichs. Mit Beiträgen von Christian Mayer, Johannes-Wolfgang Neugebauer und Peter Stadler. St.Pölten–Wien 1995.

KALICZ 1969

Kalicz, N.: A rézkori balatoni csoport Veszprém megyében (Die kupferzeitliche Balaton-Gruppe im Komitat Veszprém). VMMK 8 (1969) 83–89.

KALICZ 1969–70

Kalicz, N.: A balatoni csoport emlékei a Dél-Dunántúlon (Funde der Balaton-Gruppe in Südtransdanubien). JPMÉ 9–10 (1969–70) 75–89.

KALICZ 1973

Kalicz, N.: Über die chronologische Stellung der Balaton-Gruppe. In: Baden Symposium 1973, 131–165.

KALICZ 1975

Kalicz, N.: Siedlungsfunde der Balaton-Gruppe in Nagykanizsa (Vorbericht). MittArchInst 4 (1973) [1975] 19–24.

KALICZ 1982

Kalicz, N.: A Balaton-Lasinja kultúra történeti kérdései és fémletelei (The historical Problems of the Balaton-Lasinja Culture and its Metal Finds). ArchÉrt 109 (1982) 3–17.

KALICZ 1991

Kalicz, N.: Beiträge zur Kenntnis der Kupferzeit im ungarischen Transdanubien. In: Saarbrücken 1991, 347–387.

KALICZ 1992

Kalicz, N.: Die Balaton-Lasinja-Kultur und ihre südlichen Beziehungen. In: Dobrič 1992, 313–333.

KALICZ 1995a

Kalicz, N.: Die Balaton-Lasinja-Kultur in der Kupferzeit Südost- und Mitteleuropas. In: Veszprém 1995, 37–49.

KALICZ 1995b

Kalicz, N.: Letenye-Szentkeresztomb: Ein Siedlungsplatz der Balaton-Lasinja-Kultur. In: Veszprém 1995, 61–106.

KALICZ 2003

Kalicz, N.: Az újkőkorszaki és rézkori megtelepedés maradványai a nagykanizsai Inkey-kápolna mellett (Endneolithische und kupferzeitliche Besiedlung bei Nagykanizsa, Inkey-Kapelle). Zalai Múzeum 12 (2003) 7–47.

KÁROLYI 1992

Károlyi, M.: A korai rézkor emlékei Vas megyében (The Early Aeneolithic in County Vas). Őskorunk 1. Szombathely 1992.

KOROŠEC 1956

Korošec, J.: Neolitična naselbina v Drulovki pri Kranju (Eine neolithische Siedlung in Drulovka bei Kranj). AV 7 (1956) 3–27.

KOROŠEC 1958–59

Korošec, J.: Miniaturne steklenice v neolitu Jugoslavije (Vases en miniature ressemblant aux flacons dans la période néolithique) AV 9–10 (1958–59) 3–12.

KRAMER 1988

Kramer, D.: Frühe Bauernkulturen in der Steiermark. Feldbacher Beiträge zur Heimatkunde der Südoststeiermark. Doppelheft 2/3 (1987/88). Feldbach 1988.

KRAMER – FUCHS 1980

Kramer, D. – Fuchs, G.: Archäologische Untersuchungen am Kulm bei Weiz. Ein Vorbericht. In: Land um den Kulm. Weiz. Geschichte und Landschaft in Einzeldarstellungen 10/VI. Weiz, 1980. 216–224.

KRAUB – HUIJSMANS 1996

Kraub, R. – Huijsmans, M.: Die ertse Fundstelle der Münchshöfener Kultur in Nordtirol. Ein Vorbericht. ArchKorr 26 (1996) 43–51.

Lazise 1982

Il passaggio dal neolitico all'eta del bronzo nell' Europa centrale e nella regione Alpina Problemi cronologici e terminologici. Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell'età del Bronzo in Europa. Lazise-Verona 8–12 aprile 1980. Hrsg.: Aspes, A. Verona 1982.

Lazise 1995

Symposium Settlement Patterns between the Alps and the Black Sea 5th to 2nd Millenium B.C. Atti del Simposio Internazionale. Verona-Lazise 1992. Memorie del Museo Civico Storia Naturale di Verona (IIa Serie). Sezione Science dell'Uomo, No.4. 1995 (Hrsg.) Aspes, A. Verona 1995.

LICHARDUS 1997/98

Lichardus, J.: Die Frühkupferzeit in Böhmen und ihre Verbindungen zu den westlichen und südlichen Nachbarn. Probleme der chronologischen und kulturellen Deutung. SASTUMA 6–7 (1997–98) 9–89.

LÜNING 1976

Lüning, J.: Schussenried und Jordansmühl. Fundamenta A3. Vb: Westliches Mitteleuropa. 122–187. Köln–Wien 1976.

MAKKAY 1976

Makkay, J.: Problems concerning Copper Age Chronology in the Carpathian Basin (Copper Age Gold Pendants and gold Discs in Central and South-East Europe). ActaArchHung 28 (1976) 254–300.

MAKKAY 1985

Makkay, J.: A tiszaszőlősi kincs. Nyomozás egy rézkori fejedelem ügyében [Der Schatz von Tiszaszőlős. Verfolgung des Falles eines kupferzeitlichen Fürsten]. Budapest. 1985.

MAKKAY 1989

Makkay, J.: Pannónia vagy Dácia? (Pannonien oder Dazien?). Veszprémi Történelmi Tár 1 (1989) 73–84.

Mangalia 2001

Cernavodă III – Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der unteren Donau. Mangalia/Neptun (18–24. Oktober 1999). Studia Danubiana Series Symposia II. Hrsg.: Roman, P. – Diamandi, S. București 2001.

MARKOVIĆ 1983

Marković, Z.: Prilog poznavanju razvijene i kasne lasinjske kulture u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (Ein Beitrag zur Kenntnis der entwickelten und späten Lasinja-Kultur in Nordwestkroatien). PZb 1983, 251–262.

MARKOVIĆ 1985

Marković, Z.: Problem ranog eneolita u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (Zum Problem des frühen Äneolithikums in Nordwestkroatien). VAMZ 18 (1985) 1–34.

MARKOVIĆ 1994

Marković, Z.: Sjeverna Hrvatska od neolita do brončanog doba (Nordkroatien vom Neolithikum bis zur Anfang der Bronzezeit). Veröffentlichungen des Museums der Stadt Koprivnica. Koprivnica 1994.

MARKOVIĆ – HOMEN 1990

Marković, Z. – Homen, Z.: Nekoliko novijih momenta u istraživanju neolita i eneolita sjeverne Hrvatske (Einige neuere Momente in der Erforschung des Neolithikums und Äneolithikums Nordkroatiens). Poročilo 18 (1990) 61–82.

MORINTZ – ROMAN 1968

Morintz, S. – Roman, P.: Aspekte des Ausganges des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau. Dacia 12 (1968) 45–128.

MORINTZ – ROMAN 1973

Morintz, S. – Roman, P.: Über die Übergangsperiode vom Äneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien. In: Baden Symposium 1973, 259–295.

MÜLLER 2000

Müller, K.: Die Station Henauhof I im südlichen Federseemoor und die Kulturgruppen am Übergang vom Mittel- zum Jungneolithikum im südwestdeutschen Alpenvorland. Sondagen 1988 und 1989. Materialhefte zur Archäologie in Baden-Württemberg. Heft 52. Stuttgart 2000, 9–108.

NĚMEJCOVÁ–PAVŮKOVÁ 1981

Němejcová–Pavůková, V.: Náčrt periodizácie badenskej kultúry a jej chronologických vzťahov k juhovýchodnej Európe (An outline of the periodical system of the Baden culture and its chronological relations to Southeast Europe). SIA 29 (1981) 261–296.

NÉMETH 1994

T. Németh, G.: Vorbericht über spätneolithische und frühkupferzeitliche Siedlungsspuren bei Lébény (Westungarn) (Késő neolit és rézkori településnyomok Lébény határában). JAMÉ 36 (1994) 241–261.

Nitra–Wien 1986

Nitra–Wien 1986 = Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. Nové Vozokany 5.–9. November 1984. Hrsg.: Chropovský, B. – H. Friesinger. Nitra–Wien 1986.

OBEREDER 1989

Obereder, J.: Die jungneolithische Siedlung Raababerg bei Graz. Manuskript. (Diplomarbeit zur Erlangung des Magistergrades der Philosophie). Wien 1989.

OROSS 2002

Oross, K.: Funde der Balaton-Lasinja-Kultur aus Sédoberdó und Körmend-Várkert. Antaeus 25 (2002) 283–324.

PAHIĆ 1956

Pahić, S.: Neolitske jame v brezju pri Zrečah (Neolithische Siedlungsreste in Brezje bei Zreče). AV 7 (1956) 227–238.

PAHIĆ 1973

Pahić, S.: Nastarejše seliščne najdbe u severovzhodni Sloveniji (Die ältesten Siedlungsfunde in Nordwest-slovenien). AV 24(1973) 12–30.

- PAHIĆ 1976
Pahić, S.: Seliščne najdbe v zahodnih Slovenskih goricah – Andrenci, Spodnji Duplek, Spodnji Porčič, Vumpah (Siedlungsfunde in den westlichen Slovenske gorice – Andrenci, Spodnji Duplek, Spodnji Porčič, Vumpah). Poročilo 5 (1976) 29–83.
- PARZINGER 1984
Parzinger, H.: Die Stellung der Uferrandsiedlungen bei Ljubljana im äneolithischen und frühbronzezeitlichen Kultursystem der mittleren Donauländer. AV 35 (1984) 13–75.
- PARZINGER 1993
Parzinger, H.: Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittlerem Taurus. I–II. Mainz am Rhein 1993.
- PATAY 1958
Patay, P.: Rézkori aranyleletek (Kupferzeitliche Goldfunde). ArchÉrt 85 (1958) 37–46.
- PATAY 1974
Patay, P.: Die hochkupferzeitliche Bodrogeresztúr-Kultur. BRGK 55 (1974) 1–71.
- PATAY 1984
Patay, P.: Kupferzeitliche Meißel, Beile und Äxte in Ungarn. PBF IX.15. München 1984.
- PAVELČÍK 1979
Pavelčík, J.: Depot medených sperku z Hlinska u Hlipníku N./BEC. (Hortfund des Kupferschmucks aus Hlinsko bei Lipník A.D. Bečva). PA 70 (1979) 319–339.
- PAVÚK 2000
Pavúk, J.: Das Epilengyel/Lengyel IV als kulturhistorische Einheit. SIA 48 (2000) 1–26.
- PODBORSKÝ 1970
Podborský, V.: Současný stav výzkumu kultury s moravskom malovanom keramikou (Der gegenwärtige Forschungsstand der Kultur mit mährischer bemalter Keramik). SIA 18 (1970) 235–303.
- RIEDMEIER–FISCHER 1997
Riedmeier–Fischer, E.: Tonlöffel - eine Innovation am Ende des südostbayerischen Mittelneolithikums. In: Prähistorische Archäologie als historische Wissenschaft. Festschrift für Christian Strahm. Hrsg.: Fritsch, B., Maute, M., Matuschik, I., Müller, J. und Wolf, C. Rahden/Westf. 1997, 51–62.
- Rössen 1994
Der Rössener Horizont in Mitteleuropa. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 6. Hrsg.: Beier, H. – J. Wilkau–Hasslau 1994.
- RUTTKAY 1976
Ruttkey, E.: Beitrag zum Problem des Epi-Lengyel-Horizontes in Österreich. ArchA Beiheft 13 (1976) 285–319.
- RUTTKAY 1991
Ruttkey, E.: Das Ende der Donauländischen Welt. MAGW 121 (1991) 159–181.
- RUTTKAY 1993-94
Ruttkey, E.: Neue Tonstempel der Kanzianiberg-Lasinja-Gruppe. MAGW 123/124 (1993/94) 221–238.
- RUTTKAY 1995
Ruttkey, E.: (mit einem Beitrag von Chr. Mayer): Spätneolithikum. In: Jungsteinzeit 1995, 108–209.
- RUTTKAY 1997
Ruttkey, E.: Zur jungneolithischen Furchenstickeramik im östlichen Mitteleuropa. Die Fazies Gajary. In: Chronos. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel. Hrsg.: Becker, C. – Dunkelmann, M. L. – Metzner – Nebelsick, C. – Peter – Röcher, H. – Roeder, M. – Teržan, B. Espelkamp 1997. 165–180.
- RUTTKAY M. 1991
Ruttkey, M.: Dva objekty ludanickej skupiny v Sľažanoch (Zwei Objekte der Ludanice-Kultur in Sľažany). ŠtZ 27 (1991) 115–127.
- Saarbrücken 1991
Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6.–13. 11. 1988. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 55. Hrsg.: Lichardus, J. Bonn 1991.
- ŠAVEL 1985
Horvat-Šavel, I.: Raziskovanje v Šafarskem od leta 1984 do 1985 (Die Forschungen in Šafarsko in den Jahren 1984 und 1985). Poročilo 13 (1985) 17–27.
- ŠAVEL 1992
Šavel, I.: Bukovnica – Rezultati terenskih raziskav v letih 1987–1988 (Bukovnica – Resultate der Ausgrabungen in den Jahren 1987–1988). Poročilo 20 (1992) 57–85.
- ŠAVEL 1994
Šavel, I.: Prazgodovinske naselbine v Pomurju (Prehistoric Settlements in Pomurje). Murska Sobota 1994.
- ŠAVEL 1996
Šavel, I.: Kulturni vplivi v Prazgodovini v Pokrajini ob Muri (Cultural influences during prehistory in the country on the river Mura). In: Ljudje ob Muri - Népek a Mura mentén. Zbornik referatov mednarodne znanstvene konference v Lendavi, 10.–12. Maj 1995. Red.: Balazic, J. and Vándor, L. Murska Sobota–Zalaegerszeg 1996, 13–21.
- SCHUBERT 1965
Schubert, F.: Zu den südosteuropäischen Kupferäxten. Germania 43 (1965) 274–295.
- SCHWAMMENHÖFER 1983
Schwammenhöfer, H.: Eine Gehöftgruppe der Epilengyelzeit in der Ziegelei Schleimbach, NÖ. FÖ 22 (1983) 169–202.
- SIMON 1987
H. Simon, K.: Neolit és rézkori települések Tekenye határán (Neolithische und kupferzeitliche Siedlungen in der Gemarkung von Tekenye). Zalai Múzeum I (1987) 7–46.
- SIMON 2002
H. Simon, K.: Dobri, Alsó-mező (7012. számú lelőhely). Régészeti kutatások Magyarországon 1999 (2002), 195–196.
- SOMOGYI 2000
Somogyi, K.: A Balaton-Lasinja-kultúra leletanyaga

- Somogy megyében (Die Funde der Balaton-Lasinja-Kultur im Komitat Somogy). *CommArchHung* 2000, 5–48.
- STROBEL 2000**
Strobel, M.: Alleshausen-Hartöschle – eine Siedlung der Schussenrieder Kultur im nördlichen Federseemoor (Kr. Biberach). Die Ausgrabungen 1984, 1992 und 1993. Materialhefte zur Archäologie in Baden-Württemberg. Heft 52. Stuttgart 2000, 123–285.
- SÜß 1969**
Süß, L.: Zum Problem der zeitlichen Stellung der Münchshöfener Gruppe. *ŠtZ* 17 (1969) 393–414.
- SÜß 1976**
Süß, L.: Zur Münchshöfener Gruppe in Bayern. *Fundamenta A* 3, Vb. Westliches Mitteleuropa. 1–121. Köln–Wien 1976.
- TEŽAK–GREGL 1981**
Težak–Gregl, T.: Die Funde der Lasinja-Kultur im Becken von Slavonska Požega. *AI*, 20–21 (1980–1981) 1981. 33–36.
- TOČÍK 1986**
Točík, A.: Offene Siedlung der Lengyel Kultur in Komjatic. *Bez. Nové Zámky* (Vorbericht). In: Nitra–Wien 1986, 271–280.
- TURK – VUGA 1984**
Turk, I. – Vuga, D.: Zamedvedica eneolitiska neselje na Ljubljanskem barju. *AV* 35 (1984) 76–89.
- VAJSOV 1992**
Vajsov, I.: Problemi na Prehodnija period ot eneolita k'm bronzovata epoha v B'lgarija. *Archeologija*, 1992/2, 45–49.
- VÁNDOR – PUSZTA 2002**
Vándor, L. – Puszt, S.: Dobri, Alsó-mező. Régészeti kutatások Magyarországon 1999 (2002), 195.
- Veszprém 1995**
Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. *IPH* 7 (1995).
- Vinča 1996**
The Vinča culture, its role and cultural connections. International Symposium on the Vinca culture its role and cultural connections. Timișoara, Romania, october 1995. *Bibliotheca historica et archaeologica Banatica. Tomus secundus*. Ed.: Drașovean, F. Timișoara 1996.
- VIRÁG 1986**
M. Virág, Zs.: Javarézkori leletek Zalavár-Basaszigetről (Middle Copper Age Finds at Zalavár-Basasziget). *ArchÉrt* 113 (1986) 3–14.
- VIRÁG 1987**
M. Virág, Zs.: Adatok a Balaton-Lasinja I. kultúra fémművességéhez (Angaben über die Metallurgie der Balaton-Lasinja I. Kultur). *Zalai Gyűjtemény* 26 (1987) 3–20.
- VIRÁG 1990**
M. Virág, Zs.: Vorbericht über die Ergebnisse der Freilegung der kupferzeitlichen Siedlung von Zalavár-Basasziget (Angaben zur Siedlungsstruktur und Wirtschaft der Balaton-Lasinja(I.)-Kultur). *Zalai Múzeum* 2 (1990) 71–77.
- VIRÁG 1995**
M. Virág, Zs.: Die Hochkupferzeit in der Umgebung von Budapest und in NO-Transdanubien (Das Ludanice-Problem). *ActaArchHung* 47 (1995) 61–94.
- VIRÁG 1997**
M. Virág, Zs.: Adatok Budapest középső rézkorához. A Remete-barlang középső rézkori leletgyűjtése (Angaben zur mittleren Kupferzeit von Budapest. Der mitteläneolithische Fundkomplex aus der Remete-Höhle). *BudRég* 31 (1997) 5–40.
- VIRÁG 2002**
M. Virág, Zs.: Data on the Middle Copper Age archaeological topography of Budapest Environs (sites of the Ludanice Culture). *BudRég* 36 (2002) 93–113.
- VIRÁG 2003**
M. Virág, Zs.: Settlement historical in Transdanubia in the first half of the Middle Copper Age. In: *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag*. Hrsg.: Jerem, E. – Raczky, P. *Archaeolingua* 15. Budapest 2003. 375–400.

Rézkori települések Dobri–Alsó-mező lelőhelyen

A szerzők 15 éven keresztül voltak a Göcseji Múzeum régész-munkatársai és hosszú éveken keresztül dr. Németh József igazgató úr vezetése alatt végezték munkájukat. Jelen dolgozatukkal köszönik öt 70. születésnapján.

Az M70 autót 15+980 – 16+120 km.szelvénye között, a Dobri és Kerkaszentkirály közötti szakaszon az útépitést megelőző régészeti feltárás vált szükségessé. A lelőhely a Kerka holtágának K-i teraszán az Alsó-mező-dűlőben terült el. A tervezett szakasz lelőhelyünknek 120 x 80-100 m-es felületét érintette. Az így keletkezett 11.000 m² nagyságú területen több korszak emlékeit tártuk fel. Az ásatás során ős- és kora Árpád-kori objektumokat, nagyjából ezen időszakok hulladékgödreit találtuk meg.

Munkánkban három rézkori kultúra itteni településeit és leleteit dolgoztuk fel. A leletanyag túlnyomó többségét kerámialeletek tették ki. A kedvezőtlen talajviszonyok miatt az állatsontok az évezredek során elpusztultak, így az égetett agyagtárgyakon kívül csupán néhány csiszolt és pattintott kőeszköz került napvilágra.

A feldolgozás során tizenkét rézkori objektumot elemeztünk, közülük egy tartozott a késő lengyeli kultúrához, kettő pedig a középső rézkor végi tűzdelt barázdás kerámia kultúrájához. A Balaton-Lasinja-kultúra objektumai közül két gödörkomplexum (20. és 25. sz.) nagyságával és leletgazdagságával, egy objektum pedig (28. sz.) hengeres alakjával, betöltésével és különleges leleteivel érdemel figyelmet. Ez utóbbi objektumot az őskorban gyakori kultuszgödörnek tartjuk.

Dolgozatunk gerincét az edények és más égetett agyagtárgyak osztályozása és kulturális kapcsol-

atainak vázolója adta. Elemzésünk során az edények hat fő típusát különböztettük meg, ú. m. kelyhek, csészék, korsók, tálak, fazekak és tárolóedények. Külön egységként kezeltük az edényfedőket és a Balaton-Lasinja-kultúrában igen gyakori nyeles kanalakat. Leletegyüttesünk kiemelkedő darabjának tekintettük a mindössze 6,2 cm hosszú, kúpos agyagfűvökát, amely a helyben végzett fémműves tevékenység kézzel fogható bizonyítéka.

A kerámiaformák, -díszítések és -technikák elemzése során kapott eredmények egy irányba mutattak. Az elemzés egyértelmű bizonyítékát adta annak, hogy a Dobriban feltárt középső rézkor eleji objektumok leleteinek kapcsolatai dél felé, a horvátországi Lasinja-kultúra irányába mutatnak. A kulturális egyezések nagy száma arra a következtetésre vezetett minket, hogy a Dobriban feltárt leletekben akár a Lasinja-kultúra megjelenését láthatjuk. Mindezt azonban még további telepfeltárások leletanyagának alapos elemzése erősítheti majd meg. A lelőhely területileg is elkülönülő, a 20. és 25. objektum körül kialakult két objektumcsoportja időrendi szempontból is különböznek bizonyult. A 25. objektumot és annak környékén fekvő gödröket elsősorban a kerámia jellegzetes díszítései alapján a Lasinja-kultúra 2. fázisához köthetjük. Az ettől délebbre fekvő 20. gödörkomplexum és a körülötte feltárt objektumok ennél idősebbek lehettek, bár a leletanyag pontos korhatározásukat nem engedte meg.

Dolgozatunkkal hozzá kívántunk járulni Délnyugat-Magyarország rézkori történetének jobb megismeréséhez. Reményeink szerint jelen munkánk további kutatások kiindulópontjául szolgálhat a későbbiekben.

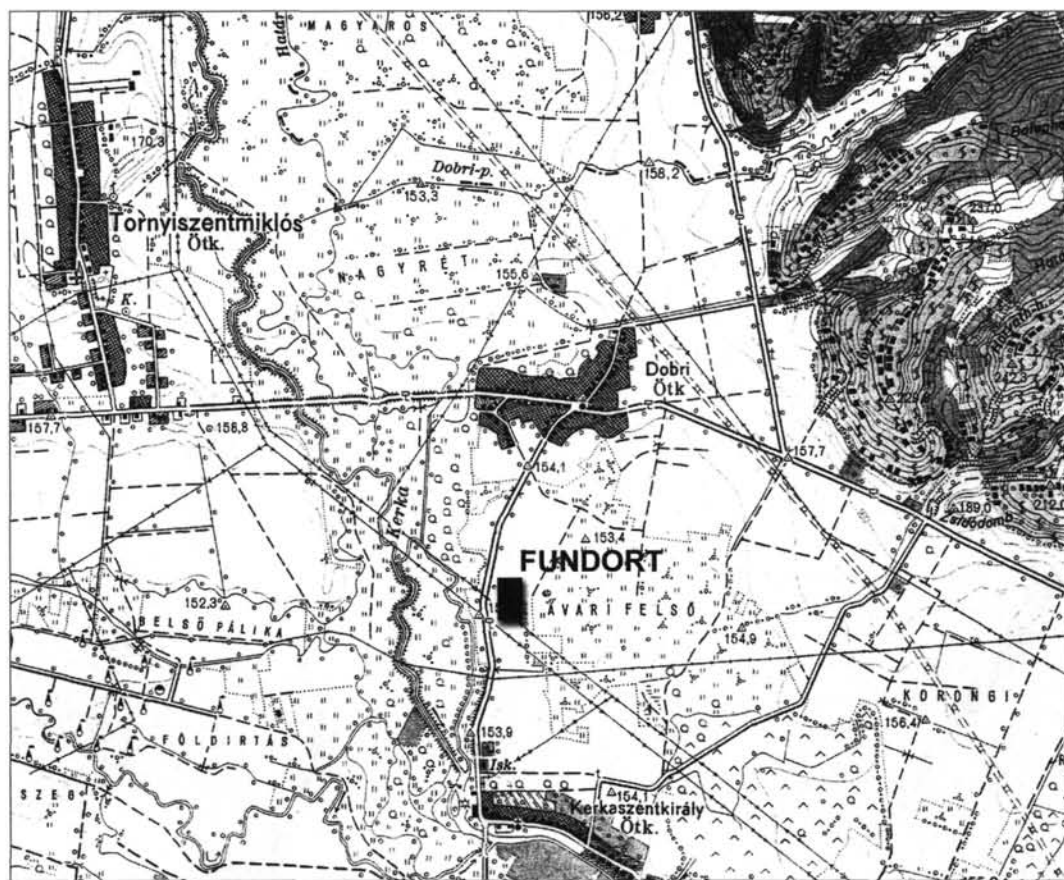
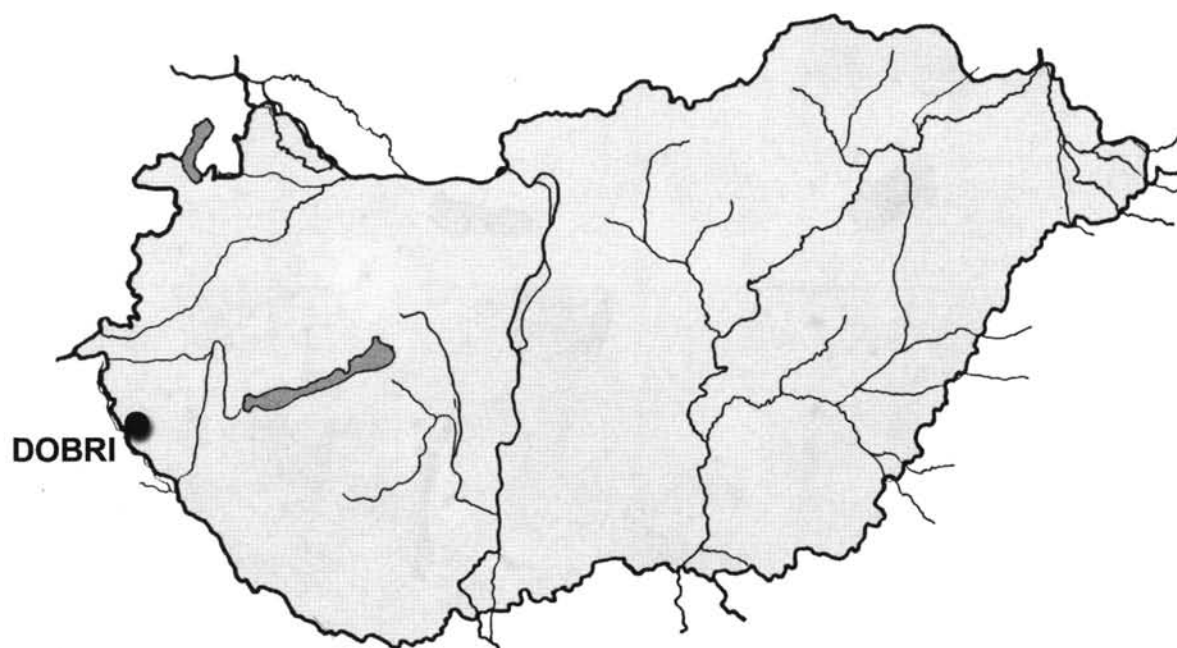

Abb. 1: Der Fundort Dobri-Alsó-mező (Komitat Zala)
1. kép: Dobri-Alsó-mező, lelőhely (Zala megye)

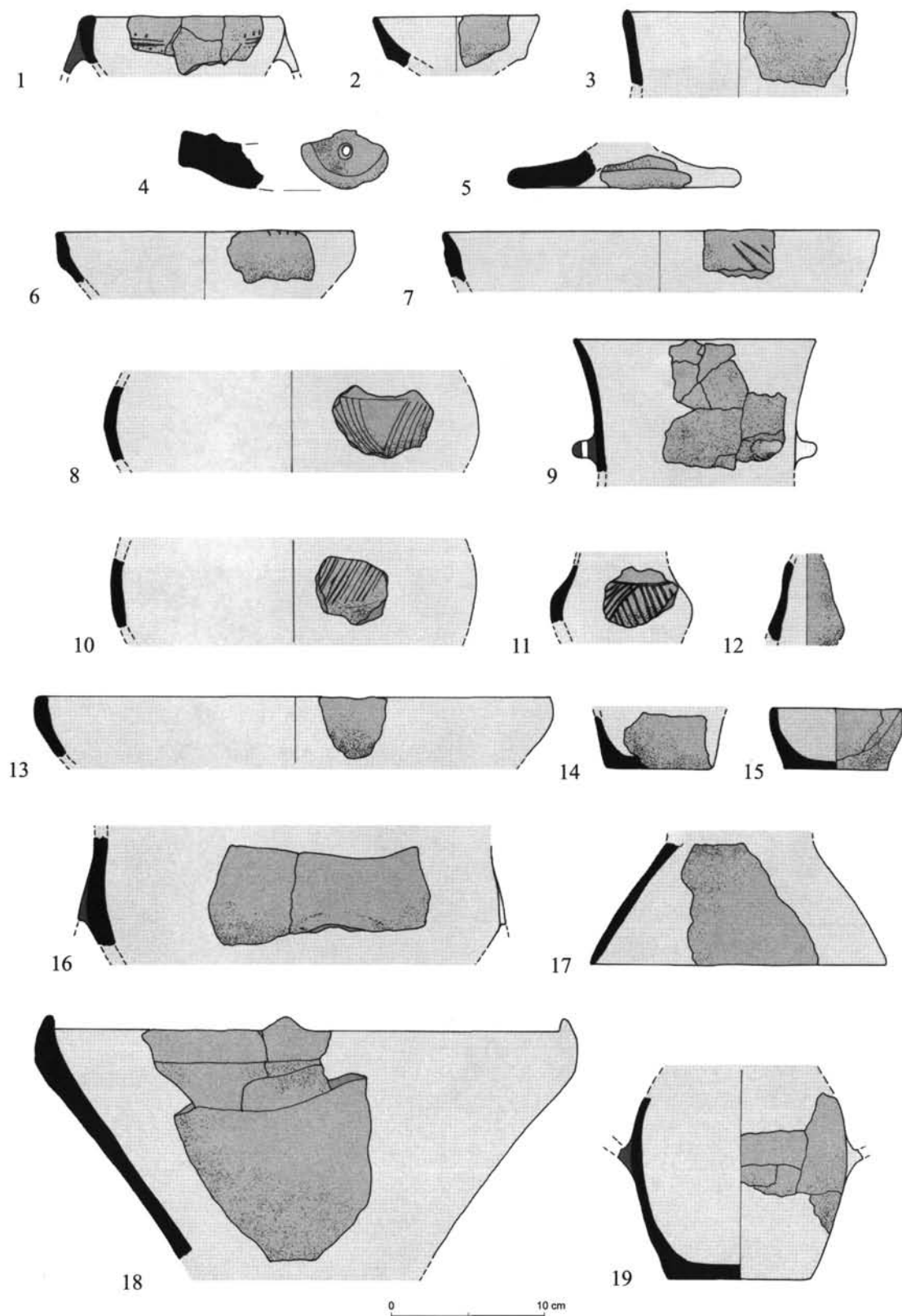

Abb. 2: 1-2, 12, 17-19: Objekt 28; 3-4, 11, 15-16: Objekt 29; 5-8, 10, 13-14: Objekt 17; 9: Objekt 22
 2. kép: 1-2, 12, 17-19: 28. objektum; 3-4, 11, 15-16: 29. objektum; 5-8, 10, 13-14: 17. objektum; 9: 22. objektum

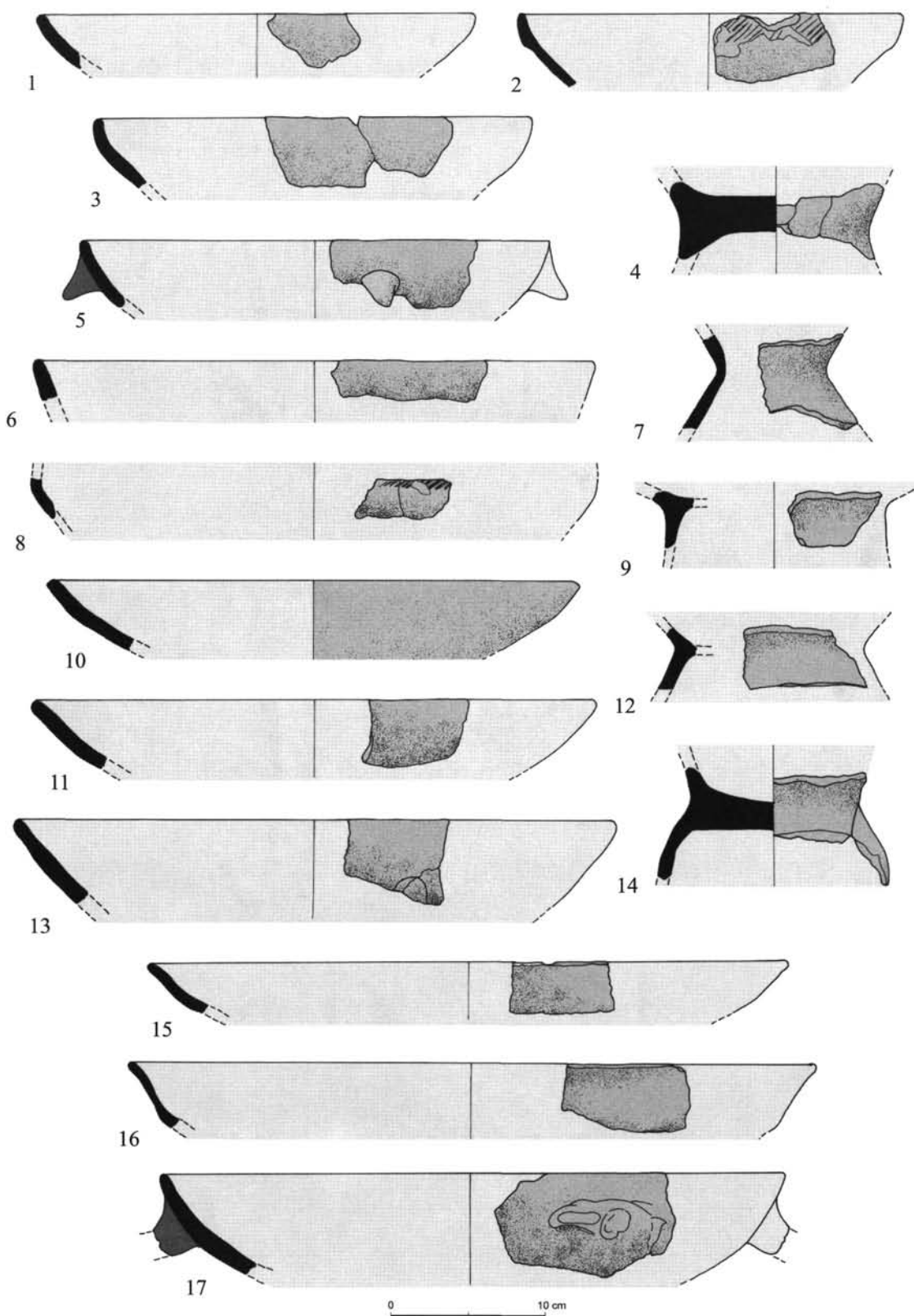

Abb. 3: 1-17: Objekt 20
3.kép: 1-17: 20. objektum

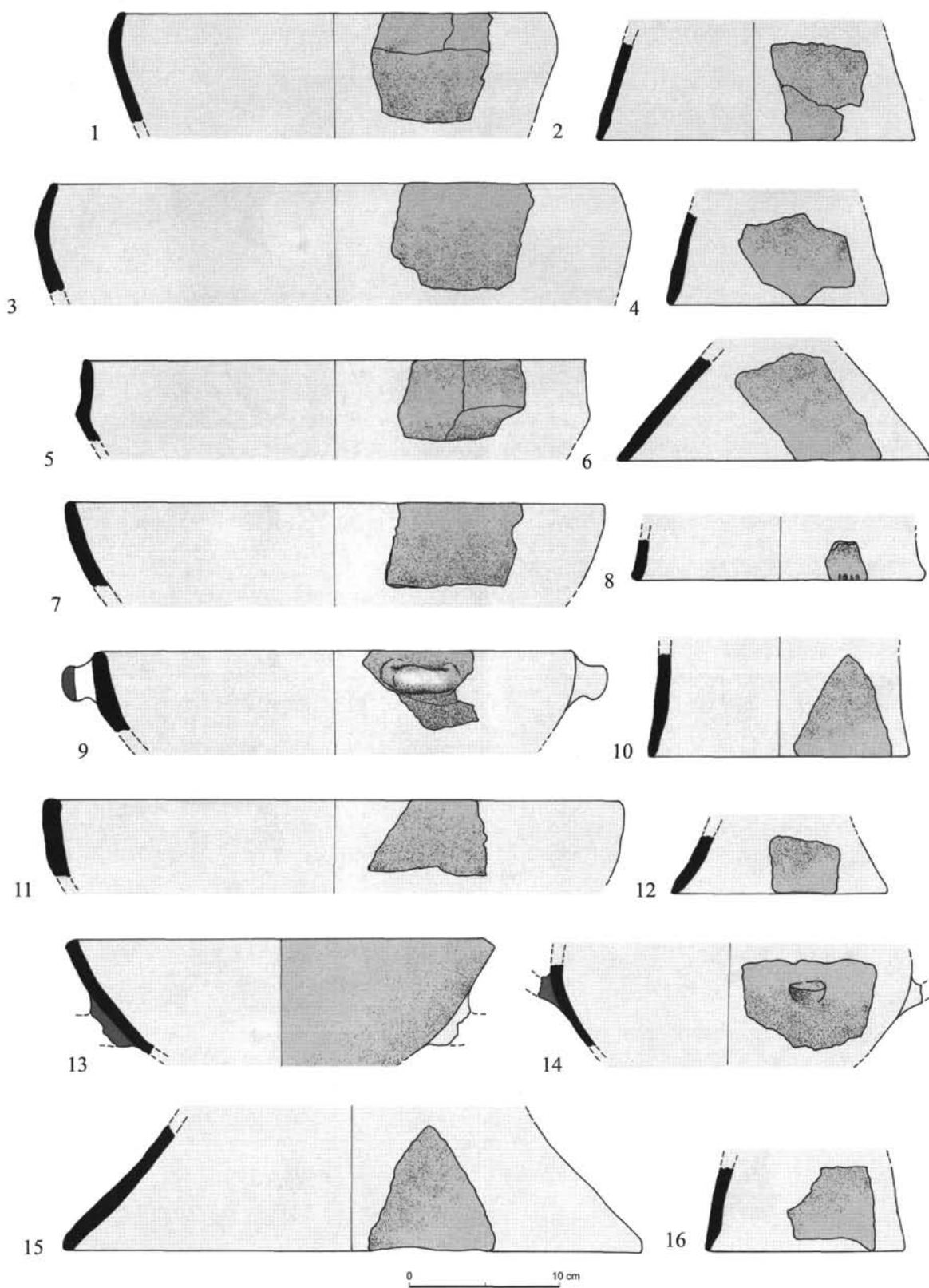

Abb. 4: 1-16: Objekt 20
4. kép: 1-16: 20. objektum

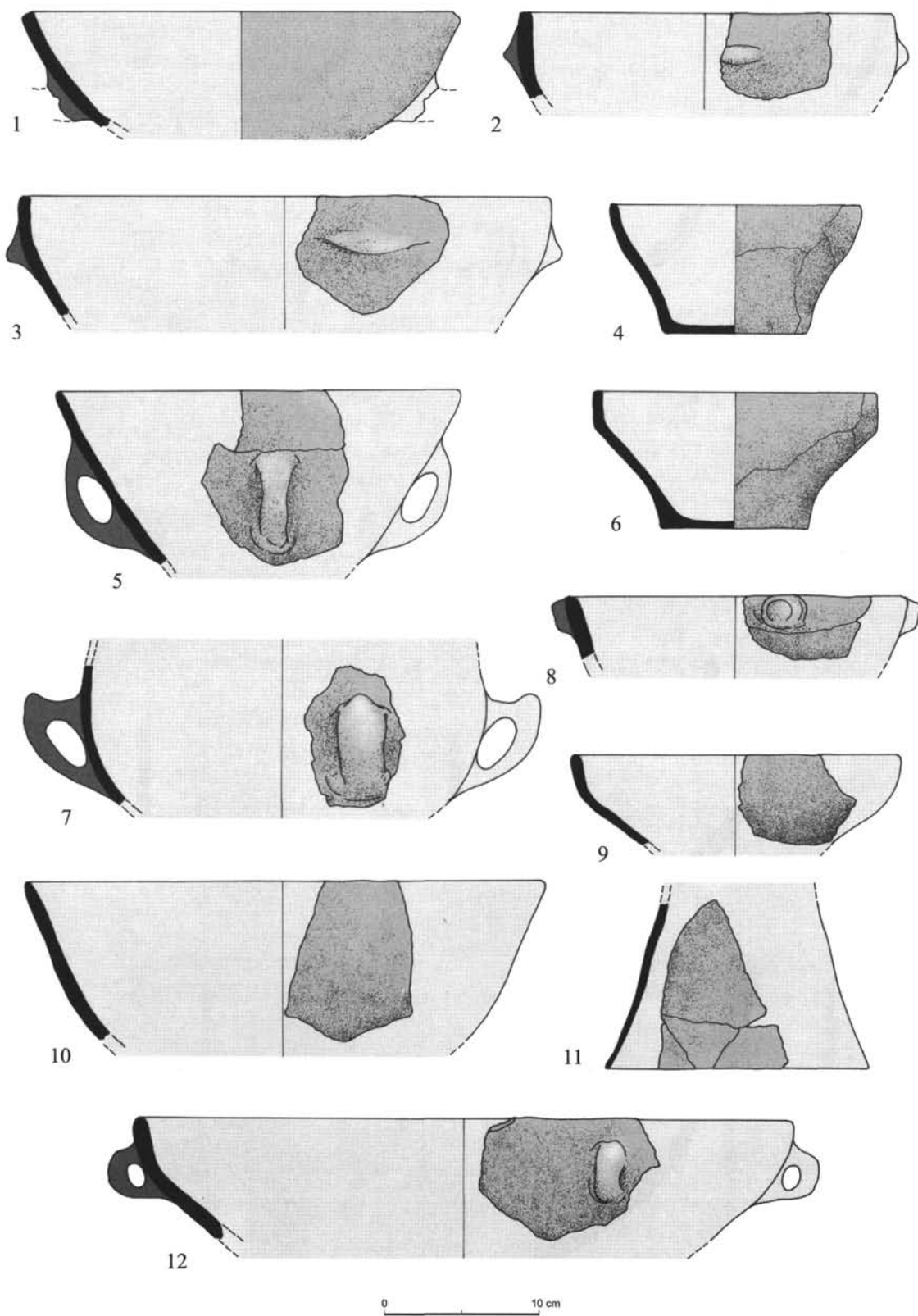

Abb. 5: 1-12: Objekt 20
5. kép: 1-12: 20. objektum

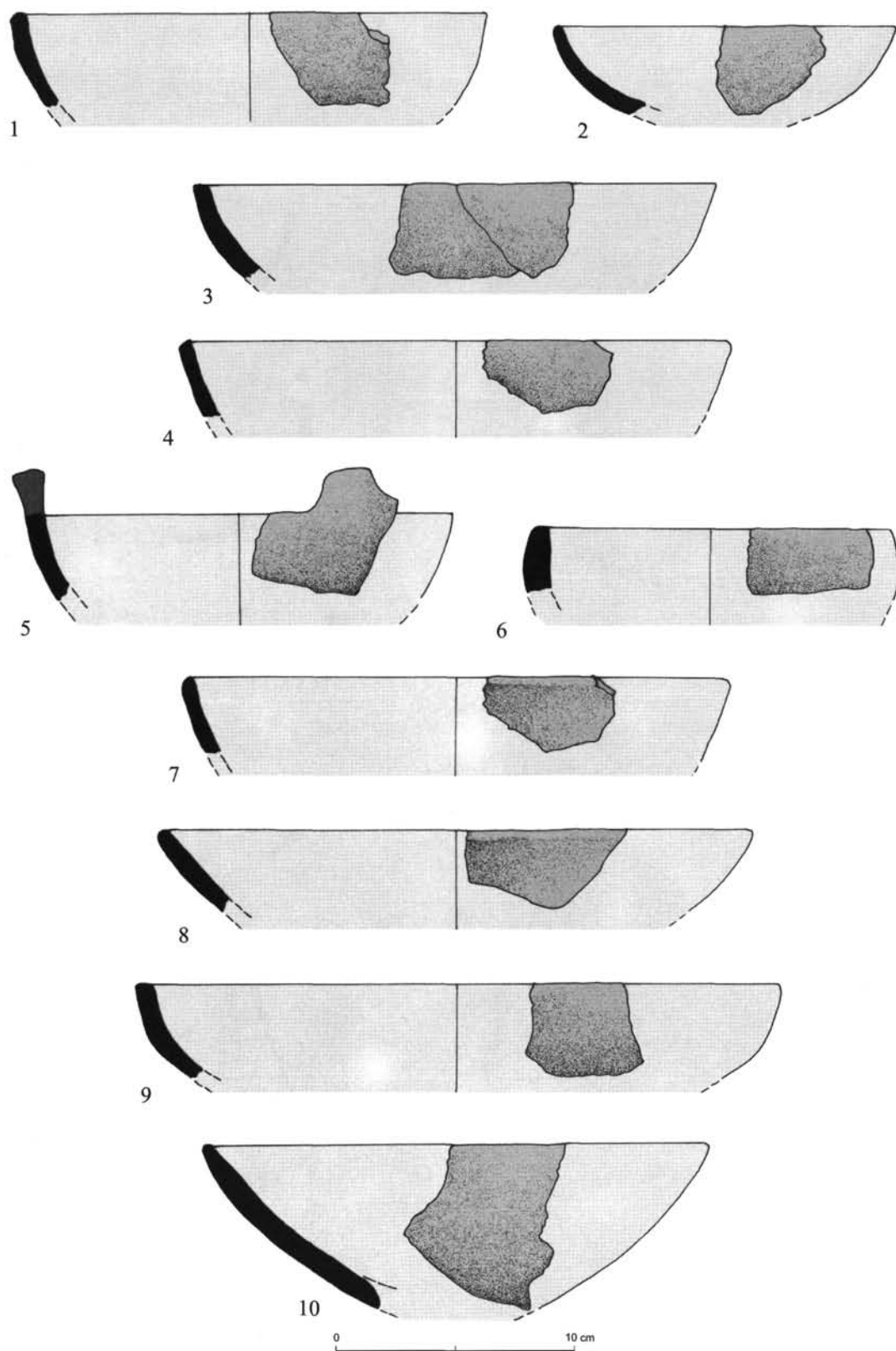

Abb. 6: 1-10: Objekt 20
6. kép: 1-10: 20. objektum

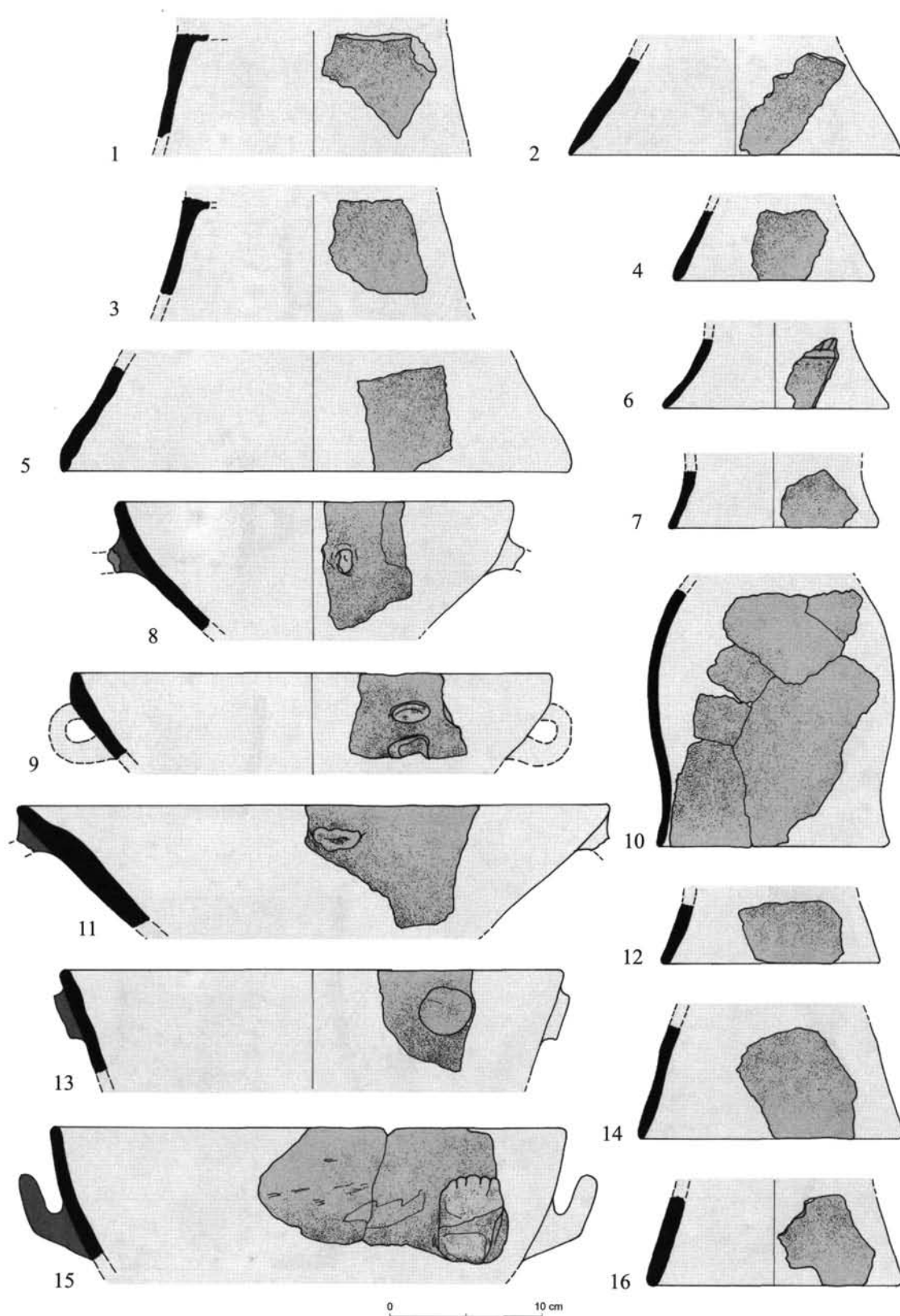

Abb. 7: 1-16: Objekt 20
7. kép: 1-16: 20. objektum

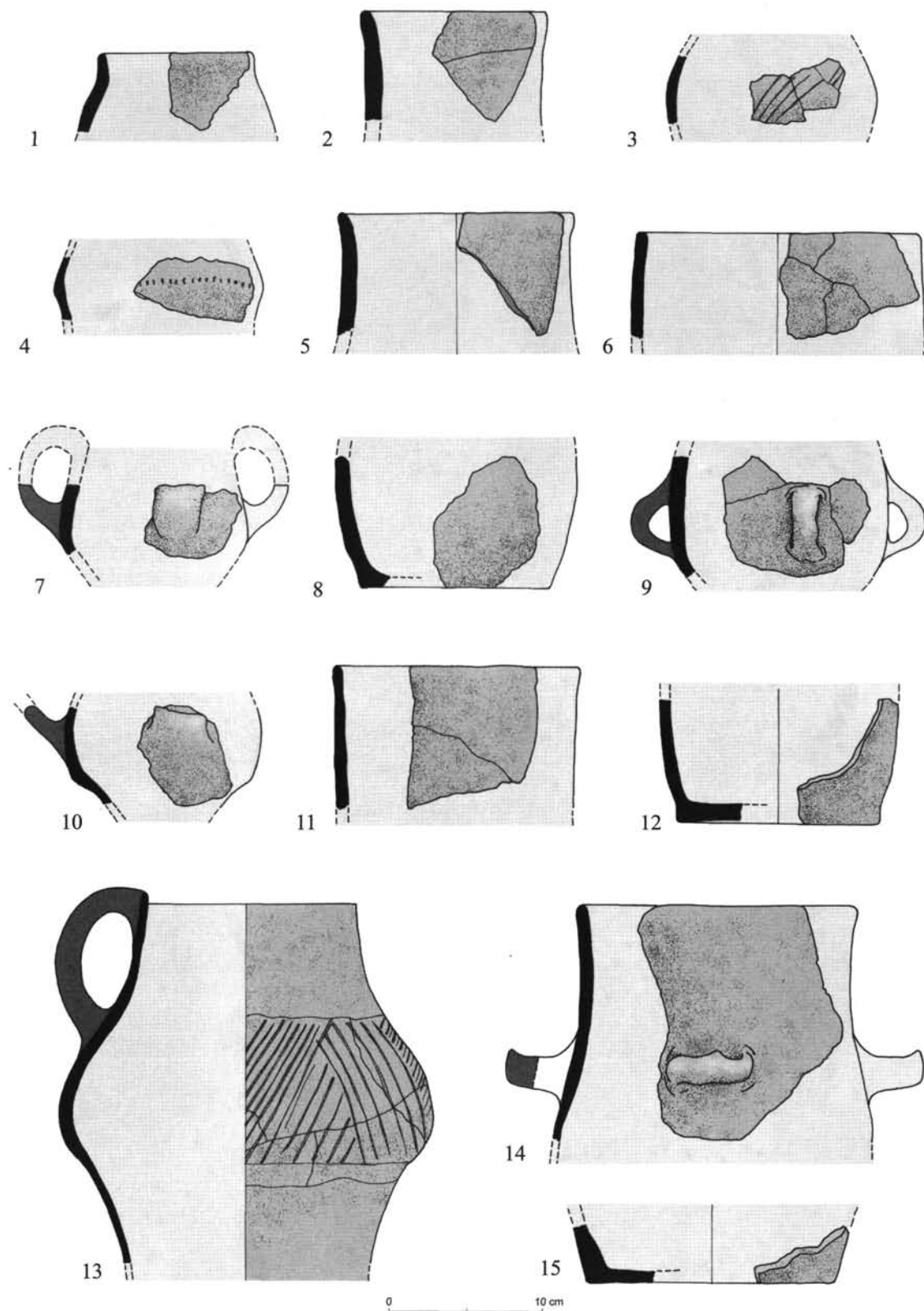

Abb. 8: 1-15: Objekt 20
8. kép: 1-15: 20. objektum

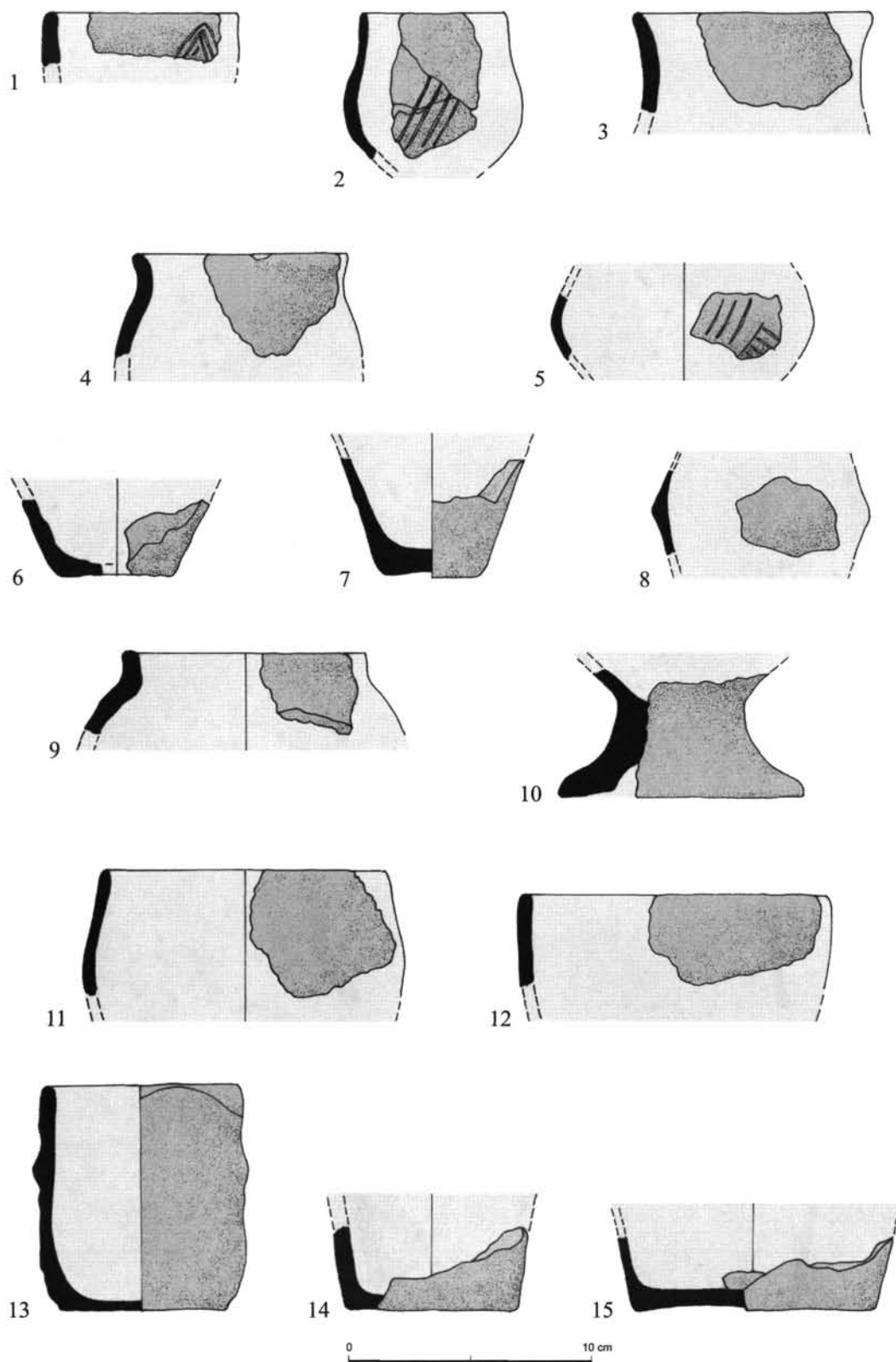

Abb. 9: 1-15: Objekt 20
9. kép: 1-15: 20. objektum

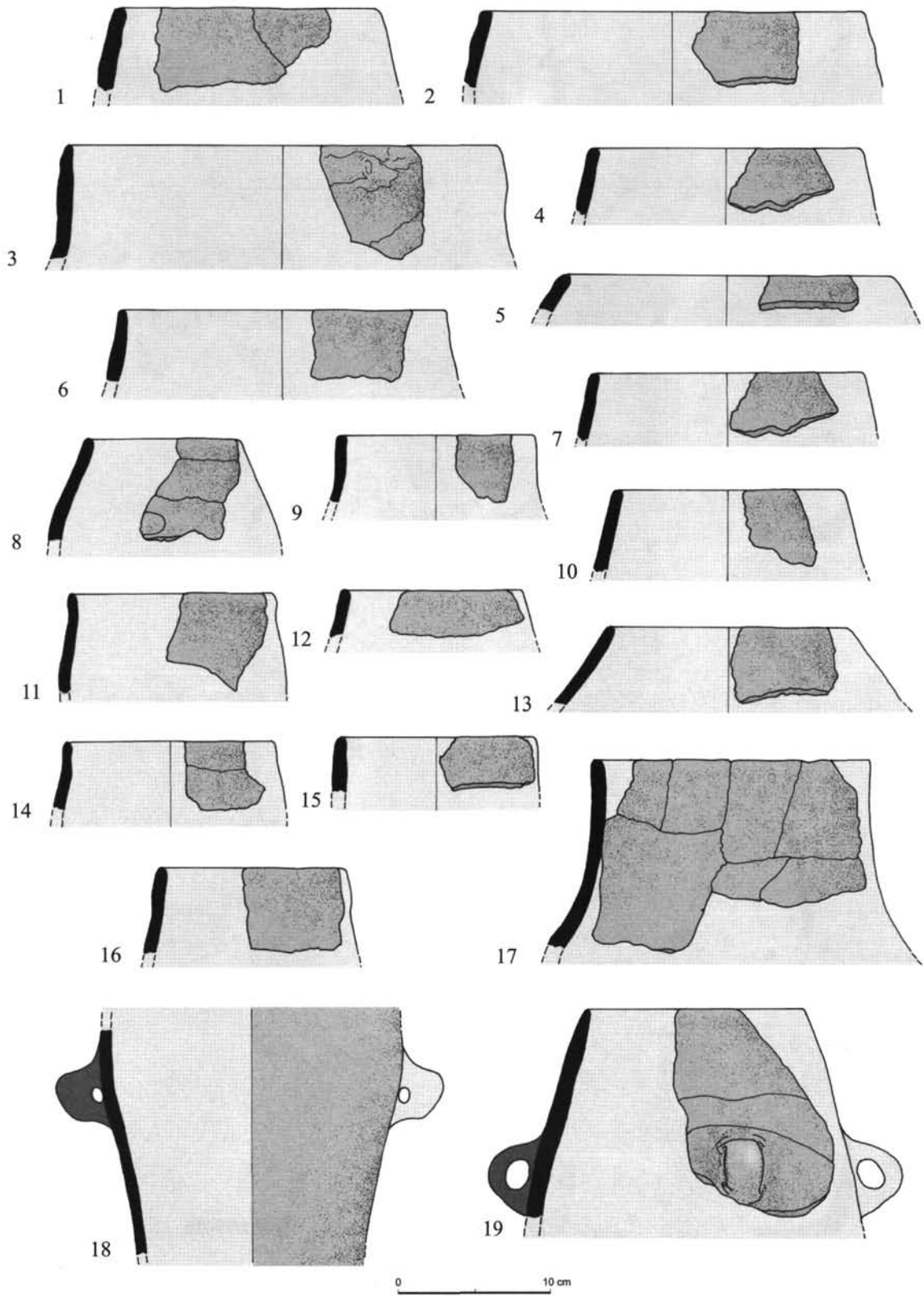

Abb. 10: 1-19: Objekt 20
10. kép: 1-19: 20. objektum

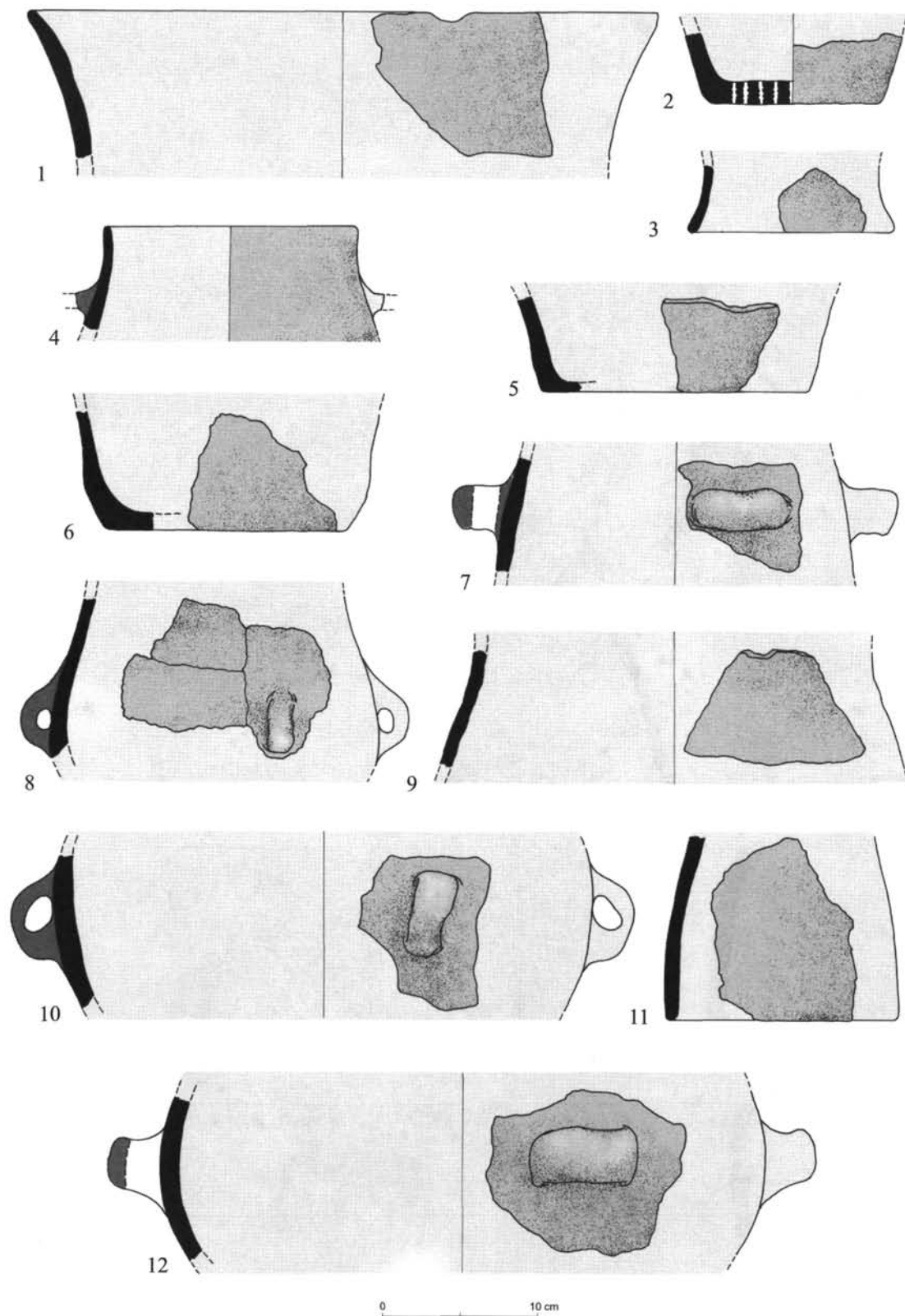

Abb. 11: 1-12: Objekt 20
11. kép: 1-12: 20. objektum

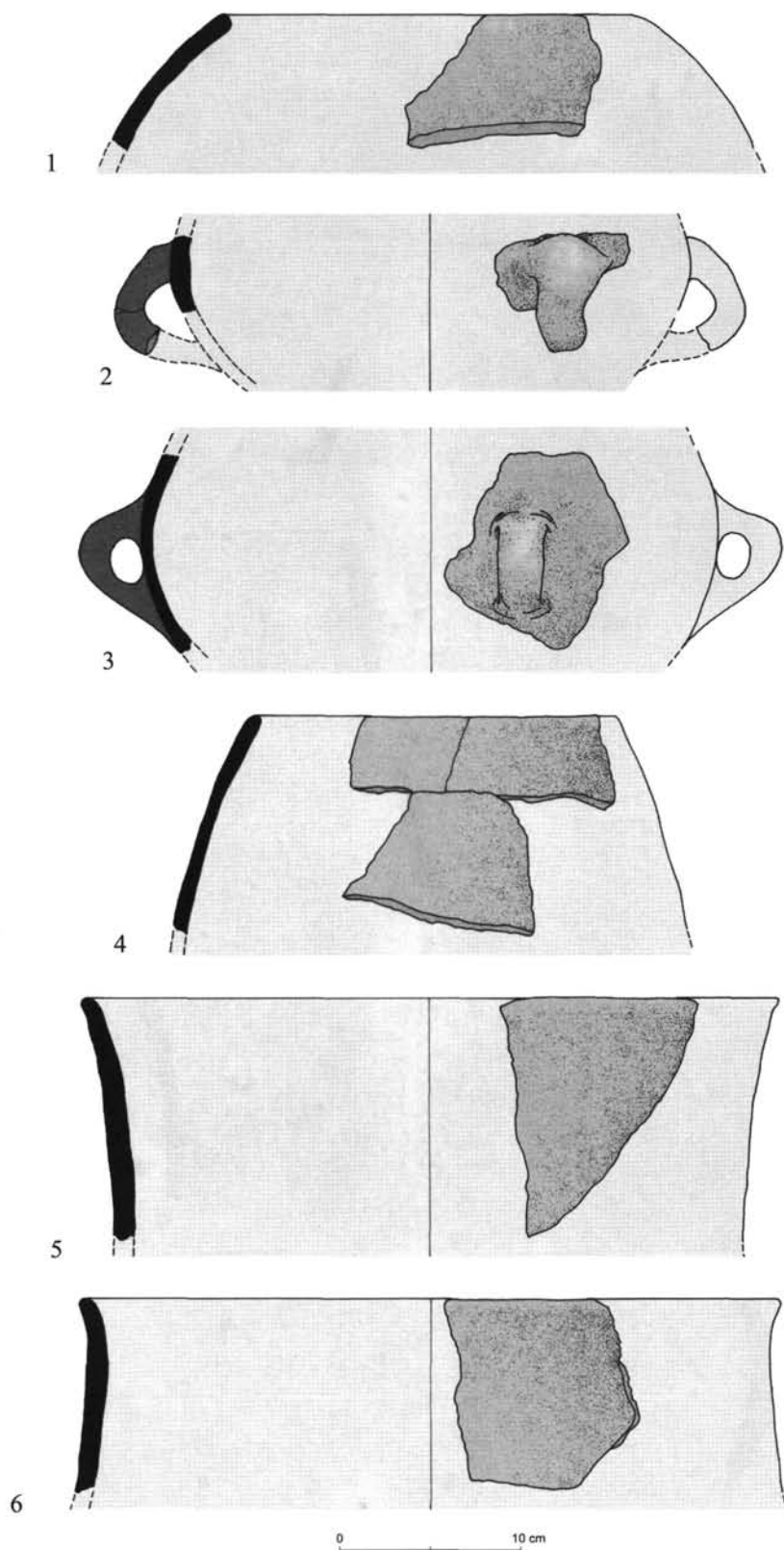

Abb. 12: 1-6: Objekt 20
12. kép: 1-6: 20. objektum

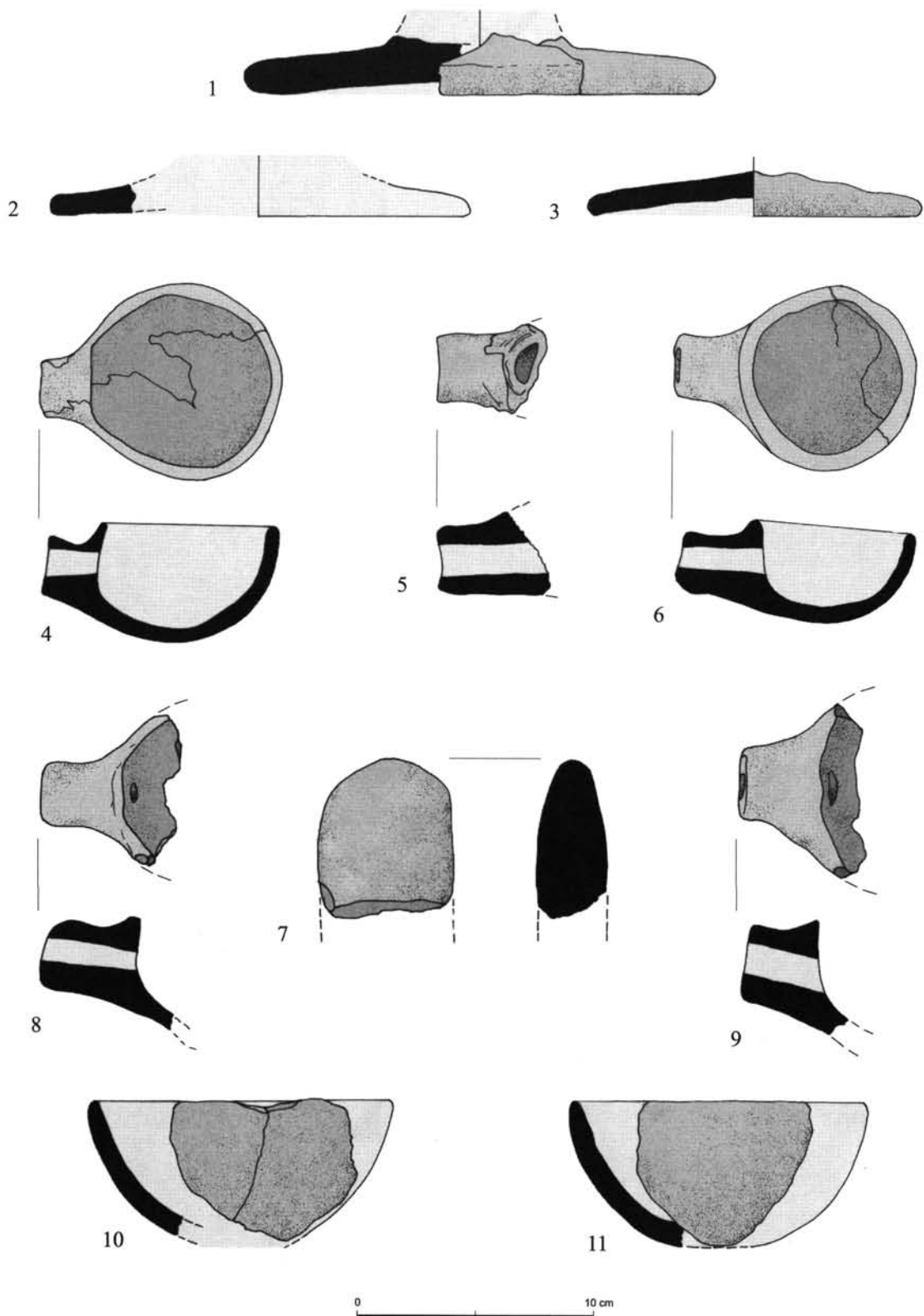

Abb. 13: 1-11: Objekt 20
13. kép: 1-11: 20. objektum

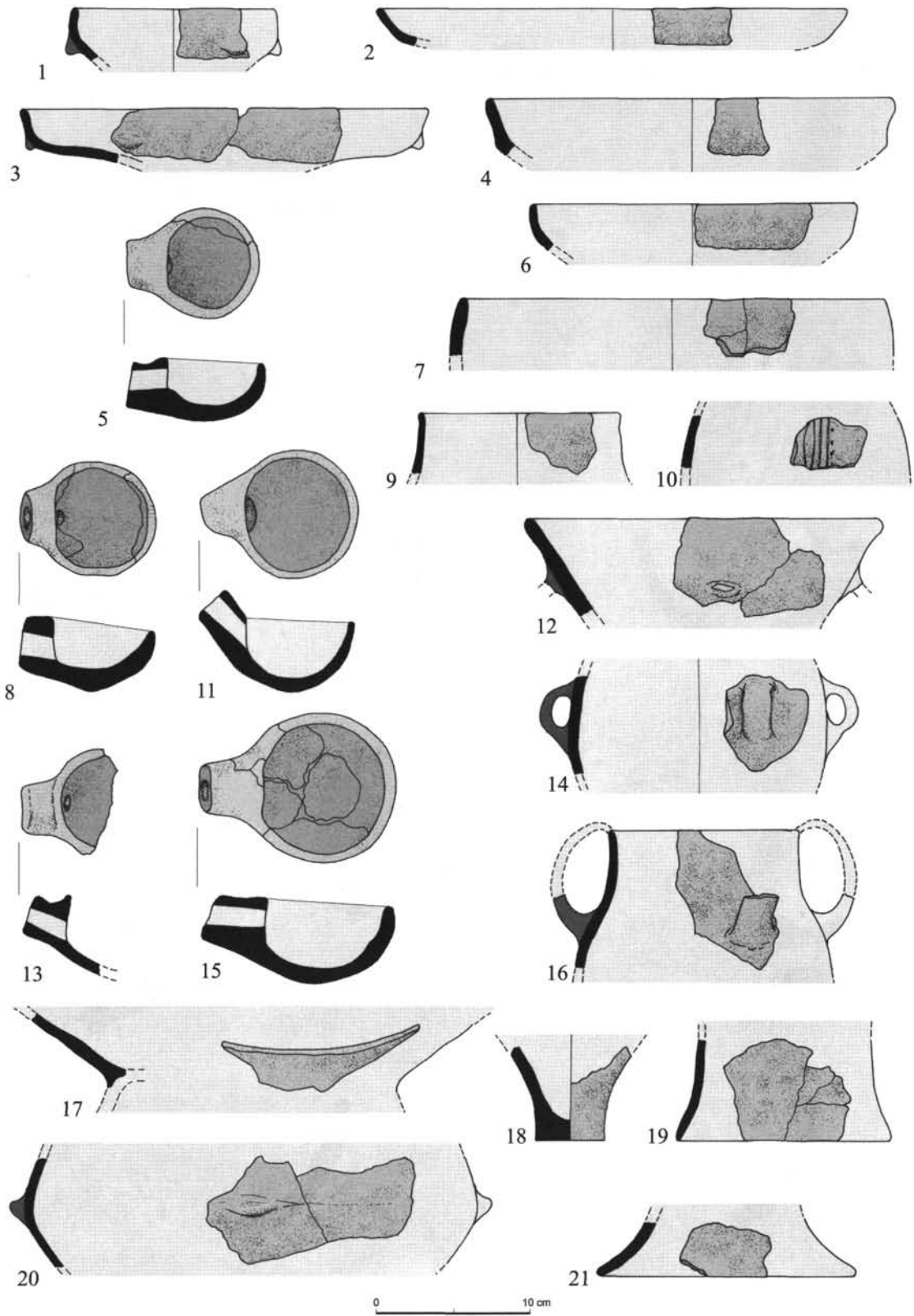

Abb. 14: 1-21: Objekt 23
14. kép: 1-21: 23. objektum

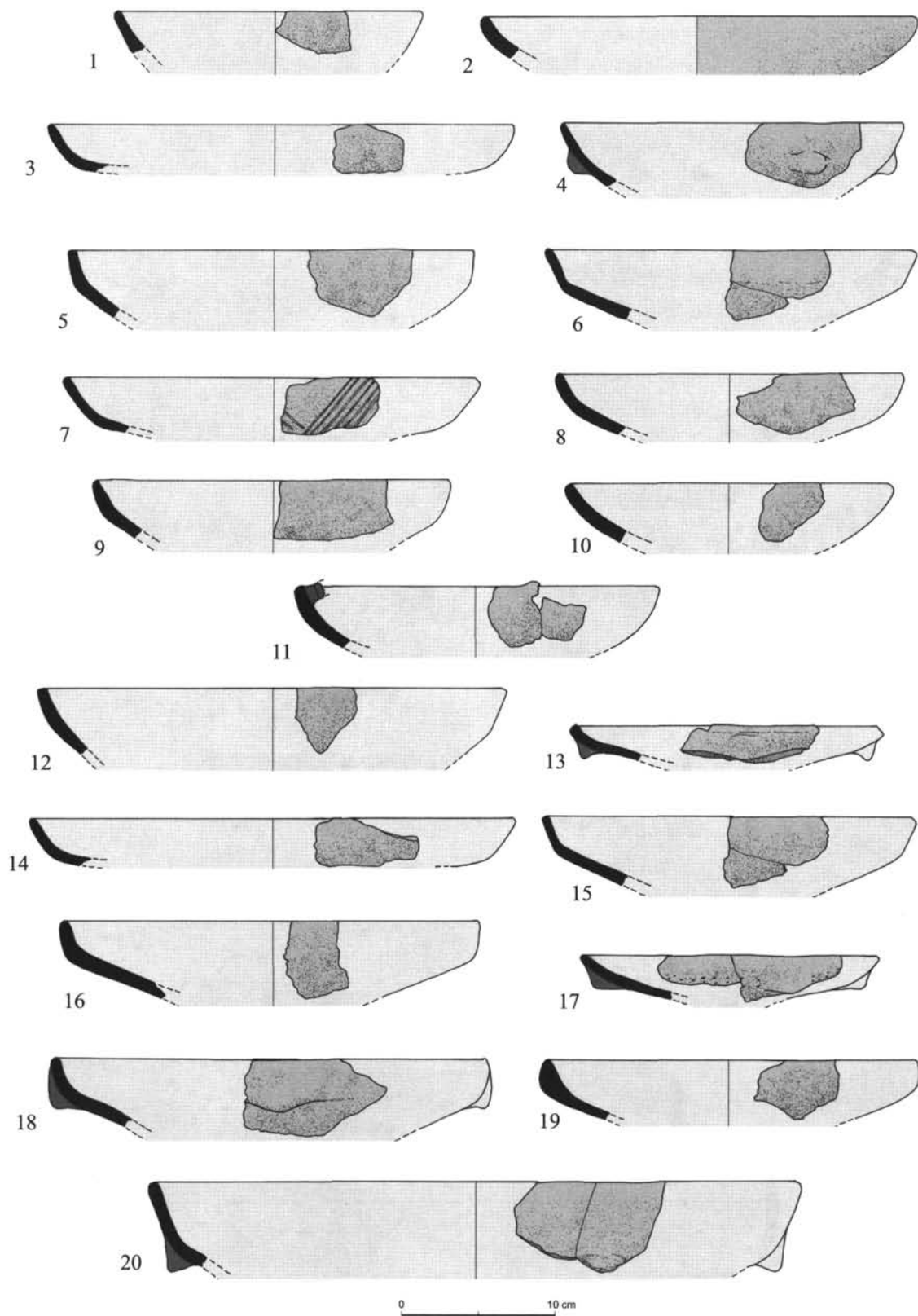

Abb. 15: 1-20: Objekt 25
15. kép: 1-20: 25. objektum

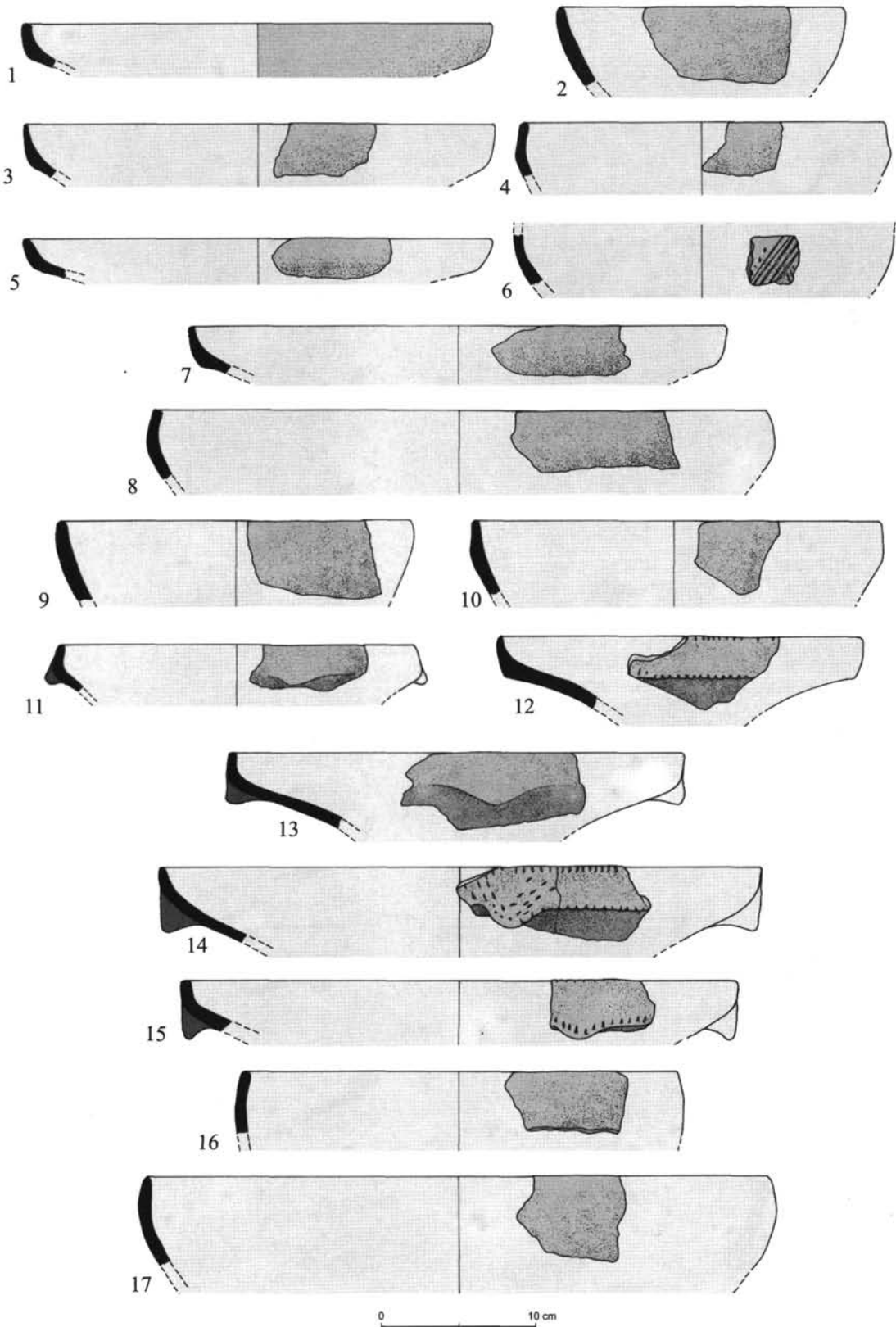

Abb. 16: 1-17: Objekt 25
16. kép: 1-17: 25. objektum

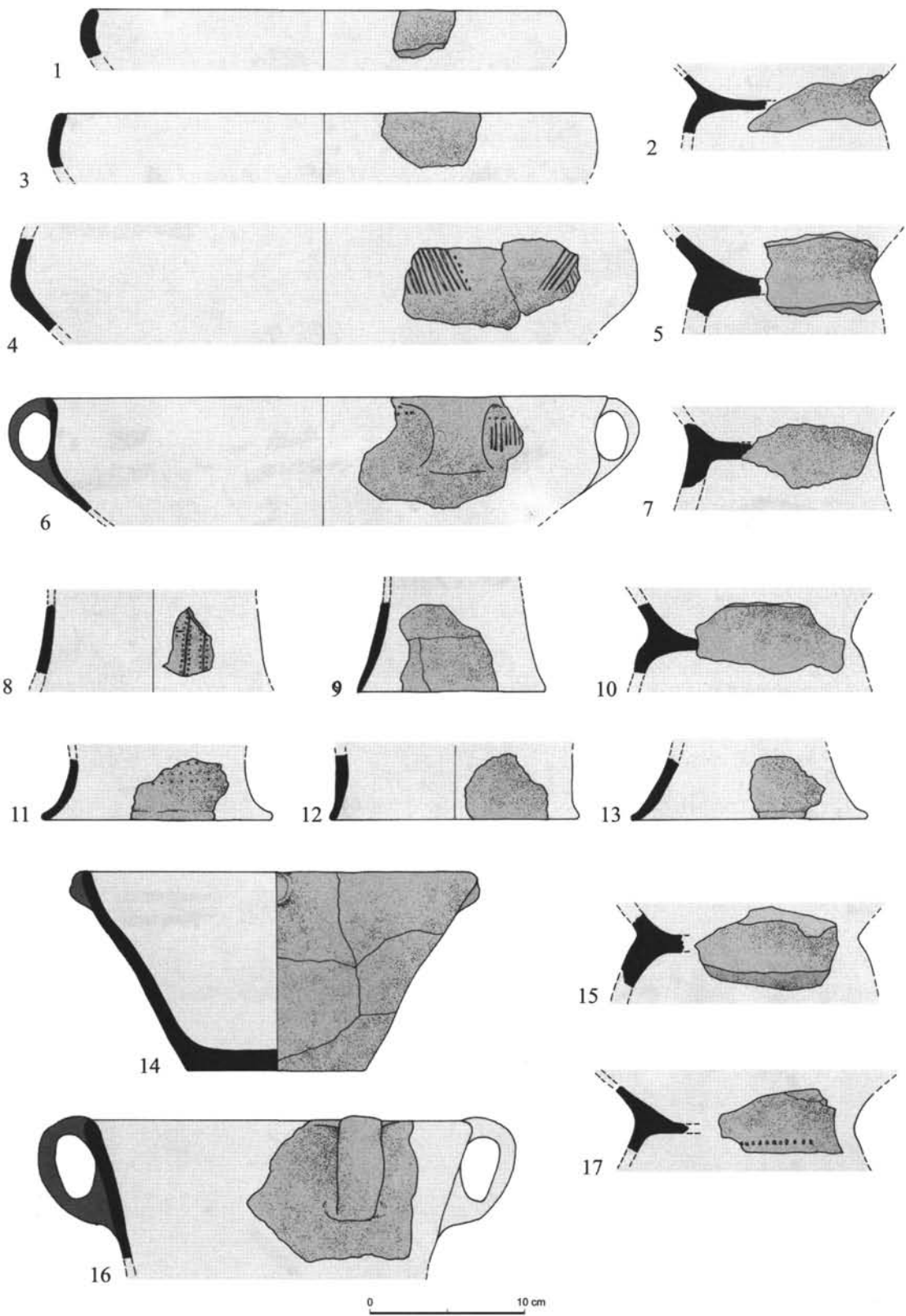

Abb. 17: 1-17: Objekt 25
17. kép: 1-17: 25. objektum

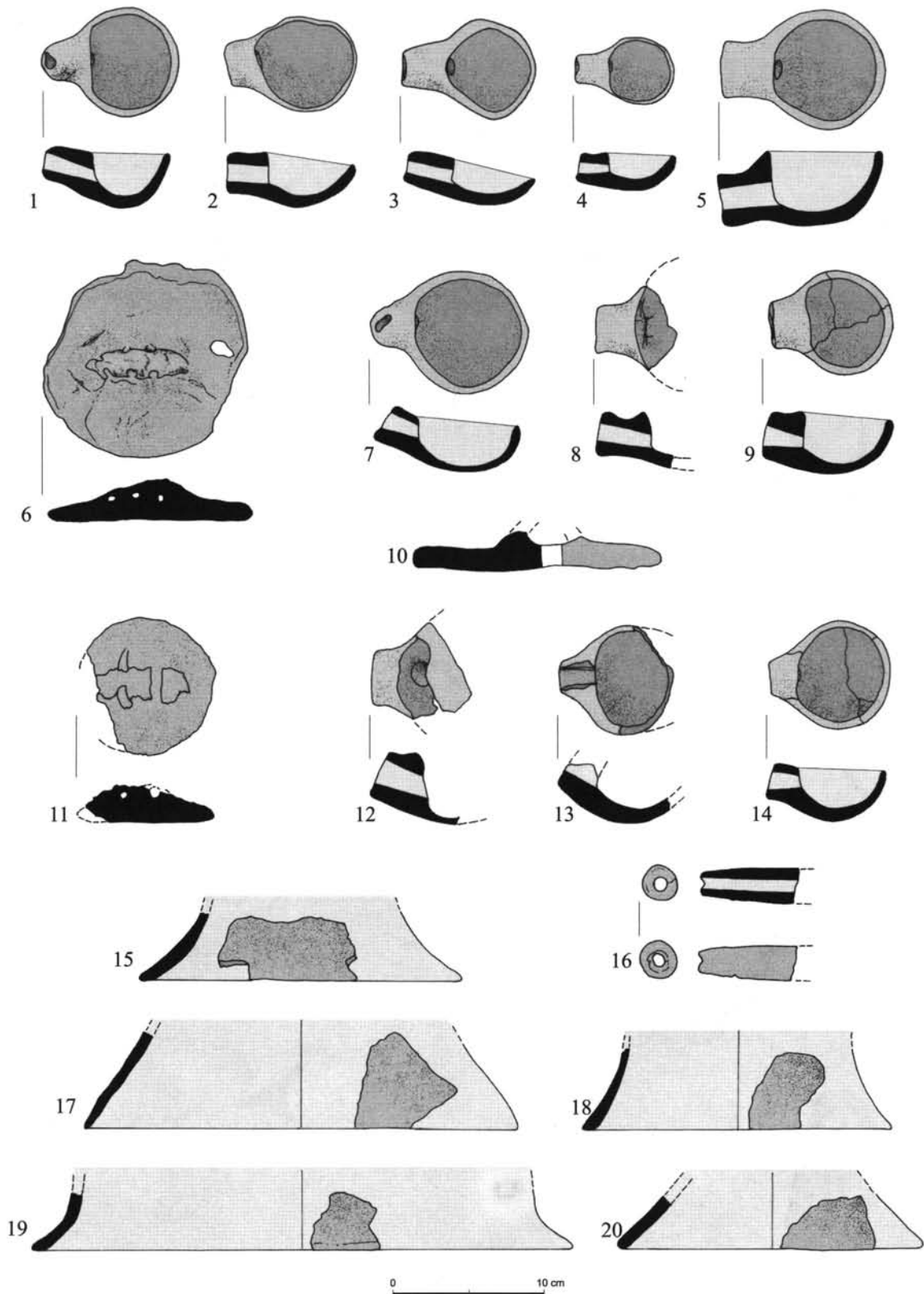

Abb. 18: 1-20: Objekt 25
18. kép: 1-20: 25. objektum

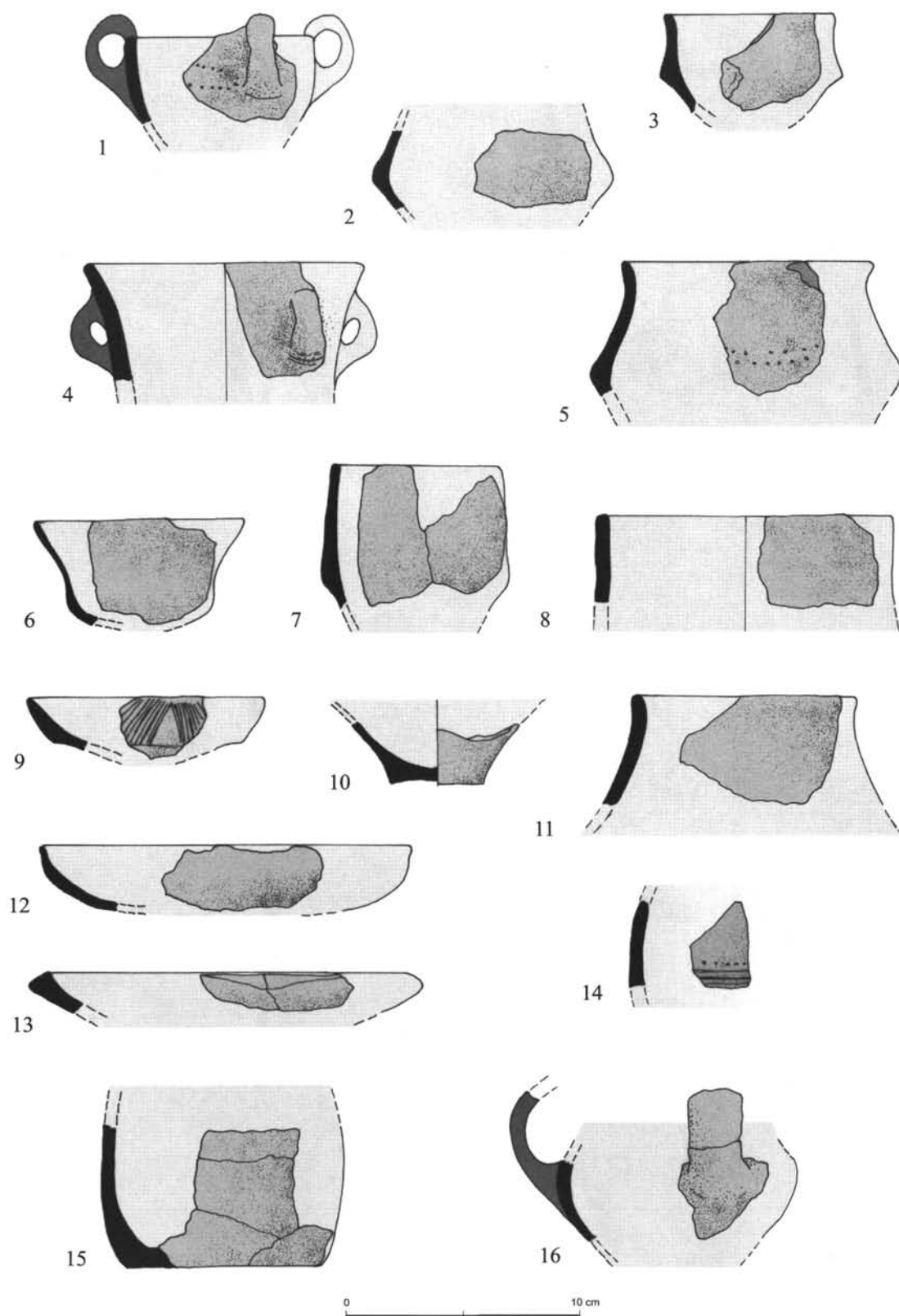

Abb. 19: 1-16: Objekt 25
19. kép: 1-16: 25. objektum

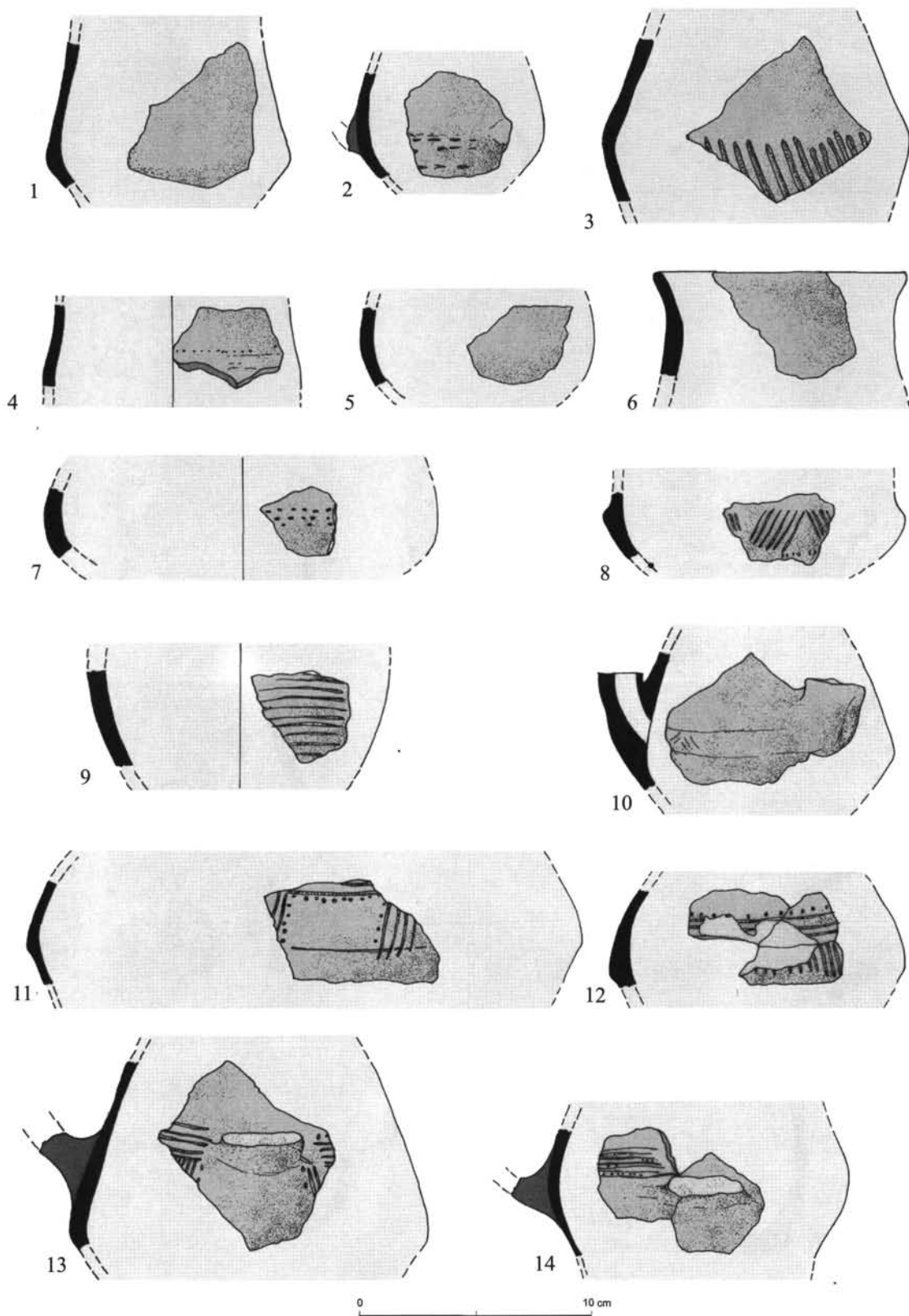

Abb. 20: 1-14: Objekt 25
20. kép: 1-14: 25. objektum

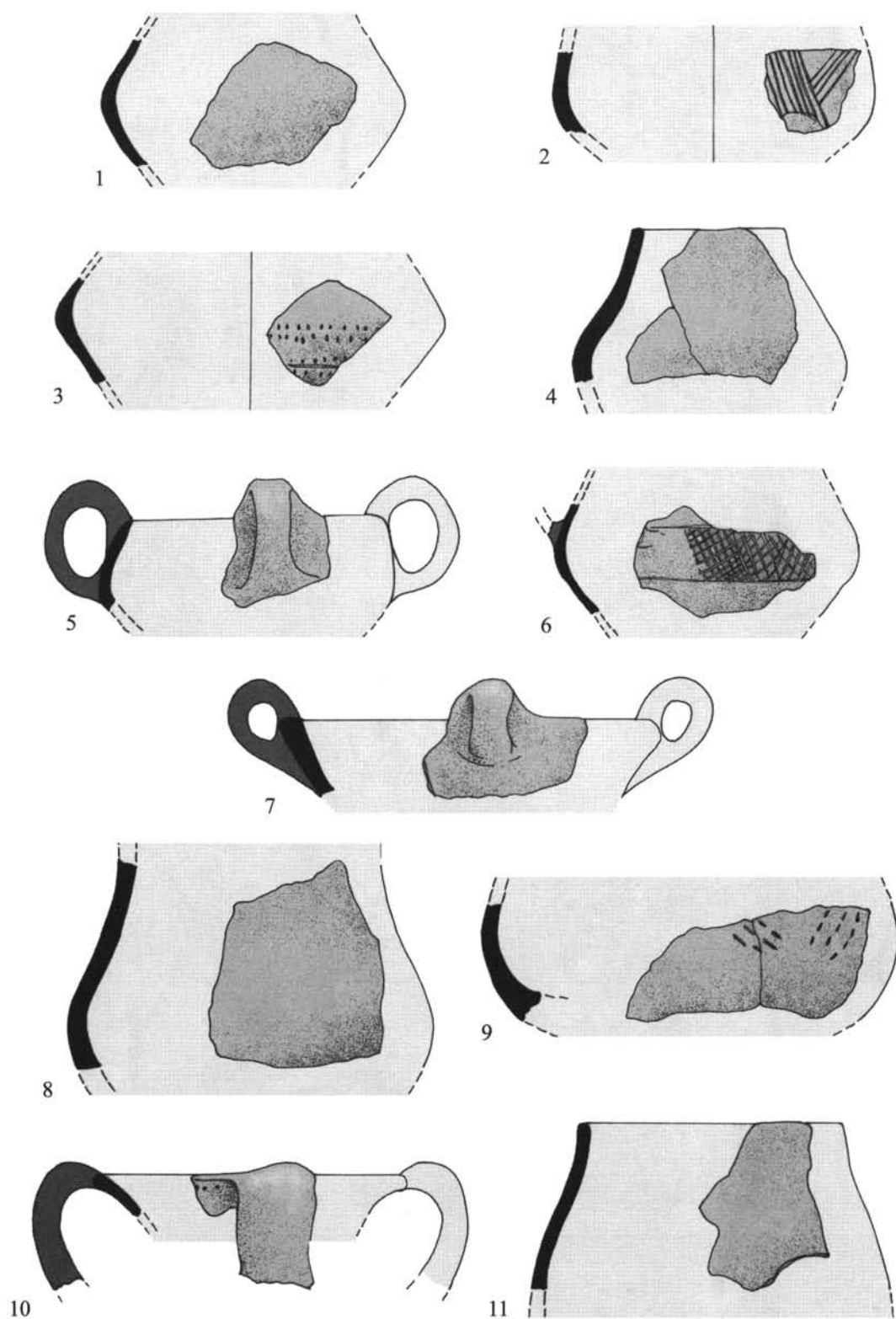

Abb. 21: 1-11: Objekt 25
21. kép: 1-11: 25. objektum

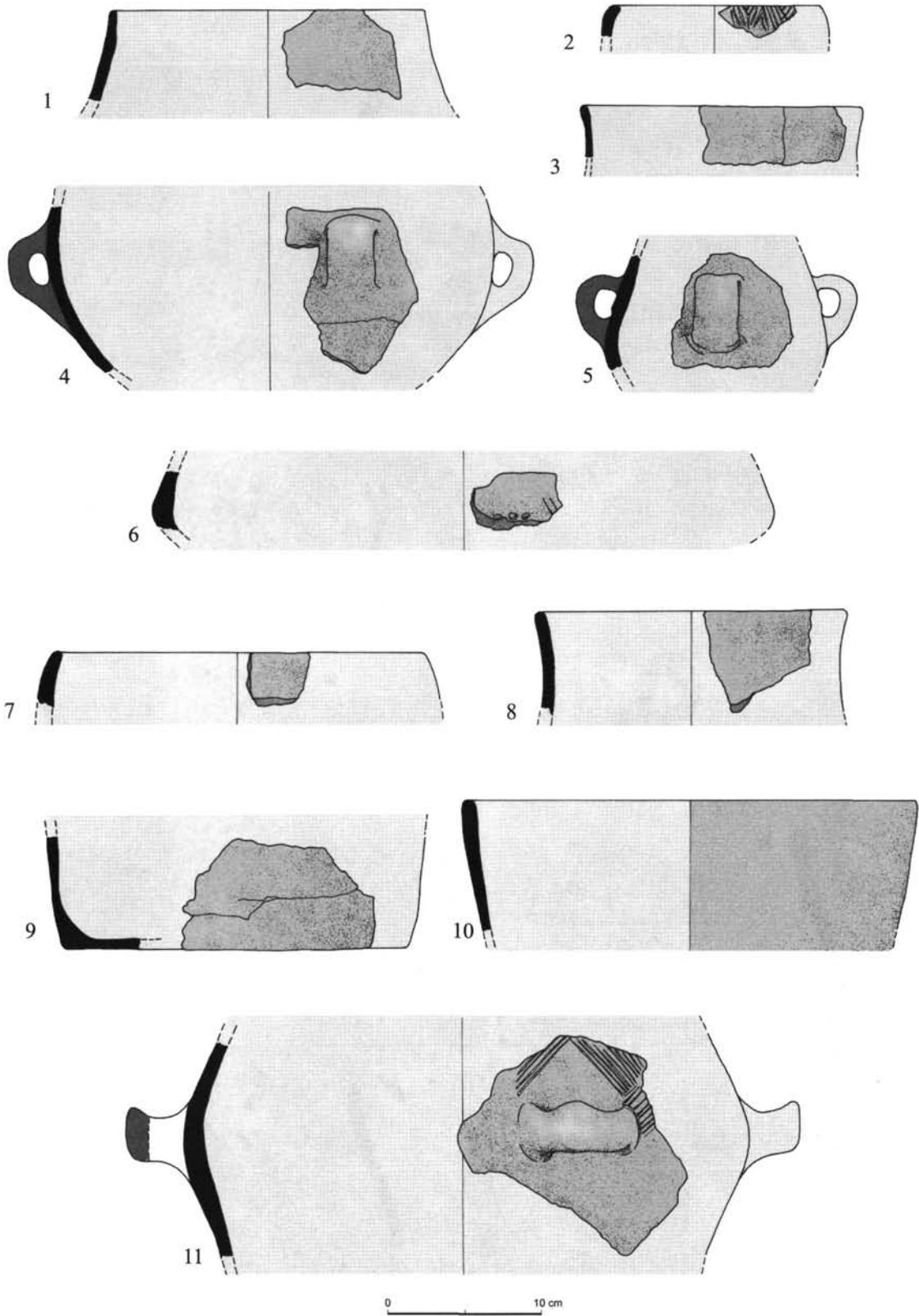

Abb. 22: 1-11: Objekt 25
22. kép: 1-11: 25. objektum

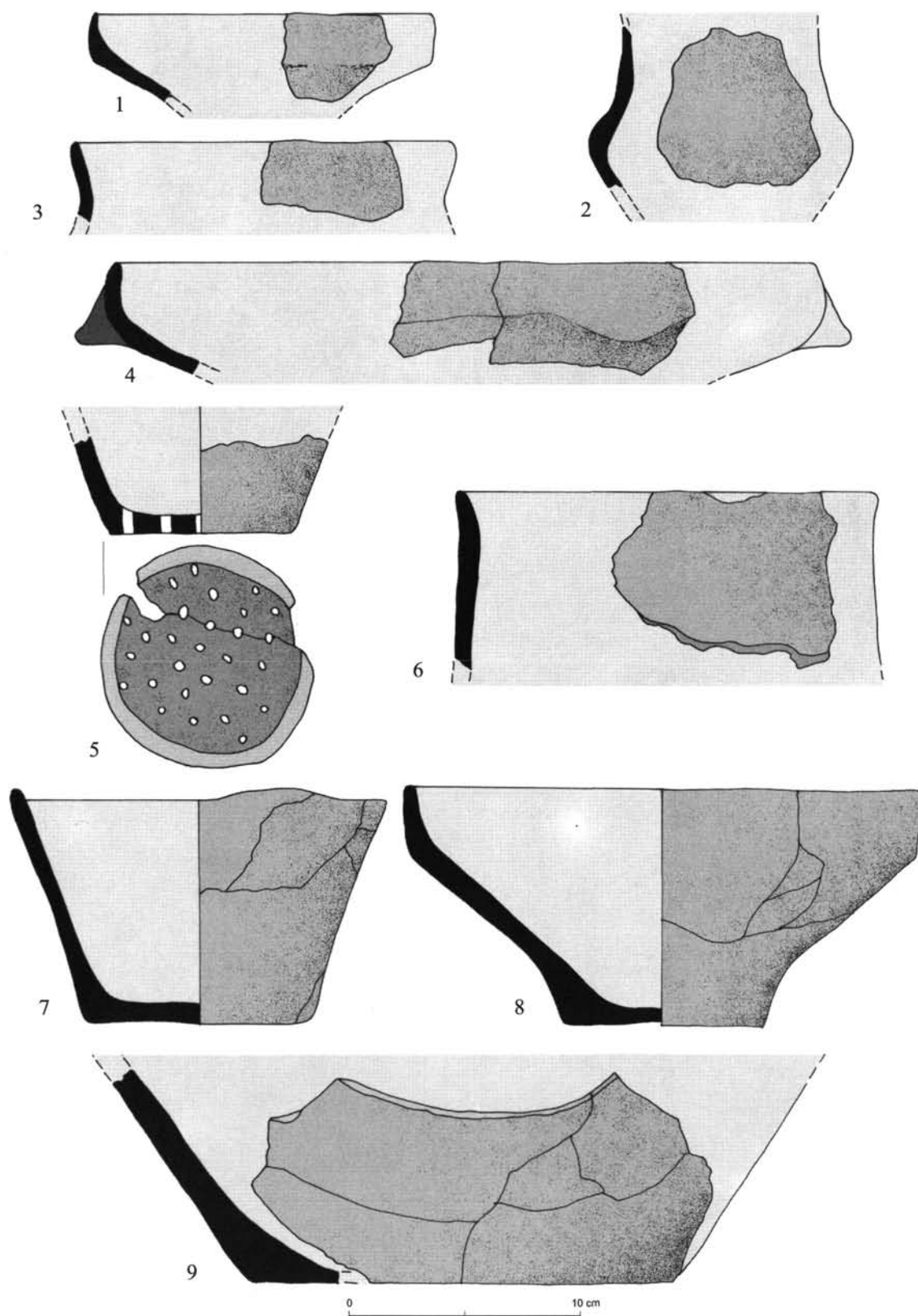

Abb. 23: 1-9: Objekt 31
23. kép: 1-9: 31. objektum

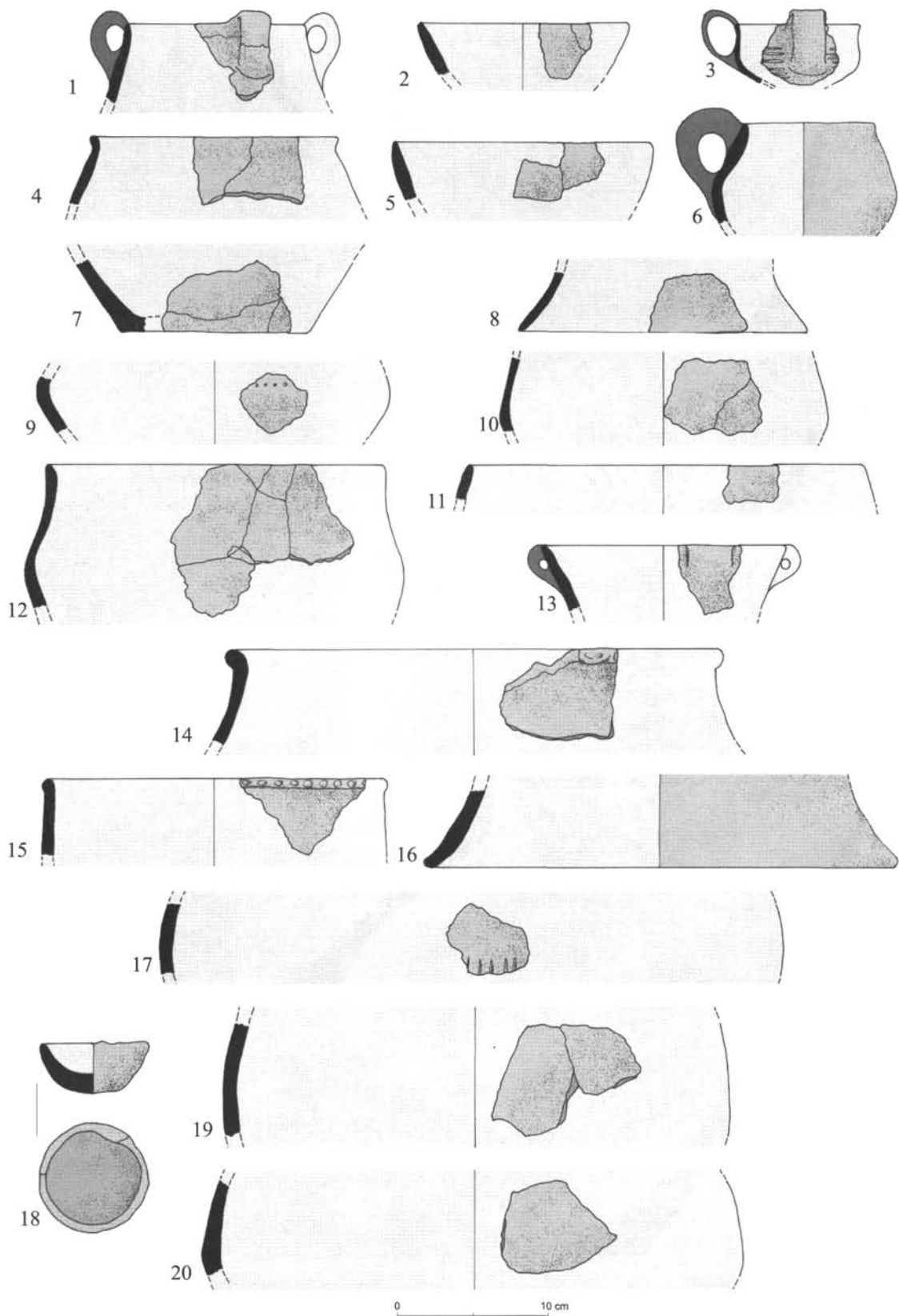

Abb. 24: 1-5, 7-17, 19: Objekt 33; 6, 18, 20: Objekt 18
 24. kép: 1-5, 7-17, 19: 33. objektum; 6, 18, 20: 18. objektum

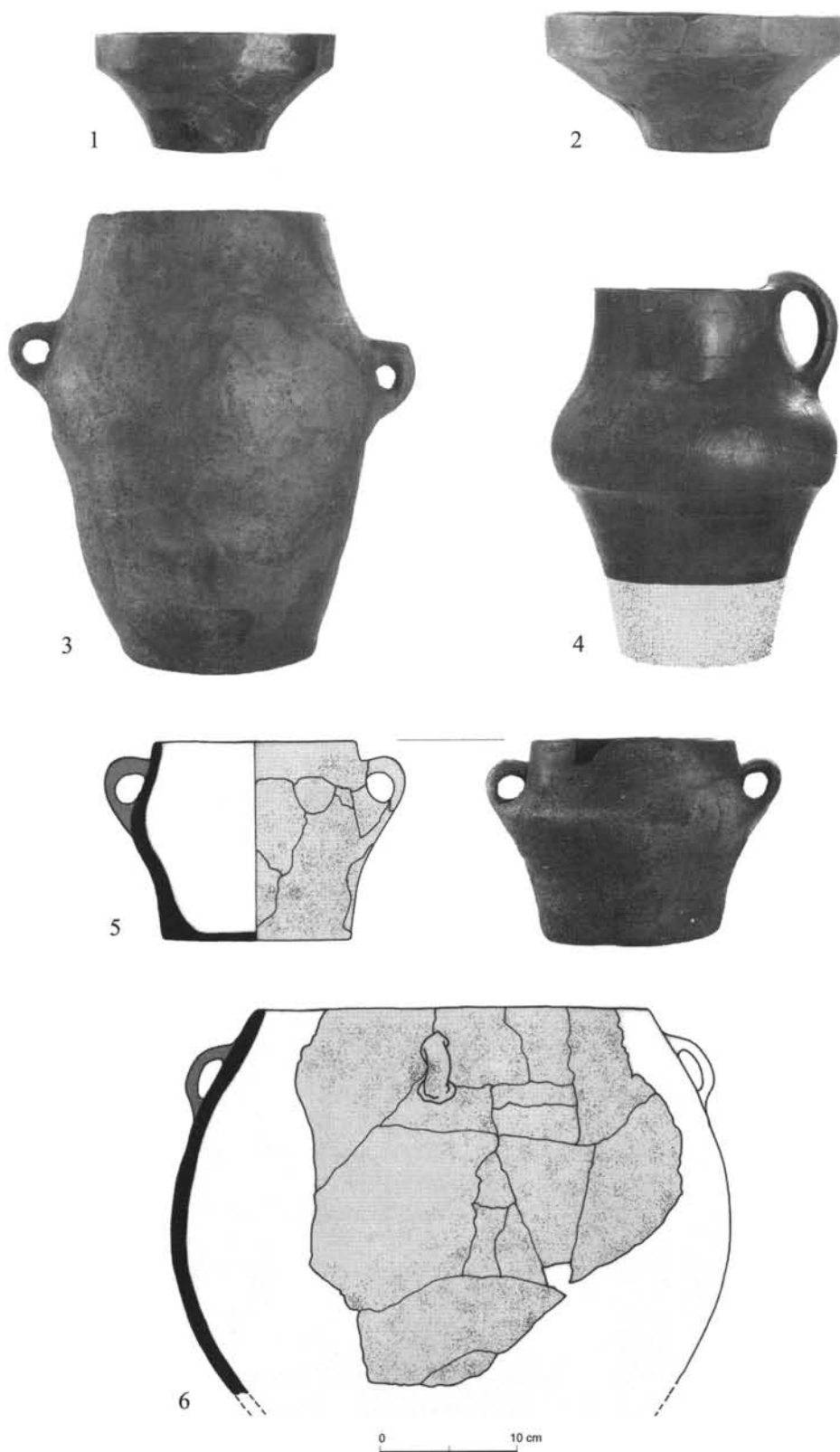

Abb. 25: 1, 3, 4: Objekt 20; 2, 6: Objekt 31; 5a-b: Objekt 23
25. kép: 1, 3, 4: 20. objektum; 2, 6: 31. objektum; 5a-b: 23. objektum

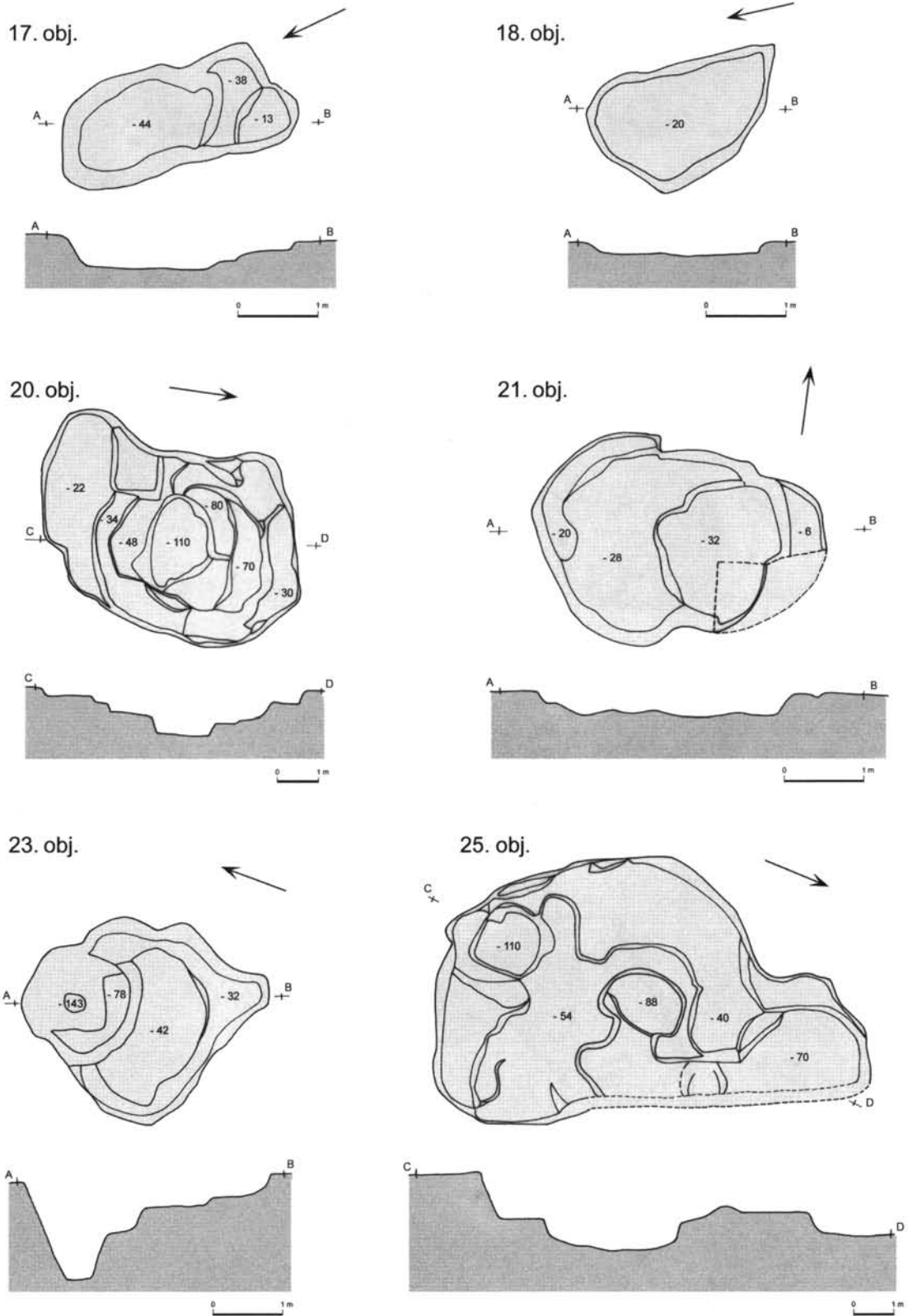
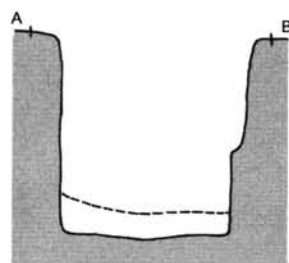
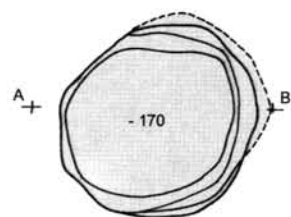

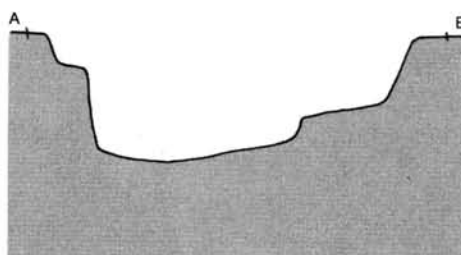
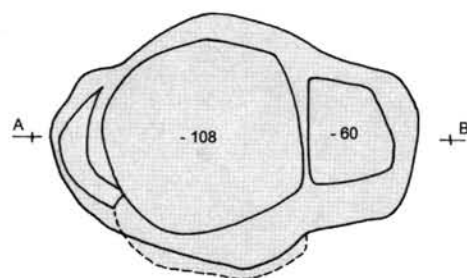
Abb. 26: 1: Objekt 17; 2: Objekt 18; 3: Objekt 20; 4: Objekt 21; 5: Objekt 23; 6: Objekt 25
 26. kép: 1: 17. objektum; 2: 18. objektum; 3: 20. objektum; 4: 21. objektum; 5: 23. objektum; 6: 25. objektum

28. obj.

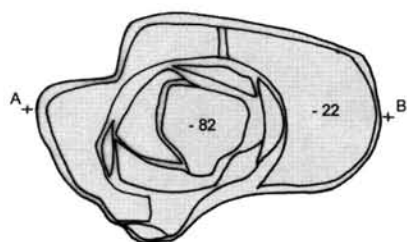
0 1m

29. obj.

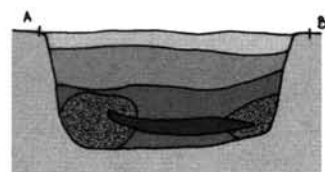
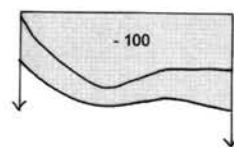
0 1m

31. obj.

0 1m

33. obj.

0 1m

Abb. 27: 1: Objekt 28; 2: Objekt 29; 3: Objekt 31; 4: Objekt 33
27. kép: 1: 28. objektum; 2: 29. objektum; 3: 31. objektum; 4: 33. objektum

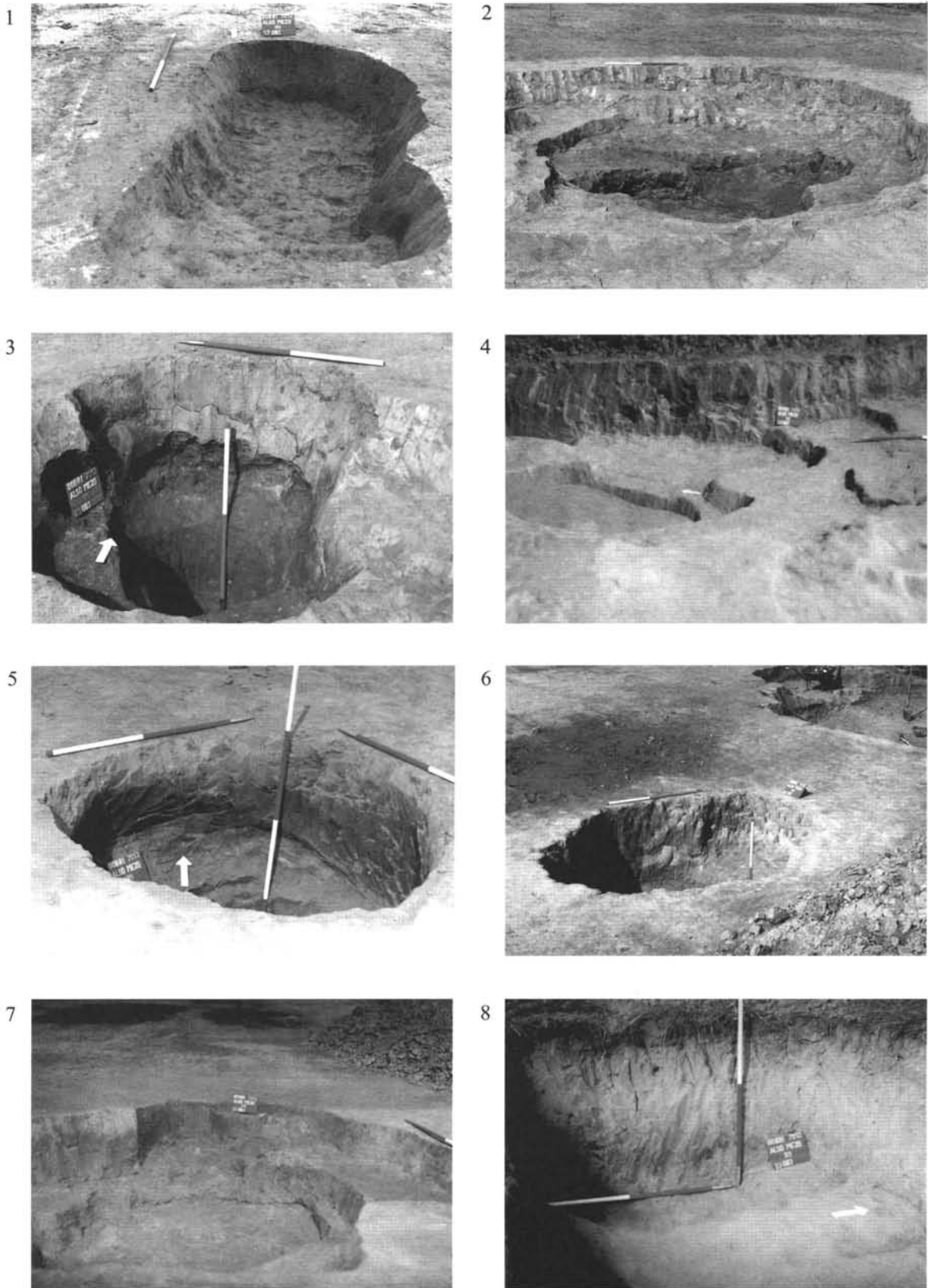

Abb. 28: 1: Objekt 17; 2: Objekt 20; 3: Objekt 23; 4: Objekt 25; 5: Objekt 28; 6: Objekt 29; 7: Objekt 31; 8: Objekt 33
 28. kép: 1: 17. objektum; 2: 20. objektum; 3: 23. objektum; 4: 25. objektum; 5: 28. objektum; 6: 29. objektum; 7: 31. objektum; 8: 33. objektum

Kvassay Judit – Kiss Viktória – Bondár Mária

Őskori és középkori település emlékei Zalaegerszeg-Ságod–Bekeháza lelőhelyen

1. A lelőhely és kutatása

(Kvassay Judit)

Zalaegerszeg határának északi szélén, Ságod településrész belterületétől nyugatra, Bekeháza-pusztá déli végében, a Szentmártoni-patak bal partján fekszik a 76 sz. főút Zalaegerszeg északi elkerülő nyomvonala által érintett lelőhely. A patakra enyhén lejtő domboldalon, az előzetes terepbejárás alkalmával (HORVÁTH – H. SIMON – KVASSAY 1999) egy északnyugat–délkeleti hossz tengelyű, 350×150–180 méteres területen, elszórtan lehetett őskori (Lengyeli kultúra) és középkori edénytöredékeket gyűjteni (1. kép 1–2.).

Az útépités a lelőhely középső részét érintette, ahol 2002. április 10. és május 10. között Kvassay Judit¹ vezette a Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága megelőző régészeti feltárását (KVASSAY 2003). A feltáráshoz kijelölt terület északkeleti harmadában, a domb tetején húzott 1, 2, 3, 8. kutatóárkokban objektum nem jelentkezett, csak a humusz aljában bukkant elő kevés, apró, őskori és Árpád-kori edénytöredék, egy kis kovakő eszköz, valamint pattinték. Hasonlóképp negatívnak bizonyult a terület délnyugati szélén, a domb aljában nyitott 4. kutatóárkunk (1. kép 3.), ahol mindössze 1-1 bronzkori, illetve Árpád-kori kerámiadarabot találtunk. A domb derekán, 1700 m² felületen, teljes feltáráshoz került sor, aminek keretében több korszaknak, közvetlenül a 30 cm vastag humuszréteg alatt jelentkező, elszórtan elhelyezkedő településnyomai bukkantak napvilágra (2. kép). A kibontott 31 objektum közül egy gödör (23. objektum) a középső rézkori Balaton-Lasinja kultúra, egy másik (2. objektum) a késő rézkori Badeni kultúra leleteit tartalmazta. Hat gödörből (7, 8, 11, 14, 22, 28. objektum) és két cölöplyukból (13, 29. objektum) a középső bronzkori Veteřov kultúrához sorolható anyag került elő. Árpád-kori kerámiát két gödörben (3, 25. objektum) és egy cölöplyukban (24. objektum) találtunk, és ugyanennek

a korszaknak jellegzetes építménye a külső kemence maradványa (1, 15, 19, 20. objektum). A számos cölöplyuk közül 10, a kisebb gödrök közül pedig 3 darab jellegzetes, korhatározó leletet nem tartalmazott, így ezek bármelyik időszak településéhez tartozhattak. Egy gödörben (31. objektum) csak kovapattinték volt, ami alapján akár a rézkori, akár a bronzkori településjelenségekhez sorolható.

A nagy kiterjedésű, a napvilágra került leletanyag alapján igen izgalmasnak tekinthető lelőhelynek valamivel kevesebb, mint egy tizedét érintette az ásás. Így, a feltárt felület alapján, az egyes kultúrák tekintetében, településtörténeti következtetéseket, sajnos, nem lehet levonni. A Balaton-Lasinja kultúra leletei alátámasztják, hogy ez a középső rézkori népesség rendkívül sűrűn lakta megyénk vidékét. A Badeni kultúra anyagának előkerülése segít abban, hogy a kultúra Zala megyei elterjedését jobban megismerjük. A Veteřov kultúra emlékeinek megjelenése vidékünkön fontos új adatot szolgáltat a Délnyugat-Dunántúl középső bronzkori történetéhez. Az Árpád-kori leletek pedig Zalaegerszeg és környéke középkori topográfájának finomítását teszik lehetővé.

A leletanyag a Zalaegerszegi Göcseji Múzeum Régészeti Gyűjteményében található (ltsz.: M.2003.7.1.1–M.2003.7.27.1.).

2. Objektumleírások

(Kvassay Judit)

A feltárás során napvilágra került leletek részletes ismertetése és értékelése az objektumleírások után, koronként különválasztva található.

1. objektum: Árpád-kori külső kemence (3. kép)

Az 5. kutatóárok déli végében, kerek gödör (1. objektum) sötétszürke, paticosos foltja jelentkezett, amelyből már humuszolása során is kerültek elő

edénytöredékek. A sekély, mindössze 7–8 cm mély objektum keményre tömörült, barna betöltésében foltokban sűrűsödve sok faszénzemcsét és paticsdarabot lehetett megfigyelni. Északi szélébe ástak egy ívelt oldalú, kerek, 38 cm átmérőjű cölöplyukat (20. objektum), amely 14 cm-re mélyedt a gödör aljába. A bontás során déli irányban nagyobbak, oválisnak, és mélyebbnek bizonyult a gödör (hossztengely: észak–dél; hosszúság 426 cm; szélesség: 280 cm; mélység: 60 cm). A sekély északi szél után menetelesen mélyül, oldalai íveltek. Déli szélén kemence (15. objektum) maradványai bukkantak elő. A délnyugati és északi szélén bolygatott kemencének az előtér szerepét betöltő gödör felé lejtő sütőfelülete 4 cm vastagon égett át. Boltozatának indítását nem lehetett megfigyelni, mert a kemence déli felét egy sekély, lelet nélküli beásás bolygatta meg, amely csak a sütőfelület alatti, foltokban átégett agyagot hagyta érintetlenül. A kemence megmaradt része kelet–nyugat hossz tengelyű, ovális, 84×78 cm, a bontási szinttől 12 cm mély. A kemence előtt egy északnyugat–délkeleti hossz tengelyű, 220×120 cm-es, ovális alakú, meredek oldalú, 70 cm mély, erősen faszenes betöltésű gödör (19. objektum) helyezkedett el. Ez a meredek oldalú beásás megbolygatta a kemence száját és az előtér gödrének délkeleti szélét. A beásás korát a betöltésből előkerült ívelt szárú, 14. századi sarkantyú határozza meg. A jelentős mennyiségben talált rézkori és bronzkori kerámia arra mutat, hogy a középkori objektumokkal őskori gödröket bolygathattak meg.

Leletek az objektum foltjából: a Balaton-Lasinja (ltsz.: M.2003.7.8.2, 4.) és a Veteřov kultúrába sorolható edénytöredékek (ltsz.: M.2003.7.8.1, 3, 5.), kovakő eszköz és pattinték (ltsz.: M.2003.7.8.8–9.), továbbá jellegzetes Árpád-kori fazékdarabok (ltsz.: M.2003.7.8.6–7.). Az objektum betöltéséből: néhány Balaton-Lasinja cserép (ltsz.: M.2003.7.9.9–10.) mellett sok Veteřov edénytöredék (ltsz.: M.2003.7.9.1–8; M. 2003.7.18.1–2; 18. kép 6.) és egy bronz karika (ltsz.: M.2003.7.9.12.), egy apró római kori edénytöredék (ltsz.: M.2003.7.9.11.), Árpád-kori edénytöredékek (ltsz.: M.2003.7.9.13–36; M.2003.7.18.3; 20. kép 1–7.), agyaggolyók töredékei (ltsz.: M.2003.7.9.37–38.), töredékes kovácsoltvas szög (ltsz.: M.2003.7.9.39.), őrlőkődarabok (ltsz.: M.2003.7.9.41–43.) és kvarcit kavicsok (ltsz.: M.2003.7.9.44.), továbbá a 19. gödör betöltéséből egy töredékes sarkantyú (ltsz.: M.2003.7.9.40; 21. kép 7.).

2. objektum: gödör, Badeni kultúra

Az 5. kutatóárok közepén, elmosódó szélű, barna folt jelentkezett, amelynek humuszolásokor már edénytöredékek is kerültek elő. Betöltése keményre tömörült, morzsalékos, barna volt. A kibontott

objektum észak–déli hossz tengelyű, tojásdad alakú, 140×94 cm-es, a bontási szinttől 20 cm mély kis gödörnek bizonyult. Oldalai egyenesen szűkültek, alja észak felé emelkedően ívelt volt (4. kép 1.).

Betöltésében a Badeni kultúrára jellemző edénytöredékeket (ltsz.: M.2003.7.10.1–30; 10. kép) és egy kőbalta töredéket (ltsz.: M.2003.7.10.31; 22. kép 4.) találtunk.

3. objektum: gödör, Árpád-kor

Az 5. kutatóárok középső részén jelentkezett az északnyugati részen sötét, határozott, paticsos, a többi részen elmosódó szélű foltja. Betöltése barna, humuszos, keményre tömörült, erősen paticsos volt. Kibontás után észak–északkelet–dél–délnyugati hossz tengelyű, tojásdad alakú, 280×260 cm-es, a bontási szinttől 38 cm mély gödörnek bizonyult (4. kép 2.). Oldalai egyenesen szűkültek, alja ívelt volt.

Betöltésében a nagymennyiségű paticsdarabon és kavicsos kívül két, a Veteřov kultúrához tartozó oldaltöredéket (ltsz.: M.2003.7.11.1–2.) és néhány Árpád-kori edénytöredéket (ltsz.: M.2003.7.11.3–4.) találtunk.

4. objektum: cölöplyuk

A 6. kutatóárok északi felében jelentkezett barna, határozott foltja. Sárgásbarna, humuszos, keményre tömörült betöltésében leletet nem találtunk. A 30 cm átmérőjű, a bontási szinttől 32 cm mély, kerek objektum kihegyezett végű cölöp helye volt (4. kép 3.).

5. objektum: gödör

A 6. kutatóárok déli felében jelentkezett sötét, határozott foltja. Barna, humuszos, keményre tömörült, enyhén faszenes betöltésében leletet nem találtunk. Az északkelet–délnyugati hossz tengelyű, 80×64 cm-es, amorf gödör a bontási szinttől mindössze 8 cm-re mélyedt az altalajba. Északi oldala egyenesen szűkült, déli oldala ívelt, alja pedig lapos volt (4. kép 4.).

6. objektum: cölöplyuk

A 6. kutatóárok déli felében jelentkezett barna, határozott foltja. Világosbarna-sárga kevert betöltésében leletet nem találtunk. A kelet–nyugati hossz tengelyű, 44×38 cm-es, tojásdad alakú cölöplyuk a bontási szinttől 14 cm-re mélyedt az altalajba. Oldala és alja ívelt volt (4. kép 5.).

7. objektum: gödör, Veteřov kultúra

A 7. kutatóárok középső részén jelentkezett sötét, paticsos, elmosódó szélű foltja, amelyből már a humuszolása során kerültek elő edénytöredékek. Betöltésében sárga, lelet nélküli, valamint barna, kevés leletet

tartalmazó agyag és szürke, faszenes, paticsos, sok leletet tartalmazó rétegek váltakoztak. A kelet–nyugati hossztengegyű, 300×240 cm-es, ovális gödör alját a bontási szinttől 112 cm-re találtuk meg. Oldalai egyenesen szűkültek, alja lépcsős volt (5. kép 1.).

Betöltésében a Veteřov kultúra edénytöredékeit (ltsz.: M.2003.7.12.1–M.2003.7.13.54; 11–17. kép, 18. kép 1–5, 9–10.), kovakő eszközöket és pattintékokat (ltsz.: M.2003.7.13.55–60; 22. kép 5–10.), valamint eszközként használt kavicsokat (ltsz.: M.2003.7.13.61–64.) találtunk. A néhány, apró, jellegzetes vonal- és rádlis díszítésű fazékoldal (ltsz.: M.2003.7.13.54.) minden bizonnyal a szomszédos, 24. sz. Árpád-kori objektumból került a bronzkori gödör betöltésébe.

8. objektum: gödör, Veteřov kultúra

A 7. kutatóárok északi felében, a 24. cölöplyukkal és a 25. gödörrel egybemosódva jelentkező foltja, amely az északi oldalon barna, elmosódó, a déli oldalon sötét, faszenes-paticsos, határozott volt. Az északnyugat–délkeleti hossztengegyű, tojásdad, 80×70 cm-es, a bontási szinttől 19 cm mély objektum oldala egyenesen szűkült, alja lépcsőzetes volt (5. kép 2.).

Betöltésében mindössze egyetlen, apró Veteřov edénytöredék (ltsz.: M.2003.7.14.1.) volt.

9. objektum: cölöplyuk

A 9. szelvény délkeleti sarkában jelentkező barna, határozott, faszenes-paticsos foltja. Sötétbarna, laza, faszenes-paticsos betöltésében leletet nem találtunk. A kelet–nyugati hossztengegyű, ovális, 50×40 cm-es objektum a bontási szinttől 14 cm-re mélyedt az altalajba. Oldala és alja ívelt volt (5. kép 3.).

10. objektum: cölöplyuk

A 9. szelvény keleti szélénél jelentkező határozott, barna, faszenes-paticsos foltja. Sötétbarna, keményre tömörült, erősen faszenes-paticsos betöltésében leletet nem találtunk. A 40 cm átmérőjű, kerek, a bontási szinttől 10 cm mély cölöplyuk oldala és alja ívelt volt (5. kép 4.).

11. objektum: gödör, Veteřov kultúra

A 12. szelvényben jelentkező barna, paticsos, elmosódó szélű foltja. Sötét barnásszürke, erősen faszenes, paticsos, laza betöltésében sok edénytöredéket találtunk. A 130×135 cm átmérőjű, kerek gödör a bontási szinttől 45 cm-re mélyedt az altalajba. Oldala függőleges, alja egyenes volt (6. kép 1.).

Betöltésében a Veteřov kultúra edénytöredékeit (ltsz.: M.2003.7.15.1–18; 19. kép 1–5, 7–8.), örlőkötőredéket (ltsz.: M.2003.7.15.19.) és eszközként használt kavicsokat (ltsz.: M.2003.7.15.19–21.) találtunk.

12. objektum: gödör

A 14. szelvény déli felében jelentkező barna, enyhén paticsos, határozott foltja (nyugati szélét a humuszoskor elnyeste a gép). Sötétbarna, enyhén paticsos, laza betöltésében leletet nem találtunk. A kelet–nyugati hossztengegyű, ovális, 60×45 cm-es gödör mindössze 8 cm-re mélyedt az altalajba a bontási szinttől. Oldala ívelt, alja lapos volt (5. kép 5.).

13. objektum: cölöplyuk, Veteřov kultúra

A 14. szelvény közepén jelentkező elmosódó szélű, barna foltja. Betöltése sötétbarna, keményre tömörült volt. Az észak–déli hossztengegyű, tojásdad, 52×57 cm-es cölöplyuk a bontási szinttől 12 cm-re mélyedt az altalajba. Oldala ívelt, alja lapos volt (6. kép 2.). Foltjának nyesésekor találtunk egy Veteřov edénytöredéket (ltsz.: M.2003.7.16.1.).

14. objektum: gödör, Veteřov kultúra

A 14. szelvény északi felében jelentkező határozott, barna, enyhén paticsos foltja. Betöltése sötétbarna, keményre tömörült volt. A kelet–nyugati hossztengegyű, ovális, 86×60 cm-es gödör a bontási szinttől mindössze 6 cm-re mélyedt az altalajba. Oldala egyenesen szűkült, alja lapos volt (6. kép 3.).

Foltjának nyesésekor találtunk néhány Veteřov edénytöredéket (ltsz.: M.2003.7.17.1–2.).

15. objektum leírását ld. az 1. objektumnál.

16. objektum: cölöplyuk

A 14. szelvény déli felében jelentkező elmosódó szélű, barna foltja, északkeleti negyedében egy 15 cm átmérőjű, erősen faszenes résszel. Sötétbarna, keményre tömörült betöltésében leletet nem találtunk. A kelet–nyugati hossztengegyű, tojásdad alakú, 45×40 cm-es, a bontási szinttől 16 cm mély cölöplyuk oldala egyenesen szűkült, alja lapos volt (6. kép 4.).

17. objektum: cölöplyuk

A 13. szelvény nyugati felében jelentkező határozott, szürke foltja. Sötétbarna, keményre tömörült betöltésében leletet nem találtunk. A 20 cm átmérőjű, kerek cölöplyuk a bontási szinttől mindössze 7 cm-re mélyedt az altalajba. Oldala és alja ívelt volt (6. kép 5.).

18. objektum: gödör

A 14. szelvény északi felében jelentkező sötét, határozott foltja. Sötétbarna, laza betöltésében leletet nem találtunk. Az északnyugat–délkeleti hossztengegyű, ovális, 126×80 cm-es gödör a bontási szinttől 42 cm-re mélyedt az altalajba. Északi felén oldala egyenesen szűkült, déli felén enyhén ívelt. Alja is íves volt (6. kép 6.).

19. objektum leírását ld. az 1. objektumnál.

20. objektum leírását ld. az 1. objektumnál.

21. objektum: cölöplyuk

A 13. szelvény keleti felében jelentkezett határozott, szürke foltja. Betöltésének felső 3 cm-e barna, enyhén faszenes, alsó 4 cm-e világossárga agyag volt. Bennük leletet nem találtunk. A 22 cm átmérőjű, kerek cölöplyuk mindössze 7 cm-re mélyedt az altalajba a bontási szinttől. Oldala és alja ívelt volt (6. kép 7.).

22. objektum: gödör, *Veteřov kultúra*

A 16. szelvényben jelentkezett elmosódó szélű, barna, faszenes-paticsos foltja, melynek humuszolása során már találtunk edénytöredékeket. Betöltése sötét szürkésbarna, enyhén faszenes-paticsos, laza volt. Az északkelet–délnyugati hossztengetyű, amorf, 170×150 cm-es gödör a bontási szinttől 40 cm-re mélyedt az altalajba. Oldala egyenesen szűkült, alja egyenetlen volt (7. kép 1.).

Betöltésében a *Veteřov kultúra* edénytöredékeit (ltsz.: M.2003.7.20.1–13; 18. kép 8, 12; 19. kép 6, 9–10.), kovakő eszközöket és szilánkokat (ltsz.: M.2003.7.20.14–16; 22. kép 11–12.), valamint eszközként használt kavicsot (ltsz.: M.2003.7.20.17.) találtuk.

23. objektum: gödör, *Balaton-Lasinja kultúra*

A 15. és a 16. szelvény határán jelentkezett elmosódó szélű, barna, paticsos foltja, amelynek már humuszolása során találtunk edénytöredékeket. Laza betöltése barna, paticsos volt. A 180 cm átmérőjű, kerek gödör a bontási szinttől 75 cm-re mélyedt az altalajba. Oldala egyenesen szűkült, alja lapos volt (7. kép 2.).

Betöltésében a *Balaton-Lasinja kultúra* jellegzetes edénytöredékeit (ltsz.: M.2003.7.21.1–19; 8–9. kép.) és kovakő eszközöket (ltsz.: M.2003.7.21.20–22; 22. kép 1–3.) találtunk.

24. objektum: cölöplyuk, *Árpád-kor*

A 7. kutatóárok északi felében, a 8. cölöplyukkal és a 25. gödörrel egybemosódva jelentkezett határozatlan szélű, barna foltja. Keményre tömörült betöltése barna, faszenes-paticsos volt. A kelet–nyugati hossztengetyű, tojásdad, 50×38 cm-es cölöplyuk a bontási szinttől 19 cm-re mélyedt az altalajba. Oldala egyenesen szűkült, alja ívelt volt (5. kép 2.).

Betöltésében 2 *Árpád-kori* edénytöredék (ltsz.: M.2003.7.22.2–3.) mellett a *Veteřov kultúra* 1 apró edénytöredéke (ltsz.: M.2003.7.22.1.) került elő.

25. objektum: gödör, *Árpád-kor*

A 7. kutatóárok északi felében, a 8. és a 24. cölöplyukkal egybemosódva jelentkezett foltja, amelynek

északi része határozatlan szélű, barna, déli része sötét, faszenes-paticsos, határozott szélű volt. Humuszoláskor foltjában egy kis köeszköz bukkant elő. Betöltése sötétbarna, faszenes-paticsos, morzsalékos volt. Az objektum középső részén, erősen faszenes közegben igen sok edénytöredék és állatsont feküdt egy kupacban, keleti részén viszont foltokban gyengén átégett paticsdarabokat lehetett megfigyelni. A kelet–nyugati hossztengetyű, amorf, 210×140 cm-es gödör a bontási szinttől 32 cm-re mélyedt az altalajba. Oldala egyenesen szűkült, alja ívelt volt (5. kép 2.).

Foltjának nyesésekor egy kis kovakő pattintékot (ltsz.: M.2003.7.25.17.), betöltésében három *Veteřov cserép* (ltsz.: M.2003.7.25.1–3.) és eszközként használt kavicsok (ltsz.: M.2003.7.25.18–20.) mellett jellegzetes *Árpád-kori* edénytöredékeket (ltsz.: M.2003.7.25.4–16; 21. kép 1–6.) találtunk.

26. objektum: cölöplyuk

A 21. szelvényben jelentkezett határozott, világos szürkésbarna, enyhén paticsos foltja. Keményre tömörült, világos szürkésbarna betöltésében leletet nem találtunk. A 20 cm átmérőjű, kerek cölöplyuk a bontási szinttől 10 cm-re mélyedt az altalajba. Oldala és alja ívelt volt (7. kép 3.).

27. objektum: cölöplyuk

A 22. szelvény északi felében jelentkezett határozott, világos szürkésbarna, enyhén faszenes foltja. Keményre tömörült, világos szürkésbarna betöltésében leletet nem találtunk. A 18 cm átmérőjű, kerek cölöplyuk a bontási szinttől mindössze 6 cm-re mélyedt az altalajba. Oldala és alja íves volt (7. kép 4.).

28. objektum: gödör, *Veteřov kultúra*

A 22. szelvény déli felében jelentkezett elmosódó szélű, apró kerámia- és paticsdarabokkal pettyezett foltja. Keményre tömörült, világos sárgásbarna betöltésében csak néhány edénytöredék került elő. Az északkelet–délnyugati hossztengetyű, tojásdad, 70×48 cm-es gödör mindössze 2 cm-re mélyedt az altalajba. Oldala függőleges, alja lapos volt (7. kép 5.).

Betöltésében három *Veteřov* edénytöredék (ltsz.: M.2003.7.23.1–3.) mellett egy apró *Árpád-kori* cserepet (ltsz.: M.2003.7.23.4.) találtunk.

29. objektum: cölöplyuk, *Veteřov kultúra*

A 6. kutatóárok északkeleti sarkában jelentkezett elmosódó szélű, barna, faszenes foltja. Laza, barna, kissé faszenes betöltésében néhány apró edénytöredéket találtunk. A 35 cm átmérőjű, kerek cölöplyuk a bontási szinttől mindössze 6 cm-re mélyedt az altalajba. Oldala és alja ívelt volt (7. kép 6.).

Betöltésében mindössze egy megőrzésre alkalmas

Veteřov cserepet (Itsz.: M.2003.7.24.1; 18. kép 7.) találtunk.

30. objektum: cölöplyuk

A 10. szelvény északkeleti sarkában jelentkezett elmosódó szélű, barna, enyhén faszenes-paticsos foltja. Barna, laza betöltésében leletet nem találtunk. A kelet–nyugati hossz tengelyű, tojásdad alakú, 38×32 cm-es cölöplyuk a bontási szinttől 12 cm-re mélyedt az altalajba. Oldala és alja íves volt (7. kép 7.).

31. objektum: gödör, őskor

A 10. szelvény északkeleti sarkában jelentkezett elmosódó szélű, szürkésbarna, faszenes-paticsos foltja. Keményre tömörült, barna, enyhén faszenes betöltésében csak nagyobb paticsdarabokat találtunk. Az északkelet–délnyugati hossz tengelyű, ovális, 124×90 cm-es gödör 30 cm-re mélyedt a bontási szinttől az altalajba. Oldala egyenesen szűkül, alja lapos volt (7. kép 8.).

Foltjának nyesésekor egy kovakő pattinték (Itsz.: M.2003.7.26.1.) került elő.

3. A feltárt objektumok és leletek értékelése

3.1. Középső rézkor, Balaton-Lasinja kultúra (Kiss Viktória)

Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza lelőhelyen egy gödör (23. objektum: M.2003.7.21.1–22) tartozott a Balaton-Lasinja kultúra településrészletéhez (7. kép 2). Emellett felszíni szórványként és a későbbi objektumokból is előkerült néhány középső rézkori edénytöredék: az 1–2. és 5–6. kutatóárok, illetve a 9–12. szelvények területéről (M.2003.7.1.1, M.2003.7.3.1–2, 4, M.2003.7.5.1–7, M.2003.7.6.1–4, M.2003.7.7.1, 3–5), és az 1. (Árpád-kori) objektumból (M.2003.7.8.2, 4, M.2003.7.9.9–10). A 11. (bronzkori) gödörből egy szürkésbarna, homokkal soványított, erősen kopott felületű, vastagfalú edény oldaltöredéke, továbbá egy kettőskónikus tál lefelé álló fogóbütyke (M.2003.7.15.18) sorolható a Balaton-Lasinja kultúra leletei közé. A kerámia mellett a 23. objektumból pattintott kőszeközök is napvilágot láttak (leírásukat és értékelésüket ld. Horváth Tünde tanulmányában, a Függelékben).

Az utóbbi évtizedekben a kis-balatoni, illetve a Győr-Moson-Sopron, Zala és Somogy megyei, nagy felületű leletmentő ásásokon feltárt lelőhelyek azt mutatják, hogy a Balaton-Lasinja kultúra népessége többnyire kisebb falvakból álló, sűrű települési hálózatot hozott létre (M. VIRÁG 1996, 22; BÁNFFY 1998, 12; M. VIRÁG – BONDÁR 2003, 128;

M. VIRÁG 2003; Somogy megyéről legújabban: HONTI et al. 2002, 2004). A kis telepeken néhány nagy méretű, alapárkos ház körül szórta helyezkedtek el a földbe ásott, különböző funkciójú gödrök. Hosszabb idejű helybenmaradásra csak néhány esetben utal a házak megújítása, a legtöbb lelőhelyen azonban csak néhány gödör tanúskodik a rövidéletű, tanyaszerű településről (KALICZ 2003, 13; M. VIRÁG – BONDÁR 2003, 128). Ennek ismeretében nem meglepő, hogy mindössze egy középső rézkori objektum került elő a Bekeházán feltárt területen. A lelőhely és az ásási felület viszonyából, illetve a 23. gödör elhelyezkedéséből (1. kép 1, 3) talán arra is következtethetünk, hogy a Balaton-Lasinja kultúra településének súlypontja a domboldalon északkeletre esik és a feltárás csak a telep délnyugati szélét érintette.

A kultúra leletanyagát – a számos, Zala megyéből ismert településhez hasonlóan (H. SIMON 1990, Abb. 5; HORVÁTH – H. SIMON 2003, Karte 6; KALICZ 2003, 13; M. VIRÁG 2003, 380) – lelőhelyünkön is főként a kerámiatöredékek alkotják. Az edények többségére a kerámia-, kisebbrészt a kavicszúzalékos soványítás jellemző. A kerámia zöme redukciós égetésű; a felület erősen kopott, az eredetileg fényezett edényfelszín kevés esetben maradt meg. Az előkerült edények díszítetlenek, a tálakon és korsókon gyakran előforduló, besimitott kannelúrával vagy bekarcolt díszrel nem találkozunk; csak a bögréken és a tálakon van apró vagy kissé nagyobb bütyökdísz. Az egyik bronzkori gödörből származó, besimitászerű függőleges vonalmintával díszített, vékonyfalú bögre vagy kisebb korsó töredékeivel (19. kép 7–8) kapcsolatban esetleg felmerülhet, hogy a középső rézkori leletek közé kell sorolni (vö. KALICZ 1995a, Abb. 16. 8, 12, Abb. 19; BÁNFFY 1996, 21. kép 1).

Tálak

A kultúra leggyakrabban előforduló edényformája, melyet a vállkiképzés profiláltsága alapján osztályoz a kutatás (KALICZ 1995, Abb. 3. 9–10, 13–14; vö. még SOMOGYI 2000, 35, HORVÁTH 2002, 258–263, Abb. 1). A megtört profilú, kettőskónikus táltípuson belül a felső rész alakja határozza meg az altípusokat. A bekeházai gödör tálformáinak egyike a hengeres (8. kép 2), néhány pedig a kónikus felső részű kettőskónikus tálak közé sorolható (8. kép 1, 3). A legnagyobb részben megmaradt tál törésvonalán a kultúra jellegzetes, enyhén lefelé álló (csepp alakúnak is nevezett) bütyökdisze is megtalálható (8. kép 1). A hasonló, de kissé kiszélesedő, nyelvszerű bütyök (8. kép 6) is tálhoz tartozhatott. Az említett, bütyökdiszes tál alsó része enyhén homorúan ívelt (konkáv), míg a hengeres felső részű darab alsó har-

madának fala egyenesen szűkül össze. A kónikus felső részű tálak párhuzamait bütyök nélkül, díszített és díszítetlen formában megtaláljuk Nagykapornak (HORVÁTH 1991, 118–119, 1. kép 1–2) vagy Zala-szentbalázs (BÁNFFY 1996, 99, 18. kép) anyagában. Lelőgő bütyökmintával például Nagykapornakon (HORVÁTH 1991, 118–119, 1. kép 9), Balatonmagyaródon (BÁNFFY 1994, 239, 6. kép 3), illetve a lelőhelyünk szomszédságában fekvő zalaegerszeg-andráshidai lelőhelyen (HORVÁTH 2002, Abb. 1. 4). Somogy megyében Sávolyn és Vörsön fordul elő (SOMOGYI 2000, 35, 16. kép 2, 6).

Két táltörredék az ívelt profilú tálak közé sorolható (8. kép 4–5). Az egyik darab pereme hengeres és megvastagodó. Hasonlót Nagykapornokról és Zalaegerszeg-Andráshidáról mutat be Horváth L. A. (HORVÁTH 1991, 118–119, 2. kép 3; HORVÁTH 2002, Abb. 1. 5). A másik befelé ívelt és a peremszél felé elvékonyodik, ezt behúzott peremű tálként is említik; párhuzamát szintén Nagykapornokról és Zalaegerszegről idézhetjük (HORVÁTH 1991, 118–119, 1. kép 8, 2. kép 6; HORVÁTH 2002, 260, Abb. 1. 14).

Bekeházán egy csőtálpas tál törredékéből a csőtálpálhoz csatlakozó része maradt meg (8. kép 7), de a törredék kis mérete miatt sem a tál, sem a csőtálp eredeti (harangos vagy egyenes) alakja nem állapítható meg (vö. HORVÁTH 1991, 120; BÁNFFY 1994, 240; BÁNFFY 1996, 100; SOMOGYI 2000, 36–37; KALICZ 2003, 14; HORVÁTH – H. SIMON 2003, Abb. 22). Két további csőtálp-törredék egyenes, alja felé kissé ívelt, széles átmérőjű csőtálpához tartozott (8. kép 8–9). Hasonlóan széles, nagy méretű csőtálpak törredékeit közölte Horváth L. A. Zalaegerszeg-Andráshidáról (HORVÁTH 2002, Abb. 2. 24–27).

Fazekak, tárolóedények

A hengeres nyakú, olykor szűkülő illetve enyhén kifelé ívelt peremű fazekak perem- és oldaltörredékei, illetve vastagfalú, széles és lapos fenéktörredékek sorolhatók ide (9. kép 1–2, 6–7). Az edények eredeti formája a Zalaszentbalázsról vagy Gellénházáról előkerült, kiegészíthető füles fazekak alapján képzelhető el (BÁNFFY 1996, 26. kép 1–2; HORVÁTH – H. SIMON 1997, Abb. 23. 8), törredékekben számos más lelőhelyen is előfordul (HORVÁTH 1991, 120, 4. kép 9–12; SOMOGYI 2000, 38, 16. kép 4).

Kisebbs méretű változata is megtalálható a 23. gödörben (9. kép 3–4). Az egyik törredéken a fül közvetlenül a perem alól indul és a nyakat íveli át. Hasonló formákat Gellénháza-Városrét anyagából közöltek (HORVÁTH – H. SIMON 2003, 113, Abb. 22. 12), egy változat a lébény-kaszási telepen előkerült sírból származik (T. NÉMETH 1994, 242, Abb. 9. 1).

A típus a késő lengyeli kultúra fazéktípusára emlékeztet (KALICZ 1991, Abb. 2. 11).

Korsók, bögrék

A Balaton-Lasinja kultúra jellegzetes, gyakran díszített típusa a vastag hurkafüllel ellátott, rendszerint kettőskónikus testű, egyfülű korsó (pl. HORVÁTH 1991, 119; SOMOGYI 2000, 37; KALICZ 2003, 13–14). Hasonló edényhez tartozhatott számos, vékonyabb falú, nagyobb méretű oldal-, illetve fültörredék (9. kép 5).

A füles korsókhöz hasonló alakú, hengeres vagy ívelt nyakú, kettőskónikus testű, kisebb méretű egyfülű bögrék vagy poharak is előfordulnak a településen (9. kép 8–9, 12). Ezeket gyakran az éles hasi törésen ülő bütykök díszítik (9. kép 10–11). Párhuzamukat Ménfőcsanakról (M. EGRY 1999, 30, 15. t. 1–2), több Somogy megyei lelőhelyről (BONDÁR – HONTI – KISS 2000, IX. t. 2; HORVÁTH – JUHÁSZ – KÖHLER 2003, Abb. 6.1),² vagy Körmen-Várkertből idézhetjük (KÁROLYI 1992, 51. t. 5).

Agyagkanalak

A nyélcsöves agyagkanalak a kultúra számos lelőhelyén megtalálhatók (vö. HORVÁTH 1991, 121, 9. kép 1–3; BÁNFFY 1996, 19. kép, 34. kép 8–12; HORVÁTH 2002, 267–268, Abb. 5. 1–6). A bekeházai kanáltörredékek hengeres illetve kónikus nyélcsövel rendelkeznek (9. kép 13–15).

A Zalaegerszeg-Ságod-Bekeházán előkerült edénytípusok alapján a település emlékménye jól illeszkedik a Balaton-Lasinja kultúra Zala megyéből ismert leletei közé (Zalaegerszeg környékéhez vö. még HORVÁTH – H. SIMON 1997; HORVÁTH 2000, 11; HORVÁTH 2002). A kutatás e kultúra megjelenését a középső rézkorban az Észak-Balkánról érkező kulturális hatással és új népelemekkel hozta kapcsolatba (KALICZ 1969, 87–88; 1969–1970, 87; 1982). A Kárpát-medence nyugati részén élő helyi, korai rézkori népesség, a lengyeli kultúra fontos szerepe a Balaton-Lasinja kultúra emlékményét és életmódját illetően a későbbiekben vált egyre egyértelműbbé (összefoglalóan BÁNFFY 1996a; HORVÁTH – H. SIMON 1997, 25; KALICZ 2003, 14–15). Emiatt a lengyeli kultúra fazéktípusára emlékeztető edényforma nem meglepő a bekeházai telepen, de különösebb kronológiai jelentőséget sem tulajdoníthatunk neki, hiszen a lengyeli kultúrával való kapcsolat éppen a kerámiatípusok illetve az életmód rokonsága alapján volt megállapítható. Emellett meg kell jegyezni, hogy a Balaton-Lasinja kultúra fiatal, alig fél évszázados kutatása során eddig megismert edénytípusok skálája

(vö. KÁROLYI 1992, 55–56. tábla; KALICZ 1991, Abb. 3–10; KALICZ 1995, Abb. 3) a nagyobb feltárások közlése nyomán minden bizonnyal még bővülni fog (vö. M. VIRÁG 2003, Fig. 3–5; HORVÁTH – JUHÁSZ – KÖHLER 2003, Abb. 5. 1). Vélhetően a településünkön talált, kis számú lelettel hozható összefüggésbe az edények díszítetlensége, hiszen a kultúra délnyugat-dunántúli (Zala megyei és az újabb adatok szerint az ehhez csatlakozó dél-somogyi, Dráva menti) területére a bemélyített mintákkal gazdagon díszített kerámia a jellemző (összefoglalóan SOMOGYI 2000, 41). A már említett balkáni kultúrhatásokkal kapcsolatban az Adriavidéken át az Alpok előteréig nyúló, észak-északnyugatra tartó útvonal is kirajzolódik, amely a korai rézkorban már biztosan használatban volt, és amelynek a részét képezte nemcsak a Mura és a Rába mente, hanem a Zala folyó vonala is (KÁROLYI 1992, 79, 1. t. 2; BÁNFFY 1998, 10–11; BÁNFFY 1998–1999, 52–53, Fig. 1; BÁNFFY 2001, Abb. 2; LIPPERT 2001; HEBERT – WENEDIG 2001, 40–41; KALICZ 2003, 12, 15). Utóbbi útvonal a bronzkorban is fontos kultúrhatásokat közvetített – ahogyan azt a bekeházai középső bronzkori leletekkel kapcsolatban látni fogjuk. A térség későbbi történetéből ismert borostyánút is nagyrészt ezen az útvonalon haladt.

3.2. Késő rézkor, Badeni kultúra (Bondár Mária)

Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza lelőhelyen egy gödörből (2. objektum) került elő a Badeni kultúra anyaga.³

A sekély, mindössze 20 cm mély gödörből edénytöredékek, egy kőbalta, patics és állatcsontok kerültek elő. A kerámia felülete mára már erősen lekopott, az eredeti simított vagy fényezett felszínnek nyoma sincs. Az agyagot összetört kavicsokkal, kerámiazúvalékkal soványították. Az edények vöröses barna, foltokban szürkés színűek, ami a redukciós égetésre utal.

A töredékek legtöbbször fazékból származik (32 db), néhány hombárokhoz köthető (4 db), több darab tálak maradványa (10 db), egy szalagfül jelzi a kancsók meglétét, s alig néhány vékony falú töredék maradt meg korszából (4 db), bögréből (2 db) valamint egy palából készített trapéz alakú kőbalta foktöredéke. Különleges tárgy nem került elő.

Fazekak

A fazekak nyújtott S profilú, kis illetve közepes méretű edények, átmérőjük 25–32 cm között változik. Peremük alatt egysoros, ujjbenyomkodással tagolt borda fut körbe (10. kép⁴ 2, 7.), alsó részük simára kopott (10. kép 10.). Több peremtöredéknél csak a

rátett borda helye látszik, a borda hiányzik (10. kép 9.). Néhány oldaltöredéken kis hegyesedő bütyök van.

A fazekak egy másik típusa a fordított csonkakúp alakú, alacsony fazék, amelynek pereme kissé befelé ívelő (10. kép 8.).

Hombárok

A hombárok nyaka hengeres, simított (10. kép 4.), hasa nagyon enyhén durvított. Az értékelhető töredékekből 18–22 cm átmérőjű edényekre következtethetünk.

Tálak

A tálak tölcserenyakúak, különböző méretben fordulnak elő (10. kép 1, 3, 5.). Átmérőjük 18–40 cm között változik. Valamennyi töredék díszítetlen, sem kannelúra nyomokat, sem benyomott pontokat vagy bekarcolt vonaldíszet nem találtunk a töredékeken. Hiányoznak a plasztikus elemek is, nem volt alagútfül, bütyökdisz sem. Mindössze egy olyan táltöredék van, amelyen vízszintes alagútfület találunk (10. kép 11.).

Kancsó

Egy hosszú, nagyobb szalagfül kancsóból maradt meg (10. kép 6.).

Korsó és bögre

Kevés a korsó- illetve bögrétöredék. Mindkét edénytípusból vékony falú, főként díszítetlen darabok kerültek elő a lelőhelyen. Egy korszából származó töredéken a teljesen lekopott kannelúra nyomai figyelhetők meg.

A kevés és jellegtelen leletanyag alapján a lelőhelyen feltárt egyetlen késő rézkori gödör a Badeni kultúra korai időszakára keltezhető. Ennél közelebbi korhatározás sajnos, nem lehetséges, mert az anyag kopottsága miatt nem lehetünk biztosak abban, hogy valóban ennyire díszítetlen volt-e a kerámia, így a következtetések sem biztos, hogy helytállóak lennének.⁵ Egyetlen gödör esetében nem lehet a település szerkezetére, használatának időtartamára sem következtetni.

A mai Zala megye egészét vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy kevés a Badeni kultúra lelőhelye. A kutatás sokáig „fehér foltnak” tekintette a térséget, ahol – a lelőhelyek hiánya miatt – úgy vélték, hogy nem települt meg a Badeni kultúra népe.

Ma már bizonyított, hogy ez a terület is folyamatosan lakott volt a rézkorban is, a korai rézkortól a késő rézkorig. A települések sűrűsége eltérő képet mutat. A Balaton-Lasinja kultúrát sűrű lelőhelyhálózat jellemzi, mintegy 8–10-szer annyi lelőhelye van, mint a Badeni kultúrának. Az ún. tüzdelt barázdás díszű

kerámia (Furchenstich) népének telepnyomai már nem annyira intenzívek, de jelenlétük a megye csaknem egész területén kimutatható.

A Badeni kultúra elterjedési térképe is újabb és újabb lelőhelyekkel gyarapodott az elmúlt évtizedekben. A szisztematikus kutatások (topográfiai terepbejárások, Kis-Balaton leletmentések, Hahót-környéki mikrorégiós kutatások, a Kerka-völgyi mikrorégió feltérképezése és napjaink nagy beruházásokat megelőző régészeti feltárásai) megcáfolták a korábbi feltételezéseket. Ha csekély számban is, de előkerültek a Badeni kultúra telepmaradványai.

A megye keleti felében, a Balaton északi partjának közelében (korábban Veszprém megyéhez tartozó terület) sűrűbb a késő rézkori településhálózat – 18 lelőhely (MRT 1, térkép) –, mint a Keszthelyi-öböltől nyugatra (HORVÁTH – H. SIMON 2003, Karte 7 19 lelőhely). A telepmaradványok felszíni gyűjtésből illetve ásításokon előkerült egy-két gödörből ismeretek. A megye déli része, Nagykanizsa környéke sem mutat intenzívebb meglepedést, innen 12 lelőhelyet ismerünk (HORVÁTH 1994, 7. kép; P. BARNA 2003).

A lelőhely tágabb térségében, Zalaegerszeg környékén a Badeni kultúrának csak kevés települése ismert. A bolezai csoport lelőhelye megtalálható Zalaegerszeg-Andráshidán, Zalaszentgróton és Zalaszentivánon (HORVÁTH – H. SIMON 2003, 138–140.), ahol felszíni leletek vagy kisebb ásításokon feltárt egy-egy gödör bizonyítja a késő rézkori ember meglepedését. A Badeni kultúra ún. klasszikus időszakából mindössze két lelőhely ismert a környékről, Zalaszentmihályról (HORVÁTH – H. SIMON 2003, 145.).

Feltételezhetnénk, hogy a késő rézkori lelőhelyek hiánya bizonyos területeken a kutatási módszerek, kutatási lehetőségek számlájára írható. Ennek ellentmond az a tény, hogy napjaink nagyfelületű ásításai (nagyberuházások, útépitések) során sem változott meg jelentősen az egykori településhálózatról alkotott kép, maradtak településmentes területek.

Az okok tehát nem a kutatás hiányában vagy módszerében keresendők, hanem földrajzi, éghajlati, környezeti és életmódbeli tényezőkben. A térség talajtani adottságai, erdői és csak időszakosan bővíző patakjai erősen meghatározták azt az „életteret”, amelyben a kisebb létszámú közösségek biztosítani tudták fennmaradásukat. Az elterjedési térképeken jól követhető, hogy csak a nagyobb vízhozamú tó (Balaton, Kis-Balaton), a Zala folyó és nagyobb patakok (Principális, Szévíz, Válicka) nyújtottak megfelelő környezetet a telepek életéhez.

Az ugyancsak patak mellett elhelyezkedő lelőhely, Bekeháza egyetlen Badeni gödre a késő rézkori településhálózat egy újabb településével gazdagítja az elterjedési térképet.

3.3. Középső bronzkor, Veteřov kultúra (Kiss Viktória)

Objektumok⁶

A bronzkorba sorolható leletek hat gödörből (7. obj.: M.2003.7.12.1–3, M.2003.7.13.1–53, 55–64; 8. obj.: M.2003.7.14.1; 11. obj.: M.2003.7.15.1–21; 14. obj.: M.2003.7.17.1–2; 22. obj.: M.2003.7.20.1–17; 28. obj.: M.2003.7.23.1–3) és két cölöplyukból (13. és 29. obj.: M.2003.7.16.1; M.2003.7.24.1) kerültek elő (5. kép 1–2, 6. kép 1–3, 7. kép 1, 5–6). Hasonló edénytöredékek előfordultak még az 1–15–19–20. számú, Árpád-kori kemence és gödör együttes anyagában (M.2003.7.8.1, 3, 5, M.2003.7.9.1–8, 12, M.2003.7.18.1–2, M.2003.7.19.1); a nagyobb mennyiségű őskori kerámiából következően feltételezhető, hogy ez az objektumcsoport egy bronzkori gödröt bolygatott meg illetve pusztított el. Bronzkori kerámia került elő még a 3., 24. és 25. (szintén Árpád-kori) gödrökből és cölöplyukból (M.2003.7.11.1–2, M.2003.7.22.1, M.2003.7.25.1–3) és felszíni szörványként a 2., 4. és 5. kutatóárok területéről (M.2003.7.2.1–2, M.2003.7.3.3, M.2003.7.4.1, M.2003.7.5.8–14). Feltehetően korszakunkhoz sorolható az 1. gödörből, bronzkori és Árpád-kori kerámiával együtt talált, vékony drótból hajlított bronzkarikatőredék (M.2003.7.9.12; h: 2,5 cm; átm: 0,2 cm). A bronzkori objektumokból pattintott és csiszolt köeszközök is előkerültek, vizsgálatukat Horváth Tünde végezte el (ld. a Függelékben).

Leletanyag

A leletanyag korát elsősorban a jellegzetes álzsinór(Litzen)-díszes⁷ bögre- és táltőredékek (18. kép 8–12) alapján lehetett a magyarországi középső bronzkorra keltezni (a Litzenkerámia leletanyagának keltezéséről részletesen ld. alább). A legtöbb formánál általánosan jellemző durvított-fröcskölt és ujjbehúzkodással tagolt felületkezelés (pl. 12–14. kép) alapján első látásra a Somogyvár-Vinkovci kultúrával (esetleg a Badeni kultúrával), illetve a halomsíros kultúra korai időszakának kerámiájával való rokonság is felmerülhetne, de a zárt gödrökből származó, konzekvensen előforduló, zömében díszítetlen edénytípusok együttese a mai Magyarország területéről eddig ismert régészeti kultúrák anyagában párhuzam nélkül áll.⁸ Emiatt a bekeházai bronzkori leletek kulturális azonosításához a tágabb térség korai és középső bronzkori kultúrái között kerestem rokon típusokat. Mivel az említett időszakban a területtől keletre elterjedt kisapostagi kultúra illetve a mészbetétes kerámia kultúrája emléktanyájában nem számíthatunk hasonló edényformákra, ezért a lelőhelytől észak-északnyugatra, nyugatra illetve délre fekvő régiók régészeti mű-

velődéseinek keramikájára kell figyelmet fordítanunk.

A bekeházai leletgyűttes legjellegzetesebb típusához, az álzsínördíszes kerámiához sorolható edények⁹ Ausztriából, Magyarországról, Horvátországból és Szlovéniából eddig ismert példái szinte kivétel nélkül a díszedények közé tartoznak; az ezekhez társuló házikerámia-formákról csak bizonytalan sejtésekkel rendelkezett a kutatás (Horvátországban: MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1976, 99). Ausztriában Z. Benkovsky-Pivovarová az – általa önálló kultúrának tartott – álzsínördíszes kerámia mellett előforduló kísérőkerámiát a Veteřov illetve a magyarádi kultúra és a mészbetétes kerámia kultúrája házikerámia-formáihoz kötötte (BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1972, 204–208; 1981, 29–31).¹⁰ Ezzel összefüggésben azonban J.-W. Neugebauer megkérdőjelezte a Litzenkerámia kulturális önállóságát (NEUGEBAUER 1977, 1977a; BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1981, 33; részletesen ld. alább), és a különböző kultúrák területén megjelenő, interkulturális díszítőmódnak tartotta az álzsínördíszítést. Újabban, a szlovéniai autópálya-építésekhez kapcsolódó régészeti leletmentések során olyan településeket tártak fel (Slivnica, Murska Sobota–Nova tabla: STRMNČIK-GULIĆ 2001; GUŠTIN – TIEFENGRABER 2001, 109; TIEFENGRABER 2001, 80), amelyek a Litzenkerámia önálló kultúráként való értelmezését igazolják – legalábbis Szlovénia és a szomszédos Észak-Horvátország területén. A Murszombatnál (Murska Sobota) feltárt telepen az álzsínördíszes kerámia mellett olyan vonalkötegdíszes fazekak¹¹ fordulnak elő nagy számban, amelyek a Dunántúlon, a mészbetétes kerámia kultúrája településein használt házikerámiával rokoníthatók. Hasonló, vonalkötegdíszes, kihajló peremű fazekak és hordóalakú edények kerültek elő álzsínördíszes kerámiával együtt Horvátországban, a Dráva-Száva közötti területen feltárt településeken is (Koprivnica–Cerine III.: MARKOVIĆ 1986, T. 3. 7–8; MARKOVIĆ 1993–1994, T. 3; Grabrovac: MARTINEC 2002, T. IX). A Grabrovacról közölt töredékek némelyike távolról talán a bekeházai formákkal is rokonítható (MARTINEC 2002, T. X), a legtöbb edény azonban eltér telepünk kerámiatípusaitól.

A Zala megyével nyugatról szomszédos dél-burgenlandi és dél-stájerországi, illetve karinthiai korai és középső bronzkori (vagyis a rézkor végének tartott Vučedol kultúra és az urnamezős kultúra időszaka közötti, vö. LIPPERT 1999, Tab. 2) régészeti műveltségekről jelenleg is kevés információ áll rendelkezésre (MODRIJAN 1973, 133–134; MODRIJAN 1973a, 142; LIPPERT 1999, 345, Karte 2, Tab. 3; DRESCHER-SCHNEIDER – WICK 2001, 18–20, 23; HEBERT – WENEDIG 2001, 41; RUTTKAY 2002,

155, Abb. 6). Figyelemre méltó, hogy D. Kramer Wildonból a Litzenkerámia gazdag lelet-anyagát említi (KRAMER 1989, 28–29; KRAMER 1996, 9), és egy további adat szerint Riegersburgból is hasonló leletek láttak napvilágot (LIPPERT 1999, 345, Tab. 3. 73).¹² Ez arra utal, hogy a régió kulturálisan a szlovéniai területéhez kapcsolódhatott.

A Délnyugat-Magyarországtól észak-északnyugatra elterülő vidékről ismert régészeti anyag tanúsága szerint a magyarországi korai bronzkor végén és a középső bronzkorban az Alpokalján és Kelet-Ausztria a Dunától délre eső – alsó-ausztriai és észak-burgenlandi – területén a gátai (Wieselburg) és az Unterwöbling kultúra, később a Veteřov kultúra Böheimkirchen csoportja terjedt el. A Dunától északra eső ausztriai térség az aunjetitzi kultúra, majd az ebből kialakult Veteřov kultúra elterjedéséhez tartozott (vö. NEUGEBAUER 1994, Abb. 4; BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1995, Abb. 4). E kultúrák házikerámiájában megtalálható a már említett, fröcskölt-durvított felületkezelés. Az éles hasi törésű, kihajló peremű táltípus és a füles bögrék szintén jellemzők az aunjetitzi és a Veteřov kultúra anyagában (összefoglalóan: NEUGEBAUER 1994, Abb. 58, Abb. 62). Az álzsínördíszes edénytöredékek azonban inkább a fiatalabb kelteztést erősítik meg. A bekeházai kerámiaformák alábbi elemzése szerint leletanyagunk a Veteřov kultúra Dunától északra fekvő ausztriai és morvaországi anyagával, illetve a Dunától délre elterülő térségben elkülönített Böheimkirchen csoport leleteivel mutatja a legtöbb rokon vonást. A térségben korábban ismeretlen leletanyag közlése indokolja a tanulmányunk többi részétől eltérő, részletes edényleírást.¹³

Amforák, urnaalakú edények

A közép-európai kutatás által amforának nevezett – a magyar terminológia szerint inkább az urnaalakú edények közé sorolható –, két- vagy négyfülű edényekhez tartozó töredékek két különböző formát képviselnek. Az egyik egy ívelten kihajló peremű, szűk szájú, ívelten kiöblösödő hasú, kétfülű edény (11. kép 1), míg a másik (csak néhány peremtöredék által jelzett) típus szélesebb szájú, profilált nyakú, ahol a nyakhajlatot olykor borda is hangsúlyozza (19. kép 1–2).

A Veteřov kultúra Böheimkirchen csoportja edényformái között előforduló, hasonló amforákat J.-W. Neugebauer a kultúra kerámiatipológiájában a C típusba sorolta (NEUGEBAUER 1979, Abb. 2. C). Ezek közé általában szélesebb szájú, zömében hengeres és profiláltabb nyakú változatok tartoznak, a klaszikus Veteřov területen és a Böheimkirchen csoportnál is (Gossweikersdorf: NEUGEBAUER 1975, Taf. 12. 17; Böheimkirchen: NEUGEBAUER 1977, Taf. 82. 2;

Unterstockstall: NEUGEBAUER 1978, Abb. 4. 2; Waidendorf: HAHNEL 1988, Taf. 15. 5, 16. 1, 37. 4), amelyekkel a bekeházai második típus rokonítható. Az 1. típusba sorolt, kisméretű, viszonylag épen megmaradt amfora ívelten kialakított nyaka a Veteřov kultúra morvaországi anyagának egyik edényformájához áll közelebb (PODBORSKÝ et al. 1993, Taf. 166. 26). Utóbbi, bekeházai edény oldalról összenyomott fülkialakításához Böhheimkirchenből idézhetünk egy párhuzamot (NEUGEBAUER 1977, Taf. 64. 5).

1. típus:

Sötétbarna, kavicszúzalékkal soványított, simított felületű, ívelten kihajló peremű, szűk szájú, öblöshasú, kétfülű edény felső kétharmad részének összeálló töredékei. A fülek felső részét oldalról összenyomták, ezzel szarv-szerű kimagasodást alakítottak ki. A két fül között a vállon, a fülek magasságában bütyökdisz van. TM: 19 cm, pá: 14,7 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.10. (11. kép 1).

Hasonló edény fültöredéke; 7. gödör, a 2003.7.13.40. leltári számú edényfül-töredékek között (11. kép 2).

2. típus:

Szürkésbarna, csillámos homokkal soványított, kihajló peremű, urnaalakú edény peremtöredéke; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.37.

Hasonló, szürke ill. vörös, homokkal soványított, kihajló peremű, urnaalakú edények simított felszínű peremtöredékei, 11 db. Az egyik töredéknél a nyakhajlatban rovátkolással tagolt borda részlete látszik; 11. gödör, ltsz.: M.2003.7.15.1–3. (19. kép 1–2).

Szürkésbarna, vörösésbarna és sötétbarna színű, kerámia- ill. kavicszúzalékkal soványított, kihajló peremű edények peremtöredékei, 12 db; 22. gödör, ltsz.: M.2003.7.20.3.

Tárolóedények

A bekeházai hombárokhoz hasonló edényeket kevés esetben találtam a közölt anyagokban, ennek oka talán az lehet, hogy a hatalmas méretű tárolóedények eredeti formáját ritkán lehet a töredékek alapján meghatározni. A telepünkön legjobban rekonstruálható, kettőskónikus testű, vízszintes füllel ellátott formához (12. kép 1–2) részleteikben hasonló edényeket Böhheimkirchen és Waidendorf telepéről idézhetünk (NEUGEBAUER 1977, Taf. 12; HAHNEL 1988, Taf. 30. 10, 35. 5). A bekeházai, ívelt peremű, bevagdosott peremszélű vagy bordázott nyakú (12. kép 3), durvított felszínű töredékek (12. kép 4, 19. kép 9) szélesszájú, tojástestű hombárokhoz is tarthatnak (PODBORSKÝ et al. 1993, Taf. 167. 11; vö. még NEUGEBAUER 1975, Taf. 18. 2–7; HAHNEL 1988, Taf. 33. 12).

Narancsszínű, kerámia- és kavicszúzalékkal soványított, ívelten kihajló peremű, kettőskónikus testű,

nagyméretű hombár töredékei; felső része simított, vállán egy vízszintesen elhelyezett fül maradt meg; 15 db. A fül magasságában enyhe vállkiképzéssel (12. kép 1). Valószínűleg e hombár alsó részeként azonosíthatók a hasonlóan narancsszínű, vastagfalú, durvított-fröcskölt felületű oldaltöredékek és az enyhén profilált alj töredékei. M: kb. 47 cm, pá: kb. 40 cm, fá: 16 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.11. (12. kép 2).

Vörös ill. barna, kerámia-zúzalékkal soványított, fröcskölt-durvított felszínű, vastagfalú fazekak perem- illetve oldaltöredéke, 2 db. A peremtöredék széle esz-közzel ferdén bevagdosott, TM: 10 ill. 5 cm, pá: 30 cm. Az oldaltöredéket ujjbenyomkodásos borda díszíti; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.38. (12. kép 3).

Világosbarna és vörösésbarna, kerámia- és kavicszúzalékkal soványított edények peremtöredékei; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.39. Hasonló edények plasztikus bordákkal díszített oldaltöredékei; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.42.

Hasonló hombárok vörösésbarna- ill. narancsszínű, kihajló peremtöredékei és simított felületű ill. fröcskölt-durvított felszínű és vastagfalú oldal- és aljtöredékei, 43 db; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.13–14.

Szürkésbarna és vörösésbarna színű, homokkal soványított, fröcskölt-durvított felületű fazekak oldaltöredékei, 46 db; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.50. (12. kép 4).

Világosbarna, homokkal soványított és vörösésbarna, kavicszúzalékkal soványított, és nagyméretű tárolóedények letört fülei. M: 3,1 cm; sz: 2,6 cm; v: 0,7 cm; 22. gödör, ltsz.: M.2003.7.20.6. M: 10,2 cm; sz: 3,5 cm; v: 2 cm; 22. gödör, ltsz.: M.2003.7.20.8. Hasonló tárolóedények oldaltöredékei, 4 db; 22. gödör, ltsz.: M.2003.7.20.10. (19. kép 9).

Fazekak

Bekeházán talán a legnagyobb számban képviselt edényforma az enyhén kihajló peremű, hengeres vagy kónikus testű, fogóbütykös fazéktípus (13. kép 1–6, 14. kép 1–6, 18. kép 6–7, 19. kép 3–6). Profilja enyhén ívelt vagy egyenes kialakítású; felülete legtöbbször fröcs-költ és ujjbehúzkodással tagolt. E fazekakat rendsze-rint 2–4 darab, ujjbenyomással durván tagolt, szinte „összegyűrt” fogóbütyökkel látták el. A nagyobb részt rekonstruálható edényeknél megfigyelhető volt, hogy a négy bütyökfogót az ujjbenyomások segítségével, eltérő módon tagolták (három illetve egy ujjbenyomással), az egymással szemköztiek szimmetrikusak. Olykor füllel is előfordul (19. kép 3). E formát nem találjuk meg a Veteřov kultúra vagy a Böhheimkirchen csoport típusábláin, legjobb párhuzama egy burgenlandi lelőhelyről, Grosshöflein-Föllikről ismert (Fundstelle III.: BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1977, Abb. 2. 8) és hasonló fordul elő

Guntramsdorfon is (NEUGEBAUER 1978, Abb. 7. 3). Ilyesféle bütyökfogók a böheimkircheni telepen is megtalálhatók, de itt szűkebb szájú fazéktípushoz tartoznak (NEUGEBAUER 1977, Taf. 54. 5, 60. 10, 63. 10, 66. 10).

Vörösésbarna, homokkal és kavicszúzalékkal soványított, enyhén kihajló peremű, kónikus testű, ujjbehúzkodással tagolt, durvított felületű fazék felső részének összeálló töredékei, 5 db. Vállán négy, ujjbenyomással tagolt bütyökfogó helyezkedett el, ezek közül az egymással szemköztiek szimmetrikusak (három illetve egy tagolással). TM: 12,5 cm, pá: 25 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.16. (13. kép 1).

Vörösésbarna, kerámiazúzalékkal soványított, enyhén kihajló peremű, hengeres testű, ujjbehúzkodással tagolt, durvított felületű fazék felső részének töredékei, 3 db. Bütyökfogója ujjbenyomással tagolt. TM: 15 cm, pá: 18 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.18. (13. kép 2).

Vörösésbarna, homokkal soványított, enyhén kihajló peremű, hengeres testű, ujjbehúzkodással tagolt, durvított felületű fazék peremtöredéke. Bütyökfogója ujjbenyomással tagolt. TM: 11 cm, pá: 20 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.19. (13. kép 3).

Hasonló, vörösésbarna és szürkésbarna, homokkal vagy kerámiazúzalékkal soványított fazekak perem- és oldaltöredékei, 42 db; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.20–21. (13. kép 4–6, 14. kép 2–6).

Sárgásbarna, kavicszúzalékkal soványított, kihajló peremű, hengeres testű fazék peremtöredéke hosszúka, ujjbenyomkodással tagolt fogóbütyökkel. M: 7,4 cm, pá: 16 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.36. (14. kép 1).

Vörösseszürke, kavicszúzalékkal soványított, vékonyfalú fazék alsó harmadának töredékei, 7 db; hasonló, barna és vörösésbarna fazekak alsó részének töredékei, 59 db; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.48–49.

Szürkésbarna és vörösésbarna színű, homokkal vagy kerámiazúzalékkal soványított edények oldaltöredékei, 149 db; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.51.

Vörös, kerámiazúzalékkal soványított, hengeresnyakú fazék peremtöredéke, letört füllel. M: 9,8 cm; pá: 16 cm; 11. gödör, ltsz.: M.2003.7.15.4. (19. kép 3).

Szürkésbarna ill. szürkésvörös, homokkal soványított, hengeresnyakú fazekak peremtöredékei, ujjbenyomkodással tagolt fogóbütyökkel a perem alatt, 2 db; 11. gödör, ltsz.: M.2003.7.15.5. (19. kép 5).

Vörös ill. barna, kavicszúzalékkal soványított edények ujjbenyomkodással tagolt fogóbütyökei. 2 db. Az egyik töredék hasátmérője: 22 cm; 11. gödör, ltsz.: M.2003.7.15.13. (19. kép 4).

Világosbarna, szürke és vörösésbarna színű, homokkal ill. kavicszúzalékkal soványított fazekak

simítatlan és durvított felületű oldal- és profilált aljtöredékei; 11. gödör, ltsz.: M.2003.7.15.6, 14–16.

Hasonló, vörösésbarna, kavicszúzalékkal soványított fazék oldaltöredéke, ujjbenyomkodással tagolt fogóbütyökkel. M: 3,3 cm; sz: 7,9 cm; v: 1 cm; a 15. (Árpád-kori) gödörből, ltsz.: M.2003.7.18.1. (18. kép 6).

Világosbarna, homokkal soványított, hengeres testű fazék oldaltöredéke, ujjbenyomkodással tagolt fogóbütyökkel. M: 4,7 cm; sz: 4,5 cm; v: 1,7 cm; 22. gödör, ltsz.: M.2003.7.20.5. (19. kép 6).

Szürkésbarna, vörösésbarna és sötétbarna, kerámia- és kavicszúzalékkal soványított, hengerestestű fazekak kopott felületű oldal- és aljtöredékei 48 db; 22. gödör, ltsz.: M.2003.7.20.11–12.

Szürkésvörös, kavicszúzalékkal soványított fazék oldaltöredéke, ujjbenyomással tagolt fogóbütyökkel. M: 3 cm; sz: 6,8 cm; v: 0,8 cm; 29. cölöplyuk, ltsz.: M.2003.7.24.1. (18. kép 7).

Tálak

Telepünkön három különböző táltípust különíthetünk el. Az elsőbe az ívelten kihajló peremű, élesen profilált vállú, kónikus testű, simított-fényezett felületű tálak tartoznak (16. kép 1–8). A 2. típus az előző mélyebb, és csak a peremen simított-fényezett, bütyökfogókkal ellátott változata, teste alsó kétharmada simítatlan vagy durvított-fröcskölt felületkezelést kapott (17. kép 1–2). Ennek leegyszerűsített, ívelt peremű variánsa is van (17. kép 3), amely kisebb töredékek esetében néha nehezen elválasztható a fenti fazéktípus egyszerű változatától (vö. 14. kép 2, 19. kép 10). A 3. típusba az egyenesen elvágott peremű, kónikus vagy gömbszeletalakú tálakat sorolhatjuk (14. kép 7, 15. kép 1–4). Gyakran ezeken is bütyökfogók vannak. A simított-fényezett, ívelt profilú tálak alsó része ívelten csatlakozik (16. kép 4, 8) a néha omphaloszos kialakítású fenékhez, a durvított felszínű formáknál szélesebb fenékkiképzéssel találkozunk (14. kép 7, 15. kép 1, 4, 17. kép 4–6).

Az élesen profilált vállú, kihajló peremű, simított-fényezett felületű táltípus (16. kép 1–7) a Veteřov kultúra egyik fontos edényformája (Morvaországban: POBORSKÝ et al. 1993, Taf. 167. 2). A Böheimkirchen csoport típusátláján nem szerepel a tálak között (NEUGEBAUER 1979, Abb. 3. E), de a telepeken gyakori (Grossweikersdorf: NEUGEBAUER 1975, Taf. 16. 4–5, 17. 6; Grosshöflein: BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1977, Abb. 2. 1; Waidendorf: HAHNEL 1988, Taf. 23. 1, 41. 14, 56. 4). Füle a peremből vagy a perem alól indul (16. kép 6–7), utóbbi esetben kissé a perem fölé is emelkedhet (16. kép 7; HAHNEL 1988, Taf. 90. 7). A forma a magyarádi kultúránál is jellemző, de a kárpát-medencei tell-kultúrák

profilált táltípusához is hasonlít (pl. vatyai kultúra, perjámosi kultúra: BÓNA 1975, Taf. 29. 8, Taf. 100. 18).

A bekeházai anyag másik legjellegzetesebb edényfomájának, a mélyebb, durvított aljú, profilált táltípusnak (17. kép 1–2) a párhuzamait – a Veteřov kultúra területén fekvő – Grossweikersdorf (NEUGEBAUER 1975, Taf. 16. 6, Taf. 17. 7), Poysbrunn (NEUGEBAUER 1979a, Abb. 10, Grube 8. 4) és Waidendorf telepein (HAHNEL 1988, Taf. 94. 5) találjuk meg és Morvaországban is jellemző forma (PODBORSKÝ et al. 1993, Taf. 167. 1). A böheimkircheni telepen és Guntramsdorfon is előfordul (NEUGEBAUER 1977, Taf. 31. 7, 47. 6, 78. 2–3; NEUGEBAUER 1979, Abb. 10. 7). E táltípus egyszerűbb, ívelt oldalú (17. kép 3) változata szintén Poysbrunnban (NEUGEBAUER 1979a, Abb. 7, Grube 1. 1–3), illetve Haussteinben (DAIM – RUTTKAY 1981, Abb. 12. 4, 7) található meg.

Az egyenesen elvágott peremű, kónikus vagy gömbszelet alakú tálak (14. kép 7, 15. kép 1–4) több változata is megtalálható a Veteřov kultúrájánál és a Böheimkirchen csoportnál, rendszerint a peremből vízszintesen kinyúló bütyökdísszel (BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1972, Abb. 6. 2–4; NEUGEBAUER 1977, Taf. 15. 10–11, Taf. 19. 3–4; NEUGEBAUER 1979, Abb. 3. E, Abb. 6. 8). A peremen elhelyezett bütyök a bekeházai tálakon nem fordul elő, helyette a perem alatt találunk ujbjenyomással tagolt bütyökfogókat (14. kép 7, 15. kép 2–3). Bütyök nélküli változatra is találunk példát Böheimkirchenben (NEUGEBAUER 1977, Taf. 68. 1–5), Drassburgban, Guntramsdorfbán (BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1972, Abb. 3. 10), vagy a klasszikus Veteřov területen (Grossweikersdorf: NEUGEBAUER 1975, Taf. 13. 7).

1. típus:

Barna, homokkal soványított, kihajló peremű, ívelt kónikus testű, kisméretű füles tál töredéke. M: 6,4 cm; pá: 12 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.3. (16. kép 6).

Sötétbarna, fényezett, homokkal soványított, kihajló peremű, profilált vállú tál töredéke. M: 7,2 cm; pá: 18,4 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.6. (16. kép 4).

Barna ill. szürkésbarna, homokkal ill. kavicszúzálékkal soványított, kihajló peremű, profilált vállú tálak perem- és oldaltöredékei, 5 db. TM: 5 cm, pá: 27 cm; TM: 5,5 cm, pá: 27 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.7. (16. kép 1–3).

Szürkésbarna, simított felületű, kavicszúzálékkal soványított, kihajló peremű, profilált vállú tál vagy csésze peremtöredéke füllel. A fül enyhén a perem fölé magasodik. TM: 6,9 cm, pá: 10 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.29. (16. kép 7).

Szürke ill. barna, homokkal soványított, fényezett felületű, profilált vállú, kisméretű tál peremtöredékei,

3 db. TM: 4,5 cm, pá: 20 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.30. (16. kép 5).

Valószínűleg profilált vállú tál szürke, homokkal soványított, fényezett felületű, nyomott gömbös testű alsó harmadrésze, omphaloszos aljjal. Fá: 5,5 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.44.

Hasonló, szürkésbarna, homokkal soványított, nyomott gömbös testű tálak simított felületű oldaltöredékei, 9 db; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.45–47.

Hasonló, vörösesbarna, kavicszúzálékkal soványított tálhoz tartozhatott az M.2003.7.13.53. leltári számú fenéktöredékek között szereplő, több összeálló darabból ragasztott edényalj; 7. gödör (16. kép 8).

Hasonló, barna és sötétbarna színű, homokkal ill. kerámiazúzálékkal soványított, simított felületű, gömbös testű edények oldaltöredékei, 59 db; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.49.

Sötétbarna, csillámos homokkal soványított, fényezett felületű tál perem- és oldaltöredékei, 7 db; 11. gödör, ltsz.: M.2003.7.15.9.

2. típus:

Szürkésbarna-vörösesbarna foltos, kopott felületű, kavicszúzálékkal soványított tál perem- és válltöredékei, 6 db. Vállán közepén kettéosztott bütyökök találhatóak. A kihajló perem simított, a vállkiképzéstől lefelé a tál felületét ferdén tagolt durvítással látták el. TM: 11,5 cm, pá: 33 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.8. (17. kép 1).

Szürke ill. szürkésbarna, kerámia- és kavicszúzálékkal soványított, kihajló peremű, profilált vállú tálak peremtöredékei, 3 db. Peremük simított, testük durvított felületű; az egyik táltöredék vállkiképzésén eszközbenyomkodással díszített, hosszúkás, vízszintes bütyök található. TM: 9,5 ill. 10 cm, pá: kb. 30 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.9. (17. kép 2).

Kihajló peremű, ívelt vállú, kónikus tál peremtöredékei. TM: 6,8 cm, pá: kb. 29,4 cm; 7. gödör, az M.2003.7.13.21. leltári számú töredékek között. (17. kép 3).

Hasonló, különböző színű táltöredékek; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.32–34.

Hasonló, vörösesbarna, kerámiazúzálékkal soványított, gömbszeletalakú és kónikus tálak perem- és oldaltöredékei; 11. gödör, ltsz.: M.2003.7.15.7–8.

Vörösesbarna, kerámiazúzálékkal soványított, kihajló peremű, kónikus testű, durva felszínű tál felső harmadának töredéke. M: 10 cm; pá: 30 cm; 22. gödör, ltsz.: M.2003.7.20.2. (19. kép 10).

3. típus:

Vörösesbarna, foltos, kerámiazúzálékkal soványított, egyenesen elvágott peremű, gömbszelet alakú tál töredéke profilált fenékkiképzéssel. Vállán 11 cm hosszú, ujbjenyomkodással tagolt fogóbütyök. M: 11 cm; pá: 32 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.15. (14. kép 7).

Vörösesbarna, apró kavicszal és kerámiazúzalékkal soványított, egyenesen elvágott peremű, ívelten kónikus tál töredéke profilált fenékkiképzéssel. M: 15,7 cm; pá: 37,6 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.12. (15. kép 1).

Vörösesbarna, homokkal soványított, egyenesen elvágott peremű, gömbszelet alakú tál perem- és oldaltöredéke. Felülete durvított. TM: 11,5 cm, pá: 30 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.17. (15. kép 2).

Szürkésbarna, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, egyenesen elvágott peremű, gömbszelet-alakú tál perem- és oldaltöredékei, letört bütyökfogó nyomával, 3 db. TM: 12 cm, pá: 30 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.22. (15. kép 3).

Vörösesbarna, kerámiazúzalékkal soványított, egyenesen elvágott peremű, ívelten kónikus tálak peremtöredékei, 8 db. Pá: 28, 20 ill. 12 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.23.

Kisméretű, vörösesbarna, kavicszúzalékkal soványított, egyenesen elvágott peremű, ívelten kónikus tál töredékei, 3 db. M: 5 cm, pá: 14 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.24. (15. kép 4).

Hasonló, szürkésbarna, kisebb tálak peremtöredékei, 5 db; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.25.

A 2. és 3. táltípushoz egyaránt tartozhatnak a vörösesbarna, kavics- ill. kerámiazúzalékkal soványított, durva felületű tálak aljtöredékei, több esetben profilált aljkiképzéssel, 23 db. Fá: 7 ill. 8 és 9 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.53. (17. kép 4–6).

Hasonló, profilált aljkiképzésű, vörösesbarna színű, kavicszúzalékkal soványított tálak vagy fazekak oldal- és aljtöredékei, 3 db; 7. gödör foltjából, ltsz.: M.2003.7.12.1–3.

Bögrék

A bekeházai telepen előforduló példányok egyszerű, ívelt profilú, kihajló peremű, nyomott gömbös testű, egyfülű bögrék (11. kép 3–4) ívelt vagy kissé profiláltabb fenékrésszel (11. kép 5–7), amelyek a közép-európai korai bronzkori kultúrákban általánosak (pl. PODBORSKÝ et al. 1993, Taf. 166. 14; NEUGEBAUER 1979, Abb. 3. F). A díszített változatokra csak apró, vékonyfalú töredékek utalnak (18. kép 1–2, 19. kép 7–8; leírásukat ld. a díszített edénytöredékeknél).

Sötétbarna, fényezett felületű, homokkal soványított, ívelten kihajló peremű, töredékes, gömbös testű bögre. M: 8,4 cm; pá: 9 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.2. (11. kép 4).

Barna, csillámos homokkal soványított, ívelten kihajló peremű bögre peremtöredéke fül töredékével. TM: 2,4 cm; sz: 4,5 cm; v: 0,4 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.5.

Sötétszürke, homokkal soványított, fényezett

felületű, nyomott gömbös testű bögre töredéke letört fülel. M: 6,3 cm; sz: 7,6 cm; v: 0,6 cm; 7. gödör, ltsz.: 2003.7.13.35.

Ívelt peremű bögre felső harmadának töredéke fülel. M: 6 cm, sz: 4 cm, v: 0,6 cm; 7. gödör, az M.2003.7.13.40. leltári számú töredékek között (11. kép 3).

Szürkésbarna, homokkal soványított, kihajló peremű, fényezett felületű, vékonyfalú edények peremtöredékei, 3 db; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.31.

Valószínűleg hasonló, vékonyfalú, simított felületű bögrék szürke ill. szürkésvörös színű, homokkal ill. kavicszúzalékkal soványított aljtöredékei, 6 db. Fá: 2,5 cm, 5 cm, 6 cm ill. 8 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.52. (11. kép 5–7).

Sötétbarna, csillámos homokkal soványított, nyomott gömbös testű, vékonyfalú bögrék oldaltöredékei, 5 db; 22. gödör, ltsz.: M.2003.7.20.7.

Fekete, homokkal soványított, gömbös testű bögre oldaltöredékei, 2 db; 22. gödör, ltsz.: M.2003.7.20.9.

Díszített edénytöredékek

Nagyobb méretű, vastagfalú tálakhoz és fazekakhoz tartozhatott néhány bemélyített vonalmin-tákkal díszített oldaltöredék (18. kép 3–4). A mélyen bekarcolt, vízszintes, párhuzamos vonalminta jó párhuzamát láthatjuk egy böheimkircheni töredéken (NEUGEBAUER 1977, Taf. 14. 5). A függőleges, párhuzamos vonalköteg minta durvább kialakítással amforákon is előfordul Böheimkirchen-Hochfeld anyagában (pl. NEUGEBAUER 1977, Taf. 17. 9).

Sűrűbb, vékonyabb függőleges vonalmintákkal kisebb méretű edényeket díszítettek (NEUGEBAUER 1977, Taf. 89. 6–7; HAHNEL 1988, Taf. 69. 14). Ívelt nyakú, profilált vállú bögréhez, esetleg kisebb tálhoz tartozhattak az előzőeknél vékonyabb falú, vízszintes és ferdén bekarcolt vonalmintás oldaltöredékek (18. kép 1–2); az egyik töredéken a minta fület vagy bütyökdísz keretez (18. kép 2; vö. BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1977, Abb. 1. 2, 12). Sűrű, függőlegesen bemélyített díszítéssel találkozunk egy nagyon vékonyfalú edényke két töredékén (19. kép 7–8). Utóbbi, besímitásszerűen sekély kannelúramintás edénytöredékek esetében az sem zárható ki, hogy a lelőhely középső rézkori anyagából keveredtek a bronzkori gödrökbe.

Az egymás melletti sorokban vagy többsoros sávokban az edény felületére tapasztott plasztikus bütykökkel való díszítés (18. kép 5) nem idegen a Veteřov kultúra és a Böheimkirchen csoport keramikájában (NEUGEBAUER 1977, Taf. 55. 2), hasonló módon alakították ki a jellegzetes bütyöklábakat is.

Szürkésbarna, kerámiazúzalékkal soványított, fényezett felületű, profilált vállú bögre töredékei, 2 db.

Vékony, vízszintes és ebből kiinduló ferdén bekarcolt, párhuzamos vonalakkal díszített (4–4 vonal), az egyik töredéken letört bütyök vagy fül nyomával. M: 2 ill. 2,5 cm, sz: 5,6 ill. 2,5 cm; v: 0,5 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.26. (18. kép 1–2).

Szürkésbarna, apró kavicsokkal soványított edény-töredék, mélyen bekarcolt, vízszintes, párhuzamos vonalmintával díszítve. M: 4 cm; sz: 3,9 cm; v: 1,1 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.27. (18. kép 3).

Vörös, kerámiazúzalékkal soványított, vastagfalú edény töredéke, függőleges, párhuzamos bekarcolt vonalakkal díszítve. M: 2,6 cm; sz: 5 cm; v: 1,1 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.28. (18. kép 4).

Vörös, homokkal és apró kavicsokkal soványított edények töredékei, plasztikus bütykökkel (esetleg bütyöklábakkal?), 4 db; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.43. (18. kép 5).

Sötétbarna, vékonyfalú, ívelt oldalú edény töredékei, sűrűn egymás mellé helyezett, keskeny, függőleges kannelúramintával, 3 db. Felülete erősen kopott. M: 3 cm; sz: 7 cm; v: 0,2 cm; 11. gödör, ltsz.: M.2003.7.15.10. (19. kép 7–8). Hasonló került elő a 22. gödörből is; ltsz.: M.2003.7.20.13.

Álzsínór(Litzen)-díszes kerámia

A 7. objektumból előkerült, fekete, fényezett felületű, homokkal soványított, tölcséresnyakú, nyomott gömbös testű, töredékes füles bögre (18. kép 9) illetve egy hasonló peremtöredéke (18. kép 10) formájához és díszítéséhez elsősorban Alsó-Ausztriában és Burgenlandban (Guntramsdorf: PITTIONI 1954, Abb. 169. 4–5; Grosshöflein-Föllik: BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1977, Abb. 1. 9, 16), illetve Észak-Horvátország területén (Vindija barlang: ŠIMEK 1975, T. I. 1) találunk jó párhuzamokat. A bekeházai bögrék peremén két, illetve három egymás alatti vízszintes sávban bemélyített, sávonként hat-hatsoros zsinórlenyomat-dísz (Litzen-minta vagy álzsínórdísz) látható. A párhuzamként felsorolt példányokon (továbbá a Golling-Salzach, Dürnkrot és Hausstein lelőhelyen előkerült bögréken, vö. HELL 1944–1950, 173–175, Abb. 1–2; NEUGEBAUER 1976, 24–25, Taf. 5. 1–3; DAIM – RUTTKAY 1981, Abb. 12. 1) szintén hatsoros zsinórlenyomatból alakították ki a mintasávokat. A podgorači, hasonló bögrétöredékeket zömmel hétsoros álzsínórminta díszíti, de itt is előfordul hatsoros sáv (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1976a, Tab. 5. 7). A bekeházai töredékeken a párhuzamként említett álzsínórdíszes bögrék fontos jellemzője, a nyakhajlatban, a füllel szemközti oldalon elhelyezett lapos bütyökminta hiányzik, de a kissé nyomottabb testű, soproni bögrén sincs ilyen bütyök (BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ – GÖMÖRI – KAUS 1982–1983, 1. kép 1).

Az álzsínórdíszes kerámia másik alaptípusa az a fekete, csillámos homokkal soványított, kívül-belül gondosan fényezett felületű, tölcséresnyakú, nyomott gömbös testű tál, amelynek perem- és válltöredékei a 22. gödörből láttak napvilágot, egy további, hasonlóan díszített fültöredékkel együtt (utóbbinál a fül két szélét hat-hat soros zsinórlenyomat díszíti; 18. kép 12). A tál nyakán hullámvonalban nyolcsoros álzsínórdísz található (18. kép 8), és nyolcsoros minta van az 5. kutatóárok mélyítésekor, 0–30 cm-nél talált szórványtáltöredéken is (18. kép 11). Hasonló, tölcséresnyakú, álzsínórdíszes tálat szlovéniai és horvátországi lelőhelyekről, illetve néhány magyarországi leletegyüttesből ismerünk: hullámvonalalakú Litzen-mintával Ig (KOROŠEC 1957, T. I. 1), hullámos és egyenes sávval Koprivnički Ivanec-Piškovnica telepéről (MARKOVIĆ 1993–1994, T. 9. 3), továbbá Slivnicáról (STRMNČIK-GULIĆ 2001, Fig. 6) és Vörsről (HONTI 1994, Abb. 8. 4). Egyenes sáv mintával díszített, hasonló tálakat Notranje gorice-n (KOROŠEC 1957, T. III. 1; DULAR 1999, Abb. 2. 1), Podgoračon (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1976a, Tab. 2. 6), Somogyváron (HONTI 1994a, V. t. 4, VII. t. 14) és Koroncón (MITHAY 1942, IV. t. 1) találtak. Az ausztriai leletek között egyelőre csak egyenes mintasávval díszített tálakra van adat: Drassburgból (BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1972, Abb. 3. 2), Böheimkirchenből, Guntramsdorfról (NEUGEBAUER 1978, Abb. 6. 12). A bekeházai, erősen tölcséres nyakú és a perem szélességénél jóval keskenyebb vállú tálhoz formailag a Koprivnički Ivanec-Piškovnicáról említett, továbbá talán a koroncói példány áll a legközelebb.

Fekete, fényezett felületű, homokkal soványított, tölcséresnyakú, nyomott gömbös testű, töredékes füles bögre. Peremén, egymás alatt két sávban hatsoros álzsínór(Litzen)-dísz látható. Füle letört. M: 8,5 cm; pá: 6,2 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.1. (18. kép 9a–b).

Fekete, fényezett felületű, homokkal soványított, tölcséresnyakú, nyomott gömbös testű bögre peremtöredékei és oldaltöredéke, 3 db. A peremen egymás alatt három sorban álzsínór(Litzen)-dísz, a felső kettő hatsoros, az alsó öt. Pá: 12 cm; 7. gödör, ltsz.: M.2003.7.13.4. (18. kép 10).

Fekete, csillámos homokkal soványított, kívül-belül gondosan fényezett felületű, tölcséresnyakú, nyomott gömbös testű tál perem- és válltöredékei, 2 db. A nyakon hullámvonalban nyolcsoros álzsínór(Litzen)-dísz található. Pá: 34 cm; 22. gödör, ltsz.: M.2003.7.20.1. (18. kép 8a–b).

Sötétbarna, homokkal soványított edény fültöredéke, a fül két szélén hat-hat soros álzsínór(Litzen)-díszszel. M: 3,5 cm; sz: 5 cm; v: 0,9 cm; 22. gödör, ltsz.: M.2003.7.20.4. (18. kép 12).

Sötétzürke, homokkal soványított, finoman

iszapolt, fényezett felületű edény peremtöredéke. A perem alatt nyolcsoros álszinór(Litzen)-dísz. M: 3,1 cm; sz: 3,4 cm; v: 0,8 cm; 5. kutatóárok, 0–30 cm, ltsz.: M.2003.7.5.11. (18. kép 11).

Felületkezelés, készítésechnika

A bekeházai bronzkori leletanyag fontos jellemzője, hogy az edények nyersanyagába az előkészítés során, soványítóanyagként legtöbbször kavicszualéket, ritkábban apróra tört kerámiát vagy mindkettőt keverték. A gödrökből nagyszámban előkerült kavicsot és kavics törmelékét ebből következően, vélhetően a soványítóanyag előállításához is használták. Csak a legvékonyabb falú, kisméretű bögrék egy része, illetve a profilált (dísz-) tálak soványítására használtak homokot. Utóbbi kerámia közül is kitűnnek az álszinórdíszes bögre- és táltöredékek, amelyek csillámos soványítású, gondosan simított-fényezett anyaga élesen eltér a többi bekeházai edénytől. Ebből következően – az alábbi, kulturális elemzéssel összhangban – felmerül annak lehetősége, hogy az álszinórdíszes edényeket (vagyis a Litzenkerámiát) lelőhelyünkön importkerámiaként értelmezzük. Ugyanezt figyelte meg korábban Honti Sz. a mészbetétes kerámia kultúrája vörsi és somogyvári telepén talált álszinórdíszes kerámiával kapcsolatban. Somogyváron a finomszemcsés soványítású, álszinórdíszes, eredeti import edények töredékei mellett olyan kerámiát is el tudott különíteni, amelyek az import darabok helyi utánzataként értékelhetők: utóbbiaknál az álszinórdíszet kevésbé gondosan alakították ki, és az edények anyaga a mészbetétes kerámia anyagával megegyező volt (HONTI 1994, 174–176; 1994a, 8).

A Bekeházán előkerült házikerámia-formák (fazekak és durvább felszínű tálak, hombárok) készítésechnikájának jellegzetes eleme, hogy az edény felszínét egyes esetekben simítatlanul hagyták, de gyakrabban egy további agyagréteget kentek-fröcskölték fel rá, amit olykor szabálytalan vagy szabályos, egy irányba rendezett ujjbehúzkodással tagoltak (12. kép 2–4, 13–14. kép, 17. kép). Ezzel a felületkezeléssel függ össze az edények aljának profilált kialakítása is: a fenékrész felé az említett agyagréteget nem simították el, sőt, ujjbehúzkodással kissé kiszélesedő fenékképzést hoztak létre (pl. 14. kép 7, 15. kép 1, 17. kép 4–6). Ez utóbbi készítésechnikai elem a Veteřov kultúra és a Böhmeimkirchen csoport házikerámiáján is gyakran megfigyelhető.

A fentiek alapján a Zalaegerszeg-Ságod-Bekeházán feltárt bronzkori településrészletet a Veteřov kultúrához köthetjük. E műveltség azonosítása a térségben azért fontos, mivel a Délnyugat-Dunántúl középső bronzkori népességéről mindaddig alig állt rendelkezésre információ. A Kis-Balatontól nyugatra fekvő

régióban a Somogyvár-Vinkovci kultúra kora utáni időszak „sötét kornak” tűnt egészen a halomsíros kultúra legkorábbi fázisának időszakáig (KOVÁCS 1984, 383; KOVÁCS 1994, 119; HORVÁTH 1994a, 219; SZŐKE 1995, 23; ŠAVEL 1996, 20; BONDÁR 1998a, 21–23; legújabban HORVÁTH 2000, 13). A térség bronzkori időrendjében tapasztalt „vákuumot” a kutatók úgy próbálták kitölteni, hogy a Zala megyéből megismert legkorábbi halomsíros leleteket – néhány hasonló, Vas, Győr-Moson-Sopron és Veszprém megye nyugati részéből származó leletegyüttessel együtt – a középső bronzkor utolsó fázisára, a koszideri korra keltezték (BÓNA 1992, 40; HORVÁTH 1994a, 219; HONTI 1994a, 11; KISS 1997, 47; ILON 1998–1999, 258; H. SIMON – HORVÁTH 1998–1999, 202; KISS 2000, 27; KISS 2002, 491–492). Így elfogadható magyarázatnak tűnt az, hogy a Dunántúl legnyugatabbi részein egy feltehetően nyugat-északnyugat, a mai Alsó-Ausztria felől beszivárgó népesség jelent meg a koszideri korszakban. Ez a korai halomsíros csoport okozhatta, hogy a középső bronzkorban a Kis-Balatontól keletre élő mészbetétes kerámia kultúrája népességének zöme elköltözött törzsterületéről (ld. a tolnanémedi kincseket), a helyben maradt, kései mészbetétes csoportok viszont az új népesség szomszédságában éltek – így elterjedési területeik kiegészítik egymást.

A bekeházai településrészlet tehát a Délnyugat-Dunántúl eddig ismeretlen bronzkori népességének anyagi műveltségébe enged bepillantást; egyben a halomsíros kultúra legkorábbi csoportjainak keltezésével kapcsolatban is adalékot nyújt. Ahhoz, hogy a Veteřov kultúra leletanyagának feltűnését értelmezhessük a térségben, az alábbiakban az alsó-ausztriai, burgenlandi és az északnyugat-dunántúli kutatási eredményeket is át kell tekintenünk.

A térség középső bronzkori kulturális képének vázlata

A Veteřov kultúra

A Veteřov kultúra morvaországi leletanyagának összefoglalását követően a Dunától északra fekvő alsó-ausztriai területen is elkülönítették a műveltséghez sorolható lelőhelyeket (TIHELKA 1961, 1962; SCHEIBENREITER 1964). A Dunától délre e kultúra leleteivel nem számolt a kutatás, Burgenlandban a Veteřov kultúrával egy időben Z. Benkovsky-Pivoarová szerint a Mistelbach-Regelsbrunn típus anyaga figyelhető meg, melyet a közép-európai kronológia szerinti középső bronzkor (RBB1 fázis) kezdetére, a koszideri korszaknak megfelelő időre keltezett (BENKOVSKY-PIVOAROVÁ 1976, 348–349, Abb. 5; 1976a, Abb. 3). Az ezt megelőző (közép-európai,

RBA) korai bronzkorban Burgenland térségében a gátai (Wieselburg) kultúra élt, amelynek elterjedési területét (legutóbb ld. LEEB 1987, Abb. 1; NEUGEBAUER 1994, Abb. 4; BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1995, Abb. 4) Z. Benkovsky-Pivovarová megfigyelései szerint nem fedik az álzsinór-díszes kerámia burgenlandi lelőhelyei. A két utóbb említett népesség eszerint azonos időszakban, egymás mellett élt (BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1972, 209, Abb. 9; 1981, 33, Taf. 4).

Az alsó-ausztriai térség egykori történetének tisztázásában fontos momentum volt, amikor J.-W. Neugebauer kimutatta, hogy a Veteřov kultúra lelőhelyei nemcsak a Dunától északra találhatók meg, hanem a Dunától délre fekvő ausztriai területen is. A legfontosabb lelőhely, a Böhheimkirchen-Hochfelden feltárt nagy telep alapján Neugebauer Alsó-Ausztria déli részén a *Veteřov kultúra Böhheimkirchen csoportját* különítette el (NEUGEBAUER 1977, 1979). Ugyanakkor – Benkovsky-Pivovarovával szemben – az álzsinórdíszes kerámiát nem tartotta önálló kultúrának; ezzel összefüggésben azokat az alsó-ausztriai lelőhelyeket, ahol az álzsinórdíszes kerámia a Veteřov kultúra edényeivel együtt került elő (pl. Guntramsdorf: NEUGEBAUER 1977a, 1978), a Veteřov kultúra lelőhelyeként közölte. Utóbbi kultúra elterjedési területének tárgyalásakor azonban a burgenlandi leleteket¹⁴ nem említette: a Dunától északra a Veteřov kultúra magterületéről beszélt, a Böhheimkirchen csoport területét pedig a Dunától délre, a Sötétkő-erdő (Dunkelsteinerwald) és a Bécsi-erdő közötti területen jelölte meg (PITTIONI 1954, 367, Karte 8; SCHEIBENREITER 1964, Abb. 1; SCHUBERT 1973, Karte 2; BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1976, Abb. 5; NEUGEBAUER 1979, 50; NEUGEBAUER 1994, 123–125, 133–134, 140). Neugebauer eredményei nyomán vetette fel Z. Benkovsky-Pivovarová, hogy a gátai kultúra területét a korai és középső bronzkor határán vélhetően a délre terjeszkedő „Maďarovce–Veteřov–Böhheimkirchen” kultúrkör szállta meg (BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1981, 34–35; 1996, 157). E felvetés ellenére a feldolgozások továbbra sem ábrázolják a Bécsi-erdőtől keletre a Veteřov kultúra lelőhelyeit (legutóbb BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1995, Abb. 4).

Az álzsinórdíszes vagy Litzenkerámia

Az álzsinórdíszes kerámiával foglalkozó első publikációk a bronzkort megelőző időszakra illetve a bronzkor kezdetére keltezték e leleteket. A leggyakrabban előforduló bögreformát a gátai kultúra bögréi illetve a Kisapostagról ismert „pannon” mészbetétes kerámia bögreformája és díszítése előzményének tartották (PITTIONI – WURTH 1935;

WILLVONSEDER 1937, 24–25; PITTIONI 1954, 239–246; a korai kutatástörténetről ld. még MOZSOLICS 1942, 34–36; BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1972, 198–199). Ezzel összefüggésben a magyar kutatók is a kisapostagi kultúra illetve a gátai kultúra előzményeként értelmezték a Litzenkerámiát vagy a Guntramsdorf–Drassburg csoportot (MOZSOLICS 1942, 33–35; BÁNDI 1972, 41–42; BÓNA 1960, 53; BÓNA 1975, 247–248; BÓNA 1992, 16: Frühe Bronzezeit III). Ugyanebből következett, hogy a középső bronzkor végére vagy a korai halomsíros időszakra keltezhető leletegyüttesekben megjelenő, ugyanilyen technikával díszített edényeket a magyar kutatásban „pseudo-Litzen” kerámia elnevezéssel tárgyalták (részletesen: VÉKONY 2000, 176).

A kutatás Z. Benkovsky-Pivovarová megfigyelései nyomán fogadta el az álzsinórdíszes kerámia közép-európai kronológia szerinti korai bronzkor 2. felére illetve a középső bronzkorra (RBA2–RBB1) való keltezését és az ausztriai leletek összefoglalása is neki köszönhető (BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1972, 203–208; 1981). A néhány Salzburg környékén és zömmel a Lajta mentén feltérképezett Litzenkerámiát önálló kultúraként értékelte. Emellett az álzsinórdíszes kerámia teljes – horvátországi, szlovéniai, ausztriai, szlovákiai, nyugat-magyarországi illetve a Vajdaságba eső – elterjedését vizsgálva, három időrendi fázist különített el. A legkorábbi fázisba a hullámos mintasávós álzsinórdíszes kerámiát sorolta – e fázis anyaga főként Szlovénia és Horvátország területén fordul elő – és az edényformákat és a díszítést tekintve a kisapostagi kultúrával való időrendi és talán genetikai kapcsolatot állapított meg. Az ausztriai leletek zömét, amelyekre az egyenes sávban elhelyezett álzsinórdísz jellemző, a következő fázisba sorolta. Az edényformák kapcsolatai illetve a vegyes leletegyüttesek alapján e fázist a Veteřov és a magyarádi kultúrával, illetve a dunántúli mészbetétes kerámia kultúrájával párhuzamosította. A legfiatalabb leleteken az álzsinórdísz felkunkorodó (ún. Schnörkelartige) mintában jelenik meg, és zömmel a korai kárpátvidéki halomsíros kultúra szlovákiai anyagában (vö. Dolný Peter), néhány ausztriai és dunántúli lelőhelyen, illetve a Belegiš kultúra kerámiáján fordul elő. Az ausztriai csoport relatív időrendjével kapcsolatban azt állapította meg, hogy az álzsinórdíszes kerámia lelőhelyei nagyjából kikerülik a gátai kultúra elterjedését – vagyis feltételezhető egykorúságuk. A tárgyalt kerámiát használó népesség életének végét a kozideri korra keltezett Mistelbach-Regelsbrunn típusal hozta kapcsolatba, amelynek elterjedése benyúlik az álzsinórdíszes kerámia önálló elterjedési területére is, tehát vélhetően későbbi (BENKOVSKY-

PIVOVAROVÁ 1972, 208–209; 1981, 32–33, Taf. 2). A Böheimkirchen csoport elkülönítését követően (NEUGEBAUER 1977; vö. fentebb) vita alakult ki az álszinórdíszes kerámia önállóságát illetően. Z. Benkovsky-Pivovarová kitartott az önálló Litzenkerámias csoport léte mellett, de J.-W. Neugebauer és más kutatók eredményeit felhasználva, 1981-ben már csak a Bécsi-erdőtől keletre fekvő alsó-ausztriai és burgenlandi lelőhelyeket sorolta az önálló kultúrcsoporthoz; a Salzburg környéki, a böheim-kircheni és a Dunától északra előkerült dümkruti leletek importok.¹⁵ A későbbiekben J.-W. Neugebauer is átvette a Litzenkerámia önálló kultúraként való meghatározását és a Z. Benkovsky-Pivovarová által javasolt „Drassburg kultúra” elnevezést (BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1972, 210; NEUGEBAUER 1994, 141, Abb. 4: időrendi tábla).

Az álszinórdíszes kerámia magyarországi kutatására két momentum volt nagy hatással: egyrészt a kisapostagi kultúra önállóságának egyértelművé tétele és emléanyagának világos különválasztása a Litzenkerámiától (TORMA 1972, 22, 24; VADÁSZ – VÉKONY 1978, 61, 82. j.),¹⁶ másrészt a szlovákiai Dolný Peter fázis meghatározása (DUŠEK 1969; KOVÁCS 1975, 309, 312–314). A tárgyalt kerámiával összefoglalóan Kovács T. és Vékony G. foglalkozott, mindketten a legkorábbi halomsíros népcsoportok emléanyagával hozták kapcsolatba. Kovács T. Benkovsky-Pivovarová adatait felhasználva, az álszinórdíszes kerámia terjedését a halomsíros kultúra hatásának tulajdonítható, „északnyugat–délkelet irányú hatásmechanizmussal” hozta összefüggésbe – ld. a lelőhelyek zárt csoportját a Fertő vidékén és a vajdasági Belegiš kultúra területén (BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1981, Taf. 1), továbbá a két terület között szóródott leleteket a halomsíros kultúra legkorábbi magyarországi leletegyütteseiben: Székesfehérvár-Nyúldomb, Siklós-Téglagyár, Bag, Tiszafüred-Majoroshalom (KOVÁCS 1975, 312–314; KOVÁCS 1984, 383; KOVÁCS 1994a, 161–162; KOVÁCS 1997, 299–300). Vékony G. a Komárom megyei leletek összefoglalása után (VÉKONY 1988, 74) legutóbb „a korai halomsíros kultúrától elválaszthatatlan” Litzenkeramik teljes elterjedését áttekintette (VÉKONY 2000, 177).

A környező országok kutatói is sorra összefoglalták az álszinórdíszes kerámiával kapcsolatba hozható leleteket (a lelőhelyek száma immár 100 fölött van; a részletes katalógust ld. KISS 2004). A tárgyalt kerámia értékelésével kapcsolatos vita jelenleg sem jutott nyugvópontra – ennek oka a változatlanul kis számban rendelkezésre álló zárt leletanyagban keresendő. Az újabb adatokat figyelembe véve azonban, ma már valamelyest tisztább kép körvonalazható.

Horvátországban, kezdetben nem volt lehetőség e leletek kulturális önállóságának meghatározására (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1976, 1976a; TERŽAN 1983, Abb. 4; VINSKI-GASPARINI 1983, T. LXX), újabban azonban Z. Marković önálló Litzenkerámias elterjedési területet körvonalazott a Dráva-Száva közötti térségben (MARKOVIĆ 1988–1989, 419, Abb. 4; vö. még P. FISCHL – KISS 2002, 135–139).

Említettem, hogy az e területhez nyugatról kapcsolódódó szlovéniai régióban nemrégiben szintén a kultúra önállóságát bizonyító adatok láttak napvilágot (TIEFENGRABER 2001). E települések közlése remélhetőleg a Ljubljana környéki cölöpfalvakban előkerült hasonló leletekkel kapcsolatos problémák (KOROŠEC 1957; GABROVEC 1983, 24, 26–27, T. I. 1–4, 14–15; PARZINGER 1983, 45, Tab. 4; DULAR 1999, 83, Abb. 2) tisztázásában is előrelépést jelent majd.¹⁷

A Magyarországon előkerült álszinórdíszes kerámiával kapcsolatban a legszembetűnőbb jelenség, hogy – a csak Litzenkerámiával jellemezhető lelőhelyek mellett – a legtöbb ilyen edénytöredéket a mészbetétes kerámia kultúrája lelőhelyeiről ismerjük. Ezeket az adatokat az alsószentpéteri (Dolný Peter, SK) temető anyagával összefüggésbe hozva Vékony G. a dunántúli mészbetétes kerámia és a korai halomsíros kultúra kapcsolata bizonyítékként értékeli (VÉKONY 2000, 178). Véleményem szerint azonban a szlovákiai, horvátországi és a szlovéniai újabb adatok ettől eltérő következtetések levonására nyújtanak lehetőséget.

Láthattuk, hogy Ausztriában és Magyarországon (vö. fentebb Z. Benkovsky-Pivovarová és Kovács T. megállapításait),¹⁸ továbbá Szlovákiában (OŽĐANI 1998: a magyarádi és a füzesabonyi/Otomani kultúra, illetve a Dolný Peter fázis leleteivel együtt) korai bronzkori (RBA2; a magyarországi kronológia szerint középső bronzkori) és középső bronzkori (RBB1) környezetben is előfordulnak álszinórdíszes kerámialeletek. Ebből azonban nem az következik, hogy (Neugebauer és Ožđani véleményét követve) el kellene vetni a Litzenkerámia önálló kultúraként való értelmezését, hanem világosan körül kell határolni, mely területeken értékelhető önálló kultúraként az álszinórdíszes kerámia, és mely területekre jutott csupán import díszedényként. A Horvátországban körvonalazott Litzenkerámias csoport létét elfogadva és az edények anyagában megfigyelt eltérések alapján a Dél-Dunántúlon talált álszinórdíszes edények (HONTI 1994, 1994a) a Dráva túloldalán élő népcsoport területéről érkezett importokként értelmezhetők (P. FISCHL – KISS 2002, 136; KISS 2002, 488–489; ld. még KISS 2004). Eszerint a Balatontól délre előkerült, álszinórdíszes technikával díszített kerámia többségének nem időrendi jelentőséget tulajdonít-

hatunk, vagyis e kerámia nem csupán a koszideri korszak vagy a korai halomsíros időszak „ujjlenyomata”, hanem a Dráván túli területekkel folytatott kapcsolatrendszer emléke (az Észak-Dunántúlon előkerült álszinórdíszes kerámiáról ld. alább). Ezzel kapcsolatban érdemes visszatérnünk a Veteřov kultúra leleteinek tárgyalására.

A Burgenland és Alsó-Ausztria területén előkerült álszinórdíszes kerámia értelmezéséhez a zárt lelet-együttesekből származó leletek nyújthatnak segítséget (BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1981, 33, Taf. 2): ezek a Veteřov kultúra, illetve a Böheimkirchen csoport anyagával együtt kerültek elő. A Böheimkirchen-Hochfelden, a Veteřov kultúra névadó telepén zárt objektumokból előkerült álszinórdíszes kerámia (NEUGEBAUER 1977, Taf. 40. 1, Taf. 65. 1, 7, Taf. 67. 1–3, Taf. 74. 1, Taf. 84. 1, Taf. 86. 1–2) alapján J.-W. Neugebauer az elsőként előkerült, hasonló díszű edény, a dürnkruti bögre (korábban aunjettiziként leírt kísérőkerámiáját) szintén a Veteřov kultúrához sorolta (NEUGEBAUER 1976; BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ – GÖMÖRI – KAUS 1982–1983, 14). További adalék, hogy Guntramsdorf lelőhelyen, csatornaépítés során, több alkalommal is feltártak olyan telepjelenségeket, amelyekben a két lelettípus együtt volt megtalálható (BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1972, Abb. 2; NEUGEBAUER 1977a, NEUGEBAUER 1978).¹⁹ Darufalván (Drassburg-Taborac) szintén több, álszinórdíszes kerámiát tartalmazó gödör került elő. Ezek egyikéből (I. gödör) díszítetlen, a Veteřov kultúrához köthető edénytöredékeket, egy másikkól (4. gödör) négy bütyöklábon álló edény töredékét is említik (BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1972, 201, Abb. 3; 1981, 31, Abb. 3; BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ – GÖMÖRI – KAUS 1982–1983, 13). Nagyhöflány (Grosshöflein-Föllik) lelőhelyen Tömördy F. által feltárt kettős temetkezésben az álszinórdíszes edények mellett szintén megtalálták a Veteřov kultúra kerámiatöredékeit (BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ – GÖMÖRI – KAUS 1982–1983, 8–12, 2–5. kép). Utóbbiak a lelőköriülményekről fennmaradt feljegyzések szerint a gödör alját borító 30 cm-es rétegből származtak, ebből Z. Benkovsky-Pivovarová arra a következtetésre jutott, hogy az ember- és állattetemeteket a Veteřov kultúra gödrébe ásták bele (BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ – GÖMÖRI – KAUS 1982–1983, 8–9, 15). Vékony G. Tömördy eddig figyelmen kívül hagyott megfigyelését – az „átvágott gátai rétegről” – a mai kronológia adatai szerint értelmezve hasonló véleményt fogalmazott meg. Eszerint az álszinórdíszes kerámiát használó emberek a sírt (vagy inkább áldozati gödröt?) a Veteřov kultúra teleprétegébe ásták

bele, vagyis a temetkezés fiatalabb a Veteřov kultúra időszakánál – így a Litzenkerámia a korai halomsíros kultúrához kapcsolható (VÉKONY 2000, 176–177). A Dunától északra fekvő Waidendorf-Buhuberg telepéről B. Hahnel szintén több álszinórdíszes edénytöredéket közölt a Veteřov kultúra rétegéből (HAHNEL 1988, 71–71). A Litzenkerámia és a Veteřov kultúra egykorúságát tehát számos lelet-együttes bizonyítja nemcsak a Dunától északra és délre eső alsó-ausztriai területeken, de Burgenlandban is. A bizonytalan lelőköriülmények ellenére talán ugyanezt erősíti meg a fölliki sír is, amennyiben azt feltételezzük, hogy a tetemeteket egy még nem teljesen feltöltődött telepgödörben helyezték el. E feltételezést alátámasztja, hogy a nagyhöflányi lelőhely egy másik részén is a Veteřov kultúra kerámiájával együtt kerültek elő Litzen-díszes edények (Grosshöflein-Föllik, Fundstelle III: BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1977, Abb. 1–2), továbbá, hogy a Veteřov kultúra morvaországi telepeiről számos ilyen gödörtemetkezés ismert (STUHLÍK 1992, 20–22). Pinkaóvár (Burg) lelőhelyet telepként említik: itt a Litzenkerámia töredékei egy 50 cm vastag kultúrrétegből származnak, míg a felette előkerült, 10 cm-es, középkori kerámiával kevert rétegből a Veteřov kultúra edénytöredékei is napvilágot láttak (MITSCHAMÄRHEIM – OHRENBERGER – SARIA 1954, 188–189, Taf. 12–13; BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1981, 30).²⁰

E térségtől keletebbre, az Északnyugat-Dunántúlon elterjedt középső bronzkori műveltség a már említett gátai kultúra volt. Emlékanyagát Bóna I. foglalta össze; a kultúra végét – a halomsíros kultúra támadásával összefüggésben – a középső bronzkor 2. fázisára tette (BÓNA 1975, 247–248; BÓNA 1992, 34; vö. még KISS 2000, 16; KISS 2002, 478). Ebből következően Károlyi M. a halomsíros kultúra hegyfalui településén előkerült, idősebb emlékanyagot a gátai kultúrához kapcsolta (KÁROLYI 1979–1980, 136–138). Hozzá kell azonban tenni, hogy a korábbi kutatás a magyarádi kultúrával is számolt a Kisalföldön (PATAY 1938, 68–69; MITHAY 1942, 12–14). Kovács T. hívta fel a figyelmet arra, hogy Északnyugat-Magyarország koszideri kori kulturális képének meghatározását nehezíti az a tény, hogy a Benkovsky-Pivovarová által a koszideri korra keltezett Mistelbach-Regelsbrunn típus illetve a vitatott keltezésű álszinórdíszes kerámia Fertő-tó környéki elterjedési területe egybeesik. Így – bár továbbra is nagyon kevés leletanyag volt ismert –, három kultúracsoporthoz is felmerült a térség koszideri kori kulturális hovatartozásával kapcsolatban. A korábbi magyar kutatás eredményeit is figyelembe véve, Kovács T. véleménye szerint Délnyugat-Szlovákiában, Északkelet-Ausztriá-

ban és az Észak-Dunántúl egyes részein a koszideri korszakban olyan lakosság élt, amelynek anyagi műveltsége a késő magyarádi kultúrával azonosítható. A szlovákiai területtől különböző jellemzők nyugati hatásoknak tulajdoníthatók, a területi különbségek az eltérő alaplakosságból adódhatnak (KOVÁCS 1984, 382).

A későbbiekben a Veteřov kultúra szerepét vagy hatását Marton E. vetette fel a középső bronzkor végén a velemi Szent Vid-hegyen elsőként megtelepedő népességgel kapcsolatban (MARTON 1996, 250, I. t. 8). Ugyanerről a lelőhelyről Ilon G. közölt egy bütyök-lábas bögrét (ILON – KÖLTŐ 2000, IV. t. 1), mely a korai halomsíros kultúra, vagy esetleg a Veteřov kultúra emléke lehet. Legutóbb a magyarádi és a korai halomsíros kultúra északnyugat-magyarországi emlékeanyagával szintén Ilon G. foglalkozott (ILON 1998–1999). A magyarádi és a Veteřov kultúra elterjedési területének határa a Morva folyó mentén, tehát a Fertő-tó közelében található. A két kultúra anyagi műveltségének szoros rokonsága miatt a kutatók gyakran Mařarovce-Veteřov-Böheimkirchen kultúráról beszélnek (BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1981, 34; RUTTKAY 1988–1989, 140–145; STUHLÍK 1992, 16) – ez egyben azt is kifejezi, hogy a tárgyalt nyugat-magyarországi térségben, egy-két szórványos edény esetében nehéz a pontos kulturális hovatartozás megállapítása.

Néhány újabban ismertté vált Vas megyei leletegyüttes, továbbá az álzsínördíszes kerámia és a Veteřov kultúra viszonyának fenti áttekintése nyomán mégis megkísérlelhető az északnyugat-magyarországi és északkelet-ausztriai térség anyagának az eddigőtől eltérő értelmezése. Legfontosabb a Sárváron feltárt, több gödörből álló településrészlet, amelynek kerámiában a Veteřov kultúra jellegzetes formáit és díszítéseit ismerhetjük fel.²¹ Emellett a Bekeházáról bemutatott, bütyökfogós fazékformához hasonló darabok és két álzsínördíszes edénytöredék is előfordul a leletek között. A kissé délebbre, Körmen környékén végzett terepbejárások során két további lelőhelyen is hasonló kerámiát találtak (Rádóckölked-Felső mező, Nagymizdó-Várdomb: ION – RASZTOVICS 2000, 157: 56/1. lh., 56/2. lh., 184: 43/2. lh.); ugyanitt álzsínördíszes kerámia is megtalálható. E leletek alapján a korábban a magyarádi kultúrával kapcsolatba hozott emlékeanyag egy része (ILON 1998–1999, Stufe 1, Fundort 18, 20) és néhány további, a halomsíros kultúra legkorábbi, nyugat-dunántúli népességéhez kötött lelőhely anyaga (KÁROLYI 1979–1980) talán szintén a Veteřov kultúrához sorolható. E Vas megyei lelőhelyek és a burgenlandi leletek fenti elemzése indokolja a feltételezést, hogy azokat a *Bécsi-erdő és a Rábaköz mocsarai között feltérképezett lelőhelyeket*, ahol a

Veteřov kultúra és az álzsínördíszes kerámia leletei együtt kerültek elő, illetve a térség néhány, a magyarádi illetve a korai halomsíros kultúrához kötött leletegyüttesét a *Veteřov kultúrához* soroljuk. Az említett területen a Veteřov kultúrával kapcsolatba hozható lelőhelyek ÉNy-ról DK felé haladva a következők:

Schwechat-Wien Umgebung (RUTTKAY 1971; NEUGEBAUER 1977a, Anm. 25), Baden-Königshöhle (LADENBAUER – OREL 1954, Taf. III. 3, Taf. IV), Guntramsdorf (BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1972, Abb. 2; NEUGEBAUER 1977a, NEUGEBAUER 1978), Darufalva/Drassburg-Taborac (BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1972, 201, Abb. 3; 1981, 31, Abb. 3), Nagyhöflány/Grosshöflein-Föllik (BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1977, Abb. 1-2; BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ – GÖMÖRI – KAUS 1982–1983, 8–12, 2–5. kép), Oka/Oggau (PITTIONI 1954, Abb. 213. 5–8, Abb. 214. 1–2; HICKE 1987, 63, Abb. 44, Taf. XI.3, XV.9, XVI.11, XXI.26), Mannersdorf (MELZER 1984, 241, Abb. 311; NEUGEBAUER 1994, 61), Védény/Weiden am See (OHRENBERGER 1957, Taf. I. 10–14), Pinkaóvár/Burg (MITSCHA-MÄRHEIM – OHRENBERGER – SARIA 1954, 188–189, Taf. 12–13), Velem (KÁROLYI 1979–1980, 154, 13. kép 4; MARTON 1996, 250, I. t. 8; ION 1998–1999, 256, Stufe 1, Fundort 18), Gyöngyösfalu (KÁROLYI 1979–1980, 143–146, 6–8. kép), Hegyfalu (KÁROLYI 1979–1980, 136–138, 3. kép 1–3), Kenyeri (KÁROLYI 1996–1997, 12, 3. kép 1, 4. kép); Sárvármóka és -Szaput (közöletlen, ld. fentebb), Rádóckölked, Nagymizdó (ILON – RASZTOVICS 2000, 157, 56/1. lh., XXXII.t.2; 56/2. lh., XLIV.t.3–5; 184, 43/2. lh., XLV.t.).

A Lajta és a Rába-Rábca mentéről említett adatok fenti értelmezése nyomán a Zala megyéből bemutatott bekeházai anyag már nem áll egyedül, hozzákapcsolható a Veteřov kultúra elterjedéséhez. További adalék, hogy a lelőhelyünk szomszédságában található Zalaszentiván-Kisfaludi hegyről több alkalommal múzeumba került szórványos leletek részletes áttekintése alapján Száraz Cs. a Veteřov kultúra kerámiáját különítette el (SZÁRAZ 2002, 517–519, Fig. 1. 1, 1. 3).²² Ugyaninnen koszideri korú bronzkincs is ismert (BÓNA 1958, 218, Taf. VI). Ezek szerint, Z. Benkovsky-Pivovarová felvetésével és Kovács T. véleményével (BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1981, 34; KOVÁCS 1984, 382; BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1996, 157) összhangban megállapítható, hogy a Veteřov kultúra a Böheimkirchen csoport eddig körülhatárolt területétől keletre, a Fertő-tóig, továbbá a Répce és a Rába középső folyásvidékéig (a korábbi gátai terület keleti széléig; vö. KÁROLYI 1971–1972; BÓNA 1975, 249; KÁROLYI 1978–1979, 136; LEEB

1987, Abb. 1)²³ is kiterjeszkedett. Ez a (talán kisebb migrációval is kapcsolatba hozható) kulturális változás okozhatta a gátai kultúra végét – ebből következően a Veteřov kultúra keleti elterjedésének idejét a középső bronzkor 2. végére tehetjük. A gátai kultúra temetőiben előkerült, koszideri bronztárgyak által keltezett, kerámia nélküli síregyüttesek, amelyeket a halomsíros kultúrához vagy újabban a gátai kultúra feltételezett legkésőbbi időszakába soroltak (Oggau, Mannersdorf: PITTIONI 1954, Abb. 213–214; BÓNA 1975, 247; NEUGEBAUER 1994, 61; vö. fentebb), így szintén a Veteřov kultúra emlékműanyagához köthetők. Utóbbi kultúra a koszideri korszakban, a Rábaköz mocsarainak keleti oldalán, a Kisalföldön élő kései észak-dunántúli mészbetétes kerámias népség közvetlen szomszédjává vált. A szomszédos kultúrák közötti kapcsolattartást jelzi a Böhheimkirchen-Hochfelden, a 28. gödörből (Litzenkerámiával együtt) előkerült fiatal dunántúli mészbetétes korsótöredék, Waidendorf-Buhuberg dunántúli importleletei (NEUGEBAUER 1977, Taf. 40. 1; HAHNEL 1988, Taf. 14. 6, Taf. 49. 7, Taf. 51. 1, 4; KISS 2000, 30–31; KISS 2002, 486, Taf. 6. 9–11), és a Neusiedl am See mellett, Védeny (Weiden am See) lelőhelyen 1947-ben, a Veteřov kultúra edénytöredékeivel együtt, gödörből előkerült dunántúli mészbetétes korsó darabja is (OHRENBERGER 1957, 58, Taf. I. 9–14). A Vörs-Papkertről, a mészbetétes kerámia kultúrája települési gödréből közölt bütyöklásas bögrét (HONTI 1994a, 2. kép) a fentiek nyomán inkább a Veteřov (mint a magyarádi) kultúra import edényeként magyarázhatjuk (a formához vö. PODBORSKÝ et al. 1993, Taf. 166. 10, 15, 21; NEUGEBAUER 1994, Abb. 62a). Utóbbi kultúra Zalaegerszeg környéki elterjedésének feltételezésével ez szintén a szomszédos népek között fennálló mikro-regionális kapcsolatokat jelzi.

A körvonalazott elmélet szerint a Veteřov kultúra elterjedési területének keleti határa a koszideri korszakban, az említett lelőhelyekkel kiegészítve, a Rábca-Répece és a Rába lehetett. Délkeleti irányban Zalaegerszegig megtalálható a kultúra emlékműve. A bekeházai telep korát eszerint a középső bronzkor 3. fázisára, a koszideri korszakra tehetjük (RBB1). Arra a későbbi, részletesebb elemzés adhat választ, hogy a Lajta és Rába menti leletek a Veteřov kultúra törzsterületének anyagához vagy a Böhheimkirchen csoport jellemzőihez állnak-e közelebb.

Ugyancsak később lesz megválaszolható, hogy a Fertő-tó környékén gyakrabban megjelenő álszinórdízes kerámia használata a Veteřov kultúra Lajta menti csoportja helyi sajátosságának tulajdonítható-e, és a Dunától északra, a kultúra magterületére, továbbá a Böhheimkirchen csoporthoz eljutott álszinórdízes edé-

nyek (Waidendorf: HAHNEL 1988, 71–72; NEUGEBAUER 1994, 123; Dürnkrot: NEUGEBAUER 1976; Böhheimkirchen: NEUGEBAUER 1979, Abb. 4) pedig e térséggel való kapcsolatot jelzik-e? Vagy egy olyan kultúrcsoport importjaiként kerültek a Bécsi-erdőtől keletre, nyugatra és a Dunától északra is, amelynek emlékműve egyelőre kevésbé ismert? E problémával kapcsolatban a mészbetétes kerámia kultúrája leleteivel együtt, az Észak-Dunántúlon (Iža, Mosonszentmiklós, Süttő; részletesen, irodalommal: KISS 2004) illetve a magyarádi kultúra délkelet-szlovákiai lelőhelyein talált álszinórdízes edények eredetének meghatározása is.

Az a terület, ahol a jelenlegi kevés adat alapján egyre biztosabban számolhatunk az önálló Litzenkerámia csoportjaival, Észak-Horvátország (Varasd/Varaždin és Kapronca/Koprivnica környéke, Gušće, továbbá a Đakovo környéki lelőhelyek) és az ehhez nyugatról csatlakozó szlovéniai térség (Ljubljana illetve Maribor környéke, északabbra Murszombat/Murska Sobota). Egyelőre csupán a Wildonból említett, nagyobb számú álszinórdízes kerámia utal arra, hogy az e régióval északról szomszédos dél-stájerországi-dél-burgenlandi területen is ugyanezen műveltség elterjedése mutatható ki a Mura és a Rába találkozásának zónájáig. Innen a Mura és a Rába mellékfolyói mentén könnyen kapcsolatba léphettek a Veteřov kultúra északra fekvő, Böhheimkirchen csoportja és az északkeletre elterülő, (fent körvonalazott) Lajta-Rába menti csoportja területével. Ebből következően – egyelőre csak hipotézisként – felvethető az a magyarázat, hogy a nagyobb mennyiségű import álszinórdízes edény észak-burgenlandi és észak-dunántúli jelenléte a magyarországi középső bronzkornak megfelelő időszakban (RBA2–RBB1) ugyanúgy a Száva-Dráva-Mura mentén elterjedt Litzenkerámias csoporttal való regionális kapcsolatnak tulajdonítható, ahogyan a Dél-Dunántúlon is. Az továbbra is kérdéses, hogy az ugyanezen a burgenlandi, nyugat-magyarországi és délnyugat-szlovákiai területen a halomsíros kultúra korai fázisát képviselő Mistelbach-Regelsbrunn típus, továbbá a Dolný Peter fázis (RBB1 korú) anyagában gyakori álszinórdízes kerámia²⁴ hasonlóan importként értékelhető-e, vagy a korábbi kapcsolatok eredményeként már a korai halomsíros csoportok edénműveltségének részévé vált a térségben?

Anélkül, hogy az álszinórdízes kerámia kialakulását elemző elméletekre (BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1981, 32; MARKOVIĆ 1984, 23; MARKOVIĆ 1988–1989, 417–418, Abb. 3; MARKOVIĆ 1990, 48; MARTINEC 2002, 282) itt kitérnénk, megállapíthatjuk, hogy a tárgyalt kerámia utóbb említett horvátországi-szlovéniai-stájerországi önálló elterjedése, illetve az e térséggel a Mura, a Rába

és a Zala mentén kapcsolatba került északkelet-ausztriai és nyugat-magyarországi régió ugyanazt a – Kárpát-medence nyugati részét délnyugatról és nyugatról érintő – kommunikációs útvonalat jelzi, amelynek létezését már a korai rézkortól kimutatta a kutatás (BÁNYFFY 1998–1999, 52–53; ld. még a fentebb, a Balaton-Lasinja kultúrával kapcsolatban, további irodalommal). Az önálló Litzengerámia keltezésének pontosítását a régió új feltárásainak közlésétől várhatjuk. Jelenleg kérdéses, hogy a Benkovsky-Pivovarová által megállapított (és a horvát kutatók által is használt), kizárólag az álszinórdíszes mintasáv alakjára támaszkodó kronológia megállja-e a helyét, hiszen a mészbetétes kerámia kultúrája leleteivel együtt előkerült Litzengerámia edényeken hullámvonalalakú és egyenes sávokba rendezett minták egyaránt előfordulnak (HONTI 1994, 174–175; 1994a, 8, 10), és ugyanezt tapasztalhattuk a bekeházai telep leletei között is.²⁵

Vélhetően a peremterületi helyzet, illetve a viszonylag kis mennyiségű leletanyag ad magyarázatot arra, hogy a bekeházai anyagban a Veteřov kultúra legjellegzetesebb edényei, a bütyöklábas bögre- és csészetípusok nem találhatóak meg. Ugyanakkor néhány olyan jellemző is megfigyelhető, amelynek párhuzama a Veteřov kultúra anyagában kevésbé ismert. Bár az is igaz, hogy az egyelőre meglehetősen kevés közölt burgenlandi telepanyag alapján levont következtetések a későbbiekben számos ponton módosulhatnak.

A Veteřov kultúrára kevésbé jellemző formai elemek előfordulási helyét kutatva, az ujbenyomással tagolt, helyenként szinte „felgyűrt” fogóbütykök és a hengerestestű fazekak távoli rokonait a Salzburg környékén az utóbbi évtizedekben körülhatárolt Klinglberg csoport (RBA2–RBB1 korú) anyagában találjuk meg (SHENNAN 1989, Fig. 8, Fig. 10; LIPPERT 1992, 54–58, Abb. 11–12; SHENNAN 1995, 281; LIPPERT 1999a, 143–145). Az említett térséggel, vagyis a mitterbergi rézbányák vidékén élőkkel fenntartott kapcsolatokat már korábban felvetette kutatásunk az egykorú dunántúli népek által használt bronztárgyak réz-nyersanyagának eredetét illetően (BÓNA 1975, 218, 222; KOVÁCS 1995, 38).

A kétfülű urna vagy amfora füléhez (11. kép 1) hasonló, oldalról összenyomott és felfelé „csücskösödő” edényfülek a közép-adriai térségben elterjedt Cetina kultúra fiatalabb időszakának (RBA2–RBB1), B. Govedarica által már a Dinara kultúrához sorolt edénműveltségében, illetve az egykorú szomszéd, bosznia-hercegovinai Posušje kultúra anyagában fordulnak elő (MAROVIĆ – ČOVIĆ 1983, Sl. 14. 8, 11; ČOVIĆ 1989, 107, T. IX. 5; GOVEDARICA 1989, 263–264, T. XXXIX.5).²⁶ Az adriai partvidékkel, a

Cetina kultúrával fennálló kapcsolatokra Kovács T. már korábban felhívta a figyelmet. A Délkelet-Dunántúlon, Kóróson, tolnanémedi típusú kincseletben előkerült balta pontos párhuzamát Čitlukról, a Cetina kultúra sírjából idézte és a magyarországi darabot az említett kultúra területéről eredeztette (KOVÁCS 1996, 121–122; vö. MAROVIĆ – ČOVIĆ 1983, 209, T. 34. 9; MAROVIĆ 1984, Sl. 19. 6; GOVEDARICA 1989, XXXVI. t. 3: a čitlukit baltát a Dinara kultúrához sorolta). A déli eredetet erősíti meg, hogy egy további, hasonló baltát Vedrina-Rarina gomi-la halomsírjából közöltek (MILOSEVIĆ 1984, Sl. 2. 2).

A Kemenesháttól délre, illetve a Zala folyótól északra elterülő térség tehát a Veteřov kultúra elterjedésének déli határzónájaként írható le, ahol – a korábbi időszakokhoz hasonlóan – élénken élt a Kárpát-medencét délnyugat és nyugat felől érintő kapcsolatrendszer; emellett a távolabbi, adriai és alpi korai bronzkor végi kultúrákkal fenntartott kommunikáció hatása is érzékelhető volt. A kultúra megjelenése a Nyugat-Dunántúlon a koszideri korszakra tehető, ami a legkorábbi halomsíros csoportok keltezéséhez is információt nyújt. A későbbiekben remélhetőleg további adatok támasztják alá a Délkelet-Dunántúl sűrűbb betelepültségét és a fent vázolt kulturális képet. Erre utal a Zalaegerszegtől délre, Pölöske térségében, tözezes területen végzett talajfúrás-minták elemzése alapján készített környezet-rekonstrukció. A radiokarbon dátumok szerint a Kr. e. 1890–1520 közé keltezhető időszakban²⁷ a pollenadatok erdőirtást és fejlett mezőgazdaságot jeleznek: a zárt lomboserdő (tölgy, gyertyán, bükk) visszaszorulása mellett másodlagos nyír- és mogyoró erdő, illetve páfrányfélék, továbbá gabonafélék, gyomok és a legeltetést jelző fajok jelentek meg. A fúrás-mintákban megfigyelt mikropertnye darabok alapján a középső bronzkor második felében-végén a környéken élt emberek a természetes erdőtakaró helyén égetéssel irtással alakították ki a legeltetés és gabonatermesztés számára megfelelő nyílt területeket (JUHÁSZ et al. 2001, 32, 35–36; JUHÁSZ 2002, 27–28).

3.4. Árpád-kor

(Kvassay Judit)

Objektumok

Két sekély gödör, egy nagyméretű cölöplyuk és egy külső kemence sorolható az Árpád-kori településjelenségek közé. Ezek két helyen, a feltárt objektumcsoportok délkeleti és északnyugati szélén, egymástól mintegy 45 méterre kerültek elő (2. kép). A 3. számú gödröt (4. kép 2.) minden bizonnyal a bronzkorban ásták, és a közeli külső kemence készítésekor bolygathatták meg. Így kerülhetett erősen paticosos betöl-

tésébe a Veteřov kultúra cserepei mellé két darab Árpád-kori fazékoldal. A 25. számú hulladékgyödör (5. kép 2.) nagy mennyiségben tartalmazott jellegzetes Árpád-kori kerámiát, erősen faszenes betöltésében sok állatsont is volt. Az amorf objektum eredeti rendeltetését nem lehetett meghatározni. (A feltárás során napvilágra került kovakő pattinték és a betöltésben talált eszközként használt kavicsok minden bizonnyal a közeli bronzkori gödörhöz tartozó leletek.) A gödör mellett kibontott 24. számú nagyméretű cölöplyuk (esetleg kisebb gödör alja) betöltésébe az Árpád-kori edénytöredékek közé szintén keveredett egy apró Veteřov kerámia. A külső kemence (3. kép) a feltárás egyetlen jellegzetes Árpád-kori objektuma. Sajnos, a kemencét és előterét is későbbi beásások bolygatták, így pontos alakját és méreteit nem lehetett megfigyelni (ld. az 1. objektum leírását). A külső kemencék használata megyénkben, mint az Árpád-korban az ország egész területén, általános volt. Ilyen kemencék kerültek elő például Kustánszeg határában, a középkori Gyertyánág falu helyén végzett kutatások alkalmával (MÜLLER 1971, 27–29.), Keszthely–Fenekpusztán, a középkori Fenék falu területén (JANKOVICH 1991, 190.), vagy Bakon, a középkori Felszerek település helyén (HORVÁTH 1997, 161–162.).

A bekeházi külső kemence, a beásások következtében, nem a szokásos alakot mutatja: a kemence elé ázott 19. gödör miatt, a száj és az előtér közt általános szűk nyak eltűnt. A kemence körüli bolygatás miatt pedig az egész objektum egy nagy, ovális gödörnek tűnik, a megszokott halhólyagforma helyett. Sajnálatos módon, a sütőfelületbe nem tapasztottak edénytöredékeket, így a kemence korát csak az előtér földjében talált kerámiák alapján lehet meghatározni. A feltárás során Árpád-korinál fiatalabb lelet, egy 14. századi, töredékes sarkantyú, csupán a 19. gödör oldalának bontásakor került elő, jelezve a bolygatás idejét.

Leletanyag

A leletanyag – az Árpád-kori településekre jellemző módon – szinte kizárólag kerámiából áll. (Ezek az 1. külső kemencéből és a 25. gödörből származnak. A humuszolásból, a 3, 4, 7, 24. és 28. objektumokból előkerült töredékek olyan aprók, hogy elemzésre alkalmatlanok.) A feltárás során előkerült edénytöredékek, egy bordás nyakú edény perem- és nyaktöredékének kivételével, a korszak tipikus fazekaihoz tartoznak. A töredékekből mindössze egy edényt lehetett összerakni és kiegészíteni. Így, az Árpád-kori kerámia pontosabb kormeghatározásához egy fontos adat, az edények alakja, sajnos, csak korlátozottan áll rendelkezésre.

Fazekak

A fazekakat durva szemcsés, csillámos homokkal, sok esetben apró kavicsokkal soványított agyagból készítették, zömmel. Két esetben apróra tört edénydarabkákat is elegyítettek a soványító anyaghoz. Hat töredéknél lehetett finom szemcsés homokot megfigyelni. Valamennyi fazekat hurkatechnikával, kézikorongon építették fel. A töredékek belső oldalán több helyen is látszik a hurkák egyenetlen összedolgozásának nyoma. Az edények kidolgozása, az anyaghoz hasonlóan meglehetősen durva, mindössze három darab felületét simították gondosan. A fazekak 70 százaléka egyenetlenül égett ki, azaz a külső és a belső felületek eltérő színűre, gyakran foltosra égtek. A maradék a barna és a szürke árnyalatait nyerte a készítés során.

A kiegészített edény (durva szemcsés, erősen csillámos homokkal soványított anyagú, kézikorongon felépített, törésfelületében barna-szürke-barnára égett. A tölcséres perem széle a nyak fele lejtően ferdén levágott. A nyak ívelt, a váll mérsékelten domború. Díszítés: a vállon két sorban laza ívekkel, sekélyen bekarcolt hullámvonal. M: 26 cm; pá: 24,8 cm; fá: 13,5 cm; 1. külső kemence betöltése, M.2003.7.9.13.) (20 kép 7.), valamint a peremtöredékek méretei alapján a bekeházi fazekak 20–32 cm magas főzőedények lehettek, mindössze két kisebb, talán asztali edény került elő. A kiegészített edény, továbbá a váll- és az oldaltöredékek ívelése alapján feltételezhető, hogy a településen használt fazekak nyúlánkak lehettek, azaz legnagyobb kiszélesedésük a magasság fele fölé esett. Az edények peremének 70 százalékát készítették tölcséresen kifelé álló, és függőlegesen, illetve kifelé vagy a nyak fele lejtően ferdére levágott széllel (20. kép 1, 3, 5, 7; 21. kép 2, 4.). Két kihajló, de más-más szélkialakítású (21. kép 3.), és három, egyedi kiképzésű darab (20. kép 4; 21. kép 1.) található. A peremek belső oldalának kialakításánál – a szél formájától függetlenül – a tagolatlanról az erősen tagoltig mindenféle variáció megfigyelhető (20. kép 1, 3, 5, 7; 21. kép 1–5.). A fazekak nyaka erősen ívelt, többnyire rövid, a váll mérsékelten domború.

Díszítés: a válltöredékek egy kivétellel – amelyen csak vízszintes vonalak láthatók (21. kép 1.) – mind hullámvonallal (20. kép 5.) vagy több hullámvonallal (20. kép 3, 7; 21. kép 2–3.) díszítettek, néhány alatt a hullámvonal vízszintes vonalban folytatódik (20. kép 1.). Egy-egy darabot díszítettek három sorban ferdén bevágott vonalakkal, illetve bebökött pontokkal (21. kép 4.). Egy perem- és válltöredéken együtt fordul elő a bebökött pont, a hullámvonal és a vízszintes vonal (21. kép 5.). Szintén egy edényhez tartozó oldaltöredékeket díszítettek fogaskerékkel vízszintes sorokban benyomott mintával. A vonalas motívumokat, a kor szokása szerint, valószínűleg az

edény egész testén spirálisan körbefutóan karcolták be.

A lelőhelyen napvilágra került fazéktöredékek anyaguk, készítmódjuk, arányaik, peremkiképzésük és díszítésük alapján a 11–12. század fordulója és a 12. század első fele közti időszakban készülhettek. (Hasonló darabok származnak a középkori Kanizsa területéről: KVASSAY 2003a, 143–146., 2–3. kép.) A fazekak nyulánk alakja a 12–13. századra utaló forma. Az edények díszítése – a vállon hullámvonalban kezdődő, majd az edény testén vízszintes vonalban folytatódó, spirálisan körbefutóan bekarcolt minta – viszont a 10–11. századi kerámiák legjellegzetesebb díszítmódját idézi, hasonlóképp a bebökött pontok (KVASSAY 1984, 176.). A ferdén bevágott vonalakból álló, illetve a fogaskerékkel benyomott díszítés a 11. századtól kezdve tűnik fel az edényeken. Ehhez, a túlnyomórészt archaikusnak mondható díszítéshez változatos szélkiképzésű perem járul, szemben a 10–11. századra jellemző lekerekített vagy elkeskenyedő szélű peremekhez (KVASSAY 1984, 185.). Fenékbélyeg nyomát mindössze egy aljtöredéken lehetett megfigyelni (21. kép 6.). A kislétföldi Árpád-kori kerámiaanyag elemzése során Takács Miklós is arra a következtetésre jutott, hogy az archaikus díszítés eltűnése és a változatos peremszélkialakítás megjelenése a 11–12. század fordulója tájára tehető, a fenékbélyeg használata pedig általában a 12. század közepéig megszűnik az általa vizsgált területen (TAKÁCS 1996, 156–158.).

Bordás nyakú edény (20. kép 6.)

Enyhén csillámos homokkal és apró kavicsokkal soványított anyagú, kézikorongon felépített, barnaszürke foltosra égett bordás nyakú fazék perem- és nyaktöredéke. A perem széle az edény belseje fele levágott és megduzzadó. A hengeres nyakat két határozott, háromszög metszetű borda tagolja. TM: 5 cm; pá. kb. 8–9 cm lehetett; 1. külső kemence betöltése, ltsz.: M.2003.7.9.26.

A perem állása és a határozott bordák alapján nem palackhoz, hanem kisméretű, hengeres nyakú fazékhoz tartozhatott. A töredék oly apró, hogy az edény egészére nem lehet következtetéseket levonni. Azt azonban jól mutatja, hogy a 10–11. században megjelenő edénytípus az Árpád-korban is továbbél.

Agyaggolyók

A külső kemence előterének betöltésében két töredékes agyaggolyó került elő. Mindkettőt csillámos homokkal soványított agyagból, kézzel formálták. Barnára égtek, felületük rücskös. Az egyik egy átlagos, a másik egy nagyméretű, lapított gömb alakú agyaggolyó töredéke. Ez a különleges tárgytypus – eddigi ismereteink szerint – kizárólag Zala megyei, kora

Árpád-kori lelőhelyekről ismert. Leggyakrabban olyan környezetben kerül elő, ahol vassfeldolgozás folyt. (A Bekeházán feltárt Árpád-kori településrészleten ennek nyomát, sajnos nem lehetett megtalálni.) Az agyaggolyók pontos rendeltetését még nem sikerült meghatározni (KVASSAY 2003a, 146–147; hasonló, ép darabok ábrázolásával: 3. kép 2.).

Fémleletek

Fémleletekben szegény volt a feltárás. Mindössze egy töredékes, téglalap keresztmetszetű rúdvasból kovácsolt, T-fejű szög (töredékes h: 5,2 cm; keresztmetszet: 0,5×0,2 cm; ltsz.: M.2003.7.9.39.) került elő a külső kemence előterének (1. objektum) betöltéséből, valamint egy szintén töredékes, kovácsoltvas sarkantyú (21. kép 7.), a 19. gödörből. A rossz megtartású sarkantyú erősen ívelt szárú. A száruk végén a felkötő fülecsek nem vehetők ki. Viszonylag vastag nyaka törött (töredékes h.: 110; szárh.: 94 mm; ltsz.: M.2003.7.9.40.). Az ívelt szár alapján a 14. századra keltezhető, a pontosabb meghatározást lehetővé tevő taraj nyaka végéről letört.

A feltárás alapján levonható településtörténeti következtetések

A kerámialeletek alapján településünk a 11–12. század fordulója és a 12. század első fele közti időszakban létezhetett. Valószínűleg azonos a középkori Bekeháza faluval, amelynek helyén ma Zalaegerszeg Ságod városrészéhez tartozó, néhány házból álló külterületi lakott település található, Bekeháza-pusztán néven. A forrásokban nemesi névben szerepel Bekeháza. Mindössze két említése ismert: első ízben 1495-ben, Bekeházi Imre, majd 1516-ban Bekeházi Beke László fordul elő (HOLUB 1933, 81.). A 17. században elpusztulhatott, mert hosszabb időn keresztül nem történt róla említés, és csak a 18. század közepén települt újra. Lelőhelyünk jól példázza, milyen fontos adalékokkal szolgálhat a régészet a középkori településtörténethez. A Zalaegerszeg határában található középkori települések zöméről a rendelkezésre álló első forrásadatok a 14–15. századból maradtak fenn, így ezeknek a falvaknak korábbi keletkezéséről csupán a régészeti leletek tanúskodnak (KVASSAY 1997, 52–58.). A szomszédos falvak közül Ságod 1336-ban szerepel először oklevélben, az elkerülő út építését megelőző feltáráson, a mai belterület északnyugati szélén, a Kutasi-dűlőben, a bekeházihoz hasonló kora Árpád-kori településnyomok kerültek felszínre (KVASSAY 2003b); Szentmárton első említése 1431-ből való, a ma már csak dűlőnévben élő, elpusztult középkori falu helyén a topográfiai terepbejárásokon Árpád-kori edénytöredék-

keket lehetett gyűjteni (HORVÁTH – H. SIMON 1995); Neszele 1340-ben szerepel első ízben a forrásokban, a mai település nyugati szélén, a Hatódi-dűlőben végzett megelőző régészeti feltáráson szintén kora Árpád-kori objektumok kerültek elő (KVASSAY 2003c). Kivétel az egykor a Szentmártoni-patak nyugati partján kialakult Gébárt falu, amelynek első

említése 1211-ből származik, és a terepbejáráson is hasonló korú edénytöredékeket lehetett találni (HORVÁTH 1989). A megkutatott helyszíneken, beleértve Bekeházát is, a feltárást a lelőhelynek kis részét érintette, ahol csak néhány Árpád-kori objektum került elő, így az egykori települések szerkezetére vagy házára vonatkozó adatokkal nem szolgáltak.²⁸

Függelék

Zalaegerszeg Ságod-Bekeháza lelőhely őskori településeinek kőanyagáról

(Horváth Tünde)

A Zalaegerszeg Ságod-Bekeháza lelőhelyen feltárt őskori településrészletek anyagában és szórványként is előkerült néhány pattintott kőszköz, továbbá őrlőkő-töredékek és számos simítóka, illetve kavics-töredék.

A 23. gödörben a középső rézkori Balaton-Lasinja kultúrához köthető kerámia mellett pattintott kőszközöket is találtak (22. kép 1–3). A Balaton-Lasinja kultúra kőszköz-készletét még nem ismerjük, néhány lelőhely nem szakszerű közlésére és egy nagyobb, ám felszíni gyűjtésből származó, ezért csak szórványként értékelhető, feldolgozott kollekcióna (Tömörd, MARTON 2000) kell hagyatkoznunk. A bekeházai gödörből származó 3 db pattintott kőszköz leginkább a tömördi anyaghoz illeszthető: a magasvakaró (22. kép 1; MARTON 2000, IX. T/7, 9.), az ívelt, vakarószerű éllel ellátott kaparó (22. kép 2; MARTON 2000, X. T/1, 3, 4.), és a mikropenge-magkő (22. kép 3) is jellegzetes típust képvisel.

A késő rézkori Badeni kultúrához köthető 2. gödörből egy palából csiszolt kőbalta foktöredéke látott napvilágot, amelyet másodlagosan ütő- és csiszolókönek használtak (22. kép 4).

A középső bronzkori Veteřov kultúra települési objektumaiból származó eszközök között csonkított és teljes pengéket, háromszögletű szilánkon kialakított fűrókat, vastosabb szilánkon készült kaparót, egyszerű vágóélt adó késszerű eszközt, trapéz alakú szilánkonon fűrészeket, mikropenge-magköveket, pattintékokat és gyártási hulladékokat találunk (22. kép 5-12). Az apró, forgácszerű pattintékok és kimerült magkövek a helyi gyártást valószínűsítik. Az ipar mikroméretű pengéket és szilánkokat, pattintékokat is felhasznál az eszközgyártás alapjául. A nyersanyag a

Dunántúlra jellemző: vörösesbarna radiolarit és szürke (teveli vagy sümegi) kova. Ilyen kis mennyiségben előkerült leletanyagnál, megfelelő összehasonlítóanyag hiányában azonban részletesebben körvonalazni az ipart egyelőre nem lehetséges.

A középső bronzkor végét jellemző kulturális/etnikai sokszínűség és a különböző datálási problémák nem kedveztek a kisebb, nem feltűnő és kulturális, datálási szempontból sem mérvadó tartományt képviselő pattintott kőszközök kutatásának. A településünk bronzkori anyagával kapcsolatba hozható, a Veteřov kultúrához illetve az álzsinórdíszes kerámiához sorolt, ausztriai és horvátországi lelőhelyek anyagában néhány pattintott kőszközt közölnek (NEUGEBAUER 1975, Taf. 11.14, Taf. 19. 1, 2, Taf. 25. 27, Taf. 26. 6, 7; NEUGEBAUER 1979, Abb. 4.J; NEUGEBAUER 1979a, Abb. 7.1, Abb. 10.1; MARTINEC 2002, T. XII; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1976a, T. 15). A közölt eszközök között pengéket, fűrészes kaparópengéket, ívelt élű szilánkvakarót, Krummesser-szerű kaparókést, körkaparót találunk. Az eszköztípusok némileg hasonlóak és megtalálhatók a bekeházai leletek között is, ám mintavételre, általánosításra a publikációkból ismert kevés kőszköz és az itt bemutatott leletanyag összességében sem alkalmas.

A 11. bronzkori objektumokból való őrlőkövet a csiszolt kőszközök közé sorolhatjuk. Az 1. objektumból származó kisméretű őrlőkő-töredékekről nem dönthető el, hogy a bronzkori edénytöredékekkel együtt kerültek-e a betöltésbe vagy az Árpád-korban készültek-e? A főként a bronzkori gödörből előkerült, nagy mennyiségű kvarcit kavicsot simítóeszközként (pl. a kerámia fényezésénél, felületmegmunkáláshoz), de egy festéknyomos darab alapján vörös földfesték finomításához, előkészítéséhez is használták. Emellett – a számos kavicszúzalékkal soványított edénytöredék alapján – elsősorban a bronzkorban, de a rézkorban is a kerámia soványító anyagként is alkalmazták.

Jegyzetek:

- ¹ Ez úton is szeretnék köszönetet mondani a feltárást és a feldolgozást segítő kollégáimnak. Az ásatáson részt vett, a dokumentáció rajzainak számítógépes feldolgozását végezte, a leltározásban közreműködött: Fullár Zoltán egyetemi hallgató. Tárgyfotó: Bicskei József. Tárgyrajz: Soós Gábor. Restaurálás: Hajdu Beáta, Hóbor Szabina, Molnár Eszter, Tóth Annamária, Varga Ildikó (kerámia), Kóta Veronika (fém). Képtáblák számítógépes szerkesztése: Kámán Bea.
- ² A törött fülű, magányosan előkerült balatonszemési edénykét korábban bizonytalanul és tévesen a Sopot kultúrához vagy a lengyeli kultúra 3. fázisába soroltuk. A lelőhely későbbi kutatása során két további, ép példány is napvilágot látott, egyértelmű középső rézkori környezetben (revidéalt keltezéssel: KISS 2000a, 41).
- ³ Ezúton is köszönetet mondok Kvassay Juditnak a leletanyag közlési jogának átadásáért. Köszönöm Frankovics Tibor segítségét a szállításért és türelmét a határidő csúszásáért.
- ⁴ A képtáblán szereplő tárgyfotókat Kádás Tibor, a profikat a szerző, a számítógépes szkennelést, táblarajzolást Réti Zsolt készítette, köszönet munkájukért.
- ⁵ A nagyon kopott és jellegtelen, elsősorban házikerámiát tartalmazó edénykészlet alapján a finomabb belső kronológiai meghatározást nem kockáztatom meg, mert ez nagyon messzire vezetne. Érinteni kellene a manapság protobolerázinak nevezett horizont problematikáját, a protoboleráz-boleráz kapcsolatát, jellegzetes elemeit, bizonyos díszítőelemek és formák meglétének illetve hiányának jelentőségét. Mindez aránytévészteshez vezetne egyetlen gödör kapcsán, így ezzel itt nem foglalkozom. A téma részletesebb kifejtése több munkámban megtalálható (BONDÁR 1998, BONDÁR 2001, BONDÁR 2002, BONDÁR 2003).
- ⁶ Ezúton is szeretném megköszönni Kvassay Juditnak és Horváth Lászlónak a bronzkori leletanyag feldolgozásának lehetőségét. Az objektumokkal kapcsolatos kiegészítés, hogy a 6. kutatóárok, illetve a 13–14. szelvény területén előkerült, lelet nélküli cölöplyukakat a bronzkori kerámiát tartalmazókkal együtt szemlélve felmerül a lehetőség, hogy a gödrök mellett a néhány ausztriai lelőhelyről már ismert, cölöpszerkezetes (NEUGEBAUER 1994, Abb. 57), esetünkben ÉNy–DK tájolású házat is feltételezzünk a bronzkori településen.
- ⁷ A tanulmányban a magyar nyelvű publikációkban leggyakrabban szereplő álzsinórdíszes kerámia nevet használom (MRT 7, 191; vö. még BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ – GÖMÖRI – KAUS 1982–1983: „álzsinégdíszes”; HONTI 1994a, 8–9: „álzsinórtechnikás díszítésű” kerámia). A német nyelven íródott cikkeken és Vékony G. tanulmányában (VÉKONY 2000) a kutatástörténeti hagyományt követve (Willvonseder nyomán) a „Litzenkeramik” elnevezéssel találkozunk. Willvonseder (1937) ugyanis úgy gondolta, hogy a díszítés előállításánál olyasmí, keskeny szövetpántokat nyomkodtak a puha agyagba, mint a mai cipőfűző (die Litze). J.-W. Neugebauer kísérleti régészeti adatokkal bizonyította, hogy e díszítést nem szövetpánttal, hanem egymás mellé fogott vékony zsinórokkal készítették (NEUGEBAUER 1976a). Ezt követően Benkovsky-Pivovarová (BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1981, 30) már „litzen-szerű zsinórbenyomkodásként” említi a díszítést, a kultúra elnevezése azonban változatlan maradt.
- ⁸ Horváth László szívességének köszönhetően a halomsíros kultúra legkorábbi időszakára keltezhető Zala megyei település, Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta csak részben közölt leletanyagába is lehetőségem volt betekinteni. E település (és a hasonló korú, Ordacsehiben feltárt korai halomsíros telep – vö. HONTI et al. 2002, 15; KISS 2004, Fig. 5) emlékanyagának ismeretében zártam ki azt a lehetőséget, hogy a bekeházai lelőhely a halomsíros kultúra nyugat-magyarországi telepeinek sorába illeszkedne.
- ⁹ A Litzenkerámiával kapcsolatba hozható leletek legújabb gyűjtését, részletes katalógussal ld. KISS 2004.
- ¹⁰ A tárgyalta időszakot a magyarországi bronzkori időrend (vö. BRONZEZEIT IN UNGARN, 40: Zeittabelle) a középső bronzkorba, míg a közép-európai bronzkori kronológia a fejlett korai bronzkorba (RBA2) sorolja. A két időrend párhuzamosításához és abszolút datálásához vö. LIPPERT 1999, Tab. 2; ld. még KISS 2002, Abb. 8.
- ¹¹ Prof. Mitja Guštin szívességéből betekintheztem a muraszombati telep anyagának publikálás előtt álló képtábláiba, amiért köszönettel tartozom.
- ¹² Az A. Lippert által hivatkozott rieggersburgi alapközlés (HEBERT – LEHNER – SCHMIDT 1991, 202, Abb. 7. 25–34) Litzenkerámiát nem említi.
- ¹³ A mérhető profilú vagy kiegészíthető edényeknél az edény magassága (vagy mérhető, töredékes magassága) és átmérője, a töredékeknél pedig a darab magassága, szélessége és falvastagsága (M, Sz, V) szerepel a leírásban.
- ¹⁴ Egy alkalommal utalt néhány, a Bécsi erdőtől keletre fekvő Veteřov lelőhelyre (pl. Schwechat–Wien-Umgebung: RUTTKAY 1971) és ezek értékelésének problematikájára (NEUGEBAUER 1977a, Anm. 25).
- ¹⁵ A Salzburg környékén feltérképezett több lelőhelyet (BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1972, Abb. 1) a kutatás egy kivétellel (Golling) ma már a zsinórdíszes kerámia (Schnurkeramik) körébe sorolja (részletesen, irodalommal: KISS 2004).

- 16 Bándi G. álláspontjáról legutóbb: BÁNDI 1984. A mai kutatás Torma I. nyomán a kisapostagi kultúra önálló voltát fogadja el (pl. HONTI 1996).
- 17 Bosznia-Hercegovinában szintén nemrégiben körvonalazódott az az új kultúracsoporthoz (Posušje kultúra), amely klasszikus fázisában az álszinórdíszhez hasonló díszítéstechnikát alkalmazott edényein (ČOVIĆ 1989, 107, T. X-XI).
- 18 Ausztriában a Veteřov kultúra anyagával együtt előkerült álszinórdíszes kerámia mellett a korai halomsíros fázisnak megfelelő Mistelbach-Regelsbrunn típusú anyaggal együtt is megtalálható az álszinórdíszes kerámia (Deutschkreutz, Pitten: BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1981, 30, 32–33; HAMPL – KECHLER – BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1981, Taf. 205: Grab 41. 12-13, Taf. 218: Grab 116. 12; BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1992, 343; KOVÁCS 1994a, 123; újabban Müllendorf, Purbach). A két utóbbi burgenlandi lelőhelyen települési rétegből illetve gödrökből előkerült leletanyagot C. Ranseder dolgozta fel (RANSEDER 1990). A közöletlen szakdolgozatra Prof. Gerhard Trnka hívta fel a figyelmemet, amiért, és a dolgozatba való betekintés engedélyezéséért köszönettel tartozom.
- 19 Pittioni is említi a lelőhelyről a díszedények mellett előforduló, ujjbehúzkodásos durvítással ellátott kerámiát, amelyhez hasonlót az aunjettizi kultúra területéről idéz (PITTIONI – WURTH 1935, 164).
- 20 Az álszinórdíszes kerámia további, ausztriai lelőhelyei szórványleletek és közöletlenek, csak említésből ismertek – újabb összefoglalásukat Benkovsky-Pivovarová munkái illetve RANSEDER 1990 alapján, kiegészítésekkel ld. KISS 2004.
- 21 A sárvári leletek helyes értelmezésére Vékony Gábor világított rá a bozsoki konferencián (Az Őskor Kutatóinak III. Országos Összejövele. Szombathely-Boszok, 2002. október 7–9), ahol, egy kis kiállítás keretében e lelőhelyről is bemutatásra került néhány edénytöredék; a szóbeli közlésért köszönettel tartozom. Sárvár-Móka és -Szaput lelőhelyeken Kiss Péter és Pap Ildikó Katalin tárta fel az említett települészetet 2002-ben, a Szombathely-elkerülő út (84. sz. főút) nyomvonalán végzett megelőző ásások során. A bronzkori telep leletanyagát Békei László dolgozta fel szakdolgozatában (ELTE), a leletek megtekintésének lehetőségét ezúton is köszönöm.
- 22 Bár meg kell jegyezni, hogy a tipológiai alapon a Veteřov kultúrához sorolt bögrék (SZÁRAZ 2002, 517–519, Fig. 1.1, 3) a halomsíros kultúra korai időszakának burgenlandi anyagával is kapcsolatba hozhatók (vö. Mannersdorf: NEUGEBAUER 1980, Abb. 6. 1, Abb. 22. 92). Ugyanez igaz a fentebb említett velemi bögrére is (ILON – KÖLTŐ 2000, IV. t. 1).
- 23 A gátai kultúra elterjedési területének délkeleti részét jelzi a legújabbban, Zsenyén feltárt temető; az adatért az ásatónak, Ilon Gábornak tartozom köszönettel.
- 24 A halomsíros kultúrával kapcsolatba hozható álszinórdíszes kerámia lelőhelyeihez Ausztriában vö. 20. jegyzet; Szlovákiában: Budmerice, Dolný Peter, Mužla, Šturovo (BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1992; OŽDANI 1998). A Dunántúl nyugati és északi részén hasonlóan keltezhető lelőhelyek: Ménfőcsanak (KOVÁCS 1997; az ugyanitt talált további sírokra vonatkozó adatokról ILON 1998–1999; KISS 2004), Pomáz (MRT 7, 191, 23/7. lh.); talán ugyanerre az időszakra tehető néhány önállóan, kísérőleletek nélkül előkerült álszinórdíszes kerámiás lelőhely (Koronc, Rábacsécsény, Sopron, Tata-Ferencmajor, Csolnok, Kesztlőc; ld. KISS 2004, katalógus).
- 25 A Litzenkerámia Dráva-Száva közti önálló csoportját elfogadva – mely kapcsolatba került a Vattina kultúra nyugatra terjedő csoportjaival – a délszláv kutatás a Belegiš kultúra kialakulását is egyszerűbben magyarázza (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1984; BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1992, 344, Abb. 3; TASIĆ 2001, 314; P. FISCHL – KISS 2002, 136). Ezzel és az említett, a Kárpát-medencét nyugatról és délről körülölelő kapcsolatrendszerrel összefüggésben a RBB1–RBB2 korú álszinórdíszes kerámia „terjedési útvonalából” nagy valószínűséggel kizárhatjuk a Dunántúlt. A Dráva-Száva-Mura térségéből északnyugatra (Mistelbach-Regelsbrunn típus, Dolný Peter fázis), illetve keletre (Belegiš kultúra) terjedve juthatott el a halomsíros kultúra csoportjainak anyagába a kacsaringós (Schnörkelartige) mintás álszinórdíszű kerámia, melyet Benkovsky-Pivovarová a Litzenkerámia 3. fázisába sorolt (BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1981; 1992). A Kárpát-medencében élő halomsíros népcsoportoknál (az észak-dunántúli lelőhelyek kivételével) ez a kerámia zárt tömbben nem fordul elő, az elszórta előkerült darabok (pl. Siklós-Téglagyár telep; Tiszafüred-Majoroshalom 58. sír: KOVÁCS 1975a, 13, Pl. 5: 58. 3; KOVÁCS 1984, 383; VÉKONY 2000, 177) valószínűleg importként értékelhetők.
- 26 Utóbbi bosznia-hercegovinai kultúra és a Litzenkerámia kapcsolatához ld. 17. jegyzet.
- 27 A pölöskei adatok első elemzésében túl fiatalnak tartották az említett dátumot, a későbbi felülvizsgálat (JUHÁSZ 2002, 27) azonban elfogadta a középső bronzkor végének megfelelő kelteztést és a halomsíros kultúra képviselőivel hozta összefüggésbe az említett emberi tevékenységet. A fenti dátum jól megfeleltethető a Veteřov kultúra illetve a közép-európai fejlett korai bronzkor keltezésével is: vö. BUCK – LITTON – SHENNAN 1994; SHENNAN 1995, 281; LIPPERT 1999, 345, Tab. 2. Ezúton is köszönöm Juhász Imolának, hogy közöletlen PhD értekezését rendelkezésemre bocsátotta.
- 28 A rövidítések feloldását ld. TULOK 1984.

Irodalom:

- BÁNDI 1972
 Bándi G.: A mészbetétes edények népe észak-dunántúli csoportjának kialakulása és elterjedése (Die Entstehung und Verbreitung der nord-transdanubischen Gruppe des Volkes der inkrustierten Keramik). *VMMK* 11 (1972) 41–57.
- BÁNDI 1984
 Bándi, G.: Die „Kisapostag-Problematik“. In: *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Hrsg. Tasić, N. Beograd 1984, 257–266.
- BÁNFFY 1994
 Bánffy E.: A Balaton-Lasinja kultúra leletei Balatonmagyaród-Homoki dűlőről (Funde der Balaton-Lasinja-Kultur in Balatonmagyaród-Homoki-Flur). *Zalai Múzeum* 5 (1994) 239–249.
- BÁNFFY 1996
 Bánffy E.: Újkőkori és rézkori települések Hahót és Zalaszentbalázs határában (Zalaszentbalázs-Pusztatető, Hahót-Szartóri I-II.) (Neolitische und kupferzeitliche Siedlungen in der Gemarkung von Hahót und Zalaszentbalázs. Zalaszentbalázs-Pusztatető, Hahót-Szartóri I-II.). *Zalai Múzeum* 6 (1996) 97–148.
- BÁNFFY 1996a
 Bánffy, E.: South West Transdanubia as a mediating area. On the cultural history of the Early and Middle Chalcolithic. *Antaeus* 22 (1996) 159–196.
- BÁNFFY 1998
 Bánffy E.: A Kerka-völgyi mikrorégiós kutatási program első eredményei (Die ersten Ergebnisse des mikroregionalen Forschungsprogrammes im Kerkatal). In: *Népek a Mura mentén 2. Völker an der Mur 2*. Szerk. H. Simon, K. Zalaegerszeg 1998, 9–17.
- BÁNFFY 1998–1999
 Bánffy E.: Újabb adatok a Nyugat-Dunántúl őskorának kereskedelmi és kulturális útvonalaihoz (Data to the trade and cultural routes of prehistoric Western Transdanubia). *Savaria* 24/3 (1998–1999) 51–64.
- BÁNFFY 2001
 Bánffy, E.: Siedlungsgeschichte Südwesttransdanubiens im Neolithikum und Chalkolithikum (The settlement history of Southwest Transdanubia in the Neolithic and Chalcolithic period). In: *Mensch und Umwelt während des Neolithikums und der Frühbronzezeit in Mitteleuropa*. Hrsg. Lippert, A. et al. *Internationale Archäologie* 2, Rahden/Westf. 2001, 171–179.
- P. BARNA 2003
 P. Barna J.: Késő rézkori település Nagykanizsa-Billa lelőhelyen. In: *50 éves a nagykanizsai Thury György Múzeum*. (szerk.: Horváth L.). Zalai Múzeum 12 (2003) 97–142.
- BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1972
 Benkovsky-Pivovarová, Z.: Zur Problematik der Litzenkeramik in Ostösterreich. *PZ* 47 (1972) 198–212.
- BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1976
 Benkovsky-Pivovarová, Z.: Zur Enddatierung des Kulturkreises Mađarovce-Veteřov-Böheimkirchen. *Germania* 54 (1976) 341–359.
- BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1976A
 Benkovsky-Pivovarová, Z.: Zur kulturellen Stellung des „Rollerfundes“ von Mistelbach im Rahmen der entstehenden Hügelgräberkultur. In: *Symposium über das Spätäneolithikum und die Frühbronzezeit im Donauebiet*. Red. Brukner, B. *Istraživanja* 5 (1976) 17–25.
- BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1977
 Benkovsky-Pivovarová, Z.: Zum „Brotlaibdol“ von Föllik, Gemeinde Grosshöflein, Burgenland. *BHBl* 39 (1977) 1–11.
- BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1981
 Benkovsky-Pivovarová, Z.: Zum neuesten Forschungsstand über die Litzenkeramik in Österreich. In: *Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten*. Hrsg. Kalicz, N. – Kalicz – Schreiber, R. *MittArchInst Beiheft* 2 (1981) 29–38.
- BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1992
 Benkovsky-Pivovarová, Z.: Zum Beginn der Belegiš-Kultur. *Balkanica* 23 (1992) 341–348.
- BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1995
 Benkovsky-Pivovarová, Z.: Zum Verhältnis der Kulturgruppen Unterwölbling und Veteřov im Lichte der Grabfunde. *ArchA* 79 (1995) 187–195.
- BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1996
 Benkovsky-Pivovarová, Z.: Zu Erkennungs-möglichkeiten von Migrationen am Beginn der mittleren Bronzezeit im mittleren Donauroaum. *ArchA* 80 (1996) 157–164.
- BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ – GÖMÖRI – KAUS 1982–1983
 Benkovsky-Pivovarová, Z., – Gömöri J., – Kaus, K.: Az álsinegdíszes (Litzen-) kerámia kultúrájához tartozó sírleletek Nyugat-Magyarországon és Kelet-Ausztriában (Finds from burials belonging to the Litzenkeramik culture in Western Hungary and Eastern Austria). *Arrabona* 1982–1983, 4–19.
- BÓNA 1958
 Bóna, I.: Chronologie der Hortfunde vom Koszider-Typus. *ActaArchHung* 9 (1958) 211–243.
- BÓNA 1960
 Bóna I.: A korai és középső bronzkor története Magyarországon és a Kárpát-medencében (Tézisek). *DissArch* 2 (1960) 45–66.
- BÓNA 1975
 Bóna, I.: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. *ArchHung* 49, Budapest 1975.

- BÓNA 1992**
Bóna, I.: Bronzezeitliche Tell-Kulturen. In: Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Hrsg. Meier-Arendt, W. Frankfurt am Main 1992, 9–39.
- BONDÁR 1998**
Bondár M. – D. Matuz E. – Sabó J. J.: Rézkori és bronzkori településnyomok Battonya határában. – Kupfer- und bronzezeitliche Siedlungsspuren in der Gemarkung von Battonya. MFMÉ–Studia Archaeologica IV (1998) 7–31.
- BONDÁR 1998a**
Bondár M.: Rézkori és kora bronzkori kutatási problémák a Délnyugat-Dunántúlon (Probleme der Kupfer- und Frühbronzezeitforschung im südwestlichen Transdanubien). In: Népek a Mura mentén 2. Völker an der Mur 2. Szerk. H. Simon K. Zalaegerszeg 1998, 19–30.
- BONDÁR 2001**
Bondár, M.: L'état des recherches sur la culture de Baden en Hongrie. (Les découvertes récentes concernant la période ancienne) In: Cernavodă III-Boleráz Finds in North West Romania. In: Cernavodă III-Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und unteren Donau. Symposium Mangalia/Neptun (18.-24. Oktober 1999). (Hrsg. Roman, P. – Diamandi, S.) București 2001 [2002] 437–458.
- BONDÁR 2002**
Bondár M.: A Badeni kultúra kutatási helyzete Magyarországon (Vázlat). – Der Forschungsstand der Badener Kultur in Ungarn (Abriss). MFMÉ–Studia Archaeologica VIII (2002) 7–30.
- BONDÁR 2003**
Bondár M.: A Badeni kultúra telepe Nagyút-Göböljárás II. (M3) lelőhelyen. Kézirat 2003, 160. oldal, 33. kép
- BONDÁR – HONTI – KISS 2000**
Bondár M., – Honti Sz., – Kiss V.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (1992-1999). Előzetes jelentés I. (The preceding archaeological excavation of the planning M7 highway in County Somogy (1992-1994) Preliminary report I.). SMK 14 (2000) 93–114.
- BRONZEZEIT IN UNGARN**
Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Hrsg. Meier-Arendt, W. Frankfurt am Main 1992.
- BUCK – LITTON – SHENNAN 1994**
Buck, C. E., – Litton, C. D., – Shennan, S. J.: A case study in combining radiocarbon and archaeological information: the early Bronze Age settlement of St. Veit-Klinglberg, Land Salzburg, Austria. Germania 72 (1994) 427–447.
- ČOVIĆ 1989**
Čović, B.: Posuška kultura (Posušje-Kultur). GZM 44 (1989) 61–128.
- DAIM – RUTTKAY 1981**
Daim, F., – Ruttkay, E.: Die Grabungen von Franz Hampl am „Hausstein“ bei Grünbach am Schneeberg. ArchA 65 (1981) 35–51.
- DRESCHER-SCHNEIDER – WICK 2001**
Drescher-Schneider, R., – Wick, L.: Neue Pollenanalysen aus der Südoststeiermark und dem Burgenland und ihre siedlungsgeschichtliche Aussagen. In: Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akten des Internationalen und Interdisziplinären Symposiums vom 26. bis 29. April 2000 in Bad Radkersburg. Hrsg. Lippert, A. UPA 78, Bonn 2001, 15–27.
- DULAR 1999**
Dular, J.: Ältere, mittlere und jüngere Bronzezeit in Slawonien–Forschungsstand und Probleme. AV 50 (1999) 82–96.
- DUŠEK 1969**
Dušek, M.: Birituelles Gräberfelder der Karpatenländischen Hügelgräberkultur in Dolný Peter. In: Bronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestlowakei. ASC 4, Bratislava 1969, 50–81.
- M. EGRY 1999**
M. Egrý I.: Javárezkori település nyomai Ménfőcsanak határában (Siedlungsspuren der Kupferzeit auf dem Terrain des Einkaufszentrums Ménfőcsanak). Arrabona 37 (1999) 11–64.
- P. FISCHL – KISS 2002**
P. Fischl K., – Kiss V.: A Vattina-kultúra kutatása és északi kapcsolatai (Die Forschung der Vattina-Kultur und die Frage ehre nordischen Verbindungen). MFMÉ–StudArch 8 (2002) 125–145.
- GABROVEC 1983**
Gabrovec, S.: Rano brončano doba u Jugoistočnoalpska regija. In: Praistorija jugoslavenskih zemalja IV. Hrsg. Čović, B. Sarajevo 1983, 21–38.
- GOVEDARICA 1989**
Govedarica, B.: Rano bronzano doba na području istočnojadrana (L'âge du bronze ancien dans la région de l'Adriatique de l'est). Centar za balkanološka istipavanja knjiga 7. Sarajevo 1989.
- GUŠTIN – TIEFENGRABER 2001**
Guštin, M., – Tiefengraber, G.: Prazgovodinske najdbe z avtocestnega odseka Murska Sobota-Nova tabla (Vorgeschichtliche Funde aus dem Autobahnabschnitt bei Murska Sobota-Nova tabla). AV 52 (2001) 107–116.
- HAHNEL 1988**
Hahnel, B.: Waidendorf-Buhuberg. Siedlung der Veteřov-Kultur. FiSt 8 (1988) 7–187.
- HAMPL – KECHLER – BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1981**
Hampl, F., – Kechler, H., – Benkovsky-Pivovarová, Z.: Das bronzezeitliche Gräberfeld von Pitten in Niederösterreich. MPK 19–20, Wien 1981.
- HEBERT – LEHNER – SCHMIDT 1991**
Hebert, B., – Lehner, M., – Schmidt, W. E.: Der „Kranzlgarten“ als Geschichtsquelle. Ergebnisse einer archäologischen Untersuchung auf der Riegersburg. Mitteilungsblatt der Korrespondenten der Historischen Landeskommission für Steiermark 4 (1991) 193–216.

HEBERT – WENEDIG 2001

Hebert, B., – Wenedig, R.: Ergebnisse der Archäologischen Landesaufnahme in der Oststeiermark auf Grundlage der Arbeiten von Kurt Kojalek. In: Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akten des Internationalen und Interdisziplinären Symposiums vom 26. bis 29. April 2000 in Bad Radkersburg. Hrsg. Lippert, A. UPA 78, Bonn 2001, 39–47.

HELL 1944–1950

Hell, M.: Ein Litzenkeramisches Gefäßbruchstück aus Salzburg. *Germania* 28 (1944/50) 173–175.

HICKE 1987

Hicke, W.: Hügel- und Flachgräber der Frühbronzezeit aus Jois und Oggau. *WissArbBurgenl.* 75 (1987) 24–230.

HOLUB 1933

Holub J.: Zala megye története a középkorban. II. kötet. A községek története. Kézirat. Pécs, 1933.

HONTI 1994

Honti, Sz.: Neue Angaben zur Geschichte der Kultur der transdanubischen Inkrustierten Keramik im Komitat Somogy. *Zalai Múzeum* 5 (1994) 173–188.

HONTI 1994a

Honti Sz.: A mészbetétes kerámia kultúrája leletei Somogyvárról (Funde der Kultur der inkrustierten Keramik aus Somogyvár). *SMK* 10 (1994) 5–20.

HONTI 1996

Honti Sz.: A kispostagi kultúra. A mészbetétes kerámia kultúrája. In: Évezredek üzenete a lápvilágából. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992. Szerk. Költő, L. – Vándor, L. Kaposvár-Zalaegerszeg 1996, 47–56.

HONTI – BELÉNYESY – GALLINA – KISS – KULCSÁR – MARTON – NAGY† – NÉMETH – OROSS – SEBŐK – SOMOGYI 2002

Honti Sz., – Belényesy K., – Gallina Zs., – Kiss V., – Kulcsár G., – Marton T., – Nagy Á.†, – Németh P. G., – Oross K., – Sebők K., – Somogyi K.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán 2000–2001-ben végzett megelőző régészeti feltárások. Előzetes jelentés II. (Rescue excavations in 2000–2001 on the planned route of the M7 motorway in Somogy County. Preliminary report II.). *SMK* 15 (2002) 3–36.

HONTI – BELÉNYESY – FÁBIÁN – GALLINA – HAJDÚ – HANSEL – HORVÁTH – KISS – KOÓS – MARTON – NÉMETH – OROSS – OSZTÁS – SERLEGI – SIKLÓSI – SÓFALVI 2004

Honti Sz., – Belényesy K., – Fábíán Sz., – Gallina Zs., – Hajdú Á. D., – Hansel B., – Horváth T., – Kiss V., – Koós I., – Marton T., – Németh P. G., – Oross K., – Osztás A., – Serlegi G., – Siklósi Zs., – Sófalvi A.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán 2000–2001-ben végzett megelőző régészeti feltárások. Előzetes jelentés III. (Rescue excavations in 2000–2001 on the planned route of the M7 motorway in Somogy County. Preliminary report III.). *SMK* 16 (2004) in print.

HORVÁTH 1994

Horváth L.: Nagykanizsa és környékének története az újkőkortól a római kor végéig. In: Nagykanizsa története I. (szerk.: Rózsa Gy.) Nagykanizsa 1994. 85–141.

HORVÁTH 1994a

Horváth L.: Adatok Délnyugat-Dunántúl későbronzkorának történetéhez (Angaben zur Geschichte der Spätbronzezeit in SW-Transdanubien). *Zalai Múzeum* 5 (1994) 219–235.

HORVÁTH 2000

Horváth L.: Zala megye őskora. In: Zala megye ezer éve. Főszerk. Vándor L. Szombathely 2000, 9–16.

HORVÁTH 1989

Horváth L. A.: 4/7. lelőhely: Andrásida–Gébárti-tó és 4/10. lelőhely: Andrásida–Rét u. Terepbejárás dokumentáció, 1994–1995. Zalaegerszegi Göcseji Múzeum Adattára 2304–2001

HORVÁTH 1991

Horváth L. A.: Rézkori település Nagykapornakon (Die kupferzeitliche Siedlung bei Nagykapornak). *Zalai Múzeum* 3 (1991) 113–135.

HORVÁTH 1997

Horváth L. A.: Árpád-kori településnyomok Bak határában. *Zalai Múzeum* 8 (1997) 161–176.

HORVÁTH 2002

Horváth, L. A.: Die Siedlung der Balaton-Lasinja-Kultur in Zalaegerszeg-Andrásida, Friedhof (Komitat Zala, Ungarn). In: Prehistoric Studies in memoriam Ida Bognár – Kutzián. Ed. Bánffy, E. *Antaeus* 25 (2002) 255–282.

HORVÁTH – H. SIMON 1995

Horváth L. A., – H. Simon K.: 4/1. lelőhely: Andrásida–Szentmártoni-dűlő és 4/3. lelőhely: Szentmárton puszta. Terepbejárás dokumentáció, 1994–1995. Zalaegerszegi Göcseji Múzeum Adattára 2304–2001

HORVÁTH – H. SIMON 1997

Horváth L. A., – H. Simon K.: A neolitikum és rézkor Zalaegerszeg környékén (Neolithic and Copper Age in Zalaegerszeg and its Environs). In: Zalaegerszeg évszázadai. Szerk. Kapiller I. Zalaegerszeg 1997, 7–48.

HORVÁTH – H. SIMON 2003

Horváth, L. A., – H. Simon, K.: Das Neolithikum und Kupferzeit in Südwesttransdanubien. Siedlungsgeschichte und Forschungsstand. Budapest 2003. (IPH 9)

HORVÁTH – H. SIMON – KVASSAY 1999

Horváth L. A., – H. Simon K., – Kvassay J.: Régészeti lelőhelyek a 76. sz. főút Zalaegerszegt elkerülő szakaszán. Zalaegerszegi Göcseji Múzeum Adattára 2192–99

HORVÁTH – JUHÁSZ – KÖHLER 2003

Horváth, T., – Juhász, I., – Köhler, K.: Zwei Brunnen der Balaton-Lasinja Kultur von Balatonőszöd. *Antaeus* 26 (2003) 265–300.

ILON 1998–1999

Ilon G.: A bronzkori halomsíros kultúra temetkezései Nagydém-Középrépaszván és a hegykői edénydepot. A késő magyarádi és a korai halomsíros kultúra

- leletei az Észak- és Nyugat-Dunántúlon. (Die Bestattungen der bronzezeitlichen Hügelgräberkultur in Nagydem-Középrépuszta und das Gefäßdepot von Hegykő). Savaria 24/3 (1998–1999) 239–276.
- ILON – KÖLTŐ 2000**
 Ilon G. – Költő L.: Középső bronzkori emlékek a velemi Szt. Vidről. Egy tolnanémedi típusú (VII. velemi) kincslelet? (Middle Bronze Age artifacts from Szent Vid of Velem. Another of the Tolnanémedi-type (VII. Velem) artifact sortiment?) KMK 7 (2000) 69–95.
- ILON – RASZTOVICS 2000**
 Ilon G. – Rasztovcics J.: Őskori lelőhelyek Vas megyében. Előmunkálatok Vas megye régészeti topográfijához. Őskor I. (Prehistoric sites in Vas County. Preparations for the archaeological topography of County Vas. Prehistory No. 1.). Panniculus Ser. B. No. 5, Szombathely 2000, 145–235.
- JANKOVICH 1991**
 Jankovich B. D.: Ásatások az Árpád-kori Fenék falu területén 1976–1978. Zalai Múzeum 3 (1991) 185–210.
- JUHÁSZ – DRESCHER-SCHNEIDER – ANDRIEU – PONEL – DE BEAULIEU 2001**
 Juhász, I., – Drescher-Schneider, R., – Andrieu – Ponel, V., – de Beaulieu, J.-L.: Anthropogenetic indicators in a palynological record from Pölöske, Zala Region, Western Hungary. In: Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akten des Internationalen und Interdisziplinären Symposiums vom 26. bis 29. April 2000 in Bad Radkersburg. Hrsg. Lippert, A. UPA 78, Bonn 2001, 29–38.
- JUHÁSZ 2002**
 Juhász I. E.: A Zalai-dombság negyedkori vegetációtörténete palinológiai vizsgálatok alapján. Közöletlen PhD disszertáció, Budapest–Marseille 2002.
- KALICZ 1969**
 Kalicz N.: A rézkori Balatoni csoport Veszprém megyében (Die Kupferzeitliche Balaton-Gruppe im Komitat Veszprém). VMMK 8 (1969) 83–90.
- KALICZ 1969–1970**
 Kalicz N.: A balatoni csoport emlékei a Dél-Dunántúlon (Funde der Balaton-Gruppe in Südransdanubien). JPMÉ 14–15 (1969–1970) 75–96.
- KALICZ 1982**
 Kalicz N.: A Balaton-Lasinja kultúra történeti kérdései és fémleletei (The historical problems of the Balaton-Lasinja culture and the metal finds). ArchÉrt 109 (1982) 3–17.
- KALICZ 1991**
 Kalicz, N.: Beiträge zur Kenntnis der Kupferzeit im ungarischen Transdanubie. In: Die Kupferzeit als historische Epoche. Hrsg. Lichardus, J. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 55, Bonn 1991, 347–387.
- KALICZ 1995**
 Kalicz, N.: Die Balaton-Lasinja Kultur in der Kupferzeit Südost- und Mitteleuropas. In: Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. Hrsg. Kovács T. IPH 7, Budapest 1995, 37–50.
- KALICZ 1995a**
 Kalicz, N.: Letenye-Szentkeresztomb. Ein Siedlungsplatz der Balaton-Lasinja Kultur. In: Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. Hrsg. Kovács T. IPH 7, Budapest 1995, 61–106.
- KALICZ 2003**
 Kalicz N.: Az újkőkorszaki és rézkori megtelepedés maradványai a nagykanizsai Inkey-kápolna mellett (Endneolitische und kupferzeitliche Besiedlung bei Nagykanizsa (Inkey-Kapelle)). Zalai Múzeum 12 (2003) 7–47.
- KÁROLYI 1971–1972**
 Károlyi M.: Adatok a Nyugat-Dunántúl kora- és középső bronzkori történetéhez (Beiträge zur Geschichte der Früh- und Mittelbronzezeit von Westtransdanubien). Savaria 5–6 (1971–1972) 167–194.
- KÁROLYI 1979–1980**
 Károlyi M.: Későbronzkori településnyomok Hegyfalun határában (Spätbronzezeitliche Siedlungsspuren in der Nähe von Hegyfalun). Neuere Funde der Hügelgräberkultur im Komitat Vas). Savaria 13–14 (1979–80) 133–170.
- KÁROLYI 1992**
 Károlyi M.: A korai rézkor emlékei Vas megyében (The Early Copper Age in County Vas). Szombathely 1992.
- KÁROLYI 1996–1997**
 Károlyi M.: Bronzkori kenyéridő Kenyeri községből (Ein bronzezeitliches Brotlaibidol aus der Gemeinde Kenyeri). Savaria 23/3 (1996–1997) 11–18.
- KISS 1997**
 Kiss V.: A mészbetétes kerámia kultúrája késői fázisának sírlelete Veszprémből (Die Grabfunde aus der Spätphase der Inkrustierten Keramik von Veszprém). CommArchHung 1997, 39–49.
- KISS 2000**
 Kiss V.: A mészbetétes kerámia kultúrája kapcsolatai a Kárpát-medence nyugati területeivel és a közép-európai kultúrákkal a középső bronzkorban (Die Beziehungen der Kultur der inkrustierten Keramik in der westlichen Gebieten des Karpatenbeckens und zur mitteleuropäischen Kulturen in der mittleren Bronzezeit). KMK 7 (2000) 15–55.
- KISS 2000a**
 Kiss V.: Előzetes jelentés a Balatonszemes-Bagódombon végzett megelőző feltárásról (Somogy megye). Régészeti kutatások Magyarországon 2000, 39–46.
- KISS 2002**
 Kiss, V.: Anknüpfungspunkte zwischen Mitteleuropa und Transdanubien in der mittleren Bronzezeit. In: Prehistoric Studies in memoriam Ida Bognár-Kutzián. Ed. Bánffy, E. Antaeus 25 (2002) 477–511.
- KISS 2004**
 Kiss, V.: Questions of the Koszideri-period in Western Hungary. In: Opinions on the Koszideri-period. Eds. Poroszlai, I. – Vicze, M. Budapest-Százhalmabatta 2004, in print.

- KOROŠEC 1957**
Korošec, P.: Keramika z licensko ornamentiko (Litzenkeramik) na Ljubljanskem barju (Litzenkeramik am Laibacher Moor-Ljubljana). AV 8 (1957) 9–18.
- KOVÁCS 1975**
Kovács, T.: Historische und chronologische Fragen des Überganges von der Mittleren- zur Spätbronzezeit in Ungarn. ActaArchHung 27 (1975) 297–317.
- KOVÁCS 1975a**
Kovács, T.: Tumulus culture cemeteries of Tiszafüred. RégFüz. Ser. II. 17, Budapest 1975.
- KOVÁCS 1984**
Kovács, T.: Die Koszider-Metallkunst und einige kulturelle und chronologische Frage der Koszider-Periode. In: Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Hrsg. Tasić, N. Beograd 1984, 377–388.
- KOVÁCS 1994**
Kovács T.: Újabb adatok a mészbetétes kerámia kultúrájának fémművességéhez (Neuere Beiträge zur Metallkunst der Kultur der inkrustierten Keramik). VMMK 28 (1994) 119–132.
- KOVÁCS 1994a**
Kovács, T.: Chronologische Fragen des Überganges von der mittleren- zur Spätbronzezeit in Transdanubien. Zalai Múzeum 5 (1994) 159–172.
- KOVÁCS 1995**
Kovács T.: Bronzművesek, harcosok, kincsleletek. In: A bronzkor kincsei Magyarországon. Szerk. Maráz B. Pécs 1995, 37–44.
- KOVÁCS 1996**
Kovács, T.: Anknüpfungspunkte in der bronzezeitlichen Metallkunst zwischen den südlichen und nördlichen Regionen des Karpatenbeckens. In: The Yugoslav Banat and the neighbouring regions in the 2nd millennium B.C. Hrsg. N. Tasić. Belgrade 1996, 115–125.
- KOVÁCS 1997**
Kovács, T.: Das Grab von Ménfőcsanak. In: Khronos. Festschrift für Bernhard Hänsel. Studia Honoraria – Band 1. Hrsg. Becker, C. et al. Espelkamp 1997, 297–301.
- KRAMER 1989**
Kramer, D.: Aus der Ur- und Frühgeschichte von Wildon. Mitteilungsblatt der Korrespondenten der Historischen Landeskommission für Steiermark 2 (1989) 10–36.
- KRAMER 1996**
Kramer, D.: Neue Aspekte zur älteren steirischen Siedlungsgeschichte (New Aspects of the Early History of Styrian Settlements). In: Népek a Mur mentén 1. Völker an der Mur 1. Ed. Balažic, J. – Vándor, L. Murska Sobota–Zalaegerszeg 1996, 9–11.
- KVASSAY 1984**
Kvassay, J.: Keramikbeigaben in den Gräbern des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. In: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.-10. Jahrhundert. Symposium Nové Vozokany 3.-7. Oktober 1983. Nitra 1984, 173–178.
- KVASSAY 1997**
Kvassay J.: A város területén napvilágra került középkori kerámialeletek tanulmányai. In: Zalaegerszeg évszázadai. Várostörténeti tanulmányok. Zalaegerszeg 1997, 49–66.
- KVASSAY 2003**
Kvassay J.: Megelőző régészeti feltárás a 76. sz. főút Zalaegerszeg északi elkerülő nyomvonalán, 2002. 763: Zalaegerszeg-Ságod–Bekeháza. Ásatási dokumentáció. Zalaegerszegi Göcseji Múzeum Adattára 2527–2003.
- KVASSAY 2003a**
Kvassay Judit: Árpád-kori leletek Nagykanizsa–Billa lelőhelyen (Egy különleges tárgytypus: az agyagolyók Zala megyei lelőhelyei). Zalai Múzeum 12 (2003) 143–153.
- KVASSAY 2003b**
Kvassay Judit: Megelőző régészeti feltárás a 76. sz. főút Zalaegerszeg északi elkerülő nyomvonalán, 2002. 762: Zalaegerszeg-Ságod–Kutasi-dűlő. Ásatási dokumentáció. Zalaegerszegi Göcseji Múzeum Adattára 2526–2003.
- KVASSAY 2003c**
Kvassay J.: Megelőző régészeti feltárás a 63/6: Zalaegerszeg-Neszele–Hatódi-dűlő lelőhelyen, 2003. Ásatási dokumentáció. Zalaegerszegi Göcseji Múzeum Adattára 2526–2003.
- LADENBAUER – OREL 1954**
Ladenbauer – Orel, H.: Die jungneolithische Keramik aus der Königshöhle von Baden bei Wien. ArchA 16 (1954) 67–99.
- LEEB 1987**
Leeb, A.: Überblick über Chorologie, Typologie und Chronologie der Wieselburgkultur. WissArbBurgenl. 75 (1987) 231–375.
- LIPPERT 1992**
Lippert, A.: Der Götschenberg bei Bischofshofen. Eine ur- und frühgeschichtliche Höhensiedlung im Salzachpongau. MPK 27, Wien 1992.
- LIPPERT 1999**
Lippert, A.: Die archäologischen Grundlagen. In: Pollenanalytische Daten und eine archäologische Bestandsaufnahme zur frühen Siedlungsgeschichte im Gebiet zwischen Raab und Mur (Österreich, Slowenien, Ungarn). Hrsg. Draxler, I. – Lippert, A. Abhandlungen der Geologischen Bundesanstalt 56 (1999) 341–373.
- LIPPERT 1999a**
Lippert, A.: Die urzeitliche Siedlungsentwicklung im Pongau (Salzburg, Österreich) seit dem Neolithikum. In: Prehistoric alpine environment, society, and economy. Ed. Della Casa, Ph. UPA 55, Bonn 1999, 141–149.
- LIPPERT 2001**
Lippert, A.: Interdisziplinäre Siedlungsforschungen zur Kupfer- und Bronzezeit im Gebiet zwischen Mur und Raab (Interdisciplinary settlement investigations in the area of the Mur and Raab rivers in the Copper and Bronze Age). In: Mensch und Umwelt während des Neolithikums und der Frühbronzezeit in Mittel-

- europa. Hrsg. Lippert, A. et al. Internationale Archäologie 2, Rahden/Westf. 2001, 89–93.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1976**
Majnarić-Pandić, N.: Die Litzenkeramik in Slavonien. In: Symposium über das Spätäneolithikum und die Frühbronzezeit im Donaugebiet. Red. Brukner, B. Istraživanja 5 (1976) 97–103.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1976a**
Majnarić-Pandić, N.: Prilog problematici licenske keramike u sjevernoj Jugoslaviji (Contribution a la problématique de la céramique de Litzen dans la Yougoslavie du Nord). AV 27 (1976) 68–96.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1984**
Majnarić-Pandić, N.: Srednje brončano doba u istočnoj Slavoniji (Die mittlere Bronzezeit in Ostslavonien). In: Arheološka istraživanja u Istočnoj Slavoniji i Baranji. IHAD 9. Zagreb 1984, 63–90.
- MARKOVIĆ 1984**
Marković, Z.: 1984: Neka pitanja neolitika, eneolitika i brončanog doba našičkog kraja i Đakovštine (Zu einigen Fragen des Neolithikums, Äneolithikums und der Bronzezeit im Gebiet von Našice und Đakovo). In: Arheološka istraživanja u Istočnoj Slavoniji i Baranji. IHAD 9, Zagreb 1984, 13–30.
- MARKOVIĆ 1986**
Marković, Z.: Početna istraživanja lokaliteta Cerine III. PZb 86 (1986) 152–160.
- MARKOVIĆ 1988–1989**
Marković, Z.: Kronologija i geneza ranobrončanodobnih kultura sjeverne Hrvatske (Die Chronologie und die Genese für frühbronzezeitlichen Kulturen in Nordkroatien). AV 39–40 (1988–1989) 413–424.
- MARKOVIĆ 1990**
Marković, Z.: Problem geneze i razvoja eneolitičkih i ranobrončanodobnih kultura sjeverozapadne Hrvatske (Das Problem der Genesis und Entwicklung der Kulturen des Eneolithikums und der frühen Bronzezeit in Nordwestkroatien). In: Arheološka istraživanja u Podravini i Kalničko-Bilogorskoj regiji. IHAD 14, Zagreb 1990, 39–50.
- MARKOVIĆ 1993–1994**
Marković, Z.: Koprivnica i najbliža okolica od pretpovijesti do kasnoga srednjeg vijeka. PZb 1993–94, 107–127.
- MAROVIĆ 1984**
Marović, I.: Sinjska regija u prahistoriji (La région de Sinj la préhistoire). In: Cetinska krajina od prethistorije do dolaska turaka. IHAD 8, Split 1984, 25–63.
- MAROVIĆ – ČOVIĆ 1983**
Marović, I. – Čović, B.: Četinska kultura. In: Praistorija jugoslavenskih zemalja IV. Hrsg. Čović, B. Sarajevo 1983, 191–231.
- MARTINEC 2002**
Martinec, M.: Brončanodobna naseobinska jama s lokaliteta Grabrovac (The Bronze Age pit dwelling from the site of Grabrovac). OpArch 26 (2002) 275–321.
- MARTON 1996**
Marton E.: Agyagtárgyak a velemi Szent Vidről (Potteries and objects made of clay in Velem St. Vid). Pápai Múzeumi Értesítő 6 (1996) 249–263.
- MARTON 2000**
Marton T.: Pattintott kőszközők Tömördről. Feuersteinindustrie aus Tömörd. Panniculus Ser. B. No. 5, Szombathely 2000, 9–73.
- MELZER 1984**
Melzer, G.: Mannersdorf am Leithagebirge, NÖ. FÖ 23 (1984) 241.
- MILOŠEVIĆ 1984**
Milošević, A.: Pregled arheoloških istraživanja Cetinskoj krajini (Aperçu des recherches archéologiques pratiquées de la Cetina). Cetinska krajina od prethistorije do dolaska turaka. IHAD 8, Split 1984, 9–26.
- MITHAY 1942**
Mithay S.: Bronzkori kultúrak Győr környékén. Győr 1942.
- MITSCHA-MÄRHEIM – OHRENBERGER – SARIA 1954**
Mitscha-Märheim, H., – Ohrenberger, A. J., – Saria, B.: Bericht über eine Probegrabung in der mitteralterlichen Burganlage von Burg. In: Ulreich, K.–Ratz, A.: Die Wehranlagen von Burg. Burgenländische Forschungen 25 (1954) 184–196.
- MODRIJAN 1973**
Modrijan, W.: Die kulturelle und chronologische Einordnung des Neo- und Äneolithikums in Kärnten. AV 24 (1973) 128–136.
- MODRIJAN 1973a**
Modrijan, W.: Die kulturelle und chronologische Einordnung des Neo- und Äneolithikums in der Steiermark. AV 24 (1973) 137–144.
- MOZSOLICS 1942**
Mozsolics A.: A kisapostagi korabronzkori urnatemető (Der frühbronzezeitliche Urnenfriedhof von Kisapostag). ArchHung 26, Budapest 1942.
- MRT 1**
Bakay K. – Kalicz N. – Sági K.: Veszprém megye régészeti topográfiája. Magyarország régészeti topográfiája 1. A keszthelyi és tapolcai járás. Bp. 1966.
- MRT 7**
Dinnyés I. – Kővári K. – Lovag Zs. – Tettamanti S. – Topál J. – Torma I.: Magyarország régészeti topográfiája 7. Pest megye régészeti topográfiája. Budai és szentendrei járás. Budapest 1986.
- MÜLLER 1971**
Müller R.: Régészeti terepbejárások a göcseji „szegek” vidékén és településtörténeti tanulságaik. A Göcseji Múzeum Kiadványai 30. Zalaegerszeg 1971.
- T. NÉMETH 1994**
T. Németh, G.: Vorbericht über spätneolithische und frühkupferzeitliche Siedlungsspuren bei Lébény (Westungarn). JAMÉ 36 (1994) 241–261.
- NEUGEBAUER 1975**
Neugebauer, J.-W.: Bronzezeitliche Ansiedlungen in Grossweikersdorf, p. B. Tulln, NÖ. Ein Beitrag zur Gliederung der Veteřov-Kultur in Niederösterreich. ArchA 58 (1975) 5–74.

- NEUGEBAUER 1976
Neugebauer, J.-W.: Das „Litzenverzierte“ Krüglein von Dürnkrot, p. B. Gänsendorf, NÖ. FiST 2 (1976) 24–29.
- NEUGEBAUER 1976a
Neugebauer, J.-W.: Ein weiterer Beitrag zur Problematik der sog. „Litzenkeramik“ AKorr 6 (1976) 21–23.
- NEUGEBAUER 1977
Neugebauer, J.-W.: Bóheimkirchen. Monographie des namengebenden Fundortes der Bóheimkirchnergruppe der Veteřov-Kultur. ArchA 61–62 (1977) 31–207.
- NEUGEBAUER 1977a
Neugebauer, J.-W.: Ein neuer bronzezeitlicher Siedlungsfund mit „Litzenkeramik“ und einem Knochenobjekt mit „mykenischen“ Ornamenten von Guntamsdorf. FÖ 16 (1977) 199–206.
- NEUGEBAUER 1978
Neugebauer, J.-W.: Neue Funde der Veteřov-Kultur in Niederösterreich. FÖ 17 (1978) 185–196.
- NEUGEBAUER 1979
Neugebauer, J.-W.: Die Stellung der Veteřov-Kultur und ihre Bóheimkirchner Gruppe am Übergang von der frühen zur mittleren Bronzezeit in Niederösterreich. AKorr 9 (1979) 35–52.
- NEUGEBAUER 1979a
Neugebauer, J.-W.: Eine Ansiedlung der Veteřov-Kultur bei Poysbrunn, NÖ. FÖ 18 (1979) 187–213.
- NEUGEBAUER 1980
Neugebauer, J.-W.: Fundmaterialien aus der ältesten Stufe der Hügelgräberbronzezeit auf dem Raume von Mannersdorf am Leithagebirge, NÖ. FÖ 19 (1980) 157–201.
- NEUGEBAUER 1994
Neugebauer, J.-W.: Die Bronzezeit in Ostösterreich. Wien 1994.
- OHRENBERGER 1957
Ohrenberger, A. J.: Kleinere Beiträge zur mittleren Bronzezeit in Burgenland (Funde aus Eisenstadt, Oggau, Drassburg und Weiden). BHBl 19 (1957) 49–60.
- OŽĎANI 1998
Ožďani, O.: Einige Anmerkungen zum Vorkommen der „Litzen“-Verzierung im Milieu der Otomani-Kultur und ihr chronologischer Aspekt. Vyp 5 (1998) 51–58.
- PARZINGER 1983
Parzinger, H.: Die Stellung der Uferrandsiedlungen bei Ljubljana im äneolitischen und frühbronzezeitlichen Kultursystem der mittleren Donauländer. AV 35 (1983) 13–63.
- PATAY 1938
Patay P.: Korai bronzkori kultúrák Magyarországon (Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn). DissPann II/13, Budapest 1938.
- PITTIONI 1954
Pittioni, R.: Urgeschichte des Österreichischen Raumes. Wien 1954.
- PITTIONI – WURTH 1935
Pittioni, R. – Wurth, E.: Funde aus Guntramsdorf, NÖ. MAG 65 (1935) 158–168.
- PODBORSKÝ et al. 1993
Podborský, V. et al.: Praveké dejiny Moravy 3 (Die Vorgeschichte Mährens 3). Brno 1993.
- RANSEDER 1990
Ranseder, C.: Siedlungsfunde der mittleren Bronzezeit auf Purbach und Müllendorf, Burgenland. Ein Beitrag zur Stufe Bronzezeit B1 in Österreich. Unpubl. Diplomarbeit. Wien 1990.
- RUTTKAY 1971
Ruttikay, E.: Neolitische und bronzezeitliche Siedlungsreste in Schwechat, p. B. Wien-Umgebung, NÖ. ArchA 50 (1971) 21–63.
- RUTTKAY 1988–1989
Ruttikay, E.: Zwei verzierte Goldplättchen aus dem frühbronzezeitlichen Gräberfeld von Hainburg-Teichtal. MAGW 118–119 (1988–89) 135–145.
- RUTTKAY 2002
Ruttikay, E.: Das endneolitische Hügelgrab von Neusiedl am See, Burgenland. Zweite Vorlage–Teil I. Die Fazies Neusiedl (Egy későneolitikus halomsír Nezsiderböl (Neusiedl am See-Burgenland)). In: Festschrift für Rózsa Kalicz-Schreiber. BudRég 36 (2002) 145–170.
- ŠAVEL 1996
Šavel, I.: Kulturni vplivi v prazgodovini v pokrajini ob Muri (Cultural influences during the Prehistory in the Counry on the river Mura). In: Népek a Mura mentén I. Völker an der Mur 1. Ed. Balažic, J. – Vándor, L. Murska Sobota–Zalaegerszeg 1996, 13–43.
- SCHEIBENREITER 1964
Scheibenreiter, F.: Beiträge zur Kenntnis der Typus Witterschau in Niederösterreich. ArchA 36 (1964) 24–38.
- SCHUBERT 1973
Schubert, Eckehart: Studien zur frühen Bronzezeit an der mittleren Donau. BRGK 54 (1973) 3–105.
- SHENNAN 1989
Shennan, S. J.: The excavation of an Early Bronze Age settlement at St. Veit-Klinglberg. Land Salzburg, Austria: an interim report. The Antiquaries Journal 69 (1989) 205–224.
- SHENNAN 1995
Shennan, S. J.: Bronze Age copper producers of the Eastern-Alps. Excavation at St. Veit-Klinglberg. UPA 27, Bonn 1995.
- ŠIMEK 1975:
Šimek, M.: Licenska Keramika u Gradskom muzeju Varaždina (Litzenkeramik im Stadtmuseum Varaždin). GGMV 5 (1975) 113–24.
- H. SIMON 1990
H. Simon K.: Der Stand und die Aufgaben der Neolithikum- und Kupferzeitforschung im Komitat Zala (A neolitikum és rézkor kutatásának helyzete és feladatai Zala megyében). Zalai Múzeum 2 (1990) 47–65.
- H. SIMON – HORVÁTH 1998–1999
H. Simon K., – Horváth L. A.: Középső bronzkori leletek Gellénháza-Budai szer II. lelőhelyen (Zala

- megye) (Mittelbronzezeitliche Funde in Gellénháza-Budai szer II. (Komitat Zala). Savaria 24/3 (1998–1999) 193–214.
- SOMOGYI 2000**
Somogyi K.: A Balaton-Lasinja-kultúra leletanyaga Somogy megyében (Die Funde der Balaton-Lasinja-Kultur im Komitat Somogy). CommArchHung 2000, 5–48.
- STRMNČIK-GULIĆ 2001**
Strmnčik-Gulić, M.: The First Millennium BC between Drava and Pohorje: Some of newly discovered Settlement Sites. In: Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akten des Internationalen und Interdisziplinären Symposiums vom 26. bis 29. April 2000 in Bad Radkersburg. Hrsg. Lippert, A. UPA 78, Bonn 2001, 103–120.
- STUHLÍK 1992**
Stuhlík, S.: Die Veteřov-Gruppe und die Entstehung der Hügelgräberkultur in Mähren. PZ 67 (1992) 15–42.
- SZÁRAZ 2002**
Szárász, Cs.: Zalaszentiván-Kisfaludi hill. The prehistoric material of the hillfort. In: Prehistoric Studies in memoriam Ida Bognár – Kutzián. Ed. Bánffy E. Antaeus 25 (2002) 513–546.
- SZŐKE 1995**
Szőke, B. M.: Borderland of cultures. Settlement history research in the Hahót Basin (Aims, methods, results). Antaeus 22 (1995) 13–34.
- TAKÁCS 1996**
Takács, M.: Formschatz und Chronologie der Tongefäße des 10.-14. Jahrhunderts der Kleinen Tiefebene. AAH 48 (1996) 135–195.
- TASIĆ 2001**
Tasić, N.: The problem of the Belegiš (Belegiš – Cruceni, Belegiš – Bobda) culture. Genesis, duration and periodization. In: Festschrift für G. Lazarovici. Red.: Draşovean, F. Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica 30. Timişoara 2001, 311–321
- TERŽAN 1983**
Teran, B.: Das Pohorje–ein vorgeschichtliches Erzrevier? AV 34 (1983) 51–83.
- TIEFENGRABER 2001**
Tiefengraber, G.: Vorbericht über die Ausgrabungen 1999 und 2001 in Murska Sobota/Nova tabla unter besonderer Berücksichtigung der spätbronze- und eisenzeitlichen Funde. In: Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akten des Internationalen und Interdisziplinären Symposiums vom 26. bis 29. April 2000 in Bad Radkersburg. Hrsg. Lippert, A. UPA 78, Bonn 2001, 77–101.
- TIHELKA 1961**
Tihelka, K.: Der Věteřov- (Witterschauer-) Typus in Mähren. Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit. Nitra 1958 (Bratislava 1961) 77–109.
- TIHELKA 1962**
Tihelka, K.: Moravský Věteřovský typ – II. část (materiál) (Der mährische Věteřov (Witterschauer) Typus. II. Teil (Material)). ŠtZ 8 (1962) 7–173.
- TORMA 1972**
Torma, I.: A kisapostagi kultúra telepe Balatongyörökön (Eine Siedlung der Kisapostag-Kultur in Balatongyörök). VMMK 11 (1972) 15–34.
- TULOK 1984**
Tulok, M.: Abbreviations of periodicals and series of archeological and auxiliary sciences. ActaArchHung 36 (1984) 333–384.
- V. VADÁSZ – VÉKONY 1978**
V. Vadász É. – Vékony G.: Tata története a jégkorszak végétől a római foglalásig. in: Tata története. Szerk.: Bíró E. Tata é.n. (1978), 49–77.
- VÉKONY 1988**
Vékony G.: Őskori népek Komárom megyében a jégkorszak után. In: Komárom megye története I. Szerk.: Bíró, E. – Szathmári, S. Komárom 1988, 67–78.
- VÉKONY 2000**
Vékony G.: A kozsideri korszak a Dunántúlon (Die Koszider-Periode in Transdanubien). KMK 7 (2000) 173–186.
- VINSKI-GASPARINI 1983**
Vinski-Gasparini, K.: Litzen-keramika savskodravskog međuriječja. In: Praistorija jugoslavenskih zemalja IV. Hrsg. Čović, B. Sarajevo 1983, 484–492.
- M. VIRÁG 1996**
M. Virág Zs.: Középső rézkor. A Balaton-Lasinja-kultúra. In: Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992. Szerk. Költő L. – Vándor L. Kaposvár – Zalaegerszeg 1996, 22–23.
- M. VIRÁG 2003**
M. Virág, Zs.: Settlement historical research in Transdanubia in the first half of the Middle Copper Age. In: Morgenrot der Kulturen. Frühen Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag. Hrsg. Jerem, E. – Raczky, P. Budapest 2003, 375–400.
- M. VIRÁG – BONDÁR 2003**
M. Virág Zs. – Bondár M.: A rézkor. Települések. In: Magyar régészet az ezredfordulón. Főszerk. Visy Zs. Budapest 2003, 127–129.
- WILLVONSEDER 1937**
Willvonseder, K. 7: Die mittlere Bronzezeit in Österreich. Wien 1937.

Prähistorische und mittelalterliche Siedlungsreste von Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza

Am Fundort Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza wurden im Jahr 2000 entlang der geplanten Autobahnstrecke, Hauptstrasse 76, Nordumfahrung von Zalaegerszeg vorangehenden archäologischen Grabungen durchgeführt. Mitten auf dem zum Szentmártoni-Bach sanft abfallenden Hügelhang sind weit verstreute Siedlungsreste verschiedenen Zeitalters – insgesamt 31 Objekte – zum Vorschein gekommen.

Funde der **Balaton-Lasinja-Kultur** sind nur in einer einzigen Grube gefunden worden. Die vermutlich kleine, Gehöftähnliche Siedlung passt gut zum dichten mittelkupferzeitlichen Siedlungssystem, das vom Komitat Zala gekannt ist.

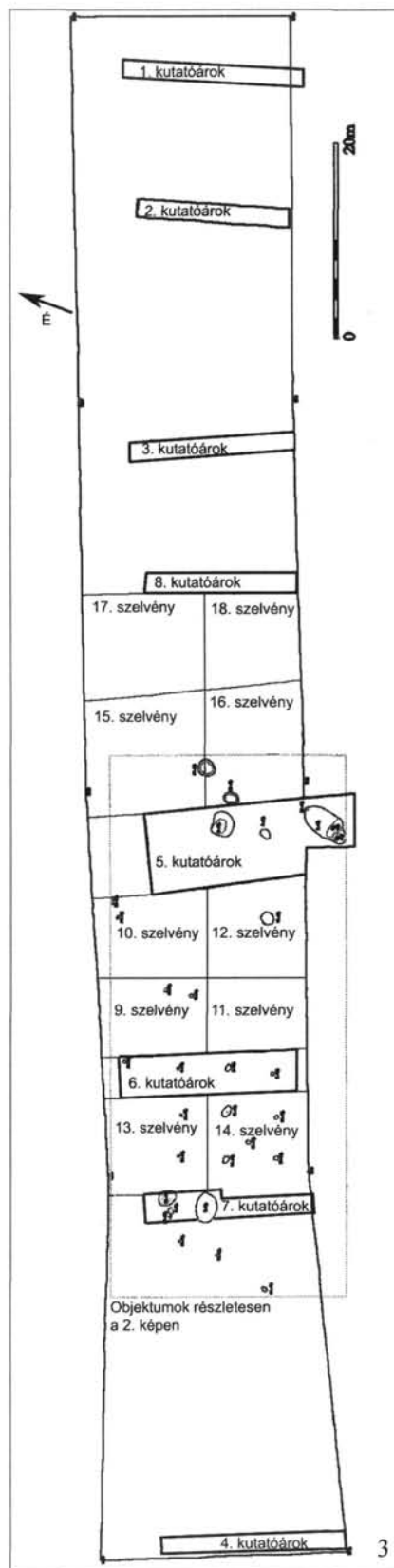
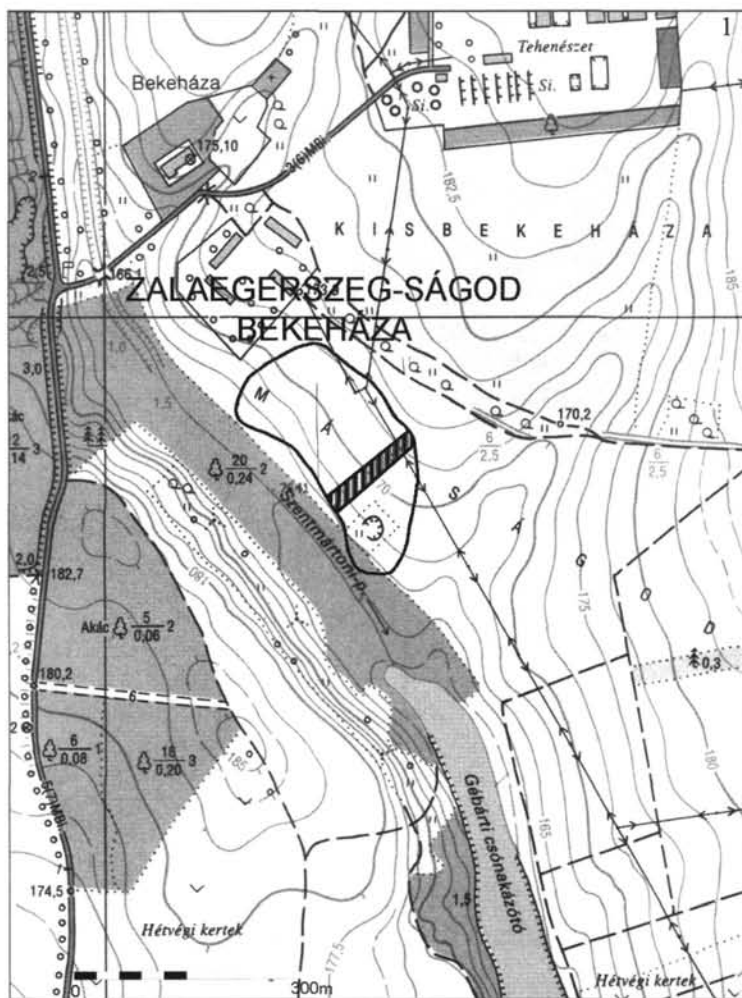
In Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza gab es in einer Gruben Funde der **Badener Kultur** (Objekt 2). In der niedrigen, nur 20 cm tiefen Grube kamen Keramikfragmente, eine Steinaxt, durchgebrannte Schlammstücke und Tierknochen ans Tageslicht. Die Oberfläche der Keramik war stark abgeschliffen, es gab keine Spuren der ursprünglichen geglätteten oder polierten Oberfläche. Aufgrund des wenigen und atypischen Fundmaterials kann die einzige spätkupferzeitliche Grube der frühen Phase der Badener Kultur zugeordnet werden, eine genauere Zeitbestimmung ist leider nicht möglich. Die Autorin gibt einen Überblick über die Verteilung der spätkupferzeitlichen Fundorte im Komitat Zala. Man kann feststellen dass – dank der systematischen Forschungen der letzten Jahrzehnte – in diesem früher für unbewohnt gehaltenen Gebiet immer mehr Fundorte auftauchen, unbewohnte Flächen bleiben aber. Die Ursache davon ist, wie die Autorin meint, nicht die mangelnde Erforschung oder unvollkommene Methoden, sondern geographische, klimatische, ökologische Faktoren sowie die Lebensweise der Menschen damals. Bodenkundliche Gegebenheiten, Wälder und periodisch stärker wasserführende Bäche bestimmten den Lebensraum, wo kleinere Gemeinschaften sich erhalten konnten. Die Verbreitungskarten zeigen klar, dass nur größere Seen (Plattensee, Klein-Plattensee), der Fluss Zala und die größeren Bäche (Principális, Széviz und Válicka) eine geeignete Umgebung für die Siedlungen darstellten.

Der aus 6 Gruben und 2 Pfostenlöchern bestehende bronzezeitliche Siedlungsteil kann der **Veteřov-Kultur** zugeordnet werden. Die Identifizierung dieser Kultur ist deswegen wichtig, weil es bisher wohl keine Informationen über die spätkupferzeitliche Population

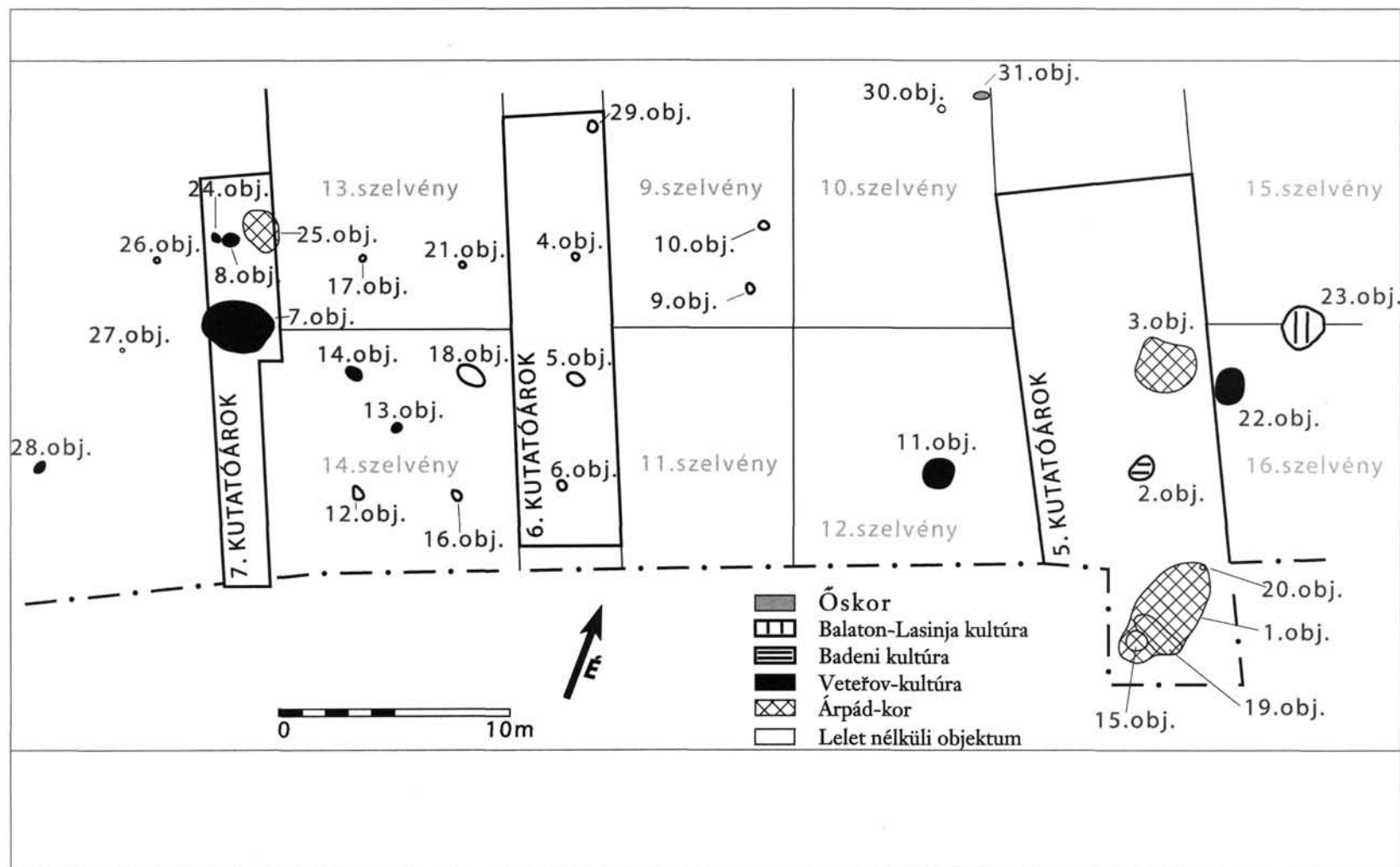
von Südwesttransdanubien gab. Gemäß der Forschungsergebnisse von Niederösterreich, Burgenland und Nordwesttransdanubien gibt es Fundorte, deren Fundmaterial mit der Veteřov-Kultur in Verbindung gebracht werden kann, vom Gebiet östlich des Wienerwaldes bis zum Neusiedler See und bis zum Sumpfgebiet der Raab. Die Veteřov Kultur folgte in diesem Raum der Wieselburg-Kultur, das bedeutet eine Datierung nach Phase 2 der Mittelbronzezeit, auf die Koszider-Periode (Ende RBA2–Anfang RBB1). Eine spätere, detaillierte Analyse könnte zeigen, ob die Funde entlang der Leitha und der Raab dem Material des Veteřov-Stammgebietes oder den Eigenheiten der Böheimkirchen-Gruppe näher stehen. Die Siedlung, die in Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza entdeckt wurde, liegt im Randgebiet dieser der Kultur. Das erklärt vermutlich das Fehlen von Keramiktypen wie Topf oder Napf mit Zapfenfüßen. Etliche Formelemente stehen dagegen der Cetina-Kultur (adriatisches Küstengebiet) bzw der in den letzten Jahrzehnten in der Umgebung von Salzburg umgrenzten Klingenberg-Gruppe (RBA2–RBB1 Periode) nahe. Bruchstücke von Litzkeramik sind in den bronzezeitlichen Gruben zum Vorschein gekommen. Diese Stücke werden sowohl an unserem Grabungsort als auch im gesamten Verbreitungsgebiet der Veteřov-Kultur – mit Rücksicht auf das abweichendes Keramikmaterial und die geschilderten kulturellen Eigenheiten der Region – als Importkeramik betrachtet. Die Litzkeramik Gefäßfragmente könnten von der selbständigen Litzkeramik-Gruppe stammen, deren Verbreitungsareal gegenwärtig entlang der Flüsse Save–Drau–Mur (Slowenien: Bezirk Ljubljana, Maribor und Murska Sobota; Kroatien: Die Gegend von Koprivnica, Podgorač; Steiermark: Wildon) vermutet wird.

Funde aus der **Arpadenzeit** sind in 2 Gruben, 1 Pfostenloch und bei einem im Freien stehenden Ofen zum Vorschein gekommen. Die typischen Keramikbruchstücke datieren die Siedlung auf die Periode zwischen 1100 und der 1. Hälfte des 12. Jahrhunderts. Diese früh-arpadenzeitlichen Funde ermöglichen es, die mittelalterliche Siedlungstopographie von Zalaegerszeg und Umgebung zu verfeinern.

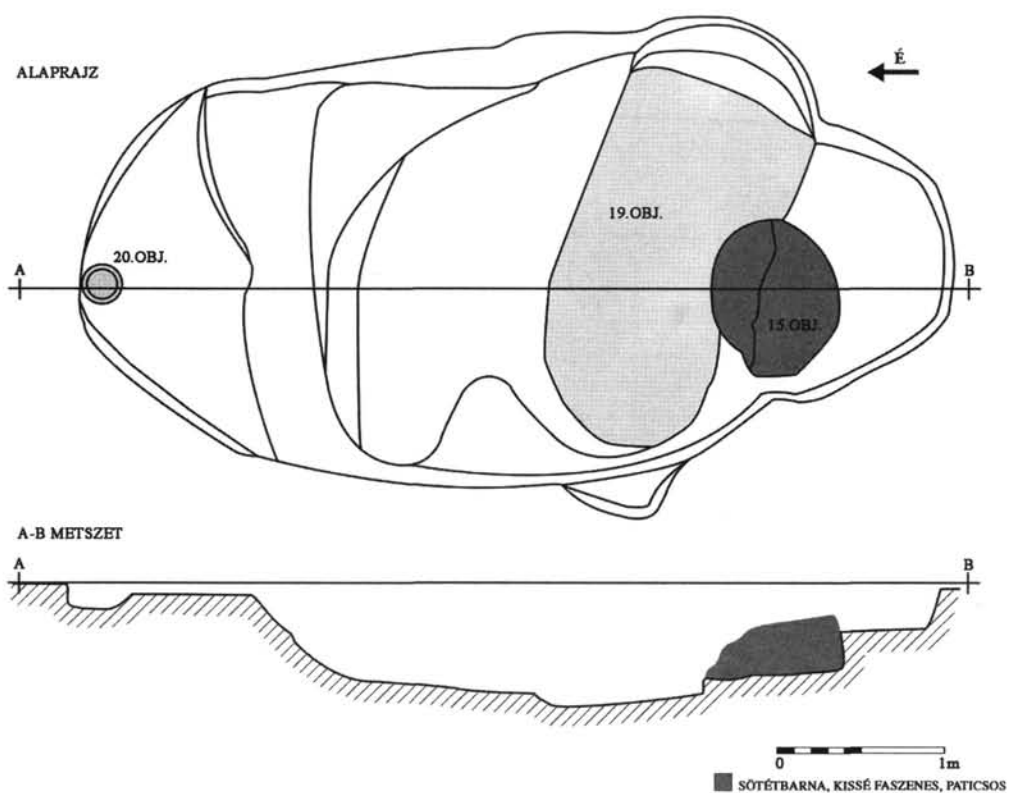
Übersetzt von Judit Kvassay

1. kép: Zalaegerszeg-Ságod-Bekéháza lelőhely feltárása 1: Helyszínrajz; 2: A lelőhely délkeletről;
3: A feltárás összesítő alaprajza

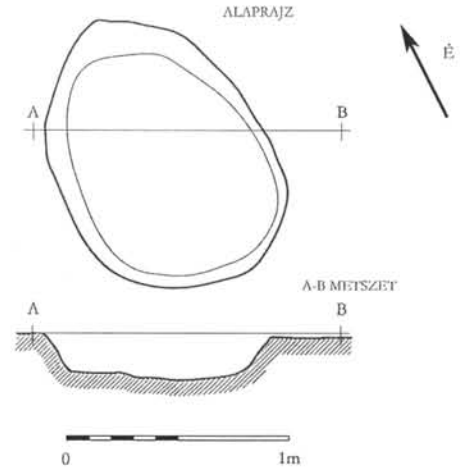
2. kép: Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza lelőhely feltárása, az összesítő alaprajz részlete az objektumokkal

3. kép: Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza, feltárt objektumok 1, 15, 19, 20. objektum, Árpád-kori szabadonálló kemence

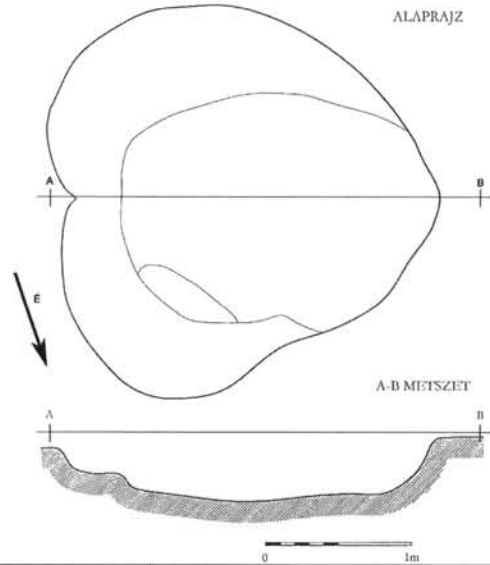

2. objektum

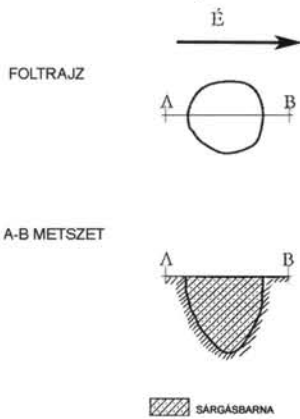
1

3. objektum

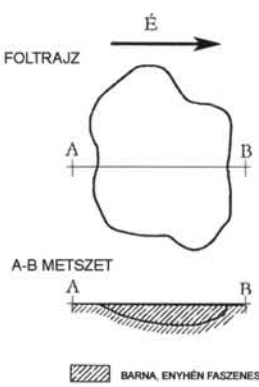
2

4. objektum

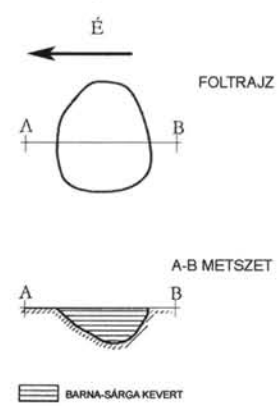
3

5. objektum

4

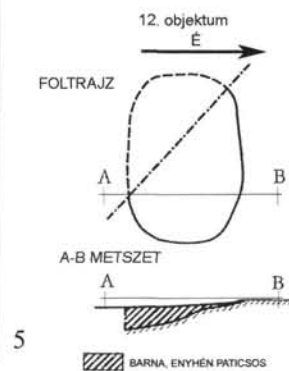
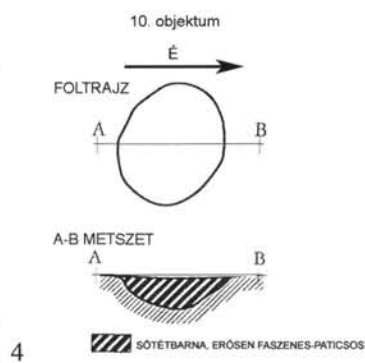
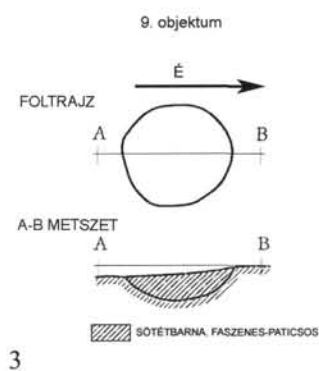
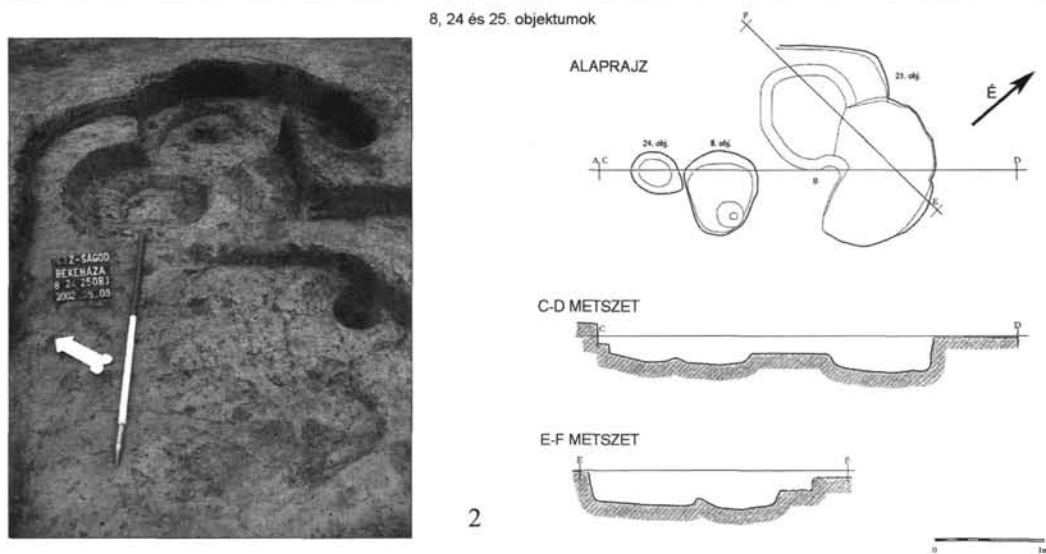
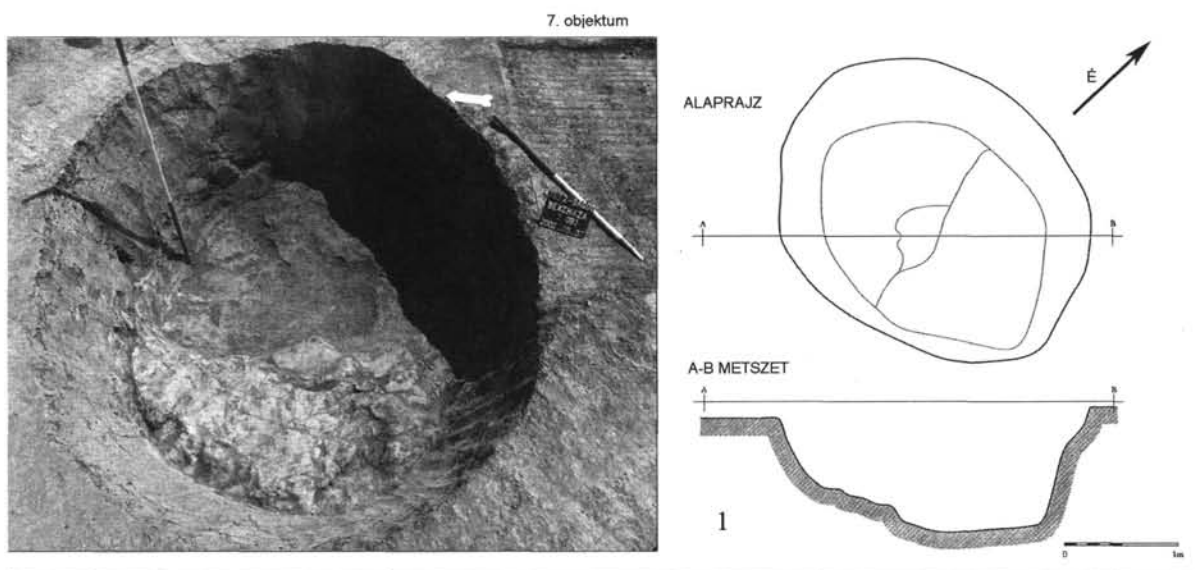
6. objektum

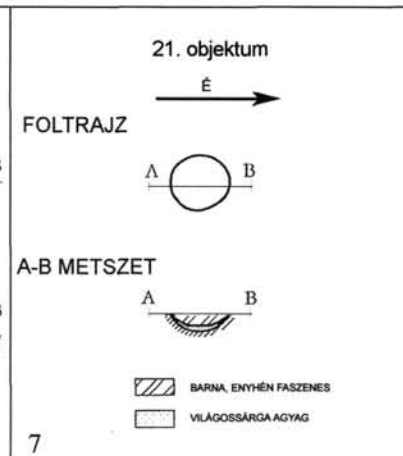
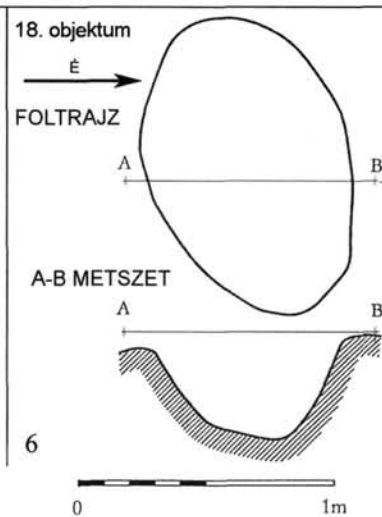
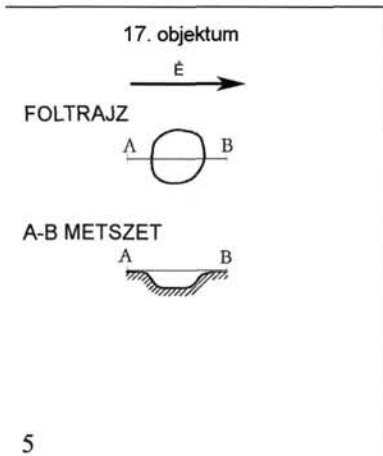
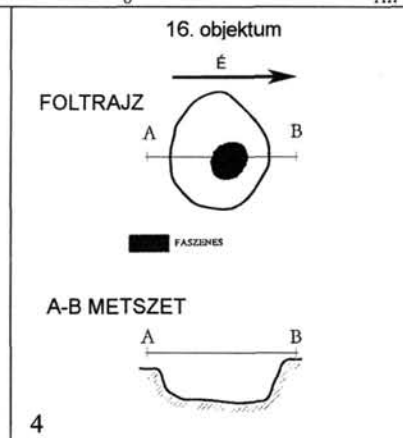
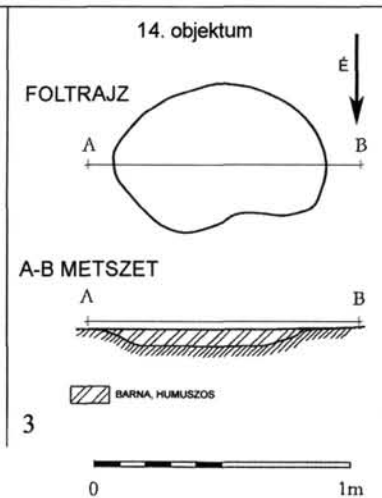
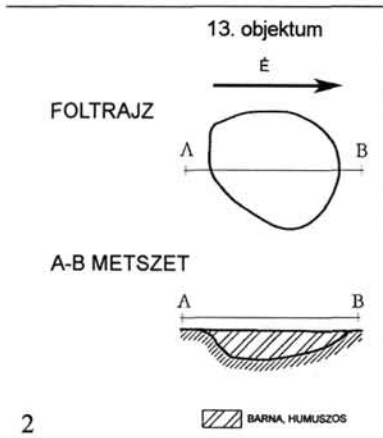
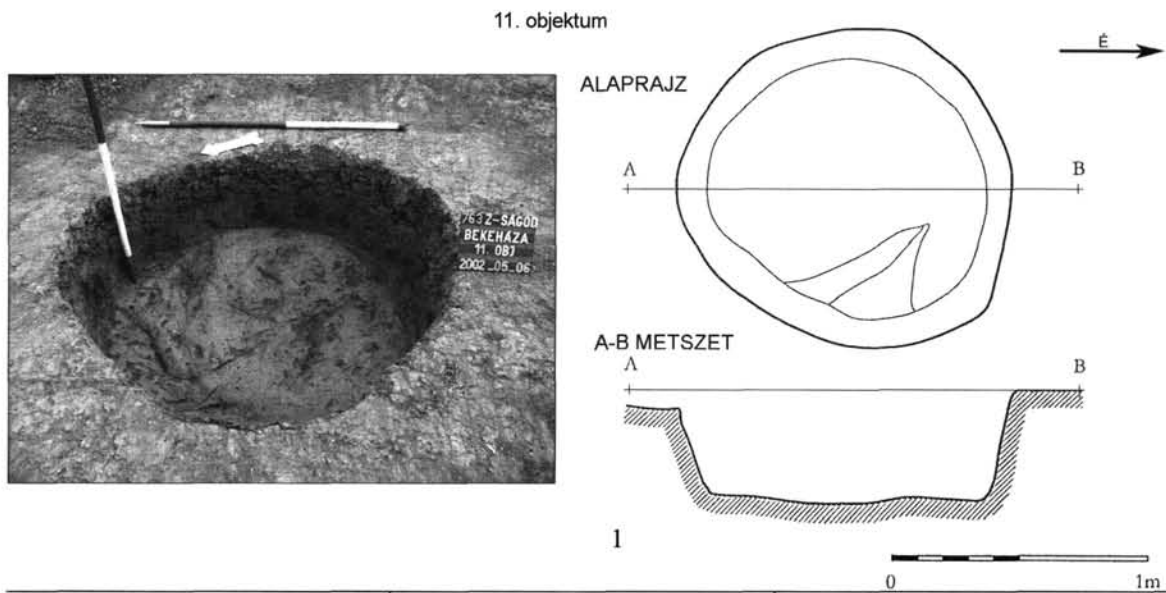
5

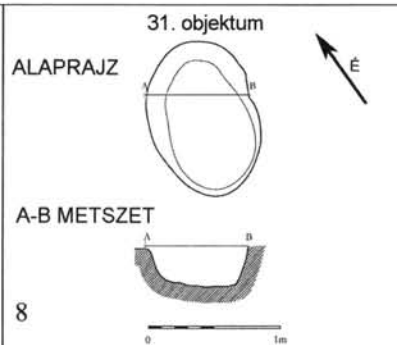
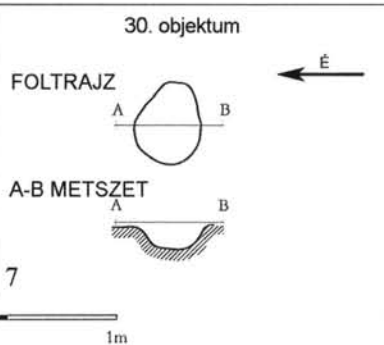
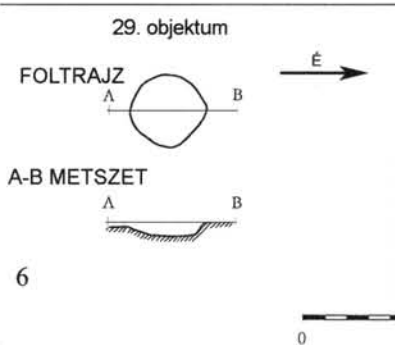
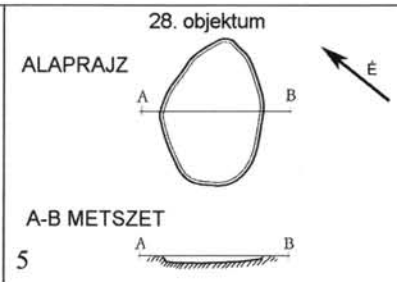
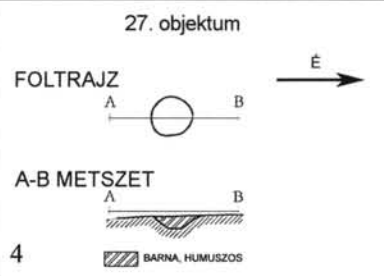
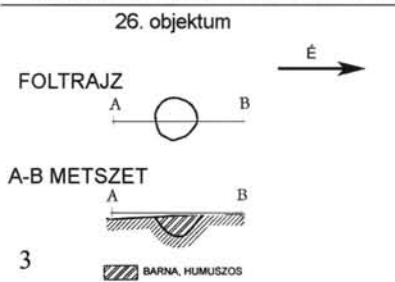
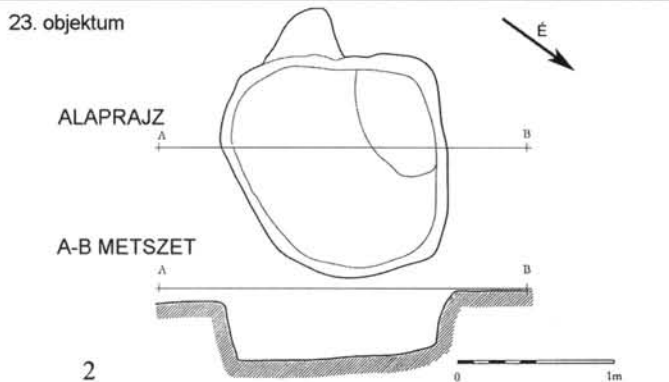
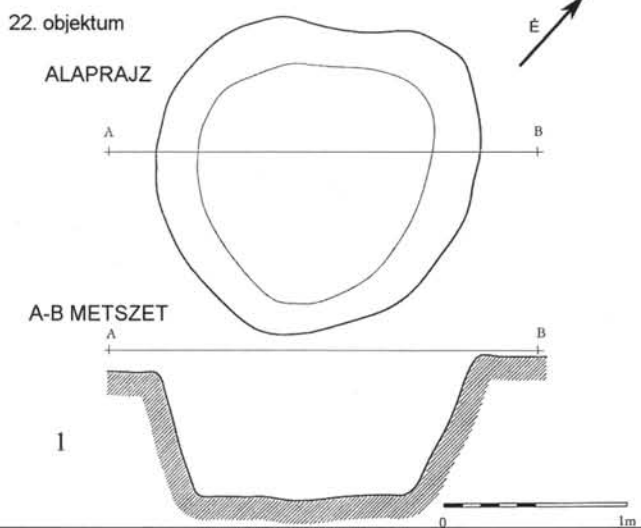
4. kép: Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza, feltárt objektumok 1: 2. objektum, a Badeni kultúra gödre; 2: 3. objektum, Árpád-kori gödör; 3: 4. objektum, cölöplyuk; 4: 5. objektum, cölöplyuk; 5: 6. objektum, cölöplyuk

5. kép: Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza, feltárt objektumok 1: 7. objektum, a Veteřov kultúra gödre;
 2: 8. objektum, a Veteřov kultúra cölöplyuka, 24. objektum, Árpád-kori cölöplyuk, 25. objektum, Árpád-kori gödör
 3: 9. objektum, cölöplyuk; 4: 10. objektum, cölöplyuk; 5: 12. objektum, gödör

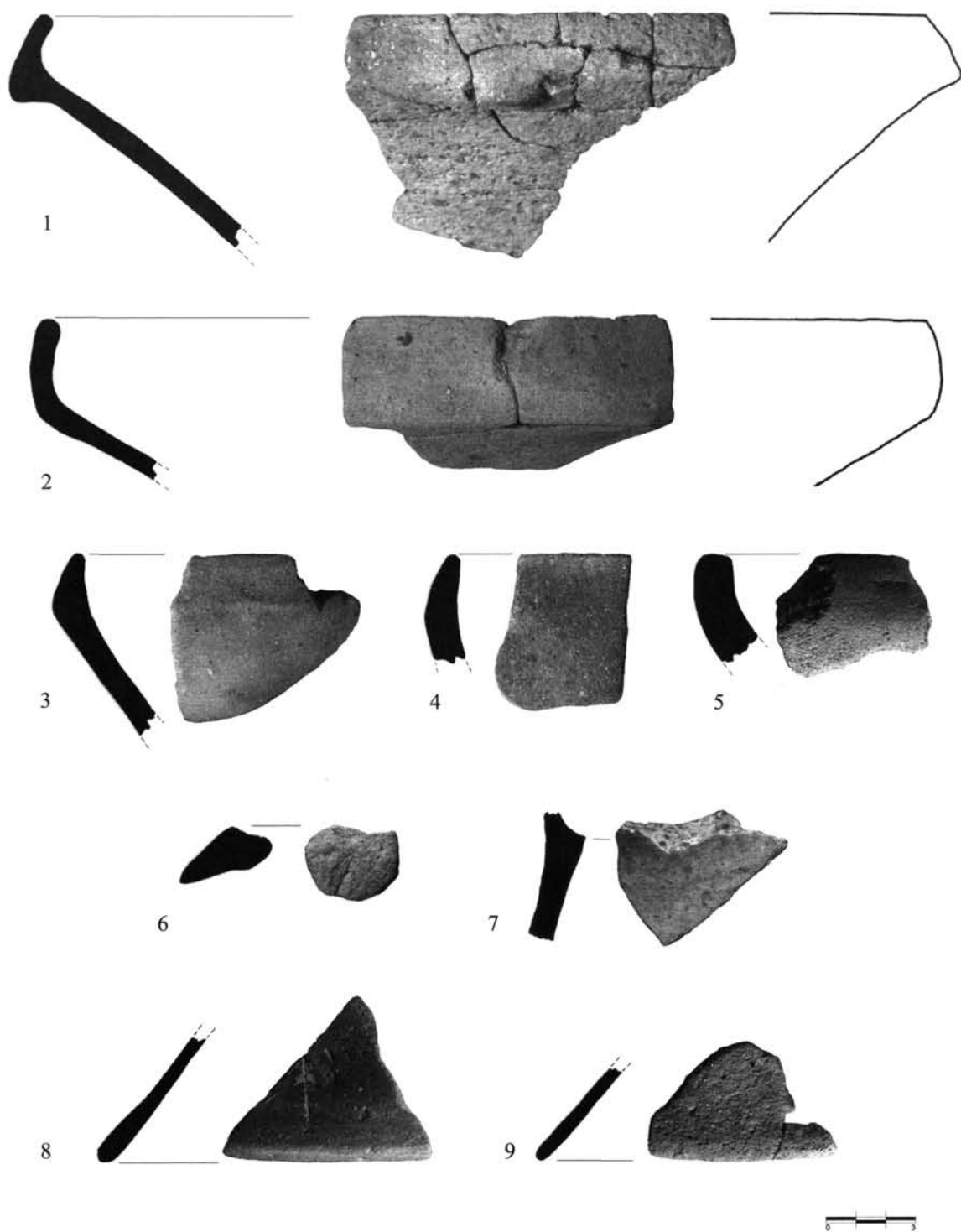

6. kép: Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza, feltárt objektumok 1: 11. objektum, a Veteřov kultúra gödre; 2: 13. objektum, a Veteřov kultúra cölöplyuka; 3: 14. objektum, a Veteřov kultúra cölöplyuka; 4: 16. objektum, cölöplyuk; 5: 17. objektum, cölöplyuk; 6: 18. objektum, cölöplyuk; 7: 21. objektum, cölöplyuk

7. kép: Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza, feltárt objektumok 1: 22. objektum, a Veteřov kultúra gödre; 2: 23. objektum, a Balaton-Lasinja kultúra gödre; 3: 26. objektum, cölöplyuk; 4: 27. objektum, cölöplyuk; 5: 28. objektum, a Veteřov kultúra cölöplyuka; 6: 29. objektum, a Veteřov kultúra cölöplyuka; 7: 30. objektum, cölöplyuk; 8: 31. objektum, őskori cölöplyuk

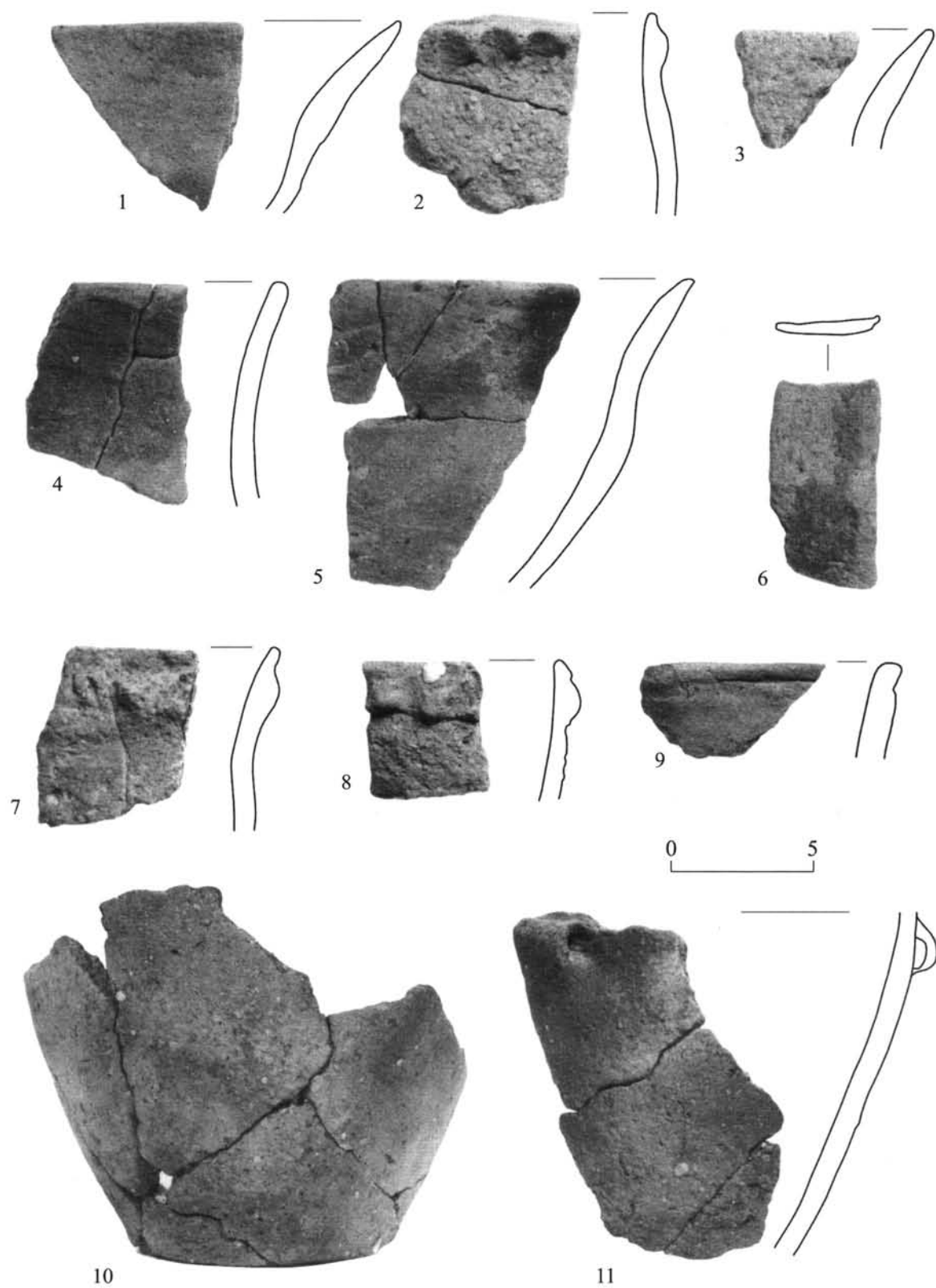

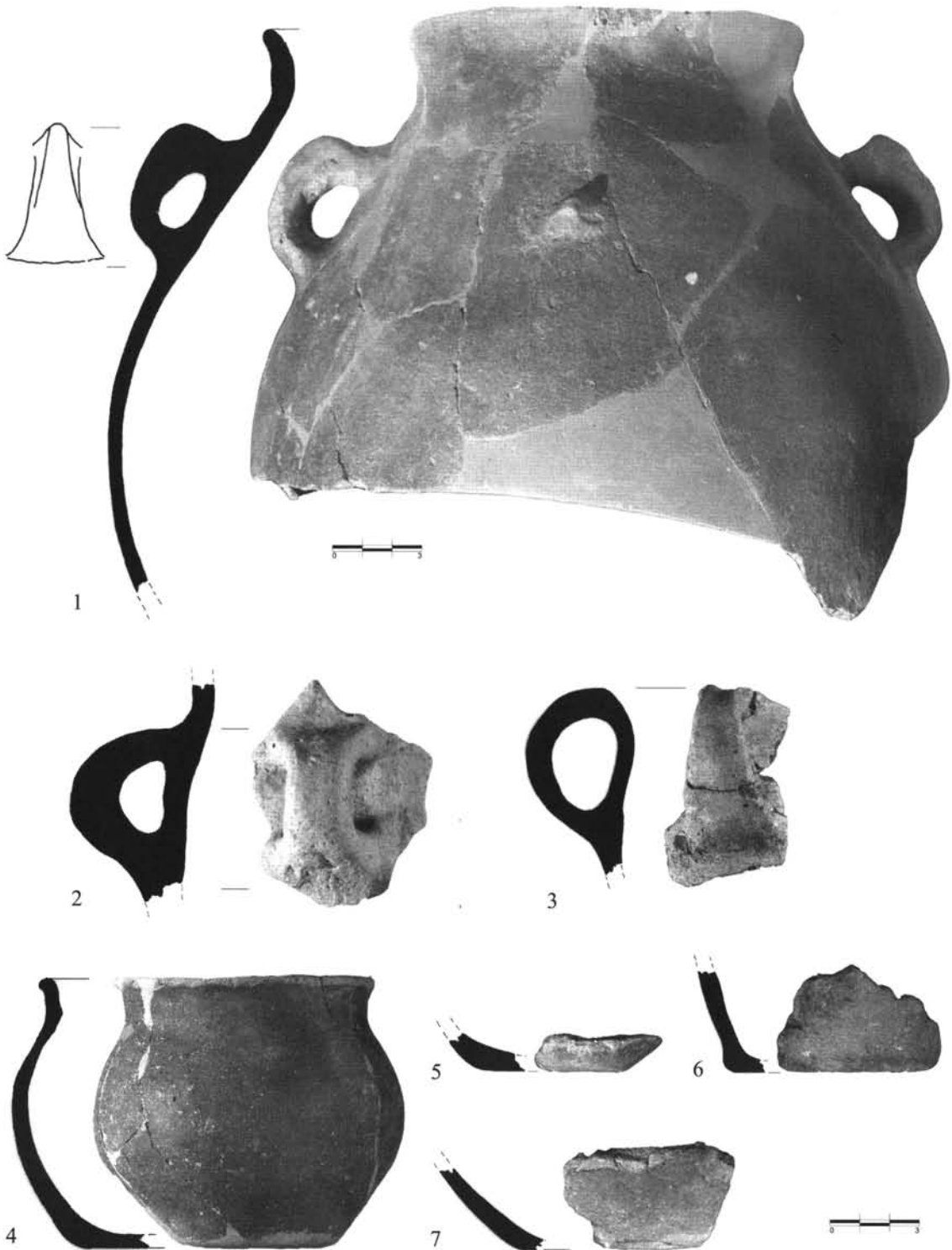
8. kép: Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza, 1-9: 23. objektum, Balaton-Lasinja kultúra leletei

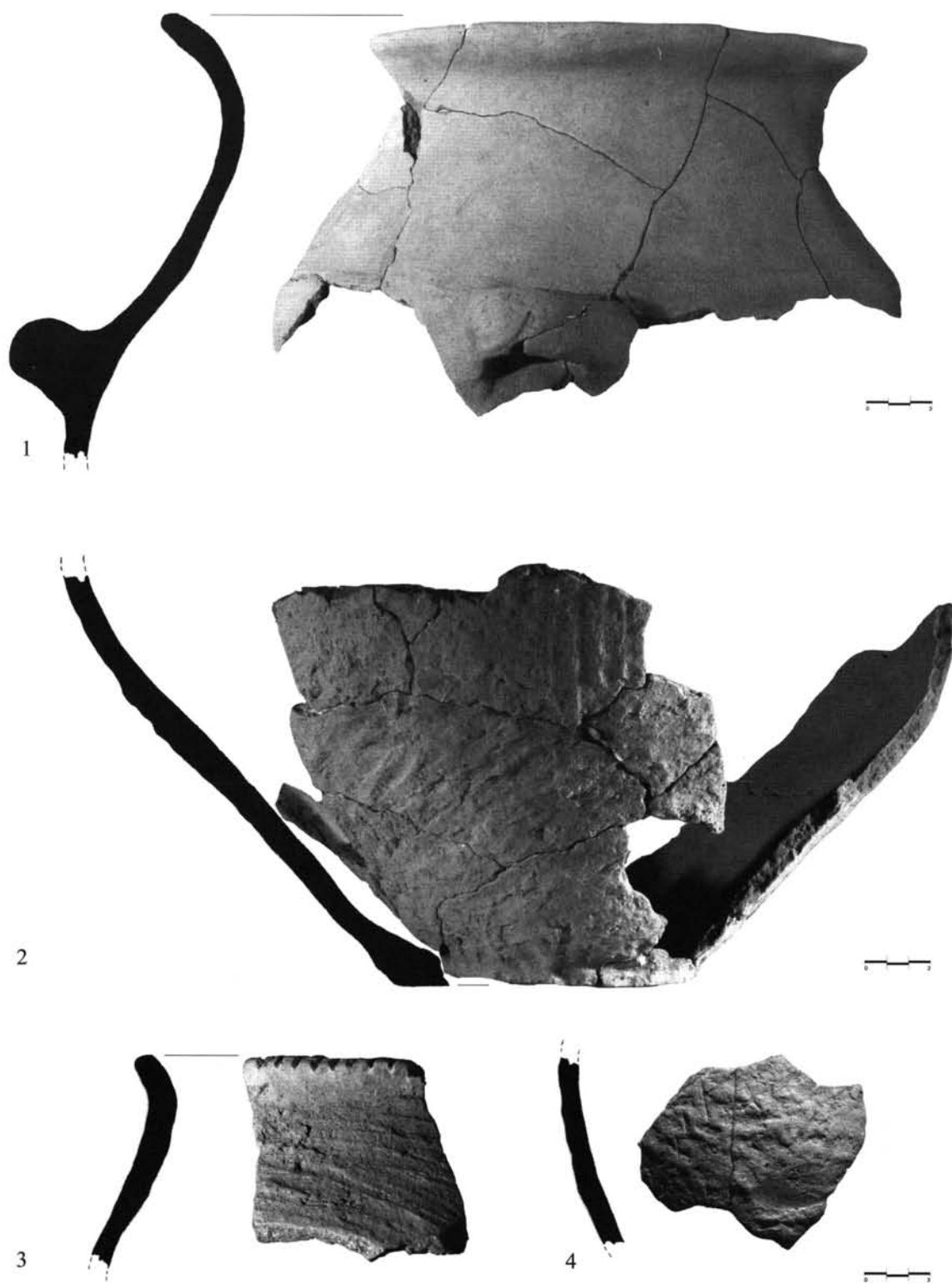
9. kép: Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza, 1–15: 23. objektum, Balaton-Lásinja kultúra leletei

10. kép: Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza, 1–7: 20. objektum, Badeni kultúra leletei

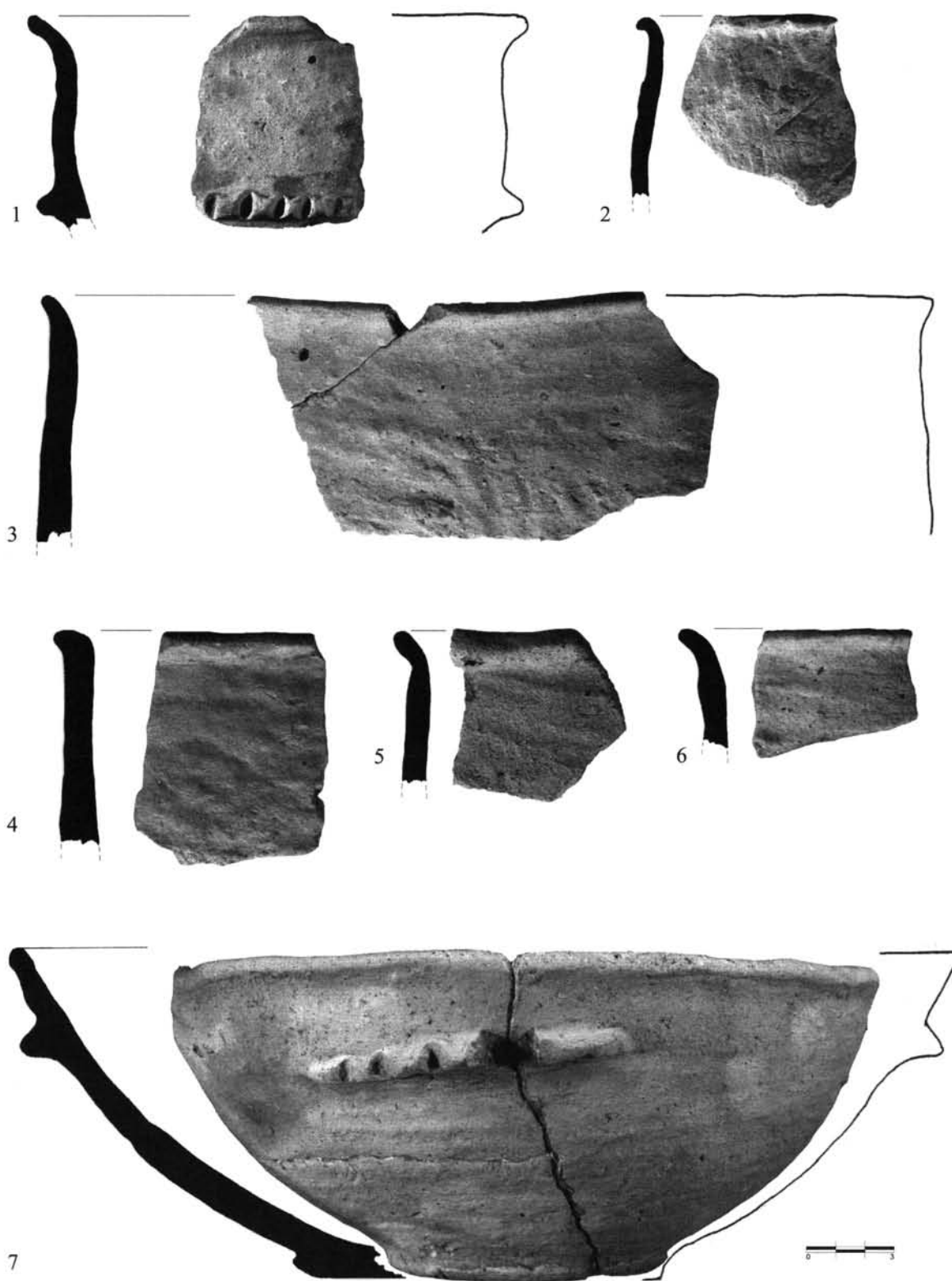
11. kép: Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza, 1–7: 7. objektum, Veteřov kultúra leletei

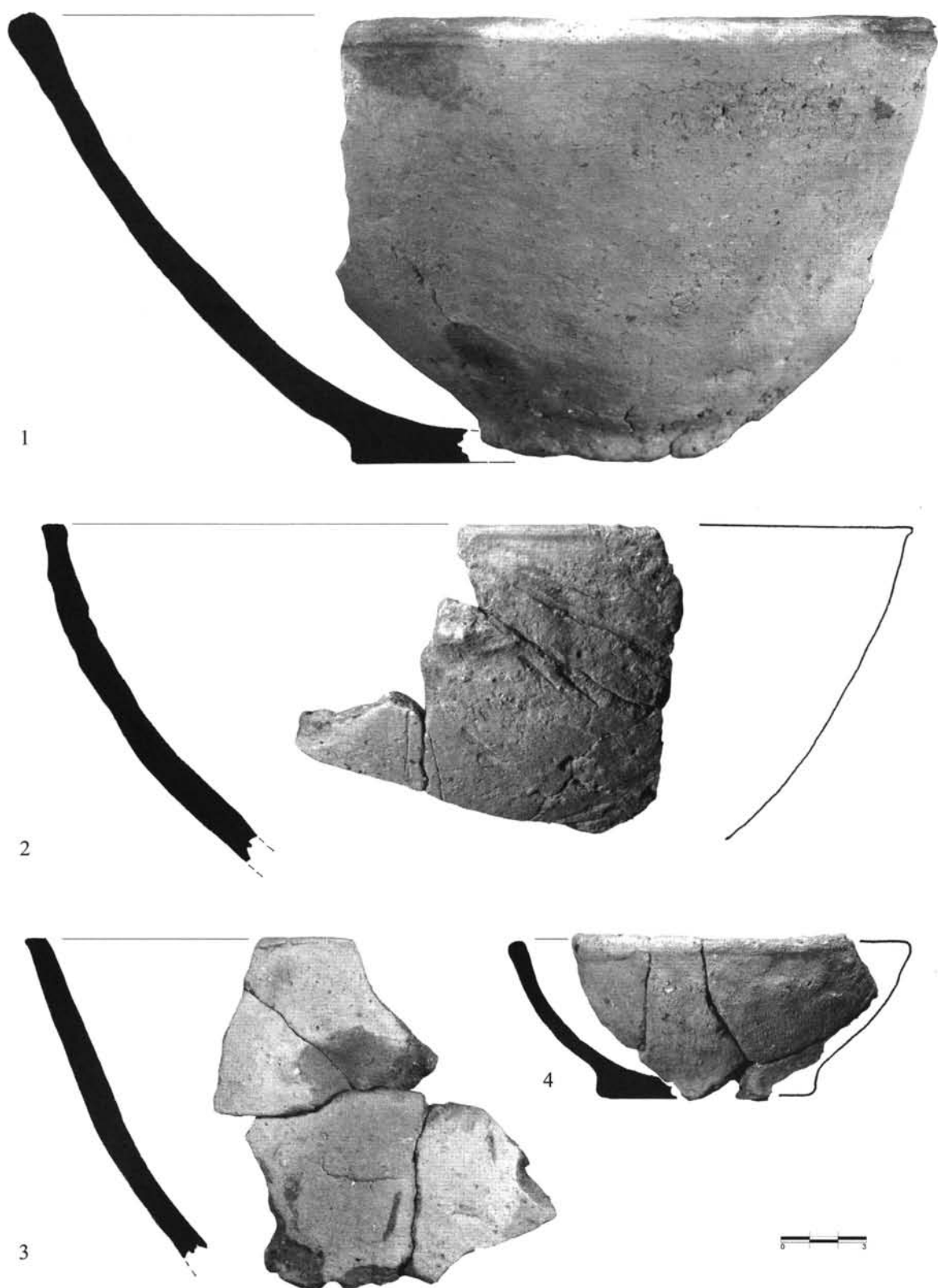
12. kép: Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza, 1–4: 7. objektum, Veteřov kultúra leletei

13. kép: Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza, 1–6: 7. objektum, Veteřov kultúra leletei

14. kép: Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza, 1–7: 7. objektum, Veterov kultúra leletei

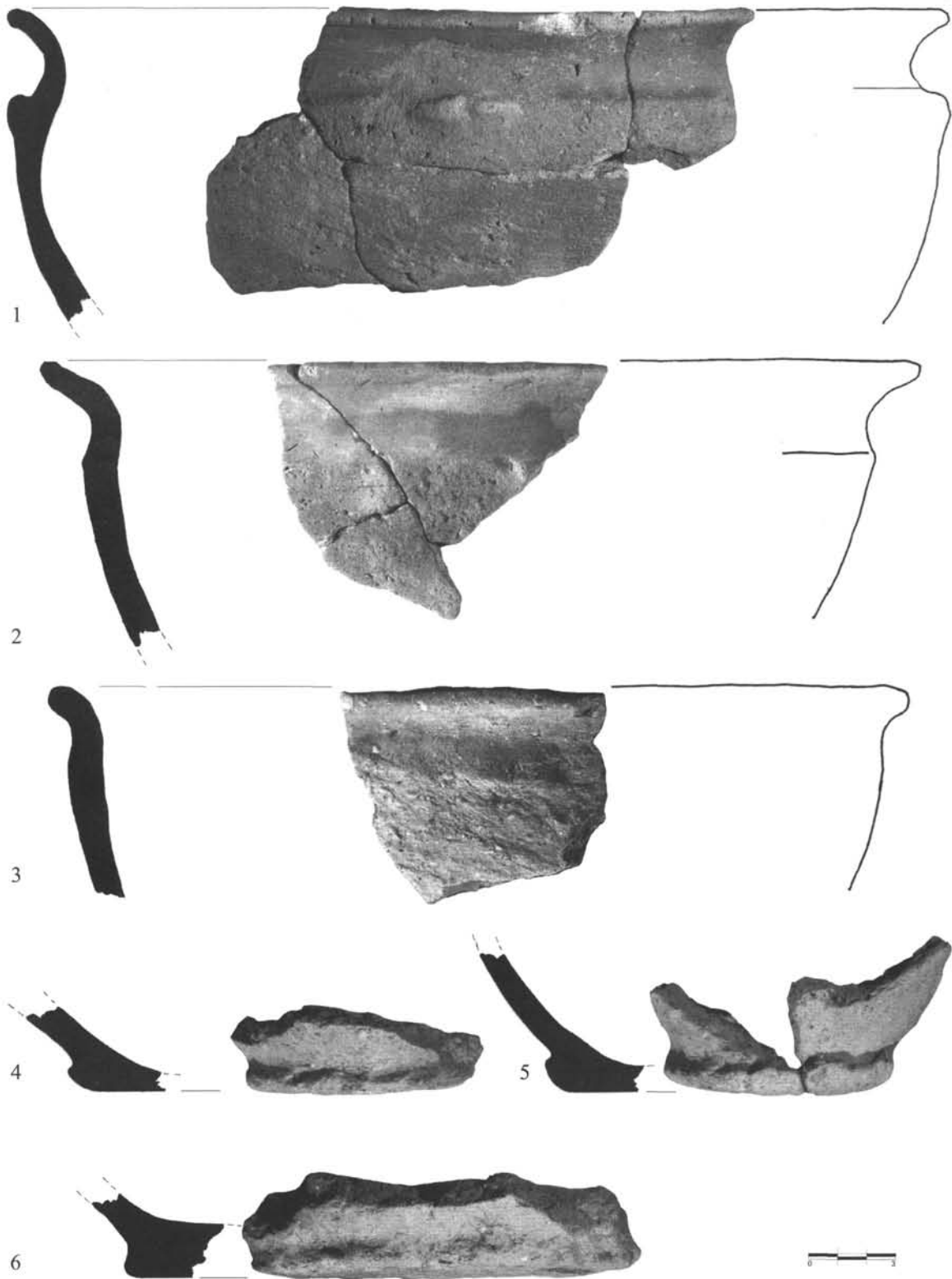

15. kép: Zalaegerszeg-Ságod-Bekcháza, 1–4: 7. objektum, Veteřov kultúra leletei

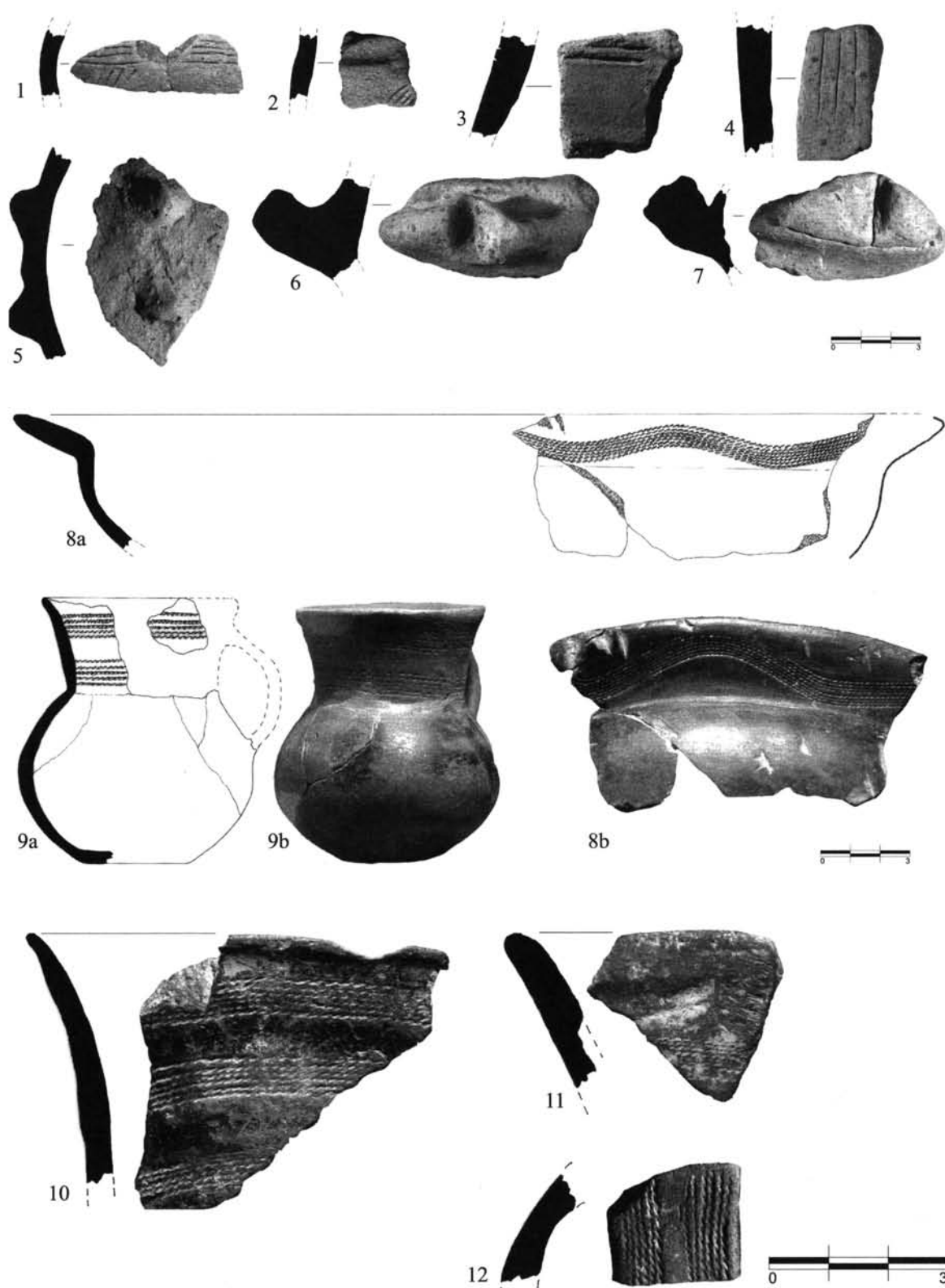

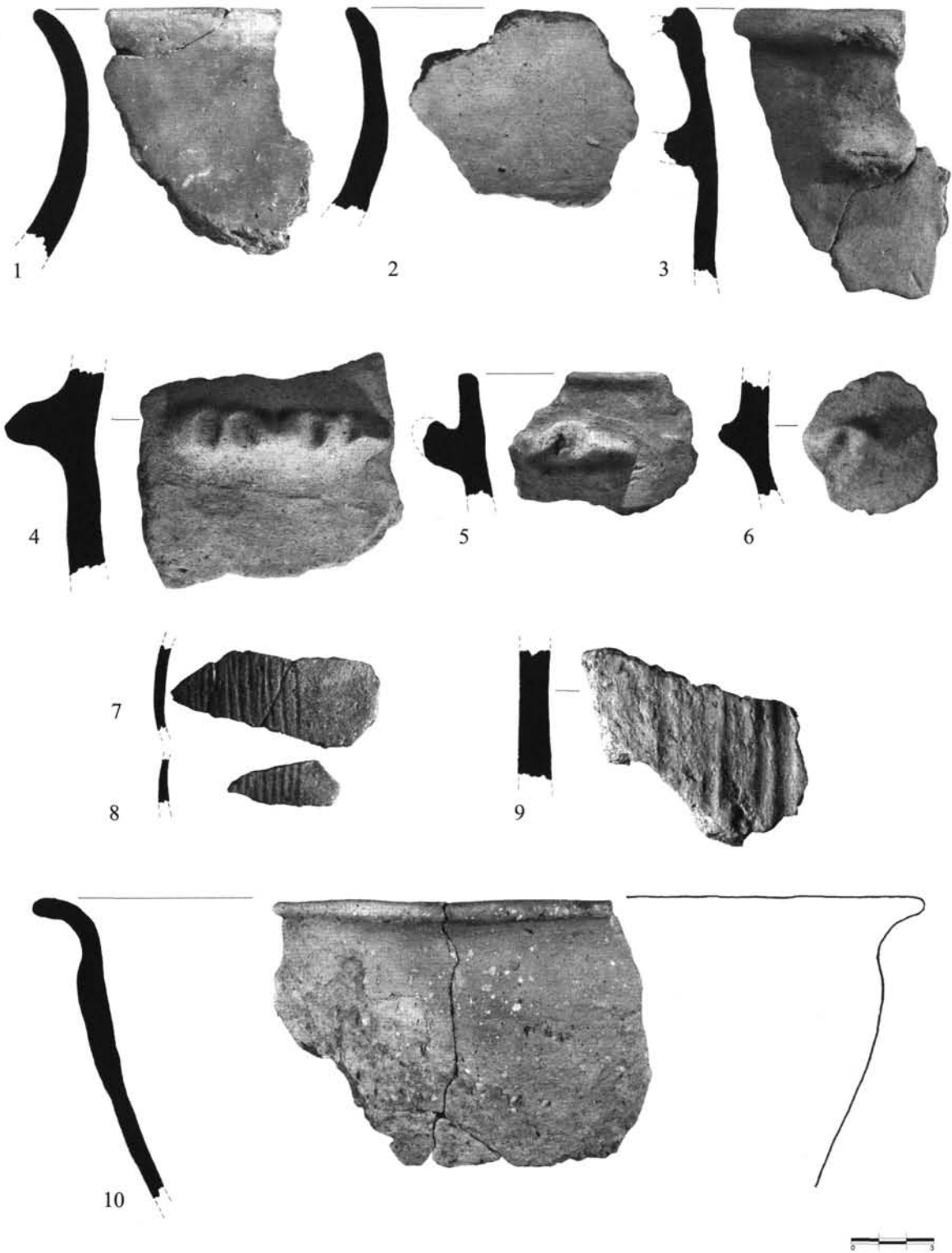
16. kép: Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza, 1-8: 7. objektum, Veteřov kultúra leletei

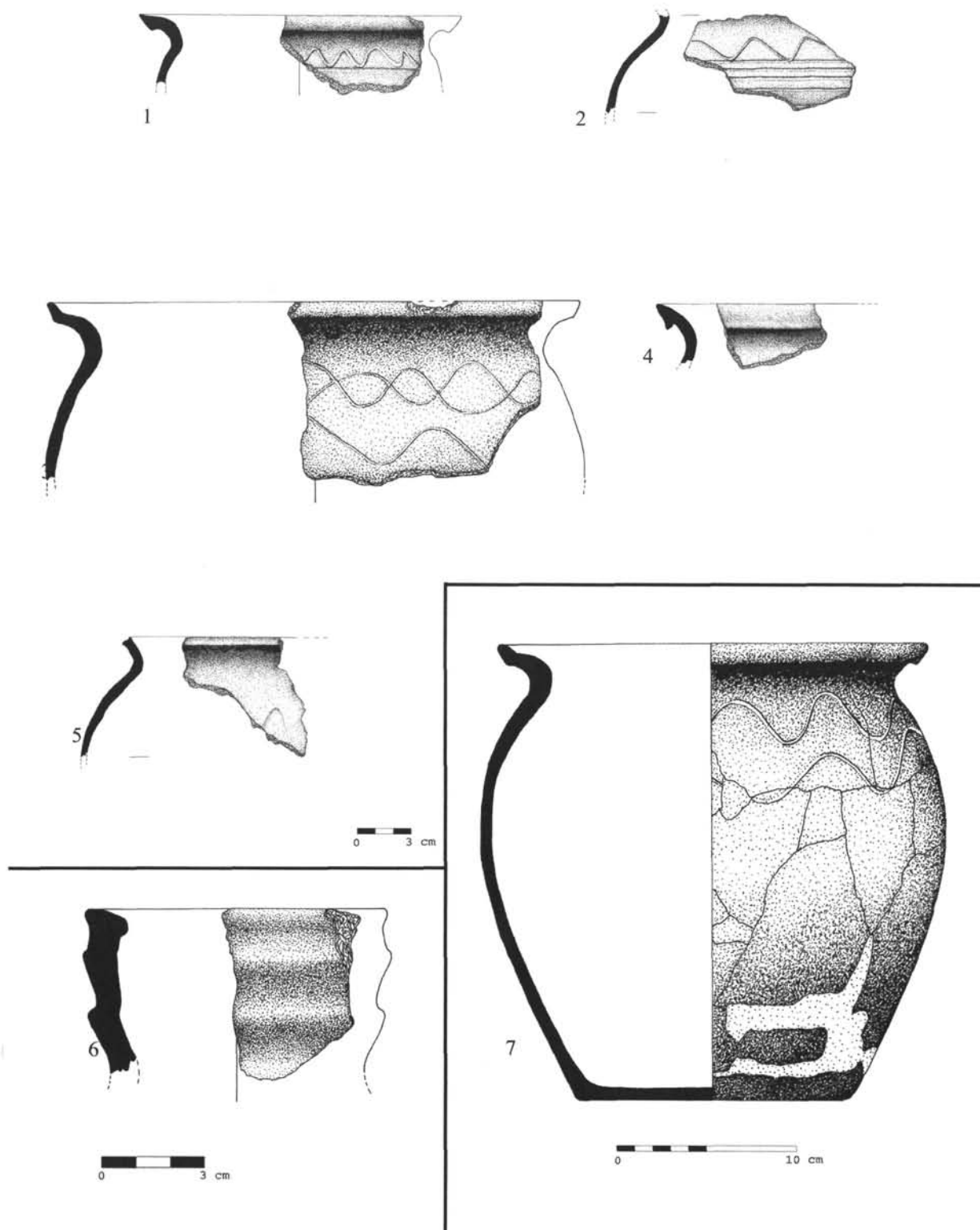
17. kép: Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza, 1–6: 7. objektum, Veteřov kultúra leletei

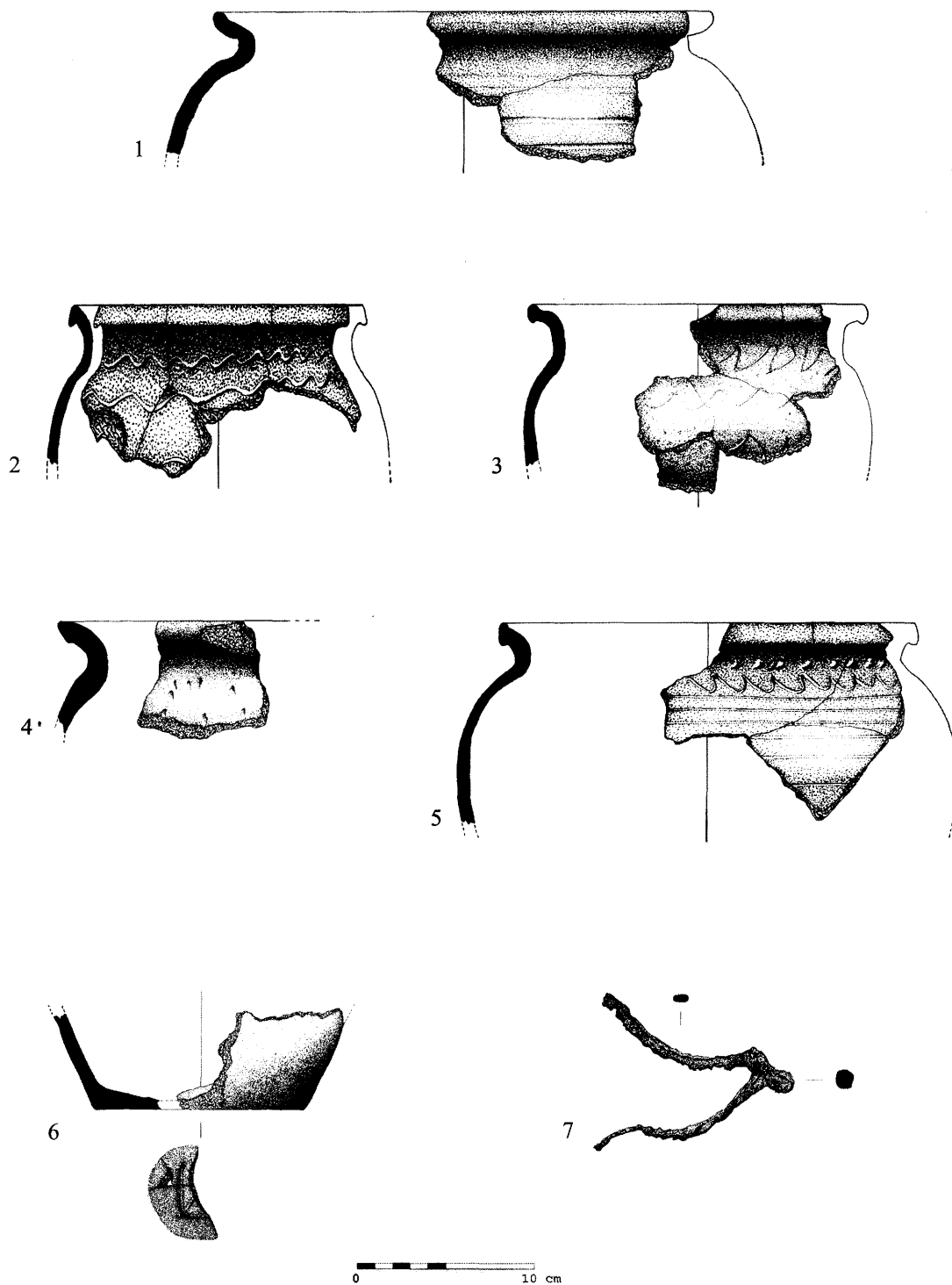
18. kép: Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza, 1–5, 9–10: 7. objektum; 6: 15. objektum; 7: 29. objektum, 8, 12: 22. objektum;
11: 5. kutatóárok, Veteřov kultúra leletei

19. kép: Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza, 1–5, 7–8: 11. objektum; 6, 9–10: 22. objektum, Veteřov kultúra leletei

20. kép: Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza, Árpád-kori leletek az 1. külső kemencéből, 1–5: fazéktöredékek; 6: bordás nyakú edény töredéke; 7: kiegészített fazék

21. kép: Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza, Árpád-kori és 14. századi leletek, 1–6: Árpád-kori fazéktöredékek a 25. gödörből;
7: 14. századi sarkantyú töredéke a 19. gödörből

22. kép: Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza, kőeszközök 1–3: 23. objektum, Balaton-Lasinja kultúra; 4: 20. objektum, Badeni kultúra; 5–10: 7. objektum; 11–12: 22. objektum, Veteřov kultúra

Szöke Béla Miklós

A határ fogalmának változásai a korai középkorban (Adatok a Kerka-vidék kora középkori településtörténetéhez)

Bevezetés

A Kerka völgyének az 1990-es évek közepén, második felében elvégzett igen alapos régészeti terep-bejárása és szondázó ásatai megerősítették azt a korábbi sejtésünket, hogy vidékünk a római kor vége és a korai Árpád-kor közötti időszakban (ca. Kr. u. 400-tól 1100 tájáig), több mint fél évezreden át lakatlan volt (SZÓKE 1996a).

A jelenséget túlságosan egyszerű lenne azzal magyarázni, hogy a térség adottságai nem igazán jók a mezőgazdasági termeléshez, gyenge minőségű, agyagos a talaj, sok a lápos, magas vízállású terület, kiterjedtek az erdők. Hiszen mind a megelőző, római korban létesültek itt mezővárosok és villagazdaságok, mind pedig az ezt követő, középkori és kora újkori időszakban viszonylag sűrű a településhálózat, azaz a vidék – ha nem is kiemelkedően magas szinten, de – tisztességesen el tudta tartani a rajta megtelepülőket. Sőt az itt áthaladó Borostyánkő út – amelynek kereskedelmi forgalma Kr.u. 70-166 között érte el csúcspontját – még növelte is jelentőségét és vonzerejét.

Ez az ősi kereskedelmi út kiemelkedő szerepet játszott Pannonia meghódításában. Ennek is köszönhető, hogy a Kr. u. 2. század elején, amikor a tartományt két részre osztották, *Pannonia Superior* helytartója a Borostyánkő út dunai átkelőjénél fekvő *Carnuntum*/Petronellt választotta a katonai igazgatás központjának és a tartomány székhelyének, míg a polgári igazgatási központja a szárazföldi utak egyik legfontosabb csomópontja, *Savaria*/Szombathely lett. A 4. század elejétől, Diocletianus császár (284–305) reformjainak köszönhetően *Savaria* újra közigazgatási szerephez jutott, ez időtől kezdve többször még a császár is megfordult itt (WIELOWIEJSKI 1999, 135–137; MÓCSY – FITZ 1990, 189).

Ám a jól kiépített és gondozott út nemcsak előnyökkel járt; háborús időkben ennek hátrányait is

megismerhették a vonzaskörzetében lakók. Az északról betörő barbárok már a 160–180 közötti markomann–kvád–szarmata háborúk idején gyorsan és akadály nélkül jutottak el a Borostyánkő úton egészen Itáliáig. A fallal körülvett városok, mint *Savaria*/Szombathely vagy *Scarbantia*/Sopron sokáig biztonságot nyújtottak, de a kisebb települések, mint a 4. századra már csak útállomásként (*mansio*) működő *municipium Aelium Salla*/Zalalövő (REDŐ 2002), vagy a vonzaskörzetében létesült villagazdaságok, mint pl. Alsórajk (REDŐ 1995; 1996) nem tudták elkerülni, hogy a római kor végére áldozatul ne essenek a fosztogatóknak. A kereskedelem fő ütőerevé egyre inkább az *Aquileia–Aquincum* útvonal vált (A Borostyánkő út és az *Aquileia–Aquincum* út viszonyáról, jelentőségének változásairól részletesen értekezik PÓCZY 1999, 49–56).

A 4. század végén, 5. század elején Alatheus és Saphrax gót–alán–hun szövetsége még csak vidékünk települési képét rajzolták át – ld. ebből az időszakból a kilimáni családi temetőt (SZÓKE 1996b, 35–45; SZÓKE 1996c, 29–59) – az őket gyors ütemben követő gót törzsek, majd Attila hunjai és a hozzájuk csatlakozott germán törzsek azonban már egész Európa politikai térképét szerkesztették át (WOLFRAM 1990³; BÓNA 1993). A 456 szept. 7.-én bekövetkezett földrengés nemcsak *Savaria* épületeit (TÓTH 1999, 62–81), de képletesen az egész tartományt romba döntötte – a tartomány végleg elveszett a birodalom számára, a polgári lakosság maradéka a belsőbb tartományokba, biztonságosabb tájakra, az Alpok és a Karszt hegyei közé menekült, s Karintiában és Krajnában, a Steyer- és a Júliai-Alpokban hozott létre nehezen megközelíthető, jól védett magaslati településeket. Az ott megtelepült késő antik *romani* népesség sikerrel őrizte meg késő antik–keresztény műveltsége maradványait, amit egyházi építészeti emlékek sora bizonyít (PETRU – ULBERT 1975;

CIGLENEČKI 1987; GLASER 1991). Vidékünk a Dunántúlon időlegesen megtelepedett germán törzsek, a gótok, szvébek, langobardok szállásterületein kívülre került, bár a Borostyánkő utat, mint az egyik legfontosabb, Itália felé vezető kereskedelmi – és mind inkább hadi – utat, továbbra is használhatták, s így itt is gyakran áthaladtak (SZÓKE 1994a, 145–214).

Az egész Kárpát-medencét egységes politikai-hatalmi keretbe foglaló avar kaganátus több évszázadon át (568–811) uralta a térséget. Az avar „kalandozások korának” befejeztével kialakult a végleges szállásterület, amit a 7. század végén széles, lakatlan sávokkal biztosítottak a váratlan külső támadásokkal szemben. A dél, délnyugat felé, az itáliai langobard királysággal és a karantán szlávokkal összekötő utakat azonban már a 7. század elejétől ellenőrzi egy, a Zala völgyében megtelepült, kevert etnikumú és kultúrájú avar–szláv népesség (ún. Pókaszeptk–Zalacomár csoport – SZÓKE 1994b; Cs. SÓS – SALAMON 1995; SZÓKE 2000a, 477–505).

Az avar kaganátus szétdőlt maradványaiból a 9. század első felére egy sor, a Karoling birodalomtól közvetve vagy közvetlenül függő hűbéres alakulatok jött létre. A 840-es évek elejétől a Zala folyónál és a Balaton vidékén *Mosaburg*/Zalavár központtal a Nyitráról elűzött Priwina, majd fia, Kocel lett egy Karoling grófság vezetője, míg a mosaburgi grófságtól ÉNy-ra, a Rábáig és Savaria környékéig Riharius, tovább a Dunáig pedig Ratpod grófságai terültek el. A grófi székhelyeken és a grófok kíséretéhez tartozó nemesek birtokain udvarházak, bennük templomok épültek fel, a térítő szerzetesek és a birodalom más részeiből ide vándorolt katonák, kézművesek, parasztok pedig a kora feudális gazdálkodás és életvitel ismeretét hozták magukkal.

Semmi nem korlátozta a mosaburgi grófság terjeszkedését, a régészeti lelőhelyek alapján mégis azt tapasztaljuk, hogy a nemesi udvarházak, szolgálónépi települések részben a *Mosaburg*/zalavári központtól északra, a Zala völgyében létesültek, s legalább a zalabéri folyókanyarulatig elhúzódtak (ld. *Salapiugin* lokalizálási kísérletét), részben a Balaton nyugati partvidékén, Balatonszentgyörgy – Keszthely–Fenekpuszta környékéig, ill. a dél-zalai síkságon, Nagykanizsa – Letenye vonaláig népesítik be a vidéket (H. KERECSENYI 1973; SZÓKE 1992a; SZÓKE 1994a, 189–193; a 9. századi lelőhelyek jegyzékét és elterjedési térképét ld. SZÓKE 1992b, 33–39, Abb. 1). Ugyanakkor ezeknél a tájegységeknél jóval közelebb, a Zala folyó völgyével párhuzamosan, attól Ny-ra futó Szévíz–Kanizsa patakok medencéjében (hahóti medence) már csak a zalavári központ felé összekötő út nyugati végénél, Alsórajknál ismert egy kis sír-számú, birituális Karoling-kori családi temető, ami az

egész medence egyetlen Karoling-kori lelőhelye, attól nyugatabbra pedig már egyetlen egy sincs (SZÓKE 1996d). Az alsórajki temető pogány temetkezési szokásai, a halotthamvasztás gyakorlása is azt erősítik, hogy itt a központ ellenőrzése már igencsak gyenge és esetleges volt, a lelőhely erősen perifériás helyzetű.

A honfoglaló magyarok megjelenése véget vetett a mosaburgi grófság virágzásának. A világi és egyházi előkelőségek nyugatra távozásával a szolgálónépek egy része is velük tartott, más része az újonnan kialakult központok oltalmába húzódott, kis hányaduk pedig a mosaburgi központban és annak körzetében maradt. A magyar államalapítással rögzültek a határok, előterükben széles, lakatlan sáv létesült. A térség újra határvidékké vált, bár a Zala völgye szolgálónépi falvainak sűrű településhálózatával már legkorábbi okleveleinkben előkelő helyen szerepelt.

A kora középkori Kerka-vidék teljes elnéptelenedésének, határzónává alakulásának tágabb összefüggéseit – mind magát a folyamatot, mind pedig a 'határ' jelentéstartalmának módosulásait – is érdemes megvizsgálnunk, mivel általánosabb érvényű tanulságokra juthatunk.

A római limestől a foederati rendszer kialakulásáig

A római birodalom határvédelme a Duna mentén kiépült erődrendszerre, a *Vindobona*/Wien és *Singidunum*/Beograd között a Duna jobb partján húzódó *limes*re, és az azon túli térségek védelmi építményeire alapult. Közismert azonban, hogy a *limes* menti táboroknak szétszórta állomásozó katonaság a barbár betöréseknek gyakorlatilag soha nem tudott ellenállni, és mivel sokáig semmiféle belső védelmi rendszer nem létezett, védtelenné vált a birodalom belseje, a Dunán átkelő barbár seregek akadálytalanul juthattak el az Adriai tenger partvidékéig vagy egészen Itáliáig. A Duna menti erődors és a később kiépülő kis *burgusok* sora tehát sokkal kevésbé védelmi célú, mint politikai vagy még inkább adminisztratív feladatú (WHITTAKER 1994, 175). A rómaiak a Dunát inkább egyfajta adminisztratív határnak, megerősített ellátási vonalnak – a *limes* részének, de nem a határnak tekintették, ami egy sokkal szélesebb és összetettebb koncepció. S amikor végül ez a határ összeomlik, akkor sem annyira a külső katonai nyomás erőssége, mint inkább a belső politikai status instabilitása miatt történik ez.

294-ből származik az első híradás a Duna bal parti erődökről, melyek a magyar Alföldön és a Duna és Tisza között épültek fel (MÓCSY 1972; MÓCSY – GABLER 1983), bár a leglátványosabb *limes*en túli építmény az „Ördögárok” (BALÁS 1963; SOPRONI

1969a; FIEDLER 1986), ami 700 km hosszan, néha hármas vonalban öleli körbe a szarmata földet *Aquincum*tól (Budapest–Óbuda) *Viminacium*ig (Kostolac). A régészeti kutatások alapján a *limes Sarmatiae*-t a 3. század végén – 4. század elején létesítették, legkésőbb a 322. évi szarmata hadjárat után (HOREDT 1974; SOPRONI 1969b; SOPRONI 1974. – Hasonló határelem lehetett az árkok másik sorozata, az ún. *Brazda lui Novac*, ami a Vaskaputól a Kárpátok lába előtt 300 km hosszan futott kelet felé). Mindazonáltal nincs okunk feltételezni, hogy a rómaiak legénységgel látták el, s hogy közvetlen kapcsolat volt közte és az olyan késő római erődök között, mint pl. a Hatvan–gombospusztai erődítés vagy a felsőgödi nagy tábor, amelyek az árok közelében feküdtek (NAGY 1972, 27–37). Az árok- és sáncrendszer inkább egyfajta politikai határvonal, a római ellenőrzés jele, hogy megkülönböztesse a rómaiak „állandó klienseit, a szarmatákat” (*Amm. Marc.* 17. 12.15) a tőlük északra és keletre lévő vandáloktól, taifaloktól, gepidáktól és gótoktól (MÓCSY 1974, 271). Jellemző, hogy amikor a gótok és gepidák erőteljesebben szorongatni kezdték a szarmatákat, a *limes Sarmatiae* semmiféle katonai szerepet nem játszott a küzdelmekben, ugyanakkor *Aquincum*tól délre az egész szektort őrtornyokkal és erődökkel erősítették meg. I. Valentinianus uralkodásának vége felé pedig a Dunakanyarban, ahol a szarmaták és a kvádok territóriumai találkozott, építettek nagy számú *burgust*, s létesítettek belső erődítéseket vagy már meglévőket korszerűsítettek, egyes *limes*-táborokat pedig átépítettek (A belső erődök funkciójának és keletkezésének kérdéséről: TÓTH 1985; TÓTH 1987–88).

A *limes* és a *Limesvorfeld* kapcsolatát különösen jól jellemzik azok a római stílusban épült, néha fürdővel is felszerelt, római árukkal teli villák, amelyek *Carnuntum*/Petronell és *Brigetio*/Ószöny között, a Dunába torkolló folyók völgyében, a mai Dél-Morvaország és Szlovákia tág térségében, a markomannok és kvádok territóriumán feküdtek (KOLNÍK 1990; KOLNÍK 1991; PITTS 1989, 45–58). A legkorábbi épületek a 2. századi markomann háborúk után, Commodus (180–190) alatt felépültek már, de mindegyiket használták még (vagy újra) a 3. és 4. században. Közülük a Borostyánkőút mentén fekvőkben feltehetően inkább római kereskedők laktak, míg mások római katonai biztosok házai vagy erődjei lehettek, Mušovhoz hasonlóan, amiben római fegyvereket is találtak, megint mások pedig, mint Cífer-Pác, a helyi hercegek székhelyeiként működhettek. A római építkezések és a nagy számú kereskedelmi árú a rómaiakkal tartott szoros és általában békés kapcsolatot példázzák, mint ahogy az is, hogy a kvádok, szarmaták és jazigok reguláris etnikai egységekben szolgáltak a római

seregben. A *Limesvorfeld* ellenőrzésére megvalósított római politika sokáig sikeres volt, még ha a végén a szvébek, vandálok és gótok egyre nehezedő nyomását már nem is bírta el.

A foederati a határvédelemben

A *receptio* nélkül szövetségi státuszt nyert gótokat fegyveresen és nagy népi tömbjeikben a balkáni provinciákban letelepítő császári rendelettel (376), majd a *Hadrianopolis*nál ennek következményeként (is) elszenvedett katasztrofális vereséggel (378) új fejezet kezdődött a római birodalom és a határait ostromló barbár törzsek viszonyában (VÁRADY 1961, 40–41). A hadrianopolisi csatában kulcsszerepet játszó, Alatheus és Saphrax vezette greutung-i gót–hun–alán csoport 379-től *Pannonia* provinciában portyázott, s egészen a mai Burgenland és Steiermark határáig hatolt, hogy aztán Gratianus császárnál *foedus* megkötését kérészként – pontosabban nem meghatározhatóan, de – feltehetően jórészt a Dunántúlon telepedjen le (ld. Amantius püspök sírkövét CIL 5. 1623; WOLFRAM 1990³ 252–257). Településterületük központjának a történeti adatok inkább *Pannonia secunda* és *Savia* tartományokat (VÁRADI 1969, 36, 519–522), míg a régészeti tények a kelet-dunántúli települési területet valószínűsítik. (SOPRONI 1985, 86. szerint a barbár kerámialeletek alapján leginkább *Valeria* és *Pannonia prima* provincia jöhet szóba).

402-ben a nyugati gótok Alarich vezetésével, aki ekkor már *magister militum per Illyricum*, Dél-Pannoniában telepedtek le, egy másik csoportjuk pedig sógora, Athaulf vezetésével Nyugat-Pannoniában. Végül 405-ben Radagaisus vonult át vegyes összetételű barbár seregével Pannonián, hogy Itáliába törjön. S bár 408-ban a nyugati gótok is továbbvonultak Itália felé, a tartomány nem tudta visszaállítani hajdani szerveztségét, már nemcsak a katonai védelem, de a közigazgatás sem működött (MÓCSY 1974, 353–354: 408-ra keltezi a római lakosság első s legnagyobb elvándorlását). A menekülő, kivándorló csoportok lehetőleg magukkal vitték a helyi mártírok ereklyéit is, amelyekről vándorlásuk alatt és új hazájukban védelmet vártak. (MÓCSY 1974, 353; ALFÖLDI 1938, 162–163; NAGY 1939, 68 skk.). 433-tól *Pannonia Prima* közvetlen hun fennhatóság alá került, amit Attila halála után, 455-ben már eredménytelenül kísérelt meg visszahódítani Avitus császár.

A 4. század második felében – 5. század elején történtek tehát egyértelművé tették, hogy a statikus dunai *limes* egyre kevésbé jelent hatásvédelmet ellenőrzést a barbár törzsek felett. Ezért mindinkább a rugalmasabb *területvédelemre* tértek át: előbb a belső erődök

rendszere épült ki, majd pedig szerződésben rögzített módon a beletelepült szövetséges barbár népcsoportokra bízta az általuk elfoglalt szállásterület (ellen)őrzését. Ebben a védelmi rendszerben az egyre fogyó romanizált helyi lakosság mindinkább a fallal kerített városokba és belső erődökbe húzódott, míg a termőföld és a paraszti gazdaságok védelmét mind hatékonyabban látták el a *foederati* barbár törzsek mindig fegyverbe hívható tagjai. Az új védelmi stratégiát jelenítik meg a korábbi katonai táborok sarkába épített, új típusú katonai erődítések (ld. pl. *Carnuntum*), amiket azután építettek, hogy a reguláris *limitanei* csapatokról áttértek a *comitatenses* és az ezeket pótló szövetségesek alkalmazására (SOPRONI 1986).

A *foederati* pontos státusát eléggé bizonytalanul lehet csak körülhatárolni. A közvetlen katonai, politikai érdekek világosak: a birodalomnak olyan, bármely részén bevethető fegyverforgató tömegekre volt szüksége, akiknek az utánpótlását már nem lehetett sem a különféle kedvezményekkel katonaállításra sarkallt veterán családokból, sem a kényszersorozással hadra fogott határmenti törzsekből megoldani. De nem tudjuk, hogy bizonyos szövetségi enklávéknak milyen volt a kapcsolata a határral, amit kontrollálniuk és őrizniük kellett, aktuálisan mekkora határrészt felügyeltek és tartottak kézben, s azt sem, hogy mikor voltak a reguláris sereg részei és mikor – ami frekvenciájuk látszik – toborozták be őket irreguláris erőként speciális hadjáratokba.

A hun – gót periódus után, az 5. század végére, 6. század elejére Pannonia kapcsolata a birodalom központi részeivel egyre virtuálisabbá vált. A germán népvándorlás utolsó törzseit, a langobardokat és gepidákat a kelet-római birodalomhoz kötő szerződés már inkább csak egyfajta „használatbavételi engedélyt” jelentett. Hiszen a tartomány romanizált, keresztény népessége részben elvándorolt, részben pedig kicserélődött a régebb óta a szomszédságban élő, s mind nagyobb tömegben a tartomány belsejébe beszivárgó romanizált barbárok, szvébek (CASTRIUS 1995) és más dunai germán és szarmata népcsoportok tagjaival. A langobardok már nem egy virágzó római tartomány lakossága közé/föle, hanem azok helyére települtek. (A kutatás máig megoldatlan feladata a helyben maradt, továbbélő romanizált lakosság összetételének, számarányának vizsgálata. A közvetlenül szomszédos déli és nyugati tartományok romanizált lakosságának a 7. század elejéig régészeti-ileg is dokumentálható jelenlétével szemben *Pannonia provincia* területén eddig főként az újonnan beletelepült barbár törzsek régészeti hagyatékának vizsgálatára fordítottak gondot. Annak ellenére, hogy a források sehol sem szólnak a provincia teljes elnéptelenedéséről, vagy arról, hogy a gótok, langobardok, gepidák

lakatlan területre költöztek volna be, a régészeti emlékműanyag egyelőre ezt a benyomást erősíti. TÓTH 1987).

A császár azonban nem mondott le Pannóniáról. Bizánc fenntartotta jogigényét a Dráván túli területekre is, ezeket a 6. században sem szűnt meg római földnek tekinteni, a felette való rendelkezés joga – bizánci felfogás szerint – továbbra is az *imperium Romanum* örökösét, Bizáncot illette meg. Ezt példázta a langobardokkal kötött szerződés 546/547-ben, amikor I. Iustinianos császár (527–565) Audoin királynak adományozta *Pannonia Secunda* és *Savia* tartományok és a hozzá csatlakozó *noricum* rész városait és erődített helyeit (Procopius, *De bello gothico* III. 33. 7–13; BONA 1974, 24; MENGHIN 1985, 34; NAGY 1948, 139. 14. jegyzet), s cserébe már nem e területek védelmét, hanem a langobard harcosok haderejét igényelte, hogy megbirkózzon az itáliai ostrogótokkal és a tiszántúli gepidákkal. És ezt példázta az a szerződéstervezet is, ami II. Justinos teljhatalommal felruházott képviselője, Tiberios és a vele egyenrangú avar fél, Apsich között született 570-ben. Azzal, hogy e tervezet szerint Baján kagán ekkor Pannonia tartomány nem bizánci kézen fekvő, azaz a *Sirmiumon* és környékén kívüli területnek a megszállásához a császár hozzájárulását kérte, nemcsak a bizánci álláspontot ismerte el, hanem azt is, hogy az a szerződés, amit a langobardok kivonulása előtt Alboinnal kötött, érvénytelen (NAGY 1948, 138–140. Bár a béke- és szerződéskötés II. Justinos-szal meghiúsult, a kagán elfoglalta *Pannoniának* a langobardoktól elhagyott területeit, amivel a váratlan nyugati támadások elől is biztosítani igyekezett szállásbirtokait). Az így előkészített szerződés megkötése ekkor ugyan még megtört a császár ellenállásán, ám három év múlva a bizánciak már nemcsak a langobardok elhagyta Pannonia, de a Szávától északra fekvő *Pannonia Secunda* feletti jogot is átengedték a kagánnak (NAGY 1948, 141). Ellentételként, a langobardokhoz hasonlóan az avarok is megígérték, Hogy alkalmanként katonai támogatást adnak a birodalomnak, így pl. ők is küldtek zsoldosokat a perzsák elleni háborúba (575).

A *foederati* beletepedéssel olyan új fejezet kezdődött a provincia életében, amit még századokkal később is cezúrának tekintettek: így pl. a 870 táján íródott *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 6-ban – feltehetően Marcellinus comes *Chronicája* alapján – azt olvashatjuk, hogy „az *Űr születésének 377. évében és később elhagyták a hunok a Dunától északra fekvő lakhelyeiket, ahol elhagyott területeken laktak, átkeltek a Dunán és elhízték a rómaiakat, a gótokat és a gepidákat,*” azaz a salzburgi szerző is az első *foederati* megletelepedéstől számította a római kor végét (MÓCSY – FITZ 1990, 50;

WOLFRAM 1979, 104. – bár a *Conversio* szerzője egybemossa a hunokat az általa ugyancsak hunoknak nevezett avarokkal, ezért sorolja a „hunok” által elűzött népek közé a gótokon kívül a gepidákat is). Joggal tekintette ezt időhatárnak, hiszen a barbárok betelepítése csak látszólag járt haszonnal, s ígért új, hathatósabb védelmi formát, valójában azokat a centripetális mozgásokat erősítette fel, amelyek a birodalmat összetartó erők és értékek ellen hatottak. Ráadásul nem váltotta be azokat a reményeket sem, amelyeket a betelepítésektől reméltek. Ennek legfőbb oka a germán törzsek sajátos politikai szervezeti formája, a személyes kötelékekre épülő „állam”, amit a történetírás *Personenverbandstaat*nak nevez. Ennek szubsztrátuma pedig még nem a terület, hanem személyek köteléke, elsősorban egy nép, azaz lényegében tekintélyen és alárendeltségen, vezetésen és kíséreten alapul, az államhatalmat pedig a király és nép, király és nemesség közötti sokoldalú kapcsolat pótolja (GYÖRFFY 1983, 382–383. további irodalommal).

Az avar kaganátus határvédelme - a gypű

582-re Sirmium, a kelet római birodalom északi kapuja is avar kézre jutott, ezzel a hajdani *Pannonia provincia* maradéktalanul avar fennhatóság alá került. Az avar kagan ettől az időtől fogva a Kárpát-medencét egységbe foglaló politikai hatalom fejeként végképp lerázta magáról a szövetségi viszony amúgy is egyre formálisabb, egyre vékonyodó jogi burkát. Az „évpénz” már nem a szövetségi szolgáltatások, hanem – a maga nyers valóságában – a béke ellenértéke. A kaganátus ebben a korai fázisban külső jegyeiben, megjelenésében ekkor még a nomád és nem-nomád törzsek változatos személyi kapcsolatokra épülő olyan képlékeny szövetségi rendszere, ami természetesen nem rendelkezett rögzült határokkal – sok vonatkozásban tehát a népvándorlás kori germán törzsek *Personenverbandstaat*jához hasonlóan szerveződött. Csak miután a 7. század második felében hatalmi krízisek során ment át, s az általa uralt területet végleg a Kárpátok koszorúja övezte, kezdett el a kaganátus egy, a kora feudális szerveződésnek megfelelő, területileg is határozottabban körvonalazható, európai normákhoz jobban igazodó hatalmi formációként működni.

A történeti és régészeti források egybehangzó adatai alapján az avarok csak a 7. század végén, 8. század elején gondoltak először arra, hogy szállásterületüket lakatlanul hagyott széles határsávval védjék. Ezt különösen nyugaton, a bajor hercegséggel, és a mögötte egyre erősödő Karoling-birodalommal szemben, a Duna felső szakaszánál építették ki, hiszen az itt áthaladó, ősidők óta használt utakon lehetett a

leginkább akadály nélkül eljutni az avar lakta területekre. A Zala folyó és Graz térsége között, továbbá a Muraközben pedig a karantán fejedelemség, s az észak-itáliai langobárd királyság felé jött létre egy hasonló gypűsáv. Tovább délen és keleten azonban már jóval bizonytalanabban mutatható ki a mesterséges határ megléte. Bár Asparuch dunai bolgár fejedelem az Al-Dunától északra és délre, Dobruzdzásban és Besszarábia déli felén szintén ez idő táján, a 680-as években épített sáncokat, hogy törzsterületét nagyobb biztonságban tudja, azok az avar szállásterület keleti határáról még igencsak messze húzódtak. Az avarok irányába csak jóval később, a 8. század végén rögzítették a bolgár határt, a Timok és Iskár folyóknál (ld. a Timok menti szláv törzs, a timočanok 9. század eleji történetét FIEDLER 1992, 21–24, 26, Abb. 2). Az avar kaganátusnak egyedül északon nincs mesterségesen kialakított határa – nyilván azért, mert ott a Kárpátok bérci természetes határt alkottak.

A *gypű* (*Grenzverhau*, *indago*) és *gypűelve* (*Grenzöderland*, *vastus*, *solitudo*) azonban – a közhiedelemmel ellentétben – egyáltalán nem a nomádokra jellemző védelmi rendszer, sőt a települetlen és lakatlan tethatársávval való védekezés a történeti és néprajzi adatok alapján inkább a megtelepült, földműves népeknél jelenik meg (VÉKONY 1983). Megvan ez a keltáknál és a germán törzseknél, akik a dicsőség jelének tartották a határszomszédok elvándorlását, s ha a szomszédjukban senki sem mert megtelepedni (*Caesar, De bello gallico* VI. 23, 1–2), nincs meg azonban pl. a „nomád” szkitáknál. Jellemző, hogy a nomád besenyőkkel szemben határvédő várak és az ország „körülárkolása” mellett pusztá határsávot alkalmaztak a megtelepült kazárok, méghozzá sikerrel, miként később az oroszok a kunokkal szemben. Ezt a kazár típusú határvédelmi rendszert találjuk meg a kései avaroknál, majd a honfoglaló magyaroknál is, utóbbiak ugyanis szinte változtatás nélkül felújították az avarok gypű – gypűelve rendszerét. (A határvédelemmel kapcsolatban érdemes felfigyelnünk CZEGLÉDY 1967, 86 azon adatára, hogy a „kazárok a nekik meghódolt népeket, ugyanúgy, mint a nyugati türkök, ... egy-egy iltbár és egy-egy tudun vezetése alá helyezték,” ami alapján VÉKONY 1983, 223 egyenesen kazár hatásra vezeti vissza a késő avar kori *tudun* méltóságot.)

Az avar szállásterület védelmének legsérülékenyebb része a Duna-völgy kelet felé szélesre kitérő kapuja. Az avarok ezért a Duna mentén mélyen előretolták a határt, egészen a bajor települési tömb keleti határáig, ami – ahogy ezt a régészeti adatok is alátámasztják – a Traun folyónál, a Duna déli mellékfolyója nyugati partjánál húzódott, kis előrenyúlt ékkel *Lauriacum/Lorch* felé (PERTLWIESER 1980, Abb. 13),

míg északon, Linztől egészen Regensburg környékéig (ld. pl. Regensburg-Harting, templom körüli nemesi temető lovas (!) sírjának avar kengyelpárját – RIECKHOFF – PAULI 1987, 86; Abb. 67, 126; Abb. 103. 1–2). A Duna tehát nemcsak az avarok és szlávok, de a bajorok és szlávok között is határfolyóként viselkedett (MENKE 1988, Abb. 36). A bajorok és avarok közti, hivatalosan kijelölt határnak (*limes certus*) – mivel a Dunától északra ilyennek nem sok értelme lett volna – a Duna kelet felé következő déli mellékfolyóját, az *Enns* folyót tekintették. Amikor tehát Nagy Károly 791 őszén seregeivel Regensburgból az avarok ellen indult, első táborát az Enns folyónál (*castra super Anesum posita*), azaz feltehetően Lauriacum/Lorchnál verte fel és három napot imádkozással és böjtöléssel töltött itt el, ... *nam is fluvius inter Baioariorum atque Hunorum terminos medius currens certus duorum regnorum limes habebatur* („mivel ez a folyó, ami a bajorok és avarok határterületei között folyt, a két birodalom közti biztos határként szolgált” – *Ann. qui dicuntur Einhardi* a. 791, *MMFH I.* 1966 38 – magyarul: SZÁDECZKY – KARDOSS 1998, 277).

Az Enns folyót már legkésőbb a 7. század végétől határfolyónak tekintették az avarok.¹ Ebben az időben történt ugyanis, hogy *Szt. Emmerám* az avarok közt téríteni akart, Theodo (ca. 680–ca. 716) bajor herceg azonban megakadályozta ebben, mondván, az Enns-határnál éppen ellenségeskedések és harci cselekmények zajlanak. Az avarok ugyanis „...a városokat, amelyek a határfolyót jelentő Ennsnél feküdtek, elpusztították; azokat szinte teljesen elhagyták, mintha vad állatokra hagyott erdők lennének...” (*Arbeo: Vita et passio Sancti Haimhrammi Martyris*, 5–10. Übersetzung von Bischoff, B. München 1985², 12). Ezért Emmeram Regensburgban maradt, és 685–690 táján ott fejtette ki reform-egyházi tevékenységét (WOLFRAM 1975, 57–58). Egy évtized múlva javulni látszott a helyzet az avar-bajor határnál. *Szt. Rupert* (– ca. 715/16) wormszi püspök, a Karoling-ellenes nemesi ellenzék prominens tagja (WOLFRAM 1972) bajor földre érkezve térítő tevékenységét elődjéhez hasonlóan az avar földre is ki akarta (?) terjeszteni (*Conversio Bagoariorum et Carantanorum c. I.* = *Gesta Hrodberti* (LOŠEK 1997). Rupert döntésének helyességét, hogy *Lauriacumot* (Lorch) választotta térítő munkája bázisának, a régészeti adatok is igazolni látszanak. A római kori, korai keresztény- és Karoling-kori építési fázisok azt mutatják, hogy a Laurentius-templomnak erős települési és kultuszkontinuitása volt, ami alapján valóban „megfelelő helynek” (*locus aptus*) látszott a térítés feladatának elkezdéséhez (ECKHART 1975; ECKHART 1981).

A határ a kései avar korban

A gypű – gypűelve rendszert alkalmazó népeknél meglehetősen elterjedt jelenség, hogy a határra idegen népcsoportokat telepítenek, a puszta határvidék pedig egyfajta politikai refugiumként szolgál, amit vagy a fenntartó hatalom menekültjei, vagy (felszámolás után) annak telepesei, esetleg – az illető hatalom meggyengülésekor – idegen, új etnikai elemek népesítenek be (VÉKONY 1983, 228–229; 235–236).

Nem mindenütt volt azonban így. A térséggel foglalkozó régészek és történészek jelentős része egyetért abban, hogy a Duna völgyének felső szakasza az Enns és a Bécsi medence között a 8. században jórészt lakatlan, gypűörök kis lélekszámú telepeivel őrzött terület volt. Mihelyt azonban a 9. század elején megszűnt a Duna-völgy védelmi funkciója, a termékeny folyóvölgyet alig egy évtized alatt újra sűrűn benépesítik a keletről és nyugatról egyaránt érkező telepések. A Karoling-birodalom lassú, de szívós terjeszkedésével együtt zajlott a népesség kulturális, szellemi átalakulása, viseletének, ízlésvilágának, értékrendjének a változása. Arról azonban, hogy ez mennyi idő alatt és hogyan történt, megoszlanak a vélemények.

A fentiekkel szemben gyökeresen más nézetet képvisel Erik Szameit (SZAMEIT 2000). Szerinte ugyanis a Felső-Dunavölgy már a 8. században is legalább olyan sűrűn lakott volt, mint a korábbi, majd a későbbi századokban, mivel az alapjában véve késő antik *romani* alapnépesség az egész korai középkorban folyamatosan és jóval jelentősebb lélekszámmal volt jelen a Duna mentén és a Kelet-Alpokvidéken, mint azt korábban gondolták. Erre az alapnépességre települtek rá – annak műveltségét, tradícióit, szokásait, részben viseletét is átvéve – a szláv törzsek, akik ugyanakkor az egész térség műveltségét meghatározó avarság tradícióit is követték. A kevert jelleg miatt etnikailag teljesen meghatározhatatlan, karakter nélküli népesség alakult ki, aminek legfeljebb időben változó műveltségét lehet periodizálni. Ennek érdekében egy sajátos kronológiát alkot, hogy a Felső Dunavölgy valójában csak a Karoling hadjáratok (791–811 között) után megnövekedett népességének emlékműanyagát a teljes 8.–9. század mintegy kétszáz évére egyenletesen széthúzhassa. Úgy véli ugyanis, hogy ez egy olyan a népesség, amelynek régészeti műveltsége késő Meroving-kori bajor és kései avar elemekből építkezett, temetkezési szokásaiban avar tradíciókat követett, s nyelvében szláv maradt, temetőit pedig a 8. század elejétől folyamatosan használta a 9. században, tehát a Karoling fennhatóság alatt is, némelyiket egészen a 10. századig. Ezt, az eredetileg csak a Duna völgyi népességre rekonstruált képletet kiterjeszti

azután egész Ausztria területére, s érvényesnek tartja – az eltérő történeti fejlődés ellenére – a többi régióra is, legyen szó akár Karinthiáról, Krajnáról, Felső- vagy Alsó-Ausztriáról, esetleg Steiermarkról.

Szameit rekonstrukcióját régészetiileg olyan bázisra építi, aminek az „építőkövei” ma még gyakran alakatlanok, felületeik csak részlegesen összecsiszoltak, sokszor hiányosak. Így pl. egyelőre csak igen hézagosan érintkezik a 8. század elején, első felében a kereszténység terjedése miatt a nyugat-európai temetőkből egyre inkább eltűnő (és ezért láthatatlanná váló) késő Meroving-kori viselet (ld. STEIN 1967) a század végén, 9. század elején a Karoling-korban – éppen a peremvidékek pogány népcsoportjai által – újra láthatóvá tett viselettel. Mert bár a Karoling birodalomban a 8. század második felében már teljesen felhagytak a pogány rítusokkal, temetkezési szokásokkal, s általánossá vált a keresztény vallás puritán előírásait követő templom köré temetkezés (Tájékoztató-dáshoz ld. STEIN 1967; a Karoling birodalom belsejének kisleleteiről: HASELOFF 1990; WAMERS 1994; LENNARTSSON 1997-98), a birodalom határain kívüli térségekben, így a szászok, frizek, thüringek (KLEEMANN 2002) és a nyugati szláv törzsek földjén (BRATHER 1996a; BRATHER 1996b), vagy a „Landesausbau” révén ekkor bekebelezett ÉK-Bajorországban (SCHWARZ 1984; PÖLLATH 2002) még a 9. század elején is szokás maradt a pogány módra, díszes öltözékben, felékszerelve temetés, s jól nyomon követhető változásaik is. Ezeknek az eredményeknek a visszacsatolása a Duna-völgyi térség régészeti emlékéanyagához ma még éppen csak elkezdődött.

Am a térség másik oldalán is hiányoznak egyelőre az avar kori emlékéanyag abszolút kronológiai keretei; főként a megszűnés időpontja nyugszik még bizonytalan alapokon. Ennek ellenére bizonyos, hogy a frank háborúk a késő avar kaganátus kulturális megjelenését sem hagyhatták érintetlenül. Azok a kézműves műhelyek, amelyek egy-egy térséget láttak el termékeikkel, különbözőképpen reagálhattak a változásokra. Egy részük minden bizonnyal megszűnt, más részük azonban a változásokra rugalmasan reagálva, az új igényekhez, elvárásokhoz, viseleti szokásokhoz alkalmazkodhatott. Jelentős területek maradhattak tehát magukra a megszokott szolgáltatások nélkül. S persze a népesség sem egyformán reagált az új helyzetre. Másként viselkedett az a faluközösség, amely helyben maradt, s talán még ura sem változott meg, s másként az, amelyik esetleg addig is csak formálisan, vagy még úgy sem követte az avar kulturális magatartást. (A fentiek alapján érdemes újra felhívni a figyelmet arra a feltűnő párhuzamosságra, ami a Felső Dunavölgy addig lakatlan területét benépesítő

telepesek emlékéanyaga és a Dunántúl késő avar korban végig használt temetőinek avar kor végi fázisából származó, vagy a csak ebben az utolsó fázisban nyitott temetők leletanyaga között mutatkozik. Ld. erről SZŐKE 1992c). Az avar kaganátus megszűnése és a térség Karoling érdekszférába vonása több évtizeden keresztül zajló, területenként eltérő módon lejátszódó, más-más kihatásokkal járó, lassú folyamat lehetett. Mai ismereteink alapján úgy látszik, hogy azok a Duna-völgyi temetők, ahol a Karoling peremvidék más térségeinek jellegzetes „nyugati” emlékéanyaga együtt kerül elő az avar kor legvégének egyénien sokszínű „keleti” hagyatékával, nagy biztonsággal tehető a frank-avar háborúkat követő időszakra, azaz a 9. század első harmadára, első felére.

A sopronkőhidai temető – határőrök vagy új telepesek közösségének temetője a Karoling kor kezdetén?

Magyar földön először Sopronkőhidán sikerült egy olyan közösség temetőjét teljesen feltárni, amelynek anyagi műveltsége már egyértelműen a Karoling-korhoz kötődik. A temető első 11 sírját Szőke Béla mentette meg 1951-ben (SZŐKE 1955), majd 1956-1960 között Török Gyula folytatta és fejezte be az ásatást, további 134 sírt hozva napvilágra (TÖRÖK 1973). Az összesen 145 Ny-K tájolású sír egy É-D tengely mentén három nagyobb csoportba rendeződött (a temető részletes elemzését ld. SZŐKE 2000b). A rituális mellékletek közül a temető legjellegzetesebb lelete a szarvcsapos csonkolt marhakoponya. Míg a marhakoponya a korábbi, avar kori halotti állatáldozat szokásának egyfajta *pars pro toto* változataként került sírba (SZŐKE 1979, 80–95), a többi állatcsont (főként házityúk, ritkábban juh/kecske és sertés) és/vagy edény a halott útravalóját jelképezte. A fazekak egy része a késő avar kor nyúlánk, tojásdad formáit mutatja, másik, nagyobb része már széles szájú és erős vállú, mély tálra emlékeztető edény, egy új, jellegzetesen Karoling-típust képviselt.

A nők ékszeranyagában egyetlen késő avar kori ékszer volt, egy kislány sírjában (120. sír) talált, erősen elhasznált állapotú, gúla alakú üveggyöngyűcsüngős fülkarika. A többi ékszer kizárólag olyan típusokhoz tartozott, amelyek vagy a volt kaganátus nyugati felének avar kor végi női viseletét jellemzik, így a drótékszerek sorozata (bár a legkorábbi típusok hiányoznak már), a lemezgyöngyűcsüngős fülkarikák, a pánt- és kis pajzsos fejű gyűrűk és az – egyébként Karoling műhelyekből származó gyöngyökből fűzött – üveggyöngyűnyakláncok, vagy attól idegen, karantán- és morva szláv környezetre jellemzők (pl. lengő drótfonat- és dróttekercs-csüngős függők). A Morva-

völgy és DNy-Szlovákia morva-szláv népessége felé a kétpántos, öntött dróttekerces-csüngős függők (2, 41, 61. sírok), a Kelet-Alpokvidék folyóvölgyeit benépesítő karantán szlávokhoz pedig a lengő drótfonatsüngővel díszített függők mutatnak kapcsolatot. Utóbbiakhoz sorolható a hurkosan tekert aljú, lefelé szélesedő spirálc süngős drótékszer (54, 129. sírok), a hurkoskampós záródású, egy lemezgömb-csüngős karikaékszer (101, 119. sírok) (Az ún. vor-Köttlach és Köttlach I. horizonthoz köthető ékszerekről bővebben ld. GIESLER 1980), míg késő-Merowing emlékeket idéz a hasonló záródású, de alsó karikaívén szélesre kalapált és a lengőcsüngők részére három helyen átfúrt ékszer (111. sír – BOTT 1952, 142). Végül a Felső-Dunavölgy és Dunántúl korai Karoling időszakból származó, jellegzetes ékszer a változatos formára préselt lemezyöngycsüngős fülkarika (bordázott, bikónikus csüngő: 111. sír, „amfora” alakú csüngő: 59, 62, 65. sírok – SZŐKE 1992a, 859–860). Jellegzetesek a többtagú rúdgyöngyökből, fűjt, üreges gyöngyökből, színes szemes mozaikgyöngyökből és kék szemes gyöngyökből összeállított gyöngysorok (ANDRAE 1973), melyekben a korábbi, avar időszak gyöngyei már elvétve sem bukkannak fel. A felsőruhát csak egyetlen esetben fogták össze vasfülű üveggömbbal (80. sír). Speciálisan a sopronkőhidai típusú temetők térséghez kötődik az agancsnyelű vaskés (11, 25, 59, 62, 103. sírok – SZŐKE 1982). A női sírokban gyakori melléklet az orsógomb (10 sírban), a madárcsontból (25, 79, 80. sírok) s a 9. század első harmadára jellemző, nyugati mintára fémlemezéből készített tütartó (129. sír) (a párhuzamokhoz ld. SZŐKE 1992b 142–149).

A *férfiak* viseletét még inkább a puritán egyszerűség jellemezte. A már csak egyszerű vascsattal összefogott övön gyakran egy falemezzel merevített bőr tokban tartották a vaskést, bőrtarsolyban pedig a tűzacélt és tűzköveket (8 sírban), de néha borotvát, árt, római pénzt, stb. is tettek bele. Bár három sírban (16, 60. és 134. sírok) is leltek késő avar kori, öntött bronz szíjvéget, egyikről sem bizonyítható, hogy az öv szerelékéhez tartozott. Pusztá jelenlétük mégis azt jelzi, hogy időben nem távolodhatunk el túlságosan az avar kor végétől. Hogy ez abszolút időben mégis eléggé tágas időhatárokat jelent, azt a *mosaburg/zalavári* ásatások hasonló késő avar szíjvég leletei jelzik: ilyenek kerültek elő a Vársziget északi szélénél, az erődítés feltárásakor Cs. Sós Ágnes ásatásán szórványként (Cs. SÓS 1994, 90), s a Hadrianus mártír tiszteletére szentelt zarándoktemplom körüli temető egyik gyermeksírijában, csüngőnek átalakítva (19/98. sír). Mivel Mosaburgot Priwina a 840-es évek elején alapítja, a zarándoktemplom építését pedig a 850-es évek első felében kezdik el, s bár felszentelési dátuma ismeretlen, 870 táján azonban már kész templomként

írnak róla, a késő avar övdíszek a 9. század közepéig bizonyosan forgalomban voltak – még ha az ezeket előállító műhelyek már bizonyosan nem is működtek.

Egyértelműen Karoling viseleti elem már a csatban és szíjvégen végződő bőr lábszártekerces (30. sír), és még inkább a sarkantyú (1, 92, 100. sírok). A sarkantyúk ún. lemezes szíjbefogós példányok, azon belül – Vilém Hrubý és Bořivoj Dostál tipológiája (HRUBÝ 1955, 182–190; DOSTÁL 1966, 75) szerint – a II. típusba tartoznak, amit az egész 9. században, leginkább a század utolsó harmadában használtak. Ám a sarkantyúk és a lábszártekerceses lábbelik, feltehetően az eltérő keleti nomád viseleti tradíciók miatt, nem tudtak igazán meggyökerezni a hajdani avar kaganátusban (nem is véletlen, hogy a temető utolsó sírsorában fekszenek).

Feltűnően sok sírba tettek fegyvert. Egy sírban egyélű kard (Langsax – 37. sír), háromban szárnyas lándzsa adja a leletanyag viszonylag korai, a 9. század első harmadának végéig terjedő részét, további kilenc (!) sírban egyszerű köpűjű, keskeny, fűzfa- vagy babérlevél pengéjű lándzsa (a típusokról legutóbb TOMKA 2000, 194–195), egy sírban ún. szakállas balta (52. sír), végül háromban köpűs nyílhegyek (18, 20, 33. sírok) feküdtek. Használati eszköz egy agancsból díszesen faragott „sótartón” kívül nem került férfi sírjába.

A mintegy fél évszázada feltárt temető keltezése, etnikai-kulturális kapcsolatainak kérdése kezdettől fogva élenken foglalkoztatta a kutatókat. Az első sírok alapján Szőke Béla avar kultúrájú, de elszlávosodott (morva-szlovák etnikumú) népességet tételezett fel, akik halottaikat a 9. század utolsó harmadában temették el itt (SZŐKE 1955). Török Gyula a temető használatát az egész 9. századra kiterjesztette azzal a megkötéssel, hogy a magyar honfoglalás előtt már felhagyták (mivel a jellegzetesen magyar leletek hiányoztak a sírokból). Úgy vélte, a frankok két avar nagycsaládot telepítettek itt le, hogy a Rába-Duna vonaltól keletre élő avarokkal szemben védjék a határt: az egyik családot a kisalföldi avar, a másikat a nyugati, délnyugati avar-szláv határterületek lakosai közül verbuválták, azon egymás között is viszálykodó avarok közül, akik „a nyugat-európai politikához igazodtak” (TÖRÖK 1973, 59, 62). Cs. Sós Ágnes pedig egy, a *limes Saxoniae*hez hasonlóan *limes Pannonicus*-nak nevezett, a Lajtától a Balatonig húzódó frank védelvonalat tételezett fel, melynek a védelmét olyan „részben idegen, frank szolgálatban álló harcosok” látták el, mint a sopronkőhidai temetőben nyugvók (Cs. SÓS 1973, 160. 138. jegyzet).

Bóna István volt az első, aki a temető tágabb összefüggéseit is felismerte. Úgy vélte, ez a leletanyag az egész keleti Karoling „peremkultúrára” jellemző,

„ezért önálló régészeti egységként fogható fel, amely a Dunántúl egyre nagyobb területein igazolni látszik, hogy a griffes-indás késő avar kultúra a 9. század elején valóban véget ért, hiszen ilyen mértékben különböző két régészeti kultúra nem képzelhető el egy és ugyanazon területen és népnél.... Ez egy új régészeti kultúra, mellyel a kutatás korábban nem számolhatott” (BÓNA 1971, 129).

Herwig Friesinger nevet is adott ennek a kultúrának. Az azonos leletanyag és temetkezési mód alapján összetartozó temetőket „Sopronkőhida-Pitten-Pottenbrunn” típusúnak nevezte el (FRIESINGER é. n. 15). Ez a csoport a Duna déli oldalán az Ennstól a dunántúli területekig nyúlik, és jól elkülönül a Dunától északra fekvő másik két csoporttól: egyrészt a halomsíros temetkezési szokást követő felső-ausztriai Waldviertel és Mühlviertel, másrészt a morva jellegű Weinviertel temetőitől. A „Sopronkőhida-Pitten-Pottenbrunn” csoportot szerinte olyan „dunai szlávok” hozták létre, akik részben még az avar fennhatóság alatt itt élt népességből kerültek ki, részben a dél-morva és szlovákiai területekről költöztek ide. A temetkezések kezdetének idejét még az avar jellegű leletanyag határozza meg, a végét pedig olyan nyugati eredetű viseleti jellegzetességek, mint a fém csattal és síjvíggel ellátott lábszártekercs (Wadenbindengarnitur), vagy a nyugati fegyverek, nyílhegyek. Úgy véli, hogy a 9. század közepétől a kereszténység terjedésének hatására megszűnik az étel-ital mellékletadás (agyagedény, állatcsont, tojás) szokása, és a templomépítések megkezdésével a temetők is átköltöznek azok köré (A Dunától északra és délre, Alsó- és Felső-Ausztriában feltárt Karoling-kori temetőket teljes dokumentációval közzé is tette: FRIESINGER 1965; 1971; 1972a; 1972b; 1971-74; 1975-77; 1984).

Tomka Péter a „Sopronkőhida-Pitten-Pottenbrunn” csoportot a földrajzi határok után inkább „kelet-alpi Lajta-Fertő vidéki”-nek nevezi, de Páli-Dombok (TOMKA 2000) mellett hozzá sorolja még a Kisalföld közepéről a Győr-sárápusztai, 60 év alatt teljesen elpusztult temetőt is (TOMKA 1994, 103–104). A csoport etnikai, kulturális vonatkozásában elegendőnek véli a Karoling-kori peremkultúra jelleget hangsúlyozni, s azt, hogy „a kultúra változása nem jár szükségszerűen együtt a genetikai állomány drasztikus változásával vagy nyelvváltással” (u.o. 106). A keltezésben egyensúlyt próbál teremteni a különböző vélemények között. Sopronkőhida és „rokonai” vonatkozásában inkább a 9. század második felére, 10. század elejére gondol, míg Pitten esetében megfontolandónak tartja, hogy akár már a 8. században is elkezdődhetett a temetkezés (u.o. 104).

Magam először a csonkolt marhakoponyás temetkezés kor- és térbeli elterjedését vizsgálva

foglalkoztam a kérdéssel (SZŐKE 1979, 76–80). A temető relatív használati idejét mintegy 40-45 évre szűkítettem, amit azután Szőke Béla keltezési javaslata és Tomka Péter Sopron-présháztelepi temetőelemzése (TOMKA 1969, 86–89) alapján abszolút időben a 9. század második felére helyeztem (SZŐKE 1982, 26–33). Az időközben ismertté vált új leletegyüttesek és az avar kor végi, korai Karoling-kori női ékszerek elmélyültebb elemzése azonban ma már árnyaltabb fogalmazásra készítetnek (SZŐKE 1992c).

Miként a leletanyag fenti, rövid jellemzés is mutatja, a temető régészeti leleteinek döntő része az avar emlékanyag legkésőbbi, ún. avar kor végi fázisához tartozik (főleg ékszerek), ill. a Karoling birodalomban készült, s a 8.-9. század fordulójára, a 9. század első harmadára jellemző (fegyverek, gyöngyök, használati tárgyak egy része). A legkésőbbi leletek körét azok alkotják, amelyek a század közepéig, második harmadának végéig voltak használatban – vagy ekkor kezdték őket viselni (pl. sarkantyú, karantán és morva típusú ékszerek, bizonyos gyöngyök). Mindezek alapján a sopronkőhidai temető a 9. század elejétől a század második harmadának végéig lehetett használatban. Az embertani adatok szerint a relatív használat ideje azonban még valamivel rövidebb, mintegy 40-45 év lehetett, ezért igen valószínű, hogy a temetkezéseket csak a 9. század tízes éveiben kezdték el, és az ötvenes-hatvanas években hagytak fel velük. (Ezt a számítást látszanak megerősíteni a Mosaburg/Zalavár környéki, hasonló nagycsaládi temetők klasszikus antropológiai és biokémiai vizsgálatai: SZŐKE 1992e, 159–178).

A sopronkőhidai temető feltárása után megélnékült kutatásnak és a jelentősen felszaporodott szakirodalomnak köszönhetően mára egyértelműen beigazolódott Bóna megállapítása, hogy a sopronkőhidai temető nem magányos jelenség, hanem egy olyan önálló műveltségi csoport tagja, ami két karakterisztikus kultúra, a morva fejedelemség (DOSTÁL 1965; 1966) és az Alpok-vidéki karantán szlávok műveltsége, az ún. Köttlach-kultúra (KOROŠEC 1979; GIESLER 1980) közötti térséget tölti ki.

A csoport pontosabb földrajzi határait néhány, először éppen a sopronkőhidai temetőben ismertté vált temetkezési szokás és tárgytypus segít meghatározni. Ezek egyike a csonkolt marhakoponyás temetkezési szokás, ami – mivel a rítusok, temetkezési szokások egy közösséget mint kulturális csoportot jóval valószínűsítőbban fogják össze, mint egy-egy általa használt ékszer vagy tárgy – a tradíciót ápoló népességet, s ezáltal annak szállásterületét is meghatározza. Ez a terület a *Felső-Duna medencének az Ybbstől* (a csonkolt marhakoponyás temetkezések legnyugatibb lelőhelyei Mühlhling-Hart és Wimm), a *Fertő-tó*

környékéig terjedő szakasza. Keleti irányban nem olyan markáns a határvonal, szórványosan ugyanis a Dunától északra fekvő Kisalföldön, illetve *Mosaburg*/Zalavár környékén is felbukkan ez a temetkezési mód. Ugyanezt mondhatjuk el a speciális használat miatt kulturálisan az átlagosnál érzékenyebb agancsnyelű vaskésekről is, amelyek nyugaton valamivel messzebb, az Enns környékén, északon a Morva völgyében, délen pedig *Mosaburg*/Zalaváron is meg-megjelennek (SZŐKE 1982).

Kezdetben, amíg a sopronkőhidai temető párhuzam nélküli, magányos jelenség volt, az *inter Sabariam et Carnuntum* telepítés 805. évi dátumát hívták segítségül, hogy ezt az új, még avar jegyeket is felmutató, de alapvetően már Karoling műveltséget a szlávok zaklatásai elől ide telepített avar népességgel kössék össze. A hasonló temetők sokasodásával, elterjedési területük növekedésével s mind nyugatabbra tolódásával azonban egyre nehezebben lehetett azt a nézetet megvédeni, hogy a sopronkőhidai temetőben egy Szombathely–Petronell közti vonaltól keletre letelepült, határvédő avar *foederati* – mi több, üldözött „sámán”-családokból (TÖRÖK 1962) verbuválódott – népesség halottai nyugszanak.

Ahogy a sopronkőhidai típusú temetők elterjedési területe mind határozottabban körvonalazódott, úgy nyert egyre inkább jelentőséget egy másik történeti adat, miszerint a Nagy Károly vezette 791. évi hadjáratig lakatlan gyepű Felső-Dunavölgyet a hadjáratot követően fokozatosan benépesítik, sőt a volt gyepűt és gyepüelvét hamarosan külön névvel is megkülönböztetik (*Avaria* [808/836] – *Scлавinia* [799/837] BÓNA 1985, 154–156). Tanulságos, s a véletlen egybeesésnél többet jelenthet, hogy a sopronkőhidai típusú temetkezések pontosan azt az Ybbs és Fertő-tó közti Felső Duna-medenceszakaszt, azaz a hajdan lakatlan avar gyepű térségét lepik el, ami a 9. század elején *Avaria* néven a Karoling-birodalom formálódó új keleti tartományának egyik önálló területi egységként bukkant fel az írott forrásokban. (Később ugyanezt a területet foglalja el Ratpod, Oriens tartomány praefectusának grófsága, amit Dominicus, Priwina későbbi első udvari papjának a Zöbernbach melletti Lebenbrunnra lokalizálható birtoka választ el Riharius grófságától: WOLFRAM 1979, 131–132.)

Ennek fényében érdemes még egyszer megvizsgálni a 805. évi *inter Sabariam et Carnuntum* telepítés kérdését. A petőházi Cundpald-kehely történeti forrásértékének újraértékelése révén (SZŐKE 2000b 316–320) bizonyossá vált, hogy Petőháza környékén semmiféle vazallus fejedelmi vagy kagáni székhely és/vagy püspöki központ nem jött létre, s az is, hogy a *Savaria*/Szombathely – *Carnuntum*/Petronell közötti vonaltól keletre nem mutatható ki olyan régészeti

emlékcsoport, ami ezzel a telepítéssel összefüggésbe hozható. A forráshely lehetőségei azonban ezzel még nem merültek ki.

A sopronkőhidai temető ugyanis egy olyan kulturális csoport reprezentánsa, amelynek elterjedési területe éppen a Sopronkőhidát is magába foglaló *Savaria*/Szombathely – *Carnuntum*/Petronell vonaltól nyugatra kezdődik, s a Felső Duna völgyben az Ybbs-ig terjed. Ez a terület azonos a korábbi gyepűvel, amit az írott források *Avaria* néven emlegetnek, amely megnevezéssel 805–806 tájáig még tág értelemben, az egész avar kaganátus területét, 808 és 836 között azonban már csak szűkebb értelemben, a volt gyepű területét jelölték.

Amikor tehát a capcan, aki már „keresztény volt és Theodornak hívták” (*Ann. regni Francorum* a. 805), 805 első felében Nagy Károlytól maga és népe számára a szlávok zaklatásai miatt új területet kért, a császár *inter Sabariam et Carnuntum* jelölte ki azt. Ezt a vidéket Károly jól ismerte, hiszen 791-ben személyesen is járt itt. A határpontokkal annak a termékeny Duna völgynek a keleti határát jelölte ki, amit a közelmúltig az avarok határvédelmi okokból lakatlan gyepűnek használtak, de amit az új lakosok miatt (is) hamarosan *Avaria* néven kezdenek emlegetni.

Arra a kérdésre, hogy honnan is települhetett ide a capcan és népe, már sokkal nehezebb válaszolni. Viseletük, kultúrájuk tárgyi emlékei az Ennstól DNY-Dunántúlig az avar kor végi – korai Karoling köznépre általánosan jellemző. Egyedül mélyebb összetartozást kifejező temetkezési szokásuk, az áldozati állatot jelképező csonkolt marhakoponya sírba tétele foglalja őket külön csoportba. Ez *Avaria* területén belül feltűnően egységes szokás, míg határain kívül csak egyedi jelenségeként mutatható ki, de a szokás eredetének kiderítéséhez egyelőre nincs kellően biztonságos támpontunk.

A szokás hiányának egyfajta lehetséges magyarázata lehet, ha feltételezzük, hogy a sopronkőhidai típusú temetkezések egy olyan népcsoportot reprezentálnak, amely korábban elhamvasztotta halottait. A 8–9. század fordulóján ugyanis nemcsak a morvaszlávok, de délen az óhorvátok, s a szórványos adatok alapján feltehetően ún. szórt hamvasztással temetkező (s ezért régészeti szempontból szinte megfoghatatlan) alpesi szlávok is végleg áttértek a hamvasztásról a korhasztásos (=csontvázas) temetkezésre (A hamvasztásról való áttérés módozatairól: ZOLL - ADAMIKOWA 1979; ZOLL - ADAMIKOWA 1988; SZŐKE 1996d, 105–124). Nem kizárt, hogy ezek egyik csoportja a több évszázados avar együttélésnek köszönhetően az állatáldozatot is átvette – s ennek egy általuk kialakított válfaja most, a csontvázas temetkezésre áttérés után láthatóvá vált. A népcsoportnak e sajátos

„avaros” különállása is hozzájárulhatott ahhoz, hogy üldözni kezdték őket; bár rögtön hozzáfűzném, hogy a frank birodalmi évkönyv egyetlen szót sem szól arról, hogy a capcan és népe „avar” volta miatt menekült a szlávok zaklatásai elől. Tény emellett, hogy a capcan már keresztény volt, népének eredeti szállásterülete tehát nem lehetett túl messzi a nyugati határtól, hiszen ebben a korai időben, 805-ben(!) – amikor a térítések

még éppen csak megkezdődtek, s a kaganátus sorsa sem dőlt el – csak egy Kelet Alpok-vidéki, vagy egy Felső Duna-völgyi népcsoportot érhetek el a térítők. Ezért tehát könnyen elképzelhető, hogy az Alpok folyóvölgyeinek egyikében megtelepült, addig avar fennhatóság alatt élt szlávok közül származott a capcan *inter Sabariam et Carnuntum* letelepített népe.

Jegyzet:

¹ Bár Erich Szameit szerint már a 6. század végén írásos forrásokban említett bajor-szláv ellenségeskedések és az ebbe beavatkozó avar kagán harca is az Ennstől keletre zajlott és nem a belső-noricumi Dráva völgyben, mivel „az avar lovasok felvonulásához a Duna topográfiailag alkalmasabb lehetett, mint a karintiai Dráva-völgy” (SZAMEIT 2000, 515). Pedig másutt maga Szameit bizonyítja, hogy a 6. század végén, 7. században a szlávok egyrészt csak a Dunától északra, másrészt pedig a Dráva völgyében mutathatók ki (u.o. 512–513). Igaz ugyan, hogy amikor a szlávok a bajorokkal először megütköznek, akkor Paulus Diaconus az „*in Sclavorum partiam*” (Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, IV 7, p. 118) helymeg-

jelölésen túl közelebbit nem mond. De valószínűleg ugyanott zajlik ez az ütközet is, mint ahol 610-615 táján Tassilo fia és utóda, II. Garibald a szlávokkal szemben vereséget szenved, azaz *in Agunto* (Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, IV 39, p. 133), a Puster völgyében fekvő Lienz melletti *Aguntum*-nál. Ez a vidék szerepel majd Odilo idejében is a karantán szláv fejedelemség központjaként, aligha hihető tehát, hogy az ugyanezen szlávok érdekében vívott ütközet az avarok és bajorok között ettől a vidéktől jóval távolibb, az ekkor számukra még teljesen érdektelen Ennsnél zajlott volna le (FRITZE 1980, 537–539, és 170. jegyzet).

Irodalom:

ALFÖLDI 1938

Alföldi, A.: A kereszténység nyomai Pannoniában a népvándorlás korában. in: Szent István Emlékkönyv I. Budapest, 1938. 151–170.

ANDRAE 1973

Andrae, R.: Mosaikaugenperlen. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 4 (1973) 101–198.

BALÁS 1963

Balás, V.: Die Erdwälle der Ungarischen Tiefebene. *ActaArchHung* 15 (1963) 309–336.

BÓNA 1971

Bóna I.: Magyarország régészete és története a római uralom végétől a honfoglalásig. Doktori értekezés (manuscript) 1971.

BÓNA 1974

Bóna, I.: A középkor hajnala. A gepidák és langobardok a Kárpát-medencében. Budapest, 1974.

BÓNA 1985

Bóna, I.: Die Verwaltung und die Bevölkerung des karolingischen Pannoniens im Spiegel der zeitgenössischen Quellen. *MittArchInst* 14 (1985) 149–160.

BÓNA 1993

Bóna, I.: A hunok és nagykirályaik. Budapest, 1993.

BOTT 1952

Bott, H.: Bajuwarischer Schmuck der Agilolfingerzeit. Formenkunde und Deutung. Schriftenreihe zur bayerischen Landesgeschichte Bd. 46. München, 1952.

BATHER 1996a

Brather, S.: Feldberger Keramik und frühe Slawen. Studien zur nordwestlawischen Keramik der Karolingerzeit. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Band 34. Bonn, 1996.

BATHER 1996b

Brather, S.: Merowinger- und karolingerzeitliches „Fremdgut” bei den Nordwestlawen. *Gebrauchsgut und Elitenkultur im südwestlichen Ostseeraum*. *Prähistorische Zeitschrift* 71 (1996) 46–84.

CASTRITIUS 1995

Castritius, H.: Barbari – antiqui barbari. Zur Besiedlungsgeschichte Südnorikums und Südpannoniens in der Spätantike (Ende des 4. bis Mitte des 6. Jahrhunderts n. Chr.) *Frühmittelalterliche Studien* 29 (1995) 72–85.

CIGLENEČKI 1987

Ciglenečki, S.: Höhenbefestigungen aus der Zeit vom

3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum. Ljubljana, 1987.
- CZEGLÉDY 1967**
Czeplédy, K.: Megjegyzések a honfoglalás előtti magyar királyság intézményéhez. in: Imre, S. – Szathmári, I. (szerk.): A magyar nyelv története és rendszere. NyelvtÉrt 58 (1967) 86–87.
- CS. SÓS – SALAMON 1995**
Cs. Sós, Á. – Salamon, Á.: Cemeteries of the Early Middle Ages (6th – 9th c.) at Pókaszepetk. Budapest, 1995.
- CS. SÓS 1973**
Cs. Sós, Á.: Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. Bd. 22. München, 1973.
- CS. SÓS 1994**
Cs. Sós, Á.: Zalavár az újabb ásatások tükrében. in: Honfoglalás és régészet. szerk. Kovács L. Budapest, 1994. 85–90.
- DOSTÁL 1965**
Dostál, B.: Das Vordringen der großmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer. in: Magna Moravia, Sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu. Praha, 1965. 361–416.
- DOSTÁL 1966**
Dostál, B.: Slovanská pohřebište ze střední doby hradištní na Moravě. Brno, 1966.
- ECKHART 1975**
Eckhart, L.: Die St. Laurentius-Kirche zu Lauriacum–Lorch/Enns in Geschichte und Wissenschaft. JbOÖMvereins 120 (1975) 37–55.
- ECKHART 1981**
Eckhart, L.: Die Stadtpfarrkirche und Friedhofskirche St. Laurentius von Enns–Lorch–Lauriacum in Oberösterreich. Die archäologischen Ausgrabungen 1960–1966. Teil I. Dokumentation und Analyse. Linz, 1981.
- FIEDLER 1986**
Fiedler, U.: Zur Datierung der Langwälle an der mittleren und unteren Donau. ArchKorrbl 16 (1986) 457–465.
- FIEDLER 1992**
Fiedler, U.: Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Universitätsforschungen zu Prähistorischen Archäologie, Band 11. Aus dem Seminar für Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität Berlin, Bonn, 1992.
- FRIESINGER 1965**
Friesinger, H.: Beiträge zur Besiedlungsgeschichte des nördlichen Niederösterreichs im 9. bis 11. Jahrhundert I. ArchAustr 37 (1965) 79–114; II. 38 (1965) 44–85.
- FRIESINGER 1971**
Friesinger, H.: Frühmittelalterliche Körpergräber in Tulln, NÖ. ArchAustr 50 (1971) 197–267.
- FRIESINGER 1972a**
Friesinger, H.: Waffenfunde des neunten und zehnten Jahrhunderts aus Niederösterreich. ArchAustr 52 (1972) 43–64.
- FRIESINGER 1972b**
Friesinger, H.: Frühmittelalterliche Körpergräber aus Pottenbrunn, Stadtgemeinde St. Pölten, NÖ. ArchAustr 51 (1972) 113–190.
- FRIESINGER 1974–74**
Friesinger, H.: Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich I. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften Wien 15–16 (1971–74).
- FRIESINGER 1975–77**
Friesinger, H.: Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich I. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften Wien II. 17–18 (1975–77).
- FRIESINGER 1984**
Friesinger, H.: Das slawische Gräberfeld von Wimm, Gem. Maria Taferl, Niederösterreich. Ein Katalog. Mit Beiträgen von Szameit, E. und Stadler, P. ArchAustr 68 (1984) 203–277.
- FRIESINGER é.n.**
Friesinger, H.: Die Slawen in Niederösterreich. Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich 15. St. Pölten–Wien, é. n.
- FRITZE 1980**
Fritze, W. H.: Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter. in: Mildenerger, G. (hrsg.): Studien zur Völkerwanderungszeit im östlichen Mitteleuropa. Marburg/Lahn 1980. 498–545.
- GIESLER 1980**
Giesler, J.: Zur Archäologie des Ostalpenraumes vom 8. bis 11. Jahrhundert. ArchKorrbl 10 (1980) 85–98.
- GLASER 1991**
Glaser, F.: Das frühchristliche Pilgerheiligtum auf dem Hemmaberg. Klagenfurt, 1991.
- GYÖRFFY 1983**
Györffy, Gy.: A magyar állam félnomád előzményei. in: Tókei F. (szerk.): Nomád társadalmak és államlakulatok (Körösi Csoma kiskönyvtár 18.) Budapest, 1983. 365–390.
- H. KERECSENYI 1973**
H. Kerecsényi, E.: IX. századi sírok Letenyén. (Gräber aus dem 9. Jahrhundert in Letenye). FolArch 24 (1973) 135–151.
- HASELOFF 1990**
Haseloff, G.: Email im frühen Mittelalter. Frühchristliche Kunst von der Spätantike bis zu den Karolingern. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte, Sonderband 1. Marburg, 1990.
- HORED T 1974**
Horedt, K.: Die siebenbürgische Limesstrecke Dakiens. in: Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior. Köln, 1974. 331–338.
- HRUBÝ 1955**
Hrubý, V.: Staré Město, velkomoravské pohřebište „Na valách” Monumenta Archaeologica III. Praha, 1955.
- KLEEMANN 2002**
Kleemann, J.: Sachsen und Friesen im 8. und 9. Jahrhundert. Eine archäologisch-historische Analyse der Grabfunde. Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover. Bd. 50. Oldenbur, 2002.
- KOLNÍK 1990**
Kolník, T.: Villa rusticae in nordpannonischen Limesvorland? in: Akten des 14. internationalen Limeskongresses in Bad Deutsch-Altenburg/Caruntum. Wien, 1990. 779–787.
- KOLNÍK 1991**
Kolník, T.: Römer und Barbaren im nördlichen Mitteldonauebiet. in: Roman frontier studies, 1989: Proceedings of the fifteenth international congress of

- Roman Frontier studies. Exeter 1991. 432–434.
- KOROŠEC 1979
Korošec, P.: Zgodnjesrednjaveska arheološka slika karantanskih slovanov. I–III. Ljubljana, 1979.
- LENNARTSSON 1997-98
Lennartsson, M.: Karolingische Metallarbeiten mit Pflanzenornamentik. *Offa* 54–55 (1997–98) 431–619.
- LOŠEK 1997
Lošek, F.: Die *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg. *MGH Studien und Texte Band 15*. Hannover, 1997.
- MENGHIN 1985
Menghin, W.: Die Langobarden. Archäologie und Geschichte. Stuttgart, 1985.
- MENKE 1988
Menke, M.: Die bairisch besiedelten Landschaften im 6. und 7. Jahrhundert nach den archäologischen Quellen. in: Dannheimer, H. – Dopsch, H. (hrsg.): *Die Bajuwaren von Severin bis Tassilo 488–788*. Rosenheim–Mattsee 1988. 70–78.
- MMFH I–V 1966-1977
Havlik, L. (ed.): *Magnae Moraviae Fontes Historici tom I–V*. Brno, 1966–1977.
- MÓCSY – FITZ 1990
Mócsy, A. – Fitz, J. (szerk.): *Pannonia régészeti kézikönyve*. Budapest, 1990.
- MÓCSY – GABLER 1983
Mócsy, A. – Gabler, D.: Alte und neue Probleme am Limes von Pannonien. in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms III*. 13. internationalen Limeskongresses. Aalen 1983. 369–376.
- MÓCSY 1972
Mócsy, A.: Ein spätantiker Festigungstyp am linken Donau. in: *Actes du IXe congrès international d'études sur les frontières romaines*. Mamaia 1972. 191–196.
- MÓCSY 1974
Mócsy, A.: *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. London and Boston, 1974.
- NAGY 1939
Nagy, T.: *A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig*. *DissPann Ser. II*. 12. Budapest, 1939.
- NAGY 1948
Nagy, T.: *Studia Avarica II. Az avar-bizánci kapcsolatok 2. szakaszának (567–82) időrendjéhez*. *Antiquitas Hungarica 2* (1948) 131–149.
- NAGY 1972
Nagy, T.: *Drei Jahre Limesforschungen in Ungarn*. in: *Actes du IXe congrès international d'études sur les frontières romaines*. Mamaia 1972. 27–37.
- PERTLWIESER 1980
Pertlwieser, M.: Die frühmittelalterlichen Gräberfeld-Grabungen des OÖ. Landesmuseums. in: Holter, K. (red.): *Baiern und Slawen in Oberösterreich. Probleme der Landnahme und Besiedlung*. Linz, 1980. 43–80.
- PETRU – ULBERT 1975
Petru, P. – Ulbert, T.: *Vranje bei Sevnica, frühchristliche Kirchenanlagen auf dem Ajdovski gradec*. Ljubljana, 1975.
- PITTS 1989
Pitts, L.F.: *Relations between Rome and erman „kings“ on the middle Danube in the first to fourth centuries A.D.* *JRS 7* (1989) 45–58.
- PÓCZY 1999
Póczy, K.: A „via Postumia“ meghosszabbítása a dunai átkelőhelyekig (Die Verlängerung der „Via Postumia“ bis zur Donau). in: *Landscapes and Monuments along the Amber Road*. (A Borostyánkő út tájai és emlékei) ed. Gömöri, J. Sopron, 1999. 49–56.
- PÖLLATH 2002
Pöllath, R.: *Karolingerzeitliche Gräberfelder in Nordostbayern. Eine archäologisch-historische Interpretation mit der Vorlage der Ausgrabungen von K. Schwarz in Weismain und Thurnau-Allendorf*. München, 2002.
- REDŐ 1995
Redő, F.: *Roman villa at Alsórajk – Kastélydomb 1987-1993*, *Antaeus 22* (1995) 269–305.
- REDŐ 1996
Redő, F.: *Az alsórajki római villa főépülete és mozaikjai*. *CommArchHung* (1996) 93–114.
- REDŐ 2002
Redő, F.: *Salla, a római kori központ*. in: *Központok a Zala mentén. A Göcseji Múzeum állandó kiállítása*. Katalógus. Zalaegerszeg, 2002. 25–63.
- RIECKHOFF – PAULI 1987
Rieckhoff – Pauli, S.: *Archäologisches Museum im BMW Werk Regensburg*. Katalog, Regensburg, 1987.
- SCHWARZ 1984
Schwarz, K.: *Frühmittelalterlicher Landesausbau im östlichen Franken zwischen Steigerwald, Frankenwald und Oberpfälzer Wald*. *Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte, Band 5*. Mainz, 1984.
- SOPRONI 1969a
Soproni, S.: *Limes Sarmatiae*. *ArchÉrt 96* (1969) 43–52.
- SOPRONI 1969b
Soproni, S.: *Eine spätromische Militärstation in sarmatischen Gebiet*. in: *Roman frontier studies: Eighth international congress of Limesforschung*, Cardiff, 1969. 197–203.
- SOPRONI 1974
Soproni, S.: *Contra Acinco e Bononia: Bemerkungen zu den Fasti des Hydatius*. *Studien zu den Militärgrenzen Roms II*. *Vorträge des 10. internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior*. Köln, 1974. 393–397.
- SOPRONI 1985
Soproni, S.: *Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes*. *Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 38*. München, 1985.
- SOPRONI 1986
Soproni, S.: *Nachvalentinianische Festungen am Donaulimes*. in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms III*, 13. internationalen Limeskongresses, Aalen 1983, Stuttgart, 1986. 409–415.
- STEIN 1967
Stein, F.: *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland*. *Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Ser. A. Bd. 9*. Berlin, 1967.
- SZÁDECZKY – KARDOSS 1998
Szádeczky – Kardoss, S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Budapest, 1998.
- SZAMEIT 2000
Szameit, E.: *Zum archäologischen Bild der frühen Slawen in Österreich, mit Fragen zur ethnischen Be-*

- stimmung karolingerzeitlichen Gräberfelder im Ostalpenraum. in: Bratož, R. (hrsg.): Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese. Ljubljana, 2000. Band I. 507–547.
- SZŐKE 1955**
Szőke B.: IX. századi sírok Sopronkőhidán. Soproni Szemle 9 (1955) 55–68.
- SZŐKE 1979**
Szőke, B. M.: Zur Problematik des Bestattungsritus mit verstümmelten Rinderschädel des Typs von Sopronkőhida. ActaArchHung 31 (1979) 51–103.
- SZŐKE 1982**
Szőke, B.M.: Ein charakteristischer Gebrauchsgegenstand des ostfränkischen Grenzgebietes: das Eisenmesser mit Knochengriff. ActaArchHung 34 (1982) 23–39.
- SZŐKE 1992a**
Szőke, B. M.: 7. és 9. századi településmaradványok Nagykanizsán (Siedlungsreste aus dem 7. und 9. Jahrhundert in Nagykanizsa, SW-Ungarn). Zalai Múzeum 4 (1992) 129–167.
- SZŐKE 1992b**
Szőke, B. M.: Die landschaftsgeschichtlichen Verhältnisse im unteren Zalatal. in: Szőke, B. M. et al.: Die Karolingerzeit im Unteren Zalatal. Gräberfelder und Siedlungsreste von Garabonc I – II und Zalasabar-Dezsősziget. Antaeus 21. Budapest, 1992 33–39.
- SZŐKE 1992c**
Szőke, B. M.: Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). in: Daim, F. (hrsg.): Awarenforschungen II. Wien, 1992. 841–968.
- SZŐKE 1992d**
Szőke, B. M.: Das karolingerzeitliche Gräberfeld von Sárvár-Végh malom. CommArchHung 1992 125–158.
- SZŐKE 1992e**
Szőke, B. M.: Karolingerzeitliche Gräberfelder I-II von Garabonc-Ófalu. in: Szőke, B. M. et al.: Die Karolingerzeit im Unteren Zalatal. Gräberfelder und Siedlungsreste von Garabonc I – II und Zalasabar-Dezsősziget. Antaeus 21. Budapest, 1992. 41–203.
- SZŐKE 1994a**
Szőke, B. M.: A népvándorláskor és a korai középkor története Nagykanizsán és környékén in: Béli, J., Rózsa, M. és Rózsa-Lendvai, A. (szerk.): Nagykanizsa, városi monográfia I. Nagykanizsa, 1994. 145–214.
- SZŐKE 1994b**
Szőke, B. M.: Awaren und Slawen in Südwest-Ungarn. Sonderausstellung Gäubodenmuseum Straubing, 1994.
- SZŐKE 1996a**
Szőke, B. M.: A Kerka völgye a Krisztus utáni első évezredben (Csesztreg és környékének településtörténeti kérdései a római megszállástól a magyar államalapításig). in: Fejezetek Csesztreg történetéből. Zalai Kismonográfiák 2. Zalaegerszeg, 1996. 21–32.
- SZŐKE 1996b**
Szőke, B. M.: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Kilimán-Felső major, Kom. Zala (SW-Ungarn). Zalai Múzeum 6 (1996) 35–45.
- SZŐKE 1996c**
Szőke, B. M.: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Kilimán-Felső major. in: Szőke, B. M. (hrsg.): Archäologie und Siedlungsgeschichte im Hahóter Becken, Südwest-Ungarn. Von der Völkerwanderungszeit bis zum Mittelalter. Antaeus 23 (Budapest) 1996. 29–59.
- SZŐKE 1996d**
Szőke, B. M.: Das birituelle Gräberfeld aus der Karolingerzeit von Alsórajk-Határi tábla. in: Szőke, B. M. (hrsg.): Archäologie und Siedlungsgeschichte im Hahóter Becken, Südwest-Ungarn. Von der Völkerwanderungszeit bis zum Mittelalter. Antaeus 23 (Budapest) 1996. 61–146.
- SZŐKE 2000a**
Szőke, B. M.: Das archäologische Bild der Slawen in Südwestungarn. in: Bratož, R. (hrsg.): Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese (Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze). Ljubljana, 2000. Bd. I. 477–505.
- SZŐKE 2000b**
Szőke, B.M.: A keresztény térítés kezdetei Pannóniában a Karoling korban (A petőházi Cundpald kehely és a sopronkőhidai temető helye és szerepe). Soproni Szemle 2000/4. 310–342.
- TOMKA 1969**
Tomka, P.: A Sopron-présháztelepi IX. századi temető. Arrabona 11 (1969) 59–91.
- TOMKA 1994**
Tomka, P.: 9. századi népesség a Kisalföldön. in: Honfoglalás és régészet. szerk. Kovács L. Budapest, 1994. 99–107.
- TOMKA 2000**
Tomka, P.: Gräberfeld aus dem 9. Jh. in Páli-Dombok. CommArchHung 2000. 177–210.
- TÓTH 1985**
Tóth, E.: Zur Chronologie der militärischen Bautätigkeiten des 4. Jahrhunderts in Pannonien. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 14 (1985) 121–136.
- TÓTH 1987**
Tóth, E.: Bemerkungen zur Kontinuität der römischen Provinzialbevölkerung in Transdanubien (Nordpannonien). in: Hänsel, B. (hrsg.): Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert. Südosteuropa Jahrbuch Bd. 17. Berlin, 1987. 251–264.
- TÓTH 1987-88**
Tóth, E.: Az alsóhetényi 4. századi erőd és temető kutatása 1981–1986. Eredmények és vitás kérdések. ArchÉrt 114–115 (1987–1988) 22–61.
- TÓTH 1999**
Tóth, E.: Adatok Savaria történetéhez (A Review of the History of Savaria). in: Gömöri, J. (ed.): Landscapes and Monuments along the Amber Road (A Borostyánkő út tájai és emlékei). Sopron, 1999. 62–81.
- TÖRÖK 1962**
Török, Gy.: Pogány kultusz emléke a sopronkőhidai temetőben. FolArch 14 (1962) 83–93.
- TÖRÖK 1973**
Török, Gy.: Sopronkőhida IX. századi temetője. FontesArchHung Budapest, 1973.
- VÁRADY 1961**
Várady, L.: Késő római hadügyek és társadalmi alapjaik. A római birodalom utolsó évszázada

- (376–476). Budapest, 1961.
- VÁRADY 1969
Várady, L.: Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376–476). Amsterdam, 1969.
- VÉKONY 1983
Vékony, G.: A gyeptű szerepe az etnikai és politikai átalakulásokban. in: Tókei F. (szerk.): Nomád társadalmak és államalakulatok (Kőrösi Csoma kis-könyvtár 18) Budapest, 1983. 215–236.
- WAMERS 1994
Wamers, E.: Die frühmittelalterlichen Lesefunde aus der Löhrstrasse (Baustelle Hilton II) in Mainz. Mainz, 1994.
- WHITTAKER 1994
Whittaker, C.R.: Frontiers of the Roman Empire. A Social and Economic Study. Baltimore and London, 1994.
- WIELOWIEJSKI 1999
Wielowiejski, J.: Die Bernsteinstrasse Adria–Ostsee in archäologischer und touristischer Sicht. in: Gömöri, J. (ed.): Landscapes and Monuments along the Amber Road. (A Borostyánkő út tájai és emlékei). Sopron, 1999. 135–137.
- WOLFRAM 1972
Wolfram, H.: Der heilige Rupert und die anti-karolingische Adelsopposition. *MIÖG* 80 (1972) 4–34.
- WOLFRAM 1975
Wolfram, H.: Grenze und Mission. Salzburg vom heiligen Rupert zum heiligen Virgil. *Mitteilungen der Gesellschaft der Salzburger Landeskunde* 115 (1975) 51–79.
- WOLFRAM 1979
Wolfram, H.: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien. Wien–Köln–Graz, 1979.
- WOLFRAM 1990³
Wolfram, H.: Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. München, 1990.³
- ZOLL – ADAMIKOWA 1979
Zoll – Adamikowa, H.: Die Verwendbarkeit der Grabfunde aus dem 6.–10. Jahrhundert für die Aussonderung der Stammesgruppen bei den Westslawen. in: *Rapports du IIIe Congres International d'Archéologie Slave*. I. Bratislava, 1979. 941–952.
- ZOLL – ADAMIKOWA 1988
Zoll – Adamikowa, H.: Przyczyny i formy recepcji ritualu szkieletowego u słowian nadbałtyckich we wczesnym średniowieczu. *Przegląd Archeologiczny* 35 (1988) 183–229.

Changes in the concept of border in Early Medieval Period (Some data to the settlement history of the Kerka region)

Comprehensive fieldwalkings and test excavations in the valley of the Kerka have revealed that the area had been uninhabited from the end of the Roman era until the Early Medieval Period (Árpáadian period) (ca. from 400 AD to 1100 AD). The area was unpopulated for more than half a millennia, although in the previous Roman period market-towns and villa economies flourished. In the Medieval and Early Modern Age the area was also relatively densely populated. This suggests that the area could support the population in terms of fertile arable lands. Moreover, the Amber Route increased the significance of the area and attracted settlers. The Kerka region was uninhabited during the Early Medieval period and it is considered that the possible reasons for this process can be best explained in terms of a historical process. It is considered that the population was purposefully relocated from the investigated area in order to be able to use it as a border zone. In the following section this process is outlined and the changes in the meaning of the 'border' are investigated.

The defence system of the Roman Empire was established along the Danube and the *limes* ran from *Vindobona*/Wien to *Singidunum*/Beograd on the right side of the Danube. It is well known that a Roman

army that defended the border could not keep back the barbarians effectively. There was no internal defence system apart from the *limes* and once the *limes* was broken through the heart of the empire was more or less undefended. Once the barbarians came across the Danube they could easily reach the shores of the Adriatic Sea or even Italy. The Danube was seen more like an administrative border than a real defence system. The *limes* also functioned as a reinforced supply system. The Danube was considered to be part of the *limes* but not the actual border of the empire. For these reasons it is considered that the notion of the border is a more complex concept and the changes in the meaning of the border need to be investigated. When the *limes* has broken down it has not been because of an external pressure but rather the break down has been caused by the fragility of internal politics.

By the second half of 4th and beginning of 5th century it become increasingly apparent that the *limes* was not an effective means against the barbarian tribes. For this reason, the defence mechanism to be effective had to be more flexible. As a result, a system of fortification was built. Then, the contracts with the ally barbarian tribes commissioned them to defend the territories that they occupied. Within this defence

system the decreased number of Romanised population retracted to reinforced towns and fortifications, meanwhile arable lands and peasant economies were efficiently protected by barbarians in a status of *foederati* who could always be called to arms.

The status of *foederati* is difficult to specify. The offer of this status was driven by the empire's needs for political and military defence. The empire needed soldiers who could be launched anywhere and anytime within the empire. The supply of this army could not be maintained by traditional means. Thus, the supply could neither be maintained by giving various allowances, nor forcing people into the army from the tribes that lived along the borders. The relationship between the ally tribes with the border that they had to defend, and the extent of the border that they had to control is unknown. It is not known either when they were part of a permanent force, and when they were recruited for military campaigns as irregulars.

The settling of the barbarians within the empire was only seemingly advantageous but it did not offer a more secure defence system. In fact, it loosened the political forces and Roman cultural values that maintained the strength and integrity of the empire for centuries. Moreover, the relocations of the barbarians did not meet the requirements. The main reason for this is the political organisation of the Germanic tribes. The political power among the Germanic tribes was based on personal relationships that historiography calls *Personenverbandstaat*. The political power was not based on land ownership but rather on personal relationships between individuals. Thus, power relations depended on personal influence and subordination and leadership and escort. The political power of the state depended on the entangled relationship between the king and people, and between the king and nobles.

By the end of 5th and beginning of 6th century after the Hun and Gothic periods the relationship between Pannonia and the centre of the Roman empire became less controlled. Two of the last tribes of the Germanic migration were the Langobards and Gepids. Their contracts with the Eastern Roman empire allowed them to use the territory that they occupied. These agreements were more like permissions to occupy lands rather than strict contracts. The romanised Christian population partly moved out of the province, and also merged with romanised barbarians such as Svebs and other Germanic tribes along the Danube, and Sarmatians who infiltrated the province. The Langobards did not move into a flourishing province where they could have exercised their political power, but rather they replaced the previous population that moved out.

By 582 Sirmium, which was the northern gate of the Eastern Roman Empire was captured by the Avars. This meant that the entire province of Pannonia was controlled by the Avars. The Avar kagan became independent from the Roman Empire and he controlled the political power of the Carpathian basin. This process changed the political landscape of the province and the

yearly contribution was not to maintain the alliance but rather the money was provided in order to keep peace.

Both historic and archaeological sources suggest that the Avars defended the uninhabited land around their occupied territory with an establishment of an extensive borderline (*határsáv*). The borderline was established sometimes around the end of 7th and beginning of 8th century. The extensive borderline was first established on the western borders. This border was crucial because the neighbouring Bavarian duke with the backing of the Carolingian empire was a threat to the Avars. The trading routes at the upper Danube lead directly to Avar settlements and in the case of war the enemy could reach these settlements without any obstacles that also made the defence system necessary.

The march *gyepű* (Grenzverhau, *indago*, an extensive uninhabited area that surrounds the occupied territory) and the marchland *gyepűelve* (Grenzödländ, *vastus, solitudo*, defence system connected to this territory) are not characteristic for the nomads as previously was assumed but rather historic and ethnographic data suggest that defence with uninhabited land is more characteristic of settled agricultural populations. The Danube valley between the Enns and the Viennese basin was mostly uninhabited in the 8th century and was defended by a small number of people. By the beginning of 9th century when the defence role of the Danube was ceased to an end the fertile river valley became densely populated and people migrated there from the east and west within a decade.

This has been the first time that in Hungary a cemetery was excavated that can be assigned to the Carolingian period. The cemetery is situated at Sopronkőhida. The material culture of the cemetery suggests that it was used from the beginning of 9th until the end of the second third of the 9th century. The human osteological data suggests that the cemetery has been used for about 40-45 years. Thus the disposal of the dead in the cemetery began in the 10s of the 9th century and came to an end in 50s or 60s of the 9th century. The cemetery of Sopronkőhida characterises a cultural group that occupied a territory west from *Savaria/Szombathely – Carnuntum/Petronell* line to Ybbs in the upper Danube valley. It is interesting and probably more than a coincidence that in the first half of 805 a *capcan*, who was "Christian and called Theodor" asked for a new territory from Charles the Great because his people were harassed by the Slavs. The emperor assigned the territory for him and his people of *inter Sabariam et Carnuntum* that he knew well since he visited the place in 791. This land used to be part of the borderline (*gyepű*) that written sources mention as *Avaria*. This name characterised the territory of the Avar kaganat in a wider sense until about 805 and 806. Between 808 and 836, however what the name *Avaria* meant was only the territory of the borderline.

Translated by Eszter Kreiter

Müller Róbert

A keszthelyi Fő tér*

A Fő tér a települések központjában helyezkedik el. Kialakulása, változásai az egész település történetét tükrözik vissza. Ez a megállapítás különösen érvényes Keszthelyre. Fő terének létrejötte, térbeli változásai, elnevezései, és a teret díszítő művészeti alkotások nem csak a város, de az ország történetének, társadalmi változásainak is hű tükrői.

A keszthelyi Fő térre vonatkozóan a 18. század második feléig alig vannak közvetlen forrásaink. A régészeti leletekből, közvetett írásos adatokból, későbbi térképekből következtethetünk kialakulására, méreteire. Jellemző, hogy az angol Simon Clements Keszthelyről szóló 1715-ös szűkszavú leírásából Opper J. arra következtetett, hogy a 18. század elején nem a mai helyén, hanem a kastély előtti szökőkút helyén 1880-ban lebontott Szt. Márton templom mellett volt a város főtere (OPPEL 1923, 9).

A mai település kialakulásában és felemelkedésében az utak meghatározó szerepet játszottak. Már az őskorban létezett az a távolsági kereskedelmi út, amely a Balaton egyik természetes átkelőjétől, a fenéki révtől vezetett észak felé, a keszthelyi hát keleti peremén. Ez az út a kastély körönd 1883-as kialakítása és a Szt. Miklós temető 1911-es bővítése előtt szinte egyenesen vezetett a mai Festetics, Kossuth, Kastély és Sopron utcák nyomvonalán. Eszes L. szerint a 4. században, a fenékpusztai erőd építéséhez a Vári völgyből is szállítottak homokkővet, a mai Zsidi út, Vásártér, Rákóczi tér, Bem utca nyomvonalán (ESZES 1985, 7). Ez az út a Fő téren csatlakozott a már említett észak-dél irányú főúthoz. A harmadik út a legfiatalabb, de a középkorban a legfontosabb: a keletnyugat irányú út a mai Tapolcai, Szalasztó és Georgikon utcák nyomvonalán haladt. A 7. századra tözegesedett el annyira a hévíz-keszthelyi berek, hogy a mai Mosóház- és Nagyszigeten – a középkori Páhszigeten – keresztül dorongúton át lehetett kelni a Zalavári hátra. Így a Duna-könyököt és az Adriát

összekötő távolsági út nem a fenéki, hanem a kedvezőbb helyzetű és szűkebb hídvegi átkelőn haladt át. Középkori forrásaink *via regia* vagy *magna via* néven emlegetik ezt az utat (GLASER 1929–30, 144–145). Sági K. joggal feltételezte, hogy ennek az útnak a kialakulása következtében vesztette el korábbi jelentőségét a fenékpusztai erőd, és vált 630 után a fontos utak találkozásánál a környék központjává a mai Keszthely őse (SÁGI 1968, 43–44. és 12. kép). Ennek a településnek, kisebb telepjelenségeken kívül, eddig csak egy 630 táján megnyitott, és a 9. század elejéig használt, több ezer síros temetőjét ismerjük a belvárosból, amit a régészeti irodalomban sörházkeri- vagy városi temető néven emlegetnek (MÜLLER 2000, 65).

Sajnos Keszthely kora Árpád-kori történetéről még ennyi adatunk sincs. A kontinuitást jelzi, hogy a település elnevezése a szláv *kostel* közvetítésével a latin *castellumra* vezethető vissza (PAIS 1949). Ez alapján talán folyamatos lakottságot is feltételezhetünk. A terület minden bizonnyal felértékelődött a 11. század végétől, amikor Horvátország és Szlavónia meghódításával a Budáról és Fehérvárról az Adria partjára vezető út a Dunántúl egyik legfontosabb kereskedelmi és hadi útja lett. A különböző földmunkák során véletlenszerűen előkerült Árpád-kori telepjelenségek alapján úgy tűnik, hogy Keszthely helyén egy nagy kiterjedésű, széttagolt, nagyon lazán beépített halmaztelepülés állt, amelyben az egyes lakóházak – nyilván félig földbe mélyített, felmenő fal nélküli, ágasfászelemenes tetőszerkezetű építmények – kisebb-nagyobb távolságra helyezkedtek el egymástól. A késő Árpád-korra két ill. három gócpont alakult ki, valamennyi az észak-dél irányú út mentén (MÜLLER 2000, 72, 82). Legalábbis erre utal, hogy amikor 1247-ben első ízben említi oklevél Keszthelyt (Mon. Rom. 66), a település két egyházzal rendelkezett. A plébánia templom a már említett Szt. Márton templom volt, a mai kastély előtti területen, a

* Barátsággal köszöntöm Dr. Németh Józsefet 70. születésnapján. A tiszteletére megjelenő kötetbe nem szűkebb szakterületemről, hanem a várostörténetből választottam témát, ahogyan ő is „kirándult” a megye műemlékeinek bemutatására, és „Zala megye műemlékei” című kötetében röviden ismertette is a keszthelyi Fő tér műemlékeit.

Szt. Lőrinc kápolna pedig a mai Várkert területén állt, és egy *rotunda* (körtemplom) volt, amelynek alapfalait 1957-ben tárták fel, majd konzerválták (V. GERVERS 1972, 33). A harmadik települési góc ettől jó egy kilométerre délre a mai Szt. Miklós temető területén alakult ki, ahol a Szt. Miklós kápolna állt. Írott forrás csupán 1443-ban említi először, de a temetőkápolna 1775-ös átépítési tervrajza egy egyenes szentélyzáródású, román kori, tehát feltehetően még a 13. században felépült kis kápolnát mutat (KOPPÁNY 1993, 170; MÜLLER 2000, 134. 34. kép). Ezt megerősítik a kápolna 2001. évi felújítása során a szentély külső falán, majd a belsejében is megtalált freskó maradványok, amelyek valószínűleg még a 13. században készültek.

Ez a laza beépítésű, hosszan elnyúló település feltehetően valamikor a 13-14. század fordulóján vagy a 14. század elején teljesen átalakult, új szerkezetűvé vált. Ez összefügghet azzal, hogy 1291 előtt Keszthely királyi birtokból a Péc nembeli Marcali család tulajdonába került (Hazai Okmánytár VII. 244.). A feudalizmus alapja a jobbágytelek-rendszer, amelyben minden jobbágytelekhez meghatározott nagyságú belső telek tartozott, és a belső telek nagyságával arányos rész illette meg a jobbágyot a település határában lévő szántókból, illetve a közös kezelésben maradt legelők és erdők használatából. Az egész telekhez tartozó belső telek (*sessio, fundus*) nagysága változó volt, legáltalánosabban 1 hold, amit ha a körülmények engedték – 2.9 m-es királyi öllel számolva – 12 öl széles és 72 öl hosszú területen mértek ki (SZABÓ 1969, 21). Keszthely a 14-15. században gyakorlatilag egy észak-dél irányú, együtcs településsé vált. A mai Kastély- és Kossuth utca két oldalán mérhették ki a jobbágyok belső telkeit. Véleményünk szerint az 1858-as kataszteri térkép telekbeosztása a Kossuth- és a Deák utca között, a Georgikon utcától a Sörház utcáig megőrizte a középkori telekrendszert (MÜLLER 2000a, 176). (Azért csak ezen a területen rekonstruálható ez, mert erre a területre szűkült a város kiterjedése a törökkorban.) E telekrendszer kialakításával egyidejűleg jelölhettek ki a Szt. Márton plébánia templommal szemben, az út nyugati oldalán egy nagyobb területet a földesúr részére, hisz a 15. században írott forrás tudósít arról, hogy a földesúri kúriához 20 hold szántó és rét tartozott (KOPPÁNY – PÉCZELY – SÁGI 1962, 26). Ugyanekkor jelölhettek ki a mai Fő tér területét, amely a később megépített ferences templom és kolostor, ill. az 1892-ben emelt gimnáziumi épület területe nélkül egy legalább 120x120 m-es, mintegy másfél hektáros, négyszögletes szabad térség volt. Feltételezhetjük, hogy északi és nyugati oldala megegyezett a mai Fő tér északi és nyugati oldalával, keleten a mai „Átrium üzletház” vonalában zárul-

hatott, míg délről a várkerti Szt. Lőrinc kápolna és az azt övező temető határolhatta, ill. elképzelhető, hogy a kápolna maga is már a téren állt. Kialakulásakor csak a Szt. Lőrinc kápolna volt kőből építve a Fő tér mentén. A többi épület minden bizonnyal agyaggal tapasztott falú, zsúpszalmával vagy náddal fedett lakóház lehetett, mint amelyet 1954-ben, csatornázás során a Kossuth és a Fejér Gy. utca sarkán találtak (MÜLLER 2000, 82).

A nagyon kedvező fekvésű Keszthely a környék legnépesebb települése volt. Erre utal, hogy az 1332-37 között készült pápai tizedjegyzék szerint Jakab, a keszthelyi plébános 100 széles dénárt fizetett. Az írott forrásokban a jobbágyok mellett feltűntek a *hospesek* (a betelepült vendégek), így a település népessége folyamatosan nőtt. A 14. század közepe táján Keszthely újra királyi birtok lett. Károly Róbert király ugyan 1340-ben a tátikai uradalmat Keszthellyel együtt elcserélte Mesko veszprémi püspökkel, de ezt követően ismét a királyé lett. Nagy Lajos király 1359. augusztus 31-én, Visegrádon kelt oklevelében utasította Bánd fia István, hegyesdi várnagyot, hogy a keszthelyi királyi jobbágyokat és hospeseket a vállusi erdő használatában ne akadályozza (NAGY – VÉGHÉLYI – NAGY, I. 601–602). Keszthely mezőváros privilégiumait nem ismerjük, de 1398-ban, amikor három keszthelyi polgár – Literátus Péter, Kámbor János és Kozma Mátyás – panasszal fordult Zsigmond királyhoz, az április 26-27-én három oklevelet bocsátott ki a keszthelyi polgárok ügyeiben: Felsőlendvai Herceg Péternek és hegyesdi várnagyainak megtiltotta, hogy a keszthelyieket a vállusi erdőben, a favágásban akadályozzák, Rezi várának várnagyait utasította, hogy a keszthelyi polgárokat és hospeseket a Nagy Lajos király által adott szabadalmak ellenére szokatlan adókkal ne terheljék, végül elrendelte, hogy Keszthely lakóival szemben mindenki az illetékes keszthelyi hatóság előtt keresheti az igazát (NAGY – VÉGHÉLYI – NAGY, II. 276–279). Joggal feltételezhetjük, hogy a város Nagy Lajostól nyert privilégiumai közé tartozott az országos vásár megrendezésének joga, aminek minden bizonnyal a Fő tér adott otthont. Ezt ugyanis augusztus 10-én, Lőrinc napján tartották, vagyis egybe esett a tér délkeleti részén álló kápolna búcsújával. Ez egyben azt is jelenti, hogy a vásártartás jogát még 1368 előtt nyerte el a város. 1359 után ugyanis királyi adományként Lackfi II. Istváné, a későbbi nádoré lett a rezi váruradalom és Keszthely. A városiasodás jele, hogy az új földesúr 1367-1368 táján betelepítette a ferences rendi szerzeteseket.¹ (A koldulórend általában olyan helyeken telepedett meg, ahol a helység mérete és lakóinak tehetősége biztosította számára a fennmaradást, így a ferences rend megjelenése Keszthelyen a városiasodás biztos jeleként értékelhető.)

Betelepedésük bizonyítéka, hogy 1368-ban András keszthelyi plébános panasszal fordult V. Orbán pápához, hogy a ferencesek elfoglalták a Szt. Lőrinc kápolnát, és szentségeket szolgáltatottak ki a népnek, kárt okozva így a plébánosnak (Mon. Rom. 199.) A kolostor és a templom évtizedekig épült. 1386-ban – ugyan ideiglenes fedéssel – már állt a szentély. Ide temették 1397-ben a Zsigmond király által kivégeztetett Lackfi Istvánt. 1400 körül készült el a hajó, amit a szentéllyel együtt boltoztak be (CSEMEGI 1941, 24–25). Ekkor készülhettek a szentélyben 1974-ben felfedezett freskók (M. ANDA 1986, 4). A templom északi oldalán pedig felépítették a kétszintes kolostort. Ez az épület-együttes hosszú ideig a város legnagyobb építménye volt, tömege meghatározta a Fő tér külső megjelenését. A kolostor ill. a lebontott Szt. Lőrinc kápolna és közvetlen környéke feltehetően kolostorkertként foglalta el a tér délkeleti részét. A tér délnyugaton továbbra is valószínűleg a mai Kossuth-köznél ért véget.

Keszthely tehát már a 14. század második felében mezővárosias jellegű település volt, de csak 1403-tól nevezik a források mezővárosnak (*oppidum*) (OL DI. 200390.). 1427-ben Gersei Pethő János fiai László és Péter a rezi uradalommal együtt Keszthelyt is megkapták a királytól. A város csaknem három évszázadon át maradt a kiterjedt család birtokában, amelynek tagjai az idők folyamán megépítették saját házaikat a településen, nyilvánvalóan maradandó építőanyagból. Az írott források szerint a kastély helyén már 1421 előtt állt egy földesúri kúria, de feltételezhetjük, hogy már Lackfi István birtoklása idején állt itt egy épület. 1520-ban Pethő Antalt és Györgyöt „a keszthelyi utcában” lévő házukban támadta meg Pethő János és Ferenc (ESZES 1984, 253). Ez az épület a mai Pethő- vagy Goldmark-házzal lehet azonos. De tudjuk, hogy Pethő Miklós özvegye 1503-ban keszthelyi házában fogadta a fehérvári konvent embereit (TÓTH 1990, 160. 64.j.). Fia Ferenc 1513-ban a Szt. Miklós városrészben épített magának házat (KOPPÁNY – PÉCZELY – SÁGI 1962, 26). Nem bizonyítható, de feltételezhető, hogy Pethő Miklós özvegye, Margit asszony háza a Fő tér délnyugati végében állt. A Fő tér és a mai Kossuth köz északi oldalán lévő telek földesúri *fundus* volt. Pethő László javainak 1687-es összeírásából ugyan az derül ki, hogy ő épített újonnan itt egy alapincézett kőházat, de joggal feltételezhető, hogy a város központjában lévő területen ezt megelőzően is állt már a város egyik birtokosának, talán éppen Margit asszonynak a háza.

A középkori oklevelek többsége birtokadományozások, osztozkodások vagy hatalmaskodások kapcsán született. Ezért a békés építkezéseknek alig van írásos nyoma. Keszthelyen azonban nemcsak a birtokos Pethő család tagjai, de a gazdagodó mező-

városi polgárok is építhettek maguknak maradandó anyagból házat. Erre utal, hogy 1520-ban Pethő Ferenc emberei Méhes Márton jobbágyot – a mezővárosi polgárok jogilag továbbra is jobbágyok maradtak – *curia*-jában támadták meg (OL DI 93820–1.). Feltételezhetjük, hogy a *curia* kőből épített házat jelent.

A törökör előestéjén tehát a környék legnépesebb települése, Keszthely, a gyakori hatalmaskodások ellenére folyamatosan gyarapodott. A központjában lévő nagyobb térség, a mai Fő tér meghatározó szerepet játszott a település életében. Ez adott otthont az országos és helyi vásároknak, de a hétköznapokon is élénk élet lehetett itt, ahol a mezőváros polgárai találkozhattak egymással, megvitathatták közös ügyeiket. A tér arculatát a ferences kolostor és templom határozta meg, de feltételezhetjük, hogy a tér mentén más kőházak is álltak már.

A 16. század közepén a török megjelenésével a város fejlődése megtorpant, és néhány évtized alatt külső képe is alapvető változáson ment át. Ez természetesen vonatkozik a Fő térre is. A környék 1532-ben szenvedett először a törököktől, amikor a török sereg nem a Duna-völgyön át, hanem a Dunántúlon keresztül vonult Bécs ostromára. Keszthelyt és a szomszédos Faludot 1548 nyarán támadta meg és égette fel a török. A ferences *Historia Domus* szerint egy török támadás, és a kolostort is elpusztító tűzvész után hagyták el a szerzetesek Keszthelyt. Helyüket 1552. június 1-je, Veszprém várának eleste után foglalták el az ifjabb Pethő János által fizetett katonák (VÉGH 2002, 12–16). Ekkor csak árokkal övezték a kolostort és a templomot. Az objektum végvárrá alakítására 1566 telén, 1567 első felében, a Dél-Dunántúl legfontosabb várának, Szigetvárnak elestét követően került sor. Giulio Turco, olasz hadmérnök 1571/72-ben készített váralaprajza és egy a 17. század elején leírásra került *memoralis* alapján (VÉGH 2002, 62–65) viszonylag pontos képet alkothatunk arról, hogyan nézett ki a keszthelyi végvár. A Turco-féle alaprajz bizonyára torzít, hisz azon a templomot övező palánkfal alig 10 m-re húzódott a templom déli falától, így az azon kívül megásott széles árok tönkre tette volna a Szt. Lőrinc kápolna alapfalait. Az árok északi szélét a templomtól mintegy 30 m-re, 2001-ben, a II. világháborús emlékmű helyén végzett megelőző feltárás során találtuk meg. A Fő tér a várépítés következtében jelentősen beszűkült, hisz nyugatról és északról is széles árok védte. Ez utóbbi bizonyítéka, hogy a mai gimnázium építésekor az egykorú feljegyzések szerint csak 5–6 m mélységben érték el a szűztalajt (DORNYAY 1941, 28). Feltételezhető, hogy a kolostorépület keleti oldalán sem közvetlenül a falakhoz kapcsolódott az árok. Itt is lehetett egy szabad térség.

A megváltozott Fő tér még fontosabb szerepet játszott a város életében, hisz a török támadások ellen a vár nyújtott menedéket, amely egyben a városlakók jelentős részének – a végvári katonáknak – adott kenyeret. 80 évvel Turco után, 1651-ben Oktavian Leukhard hadmérnök készített egy alap- és látványrajzot a keszthelyi végvárról (ZÁKONYI 1966, 140–141). Ennek érdekessége, hogy a kolostort és a templomot közvetlenül övező árkon kívül külső palánkfalakat is jelöl, amelyek a mai Fő tér területét is magukba foglalták. Kérdéses, hogy ezek a palánkfalak már a 16. században álltak-e, vagy csak a 17. században készültek el? Az előbbire utal, hogy 1589. júniusában, a keszthelyi úrnapi vásár előestéjén végrehajtott török rajtaütés során fogságba esett pápai kereskedőkről tudjuk, hogy a várkapitány többszöri figyelemztetése ellenére sem húzódtak a biztonságot jelentő „*palánk mellé a sertéles kertbe*” (VÉGH 2002, 37. 20.j.). Ez az adat úgy is értelmezhető, hogy a tulajdonképpeni várhoz tartozó, de azon kívül elhelyezkedő gazdasági területet is palánkfal övezte. Ezen a területen kaphatott helyet a várórséghez tartozó lovas katonák lovainak egy része is. Hisz 1576-tól a király által fizetett őrség védte a várat (PÁLFFY 1995, 150), és ezek közt kezdetben 50, majd a 17. század második negyedétől 100 lovas is található.² A Fő tér palánkkal való bekerítése, és ezen belül létesített gazdasági funkció alapján feltelezhetjük, hogy a nagy vásárokat immár nem a Fő téren, hanem a térben összeszűkült településen kívül, talán a Fő tértől délre keletkezett szabad térségen rendezték meg.³ Erre utal az 1589-es adat is, amely azt is bizonyítja, hogy Keszthely gazdasági jelentősége nem csökkent a törökkorban. Ez abból adódhatott, hogy a királyi és a hódoltsági terület határán a gyakori portyák és a háborúskodás dacára, élénk kereskedelem folyt. Rams Dániel 1632-es jelentésében említi, hogy többek között Keszthelyen sokan vannak, akik török árucikkkel kereskednek, ezért is javasolta, hogy létesítsenek itt harmincad vámszedő helyet. (ESZES 1984, 274). Meg kell még jegyezni, hogy a ferencesek temploma a végvári időkben csak részben veszítette el egyházi funkcióját. A templom hajóját raktárként használták, de a szentély rendeltetése megmaradt. Ennek bizonyítéka, hogy ide temették el az 1599-ben Kaposvár ostroma során meghalt Joan de Overbroek tüzér kapitány holttestét (VÉGH 2002, 36). A Szt. Osvald tiszteletére szentelt főoltár 1647-ben készült, 1678-ban pedig a veszprémi püspök állíttatott egy oltárt Szt. Antal tiszteletére (BONTZ 1896, 216). A várban halt meg 1659-ben Komáromi Akkurzius ferences barát, aki Sümegről járt át ígét hirdetni (DORNYAY 1935, 15).

A keszthelyi végvár Kanizsa 1690. áprilisi visszafoglalásával elveszítette katonai jelentőségét. A le-

cökkentett létszámú katonaság 1701. őszén hagyhatta el végleg a várat (VÉGH 2002, 53). A Rákóczi szabadságharc idején, bár 1706-ban Bercsényi generális seregszemlét tartott Keszthelyen, és itt volt 1707 novemberében Bottyán János főhadiszállása (ESZES 1984, 276), a vár nem játszott katonai szerepet. A védművek elbontására és a várakok betemetésére sokkal később került sor. Erre utal, hogy 1723-ban a ferencesek visszatértét előkészítő szerzetesek nem a romos kolostorban, hanem Bakacs Lukácsné házában húzták meg magukat, ami a várkaputól 20 lépésnyire, a kőfalon kívül, de a várat övező palánkon belül állt (VÉGH 2002, 57). A Fő tér tehát csak fokozatosan nyerte vissza korábbi formáját és funkcióját. A kolostorépület tulajdonosai a Pethő örökösök és Esterházy Pál herceg maradt. Az épület állaga nagyon siralmas képet mutatott, csak az Esterházy birtokában lévő épületrész karbantartásáról gondoskodtak.

Simon Clements angol utazó 1715-ben fordult meg Keszthelyen. Augusztus 13-án délután érkezett, és 14-én már tovább is utazott Kanizsára (OPPEL 1923, 6). Keszthelyről, akárcsak a többi, általa felkeresett magyar településről felettébb elnagyolt, és pontatlan képet rajzolt. Szerinte a városban 2-300 ház volt, amihez hozzátette, hogy „*ha ugyan ebben az országban található tapasztott és szalmával fedett, földszintes viskókat házaknak lehet nevezni.*” Két kőépületről tudott, egy jó templomról, és Eszterházy herceg régi, javítást igénylő kastélyáról. Opel J. a templomot a Szt. Márton egyházzal, Esterházy kastélyát a mai Pethő- vagy Goldmark-házzal azonosította (OPPEL 1923, 8), ami tévedés. Esterházy Pál keszthelyi birtokainak összeírása során következetesen „*palotának*” nevezték várbeli részét, amit 1715 június 24-én vilámcsapás ért. Ezt ugyan sikerült gyorsan eloltani, de a helyreállítás még augusztusban, Clements látogatása idején is váratott magára (VÉGH 2002, 53-56), ezért tarthatta az épületet javításra szorulónak. A templom a ferences templommal lehetett azonos. A Szt. Márton templom állapotáról nincsenek adataink, de a törökkor után bizonyára felújításra szorult. De ugyanez mondható el a ferencesek templomáról is. A gótikus boltozat állt, de a tetőhéjazat a kolostor nagyobbik részéhez hasonlóan rossz állapotban lehetett. A ferencesek 1723 virágvasárnapján vehették újra birtokba a kolostort és templomát. A barokk stílusú újjá- és átépítés 1748-ig elhúzódott.⁴ Clements leírása tehát pontatlan, hisz legalább két kőtemplom volt a városban, mindkettő viszonylag rossz állapotban, és a világi rendeltetésű egykori kolostoron kívül bizonyosan állt a Fő tér délnyugati sarkában a Pethő László által épített ház, ill. a Kossuth utcai Pethő ház is. Az épületek többsége Clements leírásának megfelelően természetesen tapasztott falú lehetett. Ilyen építőanyagból készül-

hetett a Fő téri kocsmá is, amelyet már a török korban is említenek alsó kocsmaként, amit a várkapitány és a „vitélő rend” működtetett. Eszes L. úgy vélte, hogy a Fő téren, a mai Iskola u. sarkán állt (ESZES 1984, 288). Bontz J. a templomhoz közelebb vélte a helyét (BONTZ 1896, 210), mert így érthető, hogy az ivóban duhajkodók zaja zavarta a templomban ájtatoskodókat. Az emiatt felháborodott hívők 1726 egyik napján kijöve a templomból földig rombolták az épületet. Ez a kocsmá Bakacs Benedek özvegyének telkén állt, ezért a család beperelte a ferenceseket, mint felbujtókat. A per végén kompromisszum született, a kocsmát nem építették fel újra, helyette a rendnek kellett egy kálváriát a helyére építenie, és a Bakacs család lelki üdvéért meghatározott számú misét mondania. (BONTZ 1896, 210). A kocsmá helyét illetően valószínűleg Bontz Józsefnek volt igaza, hisz az Esterházy javak 1715-ös leírása szerint „*mely kocsmaház a vár árkaná vagyon építve*” (idézi VÉGH 2002, 57. 20. j.), tehát a várat övező árkon belül állt. A Bakacs család itt lakóházzal is rendelkezhetett, mert 1723-ban Dominkovics Albert gárdián – aki az újjáalakult kolostor első apátja lett – társaival Bakacs Lukácsné házában szállt meg, amely „*a kőfalán kívül ugyan, de palánkon vagy földhányáson belül, a várbeli kaputól mintegy 20 lépésnyire*” állt. A kocsmá telkét már 1728 márciusában megkapták a ferencesek, de a kálvária Festetics Kristóf udvarmesterének adománya révén csak 1760-ban készült el (ESZES 1984, 288).

A Fő térről az első hiteles képet egy 1769-ben készített, a várost ábrázoló térkép alapján rajzolhatjuk meg, amelyet Klempa K. tett közzé (KLEMPA 1940). A német nyelvű térkép némileg torzíva ábrázolja a város úthálózatát, a nevezetesebb épületek helyét és rendeltetését, és kis négyzetekkel vagy téglalapokkal jelölte ki a házsorokat. Az aránytalanul nagy, eredetileg négyszögletes Fő tér visszanyerte eredeti funkcióját, hisz a neve „*Marktplatz*” vagyis Vásárvagy Piac tér. Délkeleti részét a ferences templom, a kolostor és díszkertje foglalja el. A kerttel szemben volt a Pethő László féle ház, amit kissé délebbre rajzolt a térkép készítője, és tulajdonosáról Horváth-háznak nevezett. Ezt a épületet 1775-ben Festetics Pál vásárolta meg Zalabéri Horváth Judittól (ESZES 1984, 281). A 18. század közepe után megkezdődött a Fő tér „feldíszítése”, szobrok, emlékművek állítása. Ezek közül a legkorábbi a már említett Kálvária a templom bejáratának közelében. Erről a térkép rajza alapján megtudjuk, hogy stációkat nem tartalmazott, egy mesterségesen emelt dombon Krisztus és a két lator keresztjét állították fel. A feltehetően fából faragott Krisztus figura aranyozott volt (ESZES 1984, 288). A Fő tér közepén állt a Szentháromság-oszlop. Ez azért érdekes, mert a műemléki védeltséget élvező

alkotást a szakirodalom szerint 1770-ben állították (GENTHON 1959, 158; KOPPÁNY – PÉCZELY – SÁGI 1962, 126; KOPPÁNY 1993, 166), de ezek szerint már 1769-ben is állt. Éppen fordított a helyzet a mai Városházával. Ezt Hofstedter Kristóf tervei alapján 1669-ben épült megyei szállásházként tartják nyilván egyes kutatók,⁵ de térképünkön nem szerepel. Valószínű, hogy az épületet csak 1770-ben vagy azt követően emelték, hisz ha némileg rövidebb is volt, mint a mai épület – ma 10, eredetileg 7 osztaga volt a Fő téri homlokzatnak – ezt az emeletes épületet minden bizonnyal külön jelölte volna a térképrajzoló. Mint ahogy Kiskastélynak (*Klein Castel*) nevezte a tér északkeleti sarkán álló épületet, ami a mai római katolikus plébániával azonos. Ez az épület eredetileg katonai kvartélyháznak épült. (Keszthelyen 1720-tól tartózkodott katonaság, amit magánháznál szállásoltak el.) Az épületet Festetics György vásárolta meg plébánialaknak, amikor 1799-ben a ferences templom lett a város plébánia temploma. A vásártéren bizonyára volt kocsmá, ami az Iskola utca sarkán állhatott.⁶ Későbbi adatok nem szólnak erről az „intézményről”, feltehetően azért mert megszűnt, amikor a közelben, a későbbi zárda helyén lévő majorságban rendeztek be egy kocsmát. Ezt keresztelték át aztán 1846-ban, a Kisfaludy gőzös keszthelyi kikötésének emlékére „*Gőzös kocsmának*” (ESZES 1984, 287). Írott forrásokból tudunk az „alsó mészárszékről”, amely talán a tér keleti oldalán lehetett (ESZES 1984, 289). A teret övező többi épület minden bizonnyal földszintes, nyeregtetős, szalmával vagy náddal fedett lakóház volt, amelyek többnyire homlokzatukkal néztek a térre.

Sok változást az első pontos város térkép, az 1821-ben készült „*Mappa fundorum intravillanorum Oppidi Keszthely*” sem mutat. Ekkor Szentháromság a tér neve. Mai L alakú formáját már ekkor elnyerte, mert a kolostortól északra egy kerítéssel határolt udvart alakítottak ki. Az „*Öreg*” – ma Kossuth utca – sarkán már állt a mai városháza helyén az emeletes megyei szállásház. A kálvária domb nincs feltüntetve, valószínűleg már elbontották.⁷ Tőle délre továbbra is megtalálható a kőkerítéssel övezett kert, amely egybefüggött a templom és a rendház mögötti kerttel. A térképről nem olvasható le, hogy egyes épületek funkciója megváltozott. Festetics Pál 1771-ben három osztályos gimnáziumot alapított Keszthelyen. Az oktatást a ferencesek végezték, a rendházzal szemben álló uradalmi épületben, amit a keszthelyiek téglahomlokzatáról „*piros iskolának*” neveztek. A téglából épült, eredetileg bizonyára földszintes és a hosszoldalával a térre néző épület közepén volt a kapualj. 1788-ban II. József feloszlatta a szerzetesrendeket. A ferencesek azonban csak 1796-ban hagyták el végleg a rendházukat, amit a templommal együtt

1798-ban szerzett meg Festetics György. 1799-ben lett a ferences templom a város plébániatemploma, amelyen 1799 és 1802 között belső átalakításokat is végeztek, mindenek előtt kialakítottak egy keresztelő kápolnát. A kolostor épületét is átalakította és egy épületszárnyal bővítette Festetics György (BONTZ 1896, 254), majd 1800. március 4-től ide helyezte át a gimnáziumot. Annak helyére a *Ratio educationis* nyomán 1780-ban létrehozott elemi iskola költözött. A ferencesek távozása után a gimnáziumban világi tanárok oktattak, majd 1808-ban a csornai premontrai rend vette át az intézményt, és működtette azt az államosításig.

Az 1858-as kataszteri térképen is alig fedezhetők fel változások. A teret továbbra is döntően homlokzatukkal a térre néző, földszintes épületek vették körül. Új épületeket a mai Széchenyi u. bejáratánál fedezhetünk fel: északról a későbbi Korona Szálló helyén már vendéglátó funkciója lehetett a nagyobb épületnek, a déli oldalon pedig felépült az az emeletes ház, amelynek földszintjén különböző üzletek kaptak helyet. Változást mutat, feltehetően bővítették a „piros iskolát”, a templom bejárata elé pedig egy előcsarnokot építettek, amit 1878-ban bontottak el (CSEMEGI 1941, 21).

Komolyabb változások játszódtak le a 19. század utolsó harmadában és a 20. század elején. Mindenek előtt megemlítenéd, hogy megváltozott a tér funkciója, és külső képe. A kiegyezést követő gazdasági fellendüléssel együtt járt a piacok, vásárok forgalmának növekedése, amit a tér már nem tudott befogadni. Keszthelyen szerdán és pénteken volt heti piac, és évente hatszor – vízkereszt, húsvét, úrnap, Lőrinc-, Máté- és Márton nap után – országos vásár (TAR 2000, 25). Ezzel magyarázható, hogy a piac átkerült a Kossuth u. északi részére, a mai sétálóutcára, az országos vásárokat pedig a város keleti széle és a Szt. Mihály temető közötti szabad térségen, a Vásártéren rendezték meg. Ezt követően, a meginduló idegenforgalomnak is köszönhetően a tér nagyobbik, nyugati fele sétátér lett, amit fákkal ültettek be.⁸ A tér elnevezése is megváltozott. Keszthelyen 1880-ban kaptak az utcák hivatalos elnevezést, és a Fő tér továbbra is Szentháromság tér maradt. Bontz említi meg, hogy gróf Andrássy Gyula tiszteletére új nevet – Andrássy tér – kapott (BONTZ 1896, 19). Erre nyilván a neves politikus halála (1890) után került sor. A tér külső képének megváltozásához hozzájárult a teret övező épületek átépítése, új épületek megjelenése. Ezek közül a legjelentősebb a ferences templom elé épített neogót torony. A Szt. Márton templomot még 1800-ban megvásárolta Festetics György, és 1816-ban a hajót le is bontatta. Festetics Tasziló nemcsak a kastélyt, de parkját is bővítette. A kastély előtti

területen, a Fő utca keleti oldalán állt a régi templomtorony. Ennek lebontásához, és a „Kastély-körönd” kialakításához csak azzal a feltétellel járul hozzá a város, hogy a plébániatemplom elé új torony épül. Ezért azt követően, hogy 1878-ban lebontották a templom homlokzata fölötti kis tornyot, és a bejárati előcsarnokot, 1878–1879-ben Geisl Mór tervei alapján Laskai Ferenc, keszthelyi építőmester megépítette az új tornyot, amelybe beépítették a ferences templom homlokzatát ékesítő rózsablakot. Miután 1879-ben áthozták a régi toronyból a harangokat, azt 1880-ban lebontották (BONTZ 1896, 219–220). Az új torony maig meghatározza a Fő tér látványát. Az építményről a legelősebb kritikát éppen a plébánia káplánja mondta ki: „A toronyról művészeti tekintetben semmi kielégítőt nem lehet mondani. A mi különbség van a művészet és mesterség közt, az a különbség van a templom teste és a torony közt.” (BONTZ 1896, 345). A millennium évében a templombelső is „restaurálták”, Sztehló Ottó tervei alapján. Ennek során kidobták az értékes barokk főoltárt, és a többi berendezést. A felújítás során középkori köveket faragtak át, Lackfi nádor sírkövét a templom külső falán helyezték el (csak 1933-ban került vissza a templomba). (KOPPÁNY – PÉCZELY – SÁGI 1962, 88–91) Ma a Fő tér másik meghatározó téreleme a gimnázium kétemeletes épülettömbje. Kemény politikai harcok, ma úgy mondanánk lobbizás árán sikerült a városnak megtartania a gimnáziumot, amelynek 1892-ben adták át az új épületet, és ezzel egyidejűleg nyolc osztályos főgimnáziummá szervezték át. A Fő tér harmadik meghatározó épületét, a mai Városházát az 1860-as évek közepén bővítették, amikor 1865-ben, az országban elsőként itt alapították Gazdasági Tanintézetet, az agrár szakember képzés elősegítésére. Ezzel az alap-, a közép- és a felső fokú oktatás is jelen volt a Fő téren. Az intézmény 1897-ig maradt itt, amikor a Georgikon alapításának centenáriuma felépített Deák Ferenc utcai új épületbe költözött. Helyére több intézmény és vállalkozás került. Az épület keleti oldalán kapott helyet a postahivatal és távirda, a nyugati felén nyitotta meg kapuit az 1898-ban alapított Balatoni Múzeum első kiállítása 1899-ben, a sarkon gyógyszertár nyílt, a Kossuth utcai fronton pedig a Sujánszky féle papírbolt is nyomda kapott helyet. A tér északnyugati sarkában a Korona Szállót 1905-ben átépítették (TAR 2000, 23). Ekkor kapta a Hungária nevet. Vele szemben a földszinten Goldbaum János borbély- és fodrász üzlete, középen előkerttel Zitterbarth Kálmán cukrászdája, déli végében Pler Lipót üzlete volt. Az épületet az 1910-es években építették át, bővítették, és ezt követően került ide az Ivanics féle gyógyszertár. Ettől az épülettől délre ma az Anker bolt van. Ennek helyén még 1910-ben is, a

hagyományokat őrizve egy földszintes, nádfedeles ház állt, homlokzatával a tér felé. Utána egy újabb, a 20. század elején épített emeletes épület következett, földszintjén üzletekkel (divatház, Treffler féle papír bolt és könyvkötészet, trafik). A mai Zala Volán épület (Kossuth u. 43.) még földszintes volt, mellette a piros iskola emeletes épülete állt, de az Iskola utca délkeleti sarkán egy újabb földszintes lakóház következett. A tér egy részén tehát földszintes lakóházak, és a földszinten üzletekkel rendelkező emeletes épületek váltották egymást. Kivételt képezett a tér déli és északkeleti része. A déli oldalon, ahol most a használaton kívüli szökőkút és a parkoló van, kőfallal volt elkerítve a rendházhoz tartozó kert. Ettől délre, a Kossuth-köz meghosszabbításában egy keskeny utca következett, amely a Helikon utcára fordult rá. Az utca déli oldalán, ahol most az OTP Bank épülete áll, két földszintes ház állt. A Balatoni Múzeum Fotótára őriz egy felvételt, amely 1910-ben a „Dunántúli Daloskörök Találkozója” felvonulásán készült (Ltsz.: 622). Ezen jól látszik, hogy a mai Városházától keletre földszintes házak álltak, akárcsak a mai Átrium üzletház helyén. Feltűnik azonban ezen a felvételen a Szentháromság szobor mai helyén egy közegészségügyi szempontból fontos létesítmény, az artézi kút, deszkából emelt, csúcsos tetejű, zöldre festett háza, amely nemigen vált a tér díszére. Akárcsak a kor nagy technikai vívmánya, az elektromos áram, amelynek megjelenését a fából készített villanyoszlopok jelzik a Fő téren is. Az 1910-es évek elején aztán két szép szecessziós épülettel gazdagodott a tér, amikor a mai színház helyén felépült az Uránia Mozgóképfilm Színház, amely nemcsak filmvetítéseknek, de színpadi produkcióknak és ismeretterjesztő előadásoknak is otthont adott. Az I. világháború küszöbén Keszthely Fő tere egy folyamatosan változó, dinamikusan fejlődő kisváros központi terének látványát nyújtotta.

A tér 20. századi történetének külön fejezetét képezik az itt felállított szobrok, emlékművek. A sort Festetics György szobra nyitotta meg. 1897-ben, a Georgikon alapításának centenáriumi ünnepségén vetette fel Darányi Ignác földművelésügyi miniszter, hogy az alapítónak állítsanak emléket, és erre ezer koronát ajánlott fel. Országos gyűjtés kezdődött, amelynek keretében több száz gazda, intézmény és önkormányzat adakozott (Festetits-Album, 23–36). A szobrot Strobl Alajos felügyelete mellett Lukácsy Lajos mintázta meg. A felállításra, és az ünnepélyes avatásra 1902. június 8-án került sor. Ehhez a tér növényzetét is át kellett alakítani. A közben megerősödött fák egy részét kiirtották, a szobor körül egy rondót létesítettek, a zöld terület korábbi egyszerű leékerítését sodrott fémszalagok váltották fel.

A világháborút, a forradalmakat és Trianon

traumáját követően infláció és gazdasági válság sújtotta az országot. A pengő bevezetését követő konszolidáció a világgazdasági válság szakította félbe. Alig lett úrrá ezen az ország, következett a háborús felkészülés, és maga a második világhétség. Keszthelyen az országos átlag feletti fejlődés figyelhető meg. Ebben bizonyára döntő szerepet játszott, hogy a megcsonkított ország határain kívülre került a népszerű és nemzetközi hírű fürdőhelyek többsége. Így a Balaton, és a balatoni üdülés felértékelődött, és ezt a kormányzat propagandája is segítette. A városban a két világháború között számos kulturális, oktatási, egészségügyi, egyházi épületet emeltek vagy bővítettek. Új szállodák, vendéglátóhelyek épültek. A Fő téren is megfigyelhetők változások. A földszintes épületek egy része helyére emeletes ház épült. A tér nyugati oldalán először a mai Anker bolt (Kossuth u. 39.) épült át emeletessé úgy, hogy homlokzata hátrébb került, majd a Zala Volán épülete (Kossuth u. 43.), amelynek a '30-as évek divatját idéző homlokzatát az 1980-as évek végén csúfították el. Végül a tér délnyugati sarkánál, hosszú vajúdas után felépült az Ipartestület új székháza, amit 1938. december 18-án avattak fel ünnepélyesen.⁹ Így a tér nyugati oldalán csak az Iskola utca déli sarka (Kossuth u. 47.) maradt földszintes. Az északkeleti sarokra (Fő tér 4.) is emeletes lakóház épült. A téren a fákat kivágták, helyükre gyeppel és virággyások kerültek. A tér kivilágítása is korszerűsödött, 9-9 opálüveg gömbből álló kandelábereket szereltek fel. A vízvezetékrendszer kiépítése feleslegessé tette az artézi kutat. Nyílását eltömték, és a helyére került a tér nyugati részéről a Szentháromság szobor. A tér déli vége is gazdagodott. A bécsi döntéseknek köszönhető országgyarapodás emlékére minden jelentősebb településen, így Keszthelyen is felállították az Országzászlót. A fehér márvány talapzat és a hatalmas zászlórúd a templom bejáratától északnyugatra kapott helyet. Az épületek funkciója is változott. Ezek közül a legjelentősebb, hogy a Fő tér 1. sz. épületből a mai Főposta épületének elkészültét követően 1931-ben kiköltözött a postahivatal (ESZES 1979, 118–120), majd a Balatoni Múzeum építésének előrehaladtával 1935-ben a múzeum által használt helyiségek is felszabadultak (SÁGI 1969, 28). Helyükre a városi adminisztráció költözött, azóta van itt a Városháza. Említésre érdemes, hogy az Erzsébet királyné útján új filmszínház épült, és az Urániából garázs lett.

A II. világháború, 1944 őszétől a bombázások, majd a front átvonulása Keszthelyen is veszteségekkel járt. A Fő téren a legjelentősebb kárt a templom szenvedte el. A torony 1945. március 30-án gránát találatot kapott, és felső szintjei kiégtek. Ennek során sérült meg az 1509-ben öntött régi harang (PATAY é.n., 22). A tornyot némi átépítéssel rövidesen helyreállították.

A teret övező épületek külső megjelenésében sokáig csak az államosítások következtében lecserélt feliratok jelentettek változást, a karbantartásra, felújításra nem volt pénz. Ebben bizonyára szerepet játszott, hogy a közigazgatási átszervezés következtében Keszthely is Veszprém megyéhez került, amely a fejlesztési eszközöket a munkásvárosokra, és a megyeszékhelyhez közelebb eső Balaton-partra költötte, a „reakciós” Keszthely a megye egyik mostoha gyermeke lett. A teret délről lezáró kőfalat lebontották, a premontrei kert területét a térhez csatolták. Az emlékművek annál inkább változtak. Először az internacionalizmus jegyében az országzászlót bontották le, majd a „fordulat évét” követően a jobbágyokat sanyargató feudális földesúr, Festetics György szobra került a Balatoni Múzeum alagsorába. Helyén a felszabadulás 7. évfordulójára, 1952. április 4-ére készült el a szovjet hősi emlékmű. Természetesen a tér elnevezése is megváltozott, a bölcs vezér, J. V. Sztálin generalisszimusz nevét vette fel.

A Budapesten 1956. október 23-án kitört forradalom híre futótűzként terjedt el Keszthelyen. A fellelkesült keszthelyiek 24-én ledöntötték a szovjet emlékművet, és romjaira még aznap felállították Festetics György szobrát. (Nem sikerült ellenőriznem azt az információt, hogy 1956 novemberében vagy decemberében valamelyik szovjet központi lapban megjelent a ledöntött szovjet emlékműről, és az eléje állított Festetics szoborról egy fotó, annak bizonyítékaul, hogy Magyarországon valóban ellenforradalom volt, hisz „a felszabadítók emlékművének helyére a kizsákmányoló földesúr szobra került”.) Egyedülálló egész Magyarországon, hogy november 1-jén emlékművet állítottak a forradalom és szabadságharc áldozatainak. A Hévízen tartózkodó Marinkay István, amatőr szobrász, gipszből készült alkotását, az előre dőlve, zászlót tartó „fehér embert” magas téglaszoborra helyezték. Előtte egy talapzaton örökmécses égett, a felirat szövege pedig a következő volt: 1956. október, az elesetteknek az élők, akik talán holnap hálnak meg a szabadságért. (TAR é.n., 14) Pontos helyét is ismerjük, mert a Lackfi szobor felállítása előtt végzett megelőző feltárás során ennek a talapzatnak az alapozását találtuk meg. Ez az alkotás állt a legrövidebb ideig a Fő téren, hisz 1957. január 23-ára virradó éjjel elbontották. (A szobor, az összetört felirat és az örökmécses elkerülte a pusztulást, a bontást végző munkások titokban a Balatoni Múzeumba szállították.) 1957. április 4-ére a régi helyén újra állt, az immár vörös bazaltkőből emelt szovjet hősi emlékmű. A desztalinizáció következményeként a tér új nevet kapott: Március 8. tér (nemzetközi nőnap).

Az 1960-as évektől – a fellendülő idegenforgalomnak is köszönhetően – figyelhetők meg változások.

Az Iskola utca déli sarkán (Kossuth u. 47.) 1960-ban felépített emeletes lakóházzal a tér nyugati oldaláról eltűnt az utolsó földszintes ház. A '60-as években a kandeláberek helyére „modern”, a tér hangulatához nem illő „ostoronyeles” közvilágítás került. A tér „nyitott” déli és keleti vége csak 1979, a Zala megyéhez történt visszacsatolást követően alakult át. A Helikon utca és a tér közötti földszintes házak lebontása után épült fel a keszthelyiek által „pagodának” csúfolt, nem igazán szerencsés külső megjelenésű étterem és presszó. Ezt a tér hangulatához illeszkedő homlokzattal 1994–95-ben építették át bank épületté. A tér keleti oldalán már 1983-ban lebontották a korábbi tulajdonosa után a keszthelyiek által csak „Simon-bolt”-nak nevezett élelmiszer üzletet. Helyére parkoló került. Majd a szomszédos épületek lebontását követően 1989-ben felépült az „Átrium üzletház”. A Fő tér külső megjelenésén súlyos sebet ejtett, hogy 1963-ban lebontották az életveszélyessé vált Urániát, és helyére egy, a tértől teljesen idegen „beton kockát” építettek, az 1965-ben átadott színházat. Ezt alig két évtizednyi működés után 1986-ban a beázások és a korszerűtlen színpadtechnika miatt be kellett zárni. Átépitve, a régi Uránia homlokzatát idéző külső megjelenéssel 2002-ben nyitotta meg kapuit a „Balaton Kongresszusi Központ és Színház”.

Szólnunk kell még a szobrokról. A szovjet emlékmű csúcsáról már 1989 szilveszter éjszakáján eltűnt a vörös csillag, a következő évben aztán az egész lebontották. Az immár hivatalosan is újra Fő térnek nevezett tér ékessége az államalapítás milleniumi ünnepsége keretében, 2000-ben felavatott lovas szobor, amely Lackfi István, nádort, a városalapítót ábrázolja. (Kalmár Katalin alkotása.) Nem kis harc árán sikerült elérni, hogy a művészi megfogalmazásában és kivitelezésében félresikerült II. világháborús emlékmű ne rontsa el a Fő tér látványát. (Hunyady László alkotása egy kevésbé exponált helyen, a Fő térről szomszédos Várkertben kapott helyet.)

A Fő tért övező épületek egy része a rendszerváltást követően külsőleg is megújult, de a tér még nem „kész”. Déli részén még ott csúfosodik a '60-as években készített szökőkút beton medencéje. Mellette befejezetlen a templom előtti, a '80-as évek végén lerakott díszburkolat. Többszöri „nekifutásra” sem sikerült a Szentháromság szobrot a korábbi helyére, a tér tengelyébe visszahelyezni. Talán nem hiú remény, hogy egyszer majd sikerül a gépjármű forgalmat kitiltani a Fő térről, és olyan funkciót kap, ami egy fürdővároshoz méltó. Esztétikus zöldfelületekkel, és díszburkolattal, a helybeliek és az ide látogatók kedvelt sétaterévé válhat.

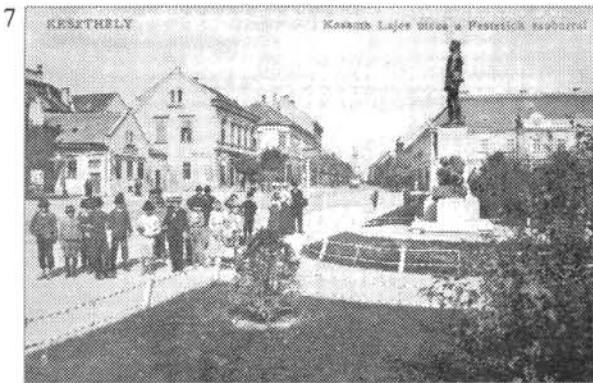
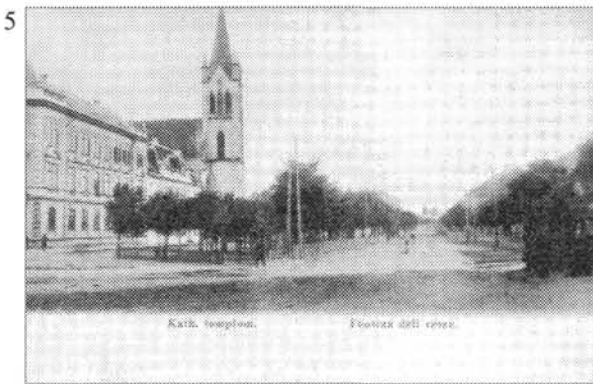
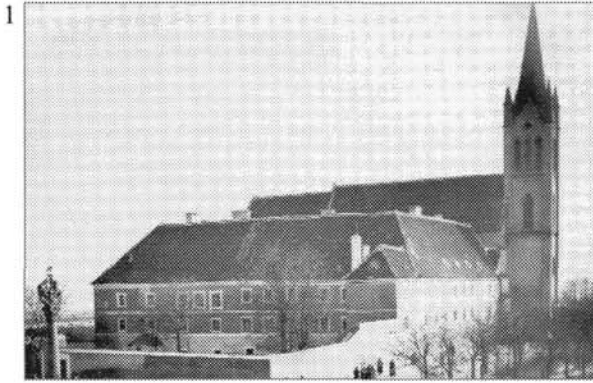
Jegyzetek:

- ¹ Máig makacsul tartja magát az a nézet, hogy a ferencesek 1386-ban jelentek meg a városban. Ezt Bontz J. (BONTZ 1896, 207) állapította meg először, méghozzá a *Historia Domus* azon adatából, hogy a ferencesek 166 évig birtokolták a kolostort, mielőtt azt végvárrá alakították volna. Tekintve, hogy szerinte a ferencesek 1552-ben hagyták el Keszthelyt, a kivonásból 1386-os évszám adódott. A diadalív 18. századi kronosztikonja szerint a szerzetesek úgy tudták, hogy már 1534-ben elmenekültek Keszthelyről, ebből levonva a 166-ot, a helyes 1368-as évszámra juthatunk. Genthon I. (GENTHON 1959, 158) szerint is 1386-ban, Koppány – Péczely – Sági (KOPPÁNY – PÉCZELY – SÁGI 1962, 23 és 75) és Koppány T. (KOPPÁNY 1993, 164) szerint 1385 körül jelentek meg a ferencesek. Előbbi munka (KOPPÁNY – PÉCZELY – SÁGI 1962, 23) még András, keszthelyi plébános V. Orbánhoz írott levelét is 1386-ra keltezte 1368 helyett, pedig V. Orbán pápa 1362-től 1370-ig uralkodott. Már Dornyay – Vigyázó (DORNYAY – VIGYÁZÓ 1934, 240), majd a templom építéstörténetének részletes feldolgozója, Csemegi J. (CSEMEGI 1941, 1. 2. j.) egyértelműen leírták, hogy 1367-68 táján kell számolnunk a ferencesek betelepítésével. M. Anda J. (M. ANDA 1986, 1) öszvér megoldást választott, szerinte a már korábban betelepített szerzetesek 1386-ban kezdték el építeni templomukat. A keszthelyi plébános panasza egyértelművé teszi, hogy 1368-ban már Keszthelyen tartózkodtak a ferencesek.
- ² Végh F. úgy vélte, hogy a lovas katonaság állatállományának várbeli elhelyezésére nem volt mód (VÉGH 2002, 40–41. 2. j.). Bár magában a várban is lehetett istálló, amint Esterházy Pál várbeli részeinek 1705-ös összeírása is említ egy 12 ló befogadására alkalmas istállót (VÉGH 2002, 54). Ha a külső palánkon belül tartották a sertéseket, ezt a lovakról is feltételezhetjük.
- ³ Eszes L. az 1821-es térkép „Piacz” feliratából tévesen következtet arra, hogy a törökkorban is a mai Fő téren rendezték meg a vásárokat (ESZES 1984, 289).
- A Leukhard féle térkép alapján a külső palánk szinte az egész Fő teret övezte.
- ⁴ Bontz J. úgy vélte, hogy a templom felújítása 1730-ban befejeződött (BONTZ 1896, 210), de a diadalív külső oldalán lévő kronosztikon szerint a munka 1748-ig elhúzódott (CSEMEGI 1941, 20).
- ⁵ KOPPÁNY – PÉCZELY – SÁGI 1962, 126; KOPPÁNY 1993, 166. Ezzel szemben Genthon I. (GENTHON 1959, 158–159) szerint 1790. körül épült copf stílusban, míg az országos műemlékjegyzék a 18. század második felében épült késő barokk épületnek határozta meg (MŰEMLEKJEGYZÉK 708).
- ⁶ Az eredeti térkép és a hozzá tartozó kommentár a II. világháború végén elveszett. Klempa K. szerint (KLEMPA 1940, 8) 14-essel jelölte a térképrajzoló a kocsmákat, amelyből három volt a városban. Az általa közölt nem túl éles térképen azonban csak a mai Georgikon és Deák F. utcák sarkán, és a Pethő háztól délre találtunk 14-est, ezért feltételezzük, hogy az Iskola u. sarkán 24-essel jelölt kis épület, helyesen 14-es, és a templom mellett lerombolt kocsmá helyett létesítették. Dornyay B. 1940-ben pontos másolatot készített a térképről, és ő is 24-est írt ehhez az épülethez.
- ⁷ Bontz J. (BONTZ 1896, 218. 1. j.) úgy tudta, hogy csak pár évtizede hordták el a kálvária mesterséges dombját, de sem ez a térkép, sem az 1858-as kataszteri térkép nem ábrázolja a kálváriát, ami feltehetően csak a 19. század elejéig állt a helyén.
- ⁸ Bontz J. monográfiájának térképén (BONTZ 1896, 18) már a mai helyén szerepel a Vásártér, a Fő tér nyugati felét pedig „befásított sétatérnek” nevezi (BONTZ 1896, 210).
- ⁹ A Kossuth u. 67. (ma 69.) sz. földszintes épületet 1907-ben vásárolta meg az Ipartestület, de a beruházás mindig elhúzódott. Amikor végre nekiláttak, akkor viszont gyorsan elkészült, hisz az ünnepélyes alapköletételre július 7-én került sor, öt hónap múlva pedig már felavatták a székházat (OROSZLÁN 1936, 59–63; CSÉBY 1996, 44–46).

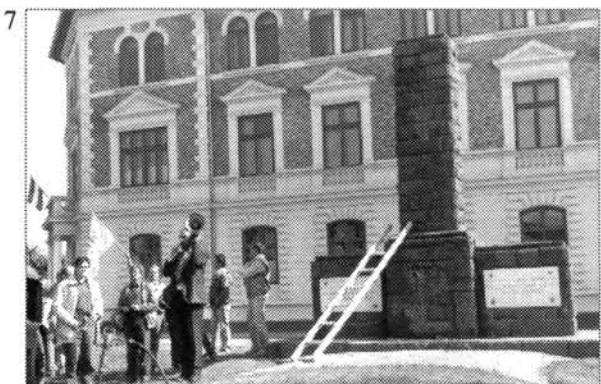
Irodalom:

- BONTZ 1896
Bontz J.: Keszthely város monográfiája. Keszthely, 1896.
- CSÉBY 1996
Cséby G.: Száztíz esztendő. Adatok a Keszthelyi Ipartestület történetéhez. Keszthely, 1996.
- CSEMEGI 1941
Csemegi J.: Keszthely egykori ferences templomának építéstörténete. Dunántúli Szemle Könyvei 178. Szombathely, 1941.
- DORNYAY 1935
Dornyay B.: Keszthely-végvár a törökvilágban. Keszthely, 1935.
- DORNYAY 1941
Dornyay B.: Keszthely és egykori vára múltjából. Keszthely, 1941.
- DORNYAY – VIGYÁZÓ 1934
Dornyay B. – Vigyázó L.: A Balaton és környéke részletes kalauza. Bp. 1934, 240.
- ESZES 1979
Eszes L.: A keszthelyi posta története. Kézirat. KBM Adattár 1486. 96.
- ESZES 1984
Eszes L.: Keszthely mezőváros és végvár. Építés-Építészettudomány, 16 (1984) 249–293.
- ESZES 1985
Eszes L.: Feledésbe ment utcanevek Keszthelyen. Keszthely, 1985.
- FESTETITS–ALBUM
Festetits–Album néhai tolnai Gróf Festetits György szobrának 1902. június hó 8-án Keszthelyen végbenő leleplezési ünnepélyének emlékére. Bp. 1902.
- FÜGEDI 1972
Fügedi E.: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. SZ 106 (1972) 69–95.
- GENTHON 1959
Genthon I.: Magyarország művészeti emlékei 1. Dunántúl. Bp. 1959.
- GLASER 1929-30
Glaser L.: Dunántúl középkori úthálózata. SZ 63–64 (1929-30) 138–167., 257–285.
- KLEMPA 1940
Klempa K.: II. József látogatása Keszthelyen. Keszthely, 1940.
- KOPPÁNY 1993
Koppány T.: A Balaton környékének műemlékei. Bp. 1993.
- KOPPÁNY – PÉCZELY – SÁGI 1962
Koppány T. – Péczely P. – Sági K.: Keszthely. Bp. 1962.
- M. ANDA 1986
M. Anda J.: Keszthely Plébániatemplom. TKM Kiskönyvtár 225. Bp. 1986.
- MŰEMLÉKJEGYZÉK
Magyarország műemlékjegyzéke. Bp. 1976.
- MÜLLER 1991
Müller R.: Keszthely középkori topográfiája. Dunántúli Dolgozatok, C/3. Pécs, 1991. 145–148.
- MÜLLER 2000
Müller R.: Keszthely története az őskortól a törökkor végéig. Keszthely története I. Keszthely, 2000.
- MÜLLER 2000A
Müller, R.: Die Entfaltung des Straßensystems und die räumliche Entwicklung der Stadt Keszthely bis Ende der Türkenzeit. Varia Arch. Hung. 9 (2000) 175–181.
- MON. ROM
Monumenta Romana Episcopatus Vespremiensis, Bp. 1899.
- NAGY – VÉGHÉLYI – NAGY I. és II.
Nagy I. – Véghelyi D. – Nagy Gy.: Zala vármegye története. Oklevéltár I. Bp. 1886., II. Bp. 1890.
- OPPEL 1923
Opell J.: Keszthely 1715-ben. Keszthely, 1923.
- OROSZLÁN 1936
Oroszlán I.: A Keszthelyi Ipartestület 50 éves történetéből. Keszthely, 1936.
- PAIS 1949
Pais D.: A római castellum szláv-magyar folytatása. MNy 45 (1949) 109–115.
- PATAY é.n.
Patay P.: Corpus campanarum antiquarum Hungariae. Bp. é.n.
- SÁGI 1968
Sági K.: A Balaton szerepe Fenékpusztá, Keszthely és Zalavár IV–IX. századi történetének alakulásában. Antik Tan. 15 (1968) 15–46.
- SÁGI 1969
Sági K.: Hetven éves a keszthelyi Balatoni Múzeum. VMMK 8 (1969) 11–38.
- SZABÓ 1969
Szabó I.: A középkori magyar falu. Bp. 1969.
- TAR 2000
Tar F.: Keszthely története III. Keszthely, 2000.
- TAR é.n.
Tar F.: Szobrok a keszthelyi Fő téren. Keszthely, 1956 Adalékok Keszthely történetéhez. Keszthely, é.n. 14.
- TÓTH 1990
Tóth S.: A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára. Zalai Múzeum 2 (1990) 147–187.
- VÁNDOR 1983
Vándor L.: Keszthely, Plébániatemplom. RF 1/36. Bp. 1983, 103.
- VÉGH 2002
Végh F.: A keszthelyi végvár építéstörténete (XVI–XVII. Század). Pécs, 2002.
- V. GERVERS 1972
V. Gervers V.: A középkori Magyarország rotundái. Bp. 1972.
- ZÁKONYI 1966
Zákonyi F.: Balatoni várak hiteles rajzai 1651-ből. Műemlékvédelem 10 (1966) 137–141.

2. kép: 1: az egykori ferences templom és kolostor 1892 előtt (KBM F.16879.); 2: a főgimnázium és a plébániatemplom 1900-ban (KBM K.92.16.27.); 3: a Fő tér északnyugati része 1905 körül (KBM K.92.21.4.); 4: a Fő tér északkeleti része, 1900 (KBM K.92.21.3.); 5: a Fő tér déli része, 1900 (KBM K.92.24.1.); 6: a Fő tér északi oldala az artézi kúttal, 1920 körül (KBM F.27064.); 7: a Fesztetics szobor, 1905 körül (KBM K.92.23.8.); 8: a Fő tér északnyugati része, 1930-as évek (KBM F.16540.)

3. kép: 1: a Fő tér délnyugati része, 1940-es évek eleje (KBM K.92.24.32.); 2: az országzászló, 1941 (KBM F.18131.); 3: a szovjet hősi emlékmű avatása, 1952 (KBM F.15429.); 4: az 1956-os forradalom áldozatainak emlékműve (KBM. T. ltszn.); 5: a ledöntött szovjet emlékmű, előtte Festetics György szobra, 1956 (KBM F.31700.); 6: a II. szovjet hősi emlékmű, 1958 (KBM F.20291.); 7: a szovjet hősi emlékmű lebontása, 1990 (KBM F.31697.); 8: a „Pagoda“, 1990 (KBM F.16556.)

Bencze Géza

Kísérlet az Ormándi-berek lecsapolására (1814 – 1821)

Az elmúlt negyedszázadnyi időben ismét sok szó esett a Kis-Balatonról, annak az utóbb elmúlt negyed-évezrednyi történetéről, a vizének „rendezései”-ről és a ma is folyó „helyreállítás”-áról. A Balaton vízminőségének védelme érdekében megtett műszaki megoldások első lépcsőfokaként 1985-ben megkezdte működését a Zala Zalahídvég feletti egykori alsó könyökének vidékén kialakított Felső Tározó, az ún. Hídvégi-tó. A második ütemén, az egykori Kis-Balaton és melléköblözetei helyén kialakításra kerülő Alsó Tározó – a Fenéki-tó – kialakításán jelenleg is dolgoznak. A Zalától északra fekvő részeinek – az egykori Barna-tó és az Ingói-berek – elárasztása 1992-ben kezdődött meg.

A Fenéki-tó Zalától délre eső területén jelenleg is folynak a rendszer kiépítését célzó műszaki munkálatok. Ma a délre, a Kápolna-pusztáig húzódó terület újbóli vízzel történő elárasztásán, a mocsárvilág újratertésén dolgoznak, ugyanott, ahol majd' kétszáz esztendővel ezelőtt az első szervezett mocsár-lecsapolási és vízrendezési kísérletek történtek.

Ma a Zala Balatonhídvég alatti szakaszától délre a 7-es számú főútig, vagy tovább egészen Ormándpusztáig tartó lapos, csatornákkal és árkokkal szabdaltnak összefoglaló neve nincsen, minden település saját (olykor mesterségesen képzett) néven nevezi a határában fekvő berkét, berkes rétjeit. Az egykori Kis-Balatonhoz délről csatlakozó, egykor egységesen vízborította vagy alkalmanként és időszakosan vízjárta völgyet a XIX. század elején *Ormándi-berek*, vagy később *Kápolnai-ormándi-berek* névvel illették.

A két földrajzi tájegység, a Zalai-dombság és a Belső-Somogy elválasztó vonalát képezi az a hosszan elnyúló, lapos völgy, amelynek a közepén fut a Zala-Somogyi Határárok. A 24 km hosszúságú, szinte pontosan D-É futású vízfolyás ma szinte egész hosszában csatornázott, s az Ormándpuszta-Somogysimonyi vonaltól északra egészen a Zalába történő befolyásáig Zala és Somogy megyék között a megyehatárt is jelenti.

A Zala-Somogyi Határárok és melléke geomorfológiáját tekintve a Zalaapáti-hát és a Marcali-hát közötti, folyóvízi üledékekkel feltöltött, s még azon belül is É-D-i irányú párhuzamos völgyekkel szabdaltnak süllyedék közepén helyezkedik el, a balatonmagyaródi- és a sávolyi alacsonyabb, löszös-homokos dombhátak között. Az Ormánd-pusztától kis esésű, holocén-kori homokos, iszapos, tözeges üledékekkel kitöltött lapos és alacsonyfekvésű völgytalpra a fiatalabb földtörténeti idők folyamán a Balaton mélyen benyomulva alakította ki az egykori Kis-Balaton.

Az állandóan vízzel borított területének egykori határa délen egészen a Kápolna-pusztáig és Komárváros között, Szökedencs magasságig húzódott, s legnagyobb kiterjedésekor nagyjából a 109 m A. f. magasságú szintvonallal határolt területeket érintette. A Balaton időnkénti magasabb vízállásakor a lapos völgybe még ennél mélyebben is benyomulhatott és nagyobb területeket is boríthatott időszakosan víz, s ehhez jelentős mértékben hozzájárulhatott a Kis-Balaton felé irányuló vízfolyások – a Balaton magasabb vízállásától függő – természetes, de nem utolsó sorban az elmúlt századokban az e kis vizekre telepített malomgátak mesterséges víz-visszaduzzasztása is. Az elmocsarasodott völgy lehúzódott így egészen Ormánd-pusztáig.

A legújabb-kori kis-balatoni vízrendezések előkészítő munkálatai során kibontakozott és a mai napig hullámokat verő hidrológia-történeti polémiában itt nem kívánunk állást foglalni. A vonatkozó – első sorban is a Balaton vízszintjeivel, vízállásaival kapcsolatos – szakirodalom lassan könyvtárnyi polcot is megtöltö.¹ A vitatott kérdések ellenére abban azonban valamennyien egyet értettek, hogy a Balaton vízszintje a jelenleginél jelentősen magasabb volt és alapvetően ez vezetett a kapcsolódó alacsony fekvésű völgyek és a mai Nagyberkek elmocsarasodásához.

A fel-felelevenedő vita azonban nagyban hozzájárult a kis-balatoni területek térképhistográfiájának,

vízrendezés-történetének, általános kultúrtörténetének érdemi mélységű feltáráshoz és eredményeinek közvételéhez. A víztározók jelenkori kialakításának előmunkálataihoz kapcsolódó alapos régészeti kutatások a Kis-Balaton vidékét régészeti szempontból a legfeljebb hazai kistájak közé emelték.²

Az azonban bizonyos, hogy a XVIII. századi, XIX. század-eleji magasabb vízállás során a Balaton vízszintje a mainál lényegesen magasabb, általában a 107 m A. f. magasság körüli volt. A minden vitában kiindulópontnak tekintett Krieger Sámuel-féle, vízszintezési adatokkal alátámasztott – ám illuzórikus – Balaton-lecsapolási terv térképe ennél valamivel alacsonyabb vízállásokat jelez, de a kis-balatoni déli öblözet nagyjából Kápolna-pusztáig akkor is vízzel borított volt.

Az évszázadokon át vízborította és vízjárta terület talán első leírása, az akkori állapotok megőrzése Bél Mátyás (1684–1749) nevéhez fűződik, aki Festetics Kristóf meghívására 1731 végén több hónapot töltött az uradalom balatonkeresztúri központjában.³ A Balaton tanulmányozása során beutazta a vidéket és részletesen írt az ormándi berekről is somogyi megyemonográfiájában:

„Az ormándi víz folytonos választóvonalat alkot megyénk és Zala megye között. Széltében és hosszában árasztja szét hajkait, mindkét oldalon sűrű nádasok nőnek be. Helyenként az egy mérföld szélességet és meghaladja, különösen, ahogy a tóhoz közelebb kerül. Ideérve, amint Bottyán és Hidvég között szétterül, könnyen két mérföldet is eláraszt. És mivel ugyanitt a Szala mocsaraival is összefolyik, majdnem, hogy a tenger alakját ölti föl. Nehéz erre az utazás és csakis a helytel ismerősök tudnak e tájon közlekedni. Idegenek könnyen rejtett mélységekbe esnek, vagy úgyszólván járhatatlan ingoványba vesznek. Az egész vidék ugyanis mélyen át van nedvesedve és végelethatatlan nádasokkal beárnyékolva... néhol a mély és iszapos helyen az átkelést a nádas is akadályozza... Itt kezdődik a Balaton tava.”⁴

Az állapotok a későbbi időkben sem javultak; a Kis-Balaton medencéjében és a hozzá csatlakozó berekben a vízállás a Balaton mindenkori vízállásától függött. A magasabb vizek idején nem csak a völgy legmélyebb részén szinte teljesen szétterülő Zala, hanem a lejtős oldalokról a völgybe torkoló patakok – akár a hóolvadások, akár a záporok, nagyobb esőzések idején – jóformán mindig kiöntöttek, s a terület lapos volta következtében onnan le- ill. elfolyini nem tudtak. A nagy kiterjedésű völgy legnagyobb része még a Balaton alacsonyabb vízállásai időszakában is legfeljebb a szárazabb nyári hónapokban volt valamire is használható, nyílt mód valamelyes haszonvételre.

Az utak messze kikerülték a mocsaras berket még a XIX. század elején is. Nyugatról kísérté a Zalaszent-

grótról induló és Balatonhídvégnél a Zala akkori torkolatánál lévő hosszú töltésen és egy nagy fahídon áthaladó és Ormánd-pusztáig menő – Császár Útnak is nevezett – kereskedőt, amely hangzatos neve ellenére sem volt kiépítve; „csak föld van földre hányva”.⁵ A kijelöletlen és árkolatlan földút a balatonhídvégi töltéstől a kápolnai-pusztai berek bal oldalán mindennél csak a szabad legelőn ill. a kiskomáromi és az ormándpusztai (ahogy akkor mondták: ormányhídi) erdőkön át haladt a somogyi határig, az Ormánd-pusztá határában folyó és ott malmot hajtó Patihíd-folyás (ez időtájt gyakran a Csernec névvel illetett patak) hídjáig.

A somogyi oldalon a Nagyberket messze délről kerülő Buda-kanizsai kereskedő-, majd postaút közeli-tette meg a berek alsó végét Nemesvidnél, ahonnan az előzőkhöz hasonló minőségű kapcsolat létezett Somogysimonyin keresztül – át a Vörös-folyás hídján – Ormánd-pusztáig. A vízállásos, mocsaras völgy keleti oldalán fekvő településeket Vörstől délnek haladó összekötő kiépítetlen földút – a zalai oldalhoz hasonlóan – nem a berek felőli oldalon haladt, hanem a Főnyed-nemesvidi homokos hátság keleti oldalán.

Egyetlen út mégis volt a berken át, Zalából Somogyba. A II. József-kori I. katonai térkép felvétel 1783-ban felvett lapján (Col. VI. Sectio 22.) egy bizonytalan vonalvezetésű gyalogút szeli át a berket a környezeténél valamivel magasabban fekvő Kápolna-pusztától kiindulva Sávoly irányába. Minden bizonynyal gátút, töltésút lehetett, amelynek részbeni feladata a kápolna-pusztai vízimalom részére történő vízbiztosítás volt. (A gát déli irányba kissé kihasasodó ívű vonala ma is létezik, ezen fut a tőzegtelepi, vagy ahogy Sávolyban nevezik, a Kápolnai út.)

A nagy kiterjedésű berek térképezését vezető Dyke kadét számára olyannyira érdektelen és haszonvehetetlen volt a terület, hogy a berek két partja között mindössze az említett gyalogutat ábrázolta, valamint néhány névtelen szigetet jelölt be a balatonmagyaródi ill. a főnyedi berekben. A két megye – ekkoriban még a berekben kijelöletlen – határát jelentő vastagabb vonalat is nagyjából a berek közepébe rajzolták, abba a berekbe, amelynek a helyi lakosoktól hallott nevét két helyen is beírták a felvételi lapra: „Ormány”, s tőle nem távolra „Ormányság”.⁶ Úgy tűnik, hogy ekkor csak ez az egy neve létezett a bereknek, s a Balatonhoz közelebb eső részhez a „kápolnai” jelző csak később tapadt.

A korban valamivel későbbi, a XVIII-XIX. század fordulójára körüli megyetérképek nem rendelkeznek érdemi információval a két megye határán fekvő berekről. Tomasich János zalai megyei mérnök 1792-es megyetérképén a valóságosnál keskenyebb, szalagszerűen ábrázolt berek nagyjából egységesen mocsaras

területet jelez. Mindössze a balatonmagyaródi határban fekvő szigeteken, illetve a már magasabban fekvő ormánd-pusztai határban található fás-bokros területek. A Ormánd-pusztától Balatonhidvégig szinte egyenes vonalú megyehatárt a zalai oldalon az ekkor Ormándi-víznek nevezett folyás kíséri, valóságosnál talán kissé határozottabb vonalvezetéssel. A térkép szerint ekkor Ormánd-pusztán nem található – a későbbi időkben többször említett – vízialom, egyedül Kápolna-pusztánál hajtotta malom kerekét az itt már ekkoriban is csatornára vett és gáttal elrekesztett patak. Nagy József somogyi megyei mérnök 1802-es megyetérképén még ennyi információ sem található, talán egyedül a berek alakhelyesebb rajza emelhető ki az amúgy nagyszerű alkotásból. E megyetérképeken kívül a két megye levéltárában sajnos egyetlen olyan községi úrbéri térkép sem található, amelyen a berek valamely érdemi részlete megjelent volna.

Bármelyik megyetérképet vesszük kézbe, szembe-tűnik a tavak, a folyók, a patakok elmocsarasodott melléke. Somogy vármegye 1802. évi közgyűlési jegyzőkönyvében olvasható is, hogy „...Somogy vármegyében nincsen oly terület, melynek valamely része, vagy a Dráva és Balaton vagy a megyei elsárosodott folyóknak (milyenek a Kapos, Rinya, Almás, Okor, Sió, Kanizsnica és számtalan más, azon helyek után elnevezettek, melyeken keresztül folynak) gyakori kiöntései vagy végre a lehulló csapadék s a völgyekből kiömlő vizek miatt sáros, mocsaras ne volna...”⁷

Nem volt ez másképpen a szomszédos Zala megyében sem. Hatalmas területeket foglaltak el a balatonmelléki lápok és berkek, az elmocsarasodott és elvadult folyóvizek olykor hatalmas, feliszapolódott árterei. A víz, a mocsár alapvető tájalkotó tényező a XVIII. század végén is. A vizek évszakos és időszakos változásainak, de főleg az áradásoknak kártételeit csak nehéz és megfeszített munkával lehetett helyrehozni, főleg ahol a több évtizedes gondozatlanság már a természetnek adta át a vizek mellékeit.

A XVIII. század második felétől a népesség és a megművelt földterületek gyarapodásával, de elsősorban is az uradalmi gazdálkodás térnyerésével párhuzamosan vidékünkön is megfigyelhető az addig megműveletlen, vagy haszonvételt alig nyújtó területeknek a mezőgazdasági termelésbe történő bevonása. A művelés tekintetében addig érintetlen, nagykiterjedésű, posványos-mocsaras területekre mindaddig nem gondoltak, amíg elegendő művelhető, vagy irtás útján viszonylag könnyen termővé tehető föld állott rendelkezésre. A majorsági gazdálkodás növekvő földigényének kielégítése kapcsán vetődött fel a vízviszonyok rendezésének a kérdése, a vízborította és vízjárta területek árvédelmi és vízhasznosítási újjászervezése.

A Kis-Balatonnal, az Ormándi-berekkel kapcsolatos vidéken először a Széchényiek balatonmagyaródi uradalmában hoztak intézkedéseket az 1800-as évek legelején a berek szélén elterülő vizenyős földek és rétek víztelenítésére, viszonylag egyszerű módon történő csatornázására, a nyert területek intenzívebb hasznosítására. Az uradalmi tisztartó feladatai közé tartozott a már elkészült csatornák tisztítása, jó karban tartása, sőt a kisebb csatornák elkészítése is. 1806-ban az uradalom szerződést kötött egy helyi árokásóval és alkalmazottaival (valamennyien jobbágyok) az uradalmi rétek mellett ásandó csatornára. Az 1813-ra elkészült vízlevezető árok egyben a határt is képezte Balatonmagyaród és Garabonc között.⁸

A Dunántúl-szerte végzett hasonló kisebb-nagyobb, ám ritkán összehangolt és így gyakran eredménytelen vízrendezések későbbi sikerét nagyban elősegítette az 1807:XVII. tc., amely lehetővé tette a magánosok (értsd birtokosok) költségén végzett vízmunkálatok társulati szervezetben történő végzését.⁹ A törvény lehetővé tette akár a megyehatárokon is átnyúló vízrendezési társulások alakítását. Ennek nyomán 1810-ben megalakult az első hazai vízszabályozó társulás, a – végső soron a távoli Ormándi-berekkel egy vízrendszeren lévő – Sárvízi Csatorna Társulat.

Mind Zalában, mind Somogyban már ezt megelőzően is történtek kisebb – többnyire a vízimalmok vízellátását biztosító, vagy a vizek kártételeit csökkentő ill. azokat megelőző – vízrendezések és szabályozások, de ezek elszigeteltek maradtak, soha nem álltak össze rendszerré még egyetlen vízfolyás mentén sem. Somogyban az Eszterházy-uradalmak, a mernyei piarista uradalom, majd a Kapos-menti birtokosok jártak elől a példával, Zala megyében elsősorban a Zala vízének és a mellékberkeinek lefolyását elősegítő munkák folytak már az 1700-as évek utolsó harmadától.

A Zala-menti elmocsarasodott, időszakosan vízzel borított völgyek közül is az egyik legkiterjedtebb az Ormándi-berek volt. A Balaton magas vízállásaikor járhatatlanná váló mocsár szinte megkülönböztethetetlenül egybeolvadt a Kis-Balatonnal. Megkapó képet rajzolt erről Vályi András, a pesti egyetem professzora az első magyar nyelvű ország leírásában: „Hidvégnél Szala pataka egyesül e tóval (a Balatonnal), ahol nagy nádas helyeket foglalván el, úgy látszik, mintha e folyóvíztől származna, mely bellyebb nagyobbra terjedvén annyira nevekszik, hogy hidasokon kell rajta által járni... Sok farkasok lakták e környéket, mivel az említett nádasokban alkalmas tanyájuk vala, kivált, midőn a Szala folyó Ormánd vizével eggyé válik, nagyon messze terjed”¹⁰

Az „Ormánd vize” itt már nem igazán folyóvizet, hanem a széles, lapos, szinte már esés nélküli völgy-

ben szétterült pangó vizeket, mocsaras-lapos sík területet jelentett, amelyet csak néhol tört meg egy-egy fás-bokros, szigetnek nevezett magasabb szárazulat. A területet is jól ismerő Farkas László Zala megyei alszolgabíró egy 1817. márciusában Széchenyi Pál balatonmagyaródi birtokosnak írott hivatalos levelében igencsak szemléletesen rajzolta le a község határának jelentős hányadát elfoglaló berket: „Eddig a Vidi, Vörös folyási és Ormándi vizek több mellékes egyenetlen Víz Csatornyákon és Motsárokon lassandan a' Balaton felé folydogálván, még a' Magyaródi Határt el-érték volna, több apró tavakba és Zsombékos Tó Fenekekbe ell-széllednek; ezen Vizeknek leg nagyobb mennyisége tehát rész szerént azon Mocsárok el nyelése, rész szerént ki gőzölgése által, minekelőtte a Magyaródi Határba jöhetnek, nagyobb szerint elenyészik, sőt a Nemes Vidi és Vörös folyási Vizeknek mintegy fele a' Sávolyi Határban két felé ágazván, egyike Főnyed és Vörs felé adja magát és a Magyaródi Határt elkerüli.”¹¹

Az ilyen állapotok megszüntetése, a mocsár lecsapolása és nem utolsósorban a berek leendő hasznosága érdekében is a „Kápolnai, Ormánhidi és Dentsi Földes Uraságok” (nevezetesen a kápolna-pusztai pesti szeminárium uradalom, Somssich Pongrác és a Véssey familia) folyamodvánnyal fordultak az ekkor már több vízrendezési munkálattal is foglalatkoskodó Somogy vármegye közgyűléséhez. A vármegye 1814. augusztus 17-ei közgyűlésén megtárgyalta és helyben hagyta a beadványt. A kérdést már csak azért is fontosnak tartották, mivel az eleddig legfeljebb csak néha kaszálható és többnyire haszonvehetetlen berek *Zala és Somogy megyék között a soha pontosan ki nem jelölt megyehatárt is jelentette.* Ez ügyben át is írtak Zala megyének, hogy a tél folyamán a berek befagyásával a jégre menve Somogysimonyitól a Balatonig közösen jelöljék ki a megyehatárt.¹²

Zala kedvezően fogadta a kérést és még az év decemberében elrendelte, hogy a megyei kiküldöttek (Csertán Károly alispán és Farkas László alszolgabíró) a feladatot a háromtagú somogyi kiküldöttel egyeztetve, velük egyetértésben mihamarább végezzék is el.¹³

Zala megye ekkorra már elkötelezte magát az Ormándi-berekkel összefüggő Zala és a Balaton vízrendezése mellett, ugyanis éppen 1814. október 12-én folyamodott a Helytartótanácshoz, hogy a Mura menti szabályozásokhoz királyi biztosnak kinevezett gr. Amadé Antal vasi főispán hatáskörét a Zalára és a Balatonra is terjesszék ki.¹⁴

Somogy megye is igen fontosnak tartotta a berek rendezésének a kérdését. Már az 1814. augusztusában tartott megyegyűlésből utasították Török Ferenc megyei mérnököt, hogy térképezze fel a berket és környékét, végezze el a vízszintezési méréseket az

ormánd-pusztai malomtól a Balatonig, készítsen térképet a javasolt csatornákkal és számítsa ki a várható költségeket. Elrendelték, hogy a szerződött árokásokkal kivitelezendő főcsatorna lehetőleg a két megye addig soha ki nem jelölt határvonala is legyen egyben. Kimondták továbbá, hogy az újbóli elmocsarasodás megelőzésre az elkészült főcsatornára sem malmot, sem pedig gátat nem lehet majd építeni.

A mérnöki tervek és költségvetések remélt gyors elkészültében bízva már 1815 elején tervezték az ásási munkálatok megkezdését, mivel az érdekelt birtokosoknak akkorra már be kellett fizetniük a kivetett összegek első harmadát a társulás felállítandó közös pénztárába.

A vármegye hivatalának sietségét nem követték az azonnali tettek. Nem tudni miért, de közel két évig szinte semmi nem történt. 1816. júliusában a somogyi közgyűlésnek újlag utasítania kellett Jankovich Xavér Ferencet és kiküldött-társait az előmunkálatok folytatására, amiről most már beszámoló jelentést is kértek. Sürgetésükre Török Ferenc befejezte a berek felmérését és a rendezhetőségéről szóló műszaki leírást a hozzá csatolt térképpel együtt tapsonyi lakóhelyéről 1816. december 27-ei keltezéssel megküldte a vármegyének. A késésben közrejátszhatott az a nagy – valószínűleg heves esőzések okozta – „áradás” is, aminek következtében a berek menti falvak egy részében – Vörs, Főnyed, Sávoly, vagy távolabb Balatonkeresztúr, Tikos – a termés elpusztultával éhínség lépett fel.¹⁵

Török műszaki leírása alapvetően a berek rendezhetőségéből indult ki. A széles, lapos völgynek a Balatonhoz közeli részein mérései szerint alig talált érdemi esést, a balatonmagyaródi határban ez mindössze egy láb és két hüvelyk (0,37 m), a kápolna-pusztai határ hosszában, nagyjából arányos völgytalp-emelkedés mellett viszont a tekintélyesnek tekinthető 3 öl és 13 láb (6,25 m) volt. Az igencsak ellaposodó ormándi határban ismét igen alacsony értéket, 9 hüvelyknyi (0,24 m) szintkülönbséget mért. Ez azt jelentette, hogy a mintegy 4,5 km-es balatonmagyaródi szakaszon a vízszint esése kb. 8 cm volt kilométerenként, azaz szinte állt a víz. A 11,2 km hosszú, lejtősebb kápolna-pusztai határban közel 56 cm volt az egy kilométerre számítható esés, s az ormánd-pusztai három kilométernyi szakaszon ismét szinte csak állt a vízimalom gátja alól elfolyó víz az itt is kb. 8 cm/kilométer lejtés mellett.

A terv a balatonmagyaródi, a főnyedi és a vörsi berket csak a Balaton vízszintjének érdemi csökkentése után tartotta sikeresen kiszáríthatónak. A tervezet térképén ennek ellenére a Balatonmagyaródi és Főnyed között vezetendő középső főcsatorna – a főnyedi határban tervezett két villás elágazású mellék-

csatornájával – egészen a Kis-Balatonig tart. A részletes községi, úrbéri térképek hiánya miatt pontos területszámítások nem készültek, de a mérnök becslése szerint a szabályozással a két megyében kb. fele-fele arányban összesen 5690 hold területet lehet haszonnehetővé alakítani.

Török a maradéktalan ár- és vízmentesítés, a majdné vízhasznosítás érdekében a fő- vagy szárító csatorna mellett a völgytalp két szélén övcsatornákat tervezett, alkalmazva a jeles Sárvíz-szabályozó mérnök, Böhm Ferenc e korban már másutt is felhasznált ún. „vízfélreszorítás elvé”-t.¹⁶ A két mellékkartot a berken kívül, a völgytalp már szárazabb szegélyén kívánta kiásatni, hogy azok a völgy közepén húzandó főcsatornánál magasabban haladva, – az egyébként nem nagy számú és jelentéktelen – befolyó mellék-vizeket összegyűjtsék. Érdekessége a tervnek, hogy a völgyfőnél az ormánd-pusztai malom két vízgűjtő tavát tápláló két patakot eltávolította egymástól, s az Ormándi vízfolyást (másutt Csernec-nek is nevezik) a zalai, a Vörös folyást pedig ezután a somogyi oldali mellékcsatornába kívánta bevezetni. A két öl (kb. 3,8 m) szélességű somogyi oldali árok a főnyedi határban belevezett az állandóan vízborította berekbe, a kisebb esése és lassúbb vízlevezetése miatt két és fél öl (kb. 4,75 m) szélesre tervezett zalai oldalcsatorna pedig az egykori kápolna-pusztai malomcsatorna felhasználásával csatlakozott a főcsatornába, még Balatonmagyaród határa alatt. Valamennyi csatorna tervezett négy és fél láb (kb. 1,45 m) mélységét elegendőnek tartotta még a hirtelen hóolvadások, vagy lezúduló nagyobb záporok vízének elvezetésére is.¹⁷

Költségbecslése csupán a két oldalcsatornára vonatkozott, ezek költségeit összesen 64.425 forintra számolta, valamint emellé a kor szokásának megfelelően az árokások természetbeni juttatásai: további 522 pozsonyi mérő gabona és 400 akó bor. A berek közepén vezetendő főcsatorna nyomvonalát Balatonmagyaródig ugyan berajzolta Török a térképre, de az érdekeltek úgy döntöttek, hogy arról, annak munka- és költségigényéről mindaddig ne essen szó, amíg – az év nagy részében járhatatlan a berekben – a két megye közti elhatárolást meg nem ejtik.

A munkálatok lendítése érdekében Somogy vármegye 1817. február 10-ére a pesti Központi Szeminárium kiskomáromi uradalmi központjába hívta össze a két megye küldötteit a határjárás megejtésére és a megyehatár véglegesítésére. A határnapon a zalai küldöttek az enyhe időjárásra hivatkozva nem jelentek meg, mondván a gyenge jégen úgy sem lehet a járhatatlan berekbe bemenni. A hiánytalan létszámban megjelentek viszont a somogyi küldöttek és a települések ill. birtokosaik képviselői (Vörs – gr. Saller Judit; Főnyed és Sávoly – gr. Festetics György; Szökedencs

– Véssey család; Csákány – közbirtokosság; Nemesvid – közbirtokosság; Somogysimonyi és Gárdos-puszta – gr. Festetics Imre; Ormánd-puszta – Somssich Pongrác; Kápolna-puszta – pesti Központi Szeminárium kiskomáromi uradalma; Balatonmagyaród – gr. Széchényi Pál), valamint Zala megye részéről Póka Antal, Somogyból pedig Török Ferenc megyei tisztii mérnökök.

A megjelentek elfogadták Török részletesen ismertetett és hat példányban szétosztott lecsapolási tervezetét és határoztak a munkálatok mielőbbi elkezdéséről is. Igazából csupán gr. Festetics Imre fogalmazta meg aggályait a tervek vízszintezési méréseinek pontosságát illetően. Kérte a döntés elhalasztását mindaddig, amíg kellően át nem tanulmányozták a terveket és megfontoltan nem döntöttek, mivel szerinte a berekbeli földjeinek vízmentesítése aránytalanul nagy költségekkel jár és biztos benne, hogy csak gyenge hasznot fog hozni.¹⁸

Festetics levele megbontotta a terv melletti addigi egységes kiállást. Elsőnek – az egyébként a leghosszabb berekzakasszal rendelkező – kiskomáromi szeminaryumi uradalom kérte, hogy a lecsapolási költségeket ne a kiásandó csatorna hossza szerint osszák fel, hanem a kiszáritásra kerülő és majdan haszonnehetővé fordítható terület nagysága szerint. A Kis-Balatonnal közvetlenül határos Vörs, Főnyed és Balatonmagyaród birtokosainak képviselői pedig aggályukat fejezték ki, hogy vajon a kiásandó csatornák nagyobb esőzések idején be tudják-e fogadni a felülről jövő vizeket, s ha igen, azt a Kis-Balaton magas vízál-lásakor hová fogják vezetni? Egyértelműen támogatnák a tervet, ha az összefüggene a Balaton magas vízszintjének lejjebb szállításával, hisz’ ekkor akár tízezer holddal is több területet nyerhetnének a legalacsonyabb fekvésű főnyedi és vörsi határban.¹⁹

A két hónappal később tartott újabb kiskomáromi érdekeltségi tanácskozáson csaptak össze először az egymástól jelentősen különböző érdekek. Meghallgatták a másik szakember, a területet Festetics-uradalmi mérnöki működése idején jól megismerő, egyébként meg a somogyi Nemesviden ekkor is közbirtokos Póka Antal zalai tisztii mérnök véleményét, aki kétségeit fogalmazta meg somogyi kollégája vízszintezési méréseinek pontosságát illetően. Helytelennek tartotta a tervezett főcsatornának nem a berek meghosszabbított középvonalában, hanem a Balatonhídvéghez közel tervezett bevezetését a Kis-Balatonba. Hangsúlyozta, hogy a berek felső és középső részének a kiszáritása a tervek szerint az alsó települések – Balatonmagyaród, Főnyed és Vörs – kárára fog történni, mivel a felülről jövő vizek ezek határait tovább mocsarasítják.

Ugyanezen okból gr. Széchényi Pál balatonmagya-

ródi birtokos mindaddig nem is támogatja a lecsapolást, amíg a mindhárom tervezett csatornát bele nem vezetik a Balatonba úgy, hogy a főcsatorna egészen a torkolatáig a határ legyen a két megye között. A leghevesebb vitát – a terveket már a kezdetektől ellenző – gr. Festetics Imre, Somogy-simonyi és Gárdos-pusztai földesura váltotta ki, aki továbbra is ellene mondott az egész lecsapolásnak. Képviselője által felolvasott levelében – a tanácskozás jegyzőkönyve szerint – „olyan dicstelen kifejezéseket” használt, hogy a küldöttség azt nem is mellékelte a jegyzőkönyv irományaihoz. A nemesvidi közbirtokosság jelen lévő képviselője pedig egyszerűen kijelentette, hogy a főcsatorna kiásásának költségeihez nem járulnak hozzá.

Mindezek ellenére a két megye jelenlévő küldöttsége megalakultnak tekintette az Ormándi-berek szabályozásában érdekelt társaságot, igazgatókká Somssich Pongrácot és Stephaits Józsefet, a mérnöki munka igazgatójává pedig Török Ferencet nevezték ki.²⁰ A túl laza, lényegében a kiküldött vármegyei bizottságok alkalmi munkáján alapuló társulás nem teremtett olyan szervezeti kereteket a munkának, amelyek akár a Sárvíz, akár a más folyóvizek szabályozásánál létrehozott királyi biztosságokat jellemezték. Zalának eddig ilyen tapasztalata nem is volt, Somogy megye pedig nem tanult a saját kárán sem, mivel a hasonló laza szervezeti keretek, vagy éppen a nem kellő eltökéltség miatt ekkoriban már egy évtizede vesződtek a Kapos somogyi szakasza – egyébként ekkor sikertelen – szabályozásával.²¹

A csatornaásás munkájának végzésére már 1817. nyarán szerződést kötöttek bizonyos Teifl (Taiffel) Tamás kiskomáromi illetékességű (jobbágy) árok-metsző bandagazdával, aki „elegendő legényekkel” együtt vállalta, hogy megássa a két oldalcsatornát Ormánd-pusztától kiindulva a somogyi oldalon a főnyedi határig, a zalain pedig az elbontott kápolnapusztai vízimalom helyéig. A két csatorna munkadíjaként az eredeti tervek számításánál jóval kisebb összegben, készpénzben fizetendő 57.183 forintban, valamint a még kevesebb 220 pozsonyi mérő gabonában és 73 akó borban állapodtak meg.

A szabályozásban érdekelt birtokosoknak az összeg egyharmadát szinte azonnal, második harmadát pedig még az év augusztusában be kellett volna fizetni a felállított közös pénztárba. A fennmaradó egyharmadnyi összeget elegendőnek vélték a főcsatorna kiásására.²² Nem hamarkodták el azonban még az összegek községenkénti felosztását sem, mivel vártak a Somogy megye által a Helytartótanácsához felküldött szabályozás tervek jóváhagyására. Helyette 1817. decemberében a kiegészítések sorának bekérése érkezett a megyéhez, amit továbbküldtek Zala megyének is.²³

A munkával megbízott két megyei mérnök egyéb

elfoglaltságai miatt is a feladattal azonban csak 1818 nyarára készült el, de jelentésükben a korábbi véleményüket erősítették meg. A Helytartótanácsnak azt az utasítását, hogy a főcsatornát a Kis-Balatonba való bevezetésig tervezzék meg, feleslegesnek tartották. A tapasztalatok alapján tudták, hogy a tartósabb keleti és északi szelek a Balaton vizét a Kis-Balatonban 40-50 cm-rel is megemelik, azaz semmi esélyt nem láttak a Balaton magas vízállása mellett a Kis-Balatonnal közvetlen összeköttetésben lévő balatonmagyaródi, vörsi, valamint a főnyedi lápok és berkek víztelenítésére.²⁴

Az uradalmi gazdálkodás megteremtésében a vidéken talán leginkább elől járó és a nagyhatárú kápolnapusztai mocsaras területek lecsapolásában és haszonvehetővé tételében leginkább érdekelt kiskomáromi uradalom a társulás tehetetlenségét is látva, maga cselekedett. A mérnöki rajz alapján a teljes határa hosszában megásatta a tervezett oldalcsatornát a volt kápolnapusztai malomtól felfelé az ormánd-pusztai határig. A költségszámítások nagy bizonytalanságát jelzi, hogy a munkálatok 23 ezer forintra rúgó összege jelentősen, mintegy 50 %-kal felülmúlta az uradalomnak a tervekben szereplő hozzájárulása mértékét. Az üzemterv szerint gazdálkodó uradalom azonban nem sokallta a befektetett pénzt, mivel tapasztalataik szerint a kiásott új csatornaszakaszon a víz esése – az eredeti Török-féle méréseket igazolva – olyan jelentős volt, hogy azt akár két malom működtetéséhez is elegendőnek találták.²⁵

Az 1818. július 27-én – társulás otthonának tekintett – Kiskomáromban megjelent küldöttségek a még alig megkezdett munkák felgyorsítása érdekében, de azért is, hogy egyes birtokosok ellenérdekeltségét oszlassák, kimentek a berekbe, megkezdeni a megyehatár már évtizedekkel azelőtt elhatározott kijelölését. Eddig az időpontig nem volt kijelölt megyehatár a Kis-Balaton és a völgyfőn fekvő Ormánd-pusztai malomgát között. A korábbi térképeken tetszőlegesen, de többnyire a berek középvonalában húzták meg a vonalat. Az 1818. július 27-ei első határjárás jegyzőkönyvében rögzítették, hogy addig a *határvonal soha nem volt egyenes, de kijelölve sem volt.*

A szokásos határjárások mintájára kétszerre bejárták és lemérték, ki- és megjelölték a megnevezett tereptárgyak egymáshoz viszonyított irányát, távolságát és mindezeket jegyzőkönyvbe mondták. A korban szokásos száz ölenkénti (kb. 190 m) határcövekeket csak 1818 ősztől verték le a berek 1,5-2 m vastagságú, hol tőzeges, hol ingoványos talajába. Török Ferenc somogyi mérnök erről szóló térképét és a határjárás jegyzőkönyvét – hozzáátéve a szabályozási terv kért kiegészítéseit is – a két megye jóváhagyás végett megküldte a Helytartótanácsnak.

A Helytartótanács Építési Főigazgatósága a lecsapolás tervét a kiegészítésekkel elfogadta és a jóváhagyó döntést a Somogy megyének visszaküldött térkép felső szegélyre rá is vezették, a megyehatárt kijelölő térképet pedig – az abban foglaltakat ugyancsak jóváhagyva – a helytartótanácsi levéltárba helyezték.²⁶ Az Ormándi-berek vízrendezésének felsőleg történt jóváhagyása azonban csak a megyehatárt is jelentő középső főcsatorna megásásáról szólt, felszólítva az érdekelt Zala és Somogy megyéket, hogy a feladat megoldásán „egyetértőleg munkálkodjanak.”

A helytartótanácsi leirat, amely előírta, hogy a főcsatornát a Balatonmagyaród-kápolnai határtól egészen a Kis-Balatonig kell kiépíteni, végleg megosztotta a birtokosokat. A késlekedve, csak 1819. május 24-én Ormánd-pusztára összehívott küldöttségi értekezleten egyöntetűen amellet foglaltak állást, hogy az előírt csatornaszakaszt semmiképpen nem ásatják ki addig, amíg a Helytartótanács az eredeti elképzelésüket jóvá nem hagyja.²⁷

A zalai küldöttek ekkor már amúgy sem erőltették az ügyet, mivel alig voltak érdekelve a lecsapolásban: a kiskomáromi uradalom már megásatta kápolnapusztai határában a számára fontos oldalcsatornát; Balatonmagyaród szóba sem jöhetett a balatoni vízszint-csökkentésig; a legfelül fekvő ormánd-pusztai uradalomban meg amúgy is a somogyi Somssich Pongrác volt a birtokos. Zala figyelme ekkor a nyugatfelől szomszédos Miháldi-patak berkének, valamint vele összefüggésben a Zala alsó kanyarulatának elmosarasodott területeinek rendezése felé fordult. 1819-re el is készült Póka Antal zalai megyei mérnök

– az Ormándi-berek lecsapolásához nagyban hasonló – terve, de az itteni vízrendezési munkák ekkori végzéséről nincsen tudomás.²⁸

A két megye 1820 elején tett még egy utolsó kísérletet a szabályozási munkák feltámasztása érdekében. Új megyei küldöttségeket neveztek, de ezek érdemi munkát már nem végezhetek.²⁹ Minden abbéli igyekezetük, hogy a munka folytatására rávegyék az érdekelt birtokosokat, kárba vesztett. Hiába készített 1821 nyarán Póka és Vörös mérnök egy újlag átdolgozott tervet, a minimálisra zsugorodott program sem kellett már az érdekelteknek. A somogyi küldöttségvezető, Tallián Boldizsár másodalispán is azon a véleményen volt, hogy felesleges már tovább „az időt és a forspontot pazarolni”, az Ormándi-berek kiszáritására megkezdett munkálatoknak vége szakadt. Véleménye szerint is majd csak a *Balaton vízszintjének végleges csökkentése után* lehetséges a folytatás, amikor is a berek felsőbb részei maguktól kiszáradnak, s ekkor már a Kis-Balatonnal közvetlen kapcsolatban álló mélyebb területeken is mód nyílhat az érdemi hasznát eredményező vízrendezésre.³⁰

Így ért véget az Ormándi-berek kevés sikert, de annál több kudarcot eredményezett, közel hét esztendőig tartott vízrendezési kísérlete. Járatlan úton jártak a megyehatáron átnyúló, közös munka társulati jellegű szervezésében, még járatlanabban az ilyen munkák végzésében. Céljuk és szándékuk megfogalmazása azonban számos tanulsággal szolgált az ezt követően röviddel meginduló Zala szabályozási munkálatok társulati jellegű végzéséhez, majd utóbb a folyót kísérő mocsaras völgyek sikeresebb vízrendezéséhez.

Jegyzetek:

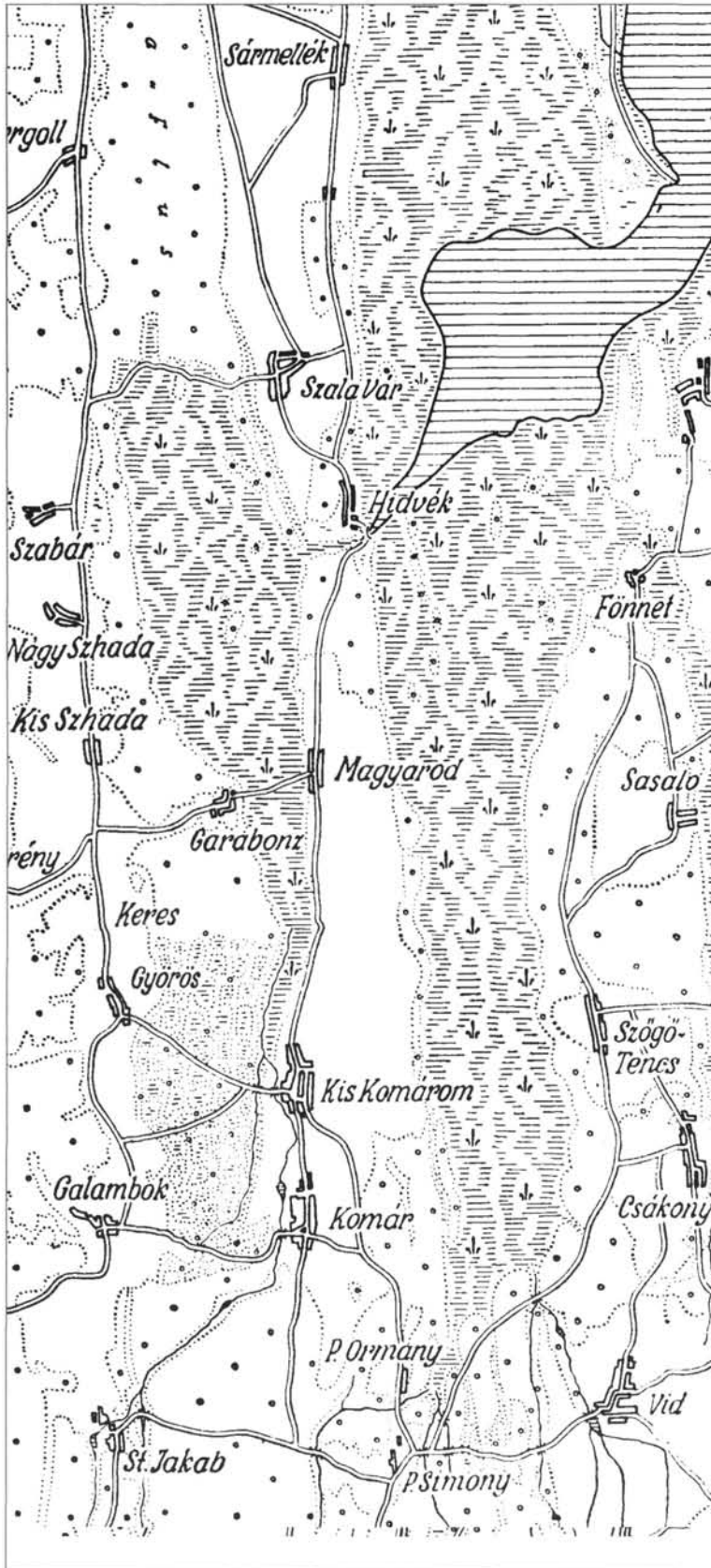
¹ A teljesség igénye nélkül: Sági Károly: A Balaton vízállástendenciái 1863-ig a történeti és kartográfiai adatok tükrében. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 7. Veszprém, 1968. 441–468. old.; Dr. Bendefy László – Dr. V. Nagy Imre: A Balaton évszázados partvonalváltozásai. Bp., 1969.; Bendefy László: Egy természettudományi vonatkozású régészeti vita margójára (Hozzászólás dr. Sági Károly írásához). Földrajzi Értesítő XIX. 1970. 3. füzet 365–368. old.; Uő: Természeti és antropogén tényezők hatása a Balaton vízállására. Föld-

rajzi Értesítő XXI. 1972. 3. füzet 335–358. old.; Lotz Gyula: A Balaton vízszintje a XIX. század első felében. Vízügyi Közlemények, 1973. 3. sz., 337–341. old.; Uő: A Zala első rendezési tervének mérési adatai a Balaton 1840 előtti vízszintjeire. Földrajzi Értesítő XXIII. 1974. 2. füzet 263–274. old.; Uő: A Kis-Balaton múltja és jövője. Zalai Gyűjtemény 8., Zalaegerszeg, 1978. 159–174. old.; vagy legújabban Virág Árpád: A Balaton múltja és jelene. Bp., 1998. 394–416. old.

- ² Évezredek üzenete a láp világából (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979-1992). Szerk.: Költő László és Vándor László. Kaposvár-Zalaegerszeg, 1996.
- ³ Bendify László: Mikoviny Sámuel megyei térképei - különös tekintettel az Akadémiai Könyvtár kéziratárának Mikoviny-térképeire. 1. köt. Bp. 1976. 196-197. old.
- ⁴ Lukács Károly: A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt. Bél Mátyás „Notitai Comitatum Veszprimiensis, Simighiensis et Szaladiensis” c. kéziratának fordítása és ismertetése. Magyar Biológiai Kutató Intézet Munkái 15., Tihany, 1943., 219-300. old. - Idézi: Csupor Tibor: Kis-Balaton. Bp., 1983. 45. old.
- ⁵ Bencze Géza: Zala megye leírása a reformkorban - két korabeli forrás alapján. Zalai Gyűjtemény 23. Zalaegerszeg, 1986. 93. old.
- ⁶ Zala Megyei Levéltár XV/6/B - A II. József-féle I. katonai térképfelvétel másolati lapjai
- ⁷ Melhárd Gyula: Somogyvármegye a rendi országgyűléseken. I. 1661-1812. Veszprém, 1906. 270-271. old.
- ⁸ Takács Lajos: A Kis-Balaton és környéke. Somogyi Almanach 27-29. sz. Kaposvár, 1978. 17-18. old.
- ⁹ 1807. évi XVII. törvények - „A magánosok költségén létesítendő vízművekről - A magánosok költségén létesítendő vízművekre nézve, Ő szent felsége kegyes jóváhagyásával, rendeltetik, hogy ha az együttesen érdekeltek többsége a folyók ártalmas kiáradásainak elhárítására szükséges vízi műveknek saját költségükön leendő elkészítését elhatározza: az ezen munkálat társulatába belépni nem akaró birtokosokat ugyan a rájuk eső költségek hordozására kényszeríteni nem lehet: szabadságukban álland azonban a többi földesuraknak ily munkálatokat, az illető törvényhatóság előleges beleegyezésével s Ő felségének a királyi helytartó-tanács útján arra néve kinyert kegyelmes határozatának hozzájárulásával és az érdekelt felek előleges teljes kártalanítása mellett, saját költségükön végeztetni és ha a munkálat sikerül, azoknak az új műből eredő hasznait, a kik annak létesítéséhez a rájuk eső részben járulni nem akartak, mindaddig zár alatt tarthatják, míg a zár alá vett jövedelmek a ráfordított költségeket ki nem egyenlítették.”
- ¹⁰ Vályi András: Magyar országnak leírása. I-III. köt. Buda, 1796-1799.
- ¹¹ Idézi Takács Lajos: A Kis-Balaton és környéke... 9. old.
- ¹² Somogy Megyei Levéltár, Fonyódi töltés (bozóttelecsapolás) 1813-1820. (kigyűjtött iratcsomó - a továbbiakban: SML Uo.) - Közgyűlési iratok 1814. 1183. sz. Az 1814. augusztus 17-i közgyűlés határozata.
- ¹³ SML Uo. - Mérey László főszolgabíró levele Jankovich Xavér Ferenc táblabírónak, 1815. február 17.
- ¹⁴ Hertelendy Béla: A Zala Vízlecsapoló Társulat története. Nagykanizsa, 1897. 12. old.
- ¹⁵ Süle Gábor: A keszthelyi Georgikon 1797-1848. Bp., 1967. 14. old.
- ¹⁶ Vizeink Krónikája. Szerk.: Fejér László. Bp., 2001. 41. old.
- ¹⁷ Török gondosan kivitelezett, széprajzú és színezett térképlapja ma nem áll rendelkezésre, nem fellelhető, csupán a somogyi főmérnökről szóló írás gyenge nyomású mellékleteként tanulmányozható: Bencze Géza: Török Ferenc, Somogy megye mérnöke (1779-1832) Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 6. Kaposvár, 1975. 91. old.
- ¹⁸ SML Uo. - gr. Festetics Imre levele. Kőszeg, 1817. február 2.
- ¹⁹ SML Uo. - Jankovich Xavér Ferenc és a somogyi küldöttség jelentése, 1817. március 17.
- ²⁰ SML Uo. - Kiskomáromi tanácskozás jegyzőkönyve, 1817. március 30-31.
- ²¹ Bencze Géza: Adatok a Kapos-völgyi vízrendezés első időszakához (1807-1819). Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 1. Kaposvár, 1970. 101-112. old.
- ²² SML Uo. - Ormánd-pusztai jegyzőkönyv, 1817. május 12.
- ²³ Zala Megyei Levéltár, Közgyűlési iratok, 1812. 202. sz.
- ²⁴ SML Uo. - Póka Antal és Török Ferenc jelentése a megyei küldöttségeknek. Kiskomárom, 1818. július 27.
- ²⁵ SML Uo. - Bélik József kanonok, uradalmi kormányzó levele, 1818. május 26.
- ²⁶ Mint korábban említődött, a visszaküldött térkép jelenleg nem fellelhető a Somogy Megyei Levéltárban. A helytartótanácsi levéltárban elhelyezett térkép ma a Magyar Országos Levéltár S 12 Div. XI. 131. sz. alatt található: „Rajzolatja azon Bereknek, melly az Ormándhidi Malom Tájátul a' Magyarodi határig, Ttes Nemes Zala és Somogy Vármegye közt kiterjed...” Török Ferenc, 1818.
- ²⁷ SML Uo. - Ormánd-pusztai gyűlés jegyzőkönyve, 1919. május 24.
- ²⁸ Póka Antal széprajzú kézíratos térképe a Somogy Megyei Levéltárban található, T 141 szám alatt
- ²⁹ Zala Megyei Levéltár Közgyűlési iratok 1820. 204. sz. - Zala megye levele Somogyhoz. 1820. február 21.
- ³⁰ SML Uo. - Tallián Boldizsár jelentése a vármegyének, 1821. augusztus 13.
- ³¹ A magyar vízszabályozás története. Szerk.: Ihrig Dénes. Bp., 1973. 250. old.

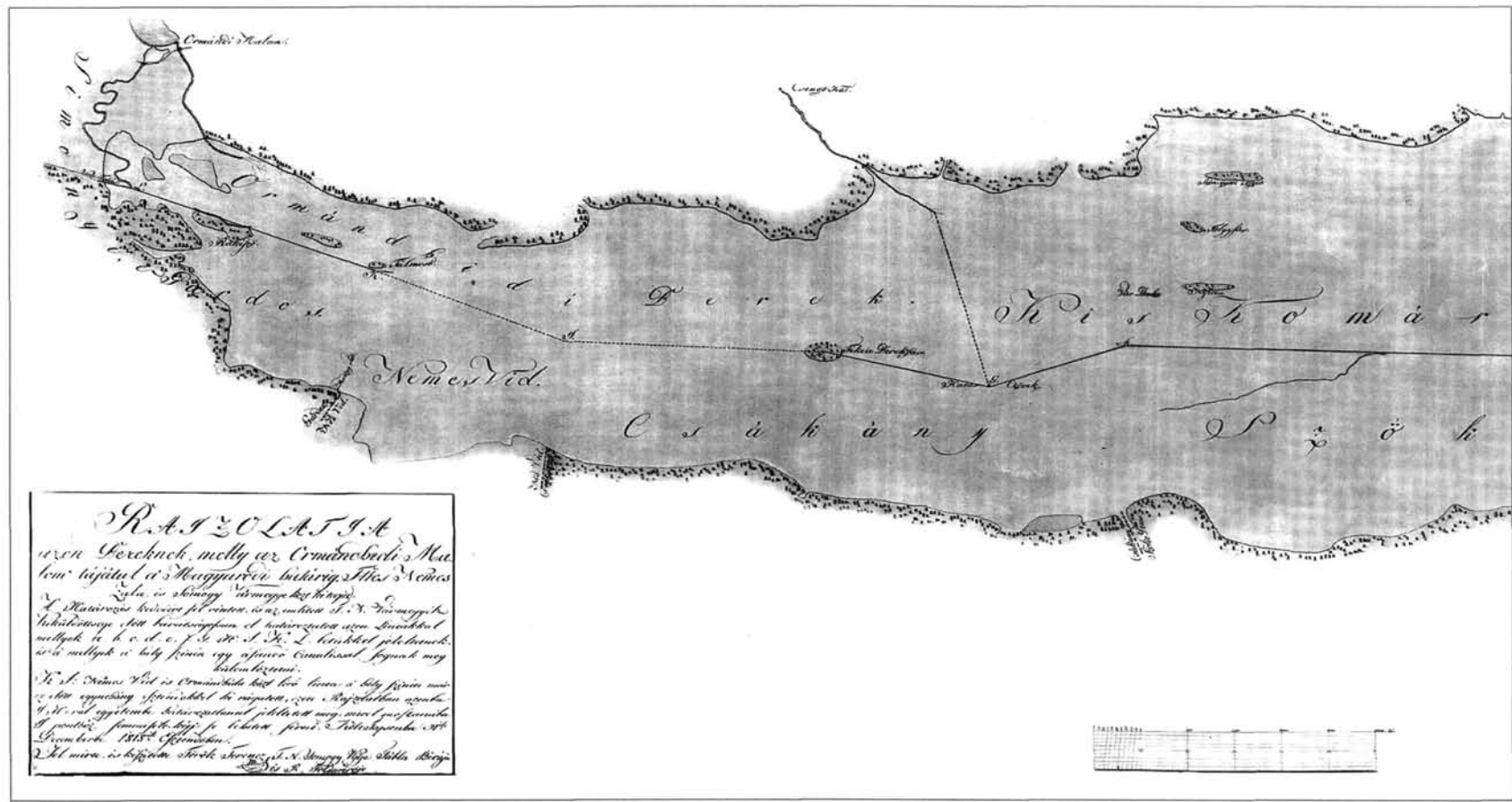

1. kép: Az ormándi-berek rekonstruált térképe a II. József-féle katonai felvétel alapján³¹

2. kép: Tomasic János 1792-es megyetérképének részlete

3. kép: Az Ormándi-berek részlete a Zala és Somogy megyék közötti határt kijelölő térképből, 1818.

Megyeri Anna

A zalaegerszegi zsinagóga (ma hangverseny- és kiállítóterem) építéstörténete

1982. február 21-én adott hírt a Zalai Hírlap arról, hogy az egykori zalaegerszegi zsinagóga felújításakor az előtérben szükségessé vált falbontás közben egy erősen rozsdás fémhengert találtak. Benne helyezték el az építkezéssel, valamint az izraelita hitközséggel kapcsolatos dokumentumokat el az épület zárókövébe. Ma a Göcseji Múzeum őrzi ezeket a töredékesen fennmaradt emlékeket, köztük az 1904. szeptember 1-én, a templom felavatása alkalmából tartott díszközgyűlés jegyzőkönyvét.¹ Tanulmányunk végén közöljük az erősen fakult, nehezen olvasható jegyzőkönyv és a többi dokumentum szövegét és leírását. Ezt akkor is fontosnak találjuk, ha tudjuk, hogy 1904-ben hírt adott az avatásról a két zalaegerszegi hetilap², részben közölve az ünnepi megemlékezés jegyzőkönyvének szövegét. Közülük a „Zalamegye” szellemiségében is közel állt az asszimilálódó zalai zsidósághoz, rendszeresen hozott híradásokat az izraelita hitközség közgyűléseiről, beszámolt rendezvényeiről, tudósított a zsinagóga építésének alakulásáról is, hiszen szerzője volt a hitközség több tagja is.

Száz év telt el azóta, hogy e dokumentumok a földre kerültek, s izraelita vallású polgártársaival együtt, örömmel ünnepelt a város. Örömmel, mert Zalaegerszeg ismét egy szép épülettel gazdagodott. Az izraelita hitközség jelentős irattára őrizte a zsidó közösség történetét, működését dokumentáló iratokat az építkezés során készült több száz levéllel, megállapodással és szerződéssel, melyek eltűntek, megsemmisültek azokkal az emberekkel együtt, akikről szóltak.³ Közülük csak a záróköben elhelyezett töredékek őrzik a nagy vállalkozás, a templomépítés emlékét.

A zsidóság szerepe a város történetében

Zalaegerszegre a 18. század első harmadában települtek be a zsidó lakosok,⁴ számukban a 70-es, 80-as években fellendülés következett be, majd rövid

stagnálás után a 19. század első felében ismét lendületet vett, s a század közepén felgyorsult. 1770-ben az adóösszeírás még csak kilenc családot vett számba 47 lélekkel, de ekkor már rendelkeztek sakterrel, kialakult szervezetük. A II. József féle népszámlálás szerint 52 férfi élt itt, 1793-ban 83, 1803-ban 88, 1828-ban 318 főt vettek számba.⁵

Az izraelita hitközség létrejöttének pontos ideje ismeretlen, a Magyar Zsidó Lexikon adatai szerint a Graner, Rosenthal, Boschan és Kaiser családok alapították⁶, kiknek emlékét a szépen gondozott zsidó temető sírkövei is őrzik. 1808-ban vásárolták a telket temetőjük számára.⁷ Az 1820-as években a hitközség elemi iskolát működtetett egy tanítóval, melyben 20 év múltán három tanerő oktatott. Iskolájukat 1869-ben egyesítették a katolikus iskolával, amikor a közös, „hitfelekezeti különbség nélküli” községi iskolát megszervezték, majd azt 1897-ben az állam vette át.⁸

Míg 1840-ben 449 izraelita vallású lakosa volt a városnak, az összlakosság 11,1 %-a, 1880-ban már 1005 fő élt itt, (14,9 %), 1910-ben pedig 1359 fő (12,1 %).⁹ 1900-ban, amikor az új zsinagóga építését végleg elhatározták, Zalaegerszegen 9782-en éltek, közülük 8114 római katolikus, 1333 izraelita, 191 evangélikus, 126 református, 18 fő egyéb más vallást gyakorolt.¹⁰

1868-ban a hitközség a kongresszusi párthoz csatlakozott, annak IX. községkerületéhez tartozott.¹¹ A hitközségnek 1870 óta magyar nyelvű ügykezelése volt.¹² Az idők folyamán több jótékony egyesületet hozott létre, melyek a közösség társadalmi csoportosulásaiaként a jótékonykodás mellett természetesen a vallási élet színterei is voltak. 1800-ban jött létre a „Chevra Kadisa”,¹³ 1836-ban „Bikur Cholim”,¹⁴ „Talmud-Tóra”,¹⁵ 1882-ben Nőegylet¹⁶ és „Chanukka Egylet”,¹⁷ 1885-ben a „Maskil el dal”,¹⁸ 1892-ben Kenyéregylet¹⁹ alakult.²⁰

A régi zsinagóga keletkezéséről írásbeli feljegyzés nem maradt fenn, a szájhagyomány szerint a 19. század negyvenes éveiben a szombathelyi püspökség által adományozott telken, a mai Arany Bányászi szálló helyén álló egykori fogadó szomszédságában épült fel, ahol első imaházuk is állt.²¹ Ezért a telekért 1848-ig jelképes összeget, évi egy aranyat fizettek bérletként. Később, István Vilmos püspök (1901 – 1910)²² idején a telket átírták a hitközség nevére.

A zsidó lakosok legtöbbször a kereskedelemben tevékenykedtek, többen gyorsan gyarapodó vagyonnal büszkélkedhettek, gyermekeiket taníttatták. Társadalmi megbecsültségüket növelte az 1848-as szabadságharc idején tanúsított lelkes hazafiasságuk.²³ Igaz ugyan, hogy a város vezetősége akkor a zsidókra vonatkozóan még nem vette figyelembe a forradalom egyik fontos követelését, miszerint: „Óhajtjuk minden vallási és polgári tekintet nélkül, minden honlakosra nézve a törvény előtti egyenlőséget”. A zalaegerszegi állandó nemzetőr elzárkózott az elől, hogy soraikba zsidók kerüljenek, de ugyanakkor a városban toborzott honvédek közé szép számmal jelentkeztek önkéntesek, s a hadsereg felszerelésében is nagy szerepe volt a zsidó vaskereskedőknek és szabóknak.

Fényes Elek geográfus 1851-ben szintén jelentős zsidó közösségről számolt be a megye székhelyének bemutatásakor: „...mostan ékességére szolgálnak a roppant vármegyeház, a kath. kéttornyú templom. Lakja 4000 lakos, kik 500 hébert kivéve r. katolikusok, s főleg gazdaságból, aztán mesterségekből táplálják magukat. ... Van itt synagóga, kórház, gyógyszerár, és 9 országos vásárt tart.”²⁴

Társadalmi elfogadottságukat, megbecsültségüket jelzi, hogy 1857-ben a 12 tagú községtanácsba beválasztottak két kereskedőt, Mayer Jakabot és Kaiser Zsigmondot, aki az izraelita hitközség elnöke volt.²⁵ A 19. század második felétől kedvezőbb, majd az emancipációs törvénynek (1867: XVII tc.) köszönhető szabadabb légkörben fiaik egyre jelentősebb szerepet tölthettek be Zalaegerszeg társadalmi életében, a város vezetésében.²⁶ A városi képviselőtestület legtöbb adót fizető és választott tagjai, az 1869-ben alapított első takarékpénztár fő részvényesei.²⁷

A 19-20. század fordulóján Zalaegerszegen is az építkezések, a város fejlesztésének időszaka. A község 1885-ben nyerte el a rendezett tanácsú város rangot, vezetői erejükön felüli, a költségvetés lehetőségeit meghaladó erőfeszítéseket tettek, hogy városukat küllemében, kulturáltságában is egy megyeszékhelyhez méltó szintre emeljék. Ebben segítettek őket izraelita vallású polgártársaik, akik részben magán-építkezéseik folytán járultak hozzá a településkép²⁸ urbanizáltabbá tételéhez, másrészt a századfordulón Boschán Gyula ügyvéd, Faragó Béla, a magpergető

gyár tulajdonosa, dr. Gráner Adolf községi orvos, Fischer Pál kereskedő, Österreicher Samu építész közreműködtek ebben a városi középítészeti bizottság tagjaiként is. A Várhidy Lajos polgármestersége alatt 1901-ben újjá alakuló Szépítő Egyesület alapító tagja Faragó Béla, dr. Gráner Adolf és Boschán Gyula.²⁹

A templom építésének tervezése

Az időközben megerősödött zalaegerszegi izraelita hitközségnek nagyobb templomra volt szüksége. Régi épületük bővítésére már 1872-ben gondoltak. A hitközség akkori választmányának elnöke, Boschán József felkérte a szombathelyi püspököt, hogy az imaházuk közvetlen szomszédságába tervezett, a templom méltóságát veszélyeztető építkezést ne engedélyezze, hanem a szomszédos telek egy részét engedje át a hitközségnek, hogy imaházukat megnagyobbíthassák. Erre azonban mégsem került sor, s 1883-ban már nagyon rossz állapotba került az épület, ezért elkészítették egy új templom tervét, melynek költségvetését is elfogadták. Az költségeket a helybeli takarékpénztártól és a segélyegylettől felvett kölcsönből, az imaülések értékesítéséből, valamint egy esetleges építési költség címén kirótt adóból szándékoztak fedezni. Télen azonban tovább romlott a régi épület állaga, sürgősen dúcoltatni kellett. E kiadás, valamint az iskolával és a fürdőházzal kapcsolatos építkezések kimerítették a hitközség anyagi erejét, egyelőre elnapolták az új templom építését.

1890 novemberében a hitközség elöljárósága ismét kifejezésre juttatta azt az óhaját, hogy „a hitközség létezése a mai kor ízlése szerint újból építendő, vagy a régiből átalakítandó templom által nyerjen méltó kifejezést.” A templomépítés első alaptökéjét az izraelita fiatalok által rendezett téli multság jövedelme képezte. Az építést azonban késleltette a hitközség tulajdonában lévő a Zöldfa szálló³⁰ felújítása és bővítése.

Miközben kisebb adományok érkeztek a templom-építési alap javára, jelentősebb segítséget jelentett a Chevra Kadisa által 1894-ben rendezett díszvacsonya hétezer forintos bevétele. Az ünnepi lakomát a Kaszaházi vendéglő emeleti helyiségében tartották.³¹ A beszámoló leírja, hogy régen háromévente tartottak ilyen, a jótékonykodásra is alkalmas adó ünnepélyt, de ekkor már 34. éve nem rendeztek hasonlót. Éppen ezért a különös ünnep napjára március 15-ét, a szabadság, testvériség, egyenlőség szent napját választották. A díszlakoma reggelén a zsinagógában hálaadó istentiszteletra került sor, majd a temetőbe vonultak, hogy – a rendező egyesület nevéhez méltóan – kegyelettel adózzanak a halottak emléke előtt. Délután négykor ismét összegyűltek a zsinagógában, ahol

Engelsmann Izrael főrabbi megható beszédben ismertette az ünnep jelentőségét és fontosságát, majd a vendéglőbe vonultak. A köszöntések sorát Rechnitzer Lipót, a temetkezési egylet elnöke nyitott meg. Fischer László hitközségi elnök és Fenyvesi Miksa, az ünnepség indítványozói felszólalásukban hangsúlyozták, hogy ily ünnepélyek alkalmával a hitközségi tagok vallási célra szoktak adakozni, s felkérték a jelenlévőket, hogy ez alkalommal adományaikkal a zsinagóga felépítési költségeihez járuljanak hozzá. Az újságban közölt adatok szerint ekkor a 84 családfő öt és ötszáz forint közötti összegeket ajánlott fel. Többen természetbeni felajánlást tettek: Fürst Benedek 10.000 téglát, Weisz Ede 10.000 cserépszindelyt, Singer Sándor és társa 50 métermázsas meszet, Ritscher Gyula 100 szekér homokot, Boschán Ödön 200 kilogramm vasat ígért. Március 17-én a „Chevra Khadisa egyesület hölgyrendező bizottsága” zártkörű táncos egybekötött családi estélyt rendezett, ahol Stern Farkas ismét 500 forintot ajánlott fel a zsinagóga építésére. Példáját követve Fischer Miksa és a zalabéri Mayer János 100–100 forintot adományoztak. A templom berendezéséhez „Rosenberger Zsigmondné és Ragendorfer Jakabné 1–1 thora köpenyt, Fenyvesi Miksáné 1 oltárterítőt, Ritscher Gyuláné oltár szőnyeget” ajánlottak fel. A nagylelkű adományok egy része valóban csak felajánlás volt, mert mint az 1904-es jegyzőkönyvből kiderül, a később aktuálissá vált gyűjtés során jóval kevesebben adakoztak.

A rendezvény után a képviselőtestület megbízta Rauscher Miksa³² neves szombathelyi építésszel a templom átalakítási terveinek elkészítésével. Az 1895. febr. 7-én tartott ülésükön elfogadták az elkészült tervet, s az építési alapból hatszáz koronával honorálták. A költségeket ekkor 46.800 koronában állapították meg, a hiányzó összeg előteremtése érdekében megbecsülték a templomüléseket, kölcsön felvételét tervezték, s a hitközségi adóra templomépítési pótdátó szándékoztak kivetni.

1898-ban már újabb, hatvanezer korona költségen történő átalakítás mellett döntöttek, s a költségek fedezésére a községi takarékpénztártól valóban felvettek negyvenezer korona kölcsönt.³³ A ügyek intézésére Gráner Géza, Büchler Jakab, Dr. Obersohn Mór és Schütz Sándor urakat, az építés főfelügyelőjéül Lányi Kálmán királyi mérnök urat kérték fel, aki régóta nagy figyelemmel kísérte a templomépítés körüli vitát.

Az átalakítás tervét hamarosan végleg elvetették, mert a régi templom házakkal körülvett telkét nem tartották alkalmasnak arra, hogy ott egy „díszes, monumentális templom kellőképpen érvényesülhessen.”³⁴ Sok fejtörést okozott, hevesen vitatkoztak arról, hol található meg megfelelő építési telket. Végül a városközponttól távolabb, a Temető, 1903-tól Wlassics

Gyula³⁵ (ma Ady Endre) utcában, a régi utca folytatásaként ekkor kiépülő területen néztek ki telket, melyet Grünbaum Ferenc és Miszori uraktól szándékoztak megvásárolni.

Ekkor a tervezett kivitelezési összegnek alig több mint fele állott rendelkezésükre. 1898 végén ezt gyarapította a Gráner család nagylelkű adománya, kiknek tagjai Gráner Jakab és Gráner Teréz emlékére a templom építéséhez 2000 koronát ajánlottak fel.

A hitközség újjászervezése, a templom építése

1899-ben új fejezet kezdődött a hitközség életében. Megújult vezetősége, az elnök Boschán Gyula³⁶ és az alelnök Büchler Jakab elhatározta, hogy a hitközség intézményeit és ügykezelését modernebbé teszik, valamint felépítik a templomot.

Ismét kerestek egy építkezésre alkalmasabb, nagyobb telket, de ez most sem sikerült. Az 1900. évi rendes közgyűlés megbízta az építési bizottságot, hogy elkészítse, felülvizsgálta a terveket és a költségvetést, valamint intézkedjék a legjobb belátása szerint. A bizottság 1901. januárjában tette közzé pályázati hirdetményét az immár 80.000 korona költséggel építendő templom tervrajzának és költségvetésének elkészítésére a következő feltételekkel: a pályaműveket 1901. március 1-ig az építőbizottság elnökéhez kell eljuttatni jelíggel, zárt borítékban; a legjobb pályaművet 1000 korona pályadíjjal jutalmazták; a pályázaton csak magyar honpolgár vehet részt.³⁷

Még ez évben a hitközség az 1868. évi kongresszusi statutum³⁸ szellemében átalakította alapszabályait³⁹. Így a „status quo ante”⁴⁰ állapotból kilépett és a „haladó hazai zsidóság sorába állott”, írta a helyi Zalamegye hetilap újságírója. Közgyűlését már e szellemben tartotta 1901. március 3-án. Ekkor választották meg a hitközség elnökéül Boschán Gyula ügyvédet, aki a régi alapszabályok szerint működő hitközségnek egy évig már elnöke volt, s „ez idő alatt oly osztatlan elismerésre talált hitfelei részéről, hogy még jelölni sem akartak mást mellette.” Boschán Gyula megválasztása alkalmával kifejtette, hogy mindent el fog követni, hogy a hitközség ügyeit felvirágoztassa, mert kortársai megbecsülését hű sáfárkodással, céltudatos vezetéssel és áldozatkész szolgálattal szeretné kivívni. Mivel tudta, hogy a hitközség nagy feladatok megoldása előtt áll, ezért a hitközség tagjaitól nemcsak szellemi, hanem anyagi segítséget is kért. Megválasztották a hitközség adókövető bizottságát Weisz Ármin, Fürst Salamon, Fischer Pál, Ragendorfer Samu, Mondschein Samu, Heinrich Pál, Garai Lipót, Faragó Béla, Rechnitzer

Miksa személyében. A hitközségi képviselő részéről a következőket: Schütz Sándor, dr. Grünwald Samu, dr. Fürst Béla, Pfeifer Henrik, dr. Rosenthal Jenő, Fuchs Samu, Kohn Jakab, Heinrich Vilmos, Schwarcz Mór, Breisach Samu, Rosenberger Zsigmond, Grünbaum Ferenc. A számvizsgáló bizottság tagjai: Mondschein Samu, Weisz Ármin, Rosenthal Gyula, Balassa Benő és Pataki Gusztáv. Egyházkerületi képviselő Boschán Gyula és dr. Obersohn Mór lettek.

Ekkor látta el záradékkal a Chanuka Egylet módosított alapszabályát a belügyminiszter bemutatási záradékkal,⁴¹ s újult meg a Nőegylet alapszabálya is 1902-ben.⁴²

Az izraelita hitközség előjárósága a megújulás szellemében kérte fel Sebők Samut, a zalaegerszegi állami főgimnázium tanárát, hogy a hitközség irattárát rendezze, szerkessze meg a megőrzendő okmányok és iratok kezelési rendszerét. E feladatot az új templom építése előtt különösen fontosnak találták. A rendezésről készült jelentés nyomtatásban is megjelent.⁴³

Az irattár rendezése azért is szükséges volt, mert már 1870-ben panasztartották, hogy az irattár „rendezetlenségénél fogva” a szükséges iratokat nem lelték, s attól féltek, hogy az oda elhelyezett értékes tárgyak is eltűnhetnek. Az akkor megbízott háromtagú bizottság munkájáról feljegyzés nem maradt, az irattár sem lett használhatóbb. Az 1901-es rendezésről készült ismertetés címszavai jól bemutatják a hitélet sokszínűségét, a hitközség közigazgatásának szerteágazó feladatait, bevételi forrásait is.⁴⁴ Sebők Samu tanár úr alapos munkát végzett. „Ha netalán a jövőben valaki a magyar zsidóság kimerítő történetét megírja, ez iratok számára nagy értékűek lesznek.” – írta, s nem tudhatta, hogy munkája hiábavaló, s a jövőbe vetett reményei szertefoszlanak.

A templomépítés mindinkább közüggé vált. 1901-ben a 150 tagú Chanuka Egylet nemcsak a szegény gyerekek téli ruházatára, hanem a templom építésére is gyűjtött a Kummer kávéház két kedélyes termében tartott jótékony célra rendezett „ozsonnáján.”⁴⁵ A kereskedő ifjak egyesülete az építendő templom orgonája javára rendezte újabb téli multságát, mely 1000 forint bevételt hozott.⁴⁶

1901. március 2-án a zsidó ifjúság az Arany Bárány szálló emeleti nagytermében felolvasással egybekötött táncestélyt rendezett azzal a szándékkal, hogy bevételét az épülő új templom berendezésére fordítsa. A belépőjegy ára két korona, a családi jegyét öt korona volt. A multság 2087 korona 86 fillért jövedelmezett. A műsor Sebők Samu tudományos felolvasása nyitotta meg „Jesurun”⁴⁷ címmel, a „Váratlan fordulat” című jelenetet Fürst Hermína és Eisner József adták elő. Berger József humoros és sok derűsége okozó

felolvasását Weisz Ilonka „Bál után” című magánjelenete követte. Kiss József: Tüzek című költeményét Lachenbach Pál szavalta, zárszót Balassa Benő rendezőbizottsági tag tartott.⁴⁸

Az építési pályázatra, bár többen is érdeklődtek, mindössze öt pályamű érkezett. Közülük Stern József⁴⁹ budapesti műépítész tervét találták a legalkalmasabbnak. Az építész két elképzelésének tervrajzait is elküldte. A hitközség kényszerűségből, bár először ragaszkodtak a nagyobbhoz, a kisebb költségvetésű építési tervet választotta, apróbb javításokat is kérve a tervezőtől. A Magyar Mérnök és Építész Egylet középítészeti szakosztálya 1901. november 4-i ülésén a „zalaegerszegi imaházra „Jehova” jelige alatt beérkezett pályaművet Komor Marcell, Kőrösi Albert és Jablonszky Ferenc építészekből álló bíráló bizottság bírálta meg.”⁵⁰ A bírálók építészek egyike, Komor Marcell Jakab Dezsővel tervezte az 1900-1902-ben épült szabadkai zsinagógát.

A bírálót követően a hitközség a pályatervet végleg elfogadta, ám még mindig voltak ellenzői az építkezésnek, akik úgy gondolták, a régi épület⁵¹ renoválása is elegendő. Az új vezetőség azonban ragaszkodott elképzeléséhez, meggyőzően érveltek: a hitközségnek fel kell építenie új, szép, monumentális, a mai kor követelményeinek megfelelő templomát, ahol a belépő hívőt áhítat szállja meg, mely elég tágas a hívek befogadására, ne legyenek kénytelenek a nagy ünnepeken bérházban tartani az istentiszteletet. Egy hitközség soha nem lehet annyira szegény, hogy a vallásosság terjesztésére ne áldozhatna, hangsúlyozták.⁵²

A hiányzó költségek előteremtéséhez nagy segítséget kaptak a város választókerületének országgyűlési képviselőjétől, Farkas Józseftől, akinek közbejárására a kormány lehetővé tette számukra, hogy az országos tanítói nyugdíjintézet és gyámalapból egy hosszulejártatú, 120000 koronás kölcsönt vegyenek fel a község tulajdonát képező ingatlanok és a „Gabella” jövedelem lekötése mellett. Kérésüket támogatta a zalaegerszegi születésű Wlassics Gyula kultuszminiszter is. 1902-ben a nyugdíjalaptól kapott kölcsönből a takarékpénztártól felvett kölcsönt azonnal visszafizették, s így lekötött ingatlanaik tehermentessé váltak.

A templom építésére négy vállalkozó jelentkezett. Közülük Morandini Tamás⁵³ zalaegerszegi vállalkozót bízták meg, aki a belső berendezéssel együtt 100000 koronáért elvállalta a munkálatokat. Morandini építész nemcsak a legkedvezőbb ajánlatot tette, hanem a hitközség bizalmát is bírta, mert már a korábbiakban többször ingyenes tanácsal látta el az építési bizottságot. Oszlopos tagja volt a Zalaegerszegi Kereskedelmi Körnek is, ahol 1902-ben megválasztották a számvizsgáló bizottság tagjának.⁵⁴

Azért, hogy a templom tágasabb téren állhasson, megvásárolták a már tulajdonukban lévő két telek mellett fekvő területet Dr. Czinder István ügyvédől. Így az építkezést a három részből kialakult 104.244 négyszögöles telken kezdhették meg 1903. március 19-én. A munkálatokat folyamatosan ellenőrizték a 12 tagú építési bizottság mérnök tagjai, Frank Márkus vasúti mérnök, Wimmer Lipót királyi főmérnök, Weisz Ignác királyi mérnök, valamint Gráner Géza, a hitközség megbízottja. A hitközség irattárába, mint már említettük, 30 jegyzőkönyv és több száz, az építkezéssel kapcsolatos levél került, melyek a megrendelő, valamint a tervező és a vállalkozó közötti, a templom berendezését és díszítését meghatározó elvi és gyakorlati megállapodásokat is rögzítették.

A templom avatását 1904 májusára tervezték, de a munkálatokat az időjárás, valamint az építőipari munkások február végén és áprilisban zajló bérharca és sztrájkja miatt kénytelenek voltak többször megszakítani. E sztrájk emlékét nemcsak az újságok beszámolóí, hanem egy érdekes fotográfia is megőrizte. 75 építőmunkás állt lencse elé a Grünwald vendéglő udvarán, amit a szervezkedő munkások sztrájkanyagjuknak neveztek ki. Morandini Tamás tekintélyének köszönhetően a munkások és a vállalkozók hamar megegyeztek, feltehetően ennek öröme miatt készült a vidám hangulatú felvétel a csapra ütött söröshordókkal.⁵⁵

Közben a hitközség tavaszi közgyűlésén arról határozott, hogy a templom mellé egy mellékhelyiséget is építtet, melynek költsége 3500 koronára rúgott.⁵⁶

1904 májusában a sajtó tudósított Rosenberg Zsigmond nagylelkű ajánlatáról, aki boldogult szülői emlékére a Chevra Kadisában tett már egy-egy ezer koronás alapítványt, most ismét 2500 koronás alapítványt hozott létre, mellyel szabadon rendelkezhetett a hitközség, s a templom építése körül felmerült, előre nem látható kiadásokra fordíthatta. Az újságíró költői túlzással megjegyezte: ha többen lettek volna ilyen nagylelkűek, akkor nem kellett volna az építésre akkora kölcsönt felvenni, hogy azt az unokák unokái is törleszteni fogják.⁵⁷

1904. júniusában befejezéséhez közeledett az építkezés. Kívülről már teljesen befejezték a munkálatokat, csak a kerítésen dolgoztak még. Bent serényen folyt a munka. „A festés, amely olasz művészek tervei után készül, remek munka s Mauthner és Léránt zalaegerszegi festők szakértelmét dicséri. Az épület külső nézete, eltekintve egyes kisebb építészeti hibától, impozáns.” A hatást csak a szerencsétlenül elhelyezett szolgálati lakás rontotta. Kár, írta a tudósító, hogy a „homlokzat szépségei az utca szűk volta

miatt nem emelkednek ki. Egyébként teljes egészében ízlésesen épült gyönyörű épület, amely bármely nagy városnak díszére válnék.”⁵⁸

A megnyitóra elkészült téglalábazaton álló, téglapillérek közé foglalt kovácsoltvas kerítés is, mely az utcafronton szépen határolta az impozáns épület előtti teret. Augusztus végére a templom teljesen elkészült. Az utolsó héten szerelték fel a „díszes, remek orgonát”, melyet a pécsi Angster⁵⁹ gyárból hozattak.

A templom felavatása és fogadtatása

Az izraelita hitközség azzal a kérelemmel fordult a kereskedőkhöz, hogy az ünnepi alkalomra tekintettel üzleteiket szeptember 1-én fél háromtól a felavatási szertartás befejezéséig tartsák zárva.

Az ünnepség délelőtt kezdődött a városháza tanács-termében tartott díszközgyűléssel. Boschán Gyula elnök megnyitója után a templomépítkezés történetét olvasta fel Schlesinger Ármin, a hitközség titkára. „Az új templom többféle motívumokból összeállított stílus szerint készült, de az uralkodó és fő motívumok a tiszta román és gót stílus szerint vannak kiképezve” – értékelték. „Az épület túlnyomó részben zalaegerszegi munkások dicsősége, ...kizárólag magyar munka.” Kiemelték az arannyal ékes, színes falfestések készítőit, valamint Pfeiffer Henrik⁶⁰ műbádogos nevét, aki a toronykupolák „választékos ízlésű, finom technikával” készített burkolatát és az összes bádogos munkát készítette.

A templom berendezéséhez Weisz Ármin segítségével gyűlt össze 1624 korona hatvan hazai és külföldi – holland, angol, amerikai adományozóktól, akiket a hitközséghez csupán baráti vagy rokon szálak kapcsolnak. Többen templomi felszerelési tárgyakat ajándékoztak: Epinger Lázár díszes tóraszékét,⁶¹ Fischer Pál és neje⁶² szentélyfüggőnyt, Freisager Gizella saját kezűleg hímzett tóraasztal terítőt, dr. Rosenthal Jenő és neje két kötet remek kötésű imakönyvet, Weinberger Hermin díszes tóraköpenyt, Lengyel Irénke kisasszony és a Grünwald nővérek egy-egy csinos „micevánkost”⁶³

A zsinagóga zárókövében elhelyezett jegyzőkönyv az ünnep pillanatában készült. Ezt tükrözi Boschán Gyula beszédének lejegyzett részlete: „Új templomunk felépült, annak megünneplése miatt gyűltünk ma egybe, ormai fennen hirdetik, hogy e szent föld, melyben elődeink csontjai porladoznak, immár nekünk is szerető édes anyánk. A vallásszabadság, az isteni szeretetnek egy része, hazánk alaptörvényei közé lett iktatva, meg lettek testesítve azon nagy eszmék, melyek az embert az Istenséghez közelebb

hozzák. A magyar törvényhozás megvalósítani igyekezett a földön az Isten utolérhetetlen és tökéletes lényéből származó ezen két elvet a szeretetet és igazságot.

A sorompók, melyek a hazában élő vallásfelekezetek közt léteztek, lehullottak, és ha már harcolnak, versengésnek lennie kell, legyen az az eszmék harca, és küzdjük azt végig az erkölcs fegyverével. Ne ismerjünk ezentúl más végcél, más pályabért, mint a haza boldogságát.”

A jegyzőkönyvben megörökítették „a város közéletének egyik büszkesége”, Boschán Gyula érdemeit. „A hitközség hálájának jeléül a templom előcsarnokának falába illesztett emléktáblára örök időkre márványba vésette nevét az utókor számára. Az ő elnöki működését hálásan fogják mindenkor utódaink említeni. Áldani fogják őt, a miért méltó hajlékot emeltetett Isten dicsőségére, mely a mai naptól kezdve a hazaszeretet iskolája, a szenvedők vigasztalója, az engesztelődés imaháza, a felebaráti szeretet melegágya lesz hitközségünk számára.”

Délután háromkor zárókönnepélyt tartottak az új templomban. Ennek programját a Zalamegye is közölte⁶⁴ a zárókönnepben is elhelyezett meghívó alapján, melyet itt is közreadunk: „1. Héber ének. Énekli a főkantor és az énekkar. 2. Hitszónoklat a zárókönnep tartás jelentőségéről. Szerartási ima. Tartja: Engelsmann Izrael zalaegerszegi főrabbi. 3. Héber ének. Énekli a főkantor és az énekkar. 4. Építész jelenti a hitközség elnökének, hogy az építést befejezte és kéri az elnököt, hogy a zárókönnepet helyezze el. Elnök röviden válaszol és felkéri a hitközség titkárát, hogy a zárókönnepbe helyezendő okmányt olvassa fel. A titkár felolvassa, egy tokba helyezi. 5. (Héber ének) Énekli a főkantor és a kar. Ezen ének kísérete mellett a főrabbi, a hitközségi elnök, díszelnök, alelnök, jegyző, a szerartást végző másik főrabbi, a vidéki izr. hitközségek vezetői, a jelenlevő összes rabbi a templom előcsarnokában vonulnak, ahol az elnök elhelyezi a zárókönnepet, amelyre az elősoroltak kalapács ütést tesznek. Ennek megtörténével bevonulnak a templomba, elfoglalják helyeiket. 6. Körmény a thorákkal. A főkantor és a kar ezalatt a héber éneket énekli. A szentély ajtaja nyitva áll, előtte a szerartást végző papok átveszik a thorákat és elhelyezik a szentélyben. 7. A zalaegerszegi főrabbi meggyújtja az örök-mécset. 8. Mincha (héber) ima. 9. Felavató beszéd. Ima a királyért. Tartja dr. Büchler Sándor⁶⁵ keszthelyi főrabbi. 10. Hymnus. Énekli a főkantor és az énekkar. Az énekszámokat Guttman Béla⁶⁶ bécsi és Lechner Herman zalaegerszegi főkantorek látják el.”

Mint már utaltunk rá, az avató ünnepegről részletes beszámolót közölt a két Zalaegerszegen megjelenő hetilap. A Zalamegye⁶⁷ újságírója az épület

hiányosságait sem hallgatta el. „A monumentális épület kívülről és belülről is impozáns benyomást gyakorol a nézőre. Külső pompája és szép vonalai, izléses tagozatai jól érvényesülnek a fallal és vasráccsal körülvett téren.” Sajnálja, hogy az épület költségkímélésből nem az első, hanem a második terv alapján épült fel. A templom karaktere ugyan megfelel az eredeti tervnek s a részletek nagyobb része szintén érintetlenül maradt, de a második terv szerint néhány méterrel rövidebb lett, s ez a külső oldalnézet harmóniáját kissé zavarja, s a szentélyt nyomottá teszi. (A korabeli képeslapok azt mutatják, hogy a templom méreteihez képest mégis kis telekre épült, ezt szűkítette délről a téglából épült bástyakerítés, majd az 1920-as években mellé épült lakóház megakadályozta a rálátást, s valójában a homlokzat tömege nem érvényesülhetett.)

„A tervező azonban olyan szépen alkotta meg a belső tagozatokat, hogy a külsőleg észrevehető hiba nem esik a belső harmónia rovására...A templom nemcsak zsidó polgártársaink gyönyörűsége, hanem Zalaegerszeg város legszebb épülete. A hitközség nagy áldozattal építette fel [...], de ez gyümölcsöző lesz a városra nézve is. Mert bizonyos, hogy az új templom a Wlassics utca teljes kiépítését, egy szép városrész keletkezését vonja maga után.”⁶⁸ Valóban, 1907-re a zsinagógával szemben felépült a Stotka Péter városi építész tervezte polgári leányiskola téglasávokkal, stukkódíszekkel ékesített emeletes épülete.

Az avató ünnepen részt vett a város „mindenik osztálya valláskülönbőség nélkül.”⁶⁹ Farkas József országgyűlési képviselő, Csértán Károly alispán, Árvay Lajos főjegyző, Thassy Kristóf vármegyei főügyész, Várhidy Lajos polgármester, Németh Elek főjegyző, Szaniszlóvszky Adolf törvényszéki elnök, Schneider Gábor ügyész, dr. Fritz József, Rohonczy István törvényszéki bírák, Tresztyánszky Ödön árvaszéki elnök, dr. Zarka Zsigmond árvaszéki helyettes elnök, Medgyesi Lajos főgimnáziumi, Udvardy Ignác felsőkeredelmi iskolai, Kászonyi Mihály polgári iskolai, Paukovich György elemi iskolai igazgatók, Hajik István, Szigethy Elemér, dr. Kele Antal ügyvédek, Szupits Antal járásbíró, Ódor Géza pénzügy igazgató, Porkoláb Gyula ág.ev. lelkész, Kováts László ipartestületi elnök stb. A honvédséget Boer Sándor őrnagy képviselte. Legáth Kálmán helyi apátplébános levélben mentette ki távolmaradását.

A szerartáson részt vett dr. Bernstein Béla szombathelyi, dr. Neumann Ede nagykanizsai, Schwarz Jakab csáktornyai, dr. Büchler Sándor keszthelyi, dr. Winkler Sándor csabrendeki és dr. Radolfer Antal alsólendvai főrabbi. Borbély György gimnáziumi tanár Látó néven írt cikkében⁷⁰ kiemeli az ifjú keszthelyi

főrabbi nagyszabású, nagy tudással és gonddal készített, költői szárnyalású felszentelő beszédét, Gutmann Béla bécsi főkantor hangját, kinek éneke nagymértékben emelte az ünnepet.

Este nyolc órakor ünnepi lakomát tartottak az Arany Bárány vendéglőben. Boschán elnök elsőként felköszöntötte a királyt, majd köszöntések hosszú sora következett. „Kiemelkedő volt Porkoláb Gyula ág. ev. lelkész beszéde, ki a zsidók magyarságát üdvözölte, és kérte. Guttmann Béla bécsi főkantor az őt ért felköszöntőre nem beszéddel, hanem három magyar népdallal felelt. A Zalamegye újságírója erre úgy emlékezett, hogy Kauffmann Mátyás megyei aljegyző (később Czobor Mátyás néven a város közkedvelt polgármestere) tósztjára válaszolt. „Guttmann szerény ember, s azt állítja magáról, hogy nem szónok. De azért válaszolt úgy, hogy mindenki feszült figyelemmel hallgatta. Magyar nótákat énekelt, s bebizonyította, hogy bár apáinak nyelvén, héberül dicséri az Istent, bár németek közt él, de szíve magyar maradt s azokhoz az emlékekhez, amelyek a magyar hazához, Zalavármegyéhez, annak egy kis falujához köti.”

Felolvasták az ünnepi alaklomra érkezett táviratokat és üdvözlő leveleket. Makfalvy Géza államtitkár levélben küldött üdvözetet; Koller István, a Zalamegyei Gazdasági Egyesület alelnöke családi ügyei miatt nem tudott megjelenni. Ekkor olvasták fel Legáth Kálmán apátplébános levelét is. Berzeviczy Albert vallás- és közoktatási miniszter, zalai Fenyvesy Adolf, dr. Herzog Manó kaposvári főrabbi, Dr. Szüllő Géza és Dr. Darányi Ferenc országgyűlési képviselők, Dr. Ruzsicska Kálmán kir. tanácsos, Kunffy Adolf nagybirtokos, gelsei Guttmann Vilmos, mint a IX. községkerület elnöke, a tapolcai, zalaszentgróti, körmendi, kaposvári, veszprémi és keszthelyi hitközségek üdvözlő táviratot küldtek.

Adja Isten – sóhajtotta végül a beszámoló írója –, hogy mindig úgy megértsük egymást, mint szeptember elsején.

A nagykanizsai újság tudósítója rendkívül díszesnek és modernnek értékelte az izraelita templomot.⁷¹

Az első pénteki istentiszteletet⁷² szeptember 2-án tartották. „A felavatás ünnepének kellemes hatása alatt” zsúfolásig megtöltötték a látogatók az új templomot, hogy az istentiszteletnek tanúi lehessenek. „Részt vett azon a város intelligenciájának – vallási és társadalmi állásra tekintet nélkül – jó része s örömmel gyönyörködtek Leichner Herman főkantor vonzóan szép énekében, valamint Mátrai Ferenc székesfehérvári tanárnak elragadó orgonajátékában.” – olvashatjuk az újságban. Fájalták, hogy a templom nem volt kellőképpen megvilágítva, s ez sokat levont az istentisztelet szépségéből.⁷³

A hitközség tagjai az ünnepet követően ezüst serleget ajándékoztak az agg főrabbinak a következő felirattal: „Az új imaház felavatási ünnepének emlékére, Engelsmann Izrael főrabbi úrnak, a zalaegerszegi zsidó hitközség, 1904. szeptember 1-én 5664. elul hó 21-én.”⁷⁴

A zsinagóga

Az elkészült épület az eklektikus zsinagóga-építészet szép példája. Az 1870-es években épült zsidó templomok jellegzetes stílusjegyei később a historizmus és századelő épületein is megjelentek. A nyílásaik többnyire félkörívesek, e tekintetben előképüknek a romantika „Rundbogenstil” irányzatával álltak rokonságban, a vakolt falsíkokat téglából készült felületek, mintázat élénkítette. „A lakó- és üzletházak mellett a zsidó közösség legfőbb épületei, a zsinagógák építészeti megoldásában megtalálható a zsidóság emancipációs törekvéseinek hatása. Ebből következik, hogy a fokozódó magyarságtudat és a kortársi szellem hatására ezek az épületek nemcsak a zsidó művelődéstörténet integráns részei, hanem egyben meghatározó elemei lettek városaink központjának, s habár építészeti funkciójuk a második világháború során a zsidóságra mért megsemmisítő csapás folytán mára a legtöbb még megmarad épület esetében is megváltozott, városképi szempontból még ma is érvényesül környezetformáló szerepük.”⁷⁵

A szabadon álló épület hossz tengelyével az utca tengelyére K-Ny-i irányban merőlegesen helyezkedik el. Négy, pillérekkel tagolt homlokzata közül a keleti oldal kevésbé hangsúlyos. Nyugati oldalának oromzatcsúcsa a két torony párkányainak magasságáig nyúlik. Kétoldalt felettük csegeyes kiképzésű alapra nyolcszögformájú, félköríves ablakokkal áttört, csúcsdíszes gömbsisakkal koronázott tornyok kerültek, alul-felül körbefutó, Dávid-csillagot mintázó, négyzetes téglasorral. A torony⁷⁶ alatti félköríves homlokzati orommezőben kört körülölelő indás vakolatdíszek voltak. Mellettük négy oldalt posztamensen ülő fiatornyok.

A homlokzati síkokat tagoló falpillérek közötti mezőket sárga klinkertégla borítja, a pillérek és falkeretek vakoltak. A három főoromzatot a mózesi kőtáblák koronázták. A főhomlokzatot két támfal osztja három részre, díszítő eleme két szélén architektónikus ívelt téglakeretbe foglalt körablak, alatta hármas, középütt ötös ikerablakkal. A középtengely Dávid-csillag osztatással hangsúlyozott ablaka alatt ötös ikerablak jelenik meg. Az orommező élét a gótikából vett köcsipke, szélét vakolt geometrikus ornamentika, közepét háromkaréjos ablak díszíti.

A kevésbé hangsúlyos keleti oldal záródása az oldalhajók szélességében szabályos nyolcszögű, egy-

egy csúcsos tetővel záródik. A homlokzati ablakok szerkezete, a rózsablakok osztásai, az oszlop-pillérek lábatai és fejezetei, a ferde ablakkönyöklők valamint az oromfalak, fedése, a lábamat szürke műkö. Az egyrétegű ablakok profil- acél szerkezetűek. Tetejét hornyolt cseréppel, a gömbsisakjának fedése és a rajta ülő gombbal remekműű bádogos munka volt, két csúcsos tetejét palával fedték.

A főhomlokzat főbejáratának oszlopokkal tagolt hármast kapuzata fölött csúcsos orommezők közepén félkörívben elhelyezett bibliai idézet állt: „...mert az én házam az imádság házána neveztetik minden nép számára.”⁷⁷ Az avatásról készült fotón jól látható, hogy főbejárata mellett két kovácsolt karos lámpa, valamint a bejáratok szélein egy-egy álló kandélaber is volt.⁷⁸

Földszintjét a három ajtón keresztül megközelíthető előtér, az abból nyíló templomtér, a mögötte lévő előtér és két csatlakozó helyiség, valamint az épület négy sarkában elhelyezkedő karzat-feljáró lépcsők foglalták el. A zsinagógai tér háromhajós, oldalhajói kétszintesek, nagysága 15,34×30,01 méter. E teret és a frigyszekrény előtti emelvényt a keleti hátsó homlokzaton lévő ajtón is meg lehetett közelíteni. Az épület határoló falai mentén körbefutó karzatot, valamint a földet az akkor korszerűnek számító acél szerkezetek és karcsú öntöttvas oszlopok tartják, a földszinten három-három, a karzaton 2-2 oszlop áll. Az emeleti karzat körbefutó korlátja fából készült, elegáns, háromkaréjos faragott díszítéssel. Megközelítését a főhomlokzaton lévő két oldalbejáraton kívül az északi és déli oldalhomlokzatok hátsó részében elhelyezkedő két bejárat tette lehetővé. A földszinti helyiségeket domború ornamentikával ellátott klinker lappal burkolták. A karzaton hajópadló volt.⁷⁹

A boltozatok hevederíveit, az emeleti áthidalókat gazdag gipszornamentika, a teret konzolok, bordák, fejezetek díszítették. A belső falsíkokon vakolatra felvitt enyves festés volt kváderes mintázattal, a falsíkokon és a boltozatokon lévő ornamentális díszek, a hozzájuk kapcsolódó növényi-és indamotívumok festése szintén e technikával készült.

A zsinagógai teret lezáró szentély rész kétszintes, osztott tér volt. A keleti fal hármast nyílását hangsúlyos, architektonikus keretbe foglalt gazdag festett stukkódíszítés, indák, körbe foglalt Dávidcsillagok övezték. A közepén nyílás mögött rejtőzött a tórákat őrző frigyszekrény, melyet szokás szerint a jeruzsálemi szentélyt idéző két oszlop keretezett, s hímzett, súlyos, bársony vagy selyemdrapéria függönyözte. Felette a korlátot két festett oszlop tagolta három részre. Ezek fejezetük keleties formájával szintén a szentélyre emlékeztetnek.⁸⁰ A korlát közepén részét ívelten alakították ki, így messziről hagyta

érvényesülni a keleti homlokzat rózsablakát. A teret jobbról és balról az orgona szekrénye és sípjai töltötték be. Itt volt hely a neológ templomokban közreműködő kórus számára is. A korlát közepén részén a háromkaréjos faragásokat, a két oszlop előlapját, a korlát alatti keskeny sávot festett virágmotívumok díszítették. A frigyszekrény fölötti sávban az e helyütt szokásosan megjelenő héber felirat állott, esetünkben: „Az Örökkévalót mindig magam előtt tartottam” (Zsoltárok 16, 8).⁸¹ A frigyszekrény mellett jobbról és balról egy-egy pad állt, balról a rabbi, jobbról a kántor számára.

A szentély alacsony dobogóval emelkedett ki a templom teréből, ennek közepén állott a díszes takaróval borított tóraállvány. Ide helyezték szertartások idején a tórákat. A szentély rész emelvényt mives kovácsoltvas korlát választotta el a padsoroktól, közvetlen mögötte ferde lapú olvasóállvány állott.⁸²

A zsinagógában 226 férfi és 152 nő számára volt ülőhely. A padokat lábtartó tette kényelmessé, felső részükben zárható tároló részek voltak.

A templom átalakítása

1944-ben a történelem kereke száz esztendő fordult vissza.⁸³ Sorstársaikkal együtt elhurcolták, haláltáborokba vitték a zalaegerszegi zsidókat is. Kevesen tértek vissza, nem volt, aki fenntartsa, gondolzza a magára maradt épületet.

1960-ban a Magyar Izraeliták Országos Szövetsége úgy döntött, hogy eladja a Magyar Államnak 400000 forintos vételárért. Az ingatlan kezelője a Zalaegerszegi Városi Tanács VB lett. Megállapodtak abban, hogy a templomon lévő vallásos tartalmú feliratokat eltávolítják, az ablakokban lévő csillagokat átalakítják. Az előcsarnokban elhelyezett emléktáblát teljesen épségben leszerelik és felhelyezik a zalaegerszegi izraelita temetőben lévő emlékműre. A szerződést az Állami Egyháziügyi Hivatal ellenjegyezte.⁸⁴

Az épület berendezésének felszámolását az eladónak kellett lebonyolítani, ebbe beleértették a szerződés szerint „súlyosan megrongálódott”, használhatatlanná vált orgonát, amely végül is a Mária Magdolna plébániatemplomba került, ahol karbantartás mellett még hosszú ideig működött.

Az épületet raktárnak használták, főként belső állapota egyre romlott. 1973-ban gondozója a zalaegerszegi Ingatlankezelő és Közvetítő Vállalat lett.

A zalaegerszegi Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága 1975-ben döntötte el, hogy „az izraelita templom zenei célra való felhasználásához” az épületet felújítja, átalakítja.⁸⁵ 1976. augusztus 18-án rendelte meg felhasználói programjavaslatát. Lombár Pál építész két változatot is tervezett, 1977-ben és

1979-ben.⁸⁶ 1977-ben készültek azok a fekete-fehér fotográfiák a zsinagóga belsejéről, melyek szörnyű állapota ellenére is megmutatják a belső tér egykori szépségét.⁸⁷

A megvalósított átalakítás terveit végül Pelényi Gyula zalaegerszegi építészmérnök készítette, aki törekedett arra, hogy a régi formákat, anyagokat lehetőség szerint az új rendeltetésének – hangversenyterem és több funkciójú rendezvényter – megfelelően megőrizze. A keleti oldal mögé került a bővítmény, szabályos nyolcszög alaprajzra szerkesztett, „kápólnakoszorút” jelző megoldással.⁸⁸ A szentélyrész kétszintes, osztott terét teljes egészében lebontották, helyére került a színpad, alatta tárolóterekkel. A bővített részben helyezték el az intézmény kiszolgáló helyiségeit. Lebontották a tornyok alatti lépcsőteret, ahová a ruhatárak kerültek, valamint átépítették a nyugati főbejárat előtti lépcsőt is. A kegyelet folyamatosságát biztosítandó az előtérben lévő márványtáblát az emeleti foyer falfülkéjében helyezték el. Ez a nagyméretű, öntött műkö keretbe foglalt szép márványtábla az első világháború izraelita áldozatainak emlékére készült 1923-ban, Wapper Ignác kőfaragó munkája.⁸⁹

Bár az átépítés során a belső tér megőrizte eredeti elrendezést, ám a keleti fal architektúrája és a belső festés többé már nem rekonstruálható, fogalmazta meg lemondóan Gazda Anikó.⁹⁰ A díszes falfestések helyreállítása rossz állapotuk miatt nem volt lehetséges – ezt akkor nem is tartották szükségesnek –, ezért a belső falfelületeket fehér, a tagozatok barna színezést kaptak. Az előcsarnokot, az emeleti társalgót, a belső lépcsőt fehér rózsaszínű erezetű kubai márványlappal burkolták.

A világítótesteket – hatalmas, ívelt, aranyszínű fémkarok végén ülő fehér üveggömbökből álló mennyezeti lámpákat és az egyszerűbb falikarokat – Bokor József iparművész tervezte.

A zenei és képzőművészeti élet új reprezentatív otthonát 1983-ban adták át. Avató ünnepségére 23-án került sor Kocsis Zoltán zongoraművész hangversenyével, s megnyitották a Zalaegerszegen született Vajda Lajos életművét bemutató kiállítást. Az épület mértéktartó, míves átalakításáért a tervező és kivitelező megkapta az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium Nívó-díját.

Később az emeleti fehér üveglakokat színesre cserélték. Többen vitatták ennek szükségességét, mondván, a színes üveglakokon átszűrődő napfény a kiállítóteremben előnytelenül befolyásolja a műalkotások színét. Mégis megtörtént a csere; a Blaski János festőművész által tervezett színes üveglakok varázslatos hangulatot kölcsönöznek a belső térnek.

1987. november 29-ére elkészült hangversenyorgonája, melynek diszpozícióit és menzúráit a tér adottságainak figyelembevételével Tajtler Gábor orgonaművész tervezte: 3 manuállal, 28 regiszterrel, mechanikus traktúrával. Az orgonába 2107 sípot építettek be, melyek közül a leghosszabb hat méter, a legkisebb 5 milliméter hosszú.⁹¹ A keleti falat uraló stilizált virág, a lágyan ívelt, tagolt, nemes anyagú és mintázatu falemezzel burkolt hangszerestbe foglalt méltóságjeljes sípok harmonikusan illeszkednek a belső térbe. Az orgonaszekrényt tervező Pelényi Gyula megfogalmazása szerint a szecesszió ihlette koszorút font a rózsablak köré. Hálós díszburkolatán a korlát háromkaréjos motívuma köszön vissza. A játszóasztal feletti falburkolatra Zalaegerszeg város címere került.⁹²

1993-ban a Béke-Shalom Baráti Társaság kezdeményezésére nyugati oromzatára visszakerült a két kőtábla (fémből), valamint a bejárat feletti hármás oromfalra elosztva az egykor is olvasható bibliai idézet, Németh János keramikusművész betűivel. Béres János szobrászművész készítette a városból 1944-ben elhurcolt zsidó áldozatokra emlékező bronz domborművet, mely az emeleti fogadóteremben kapott helyet.

Nincs olyan Zalaegerszegről megjelenő ismertető, amely a város szimbólumává vált barokk, kéttornyú katolikus templom mellett ne mutatná be e korának jellegzetes stílusában épült, mégis egyedi építészeti emléket.

Az Isten dicsőségére emelt épület ma a kultúra temploma, a „hazaszeretet iskolája”, „felebaráti szeretet” hajléka lehet, de mindenképpen az emlékezésé marad. Hálával és kegyelettel tartozunk mindazoknak, akik építették, s akik e falak között dicsérték az Úr nevét.

A zsinagóga zárókövéből előkerült dokumentumok⁹³

1. Jegyzőkönyv

Kézzel írt, erősen fakult

Címlapján felirat: „Jegyzőkönyv a zalaegerszegi izraelita hitközségnek 1904. szeptember hó 1-én, az új templom felavatása alkalmából a városháza nagytermében tartott közgyűléséről.” Alatta az építés évszáma: תרסד לפ"ק⁹⁴, valamint a Zala Egerszegi Izraelita Hitközség bélyegzője. 18 oldala teleírt, az utolsó két lap üres, az eredeti fedlap külsején viaszpecsét maradványa látható felismerhetetlen nyomatrajzzal. A papíriveken vízlej: közepén az angol királyi korona, alatta ENGLISH/DOUBLE RACHMENT/G.P.G.L./ LONDON felirat. A restaurálás során vászonkötést kapott.

Mérete: (tovább M): 20,6 cm×33,9 cm, 12 lap
Leltári száma (tovább: Ltsz.): 2004.1.1.

2. Oklevél

Díszes emlékirat a zárókő ünnep tiszteletére. Kartonpapírra tollal rajzolt, kézzel írt. A zsidó temetők sírköveit idéző ábra szélén körbefutó díszítés: keretbe foglalt Dávid-csillagok és körök. Tetején félkör alakú lezárás, felette palmetták töredékei, benne az ívet követő, elmosódott héber felirat, mely a közép-re helyezett építési évszám alatt folytatódik.

בבית יהודה כלימי חיי לחזות בנעם יהרה ולבקר בהיכלו"
"אחת שאלתי מאתה" אותה אבקש שבתי⁹⁵

Szövege:

„Mi, Zalaegerszeg rendezett tanácsú városban élő [izraeliták] gyülekezete adjuk tudtára a késő utódoknak, akik ezen írásunkat nyugvó helyiből ki fogják emelni, hogy Istennek kedvező kegyelméből a Teremtés 5664. évében Elul hó 21-én [...] hóján új templomunkat befejezván annak zárókövét a [...] fala közepének aljában elhelyeztük. Gyülekezetünk keletkezésének írásbeli hiánya [folytán] előttünk ismeretlen. Szájhagyomány útján csak annyit tudunk, hogy [a gyülekezet] első imaháza ugyanazon a helyen állott, melyen a múlt század negyvenes éveiben a szombathelyi püspök által adományozott telken templomunk felépült. A gyülekezet tagjainak megszorodása és a régi templomunk tetőzetének megromlása folytán alkalmatlanná vált. Hitközségünk előjárósága már 21 évvel ezelőtt foglalkozott azon gondolatl, hogy új imaház építtessék. Ezen óhaj azonban csak két évvel ezelőtt volt megvalósítható, midőn a magas kormány [...] támogatása mellett sikerült az országos tanítói nyugdíjalapból 120 000 korona kölcsönt kieszközölni. Ezen új templom kiépítése Stern József budapesti műépítész tervei alapján 1903. évi március 19-én kezdődött és tizenhét hónap alatt elkészült és mai napon adatik át a szent rendeltetésnek. Az immár befejezett művet a mennyei Gondviselésnek oltalmába ajánljuk, óhajtván, hogy kései unokáink olyan hitbuzgósággal szolgálják [...] őseik hitét, aminő ragaszkodással o[tt]ho]nuk vallásához mi Istennek e hajlékát megalkottuk. Maradjon mindig a vallásosság és a [ho]nseretet melegágya. Készült a zárókő ünnep [...]. Délután 3 egész" óraker a fent kitett napon. ...A rabbi, az elnök és a titkár felirat felett olvashatatlan aláírások.

M: 33,4 cm×46,7 cm

Ltsz. 2004.1.2.

3. Alaprajz

A zsinagóga kartonra készült tervrajzának töredéke:

az épület nyugati, bejárati részét ábrázolja.

Fekete tintával rajzolt, a fal vastagságát piros festékkel jelölték.

M: 36 cm×35,5 cm

Ltsz. 2004.1.3.

4. Meghívó

Nyomtatvány, töredék

„[A zalaegersze]gi izr. hitközség Elöljárósága tisztelettel meghívja” a címzettet az újonnan épült templomának avatására, mely szeptember hó 1-én 11 óraker kezdődik. Az érdeklődőt felkérker, hogy augusztus 18-ig jelezze részvételi szándékát, mert hivatalos belépő nélkül „a templomba bejutni nem lehet. „Bemenet a templomba d.u. 2 órától 3 óráig. 3 óraker a kapuk bezáratnak és többé senki be nem bocsátatik”

M: 23, 2 cm×19,7 cm

Ltsz. 2004.1.6.

5. A templom avatásának programja⁹⁶

Nyomtatvány, töredékes

„Közgyűlés a városháza tanácstermében.

[...]Tartja Boschán Gyula hitk. elnök.

Az építkezés története. Felolvassa Schlesinger Armin.... Zárókő-ünnepély az új templomban.

1. Énekli a főkántor és az énekkar **מה-שבו**⁹⁷
2. Hitszónoklat a zárókő szertartás jelentőségéről. Szertartási ima. Tartja: Engelsmann Izrael zalaeger-szegi főrabbi.
3. Énekli a főkántor és az énekkar **הלליה הללו-אל**⁹⁸
4. Építész jelenti s hitközség elnökének, hogy a [munkát] befejezte és kéri az elnököt, hogy a zárókövet helyezze el. ....
5. Énekli a főkán[tor] [...az] előcsarnokba vonulnak.¹⁰⁰
6. Körmenet a thorákkal. A főkántor és a kar ezalatt **לדוד מזמור**¹⁰¹ énekli. A szentély ajtaja nyitva áll, előtte a szertartást végző papok, átvesszik a thorákat és elhelyezik a szentélyben.
7. A zalaegerszegi főrabbi meggyújtja az örökmécset.
8. Mincha¹⁰² (**מנחה**) ima
9. Felavató beszéd. Ima a királyért. Tartja dr. Büchler Sándor keszthelyi főrabbi.
10. Hymnus. Énekli a főkántor és az énekkar. Az ének számokat Guttman Béla bécsi és Leichner Herman zalaegerszegi főkántorok látják el.

Ünnepi lakoma esti nyolcz óraker.”

M: 23,2 cm × 19,32 cm

Ltsz. 2004.1.7.

6. Névsor

A zalaegerszegi izraelita hitközség tagjai a templom-avatás idején.

Kartonra kézzel írt, hasábokba rendezett lista, töredék.

M: 35,8 cm × 36 cm

Ltsz.2004.1.4.

7. Kivonat a zalaegerszegi izraelita hitközség templomi rendszabályából

Litografált, töredékes

9 paragrafust sorol fel.

„5. §. Isten házának látogatása alkalmával különösen szombat és ünnepnapokon ünneplőruházat viselése kívánatos.

7. § A belépő köteles ülését azonnal zajtalanul elfoglalni és csendben maradni. A hangos üdvözlés, a szomszédal való leghalkabb társalgás is valamint általában az istentisztelet áhitatát és méltóságát zavaró viselet így az újságolvasás, helycserélés a legszigorúbban [iltva v]an.

8. § Egy ülésre csak egy személy mehet, botokat, esernyőket, vagy az isteni tisztelethez nem tartozó tárgyakat szombaton és ünnepen a templomba lehetőleg senki be ne vigyen és ha bevitte, úgy helyezze el, hogy azzal zajt ne üssön.

9. § A járkálás és az utakon való álldogálás szigorúan tilos. A lépcsőházak valamint a karzati bejárók és a karzati utak szabadon hagyandók. A karzatokra széket vagy zsámolyt felvinni nem szabad. Az üléseket nem szabad bevonni sem odaerősített párnázással ellátni.

10. § Az istentisztelet megkezdésétől fogva kötelesek a hívek a hangos imádkozástól tartózkodni. Egyáltalában elvárja az előljárásság minden egyes templomlátogatótól, hogy imádságait – nehogy mások zavartassanak – halkan a legkisebb zaj nélkül végezze.

12. § Senkinek sincs megengedve a kántor vagy előimádkozót funkciója közben esetleg elkövetett hibáira figyelmezteti különösen tiltva van a kántorral együtt való éneklés, – kivételt képeznek a hagyományos dallamok, ezeknél az együtténeklés kívánatos.

13. § Ha a tóraszekrény nyitva áll, valamint a hívek által állva [vég]zendő imáknál az ülésekről zaj-

talanul kell fölkelni. Az állva végzendő imák közben mindenkinek állani, de máskor mi[ndenki]nek ülnie kell.

[14.] § Az istentiszteleti funkciók folyamán különösen a hitszónok [...] érdekében tiltva van a zajos felállás és leülés mások helyeinek elfoglalása vagy az utak elállása nehogy az által az ájtato[sság] [a]latt a hallgatóság ülve marad, amikor azonban a hitszónok az im[át] mondja mindenki felállni tartozik. Szónoklat alkalmával a későn érkezők [...] első sorban lévő üléseiket fel ne keressék, hanem a szónoklat végéig k[özel] a bejáratához maradjanak.

19. § A templomból való tömeges kivonulás csak az istentisztelet befejezése után [lehetséges] a távozásnak a legnagyobb csendben kell történnie.”

M: 42 cm × 33,6 cm

Ltsz: 2004.1.5.

8. Jegyzőkönyv kivonat

Nyomtatvány töredéke

A zalaegerszegi izraelita hitközség 1904. július 11.-én tartott közgyűlésének jegyzőkönyvi kivonata a templomi üléshelyek értékesítéséről.

M: 20,4 cm × 29,1 cm, 2 lap

Ltsz. 2004.1.8.

9. Szavazólap

Nyomtatvány töredéke

A zalaegerszegi izraelita hitközség 1903. évi december 20-ára kitűzött tisztújítására készült. Rajta az előljárók, a jelöltek névsora, valamint 24 rubrika a szavazatok számára.

M: 19,5 cm × 27,8 cm

Ltsz. 2004.1.9.

10. Szavazati jegy

Nyomtatvány

„[...] úr számára a zalaegerszegi izr. Hitközségnek 1903. évi december 20-ára kitűzött tisztújításnál leendő használatára.”

M: 15,8 cm × 9,8 cm

Ltsz. 2004.1.10.

1. dokumentum

Jegyzőkönyv

Felvétettet a zalaegerszegi izr. Hitközségnek 1904. évi szeptember 1-én az új templom felavatása alkalmából a Városháza nagytermében tartott díszgyűléséről.

Elnök: Boschán Gyula

Elnök megnyitván a közgyűlést és azt alapszabályaink értelmében határozatképesnek nyilvánítja; a hitközség hálás köszönetét fejezi ki a nagyszámban megjelent díszes vendégeknek, kik megjelenésükkel a hitközséget megtisztelték, és a díszközgyűlésnek ezáltal fényt kölcsönöztek, nem különben a városi hatóságnak azon előzékenységeért, mellyel a termet rendelkezésünkre bocsátani szíves volt.

A közgyűlés lefolyásáról felveendő jegyzőkönyv hitelesítésére

Dr. Obersohn Mór

és Schwarcz Mór

hitk. tag urakat kéri fel.

Elnök ezután a következő magvas és gyönyörű vallásos érzéstől, emberszeretettől és hazafiságtól áthatott beszédet mondta el:

„Tisztelt Közgyűlés!

Öt éve annak, hogy megtisztelő bizalmuk engemet e díszes, és felelősségteljes állásra emelt. Ismerve erőm gyengeségét és tehetségem fogyatékosságát, bizonyára szerénytelenség volt részemről, hogy a bennem is élő hiúságnak engedve a reám várakozó nagy feladatok kezdeményezésére, megoldására és megvalósítására habozás nélkül vállalkoztam. Nem képezheti ma felszólalásomat, hogy hitközségünk akkori állapotát ecseteljem, meg mindnyájunknak élénk emlékezetében van, hogy hitoktatásunk sok és alapos panaszra szolgáltatott okot; nagyon jól tudják, hogy volt titkárunk súlyos és hosszú betegsége miatt irodánk ügymeneti könyveink rendszeres vezetése is a szó teljes értelmében szünetelt; de a pénzügyi helyzet sem volt kielégítő és megnyugtató, mert habár takarékpénztári bevételben 18000 korona állott rendelkezésünkre 4000 jelzálog tartozás mellett még 14-15000 korona terhes függő adósságunk volt. E mellett imaházunk szűk volta és roskadozó állapota miatt annak megépítését a közvélemény mind hangosabban követelte.

Ha szabad kicsinyt naggyal összehasonlítani – a hitközség vezetősége akkoriban olyan helyzetben volt, mint Bonaparte tábornok, midőn a Direktórium őt egy mindent nélkülöző hadsereg élén Italia ellen [küldte]. Azonban az Alpok örök hófedte bérceiről katonáinak Felső Olaszország gazdag viránnyal mulattatta és azon reménnyel kecsegtette ezeket: a hitközségnek azonban harcra vágyó és harcra kész hadserege nem volt, és így erkölcsi feladatainak megvalósítására a sarczolás, a zsákmányolás bizonyára nem megfelelő eszköz lett volna. Rendelkezésre állott azonban ami egy hadsereggel is felért, az Önök vallásos érzülete, mely minden szép, nemes és jóért lelkesülni tud, rendelkezésére állott az Önök áldozatkészsége, mely a nagy és nemes célok megvalósulás érdekében a legsúlyosabb terhek elvállalásától sem riad vissza; rendelkezésére állott úgy a hatóságok, mint egyes – hitközségünk kötelékén kívül álló – nemeslelkű egyéneknek erkölcsi támogatása, mely az elibénk gördülő nehézségeket nem eléggé méltányolható jóindulattal elhárítani igyekezett.

Hogy ezen vallásos érzületre, ezen áldozatkészségre az előljáróság biztosan számíthatott, arról engemet a múltból merített tapasztalatok győztek meg. Hiszen több mint egy félszázadon át a zalaegerszegi hitközség meg tudott felelni feladatainak a nélkül, hogy a fenntartáshoz szükséges eszközök beszerzésével a hatóságok segélyét igénybe vehette volna és a nélkül, hogy hatóságilag jóváhagyott szabályai lettek volna!

Ezen patriarchális állapot azonban csak addig volt fenntartható, míg a hitközség ügyei a régi évtizedek óta megszokott mederben mozogtak. Abban a perczben, amelyben a hitközség a mederből kiemelkedett, amidőn a haladás, szabadság magasztos eszméinek megfelelő új irányok jelöltettek ki számára – az esetleges súrlódások elkerülése a haladás követelte nagyobb szükségletek beszerzése végett az államhatalom által jóváhagyott, szentesített szabályok többé nélkülözhetők nem voltak. – – – Az Önök bölcsessége, ügybuzgósága, hazafias érzülete által támogatva az alapszabályok meg lettek alkotva hitközségünk a congressusi alapon nyugvó hitközségek sorába lépett, és a haladás, a nemzeti irányba való fejlődés alapja le lett fektetve: – Ügykezelésünk nyelve ugyan már a múlt század hetvenes éve óta magyar volt - de csak újjászerveződésünk óta egyengettetett az útja a mindnyájunk által hön óhajtott cél megvalósításának, hogy szeretett anyanyelvünk a hitoktatás és liturgiában is minél tágasb tért foglaljon el.

A pénzügyi helyzet rendezésével a legszigorúbb ellenőrzés honosított meg; a közterhek kivetésénél pedig az igazságos és arányos megosztás volt az irányadó elv és ma már önérzettel szerénytelenség

nélkül állíthatom, hogy hitközségünk az iroda kezelése tekintetében a legrendezettebb hitközségek mellé sorakozhatik. Megkezdettek [sic!] ugyan a hitoktatás javítása és reformálódása is, de e téren még mindig csak a kezdetnek kezdetén állunk. Mindnyájan érezzük, tudjuk, hogy minden törekvésünket oda kell irányítanunk, hogy a tiszta igaz vallásosság emeltessék fokoztassék terjesztessék, mert ez a nép erkölcsös-ségének, a nemzet boldogságának a legerősebb, legbiztosabb támasza. Szándékosan hangsúlyozom a tiszta vallásosságot, annak mentnek kell lenni minden zelotizmus fanatizmus és Zionizmustól, csak úgy lesz képes nemzeti irányban fejlesztőleg hatni. Kell, hogy a tiszta erkölcs képezze támaszát és talpkövé, mely ha elvész Róma ledől s rabigába görnyed. Az erkölcsi kötelekeket pedig azon mérvben kell szilárdítanunk s szorosabbra fűznünk a milyenben a szabadság működése által a külső kényszer eszközök, a melyek eddig bennünket összetartottak, megingattatnak, vagy éppen egészen meglazulnak.

Kétségtelen, hogy a vallásos és erkölcsi érzület fejlődését, megszilárdulását és terjedését nagyon hathatósan mozdítja elő a szép és lélekiemelő istentisztelet berendezése és az annak szolgáló díszes imaház felállítása. Ezeknek megvalósítása azonban tetemes anyagi eszközöket igényel, de ezen eszközök beszerzéséről csak akkor lehetett gondoskodni, midőn a hitközség ügykezelése rendbe lett hozva. A magas kormány jóakaró támogatása folytán az orsz. tanítói gyám és nyugdíjalapja e célból 120000 korona törlesztéses kölcsönt bocsátott a hitközség rendelkezésére... Kedves kötelességet teljesítek, midőn ma e helyütt hálás köszönettel emlékezem meg városunk nagy szülöttjéről Dr. Wlassics Gyula úr ő Excellenciájáról, Nsg. Zalai Fenyvesi Adolf, Dr. Simon József és kerületünk képviselőjéről Farkas József úrról, kik imaházunk felépíttetése körül elévülhetetlen érdemeket szereztek maguknak.

Így tehát a Mindenható segítségével elérkeztünk azon mindnyájunknak oly fontos pillanathoz, hogy Isten dicsőségére szánt díszes imaházunk felépítése Stern József műépítész tervei szerint tiszta román izlésben Morandini Tamás építész vezetése alatt helybeli iparosaink lelkes közreműködése mellett végbefejezéséhez közeledik, és daczára a rendelkezésünkre állott szerény eszközöknek városunk egyik díszét fogja képezni és hirdetni fogja a magyar ipar és a helybeli ipar fejlettségét.

E fontos pillanatban, ha végigtekintek sorainkon és látom a tiszta öröm kifejezését, mely szemeinkből sugárzik, midőn szinte hallani vélem nemes izgalomtól dobogó szíveik lüktetését; kimondhatatlan öröm fog el engemet és keblem mélyéből érzem, hogy fáradozásainkat a várt siker koronázza – érzem, hogy az

anyagiság korszakában is a nagy eszményi célok megvalósulására irányuló törekvések az emberi szívben élénk viszhangra találnak, érzem, hogy a nagy britt költő és szabadsághős lord Byron egy régen letűnt kor ecsetelt, midőn mélabús dalaiban szemrehányás-képen mondá:

„Oh vándorlábú, fáradtkeblű nép te
Hová kerülsz, hol fogsz pihenni végre?
Népnek hona van, fészken ül a gerle,
Rókára odva vár - - - sír Izraelre!”

Ugyan képzelhetnek-e Önök szívszaggatóbb érzést, mint azt, mely a gyermek keblét szétmarczangolja, ha a rajongva szeretett édes anya iránt táplált érzelmeket sem szabad nyilvánítania. De félre ezen szomorú gondolatokkal!! Új templomunk felépült, annak megünneplése miatt gyűltünk ma egybe, ormai fennen hirdetik, hogy e szent föld, melyben elődeink csontjai porladoznak, immár nekünk is szerető édes anyánk. A vallás szabadság, az isteni szeretetnek egy része, hazánk alaptörvényei közé lett iktatva, meg lettek testesítve azon nagy eszmék, melyek az embert az Istenséghez közelebb hozzák. A magyar törvényhozás megvalósítani igyekezett a földön az Isten utolérhetetlen és tökéletes lényéből származó ezen két elvet a szeretetet és igazságot.

A sorompók, melyek a hazában élő vallásfelekezetek közt léteztek, lehullottak, és ha már harcznak, versengésnek lennie kell, legyen az az eszmék harcza, és küzdjük azt végig az erkölcs fegyverével. Ne ismerjünk ezentúl más végcél, más pályabért, mint a haza boldogságát. Törekedjünk mindannyian a hazát minél jobban szeretni és mindenikünk a saját templomában szándékozzék a haza jólétéért.

Véssük be szívünk legfelsőbb rejtekébe kiolthatatlan érczetűkkel koszorús költőnk e vers szavait:

A nagy világon e kívül nincsen számodra hely,
Áldjon nagy verjen sors keze, itt élne, halnod kell!!

A közgyűlés szünni nem akaró nagy éljenzéssel fogadta ezen ünnepi beszédet, mire elnök felkérte a hitk. titkárát, hogy a templomépítésre vonatkozó történeti adatokat olvassa fel.

Titkár e felhívásnak eleget téve a templomépítés történetére vonatkozó adatokat magában foglaló következő előljárósági jelentést olvasta fel:

Mélyen Tisztelt Közgyűlés!

A mai nap a zalaegerszegi díszes és monumentális új zsidó templom felavató ünnepe – kiválóan fontos és nevezetes eseményt képez a zalaegerszegi izraelita

hitközség életében – egy korszakalkotó eseményt, mely lángbetűkkel lesz feljegyezve hitközségünk történetében. A midőn tehát a mai ünnepnap folyamán városunk egyik legszebb ékességét, új templomunkat át fogják adni szent és magasztos rendeltetésének, kedves kötelességet teljesít hitközségünk előljárósága azzal, hogy e jelentés keretében közli a tisztelt közgyűléssel templomépítésünk történetét. Mai ünnepélyünk jelentőségét teljesen átélni és átérezni csak úgy tudjuk, ha visszapillantunk templomépítésünk keletkezésére és megismerkedünk az építkezésre vonatkozó lényegesebb adatokkal. Hitközségünk hálával és elismeréssel tartozik mindazoknak, kik templomépítésünk magasztos művének létrehozásához akár kérges tenyerük vagy elméjük munkásságával, akár fillérekre vagy jelentékeny összegekre rugó adományaikkal hozzájárultak. Köszönetünket és elismerésünket ezek iránt méltóbban nem nyilváníthatjuk, mint azzal, hogy e közgyűlésen hálával említjük meg ügybuzgósággal kifejtett munkásságukat és a szent célra felajánlott adományaikat.

Régi templomunk keletkezéséről írásbeli feljegyzéseink nincsenek, szájhagyomány útján csak annyit tudunk, hogy ezen templomunk a múlt század negyvenes éveiben a szombathelyi püspökség nagylelkűségéből adományozott azon telken épült fel, amelyen a zalaegerszegi zsidók első imaháza létezett. Ennek a templomnak átalakítására és megnagyobbítására már az 1872. évben gondoltak, amidőn a hitközség akkori választmánya boldog emlékű néhai Boschán József elnöklete alatt a szombathelyi püspökséghez azon kérelmet intézte, hogy az imaház közvetlen szomszédságában a templom méltóságát veszélyeztető tervbe vett építést ne engedje meg, hanem ezen szomszédos telek egy részét megfelelő árért az imaház esetleges megnagyobbításának céljára engedje át a hitközségnek.

Az új templom építésének eszméje komolyabban csak az 1883. évben merült fel legelőször, a midőn a templom több alkotó részén a közbiztonságot komolyan veszélyeztető korhadtság és rozzantság jelei mutatkoztak, amiért a szakértők véleménye alapján a templom [biztonságát fenyegették]. Ezen körülmény a hitközség tagjainak szívében kivétel nélkül azon vallásos óhajt ébresztette, miszerint lelkesedéssel követelték a hitközség akkori vezetőitől: „Hajlékot vallásunk ápolására és Isten dicsőségére”. A képviselő testület, melynek élén már akkor hitközségünk örökös tiszteletbeli elnöke, érdemekben gazdag Fischer László úr állott, működését ez irányban meg is indította, és Findeisen¹⁰³ József építésznek templomépítési terveit és költségvetését a kivitelre el is fogadta. A költségeket 10000 frtra irányozták elő. Ezen összegnek fedezését akként tervezték, hogy a helybeli takarékpénztártól 4000 frt kölcsönt, a segélyegylettől

pedig, melybe hetenkénti 25 frtnyi törzsbelöli részvényvel tagul belép 4000 frt előleget vesz fel, a hiányzó 1000 frtot pedig imaülések értékesítéséből, adományokból és esetleg építési költség címén kivetendő általános megadóztatás útján szándékoztak fedezni. Azonban az épület veszélyes állapota a rendőrség beavatkozását provokálta – tél lévén – más ájtatossági helyiséget rögtönözni nem lehetett, a templom azonnali duczoltatására kellett szorítkozni. A templomépítési ügy ezen – és miután a volt hitközségi iskola és fürdőházzal kapcsolatos építkezések hitközségünk anyagi erejét eléggé kimerítették – hajótörést szenvedett. 1899 és 1890 a templomépítés kérdése újból elérkezett, foglalkoztatta a kedélyeket ami az 1890. évi nov. 11-én tartott képviselőtestületi ülésen Fischer László hitk. elnöknek következő előterjesztésében jutott kifejezésre: „Midőn látjuk, hogy Zalaegerszeg városának hivatott férfiai a város felvirágoztatása körül eréllyel és áldozatkészséggel munkálkodtak a hitközségre nézve is elérkezett az idő, hogy szerény anyagi erejéhez mérten megtegyen annyit, hogy a hitközség létezése a mai kor izlése szerint újból építendő vagy a régiből átalakítandó templom által nyerjen méltó kifejezést.” A képviselőtestület javaslatára ezen indítvány az 1890. nov. 23-án tartott közgyűlésen tárgyalatott, a régi templom átalakításának eszméjét a hely alkalmatlan volta miatt teljesen elvetette, és egy alkalmas más helyen teljesen új a kor igényeinek megfelelő új templom építését határozta el elvben. A teendők és részletes javaslatok előterjesztésére pedig egy 17 tagú építő bizottságot küldtek ki.

Nemsokára ezután már beérkezett a templomépítés céljára 174 frt 71 k adomány, mely a zalaegerszegi izr. ifjúság által rendezett téli multság tiszta jövedelme volt. Az előjáróság ezen adományt az ifjúságtól köszönettel és elismeréssel elfogadta és azt a templomépítés első alaptökéjének nyilvánította.

A templomépítés ügye ismét pihent az 1894. évig, aminthogy a hitközség tulajdonát képező „Zöldfa szálló” átalakítása és megnagyobbítása újból jelentékeny terheket okozott a hitközségnek. A templomépítési alap javára tettek ugyan kisebb-nagyobb adományokat, de az alap jelentékenyen csak akkor gyarapodott, a midőn a helybeli „chevra kadisa” szent egylet az 1894. évi február havában tartott évi közgyűlésén a templomépítési alap javára Rechnitzer Lipót úrnak, a chevra kadisa érdemekben gazdag elnökének indítványára egy díszebéd megtartását rendelte el, melynek eredménye az lett, hogy a szent ügy iránti lelkesedés fokának megfelelőleg közel 7000 forintot ajánlottak fel a megtartott lakoma alkalmával a templomépítés céljára.

Ennek alapján a képviselő testület a templomépítési ügy elejtett fonalát 1894. évi május 20-án újból

felvette, és beható tárgyalás után elhatározták, hogy egy műépítést bíznak meg azzal, hogy régi templomunk állapotát, helyzetét megvizsgálván a czélba vett átalakítási munkálatokat, esetleg az odaépítendő új templomról a terveket, és költségvetéseket készítse el. A képviselőtestület intézkedése folytán Rauscher Miksa szombathelyi műépítész úr készített is templom-átalakítási terveket, melyet a képviselőtestület az 1895. évi február 7-én tartott ülésén a kivitelre elfogadott, és az építési alapból 600 koronával honorált. Az építkezés folyamatosítása czéljából, abban a tudatban, hogy a költségek jelentékeny részét az ülések értékesítéséből kell előteremteni, a templom-üléseket megbecsülték. A költségeket ekkor már 46.800 koronában irányozták elő. Ezzel szemben az elnöki jelentés szerint a templom építési alap csak 14.484 korona volt, 8250 koronát az imaülésekre ráfizetendő összegekből remélték bevételezni a hiányzó 24.166 koronát amortisációs kölcsön útján terveztek fedezni, és hogy a kölcsön törlesztését biztosítsák, a hitközségi tagokra az osztályonként kivetett hitközségi adó alapján 110–50% százalék között váltakozó templomépítési pótlékot szándékoztak kivetni.

A templomépítés ügyét ezután napirenden tartották ugyan, de haladás az ügy megvalósítása felé alig történt. 1897. évi szeptember 12-én a Svastics féle háznak tervebevett alkalomszerű megvásárlása folytán ismét elejtik a régi templom átalakításának tervét, és újból élénken foglalkoztatja a hitközség közvéleményét a templomnak az említett telken való felépítése. Azonban a Svastics féle ház megvételére mások egy kedvezőbb utójánlatot tettek, és így a régi templomnak már 60000 korona költségen leendő átalakítása mellett döntött az 1898. évi január hó 16-án megtartott évi rendes közgyűlés. A költségek fedezésére 40000 korona kölcsönt a községi takarékpénztártól tényleg fel is vettek és a templomépítési ügyek elintézésére egy Gráner Géza, Büchler Jakab, Dr. Obersohn Mór és Schütz Sándor urakból álló szűkebb bizottságot küldtek ki, az építés fő felügyelőül pedig Lányi Kálmán kir. mérnök urat kérték fel, ki templom-építésünk ügye iránt mindenkor meleg érdeklődést tanúsított. A Rauscher féle terv kivitelére azonban nem került sor, mert a szakértők nem tartották érdemesnek egy átalakításra 60000 koronát fordítani. De a régi templomnak házakkal körülvett telkét különben sem vélték alkalmasnak, aminthogy ezen a helyen egy díszes, monumentális templom méretei kellően nem érvényesülhetnek. A képviselőtestület tehát az új templom felépítését a Grünbaum Ferenc és Miszori uraktól megvásárlandó és a Wlassich utcában lévő telken javasolta a közgyűlésnek. A rendelkezésre álló összeg azonban csak 33376 korona volt. Jelentékenyen szaporította ezt az összeget az 1898. év végén a Gráner

család, melynek tagjai néhai Gráner Jakab és Gráner Teréz emlékére a templomépítés czéljára 2000 koronát adományoztak.

A templomépítési ügy ezután ismét szünetelt egy évig. Fordulópontot képez azonban templomépítésünk történetében az 1899. évi okt. hó. 1-én tartott közgyűlés, mely Fischer László hitk. elnök lemondása folytán elnökké Boschán Gyula és alelnökké Büchler Jakab urakat választotta meg.

Az újonnan választott elnökség a hitközség intézményeinek és ügykezelésének teljesen újjá, modernné tételét vette fel programjába, és különösen az istentiszteletnek szebbé és a kor igényeinek is megfelelőbbé tételére képezte gondoskodásának legfőbb tárgyát. Programjába vette továbbá a templomépítés végleges keresztülvitelét, és elhatározta, hogy ezen ügyet mindaddig napirenden tartja, míg azt teljesen meg nem oldja.

Az építési bizottság most már egy a Grünbaum-féle telken 80-85 ezer korona költségen emelendő templom felépítését javasolta az 1900. évi rendes közgyűlésnek, mely a javaslatot azzal a hozzáadással fogadta el, hogy a két hónapi határidőn belül a bizottság a Wlassics utcában lévő teleknél alkalmasabb helyet szemeljen kis az új templom helyéül, és ha ilyet nem talál, akkor a templom a bizottság által javasolt helyen építtessék fel. Egyben az építési bizottságot azzal a joggal ruházta fel, hogy a terveket és költségvetést elkészíttesse, azokat felülvizsgáltsa, és a kivitelre nézve a legjobb belátása szerint intézkedjék. A Wlassics utcai teleknél czélszerűbb helyet a bizottság nem találván ezen telket a közgyűlés határozata értelmében 8500 koronáért a képviselőtestület jóváhagyása után megvásárolta, azt az új templom helyéül végleg kiszemelte.

Mielőtt még az építés pénzügyi része megoldást nyert volna, a templomépítési bizottság már is serényen dolgozott a templomépítés technikai részének megoldásán. Részletesen kidolgozta a tervezés programját, melynek alapján 1901. év január hóban közzé tette a templom tervrajzának és költségvetésének elkészítésére a pályázati hirdetményét. A pályázat iránt az érdeklődés oly nagyfokú volt, amennyiben mintegy húsz műépítész kérte a tervezési programot és a telek helyrajzát. Mindössze azonban csak öt pályamű érkezett be. Ezeket a bizottság mérnök tagjai alaposan átvizsgálták, és minthogy a feltételeknek teljesen egyik sem felelt meg a bizottság azokat, mint meg nem felelőket a pályázóknak visszaküldte. A „Jehova” jellegével ellátott pályamű azonban a bizottság tetszését megnyerte, és azt a hiányok pótlása mellett a kivitelre elfogadhatónak találta. Felkérte tehát ezen terv készítőjét, Stern József budapesti műépítész urat, hogy egy újabb a pályázati feltételeknek megfelelő tervet készítsen el.

Stern József műépítész úr újabb terveit a bizottság felülvizsgáltatta az építészeti és mérnök egyesület által, és minthogy ezen második terv minden tekintetben megfelelt a pályázati feltételeknek, a bizottság az 1000 korona pályadíjat a tervezőnek odaitélte, és a pályatervet kivitelezésre elfogadhatónak találta.

A templomépítés pénzügyi része várt tehát még megoldásra. A templom épülési alap ugyan ismét gyarapodott 2100 koronával, melyet Balassa Benő tanár úr vezetése alatt a templomépítés javára a fiatalság által rendezett multság tiszta jövedelme volt, azonban a költségek tetemesen meghaladták a rendelkezésre álló összeget. Az 1901. évi elnöki jelentés a költségek fedezésére tett egy konkrét javaslatot, melynek kivitelére nem került sor, minthogy a költségek fedezésére egy oly módozatot talált az előljárásság, mely hitközségünk méltóságának a leginkább felelt meg. Boschán Gyula hitk. elnök ugyanis örömmel jelentette az előljárásság, hogy Zalaegerszeg város választókerületének országgyűlési képviselője, nagys. Farkas N. úr közbenjárása folytán a magas kormány templomépítésünk céljára az orsz. tanítói nyugdíj-intézet és gyámalapból egy negyven év alatt visszafizetendő 120000 koronás kölcsön engedélyezését helyezte kilátásba. Az előljárásság a kölcsön kieszközölésére a kellő lépéseket eredménnyel megtette, és a 12000 [sic!] korona kölcsön felvételét az 1902. évi rendes közgyűlésen a hitközség el is határozta. A templomépítés iránt az érdeklődés mindinkább fokozódott, amit dokumentált leginkább azon tény, hogy a kereskedő ifjak egyesülete által az építendő új templomban felállítandó orgona javára rendezett téli multság 1000 korona tiszta jövedelmet hozott. A templomépítésre engedélyezett 120000 korona kölcsön első részét, 40 ezer koronát 1902. szept. hó 30-án a magas kormány folyósította, mellyel a községi takarékpénztárnál fennálló 40 ezer korona kötvénytartozását fizette ki, hogy azáltal a kölcsön kötött ingatlanok tehermentesek legyenek. Az építési bizottság a templomépítés ügyét újból a közgyűlés elé terjesztette, mely Stern József budapesti műépítész két terve közül a kisebb méretű és kevesebb költséggel járó tervet fogadta el a kivitelre, a költségekre 115 ezer koronát szavazott meg, mely összeg erejéig az építő bizottságot azon joggal ruházta fel, hogy az építéssel kapcsolatos kiadásokat eszközölje és minden tekintetben a legjobb belátása szerint intézkedjék.

Ennek alapján a templomépítés vállalatára közzétették az árlejtési hirdetményt amelyre beérkezett négy ajánlat közül Morandini Tamás zalaegerszegi vállalkozó építész úr ajánlatát fogadta el, ki az előirányzott 103348 korona helyett 100000 koronáért vállalta el az építés rendes munkáit a belső berendezéssel együtt. A bizottság nagyon helyesen oldotta

meg a vállalat odaitélését, mert eltekintve, hogy Morandini Tamás úr helybeli, de közelismert szaktehetsége már eleve garantiát nyújtott a teljes sikerre. Templomépítésünk ügyében már évekkal ezelőtt is gyakran kérte ki hitközségünk az ő tanácsát és ő mindenkor a legnagyobb készséggel, minden díjazás nélkül állt a hitközség rendelkezésére.

A vállalati szerződés megkötöttén, a templom helyül kiszemelt telkekhez, annak négyszögűvé tétele céljából, és hogy a templom körül tágas udvar legyen, a bizottság 3350 koronáért megvásárolta Tek. Dr. Czinder István úr tulajdonát képező 112 négyszögöles szomszéd telket. Az így összesen 104244 négyszögöl nagyságú telken a templom alapozási munkálatait 1903. március 19-én megkezdték.

Őszinte elismeréssel kell e helyütt adóznunk az építési bizottságnak, mely a templom építését lelkiismeretes buzgósággal intézte.

A bizottság a következő hitközségi tag urakból állott.

Boschán Gyula hitk. elnök

1. Büchler Jakab alelnök
2. Fischer László
3. Frank Márkus v. mérnök
4. Dr. Gráner Adolf
5. Gráner Géza
6. Dr. Grünwald Samu
7. Dr. Obersohn Mór
8. Sándor Zsigmond kir. mérnök
9. Schütz Sándor
10. Wimmer Ignác
11. Weisz Ignác
12. Weinberger Jakab

Különös elismeréssel tartozunk a bizottság szakértő mérnök tagjainak, Frank Márkus vasuti mérnök és Wimmer Lipót királyi főmérnök és Weisz Ignác kir. mérnök uraknak, kik a templomépítés ügyében nélkülözhetetlen szakszerű tanácsokat adtak és az építést a leglelkiismeretesebben ellenőrizték. Az ellenőrzés tekintetében elismerés illeti Gráner Géza urat is, ki a bizottság felkérésére az építést állandóan ellenőrizte. A templom külső díszítése és belső berendezésének kivitelében jó részben az ő és Weisz Ignác mérnök úr praktikus ideái érvényesültek. A bizottság figyelme kiterjedt az építéssel összefüggő minden pénzügyi és technikai részletre. Tanúskodik erről a bizottság üléseiről felvett és a hitközség irattárában elhelyezett 30 jegyzőkönyv és a több százra menő levél, melyet a bizottság a templomépítés ügyében elintézt. A bizottság mindenkivel előzetesen állapodott meg, tervezővel és vállalkozóval a templom berendezésére és díszítésére, valamint az építésnek minden elvi és gyakorlati kérdésére nézve.

Az új templom befejezése és felavatása 1904. évi május hónapra volt tervezve, de a munkát részint az időjárás, részint a kőműves sztrájk következtében többször kénytelenek voltak megszakítani, és így a templom teljesen csak augusztus 20.ára készülhetett el. Ezen késés azonban csak előnyére vált az új épületnek, mert így új templomunk sokkal szilárdabb és maradandóbb alkotás, mintha azt lázas sietséggel már az eredetileg tervbevett időre készítették volna el. A közönség állandóan nagy érdeklődéssel kísérte az építés folyamatát és feszült várakozással néztek elébe a nagy napnak, amelyen az új templomot a rendelkezésének [sic!] átadják. Új monumentális templomunk kívülről és belülről egyaránt impozáns benyomást gyakorol a nézőre. Gyönyörűen érvényesülnek külső méretei a kőbástya kerítéssel körülvelt négyszögletes téren. De nemcsak közelről hat az épület, hanem hat jó messziről is jellegetes két tornyával, mely a város távlatának új karaktert ad. Az új templom többféle motívumokból összeállított stílus szerint épült, de az uralkodó és fő motívumok a tiszta román és gót stílus szerint vannak kiképezve. Az aranyozott falfestés, a díszítés a mellvéd a szentély kiképzése, a méretek és térségek arányai kellemes összhangban vannak egymással. Az épület túlnyomó részben zalaegerszegi munkások dicsősége, kisebb számban teljesítettek munkát más helyiségekben lakó iparosok, de a munka kizárólag magyar munka. E monumentális építkezés megmutatta, hogy derék zalaegerszegi iparosainkban milyen szakképzettség lakozik. Dicsérettel kell kiemelnünk különösen Léránd és Mauthner urakat, kik a festési és aranyozási munkákat végezték, továbbá Pfeiffer Henrik műbádogos mester urat, ki egy választékos izlésű műiparos, finom technikájával készítette a toronykupolákat s az összes bádogos munkákat. Az orgona is, mely Angster pécsi cég orgonagyárából került ki – a hazai orgonaiipar egyik remekbe készült példánya.

Templomunk felépítésére fordított költségeket a következőkben csoportosítjuk.

Az összes megszerzett telkekért fizettünk	12364 korona	80 fillért
Az építési vállalkozónak minden munkáért	100000	
Többlet	3394	50
A szolgálakásért	3575	72
Kőbástya kerítésért	5080	60
Tervek és elbírálásuk	1200	
Tervek és részletrajzokért	1000	
Telek bekebelezési illeték	976	68
Tiszteletdíjak a munkások jutalmazására	900	

Ellenőrzési költségek	600	
Orgona	7200	
Nyomatvány, postahirdetés	400	
	136 697 korona	10 fillér

E költségekre az állam által folyósított 120000 korona kölcsönből csak 80000 korona állott rendelkezésre, amennyiben 40000 koronát a már említett jelzálog kölcsön visszafizetésére kellett fordítani. A hiányzó 36747 kor. 10 fillér a templomépítési alap és a régi templomülések tulajdonosai által az új ülésekre fizetendő összegekből fedezték. Az új templomülések értékesítéséből k.b. 50000 korona van biztosítva, a mely összegből k.b. 22000 koronát már az ülésvásárlók készpénzben befizettek.

Nagy fontosságú és a templomépítéssel szorosan összefüggő volt azon módzatok és szabályzók megállapítása, melyek szerint az új imaülések értékesítettek. E munkálatokat elismerésre méltó ügybuzgalommal és szakértelemmel nagyrészt a különben is nemes ambícióju Dr. Berger Béla úr, templomi szakosztályunk új elnöke személyesen dolgozta ki. Az ülések értékesítésének kedvező megoldása lehetővé tette azt, hogy egyrészt a templomépítés költségeihez még hiányzó összeg teljesen fedezve van, másrészt a hitközség összes függő adóságait is ki fogjuk fizetni, de esetleg állandóan jelentékeny tőke fölött fogunk rendelkezni, amire minden rendezett viszonyok közt lévő hitközségnek föltétlen szüksége van.

Hálás elismeréssel említjük meg mindazokat, kik új templomunk felépítését lehetővé tették, és megadták hitközségünknek az ehhez szükséges eszközöket. Örök hálára kötelezte hitközségünket nagyméltóságú Wlassics Gyula volt közoktatásügyi miniszter úr, városunk nagy szülöttje, ki templomépítési ügyünket felkarolta, és a 120.000 korona kölcsönt az orsz. tanító nyugdíjintézet és gyámalapból engedélyezte, a miáltal meg adta nekünk a templomépítéshez azon eszközt, melynek hiánya folytán kellett az új templomépítés kérdésének évtizeden át vajúdni. Hálátelt szívvel tolmácsoljuk köszönetünket Nagyságos Farkas József úrnak, városunk választókerületi országgyűlési képviselőjének, Nagys. Zalai Fenyvesy Adolfnak, kit városunk büszkén val [sic!] szülöttjének, és Nagys. Simon József kir. tanácsos úrnak az országos izr. iroda igazgatójának azért a jóakarátú támogatásért, mellyel ügyünket felkarolták, és a magas kormány pártfogásába ajánlották. A hála érzelemeit fejezzük ki Zalaegerszeg városa közönségének azon tényért, hogy a város templomépítési törekvésünket két rendbeli jelentékeny pénzüsszegnek megfelelő intézkedésével támogatta. A város ugyanis az épületekhez felhasznált

k.b. 600000 fültéglát az előállítási árban számította, a mi által 1800 koronát takarítottunk meg. Továbbá az új templom előtti utczarész rendezését és csatornázását saját költségén eszközölte. Köszönettel soroljuk fel itt a nyilvánosság előtt mindazokat, kik áldozatkészségre valló jelentékeny adományokkal hozzájárultak új templomunk költségeihez.

A nagyobb adományok a következők:

Stern Farkas	1000 korona
Dr. Gráner Adolf	1000 "
Gráner család alapítványa	2000 "
Gráner Géza	1960 "
Zalaegerszeg ker. ifj. 1901. évi r. multság jövedelme	2100 "
Fischer Pál	400 "

E nagyobb adományokkal kapcsolatosan kell felemlítenünk Rosenberg Zsigmond 1903. évi július hó 1-én tett 2500 koronás szegény alapítványát, melynek rendeltetése ugyan más irányú, de az alapítványi tőkét a nemes alapítványozó beleegyezésével szintén a templomépítés céljára fordítottuk.

A chevra kadisa által 1894. évben rendezett lakomán a templomépítés céljára felajánlott adományok biztosítása körül az érdem Breisach Samu, Fenyvesi Miksa és Fuchs Samu uraké, ez adományok jelentékeny részét azonban csak az idén, a templomépítés megvalósítása alkalmával gyűjtötte össze a hitközség elnöke. A gyűjtés eredménye összesen 5150 korona, a nemeslelkű adományozók névsora, a következő:

Boschán Gyula	200 korona
Dr. Rosenthal Jenő	50
Faragó Béla	200
Weisz Ármin	200
Löbl Dávid	20
Fischer Miksa utódai	200
Dr. Fürst Béla	40
Mondschein Samu	30
Löwinger Simon	20
Löwenstein Jakab	50
Dr. Obesrsohn Mór	200
Dr. Berger Béla	100
Gráner Béla Bpest	20
Rosenberg Zsigmond	200
Schütz Sándor	100
Reisinger és Eisner	50
Komlós Miksa	50
Altstadter Mór	60
Pfeifer Henrik	60
Grünbaum Ferenc	30
Botfai Hűvös Ármin, Botfa	100
Garai Lipót	20
Heinrich	50
Büchler Jakab	200

Deutsch Ferencz	100
Eppinger és Reich	40
Breisach Samu	40
dr. Gráner Mihályné	40
Weinberger Herman és fia	50
Dr. Hajós Ignác	60

Hitközségünk egyik buzgó tagjának, Weisz Ármin úrnak is köszönettel tartozunk. Az ő érdeme, hogy templomfelszerelés és berendezés céljára összesen 1624 koronát adományoztak oly egyének, kik hitközségünknek nem tagjai, de kiket ismeretség, illetőség vagy rokonság révén hitközségünkhöz némi kötelek fűznek. Ez adományozók, kiknek e helyütt újból hálás köszönetünket nyilvánítjuk, a következők:

Wellesz Béla Bécs	20 korona
Garai Gyula Sopron	5
Fischer Sándor N. Kanizsa	30
Kohn Samu Csáktornya	30
Holczer Gusztáv N. Kanizsa	10
Schapringer Gusztáv Pécs	20
dr. Viola Ödön Szombathely	10
Weisz Berthold Bpest	20
Szekeres Ármin	20
Jámbor Adolf Vép	26
Sommer Mór Vámos Mikola	4
dr. Nyári Sándor Bpest	20
Schneller Gyuláné Budapest	10
Weinberger Jaav Bécs	30
Kluger Ignáczné Szt Iván	4
Gráner Ernő dr. Bpest	225
Ország Adolf Kőrösmező gyűjtése	30
Goldner Testvérek Obuliu	20
Elek Lipót Nkanizsa	20
Ebenspanger Leó Nkanizsa	20
Blau Lázár Bpest	20
Blau Arnold Bpest	20
Fürst Izidor Krakó	40
Kaiser János Bécs	20
J[s]agwes Swarcz Antwerpen	50
Ruska Schisa Becsehely	10
Rosenberg Richárd Nagy Kanizsa	20
Boschán Gusztáv Kis-Czell	20
Ferenczy János Szeged	40
Nyári Pál Szerencs	5
Sándor Mór Bécs	25
Fenyvesi Aranka Sopron	20
König Arthur Bpest	10
Stern Markusz Bpest	10
dr. König Gyula Bpest	10
dr. Fürst Henrik Sziszek	10
Weisz Samu London	100
Faragó Ödön Bpest	25
König Samu N. Kanizsa	6

Schütz Szelin Szombathely	20
Erdélyi Jenő N. Kanizsa	10
dr. Engl Gyula Budapest	10
Gelsei Gutmann Vilmos Bpest	50
Székely Tivadar Bpest	10
Justus Izidor Zala Lövő	100
Fischer Ferdinánd Triest	10
Gelsei Gutman László Z.Bér	50
dr. Wizteleki Frigyes Sz. Fehérvár	25
Geiczinger Vilmos Szombathely	5
Fenyvesi Albert Bufaló, 49 kor. 3 fillér	10 dollár
Molnár Lajos Bpest	50
Rozenbaum Zsigmond Körmend	10
Ritzer [?] Gyula Bécs	20
Guth Arnold N. Kanizsa	20
Rechnitz Mór Poprád	20
Kocsis Ernő [?] Bpest	30
dr. Mayer Ignác Marczali	10
Bali Béla Egerszeg	10

Köszönettel és elismeréssel említem meg továbbá mindazok nevét, kik új templomunk belső fényét és díszét az általuk természetben adományozott templomi felszerelési tárgyakkal növelték.

1. Epinger Lázár budapesti lakos, ki különben tízezreket áldozott emberbaráti és jótékony czélokra, volt tanítójának, a zalaegerszegi izr, hitközség volt nagy rabbijának bold. Meisels Sámuel emlékének és templomunkban való méltó megörökítésére a hála, kegyelet, vallásosság érzésétől indítva egy díszes, értékes és izléses tóraszéket adományozott.
2. Fischer Pál és neje házasságuk 10 évfordulója alkalmára egy gyönyörű szentélyfüggönyt.
3. Freisager Gizella kisasszony bold. atyja Freisager Zsigmond emlékére egy sajátkezűleg készített művészi kivitelű arany hímzésű tóraasztal terítőt.
4. Dr. Rosenthal Jenő és neje két kötet nagy imakönyvet, mely nem csak régiség számba menő ritkaságával, de remek és izléses kötésével is megragadja a szemlélő figyelmét.
5. Weinberger Hermin egy díszes tóráköpenyt
6. Lengyel Irénke kisasszony és Grünwald nővérek egy-egy csinos micevánkost.

És most őszinte megelégedéssel kell konstatálnunk, hogy a templomépítés gondterhes nehéz munkája megoldást nyert. Igaz, hogy új templomunk felépítése folytán hitközségünk tagjai nagy terheket vállalt[ak] magára, de a templom építésnek épen ez a körülménye, az melyre büszkén mutathatunk: ime ez a díszes új templom hangosan hirdeti, hogy egyesült erővel és testvéri szertettel mire képes egy aránylag maroknyi hitfelekezet.

Hitközségünk tagjainak nagy áldozatkészsége biztosítja a jövőben is azt, hogy a templomépítésből kifolyó kötelezettségeinket teljesíteni bírjuk. Ez áldozatból kivonni magát hitközségünk egyik tagjának sem szabad, a szentírás szerint a szentély felépítéséhez mindenkinek egyaránt kellett hozzájárulni, a „gazdag ne adjon többet, a szegény ne adjon kevesebbet”.

A templomépítése folytán mintegy 7000 koronával emelkedett hitközségünk évi kiadása. Ennyi összeggel kellett immár harmadik éve a régi megszokott adónál többet fizetni. Tevékeny másod elnökünknek Büchler Jakab úrnak érdeme, hogy a templomépítkezésből kifolyólag mintegy 10-11 koronára emelkedett hitk. adót a múlthoz viszonyítva hitk. tagjaink elég pontosan fizetik. Templomépítési ügyünknek nagy szolgálatot tett ő, midőn a régi és már elveszettnek hitt adóhátralékokat rendezte és így mintegy 4000 koronával többet fordíthattunk új templomunk felépítésére.

És most még meg kell emlékeznünk azon férfúról, kinek érdeme e nagy szabású alkotás létesítése körül kimagaslólag domborodnak ki. E férfiú neve mindenkorra egybe van forrva monumentális templomunk létesítésével. Az ő önzetlen támogatásának köszönhető a zalaegerszegi zsidó hitközség vallásos életének a modern irányban való haladása, a hitközség belső megerősödése, és új templomának felépítése. A templomépítés ügyének szentelte szabad idejének minden percét. A legmesszebb menő körültekintéssel, figyelemmel irányította templomépítés minden legapróbb részletét. Gyűjtött és agitált mindenütt, és minden irányban, csakhogy előteremtsük a templomépítéshez még hiányzó összeget. Az ő tapintatával és aranyos, higgadt modorával, nemes, fennkölt gondolkodásával mindig elhárította az ellentéteteket, melyek ilyen nagy szabású alkotás létesítésénél fel szoktak merülni. Az ő kedves, lebilincselő egyénisége teremtette meg hitközségünkben a békét és egységet. E férfiú Zalaegerszeg városa közéletének is egyik büszkesége, hitközségünk szerte tisztelt elnöke, Boschán Gyula.

A hitközség hálájának jeléül új templomunk előcsarnokának falába illesztett emléktáblára örök időkre márványba vésette nevét az utókor számára.

Az ő elnöki működését hálásan fogják mindenkor utódaink említeni. Áldani fogják őt, a miért méltó hajlékot emeltetett Isten dicsőségére, mely a mai naptól kezdve a hazaszeretet iskolája, a szenvedők vigasztalója, az engesztelődés imaháza, a felebaráti szeretet melegágya lesz hitközségünk számára. Jelentésünket azzal a forró kívánsággal fejezzük be, hogy az a nagy áldozat, melyet hitközségünk a ma felavatandó mű létesítésével a vallásnak hozott, abban találja jutalmát, hogy a hitközség ezen alkotásához fűzött nemes és fennkölt czélok a legteljesebb sikerrel megvalósuljanak.

A tetszéssel fogadott felolvasás után Dr. Rosenthal Jenő indítványára úgy az elnök gyönyörű beszéde, valamint a felolvasott előljárási jelentés teljes szövegükben a díszközgyűlés jegyzőkönyvébe szó szerint fölvétetni, az eredetiben kiállítandó és hitelesítendő jegyző könyv két példány közül az egyik a hitközség irattárába, a másik a többi okmányokkal együtt a felavatás alkalmával a templom zárókövébe helyeztetve egyhangulag elhatároztatik. Elnök, miután az új templomot a város oltalmába ajánlotta, a díszköz-

gyűlésnek más tárgya nem lévén a közgyűlést befejezettek nyilváníttja.

Kelt Zalaegerszegen, 1904. évi szept. hó 1.én a zalaegerszegi izr. új templom felavatása napján..

Schlesinger Ármin

hitk. titkár

Boschán Gyula

hitk. elnök

Dr. Obersohn Mór,

Schwarz Mór

jegyzőkönyv hitelesítők

Jegyzetek:

- 1 A dokumentumokat Cserhalmi Henriette, a Deák Ferenc Megyei Könyvtár papirrestaurátora konzerválta és restaurálta. A dokumentációt lásd: Göcseji Múzeum adattára: 1581-92. A fémhengert már nem lehetett megmenteni.
- 2 Zalamegye, 1904. szeptember 4.; Magyar Paizs 1904. szeptember 8.
- 3 Lásd a témát részletesen feldolgozó dokumentumkötetet: Németh László – Paksy Zoltán: Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919 – 1945. Zalaegerszeg, 2004. (Zalai Gyűjtemény 58.)
- 4 A témához lásd: Németh László: Zsidók Zalában a 18. század első felében. In: Zalai Gyűjtemény 35. Zalaegerszeg, 1994. 17–32.
- 5 Simonffy Emil: Bevezetés In: Dokumentumok Zalaegerszeg történetéből. Zalaegerszeg, 1985. 25.
- 6 Zsidó Lexikon. Szerk. Ujváry Péter. A Zsidó Lexikon kiad., Budapest, 1929. [Az 1929-es Zsidó Lexikon reprint kiad., 1987.] 968.
- 7 Zala Megyei Levéltár. Zala Egerszegh Város Protocolluma Külső és Belső Fundusok ell adásáról és Vevéséről. Anno 1800. Zalaegerszeg város régi levéltára. 735. 358. jgyk. sz.
- 8 Degré Alajos – Simonffy Emil: A zalaegerszegi Központi Elemi Iskola Története (1690 – 1949). Zalaegerszegi Füzetek 1. Zalaegerszeg, 1975. 8., 16.
- 9 A zsidó népesség száma településenként (1840–1941) Szerk. Kepecs József. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1992. 362. A későbbi években így alakult a zsidóság létszáma és arányszáma a város lakosságához képest: 1920-ban 1659 (12,1 %), 1930-ban 1047 (7,7 %), 1941-ben 873 fő, (6,3 %), ugyanekkor zsidó, de nem izraelita 97 fő (0,7 %)
- 10 A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat I. Budapest, 1902.
- 11 Ujváry 1929 (1987) 968. Ez a megállapítás ellentmondásban áll a Zalamegye hetilap 1901. évi, később

idézett híradásával, miszerint a hitközség 1901-ben lépett át a státság ante állapotból a kongresszusi hitközségek sorába. Feltehetően itt a lexikon szerkesztője tévedett, vagy a hitközség változtatta időközben státságát.

- 12 Az 1904. szeptember 1-i jegyzőkönyv adatai.
- 13 Szent Egylet, a zsidóság egyik legősibb intézménye. Fő feladata későbbi alapszabályuk szerint a szegény betegek ápolása, segélyezése és gyógykezelése; az elhunytak eltemetése és az izraelita sírkert önálló ügyvezetése; az elhunytak lelki üdvéért tartandó ima; jótékony céljai a hagyatékok és kegyes alapítványok kezelése.
- 14 A betegek látogatása, gondozása vallási parancs volt, ennek teljesítésére alakultak meg az egyletek.
- 15 A zsidó tudományok, vallási tanok és a zsidó erkölcsök ápolására létrehozott egyesület. Ujváry, 879.
- 16 A templom építése idején előkelő helyet foglalt el a Zala megyei jótékony egyesületek sorában. Elnöknője 1870-től Rosenberg Henriette, aki 1887-ben népkonyhát létesített az éhező szegények számára. 1876-ban ugyancsak ő alapította a szegény gyermekeket felruházó un. krajczár egyletet. In: Zalavármegyei Évkönyv a millenniumra. Nagykanizsa, 1896. 267-268.
- 17 Szegény gyermekek felruházásra ügyelő egylet. Adományaival főként a hanuka ünnepén szerzett örömet a gyerekeknek. Zalamegye, 1907. december 14.
- 18 A szegényekre figyelő jótékonsági egylet.
- 19 A szegény gyermekek megsegítésére létrehozott egyesület. A Zalamegye 1901. április 14-i számában így számolt be az egylet működéséről: „...az elmúlt télen 1554 db kenyert osztott szét a szegények között 621 korona 60 fillér értékben. Az egyesület az évi számadás lezárásával 1.332 korona 49 fillér tőkével rendelkezik.” Ujváry 1929. (1987) 968.
- 20 Az 1904. szeptember 1-i jegyzőkönyv megfogalmazása.
- 21 Dr. Géfin Gyula: A szombathelyi egyházmegye története I–III., Szombathely, 1929-1935.

- 23 Molnár András: Zalaegerszeg 1848-49-ben. Zalaegerszegi Füzetek 6. Zalaegerszeg, 1998. 23, 38, 50, 71, 72.
- 24 Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára, 1851. 298.
- 25 Foki Ibolya: Zalaegerszeg 1850-1860. A város igazgatási szervezete és tisztviselői az abszolutizmus idején. Zalaegerszeg, 2000. Zalaegerszegi Füzetek 6.
- 26 Szabadságuk azonban nem volt zavartalan. Lásd: Foki Ibolya: Az 1883-as zsidóellenes zavargások Zala megyében. Zalai Gyűjtemény 25. Zalaegerszeg, 1986. 217-241.
- 27 Megyeri Anna: A Göcseji Múzeum – az egykori takarékpénztár építésének története. Adalékok Zalaegerszeg első pénztintézetének történetéhez. In: Zalai Múzeum 10. Zalaegerszeg 2001. 237.
- 28 1901-ben egy városi közgyűlésen a rendőrkapitány így mutatta be Zalaegerszeget: „... hosszkitérjedésében a 3 km-t majdnem eléri, ... a fő közlekedési vonalakon kívül 57 utcája, 2 sétater, 1 nyári fürdőhelye van, továbbá a külrészekben 2 téglagyár, 2 égetőkemence, 5 vízimalom, 1 magpergető, a vasúti állomás és a Zala folyó.” Zalamegye, 1900. április 29.
- 29 MP 1901. július 11.5.
- 30 Ma a Kazinczy tér 11-es számú iroda- és üzletház. Egykori Zöldfa, majd Korona szálló, később KISZÖV székház. Tartotta itt összefüggéseit a zalaegerszegi Társaskör, a Kereskedelmi Kör és a Kaszinó is.
- 31 A zalaegerszegi Chevra Khadisa ünnepélye. Zalamegye 1894. március 25.
- 32 Ő tervezte az alispáni hivatal, a megyei levéltár és közgyűlési terem 1891-ben átadott új épületét.
- 33 A zalaegerszegi takarékpénztár fő részvényesei között nagy számban voltak a hitközség tagjai is.
- 34 A kevésbé elegáns, nehezen megközelíthető épület sokáig nem talált gazdára. A hitközség szerette volna eladni a városnak, de az végül, bár voltak tervei, 1910-ben végleg visszautasította a vásárlást. 1911-ben mozi működött benne, ekkor jelentek meg mozi-hirdetések az újságokban. Először a Ganz cég tartott benne hetente kétszer előadást, aztán Gábor Béla (a neves színész, Gábor Miklós édesapja) bérelte, majd vásárolta meg, s működött benne hosszú ideig mozi.
- 35 Benczéné Nagy Eszter – Fülöp István – Markó Imre Lehel: Zalaegerszeg utcanevei. Zalaegerszegi füzetek III. Zalaegerszeg 1977. 23.
- 36 Boschán Gyula ügyvéd 1847. április 24-én született Zalaegerszegen. Középkorait a soproni evangélikus líceumban végezte, utána két évig Párizsban a Sorbonne-t, az École de Droit-t és a Collège de France-t látogatta, majd Budapesten szerzett jogi diplomát. Szigethy Antal ügyvéd hívására jött ismét szülővárosába, ügyvédi gyakorlatát az ő irodájában kezdte. Negyedszázadon át volt a zalaegerszegi izraelita hitközség elnöke, majd díszelnöke. A zsinagóga építésekor a Zalaegerszegi Ügyvédi Kamara titkára, a vármegyei törvényhatósági bizottság tagja, e mellett számos társadalmi tisztséget töltött be. A tisztességben megőszült 97 éves aggastyán számára sem volt kegyelem, 1944-ben deportálták.
- 37 E hirdetmény a Zalamegye hetilapban már 1900. december 23-án megjelent.
- 38 A zsidó kongresszus által létrehozott szervezet országos szabályzattal, melyet az ortodoxok nem fogadtak el. A magyar és erdélyi izraeliták 1868. december 10-i gyűlése által hozott szabályzatot (kongresszusi statutum) a király szentesítette, s a kormány elismerte, hogy a statutum csak azokra vonatkozik, akik ezt elfogadják. A szervezet négyes tagolású: a legelső egységet a hitközségek képezik, felettük a községkerületek állnak, egybefoglaló szervük a kerületi elnökök gyűlése, akik felett az Izraelita Egyetemes Gyűlés (Országos Kongresszus) állt. Ez azonban nem gyűlésezett, hanem helyette az Izraeliták Országos Irodája pótolta szerepét, s vált a hitközségek képviselői szervévé. Ujváry 1929 (1987)
- 39 A zalaegerszegi izr. hitközség közgyűlése. Zalamegye 1901. március 10.
- 40 Az izraelita hitközségek egy része az 1868-69. évi országos egyetemes gyűlés után nem csatlakozott sem a kongresszusi, sem az 1871-ben megalakult ortodox szervezetekhez, hanem abban a jogállapotban maradt, melyben előtte volt. Nem volt központi képviselői szervük. E hitközségekkel a kormányhatóságok a közigazgatásági hatóságok útján érintkeztek, s választott bíróságok híján e hatóságok döntöttek a hitközségek vitás ügyeiben is. Ujváry 1929 (1987)
- 41 MP 1901. október 17.5.
- 42 ZML Letét 324.
- 43 Sebők Samu: A Zalaegerszegi Izr. Hitk. Irattár rendezésére felkért – jelentése. 1902. Zalaegerszeg, 1902. (12)
- 44 Sebők Samu az iratokat hét főcsoportba sorolta, az alcsoportokat csomóba helyezte, ezeken belül az iratokat időrendbe rakta. Mindezekről pontos lajstromot és betűrendes mutatót készített.
- „I. Gazdasági ügyiratok: 1. költségvetések 2. gabella [az ételek ellenőrzése után fizetett adó] 3. hitfelek adói 4. húsvéti liszt 5. ingatlanok 6. számvizsgálatok, 7. kóser bormérés 8. egyesületek 9. Thóra kölcsönügylek 10. pénztár kulcs 11. pénztári értékek leltárai 12. kölcsönügylek 13. régi váltók 14. aszfalt-társaság számadásai 15. Korona szálló
- II. Szerződési ügyiratok: 1. templomülési számadások és templomülés bérleti rendszabálya 2. templomülések tulajdonjoga 3. metszési ügy 4. körülmetélési ügy 5. rituális fürdő 6. templomi rendtartás 7. templomépítés.
- III. Alapítványi ügyiratok: kegyes alapítványok, ajándékok és végrendeletek
- IV. Szervezeti ügyiratok: 1. anyakönyvi ügyek 2. a zalaegerszegi szervezetre vonatkozóak 3. az országos szervezetre vonatkozóak
- V. Tanügyi iratok
- VI. Jótékonyági ügyiratok, „melyek a jótékonyág gyakorlásában intézettek hitközségünkhöz”. Ezekből nyilvánvaló lesz egykor „Izrael hagyományos ember-szeretete és változatos múltjának minden küzdelme. Ha

netalán a jövőben valaki a magyar zsidóság kimerítő történetét megírja, ez iratok számára nagy értékűek lesznek.”

VII. Históriai ügyszólat: „felölelik mindazokat, melyek számot adnak azokról a különös mozzanatokról, melyek hitközségünk és az egyetemes zsidóság életében előfordultak, az egyesekre vonatkozó adatokat épűgy, mint a közt érdeklő eseményeket.”

A pénztári mellékletek külön kezelésben részesültek, tűzbiztos helyen tartották. Ezek a következők: biztosítás, templomalapi nyugták, betétkönyvek alapítványról, közalap, törlesztett váltók, posta vevények, különféle nyugták és utalások. E pénztári mellékletek érvényüket veszítve megsemmisíthetők.

- 45 Zalamegye 1901. március 31.
- 46 Az 1904. szeptember 1-i jegyzőkönyvből
- 47 Izrael költői elnevezése, négyszer fordul elő a bibliában.
- 48 Jótékonycélú táncestély. Zalamegye 1901. márc.10.
- 49 A dolgozathoz folytatott adatgyűjtés során próbáltam megtudni valamit Stern József építészről. Az irodalomban, levéltárakban, könyvtárakban, személyes érdeklődések során sem akadtam nyomára. Egyetlen adatot találtam, ezt Gajáry István levéltárosnak köszönöm. A Budapesti lak és címjegyzék 1898-as X. kötetében szerepel egy Stern József nevezetű építési rajzoló, mely szerint a VI. kerület, Eötvös u. 8. szám alatt lakik. A többi kötetben és a lakcímnnyilvántartóban már nem található. Gazda Anikó összefoglaló munkájából ismerjük, hogy a zsinagógákat tervező építészek közül Baumhorn Lipót tervezte a legtöbbet, 27-et. A többi építész nevéhez általában egy-egy épületet fűződik. A zalaegerszegi zsinagóga különösen homlokzati részleteinek kialakításában emlékeztet Baumhorn épületeire, bizonyos, hogy Stern József ismerte munkáit, s esetleg valamelyik jelentősebb építész irodájában dolgozhatott. További kutatások során talán fény derül a titokzatos műépítész személyére.
- 50 Vállalkozók Közlönye, 1901. november 5. 4.
- 51 A zalaegerszegi izraelita hitközség tagjainak körülbelül fele tiltakozik az új templom építése ellen. Zalamegye, 1902. március 23.4.
- 52 Az izr. hitközség közgyűlése. Zalamegye 1902. március 16.
- 53 Az olasz származású Morandini Tamás (1869–1921) építész oklevelét Zürichben, a Technische Hochschuleban szerezte. Rokonsága Csáktornyán és Nagykanizsán vitt ismert építési vállalatokat. Először Morandini Román nagykanizsai vállalkozó társa lett, majd Zalaegerszegen telepedett le, tervezést, szakvéleményezést, építőmesterként kivitelezést egyaránt vállalt. Magyar állampolgárságot 1901-ben kapott. A 20. század elején meghatározó szerepe volt a városkép alakításában.
- 54 Zalamegye, 1902. december 28.4.
- 55 Göcseji Múzeum történeti dokumentációs gyűjteménye, 84.16.1.; Utcák, terek, emberek – Zalaegerszeg régi képeken. Szerk. Megyeri Anna. Zalaegerszeg, 1997. 54.,98.; Baranyai György: Tudósítás a múltból. Zalaegerszeg, 1985. (Az építőiparos segédek bérharca megszűnt. Zalamegye 1904. április 24.5.)
- 56 Zalamegye 1904. április 3.4. Ebben az egyszerű épületben lakott a templomszolga, s valóban itt volt a mellékhelyiség is.
- 57 Zalamegye, 1904. május 14.7.
- 58 Zalamegye, 1904. június 26.5.
- 59 Angster József és Fia Orgona- és Harmóniumgyár. Az 1867-ben alapított pécsi műhely készítette Magyarországon a legtöbb orgonát. Tőlük rendelték az 1907-ben felavatott evangélikus templom mechanikus orgonáját is.
- 60 Ez évben Pfeiffer Henrik zalaegerszegi bádogosmester az országos iparegyesület díszoklevéllel és éremmel is kitüntette. Zalamegye, 1904. június 5.6.
- 61 Feltehetően a Tóra-olvasó asztal melletti Tóra tartó padot értik rajta, melybe a szertartás idején a Tóra díseit helyezik.
- 62 Fischer Pál takarékpénztári igazgató és neje született Wilhelm Olga házasságuk 10-ik évfordulója alkalmából az építés alatt levő új zsinagóga számára díszes és értékes, a frigszekerényen alkalmazandó függőnyt ajándékoztak. Zalamegye, 1904. május 15.7.
- 63 A jegyzőkönyv írója itt javította a szöveget, feltehetően „micve-vánkos”-ról van szó, melyen a körülmetélés szertartására viszik a fiúgyermekeket. A magyarázatot dr. Bányai Viktóriának köszönöm.
- 64 Zalamegye, 1904. augusztus 14.
- 65 Büchler Sándor (Fülek, 1870 – Auschwitz, 1944) 1888–1894 között a budapesti rabbiképző növendéke volt, a budapesti egyetemen bölcsészdoktori oklevelet is szerzett. Rabbivá 1895-ben avatták. 1897-től volt keszthelyi főrabbi, mellette a Pázmány Péter Tudományegyetem magántanára, a zsidóság magyarországi történetének kutatója.
- 66 Guttman Béla Bucsuszentlászlón született 1873. március 10-én. Elemi iskoláit Pápán végezte, majd Jánosházán a „Lau álmón Jiszroel” talmud-egylet iskolájába járt. Kismartonba, Nagyszombatba került, Kolozsvárott és Prágában, majd 1900-tól Bécsben főkantor. „Idegen földön is magyar maradt” írták róla a Magyar Zsidó Nő című folyóiratban. (1900. október 26.6.)
- 67 Zalamegye, 1904. szeptember 4.
- 68 Zalamegye, 1904. szeptember 4.
- 69 Magyar Paizs, 1904. szeptember 8.
- 70 Magyar Paizs, 1904. szeptember 8.
- 71 Zala, 1904. szeptember 4.
- 72 A péntek esti szertartás nyitja meg a hét legfőbb ünnepét, a szombatot.
- 73 Zalamegye, 1904. szeptember 11.4.
- 74 Zalamegye, 1904. október 9.4; Elul: a zsinagógai év 6. hónapja
- 75 Gazda Anikó: Zsinagógák és zsidó közösségek Magyarországon. Térképek, rajzok, adatok. Szerk. Komoróczy Géza. MTA Judaisztikai kutatóközpont, Budapest, 1991. (Hungaria Judaica; 1.) 42.

- 76 A tornyok, akárcsak az előképnek számító Ludwig Förster (1797 – 1863) által tervezett Dohány utcai zsinagógán is látható hagymaszerű gömbbel koronázott tornyok – eredetileg arra a két oszlopra utaltak, melyek egykor Salamon jeruzsálemi temploma előtt álltak.
- 77 Ézsaiás 56. 7.
- 78 Göcseji Múzeum történeti dokumentációs gyűjteménye, leltári szám: 95.16.7.
- 79 Lombár Pál tervező leírása az épületről, 1978. VÁTI. KÖH Tervtára 15.313.
- 80 Ennek az oszlopnak mindkét darabja fennmaradt, dr. Mike János jóvoltából hiányos részeit pótolták, s a zalaegerszegi izraelita hitközség helyiségében őrzik.
- 81 Gazda, 1991.16.
- 82 Az állványról, melyet szószéknek nevezett, Lengyel Lajos számolt be.
- 83 Kapiller Imre – Németh László: Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. /Iratok a Zala Megyei Levéltárból/ (SÁGVÁRI Ágnes szerk.) Budapest, 1994.
- 84 ZML Telegkönyvi iratok. Az I. világháború hősi halottainak emléktábláját végül az átalakításig nem mozdították el, de a jegyzőkönyvben említett, Boschán Gyula nevét megőrkítő emléktáblának nincs nyoma. Az előtérben ma is látható egy kis márványtábla a tervező és a kivitelező építészek neveivel; szembe az átalakítás tervezőjének és kivitelezőjének (a Zalaegerszegi Ingatlankezelő és Közvetítő Vállalt) neve került.
- 85 Tanácsi Évkönyv. Zalaegerszeg. 1975–76. Zalaegerszeg, 1976.58.
- 86 KÖH Tervtára: 14027; 16494. Lombár Pál tervei a Városépítészeti Tudományos és Tervező Intézetben készültek.
- 87 KÖH tervtára: 15.313.
- 88 Pelényi Gyula műszaki leírása és terve az épület átalakítása előtt, 1982. szeptember 23.
- 89 A táblán Kiss József verse olvasható. „Imádkozzunk! Jiszgadalt dobogjon / Minden szív a magyar hazában/ És minden még Tinéktek gyulladjon / Szegény és gazdag néma asztalán / Mert értünk ontott, érettünk patakzott / A Ti drága, ifju véretek/ A vérrózsák, miket a harc fakszított/ Teremnek nekik örök életet./
- 90 Magyarországi zsinagógák. Irták: Gazda Anikó – Kubinyi András – Pamer Nóra – Póczy Klára – Vörös Károly. Szerk. Gerő László. Budapest, 1989. 43.
- 91 Orgonaavató ünnepség Zalaegerszegen. Zalai Hírlap 1987. november 30. 1.
- 92 Az orgonát a Fővárosi Művészi Kézműves Vállalat Aquincum Orgonaüzeme és Zalaegerszegi Ingatlankezelő és Közvetítő Vállalat munkatársai készítették.
- 93 Az idézett szövegeket betűhíven közöljük. Az olvashatatlan szövegrészeket szögletes zárójellel jelöltük, az értelmezhető hiányokat a zárójelben kiírtuk. A héber feliratok értelmezésében dr. Bányai Viktória, az MTA Judaisztikai Kutatóközpontjának tudományos munkatársa volt segítségemre. Köszönet érte.
- 94 A kis időszámítás szerint 664.
- 95 Zsoltárok 27,4. vers.
- 96 Az avatás előzetes programját a Zalamegye c. újság is közölte, dolgozatunkban idézzük.
- 97 Beköszöntő ima: „Ma tovu” (Mily szépek).
- 98 Halleluja
- 99 „Adon olam” (A világ ura) ima.
- 100 Az avatás mozzanatainak leírását a Zalamegye c. újság közli, dolgozatunkban idézzük.
- 101 „Le-David mizmor” (Dávid zsoltára, 24. zsoltár).
- 102 Minha (a teljes délutáni liturgiára vonatkozik).
- 103 Rosszul olvasható, esetleg Tindeisen József. Az építéssel kapcsolatos adatot nem találtam.

Irodalom:

- Baumhorn Lipót építész/architekt 1860 – 1932.
Szerk. Hadik András, Szegő György, Budapest, 1999.
- BENCZÉNÉ NAGY ESZTER – FÜLÖP ISTVÁN – MARKÓ IMRE LEHEL
Zalaegerszeg utcanevei. Zalaegerszegi füzetek III. Zalaegerszeg 1977. 23.
- BARANYAI GYÖRGY
Tudósítás a múltból. Dokumentumok Zalaegerszeg város munkásainak szervezkedéseiről 1903-1914. Zalaegerszeg, 1985. 312.
- DEGRÉ ALAJOS – SIMONFFY EMIL
A zalaegerszegi Központi Elemi Iskola Története (1690 – 1949). Zalaegerszegi Füzetek 1. Zalaegerszeg, 1975.
- DURANCI, BELA
A vajdasági építészeti szecesszió. Fórum Kiadó. Újvidék, 1983.
- A zsidó népesség száma településenként (1840–1941)
Szerk. Kepecs József. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1992.
- FOKI IBOLYA
Zalaegerszeg 1850–1860. A város igazgatási szervezete és tisztviselői az abszolutizmus idején. Zalaegerszeg, 2000. Zalaegerszegi Füzetek 6.
- FOKI IBOLYA
Az 1883-as zsidóellenes zavargások Zala megyében. Zalai Gyűjtemény 25. Zalaegerszeg, 1986. 217–241.
- DR. GÉFIN GYULA
A szombathelyi egyházmegye története I–III., Szombathely, 1929-1935.
- GAZDA ANIKÓ
Zsinagógák és zsidó községek Magyarországon. Térképek, rajzok, adatok. Szerk. Komoróczy Géza. MTA Judaisztikai kutatóközpont, Budapest, 1991. (Hungaria Judaica; 1.)
- GERLE JÁNOS – KOVÁCS ATTILA – MAKOVECZ IMRE
A századforduló magyar építészete, Budapest, 1990.
- KAPILLER IMRE – NÉMETH LÁSZLÓ
Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. /Iratok a Zala Megyei Levéltárból/ (SÁGVÁRI Ágnes szerk.) Budapest, 1994.
- Magyarországi zsinagógák
Irták: Gazda Anikó – Kubinyi András – Pamer Nóra – Póczy Klára – Vörös Károly. Szerk. Gerő László. Budapest, 1989.
- Magyar Zsidó Lexikon
Szerk. Újvári Péter. Budapest, 1929.
- Magyarországi zsidó hitközségek 1944. április
A Magyar Zsidók Központi Tanácsa összeírása a német hatóságok nyomán. I. rész. Adattár A, B kötet. Közzéteszi: Schweitzer József. Az eredeti kérdőívek és dokumentumok alapján sajtó alá rendezte: Frojmovics Kinga. MTA Judaisztikai Kutatócsoport. (MZSHK) Budapest, 1994.
- MEGYERI ANNA
A Göcseji Múzeum – az egykori takarékpénztár építésének története. Adalékok Zalaegerszeg első pénzügyintézetének történetéhez. In: Zalai Múzeum 10. Zalaegerszeg, 2001. 237.
- MEGYERI ANNA
Építkezések Zalaegerszegen a dualizmus idején. In: Struktúra és városkép. A polgári társadalom a dualizmus korában. Szerk. Tóth G. Péter. Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 2002. 325-345.
- MOLNÁR ANDRÁS
Zalaegerszeg 1848-49-ben. Zalaegerszegi Füzetek 6. Zalaegerszeg, 1998. 23, 38, 50, 71, 72.
- MORAVÁNSZKY ÁKOS
Építészeti az Osztrák-Magyar Monarchiában. Corvina. Budapest, 1988.
- NÉMETH LÁSZLÓ
Zsidók Zalában a 18. század első felében. In: Zalai Gyűjtemény 35. Zalaegerszeg, 1994. 17–32.
- NÉMETH LÁSZLÓ – PAKSY ZOLTÁN
Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919 – 1945. Zalaegerszeg, 2004. (Zalai Gyűjtemény 58.)
- POLLÁK MIKSA
Zsidó templomépítés Magyarországon a XIX. századtól a mai napig. In: Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványa. Budapest. LVI. 1934.
- SEBŐK SAMU
A Zalaegerszegi Izr. Hitközség Irattár rendezésére felkért – áll. főgimn. tanár jelentése, Zalaegerszeg, 1902.(12) p.
- VENETIANER LAJOS
A magyar zsidóság története. Budapest, 1986.
Utcák, Terek, Emberek – Zalaegerszeg régi képeken Szerk. Megyeri Anna. Zalaegerszeg, 1997.
- RAJ TAMÁS – SZELÉNYI KÁROLY
Zsidó tárgyak művészete. Makkabi, Budapest, 2002.
- RICZU ZOLTÁN
Zsidó épületek és emlékek Nyíregyházán. Nyíregyháza, 1992.
- SIMONFFY EMIL
Bevezetés. In: Zalaegerszeg. Dokumentumok a város történetéből. Szerk. Gyimesi Endre. Zalaegerszeg, 1985. 691 p.p.7-46.
- Zalavármegyei Évkönyv a millenniumra
Nagykanizsa, 1896.
- A zsidó Budapest
Emlékek, szertartások, történelem. Szerk. Komoróczy Géza. Budapest, 1995. (Hungaria Judaica; 7.)

The history of the Synagogue of Zalaegerszeg (Presently concert - and exhibition hall)

In 1982 during the renovation of the Synagogue a rusty, cylindrical metal container was found. The metal container was deposited there in 1904 when the last building blocks of the building were put into place. The metal container enclosed all the paper work about the construction of the Synagogue and about the Jewish Community. The original archives of the Jewish Community perished and the only information we have about the Community was found in the above mentioned metal container. This paper gives an account of the contents of these texts.

Jewish occupants moved to Zalaegerszeg in the first third of the 18th century. In 1770 according to a tax inventory only nine families lived in Zalaegerszeg with a total number of 47 people. By 1828 the number of Jewish citizens was 318. The precise time and manner of the establishment of the Jewish Community is unknown, however according to the Hungarian Jewish Encyclopaedia the Graner, Rosenthal, Boschán and Kaiser families played crucial role in the establishment of the Community. The memory of these families is still well preserved in the Jewish cemetery. In 1880 1005 Jewish citizens lived in Zalaegerszeg who comprised of 14,9 % of the total population of the city.

The majority of the Jewish citizens worked in merchandry, which was constitutive towards their quickly growing fortune. Their children received good education and some of them became lawyers or doctors. As a result the new citizens become respected members of the society of Zalaegerszeg. This newly founded respect is well represented by the fact that in 1857 two merchants, Jakab Mayer and Zsigmond Kaiser were elected to be members of the local council. From the second half of the 19th century forwards and from the Act of Emancipation (1867. XVII) the Jewish community played an important role in a social life of Zalaegerszeg and in governing the city.

The turn of the 19th-20th century can be characterised by extensive building projects that were constitutive towards the wide-ranging development of Zalaegerszeg. In 1885 the leaders of Zalaegerszeg made considerable efforts to increase the appearance and cultural and intellectual life of the city so that it would adequately characterise a capital of a county.

Jewish citizens had an important role in increasing the city's image. Private projects of the Jewish Community created a more metropolitan look in the city.

Moreover, many Jewish citizens were members of the city's Architectural Committee and the association of 'Szépítő Egyesület' which aimed to increase the city's image.

The old Synagogue was built in the city centre in the 1840s on a land that was given by the bishop of Szombathely. The Synagogue was built next to a pub, this pub was in the same place as the present Arany Bárány Hotel.

In 1873 the alteration of the Synagogue was already planned, although the Jewish Community needed a bigger Synagogue. In 1899 the leaders of the community with the new president Gyula Boschán who was determined to modernize the institution and the administration of the Jewish Community, the Community decided to build a new Synagogue. In 1900 when the building of the new Synagogue was finally decided, the city comprised of 9782 citizens from which 1333 were Jewish, 8114 were Roman Catholic, 191 were Lutheran (evangelistic), 126 were Calvinist (reformed) and 18 belonged to other religions. In 1901 the Jewish Community was raised from the condition of status quo ante to the level of the Communities of the Congress.

In 1901 the elected Architectural Committee announced a tender to design a new synagogue. The costs that were allocated to the building project were 80.000 crown. Five applications were received for the tender. The Committee agreed that from the two architectural plans of József Stern a cheaper one would be the most suitable for the Community. The building tender was won by Tamás Morandini, a building constructor who was a well respected member of the Jewish Community.

The building project was commenced on the 19th of March 1903 in the then developing Gyula Wlassics street (today's Mártírok street). The opening of the Synagogue was planned to be held in May 1904, but because of the unfavourable weather and the builders' demonstration for better wages the works had to be stopped several times. The building construction was finally finished during the summer, and the opening ceremony was held on the 1st of September 1904. The intellectuals of the city took part in the opening ceremony irrelevant of their religion.

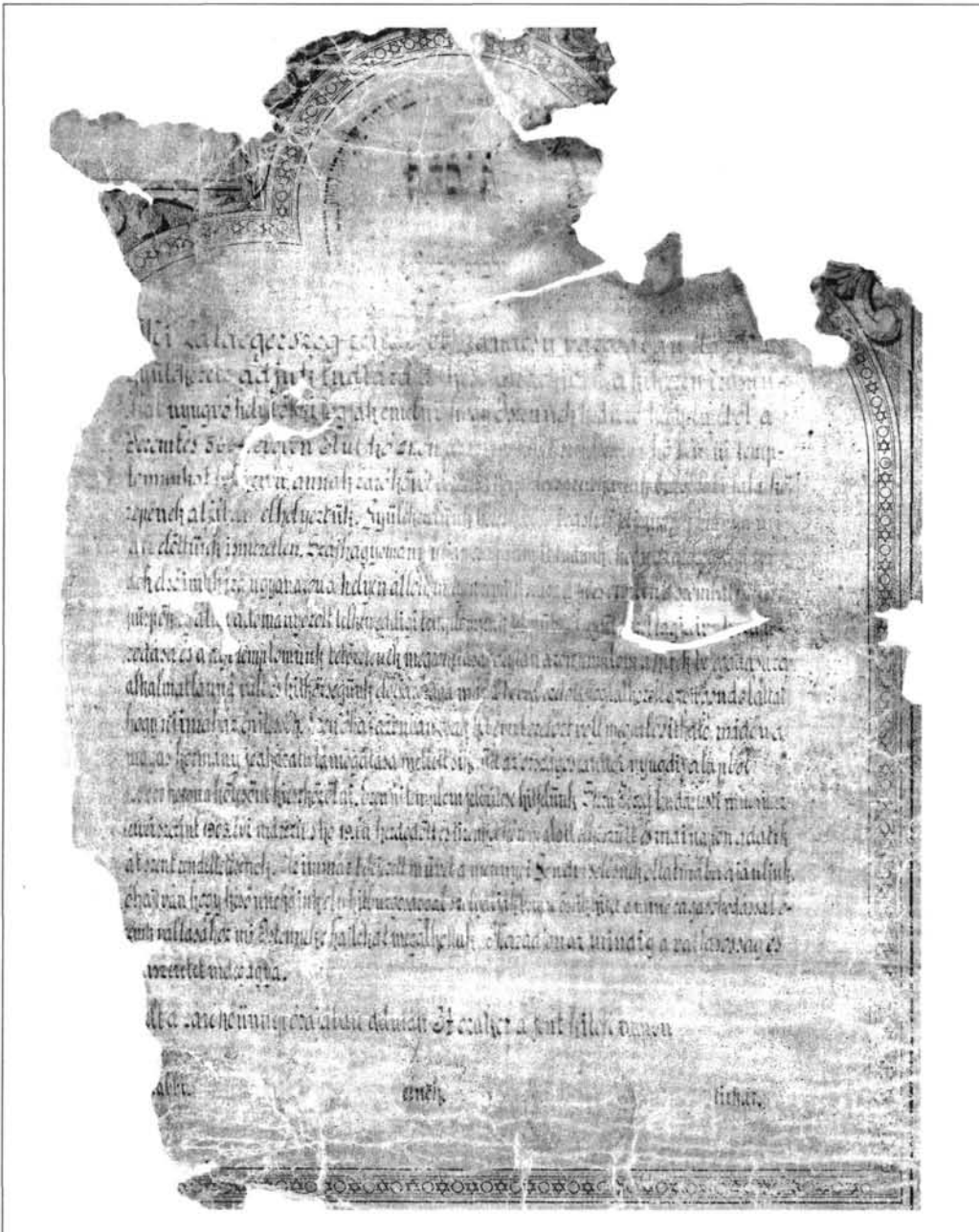
The new, two towered, brick and plaster designed building was a good example of the eclectic Synago-

gue architecture and the inner paintings and the tinworks represented the skilled work of the craftsmen of Zalaegerszeg.

In 1944 the majority of the Jewish population of Zalaegerszeg were taken to concentration camps from which only a few returned. The Synagogue became unused and in 1960 it became the property of the Hungarian Government and was maintained by the Town Council. The building was used as a storage space, and

its condition was deteriorating gradually. In 1976 it was decided that in order to be able to maintain the Synagogue it has to be assigned to a new function. In 1983 according to the plans of architect Gyula Petényi the reconstruction of the Synagogue with the preservation of the inner building structure was finished.

Translated by Eszter Kreiter

1. kép: A záróköből előkerült oklevél

2. kép: A zalaegerszegi építők munkások 1904-ben, a Grünwald vendéglőben
„Az épület túlnyomó részben zalaegerszegi munkások dicsősége, ...kizárólag magyar munka.“
Jegyzőkönyv, 1904.

3. kép: Morandini Tamás,
az építkezés kivitelezője 1905 körül

4. kép: A templom avatása. Antal Béla felvétele Morandini Tamás hagyatékából, 1904. „Új monumentális templomunk kívülről és belülről egyaránt impozáns benyomást gyakorol a nézőre.“ Jegyzőkönyv, 1904.

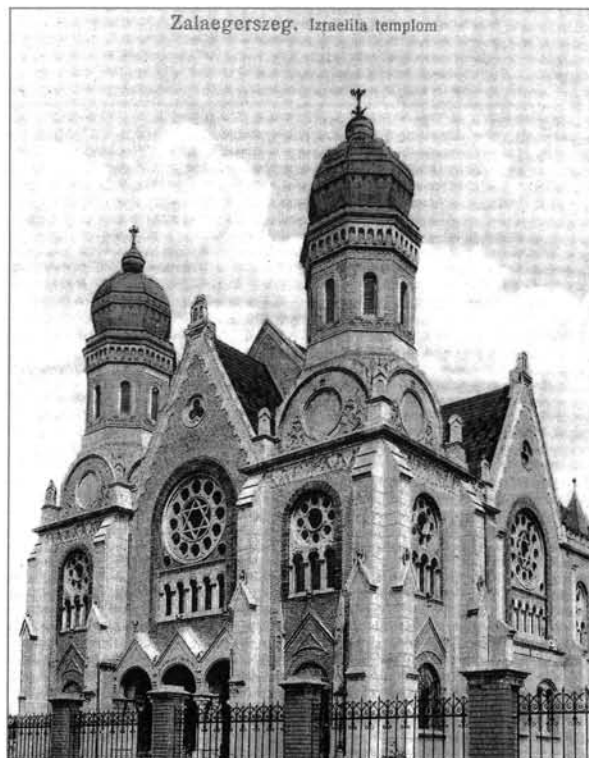
5. kép: „...nemcsak közlelől hat az épület, hanem hat jó messzirel is jellegzetes két tornyával, mely a város távlatának karaktert ad.” Jegyzőkönyv, 1904. (Képeslap, 1910 körül, az Országos Széchenyi Könyvtár tulajdona)

6. kép: A zsinagóga belső tere egy képeslapon, 1930 körül (Kovács András tulajdona)

7. kép: Zalaegerszeg rendezett tanácsú város átnzeti térképe, részlet a zsinagógával, 1903 Göcseji Múzeum 94.39.2.

8. kép: „Gyönyörűen érvényesülnek külső méretei a kőbástya kerítéssel körülvett négyszögletes téren“ Jegyzőkönyv, 1904. (Képeslap, 1910 körül, Göcseji Múzeum)

9. kép: A keleti fal, 1978. (KÖH Tervtár)

10. kép: A belső részlete, 1978. (KÖH Tervtár)

Béres Katalin

Egy legenda nyomában*

Az alábbi történet egy, a muzeológusi gyakorlatban sem mindennapos eset, amely talán jól érzékelteti munkánk szépségeit, izgalmait és olykor kudarcait is.

Az állampolgárok bizonyos körében nagy kultusza van manapság a hadtörténelmi emlékeknek, különösen a második világháborús relikviáknak. Az érdeklődők egy része nem elégszik meg a múzeumi kiállításokon, haditechnikai parkokban látható fegyverek, dokumentumok, fotográfiák stb. megtekintésével, hanem maga is gyűjti, keresi, – néha a legalitás és az illegális határán egyensúlyozva – adja-veszi az e körbe tartozó emlékeket, kisebb magángyűjteményeket hozva létre lezuhant repülőgépek maradványaiból, lőszerhüvelyekből, különféle felszerelési tárgyakkól, egyenruha tartozékokból, dögcédulákból stb. E magángyűjtők rendszeresen felkeresik a levéltárakat, könyvtárakat, ahol korabeli forrásokat olvasgatva ötleteket merítenek további kutatásaikhoz, illetve igyekeznek felderíteni az általuk megtalált relikviák történeti hátterét.

2001 tavaszán a Göcseji Múzeumban felkeresett egy megyénkbeli magángyűjtő, aki beszámolt arról, hogy Batykon, az egyik családi ház kertjében a második világháború után eltemetett német tank – Tigris, vagy Királytigris – található. Nemcsak a magyarok, hanem egy sok pénzzel rendelkező német magángyűjtő is érdeklődik iránta, szeretné kiemelni és megvenni. Arra kért, akadályozzuk meg, hogy ez a kuriózumnak számító harci eszköz – Magyarországon egy darab sincs belőle (!) – kikerüljön az országból.

Az elásott tankról szóló történet nem volt ismeretlen előttünk sem. Régész kollégáinktól hallottunk már róla, akik terepbejárásaik során számtalan hasonló – elrejtett harangokról, kincsekről és egyebekről szóló, rendszerint valótlanul bizonyult – történettel találkoztak, nemcsak Batykon, hanem szerte a megyében. 1995-ben, a Zalai Hírlapban egy interjú jelent meg a kert tulajdonosával,¹ sőt egy zárójeles mondat erejéig

Ruzsa Károly Batyk története című könyvében is megemlékezett az elásott harcjárműről.²

A tank kiemelése és külföldre szállítása magán-személyek által nem jelentett reális veszélyt, hiszen törvény mondja ki, hogy minden a földben található műtárgy a magyar államot illeti, feltárása csak szakhatóságai engedélyével és szakemberek közreműködésével lehetséges.³ Továbbá a feltételezett tankot rejtő földterület közlekedési útvonal mellett és magasfeszültségű villamosvezeték alatt található, ezért esetleges kiemelése – óriási súlya és mérete miatt⁴ – csak hatalmas munkagépekkel és toronydarúval történhet, felvonulásuk és a munka ideje alatt a forgalmat el kellene terelni, a villamosvezeték egy szakaszát le kellene bontani, mindehhez számtalan engedély beszerzése szükséges.

A bejelentés azonban felkeltette érdeklődésünket a történet iránt, ezért igyekeztünk kideríteni, van-e alapja a „batyki Tigris” legendájának. A kert tulajdonosával, egy, a 70-es éveit taposó ma is aktív kútásóval készített interjúból az alábbi történet bontakozott ki.⁵ 1971-ben költözött 7 tagú családjával a Vas megyei Csipkerekről Batykra, az alsó faluvégi házba, amelyet Koller Máténétól, az eredeti tulajdonos özvegyétől vásárolt meg. Mivel a házhoz tartozó kertet kicsinek találta, bővíteni szerette volna, ezért az épülettől délre eső út menti talajvizet, gazon, elhanyagolt területen kiirtotta az un. eleven gyepűt, a fűzfákat, bokrokat, és felásta a földet. Ásás közben, egy ásónyom mélyen akadt rá a tankra, tetejét kibontotta, leszórta róla a rádobált alkatrészeket, lánctalp darabokat, láncmehajtó kereket, kinyitotta a toronytetőt, kimerte belőle a felgyülemlett talajvizet, majd egy tyúklétrán lemászott a harckocsi belsejébe. Elmondása szerint a szerszámosládát szerette volna megtalálni, az azonban nem volt meg. Helyette két 1,2 m-es lövedéket talált és megállapította, hogy a tank belsejét kézigránáttal felrobbantották, mert mindenütt

összeégett vezetékek lógtak benne. Egy horgas végű drót segítségével megmérte a cső hosszát, ami szerint 4,2 m volt. Kiemelte és szétszedte a lövedékeket, amelynek színes puskaporát gyermekei „tűzijátékra” használták el, kapszliját pedig a kerítés beton alapjába öntötte. A toronytetőt kamasz fia sokáig súlyemelőnek használta. (Ezt egyébként a ma középkorú fiú is megerősítette, sőt egyik lánytestvére is.) Mivel a nyitott tankot gyermekeire nézve veszélyesnek ítélte, ezért két ZIL teherautónyi murva követ öntetett bele, majd a területet kb. másfél méterrel feltöltötte és veteményes kertet alakított ki rajta. A leszedett alkatrészeket sokáig őrizgette, egy részéből, pl. a lánctalp csapszegéből szerszámot készített, a többi azonban a batyki úttörők vitték el egy vasgyújtás alkalmával. Szemben lakó szomszédjától, a ma már elhunyt Török Istvántól tudta meg a tank történetét. Eszerint 1945. márc. 28-án az orosz csapatok elől visszavonuló német tanknak a faluvégén elfogyott az üzemanyaga. Legénysége, hogy a tank használható állapotban ne kerüljön az oroszok kezére, behajtott a Kollerék háza mellett tátongó hatalmas méretű tömésödörbe, (ahonnan a házukat építették), majd lerobbantotta a láncmeghajtó kereket, és a harckocsi belsejébe is kézigránát dobott, így tette működésképtelenné.

Azt, hogy a tankot elásták, megerősítette Koller György nyugdíjas vonyarcvashegyi pedagógus, az eredeti tulajdonos fia is.⁶ Igaz, a történetet ő sem szemtanúként ismeri, mert azokban a vészterhes napokban leventeként Németországban tartózkodott. 1945 augusztusában tért haza, akkor már a tankot nem, csak az elföldelés nyomait látta, a történetet édesapjától tudta meg. Ő a mai napig is őriz a tankról származó alkatrészeket. Elbeszélése szerint a harcjármű akadályozta a Zalabér felé vezető út forgalmát, ezért az oroszok „málenkij robotra” vezényelték ki a falu népét, akik ökrökkel, lovakkal és saját erejükkel vontatták a hatalmas járművet az úttól jóval mélyebben fekvő – a közeli patak miatt – meglehetősen ingoványos talajú területre, ahol elföldelték. (Koller György cáfolta, hogy tömésödör lett volna a kertben.)

Sikerült felgyűjteni a történet harmadik variációját is. Egy Zalaegerszegen élő batyki származású nyugdíjas mérnök szerint⁷ – aki szintén csak hallomásból ismeri a történeteket – miután az oroszok bekerítették a falut, a német tank nem az úton, hanem a patakon keresztül próbált elmenekülni. Mivel éppen megáradt a patak, az egyébként is ingoványos területen a páncélos nem tudott átjutni, belesüllyedt a mocsárba.

Mivel a Göcseji Múzeum nem illetékes harcjárművek gyűjtésére, a tulajdonossal készült interjú kivonatát elküldtük a budapesti Hadtörténeti Múzeumnak, ahol azonnal nagy érdeklődést tanúsítottak a tank iránt. Az érdekes történet, a visszaemlékezők által elmondott

variációk további kutatásra ösztönözött bennünket, igyekeztünk kideríteni valóban elásták-e a tankot a kertben, s ha igen, milyen körülmények között?

Batyk a II. világháború végén a Rába folyótól keletre, a Vasvártól Győrig húzódó utolsó magyarországi megerősített védelmi vonal, a „Zsuzsanna vonal” Vasvártól Zalavégen át a Zala folyóig húzódó reteszállásának körzetébe tartozott. A rendelkezésre álló adatok szerint a térségben kiépített állásokat a magyar katonaság, közöttük a Szent László gyaloghadosztály, valamint a német 6. Hadsereg III. páncélos hadtestének jobb szárnya, a 99/II. hegyizászlóalj, az I. és a III. páncélosadosztály egy tábori kiképző zászlóalja, a 303. Rohamlövegbandár, az 509. Tigris nehézharcokiosztály megmaradt 3 harckocsija, a 17. és a 19. népi sorozat-vető dandár, az 5. SS Wiking páncélosadosztály maradéka és az I. Lovashadsereg néhány hadosztályának maradéka védte.⁸ Batyk környékét a kelet felől támadó szovjet 27. hadsereg egységei – a 33., 35. és 37. lövész- és a 18. harckocsi hadtest – 1945. március 27-én délután érték el.⁹ Másnap reggel indítottak támadást a falu elfoglalására, s még a délelőtt során bevették azt. A harcok során heves tüzéségi tűzpárbaj keletkezett, találat érte a templom tornyát is, teteje leszakadt. (A torony déli oldalán ma is látható egy a falba fúródott 10,5 cm-es lövedék orrkúpja.) Több lakóház leégett, némelyiknek megrepedt az alapja, tűzfala összeomlott, lakhatatlanná vált. Találat ért két szovjet T 34-es harckocsit, de az út mentén német tankok is égtek, melyeket saját légénységük tett használhatatlanná, mivel elfogyott az üzemanyaguk. Az egyik éppen a falu déli végén égett, azon a környéken, ahol most az elásott harckocsit feltételeztük. A kerttel szemben, az utca másik oldalán abban az időben egy kocsmá működött, meleg konyhával, kellemes kerthelyiséggel, fedett tekepályával, ahova rendszeresen eljártak a zalabéri Neumann kastélyba elszállásolt lengyel menekült tisztek, a front közeledtével pedig a német katonák is gyakran ott vacsoráztak. A tulajdonos – Németh Ferenc – leánya, Németh Rózsa, ma 85 éves idős asszony szemtanúként idézte fel március 28-a eseményeit.¹⁰ Elmondása szerint kora reggel heves ágyúörgésre ébredt. Felébresztette akkor 15 éves öccsét, aki előző este még kiszolgálta a német tiszteket, majd biciklivel szülei után küldte, akik már az előző nap kiköltöztek a szőlőhegyre (oda menekültek). Ő maga nem menekült, mert nagyon beteg volt. Néhány nappal korábban érkezett haza a zalaegerszegi kórházból, ahonnan a front közeledtének hírére hazaküldték a betegeket. Állítása szerint a németek elvonultak Zalabér felé, az utolsó tankjuk pedig éppen az ő házuk előtt állt meg, amelynek fedezékéből lőtte a Túrje felől érkező oroszokat.

A tankot az oroszok heves tűz alá vették, igyekeztek kilőni. A lövöldözés következtében kigyulladtak a Kollerék udvarában álló melléképületek, s szétlőtték Némethék baromfi- és disznóórait is. A német tanknak elfogyott az üzemanyaga, tovább menni nem tudott. Kéttagú legénysége közül az idősebbik robbantással használhatatlanná tette a harcocsit, aminek következtében a ház ablakai betörték. A fiatalabbik katona bement Némethékhez és figyelmeztette az ott talált lányt, hogy meneküljön az oroszok elől. Ezek után a katonák gyalog indultak tovább Zalabér felé. Németh Rózsa tudomása szerint a fiatalabbiknak sikerült a szökés, az idősebbiket a zalabéri kocsmá élelőkamrájában fogták el az orosz katonák, kivégezték, s valahol a kocsmá környékén földelték el.

Németh Rózsa még a lövöldözés közben átkúszott a szomszédba, Törökékhez, az ő krumplis veremből kialakított bunkerjükben vészelte át a front átvonulását. Az úton hagyott, kiégett tank azonban akadályozta a forgalmat, ezért az oroszok a következő napokban a lakosságot, köztük őt is kivezényelték, és feltöltették, többek között a vendéglő tekepályájáról leszedett cseréppel, felvágatlan tűzifával a Némethék felőli úmenti árkot, hogy ki tudják kerülni a hatalmas harcocsit. Ennek következtében, a házuk alapja megrepedt, tűzfala kidőlt.

A tank további sorsáról azonban Németh Rózsának nincsenek információi, mivel a következő napok egyikén felköltözött a faluban élő nagybátyjához, ott is maradt a helyi viszonyok konszolidálódásáig. Amikor visszatért szülőházába, a tank már nem volt az úton.

Azt, hogy Batykon több kilőtt, elpusztult harcjármű volt található az orosz megszállást követő hetekben, hónapokban, nemcsak a visszaemlékezők, hanem levéltári források is igazolják. A batyki körjegyzőség iratanyagának dokumentumai szerint 1945 máj. 14-én a megye főispánja körlevélben utasította a főszolgabírókat és polgármestereket, hogy településeiken írják össze a hadseregek által elhagyott különféle tárgyakat, alkatrészeket, autórönszöket, benzineshordókat, stb., „mivel az ország jelenlegi állapotában nem engedhetjük meg magunknak, hogy a legkisebb értékek is veszendőbe menjenek”.¹¹ Így gondolta ezt a polgári lakosság is, mert ezeket a gazdátlan járműveket a vázíg szétszerelték, minden mozdíthatót elvittek és felhasználtak belőlük, pl. a nagyobb lemezdarabokkal pótolták ki a harcok során megrongálódott gazdasági épületeiket. Ilyen tank alkatrészeket őriz Koller György, de ilyen lemezdarabokat találtak a környező házakban is. Kósa Károly batyki körjegyző a felhívásra máj. 31-én azt jelentette, hogy a községben „elhagyott tárgyak csupán a kilőtt vagy felgyújtott páncélkocsik és autók maradványaiból állnak, ott hevernek, ahol kilőtték őket, mozdítható alkatrészeiket

a lakosság leszerelte”.¹² Főispáni felszólításra dobzóval figyelmeztették a lakosságot, hogy hozzák vissza az eltulajdonított tárgyakat, de a házkutatással és internálással való fenyegetés ellenére sem szállították vissza semmit. 1945. máj. 25-én Barcza Béla, a zalaszentgróti járás főszolgabírája utasította a körjegyzőt, hogy az elhagyott tárgyaknak „az utak mellől való eltávolítása iránt haladéktalanul intézkedjék. Azokat a községben gyűjtse össze és kevésbé forgalmas helyen helyeztesse el”.¹³ A körjegyző jún. 2-án kelt válaszában jelentette, hogy a „hadműveletek következtében megsemmisült autó és egyéb járműrönszök a közlekedést sehol sem akadályozzák, mivel az árokban fekszenek.” Egy helyre nem lehet összegyűjteni őket, mert nagy súlyuk miatt nagyobb távolságra nem vontathatók.¹⁴

Hogy ezeknek a lecsupaszított hadieszközöknek végül mi lett a sorsa, csak feltételezzük. Minden bizonnyal az orosz és a magyar hadsereg összegyűjtötte, egy részüket hadizsákmányként a Szovjetunióba szállították, illetve itthon beolvasztották, ezzel alapozva meg a háború utáni magyar acélgégyártást. Azt vélelmeztük, hogy a faluvégi „Tigris” az oroszok valóban levontatták az útról, (mint ahogy azt Koller György is állította), amelyet aztán a rönszök összegyűjtése idején hatalmas mérete miatt már nem tudtak kihúzni a mély gödörből vagy árokból, ezért inkább elföldelték. A „mikor” kérdésre nincs pontos válaszunk. A faluvégi tank – Koller György elmondása szerint – 1945 augusztusában már nem volt az úton, ő ugyanis ekkor érkezett haza Németországból, csak az elásás nyomait látta, édesapjától hallotta a történetet. Szemtanukat azonban, akik látták, vagy részesei lettek volna az elföldelésnek, nem találtunk. Ennek részben az az oka, hogy a háború idején a faluban tartózkodó idősebb nemzedék mára már meghalt, a ma 70 év körüliek akkor katonák vagy levették voltak, többségük nem tartózkodott otthon, a nők és gyermekek legtöbbször pedig a környező szőlőhegyekben bujkálva töltötte 1945 nyarát. Egyikük így fogalmazott: „Az életünk a félelemtől és a meneküléstől szólt, nem értünk rá arra figyelni, hogy mi történt az út menti rönszökkel.”¹⁵ A megkérdezettek többsége azonban később hallott az elásott tankról.

Mindezek után, mivel a fentiek alapján hihetőnek véltük a történetet, október közepén a Hadtörténeti Múzeum munkatársával és a keceli Pintér Művek képviselőjével három kutatóárkos próbafeltárást végeztünk a helyszínen, ott, ahol a tulajdonos a tank helyét mutatta. (Pintér József vállalta, hogy amennyiben valóban egy német Tigris vagy Királytigris típusú tank található a batyki kertben, fedezi a kiemelés, a keceli hadiparkba történő szállítás és a restaurálás költségeit.) Legnagyobb meglepetésünkre nem találtuk meg a

harcokocsi. A másfél méteres feltöltés nyoma azonban láthatóvá vált. Néhány nappal később egy harci eszköz felderítéssel foglalkozó cég emberei járták végig a kertet és a ház környékét (nemcsak azt a területet, ahol a tulajdonos a tankot védelmezte) műszeres lelőhely- és leletfelderítést végezve, sajnos, azonban az ő érzékeny műszerük sem jelezte nagyobb tömegű fémtárgy jelenlétét.

Értetlenül állunk a történetek felett, hiszen azt gondolhatnánk, hogy 30 esztendő nem oly nagy idő, hogy az emberi emlékezet rostáján kihulljanak ilyen izgalmas, rendkívüli dolgok, mint egy tank megtalálása egy jól körülhatárolható területen. Ha a történet azonban csak a képzelet játéka, mi motivál egy embert arra, hogy a hiteltelenné, nevetségessé válást is vállalva ragaszkodjon állításához? Tanulságul megerősítést nyertünk abbéli meggyőződésünkben, hogy az oral

history csak másodlagos, kiegészítő forrása lehet a történeti kutatásnak, mert a szóbeli visszaemlékezés nélkülözhetetlen, de más források nélkül rendkívül megbízhatatlan kútfeje munkánknak.

A muzeológus feladata itt véget ért, a történet azonban még nem. A tank esetleges kiemelése nagy izgalmat keltett a honi fegyvergyűjtők, roncskutatók körében. A hivatalos kutatás kudarcra után is állandó témája maradt internetes csevegő fórumaiknak.¹⁶ Mivel a kert tulajdonosa továbbra is meggyőződéssel állítja, hogy a tank ott van valahol, hozzájárulásával az elmúlt években több alkalommal is megpróbálták megkeresni a harcjárművet. Mindaddig eredménytelenül. A legenda tehát tovább él, ha mégis megtalálnák a „Tigris”, gazdagabbak leszünk egy szenzációs hadi relikviával, ha nem, egy szép történettel.

Jegyzetek:

* A kézirat lezárásának időpontja: 2004. május 13.

¹ Sinkovics Eta: A múlt kísértései – avagy Tigris tank a kertben. Zalai Hírlap, 1995. május 25.

² Ruzsa Károly: Batyk története. Zalaegerszeg, 1998. (Zalai Kismonográfiák 5.) 118.p.

³ 1997.évi CXL törvény a kulturális javak védelméről és a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről. IV. fejezet: Régészeti védelem, régészeti feltárás 26.§ 1. bekezdés

Továbbá: 2001. évi LXIV törvény a kulturális örökség védelméről. II. rész: A régészeti örökség védelme 1. fejezet 8.§ 1. bekezdés

⁴ A Tigris (Panzer VI Tiger I.) technikai adatai: hossza: 8,24 m, szélessége: 3,73 m, magassága: 2,86 m, súlya: 56 t.

A Királytigris (Panzer VI B Königstiger) technikai adatai: hossza: 10,28 m, szélessége: 3,76 m, magassága: 3,08 m, súlya: 69,7 t.

In: Ford, Roger: A Tigris harcokocsi. (2000) A hozzáférés módja: URL cím: <http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww2/konyv/f/bibJAT00367699.html>

⁵ Hodvogner János visszaemlékezése. Göcseji Múzeum Adattára: 2375–2001.

⁶ Koller György szóbeli közlése.

⁷ Németh Vilmos szóbeli közlése.

⁸ Veress D. Csaba: A Dunántúl hadi krónikája 1944–1945. Bp. Zrínyi Katonai Kiadó, 1984. 316.p.

⁹ Ruzsa Károly i.m. 118.p.

¹⁰ Karancz Lajosné szül. Németh Rózsa visszaemlékezése. Göcseji Múzeum Adattára: 2399–2001.

¹¹ Zala Megyei Levéltár (továbbiakban: ZML) V.1818 A Batyki Körjegyzőség iratai: Zalavármegye főispánjának körlevele a főszolgabíróknak és polgármestereknek, 1945. máj. 14.

¹² ZML. V.1818 A Batyki Körjegyzőség iratai: 526/1945.

¹³ ZML. V.1818 A Batyki Körjegyzőség iratai: 537/1945.

¹⁴ ZML. V.1818 A Batyki Körjegyzőség iratai: 537/1945.

¹⁵ Mihályi Margit szóbeli közlése.

¹⁶ Ld.

http://www.fabulis.hu/f_forum_template.php?forumid=34

In a footstep of a legend

In the spring of 2001 the Gőcsej Museum was informed that a German tank, called “Tiger or King Tiger” that was buried after the second world war, can be found in the backyard of a family house in Batyk, a small village situated in the northern part of Zala county. Hungarian and German collectors were interested in unearthing and buying the tank.

The information about the tank attracted our attention, and we attempted to find out the validity of the legend of the Tiger. We interviewed the owner of the property, where the tank was said to be found. The owner said that in the beginning of the 1970s – when he moved to the house – he discovered the tank while he was digging in his backyard. He gave account on opening the tank and climbing into it. Then he filled the tank up with gravel, and levelled up the backyard with approximately 1,5 meters thick soil and altered the backyard into a garden.

He was informed by his neighbour that in 1945 a fleeing German tank ran out of fuel, and its crew disabled the tank and pushed it into a big pit next to the road and left it there. After the war the owners of the house buried the enormous and immobile combat vehicle. We eagerly continued our research and we found more informants who confirmed the story, however we did not find any witnesses who saw the

actual burial of the tank. We found sources in the archive and in rural district reports, which mention that after the war many tanks lied on the streets of the village. Many of them were collected to a depot except the heavy ones that could not be taken in tow.

The above accounts on the existence of the tank made us believe that the story was true. For this reason three trial trenches were opened in the garden where the owner showed the assumed place of the tank. Surprisingly the tank was not there. A few days later a team specialised in surveying and locating war instruments, searched the garden and the surrounding area of the house. Unfortunately their sensitive apparatus did not show the presence of a considerable amount of metal in the ground.

The task of a museologist ends here, but the story does not. The owner of the property is still convinced that the tank must be there somewhere and in the last few years, with his approval, many collectors and wreck-detectives tried to find the tank. Until now without any success. The legend goes on, and if someone finds the “Tiger” we will be richer with a unique military machine, if not, we will be richer with a glamorous story.

Translated by Eszter Kreiter

Petánovics Katalin

A zalaszántói tájház - egy népi műemlék viszontagságai¹

I.

Az 1950-es – 1960-as években a hagyományos paraszti falu életformájában s ezzel együtt külsőségeiben is végképpen megváltozott, befejeződött az az átalakulás, amely valójában már az 1930-as évektől megkezdődött. Egymás után bontották le a régi lakóházakat, hogy helyettük egyen-sátortetős, kocka házakat építsenek, amelyek kétségtelenül egészségesebbek és kényelmesebbek voltak, csak éppen semmit sem őriztek meg a korábbi épületek tájba illő szép formáiból, építészeti értékeiből.

A pusztulás gyorsasága arra ösztönözte a szakembereket - építészeket, néprajzkutatókat - hogy mentsek meg, ami még megmenthető. Országos méretű feltáró munka indult meg, amely tíz-tizenkét éven át tartott, s felmérhetetlen jelentőségű dokumentációs anyagot eredményezett. (FÜZES 1997) Ekkor születtek meg a regionális szabadtéri néprajzi múzeumok tervei, amelyek közül elsőként a zalaegerszegi Göcseji Falumúzeum készült el Szentmihályi Imre, Barabás Jenő és Tóth János tervei alapján.²

A szakemberek arra is törekedtek, hogy a megőrzésre méltó házak eredeti helyükön, valódi falusi környezetükben maradjanak meg, ahol élőben tárják a látogatók elé a régi magyar falvak építészeti örökségét, gazdálkodásának és a lakáskultúrájának emlékeit. E célkitűzéseket az OMF-en és a megyei múzeumi igazgatóságokon kívül többnyire a falu vezetősége is támogatta, segítséget nyújtva a házak hiteles berendezéséhez és fenntartásához, mert úgy vélték, hogy a tájház rangot ad a településnek.³

Később alábbhagyott mind a hivatalos, mind a helybéli lelkesedés, mert az öreg, folytonos karbantartásra, felügyeletre szoruló házak rengeteg pénzt emésztettek fel.

Zalaszántó azon települések közé tartozik, amelyek fontosnak tartják régi örökségük védelmét. Ennek kö-

szönhető, hogy az önkormányzat - élén Huszti Zoltán Ferenc polgármesterrel, aki egyben a falu Honismereti Egyesületének elnöke is - közel húsz épületre terjesztette ki a helyi védettséget. Ennek az a lényege, hogy a lakók belül átalakíthatják a házukat, de a külsejét nem változtathatják meg, s nem bonthatják le.⁴ (1-2. kép)

A tájházak egy része a falvak legszebb - s ebből következően a legmódosabbak - épületeit képviselik. Talán valamivel kevesebb helyen gondoltak a szegényekre, pedig mindenütt ők voltak többen, s megérdemlik, hogy az utókor őket se feledje már csak azért sem, mert házaik igen régies építészeti elemeket őriztek meg, hiszen nem volt módjuk gyökeres átalakításra.⁵

A zalaszántói tájház sorsa akár példaként is szolgálhat részben arra, hogy nem könnyű feladat egy ház hiteles rekonstrukciója még akkor sem, ha őrzi régi formáját, részben arra, hogy egy tájház megfelelő üzemeltetése milyen gondokkal, feladatokkal és buktatókkal járhat.

II.

Zalaszántó Keszthelytől 18 kilométerre, a szántózsidi medence nyugati szélén helyezkedik el.

Az ide utazókat számos látnivaló fogadja: legismertebb a Tátika vár, amelyet a 13. század közepén építtetett a veszprémi püspök. A felépült várat 1257-ben említik először. 1589-ben a törökök elpusztították. (SZATLÓCZKI 2002, 140) A későbbi források már romként említik és ma is így látható, bár régészeti kutatása és konzerválása folyik.⁶

Kisfaludy Sándor hosszan hömpölygő romantikus történeteket - regéket - álmodott a balatonfelvidéki váromrok hajdani boldogtalan lakóiról, köztük Tátika „vércse lakta váráról. S két fiatal magyar szívnek - Szerencsétlen sorsáról.” (KISFALUDY s. 1902, 19) E történeteket feldolgozta Kovács J.: A Balaton múltja

és regevilága c. könyvében is, amely a nép közé kerülve folklorizálódva tovább él. (PETÁNOVICS 1991)

A várhoz más, derűsebb monda is fűződik: a várnagy béna lánya meggyógyul Hévíz csodás erejű vizétől és boldog lesz. - A nép a várhegy barlangját borospincének képzei, s úgy tudja, hogy az évszázadok alatt ugyan a hordók elkorhadtak, de a bort egy különleges hártýaburok fogja össze, és az megmaradt.⁷

Templomukat Szt. Kozma és Damján tiszteletére szentelték.⁸ A régészeti kutatások tisztázták a templom román és gót részeit, amelyek részben a 13. részben a 14-15. századból valók. (KOZÁK 1962) A faluban összesen 16 útszéli kereszt és szobor van, közülük kettőt amerikai-magyarok emlékére emeltek. (RÉTHELYI 1984) (3. kép)

A templomtól északra fekvő zömök kis kápolna pontos korát nem ismerjük. Formája szerint középkori eredetű lehet. (NÉMETH 1979) A 19. században átépítették és Szt. Vendelt választották védőszentjéül. (KRASZNAY 1989) Az állatok oltalmazójának külön szobrot is állítottak a falu végén.⁹ Szt. Donát pártfogásába ajánlották a szőlőiket s az 1914-ben épült hegyi kápolnát, amelyet az augusztusi búcsú napjára szőlőfürtökkel díszítenek fel, és ünnepélyes külsőségek között ülik meg a napját.¹⁰ A legújabb, s e vidéken különleges látnivaló a község melletti Világosváron 1992-ben épült buddhista szentély, a sztúpa, a legrégebb pedig a falu határában lévő közel száz tatárhalom, vagy ahogy a faluban nevezik, *török-hagyás*, ami valójában a bronzkorvégi-koravaskori urnasíros temetkezés maradványa. (BAKAY – KALICZ – SÁGI 1966)

A települést 1236-ban említik először, ekkor a veszprémi püspök birtokolja. Többszöri tulajdonosváltás után az 1740-es évektől Festetics Kristóf szerzi meg, és egészen 1945-ig a család kezén marad. (KOVACSICS 1991)

A falu - a környék községeihez hasonlóan - eredetileg egyutcás volt, ma is ez adja a karakterét. A mellékutcák később, a 20. században alakultak ki, s ezen az sem változtat, hogy egy-egy mellékutcában néhány régi épület már a 19. században is állt. (4-5. kép)

Az 1900-ban végzett összeírások szerint a község 375 lakóházából 350 tömés- vagy kőfalú, nádas vagy zsúpos tetejű.¹¹ Zalaszántón és a környékén elsősorban a helyben található terméskőből építkeztek, de a korábbi századokban borona- és sövényfonásos falú házak, és a földből (különféle módszerrel) rakott falak sem voltak ritkák. (JANKÓ, 1902 – VAJKAI, 1964)

A nyeregtetős házakat a keskeny telkek egyik szélére, és közvetlenül az utcaszintre építették. A szabadon hagyott homlokzatokat gyakran élére rakott *téglacsipke* keretezte, középen pedig stukkó díszítette. (6. kép)

A lakóházak helyiségei a 19. századtól a 20. század első feléig egymás után - sorosan - épültek az istállóval, ólakkal, a módosabbaknál a pajtával együtt. A pajtákat néha az udvar végén - mintegy lezárva azt - keresztben helyezték el. A 19. században a gazdagabbak háza négy osztatú volt: szoba - füstökonyha - szoba - kamra. A szegényebbeknél: szoba - füstökonyha - kamra. Az ő portájukon pajta csak ritkán fordult elő.

A füstökonyhás házak minden helyiségének az ajtaja a szabadba, vagy egy nyitott tornácba torkollott, amelyet itt és Dunántúl nagy részén *pitarnak* neveznek. Ezzel akadályozták meg, hogy a kemencéből, a nyílt tűzről, vagy egyéb tűzhelyről felszálló, s a konyhában szabadon terjedő füst bejusson a lakás többi helyiségébe is.¹² Országszerte - s így Zala megyében is - a 19. század vége felé készült házakat a gyakori tüzesetek megelőzése miatt többnyire kéményesre építették már, de a hatósági tiltó rendelkezések dacára még a 20. század elején is készültek füstökonyhás házak.¹³ A biztonságosabb kémények hatására azonban a régi házak átalakítása a 20. század első évtizedeiben mégis fölgyorsult, csak a szegények laktak továbbra is kéménytelen házakban.¹⁴

A konyhák füsttelenítésének a megoldásával átalakult a lakótér. A kemencét a legtöbb helyen lebontották, és a kamrában vagy másutt építették fel ismét, a fűtést és a főzést különböző technikákkal (tégglából, vályogból rakott, később fémből) készült tűzhelyekkel oldották meg. Ezentúl a konyha lett a család nappali, sokszor éjjeli tartózkodási helye is. A többi helyiség számára pedig a konyhából ajtókat nyitottak.

Az 1960-as évekre Zalaszántón megfogyatkozott a zsúpos házak száma. Addigra a többség igyekezett cseréppel vagy náddal pótolni a nehezen beszerezhető zsúpot. Lebontották a falu legöregebbnek tartott füstökonyhás házat, a legendás *boszorkányházat* is, amelyből - a hagyomány szerint - alagút vezetett Tátika várába.¹⁵

Csupán egyetlen ház maradt, amely - véleményem szerint - megépülése óta alig változott. (7. kép). A Vadász utca déli házsorának legszélső házat két idős ember lakta, apa és lánya, akiknek sem ereje, sem lehetősége nem volt a komolyabb változtatásra. Mindig is szegényen és szerényen éltek. Vagyonuk szőlőből, 800 négyszögöl földből, a házhoz tartozó telekből és egy hold juttatott földből állt.¹⁶ Két igástehén, sertés és baromfiak egészítették ki a gazdaságukat.

A ház észak-déli irányban helyezkedik el a telken. Homlokzatának folytatásaként épült két kő kapuoszlaphoz deszkából készült kétszárnyú kapu tartozik.

A három osztatú épület a nyugat-dunántúli füstökonyhás-kályhás háztípusba tartozik. Mindhá-

rom helyisége, - a szoba - a volt füstökonyha - és a kamra ajtaja az ún. lopott tornácba, vagy ahogy itt nevezik a félköríves tornácbejáratra utalva, a *bóthajtásos pitarba* nyílik. (8. kép). A lakóház végoromfalához toldották az istállót, ennek falához csatlakozik az 1960-as években épült téglá tyúk- és disznóól, majd a faskamra és az árnyékszék következik. (9. kép). Az épületegyüttestől kicsit távolabb állt a gerenda alapra rakott, deszkaoldalú, nádtetős *hidas*, - korábban ezt használták disznóólként - amelynek padlásán volt akkoriban a tyúkok helye is. Közélemben áll a galambdúc.

A lakóház fala sárba rakott, tapasztott terméskő. Ez a falazási technika a paraszti gyakorlatban a 18. századtól a 20. századig nyomon követhető. (BARABÁS – GILYÉN 1979, 42). Egyedül a homlokzat csipkézete készült téglából a faluban gyakori oromdíszekhez hasonlóan. Az épület nyeregvetős, szelemenes, szarufás szerkezetű. Szelemengerendája az oromfalra és a véghomlokzatra támaszkodik. Héjazata eredetileg zsúp volt, nádtetőt a termelőszövetkezet megalakulása után kapott, amikor nem tudtak már zsúphoz jutni. A héjazat gerincét *szegésnek* nevezik.

A helyiségek mennyezete gyalult deszkaborítású. Minden második deszka két-három centiméter szélesen ráfekszik a melléte lévőre. A szobában négy keresztgerenda van - egyikre késtartót szegeztek - a konyhában és a kamrában egy-egy keresztgerenda tartja a födémét. A deszkákat a padlás felől vastagon lesározták és elsimították.¹⁷ (10. kép)

A szoba, konyha, kamra, pitar padlózata döngölt agyag. Egyedül az istálló kapott kőlap burkolatot.

1993-ban építészhallgatók és tanáraik számos régi zalaszántói házat felmértek, többek között a Ferenczi portát is.¹⁸ (11. kép) Ezt követően 1999-ben Kerner Gábor építész készített egy rekonstrukciós tervet, amelynek célja a meglévő állapot szakszerű konzerválása, illetve a megnagyobbított homlokzati ablak helyett egy vagy két eredeti kisméretű ablak visszaállítás volt.¹⁹ (12. kép) 2003-ban a Zalaszántói Önkormányzat felkérte Balassa M. Ivánt, az ICOMOS Népi Építészeti Bizottsága elnökét, hogy írjon egy részletes szakvéleményt az épületről, ami el is készült 2003. május 20-án.²⁰ Véleményét, feltételezéseit röviden idézem.

1. A ház építésének időpontját a 19. századra, de inkább a század közepére datálja.
2. Úgy véli, hogy az épület „a helyszíni szemlén is megállapíthatóan *több átalakításon esett át.*” (Kiemelés a továbbiakban is a szerzőtől.) Legszembetűnőbb az utcai ablak megnagyobbítása, amely helyett eredetileg egy vagy két kis ablak lehetett.
3. Az átalakítások miatt - mint írja -,*az alaprajzi*

elrendezés is változott. Az épületszerkezetből és a hasonló épületeknél szerzett tapasztalataimból adódóan feltételezem, *hogy korábban a ház két, nagyjából egyforma nagy helyiségből állt, a 470 x 484-es szoba után volt egy 420 x 484-es, valóban füstökonyha. Erre vallanak az épület második részében lévő szokatlanul vékony osztófalak,²¹ továbbá az is, hogy a szoba jelenlegi, eltérőből nyíló ajtaja új, esetleg másodlagos elhelyezésű. Így tehát korábban (az építéskor?) kéthelyiséges volt a ház, mindkettőnek a szabadba nyílt az ajtaja...*”

4. *A második... helyiségnél (vagyis a konyhánál) az sem kizárt, hogy födéme sem volt, vagy legalább is egy részén lepadlásolatlan volt. Erre vall, hogy a mai kamrában az épület egész szélességét átéri ... a keresztgerenda, míg a jelenlegi konyhában csak... a vékony keresztfalig nyúlik a keresztgerenda*”.

Sajnos, a ház eredeti tulajdonosai közül már senki sem él, aki az épület múltjával kapcsolatosan bármilyen felvilágosítást adhatott volna, ezért födém- és fal-kutatás híján, amely kétséget kizáróan eldönthetné a felmerült problémákat, csak a táji-történeti házfórmák összehasonlítására támaszkodhatunk saját - a fenti megítéléssel nem mindenben egyező - feltételezésünk bizonyítására.

A szoba-konyha-kamra beosztású - soros elrendezésű - parasztház a 19. században a Kárpát medence szinte minden táján általánosan elterjedt. (ZENTAI 1997, 139.) A Vadász u. 20. számú ház ezt az alaptípust képviseli. Erről a típusról adnak hírt a közép-, a nyugat- és dél-dunántúli - zalai - házfelmérések, ahol számos községben és szőlőhegyen fényképezték és rajzolták le a régi házakat a kutatók a 20. század folyamán.²²

E dunántúli házak egyik jellegzetessége a sokféle tornác-változat - közülük is leggyakoribb az udvari homlokzatos szegélyező oldaltornác - de igen széles körben alkalmazták a 19. században a lopott tornác néven ismert nyitott előteret is.²³

A fent leírtakból egyértelmű, hogy átlagos és általános háztípusról van szó, amelyet aligha másodlagosan alakítottak ilyené egy kéthelyiséges házból annál is inkább, mert különálló udvari kamra híján az építetőknek a tárolást is meg kellett oldaniuk.

Másodikként vizsgáljuk meg Balassa M. Ivánnak azt a hipotézisét, hogy a konyhának eredetileg egyáltalán nem-, vagy csak részlegesen volt mennyezete. A mennyezet nélküli konyha szórványosan még a 20. század elején is előfordult Somogyban és Baranyában, de valójában a Dunántúlon a 19. század elején már nem építettek ilyeneket. Helyette a lepadlásolt füstökonyhák terjedtek el, ahonnan a füst csak az ajtón vagy egyéb, e célra készített nyíláson távozott el. (BARABÁS 1969, 342 – Uő. 1970, 279)

A zalaszántói ház építésének az ideje - tágabban a 19. század, szűkítve és valószínűbben a század közepe - mindenképpen a füstökonyhák uralkodóvá válásának korszakába esik. Ezen a vidéken pedig egyáltalán nem szólnak sem a korabeli, sem a későbbi leírások mennyezet nélküli konyhákról. Ezek után úgy vélem, hogy a konyha mennyezetének későbbi beépítését az sem bizonyíthatja, hogy az egyetlen keresztgerenda csak „a vékony keresztfalig nyúlik.” Éppen ellenkezőleg szerintem azt mutatja, hogy a konyha eredetileg is a mostani alapterülettel épült. Eleve rövidebb volt a mellette lévő két helyiségnél (a szobánál és a kamránál - ez egyúttal megmagyarázza a kamra hosszabb keresztgerendáját is) mert - ahogy az alaprajzon is jól látszik - belőle „lopták el” a *pitart*, tehát a födémét és a gerendát is hozzá méretezték. A kis előtér mennyezetét tartógerenda nélkül deszkázták be.

Mindezek ellenére tegyük fel, hogy utólag választották le a konyhából a kamrát. Ez esetben a legkézenfekvőbb és a legegyszerűbb megoldás az lett volna, ha az új helyiség ajtáját a szabadba nyitják, ahogy ez a füstökonyhák esetében szokásos volt. Itt azonban nem ez történt, hanem a szoba, a konyha és a kamra ajtaja a lopott tornácból nyílik.

Ha a ház eredetileg nem lopott tornácosra épült volna, hanem kéthelyiséges, nagyjából azonos méretű, udvarra nyíló ajtájú szoba-konyhásra, akkor a tulajdonosoknak igen nagy átalakítást kellett volna végezniük (konyhába hosszirányú válaszfal építése, ami elválasztja a tornáctól; a tornác ívelt bejáratának kialakítása; az ajtók áthelyezése) csak azért, hogy a három helyiség ajtaja egy előtérbe kerüljön. Más okot nem látunk, mert a konyha továbbra is füstös maradt, lényegi változás nem történt a ház működésében.

Úgy gondolom, hogy a leírtak alátámasztják a lakóház mai alaprajzának eredetiségét.

Számos, hozzá hasonló ház volt korábban Zalaszántón és a környező falvakban is. A konyha kettős vagy másként felezett ajtaja nagyon régi, s eredetinek tűnik a kamra kisméretű (80 x 145 cm-es) ajtaja is.²⁴ Egyedül a szobaajtó látszik újabbnak az előbbi kettőnél.

A Ferenczi család a 19. század közepe óta ebben a házban élt a 20. századi lakásigényekhez képest ugyancsak szokatlanul régies körülmények között. A velük egy utcában lakó rokonaik és szomszédaik szerint Zalaszántón az övék volt az utolsó füstökonyhás ház. Úgy emlékeznek, hogy a termelőszövetkezet megalakulása után öt-hat évvel, tehát az 1960-as évek közepén alakították át, mert a ház utcai oromfalának egy része kidőlt. Ezt téglával újra falazták, majd az addig fehérre meszelt utcai homlokzat sötétszürke kőporos vakolatot kapott, és egyúttal a kisméretű hat szemes utcai ablakot is két-

szárnyúra nagyobbították. (13. kép) Ugyanakkor a szoba hasonló méretű udvarra néző kis ablakát érintetlenül hagyták.²⁵ (14. kép)

Az építkezés alkalmával kéményt rakat-tak, s a konyhából kidobták a négyszögletes kemencét. Egyébként minden maradt a régiben. A konyhaajtó feletti sarokban meghagyták a füstnyílást, és nem cserélték ki a füstökonyhák jellegzetes, alsó és felső részből álló *kettes-* vagy másként felezett ajtáját sem. A felső ajtó kinyitásával ugyanis nemcsak a füst szállt ki a szabadba, de a fényt is onnét kapta az ablaktalan konyha, s világosságra a kémény megépítése után is szükség volt, mert ha az időjárás engedte, nem pazarolták a villanyt.²⁶

A ház falát kívülről átlagosan 40 cm széles, az udvar felé lejtő döngölt agyagszegély - *vízvető domb* - övezi, amely a fal alját védi a beázástól.

Az épületet a régi és az új tulajdonosok egyaránt gondosan karban tartották. Minden évben kétszer - húsvétra és az őszi búcsúra - javították, sározták a fagytól, nedvességtől leomlott tapasztást. A jól összedolgozott, megtaposott pelyvás sarat a megnevesített falra rácsapták, vizes kézzel egyenletesre simították, majd száradni hagyták. Amikor megszikkadt - *megfókodott* - de még nem volt száraz, akkor bemeszelték, hogy a mészt megköthessen a falon, s ezáltal megakadályozza a sározás megrepedezését. Fekete por, víz és mészt keverékéből a fal alját kb. 50 centiméteres sávban kékesszürkére meszelték, a fal tövét pedig mintegy négyujjnyi szélesen híg sárga agyaggal húzták el.

A házat belülről évente szintén kétszer fehérre meszelték, javították, s itt is sárga csíkot festettek a fal alá. Egyedül a füstökonyhát szokták évente többször meszelné, de nemcsak a falakat, hanem a deszkás, gerendás mennyezetet is.²⁷ A szobában a fa födémét meghagyták eredeti, az idők folyamán megsötétedett színében, amelyet valamivel le is kenhettek, de a falhoz csatlakozó felületét kb. 20 cm szélesen mintegy „keretként” mindig fehérre meszelték.

A *pitvar*, a konyha, a szoba és a kamra agyagpadlóját vízzel tejfölsűrűre elkevert sárga agyagos masszával *sikálták* föl szombatoként egy nyeletlen meszelővel. Ferenczi Aranka a szoba földjét rongyszőnyegekkel borította be, hogy ritkábban kelljen mázolni.

A ház berendezése is meglehetősen régies és szegényes. Az utcabeli szomszédok és rokonok, akik szinte naponta megfordultak a lakásban, egészen pontos leírást adtak nemcsak a bútorokról, hanem azok elrendezéséről, helyéről is.

A szobában közvetlenül az ajtó mögött egy kétajtós szekrény volt. Tetején színes poharak sorakoztak, felette lógott a falra függesztett tálal, mintás tányérok. Az udvarra néző kisablak előtt volt a Singer varró-

gép, azután egy *vetett ágy* következett, amelyben az új és a használaton kívüli ágyneműket halmozták föl. Az ajtóval szembe - az utcai ablak mellé - helyezték el az alacsony, kétajtós szekrényt, a *kászlit*. Tetejét hímzett terítővel takarták le, s arra porcelán poharakat, egymásba rakott szép tányérokat, ovális talpas tükröt és egyéb csecsebecskéket raktak. Aljában fehérneműt tartottak. Az ablak másik oldala mellett lévő sezlonon aludt Ferenczi Aranka, azután ismét egy kétajtós szekrény jött, majd a sort az idős apa régies ágya zárta be. A szoba konyhával közös falát egy, a padlózatra épített négyzet alakú (42 x 42 x 17 cm, fehérre meszelt, alján sárga csikkal elhúzott) téglalapozaton álló öntöttvas kályha és a vasvázás mosdóállvány foglalta el.²⁸ A szoba közepét a négy székkal körülvett régi nagy fiókos asztal uralta. A szabad falrészekben olajnyomatós keretezett szentképek lógtak.

A konyha szoba felé eső belső sarkát - és részben a szobával közös falát - a négyszögletes kemence foglalta el. Ebben az 1950-es évekig kenyeret sütöttek. Mellette volt a zománcos asztali sparihelt, ezen főztek, s ezzel fűtötték a konyhát. A konyha nyugati falához támaszkodott a vizespad két vödörrel, majd következett a *hastók* (bontószék) amelyet disznóvágáskor bontószékként, egyébként asztalként használtak. A kidobott kemence helyére konyhaasztal, a tönkrement sparihelt helyére egyszerű kis gáztűzhely került. A konyha díszét a falba vert szegekre aggatott nagy zománcos fazekak, lábasok, vejlingek, fedőkkel megrakott fedőtartó, téasztaszagató formák és egyéb, ritkán használatos edények alkották.

A kamrában az ajtóval szemben *öreg kászli* állt, tetején befőttes üvegek, savanyúság, a konyhával közös fala mellett a lisztesláda, a kamra sarkában a kenyérsütés eszközei kaptak helyet.

A pitvarból létrával jutottak a padlásra a mennyezetbe vágott, deszkával fedett nyíláson át. Minden terményt - kukoricát, gabonát, babot, diót - , és minden húsfélét - sonkát, kolbászt, szalonnát - ott tárolták, mert a padlás szellős volt, hőmérsékletét a kitűnően szigetelő vastag zsúp-, később a nádtető biztosította.

Az istálló padlásán volt a tehének szénája, oda is létrával jutottak fel kívülről, az oromfalba helyezett ajtón át. A szalmát kazalba rakták az udvaron, a kékbe kötött kukoricaszárát gúla alakban szintén az udvaron tartották. Ez utóbbit télen a régi disznóól mellé támogatták, hogy megvédjék az állatokat a deszkák résein beáramló hideg ellen.

A ház udvari homlokzatával szemben volt a tulipánnal, dáliaival beültetett kiskert, amelyet élére rakott téglasor szegélyezett. Az udvari ablak előtt álló egyszerű virágpádon kimustrált zománcos edényekben muskátliültettek. A veteményeskert az udvar végén, a sertsől és a galambdúc mögött kapott helyet.

A ház előtt, a kiskapu falazott kapubálványához támasztva egy kb. 40-50 cm magas, simára metszett tetejű nagy kő volt valaha. Rajta szokott üldögélni Ferenczi Aranka anyai nagyapja, az öreg Nagy Vendel. A kő eltűnt, senki sem tudja, hova lett.

Ferenczi Aranka (1920-1992) egyedül élt. Beteges lévén eltartási szerződést kötött a vele szemben lakó Nagy Józsefekkel, akik halála után megörökölték az ingatlant.

A falu képviselőtestülete - a polgármester indítványára - szerette volna a házat megmenteni, s tájházként bemutatni. Az új tulajdonosok beleegyeztek. 1993-ban a műemléki védettség kérelmezése előtt területileg illetékes néprajzkutatóként kikérték a véleményemet a házzal, s a berendezéssel kapcsolatban. Mivel az épület -koránál s építészeti értékeinél fogva megfelelt a népi műemléki védettség feltételeinek - azt javasoltam, hogy semmi lényeges változást ne csináljanak se az épületen, sem a berendezésben. Egyedül a házhoz nem illő sötétszürke kőporos homlokzati vakolást kellene eltávolítani, s helyette visszaállítani az eredeti fehér meszelést. A szomszédok szerint a tulajdonos csak azért vakoltatta erre a sötét színre, mert betegsége miatt szabadulni akart az évenkénti meszelés gondjától, és nem azért, mert tetszett neki. Az utcára néző ablakot sem nagyították meg annyira, hogy feltűnően zavaró lenne, ezért azt indítványoztam, hogy hagyják meg mostani állapotában annál is inkább, mert jelzi azt a törekvést, hogy legalább az utcafront legyen a 20. század igényének megfelelő.

Ugyanez az álláspontom a szoba jelenlegi állapotáról is. Ha visszaállítanának egy hagyományosnak tartott ún. sarkos berendezést, - amint ez fölmerült egyesek részéről - meghamisítanák a valóságot, s egy mesterkéltséget, talán sohasemvolt életeret teremtenének a szobában. Hasonlóan foglaltam állást a kemence újbóli megépítésével szemben is - amelyet a műemléki hivatal javasolt - mert a kemence a füstökonyha része volt, most pedig a háznak van kéménye. Valóságghűbb megoldásnak tartom, ha következetesen megmaradnak a ház mostani állapotánál. Az emberek körülményei az étellel s az évekkel együtt változnak, s ezt a változást egy szegény család szerény lehetőségein keresztül most módunk van bemutatni.

Szabadtéri Néprajzi Múzeumaink és tájházaink lakásbelsői többnyire a 20. század eleji hangulatot őrzik, s a látogató mindenütt hasonló sémával találkozik egy-egy tájon belül. Most élünk a lehetőséggel, mutassunk be eredeti helyén egy olyan házat, amelynek korát építési sajátosságainál fogva a 19. század közepére datálhatunk, s amely tipikus példája a dunántúli füstökonyhás paraszti építészetnek - s végül amelyik terméskő falazási anyagánál fogva a Balaton északi feléhez kötődik.

A képviselőtestület a fenti vélemény szerint terjesztette fel az épületet a műemléki védelemre, amelyet 1994-ben megkapott.²⁹

Az örökösök minden igyekezete ellenére, a tájház szerény egymagában, reklám nélkül nem vonzotta a látogatókat, ezért megváltak tőle. A faluban lakó német állampolgár vállalkozása felkarolta a hamvába holt kezdeményezést és 1999-ben életjáradék fizetése ellenében megvette a házat a hozzátartozó telekkel együtt. Igazi parasztudvart akart létrehozni, állatokkal, kerti növényekkel, virágokkal, hogy élővé és természetessé tegye a környezetet. Elképzelését a műemléki hivatal is támogatta, kikötve az épület szakszerű felújítását, s az üzemeltetéshez szükséges vizesblokk megépítését.

Sajnos, az új tulajdonos minden szakismeret és hozzáértés nélkül átformálta az udvart: lebontotta és elégette a régi deszkából épült hidast (sertésólat), minden engedélyt mellőzve takarmánytárolókat és ólakat épített a hagyományos paraszti lélettől idegen állatok (őz, szarvas, vaddisznó, póni és különböző szárnyasok) számára.

A lakóház berendezését is átformálta. Részben elvitt tárgyakat belőle, részben más helyekről származó, régiségpiacon vásárolt eszközökkel akarta „gazdagítani” a lakásbelsőt, tönkre téve a házban lakó nemzedékek által használt és megőrzött tárgye-gyűttest. Reményeiben csalódott, mert a magas belépődíj visszariasztotta a látogatókat, s egy év múlva bezárta a tájházat. A ház örökösével szemben sem teljesítette a kötelességeit, ezért megtámadták a vele kötött szerződést, s három év múlva - megnyervén a pert - felbontották azt. Az épület most már az önkormányzat tulajdonába került, s kötelezték a német állampolgárt, hogy az eredeti állapotnak megfelelően adja át mind az udvart, mind a ház berendezését. Ez megtörtént, de az épület megsínylette az évekig tartó bezártságot.

Az önkormányzat szeretné ismét - most már szakszerűen - működtetni a tájházat, visszaállítva az udvar, a kert hajdani állapotát, és a konzervált, megjavított bútorokkal helyreállítani a lakóház ápoltságát.

Tapasztalatból tudjuk, hogy egy egyszerű kis lakóház - bármilyen helytörténeti jelentősége legyen is

- önmagában nem jelent vonzerőt.³⁰ Ezért ide illő programokat kell szervezni. A tájház tágas, gyönyörű panorámával keretezett telkén folklórműsorokat, népművészeti bemutatókat, gyermekfoglalkozásokat, falunapot lehetne tartani.

A tájház működtetése érdekében bizonyos engedmények elkerülhetetlenek, másként a tervezett programokat nem lehet megvalósítani. Ez az engedmény egy pajta felépítése lenne. Korábban szóltunk róla, hogy a szegény embereknek általában nem volt pajtájuk, bár kivétel akadt. Ezen a portán sem volt. Az előadások, a népi mesterség-bemutatói (rossz idő esetén a vendégek) számára mindenképpen szükség lenne egy hajlékra. Javasoltam hogy építsenek egy olyan - a házhoz igazodóan szerény méretű s a faluban ismert - (téglaoszlopokon álló, nyitott vagy deszkás oldalú) *lábaspajtát*, ahol a simára döngölt agyagpadlón táncolni is lehet, vagy dobogókból álló, könnyen szétszedhető színpadot is felállíthatnak benne, amelyet a pajtában tárolhatnak, ha nincs rá szükség.

A hagyományos formában épült pajta tehát jól illeszkedne az udvar épületeihez, miközben több feladatot is ellátna. A háború előtt a falusi fiatalok rendszeresen rendeztek táncmulatságokat - batyusbálokat - a pajtában, tehát ez a másodfunkció sem idegen a gazdasági épülettől.

A tervek szerint a tájház mintegy centrumként működne. Innét indulnának a turisták a bevezetőben említett látnivalók megtekintésére, vagy éppen itt fejeznék be, pihennék ki a kirándulás jóleső fáradalmait.

Hogy mindez megvalósuljon, még sok tennivaló vár a tulajdonos önkormányzatra: meg kell erősíteni a tetőszerkezetet, helyre kell állítani a homlokzatot, a lakásbelsőt, a kertet, a kerítést, s meg kell építeni azokat a kommunális létesítményeket, amelyek a turisták fogadásához szükségesek. És meg kell szervezni a tájház folyamatos és színvonalas működtetését is. A képviselő testület tisztában van a feladatokkal, a tetterre kész akarat nem hiányzik s azon fáradoznak, hogy a már ismert látnivalók mellett egy újjal is meglepjék az idelátogatókat, remélve, hogy majd jól érzik magukat abban az életre keltett környezetben, ahol valójában megállt az idő.³¹

Jegyzetek:

- ¹ Dr. Németh József elsősorban irodalomtörténész, de mint minden iránt nyitott kutató, más témák is érdekelték, többek között Zala megye műemlékeivel is foglalkozott. E kis tanulmánnyal - amely újabb adalékkal egészíti ki a meglévő zalai népi műemlékek sorát - kívánok belső békességgel, egészséggel és lankadatlan alkotókedvvel megáldott hosszú éveket őszinte szeretettel és nagybecsüléssel.
- ² 1966-ban kezdték építeni, és 1968-ban nyílt meg a látogatók előtt. A Falumúzeum az építészeti emlékekkel együtt megőrizte a hagyományos göcseji paraszti gazdálkodás és életmód tárgyi emlékeit is.
- ³ Tájházak Zala megyében: Kávás, Zalalövő, Csesztreg, Galambok, Gyenesdiás, Zalaszántó.
- ⁴ Az önkormányzat évente meghatározott összeget utal ki számukra, hogy ösztönözzék őket a házak rendbetartására, s hogy ne érezzék tehernek a megkötöttségeket. Helyi védettséggű házak: Fő u.: 75/240; 79/224; 91/219; 85/218; 97/209; Keszthelyi u.: 2/4; 8/6; 35/296; Szabadság u.: 7/33; 11/335; 19/339; 22/406; 28/403; 31/347; Zrínyi u.: 42/431. Ezen kívül műemléki védeltséget élvez még Bordács Attila Fő u. 97. sz. háza. Törzsszáma OMF 1/VK- 10847.
- ⁵ Zala megyében ilyen házak a galamboki, a gyenesdiási pásztorház és a zalaszántói tájház.
- ⁶ Huszti Zoltán Ferenc polgármester tájékoztatása szerint a távlati tervekben szerepel a palotaszárny két földszinti termének a helyreállítása, ahol a vár történetével kapcsolatos kiállítás rendezésének be.
- ⁷ Bálint Imre 1989, 15–37
- ⁸ Ünnepek szeptember 17-e. Kozma és Damján a keleti és a nyugati egyházban egyaránt tisztelt vértanú testvérpár. Kozmát inkább az orvosok, Damjánt a patikusok tisztelték. (Bálint Sándor 1977, II. 302–303) A templomban látható a két szentről készült festmény, H. Bauer bécsi festő 1893-ban készült műve. (KRASZNAY 1989, 10)
- ⁹ (Ünnepe október 20-a. Padányi Bíró Márton (1696-1763) veszprémi püspök Vendel tiszteletet szorgalmazó tevékenységének eredményeként a veszprémi egyházmegye igen gazdag Vendel emlékekben. (BÁLINT S. 1977, II. 386–387) - A szobrot 1906-ban állította a község.
- ¹⁰ Ünnepe augusztus 7-e. A villámcsapás és a jégeső távoltartásáért könyörögnek hozzá. Legtöbb kápolnája a 18-19. században épült, de az újabb korban is, amint azt a zalaszántói példa mutatja. (VAJKAI 1958, 12)
- ¹¹ 1876-ban azt írják a Keszthely környéki építkezésekről, hogy „a házak mind termésköböl s ritkán téglából nádtetővel épültek.” Bátorfi tudósítását idézi VAJKAI 1973, 96
- ¹² A 20. század elején Jankó János úgy látta, hogy a balatonparti falvak házainak egyharmadán nincs kémény, a füst az ajtón tolul ki. (JANKÓ 1902, 189) - Keszthelyen a Balaton utcában és a Hajdu (ma Bem József) utcában az 1900-as évek elején még volt füstöskonyhas ház. (MALONYAI IV. 1912, 262)
- ¹³ Kerecsényi E. gyűjtőútjainak tapasztalata alapján írja, hogy Dél-Zala nagy részén a 19. század végén is a favázás-füstöskonyhas építkezés volt az uralkodó. (KERECSENYI 1991, 257) Ugyanezt támasztja alá Tóth János is, aki műemléki felmérései során Göcsejben talált 1903-ban épült füstöskonyhas házat, s 1960-ban még számos kémény nélküli házat látott. (TÓTH 1965, 31)
- ¹⁴ Vajkai A. 1937-44 között 80 balatonmelléki községben 200 füstöskonyhas házat mért fel. (VAJKAI 1973, 82)
- ¹⁵ Csaknem minden várhoz fűződik titkos alagutakról szóló monda. A közeli Szentgyörgyvárról MÜLLER – SZATLÓCZKI – HAÁSZ – PETÁNOVICS 2002, 202 - A várromok titkos alagútjairól ír VAJKAI 1968, XII. 11 a veszprémi Naplóban.
- ¹⁶ Nagy József jelenlegi tulajdonos elmondása szerint a házhoz tartozó 4198 m² belterület felét Ferencziék a leégett szomszédos ház tulajdonosától vették meg még régen.
- ¹⁷ A népi építkezésben leggyakoribb a deszkafödém. Nem tudjuk, hogy mikor honosodott meg, de a 19. században már gyakori volt. (BARABÁS – GILYÉN 1979, 47)
- ¹⁸ A felmérést készítette: Kassai Istvánné, Kassai Máté, Bederna Mónika, Juhász Ilona, Nagy László és Krasznai Juliánna 1993. júniusában. Méréseik szerint a szoba: 22,94 m², belmagassága 2 méter. Konyha: 8,5 m², belmagassága 2,4 m; kamra: 8,5 m², belmagassága 2,4 méter; előtér 3,1 m². Istálló: 13,5 m², belmagassága 2,05 méter.
- ¹⁹ A tervet a „Tátika-Rezi” Kereskedelmi, Szolgáltató, Szállítási és Turisztikai Betéti Társaság számára készítette, akinek képviselője Karl Schimpel.
- ²⁰ Zalaszántó, Vadász u. 20. Népi műemlék és tájház. Szakvélemény. Készítette Balassa M. Iván
- ²¹ A tartó falak vastagsága 52-54 cm, a válaszfalaké 18-20 cm. -A főfalak és a közfalak nemcsak méretben, de anyagban is eltérhetnek egymástól, hiszen más a feladatuk. Vajkai hoz példát arra, hogy a főfalat 56 cm-es kőfal alkotja, míg a szoba falát 25 cm-es sövényfalból készítették. (VAJKAI 1973, 86) -A pölöskefői Pálffy kúria a 19. sz. végén épült. Főfala téglá, a válaszfalak karók közé vert sárfal. G. SZABÓ 1995, 435–36 - BARABÁS 1979, 120 is arra figyelmeztet, hogy egyes helyiségek eltérő anyagú és technikával épített falai eleve nem bizonyítják a más-más idejű építést.
- ²² JANKÓ J. 1902; GÖNCZI F. 1914; VAJKAI A. 1940; KERECSENYI 1991; G. SZABÓ 1995.

- ²³ ZENTAI 1997, 153.; G.SZABÓ 1995. 437; KERECSENYI 1991, 228, 243
- ²⁴ Ilyen alacsony ajtókat csináltak - ritkán - a füstökonyha és a szoba között, mert a magasabban szálló füst így nem juthatott a szobába. Vö. KERECSENYI 1991, 228 egy bucsutai ház felmérésénél 120 cm-es ajtót talált. VAJKAI 1973, 85 egy nemesvámosi házban egy 155 cm-es ajtóra bukkant. Megjegyzni, hogy a kezdetleges épületekre általában is jellemzők a kis méretek.
- ²⁵ Ez is jelzi, hogy mindig csak a legszükségesebb újításokat végeztek el a házban -pl. a villanyt beszerelték, kéményt építettek -egyébként semmi másra nem nyúltak. - Elég általános gyakorlat volt, hogyha a szobának két ablaka volt, akkor egyik az utcafrontra nézett, a másik az udvarra. A szomszédok állítják, hogy a Ferenci háznak az utcára csak egy ablaka nézett.
- ²⁶ Ausztriából terjedt a felezett konyhaajtó hozzánk, és a 19. században népszerű lett a Dunántúlon. Az ablak-talan konyhák tulajdonképpen csak az ajtón át kaptak fényt és levegőt egészen a 19. század végéig. (ZENTAI 1977, 174-75)
- ²⁷ A kamra és a lopott tornác deszkás mennyezetét szintén fehérre meszelték.
- ²⁸ A legtöbb füstökonyhas ház szobájában cserépkályha állt. Később a helyükre takaréktűzhelyeket raktak, s azon főztek is. Öntöttvas kályhákat csak elvétve használtak Dél-Zalában-írja KERECSENYI 1991, 255 - A visszaemlékezések szerint Zalaszántón a módosabbaknak volt cserépkályhája, de a szegényeknek nem. Ők öntöttvas kályhával fűtötték a szobát. Ferenciék a vas-kályha csövét a füstökonyhába vezették.
- ²⁹ MJ 9725 Törzsszám 10847
- ³⁰ A szabadtéri néprajzi múzeumok is folyamatos és változatos programajánlatokkal igyekeznek a látogatottságukat megtartani.
- ³¹ 2003-ban restaurálták a 200 éves ún. Pethő Ház utcafrontját, s hamarosan elkezdik az oldalszárny renoválását.

Irodalom:

- BAKAY – KALICZ – SÁGI 1966
Bakay Kornél – Kalicz Nándor – Sági Károly: Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és a tapolcai járás. Budapest, 1966.
- BALASSA M. 1977
Balassa M. Iván: A magyar népi építészet táji tagolódása a 18-20. században. In: Magyar Néprajz III. Budapest, 1997. 266-288.
- BÁLINT 1989
Bálint Imre: Barangolás a 750 éves Zalaszántón és környékén. Tátika I. Zalaszántó, 1989. 15-37.
- BÁLINT 1977
Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium I-II. Budapest, 1977.
- BARABÁS 1969
Barabás Jenő: Füstősház Zalában. Ethn. 1969. LXXX. 333-346.
- BARABÁS 1970
Barabás Jenő: A lakóház füsttelenítéséről. Ethn. 1970. LXXXI. 276-287.
- BARABÁS 1991
Barabás Jenő: Népi építészeti régiók a Dunántúlon. In: Dél Dunántúl népi építészete. Szentendre-Pécs, 1991. (Szerk.) Cseri Miklós 31-44.
- BARABÁS 1997
Barabás Jenő: A magyar népi építészet történetének korszakai. In: Magyar Néprajz III. Budapest, 1997. 289-308.
- BARABÁS – GILYÉN 1979
Barabás Jenő – Gilyén Nándor: Vezérfonal népi építészetünk kutatásához. Budapest, 1979.
- BÍRÓ 1988
Bíró Friderika: Göcsej. Budapest, 1988.
- BÍRÓ 1987
Bíró Friderika: Göcseji Falumúzeum. Zalaegerszeg, 1987.
- DÉDTSHY – SEDLMAYR 1958
Dédtsy Mihály – Sedlmayr János: A zalaszántói plébániatemplom restaurálása. Műemlékvédelem, 1958. 84-87.
- FÜZES 1997
Füzes Endre: Népi építészeti emlékek védelme. In: Magyar Néprajz III. Budapest, 1997. 309-325.
- JANKÓ 1902
Jankó János: A balatonmelléki lakosság néprajza. Budapest, 1902.
- KERECSENYI 1991
Kerecsényi Edit: A tüzelőberendezések változása Dél-Zalában a 19. században. In: Dél-Dunántúl népi építészete Szentendre-Pécs, 1991. (Szerk.) Cseri Miklós. 225-270.
- KISFALUDY 1902
Kisfaludy Sándor: Regék a magyar előidőből. Csobáncz-Tátika-Sömlő, 1902. H. n. 19-62.
- KOVACSICS 1991
Kovacsics József: Zala megye helytörténeti lexikona.

- Keszthely és környéke. Budapest, 1991.
- KOVÁCS 1944**
Kovács József: A Baltonvidék múltja és regevilága. Budapest, 1944.
- KOZÁK 1962**
Kozák Károly: A zalaszántói templom feltárása és környékének középkori története. Arch. Ért. 1962. 220–235.
- KRASZNAY 1989**
Krasznay József: Zalaszántó templomai. Tátika I. Zalaszántó, 1989. 3–11.
- MALONYAI 1912**
Malonyai Dezső: A magyar nép művészete. IV. Budapest, 1912.
- MÜLLER – SZATLÓCZKI – HAÁSZ – PETÁNOVICS 2002**
Müller Róbert – Szatlóczki Gábor – Haász Gabriella – Petánovics Katalin: Szentgyörgyvár története. Zalaegerszeg, 2002.
- NÉMETH 1979**
Németh József: Zala megye műemlékei. Zalaegerszeg, 1979.
- PETÁNOVICS 1991**
Petánovics Katalin: Az elfeledett örökség. (Vállus summásfalú népköltészete.) Budapest, 1991.
- PINTÉR é. n.**
Pintér István: Népi műemlékházak Zala megyében. Zalaegerszeg, é. n.
- RÉTHELYI 1984**
Réthelyi Jenő: Útszéli keresztek Keszthely környékén. Ethn. 1984. XVC. 53–79.
- G. SZABÓ 1995**
G. Szabó Zoltán: „Pitar - kódisállás - forház.” Egy építészeti elem átalakulása három Dél-zalai településen. In: A Nyugat-Dunántúl népi építésze. (Szerk.) Cseri Miklós. Szentendre–Szombathely, 1995. 423–450.
- SZATLÓCZKI 2002**
Szatlóczki Gábor: A Gersei Pethő család és a tátikai váruradalmuk története. Zalaszántó, 2002.
- SZENTMIHÁLYI é. n.**
Szentmihályi Imre: Göcseji Falumúzeum. Zalaegerszeg, é. n.
- TÓTH 1960**
Tóth János: A magyar skanzen és a göcseji Szabadtéri Múzeum. In: Göcseji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve. (Szerk.) Szentmihályi Imre. Zalaegerszeg, 1960. 289–302.
- TÓTH 1965**
Tóth János: Göcsej népi építésze. Budapest, 1965.
- VAJKAI 1940**
Vajkai Aurél: Veszprém megye népi építkezése. Népr. Ért. 1940. 32. 1–22; 310–344.
- VAJKAI 1964**
Vajkai Aurél: Balatonmellék. Budapest, 1964.
- VAJKAI 1968**
Vajkai Aurél: A várromok titkos alagútjai. Napló, 1968. XII. 11.
- VAJKAI 1973**
Vajkai Aurél: Füstöskonyhás házak a Balaton környékén. Ethn. 1973. LXXXIV. 82–96.
- WINKLER 1979**
Winkler Ferenc: Zalaegerszeg, Göcseji Falumúzeum. Veszprém, 1979.
- ZENTAI 1977**
Zentai Tünde: A lakóház. In: Magyar Néprajz IV. Budapest, 1977. 139–155.

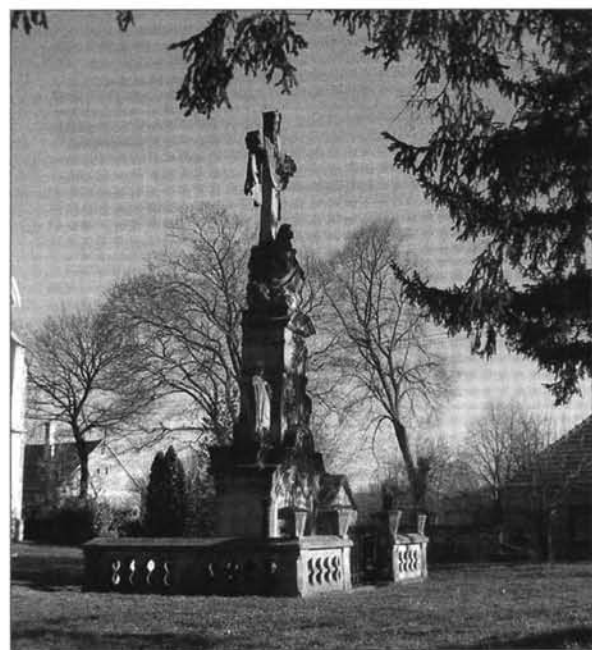

1. kép

2. kép

Zalaszántó, Fő u. 97., Bordács Attila műemlék háza felújítás előtt és felújítás után (fotó: Bordács Attila)

3. kép: Amerikás kereszt (fotó: Petánovics Katalin)

4. kép: Zalaszántó, Vadász utca térképe

5. kép: Vadász utca (fotó: Petánovics Katalin)

6. kép: Régi házak a Vadász utcában
(fotó: Petánovics Katalin)

7. kép: A tájház udvari homlokzata
(fotó: Petánovics Katalin)

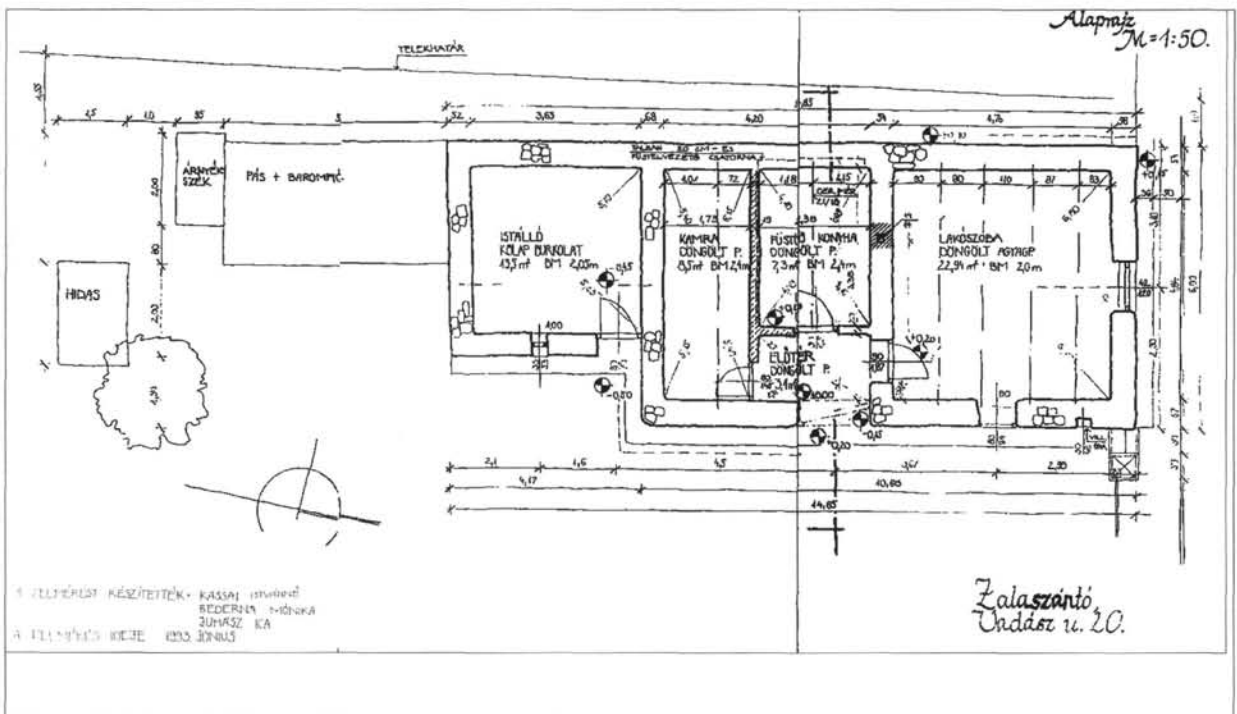
8. kép: Pitvarbejárat (fotó: Balassa M. Iván)

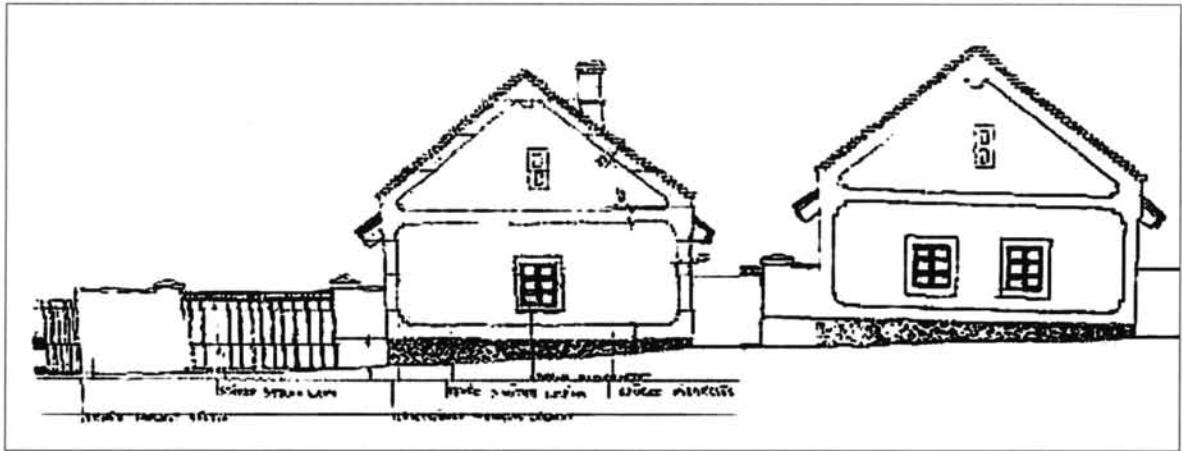
9. kép: Melléképületek (fotó: Petánovics Katalin)

10. kép: A szoba deszkaborítású gerendás mennyezete (fotó: Balassa M. Iván)

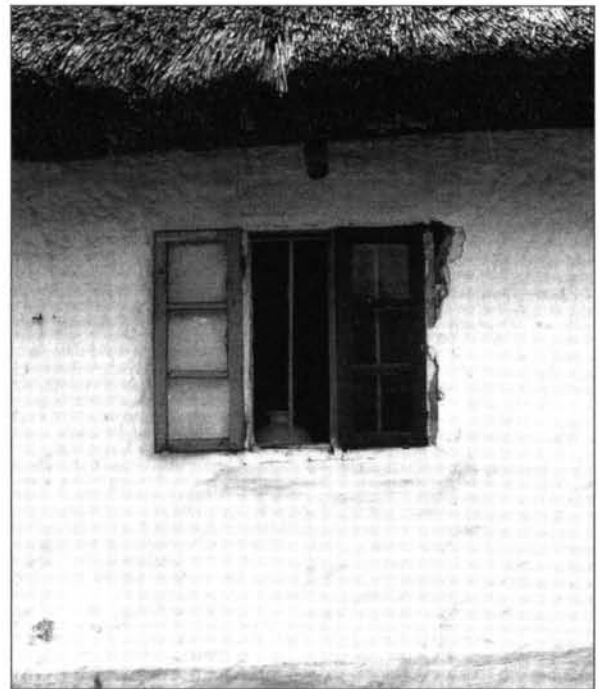
11. kép: Az 1993-ban készült házalaprajz

12. kép: Kerner Gábor egy- és kétablakos rekonstrukciós terve

13. kép: A ház homlokzata (fotó: Petánovics Katalin)

14. kép: A szoba udvarra néző ablaka
(fotó: Balassa M. Iván)

Marx Mária

A kustánszegi kanászház berendezése

Előzmények

2003 májusában Kustánszeg polgármestere, illetőleg önkormányzata azzal a kéréssel kereste meg a Göcseji Múzeumot, hogy nyújtson szakmai segítséget a termelőszövetkezet feloszlásakor megörökölt régi ház „múzeummá” alakításához, a néprajzi-helytörténeti gyűjtemény méltó bemutatásához.

Egy múzeum – vagy mondjuk inkább kiállítás – létrehozása tulajdonképpen logikus lépése a falu hosszú időre visszatekintő hagyományőrző törekvéseinek. Kustánszeg a két világháború között igen aktívan és nagy sikerrel kapcsolódott be a Gyöngyösbokréta mozgalomba. A Kustánszegi Bokréta megalakulása 1935-ben Paulini Béla, a szövetség alapítója és Czobor Mátyás zalaegerszegi polgármester, valamint Gönczi Ferenc néprajztudós ösztönzésére jött létre, első nyilvános szereplése a Zalaegerszegen rendezett Göcseji Hét keretében zajlott. Később meghívásra három alkalommal is részt vett a budapesti Szent István Hét rendezvényein.¹ Az 1950-ben megalakult Göcseji Múzeum, majd az 1968-ban megnyílt Falumúzeum megteremtői számára is jó terepnek bizonyult a község. Az egykor jellemző, de a Falumúzeum építésekor már elpusztult tárolóépület, a kástu rekonstrukciója az egyetlen még meglévő paraszai² példány alapján készült. Az 1960-as és 70-es években a múzeum néprajzi gyűjteményébe is jelentős tárgymennyiség került a kustánszegi iskolások jóvoltából.

A későbbiekben a hagyományápolás a Honismereti Falukörben és az iskolásokból szervezett História Körben folytatódott.³ A helyi népszokások: maskurázás, langalisütés, dramatikus játékok: „*malmozás*” stb. felélesztése mellett Dr. Balogh Miklós tanító – a kör elnöke – vezetése alatt mintegy száz tárgyat gyűjtöttek össze,⁴ amelyet a régi iskola épületében helyeztek el.

Innen azonban helyhiány miatt a polgármesteri hivatal hátsó helyiségeibe került, és meglehetősen viharvert állapotban várta sorsának jobbra fordulását. A gyűjtemény elhelyezésére most kiváló lehetőség nyílt a megörökölt épületben.

A ház leírása

Az „alsó-falusi” kanászház a Kossuth utca (a falu főutcája) és patak völgybe tartó Petőfi utca sarkán áll. (ld. 1. kép) Falai téglából épültek. A téglák egy helybeli testvérpár: Szabó Gyula és Szabó János téglagyárából származnak.⁵ Tetejét cserép fedi, esőcsatornája nincs. Egyetlen kéményébe a szobai kályha és a konyhai fűtőberendezés csatlakozhat (a helyszín felmérésekor mindkettő hiányzott). Utcai falán sárgára, másutt szürkére festett a vakolat, amelyet a sarkokon és a tető alatt kb. 20 cm széles, világosabb sáv díszít. A nyugati oromfal vakolatába 1947-es építési évszámot karcoltak.

Belseje eredetileg három részre osztott: szoba – konyha – kamra, a konyha előtt kisméretű ún. „lopott tornác”, amelynek nyílásait egy későbbi időpontban két ablakkal és bejárati ajtóval zárták le. A tornác (helyi meghatározás szerint nyitott „*pitar*”)⁶ nyílásainak élén a vakolat 45 fokos szögben le volt szedve, ez a sík a felső végen derékszögben, alul éles szögben eldolgózva zárul, az átépítés után is jól látható. (ld. 3. kép) Ezzel a megoldással Kustánszegen általánosan éltek kis előszobát alakítva ki a konyha előtt, amely növelte a rakodási lehetőségeket, és megkímélte a ház lakóit attól, hogy télen a kinti hidegbe kelljen kilépni a szoba és konyha, illetve a konyha és a kamra között közlekedve. Ma is több hasonlóan átalakított ház van a faluban. Itt tartják a cipőket, csizmákat, kerti ruhát, újságot, esetenként a vizespadot vödörrel, télen pedig ide állítják be a fagy elől a virágokat. A be nem

épített tornácokat több helyen lécrácsos félkapuval lehetett elzárni, hogy az állatok be ne mehessenek. A kanászházon azonban nem volt ilyen.⁷

Ma a ház minden helyisége gerendás deszkafödémrel rendelkezik, de a kamra gerendái és födém-deszkái nyersekek, gyalulatlanok, jóval későbbiek a többinél. Az ablakok kettősek, öt-öt részre osztott üveges szárnyakkal. A két szobai és a kamrai ablak az utcára, a konyhai ablak a tornácra nyílik. Az utcára nyíló ablakok parapetjeit keményfa könyöklő zárja le. Eredetileg a konyhán is két ablak volt, s így a tornác szimmetrikusnak épült, de a szoba felőli ablakba villanyórát építettek be. A nyílászárók tokjain látható kopások mutatták, hogy eredeti festésük sötétokker és sötétbarna színű volt. Régebbi fényképek és az adatközlők elbeszélése alapján tudható, hogy sok helyütt voltak ugyanilyen okker-sötétbarna színösszeállítású ablakok és ajtók. A szoba festett, hengerezett mintázatú, többször újítva, mindig más-más (kék, drapp, zöld) színnel. Korábban ilyen volt a tornácból lett előszoba is, de azt később fehérre meszelték ugyanúgy, mint a konyhát és a kamrát. A szoba földjét keskeny hajópadló, a konyhát és az előszobát 20×20 cm-es műkö lapok (vagy cementlapok), a kamrát beton borítja. A házba villany, és az előszoba belső faláig víz van bevezetve.

Az épület állapota változatos képet mutat, összességében azonban kielégítő. A terep a ház háta mögött a patak felé erősen lejt, és valószínűleg az agyagos talaj egyenetlen vízfelvétele miatt megcsúszott. Ennek következtében a ház hátsó fala kezd elválni az épület többi részétől. A repedés mértéke még nem túlságosan nagy, de mindhárom helyiségben jól látható. Építész és statikus szakemberek véleménye szerint az alapozást, amely megfelelő mélységű és állapotú, a hátsó oldalon betonnal kellene megerősíteni. Mivel azonban a felújítás megoldja a vízelvezetést, és a házat ez időtől kezdve folyamatosan figyelik és karbantartják, elképzelhető, hogy a süllyedés és ezzel a repedés megáll. A falak az ÉNy-i sarokban enyhén vizesednek, a rendszeres fűtés ezen is javíthat. A falak szigeteltek. A kamra födémjén szuvasodás jelei észlelhetők.⁸

A felújítás szempontjai

A munkák megkezdése előtt el kellett döntenünk, milyen céllal és milyen elvek szerint történjen a ház felújítása. Mivel az épület – részben mert nagyon fiatal, részben pedig azért, mert nem képvisel különleges típust vagy értéket a környék építészetében – nem áll semmiféle védelem alatt, meglehetősen szabadon dönthettünk felhasználása felől. A falu kezdetben azt szerette volna, ha a „régii kanászház” a zalaegerszegi falumúzeumból is ismert, 19-20. század fordulóját idéző berendezést kap, így tudtuk volna felhasználni a

legtöbb tárgyat az iskolában összegyűjtöttek közül. Ezt a megoldást azonban semmiképpen nem támogatta a késői építési dátum és a további korszerűsítéssel elért állapot, amit az épület állagának romlása és használhatóságának jelentős csökkenése nélkül nem lehetett volna megszüntetni. Másrészt a település idegenforgalma a mesterséges tó, a megfelelő szálláskörülmények és nem utolsósorban a táj szépsége miatt örvendetesen nagy, célszerű minél több látmivalórol gondoskodni az ide nyaralni jövők és az átutazók számára is.

Az utóbbi évek múzeumi tapasztalatai azt mutatják, hogy az életvitel és kultúra rohamos változásával az emberek érdeklődése ugyanúgy fordult a közelmúlt divatja, az előző egy vagy két generáció életmódja felé, mint korábban csak a régen letűnt korszakokéhoz. Ugyanakkor éppen a közelmúlt tárgyi anyaga az, amelyet sokszor nehezebb az enyészettől megmenteni, hiszen a gyors lecserélésre készült gyári termék az otthonokban könnyen válik kidobásra szánt kacattá. Legfeljebb a használóhoz fűződő emlékek miatt őrzik meg ideig-óráig. Egy másik, a berendezés kiállítás-jellegéhez kapcsolódó szempont volt az is, hogy a falu lakói – bár pontosan tudják, hogy a szegénység és a korábbi, a lakásra keveset vagy egyáltalán nem adó, a pénzt inkább a gazdaságra áldozó szemlélet miatt – a berendezés sokkal puritánabb, „vegyesebb” volt – nagyon idegenkedtek a „teljesen hiteles”, pl. függöny, terítő, stb. nélküli berendezés képétől. Inkább egy kissé a mai mértéknek megfelelő, idealizált-polgárosult lakásbelsőt kívántak látni-láttatni. A talán kissé nosztalgikus érvek és ellenérvek figyelembe vétele után elhatároztuk, hogy a megújult házban a korának valamennyire megfelelő, tehát az 1950-es, 60-as évek Kustánszegének lakáskultúrájával ismertetjük meg az idelátogató közönséget.

Voltak persze olyan változtatások az épületen, amelyektől nem lehetett eltekinteni. Mindenképpen le kellett venni és téglával helyettesíteni a kemény betonkoszorúját, kibontani a tornácot, és a meglévő régi kamrai ajtó mintájára a szobára is az eredetihez hasonló betétes ajtót csináltatni. Ezt az ajtót sikerült egy, azóta lebontott régi házból megszerezni, csak az ajtótokot készítette újonnan az asztalos. Az utcai homlokzaton a tetőt javítás után bádoggal csatornával látták el. Ez eredetileg ugyan nem volt a házban, de a falak vizesedését elkerülendő, szükséges volt valamiféle megoldást találni. Ugyancsak ilyen praktikus okok indokolták a fal mellett lerakott téglajárda elkészítését. Sajnos a villanyórát, bár az összképet zavarja, helyén kellett hagynunk, az áthelyezés ugyanis meghaladta volna a község anyagi lehetőségeit.

Az épület mögötti előregedett gyümölcsöst sok munkával kitisztították, és az utca felől a régen

gyakran ültetett bokrokkal: orgonával, labdarózsával, jázminnal, aranyesővel zárták le az önkéntes falubeli munkások.

A kanászháznak annak idején nem volt kerítése. Később, amikor a ház italtoltként szolgált, akkor keríthették be faoszlopokra szögezett dróthálával, de az időpontra senki nem emlékezett már. A drótkerítés rozoga állapota miatt elbontották. Az itt lakók határozott kívánsága volt a telek utca felőli oldalának elkerítése, hogy a parkoló autók tönkre ne tegyék a frissen ültetett növényzetet. Reméljük, hogy a ház előtti kis tér végleges kialakítása után ez a felajánlott anyagból és közös munkával épített, de kissé túlméretezett kerítés feleslegessé válik, és az épület teljes szépségében érvényesülhet. (ld. 4. kép)

Csak a szobát és a konyhát rendeztük be a szokásoknak megfelelően, a kamrába pedig – régi, és más, reprezentatív használatból kikerült bútordarabok (rozoga „sifoner”, „kászli”, láda, stb.) helyett – a mai „spájzokban” használatos polcokat állítottunk, amelyeken a Honismereti Falukör gyűjteményének darabjait – edényeket, szerszámokat, háztartási és gazdasági eszközöket – mint egy kiállítást helyeztük el. (ld. 5. kép)

Az épület története

Kanászház

A ház története jól követhető, részben a levéltári anyag, részben pedig a szomszédok, illetve a benne lakók vagy dolgozók emlékei segítségével.

Kustánszeg község képviselőtestületének jegyzőkönyveit olvasva kiderül, hogy az 1930-as évek közepétől szinte azonos időben romlik le a községi tulajdonú épületek állaga. Évről-évre kerülnek használhatatlan állapotba a körjegyzőségi iroda és lakás, (amely közös a szomszédos Csonkahegyháttal), a tűzoltószertár, a ravatalozó, a kovácsműhely, a körorvosi rendelő, de sürgős javításra szorul a jégverem és a dögkert kerítése, valamint a dűlőutakon átvezető gyaloghidak is.⁹ A jegyzőkönyvek leírásaiból képet nyerhetünk a régi, szigeteletlen, dohos épületek, düledező kerítések lepusztultságáról. A falu a háborús körülmények között, erején felül, sokéves adósságot vállalva építi újjá középületeit, halaszta, ami halasztható, apránként megvitatva a mindig felmerülő többletköltségeket. A kanászház építéséről az 1941. július 22-i közgyűlésen hozott határozatot a képviselőtestület,¹⁰ „mivel a községnek sertés pásztor lakásra nélkülözhetetlenül szüksége van” (ld. 6. kép). Az előterjesztő körjegyző a M. Kir. Áll. Építészeti Hivatal által felülvizsgált kész tervrajzot és költségvetést javasolta elfogadásra. Eszerint a ház „egy szoba konyha, kamra folyosó és padlásból áll”, építési költsége 7.380 Pengő

96 fillér. A költségek nagyságát érzékelteti, hogy 1937-ben és 38-ban a körjegyzői lak renoválására 6.416 Pengőt, a körjegyzői iroda építésére 10.716 Pengőt fizettek ki, a tűzoltószertár renoválása 1940-ben 650 Pengőbe, a hullaház építése pedig 536 Pengőbe került.¹¹

A pásztorok, különösen a kanászok a falusi társadalom peremén élő, többnyire igen szegény emberek közül kerültek ki, fizetésük túlnyomó részét természetben kapták meg, s ez legfőljebb a szűkös megélhetést biztosította,¹² s ha egy község „szolgálati lakást” épített számukra, az csakis a kor általános építkezési lehetőségeinek minimumát jelentette.¹³ Bár a mi esetünkben a képviselőtestület egy államilag jóváhagyott megoldást választott, ami Kustánszeg mai épületállományát is figyelembe véve valószínűleg nem volt erősen átlag alatti, tudjuk, hogy minden helyiség döngölt agyagpadlós meszelt falú volt, kerítés nem vette körül, s a gazdasági épületeket is csak egy fűskamra képviselte az udvarban az árnyékszék mellett, sőt kútja sem lévén a kanász felesége a szomszédba járt vizért.¹⁴ A villanyt pedig csak jóval az épület elkészülte után vezették be a faluba,¹⁵ tehát ez idő tájt a többi család is petróleumlámpával, ill. maximlámpával, gyertyával, méccsel világított.¹⁶

A falubeliek mondják, hogy három pásztorház is volt a faluban: egyik a felső-faluban (a Temető utcában), másik az alsó-faluban, (de nem a mostani helyen, hanem a Tánacsics utca végén), a harmadik meg Paraszán. Szentmihályi Imre 1963-as gyűjtése szerint a községben egykor jelentős volt a juhtartás, a régi, jómódú nemes családok nagyban tartottak birkát, később maguk a juhászok is.¹⁷ A másik adat Kustán Gábor Kis¹⁸ visszaemlékezése, amely szerint a 20. század elején még könnyű volt állatot tartani a sok és jó minőségű legelőn, meg sertést makkoltatni az erdőn. A pásztorok általában máshonnan költöztek be Kustánszegre, de sokan itt maradtak közülük. Leírja a juhászok, kanászok, gulyások különböző viseletét is, de már úgy, mint ami megszűnt, véglegesen a múlté, nem hozható vissza.¹⁹ Ma már nem emlékeznek arra, hogy a házakban más-más állattal foglalkozó pásztor lakott volna, csak kanászkra emlékeznek. „Itt se falubeli volt a kanász, de aztán itt maradt, itt halt meg.”²⁰ – mondja adatközlőm, aki a szomszédságban egy 1943-ban épült, a kanászházhoz igen hasonló beosztású, és később is hasonlóan átalakított épületben lakik, amelyet édesapjától örökölt. A telek nagysága és a portán álló gazdasági épületek: istálló, szénkamra, ólak azonban mutatják, hogy bár ők is a szegényebbek közé tartoztak, mégis egy fokkal följebb voltak a társadalmi „ranglétrán”.

Szentmihályi Imre 1963-ban már csak egy füstökonyhás házat talált Kustánszegben a Kossuth

utcában, azt is lakatlanul, romokban, ezen kívül még két régi, zsúptetős épület volt, összedülve a faluban.²¹ Az 1920-as években még mindig épültek zsúpos boronaházak, de már kéményesek, takaréktűzhellyel. Ezek utolsó példányai mostani gyűjtésünk idején vannak hasonló állapotban, mint a század közepén a kemencések voltak. Az 1940-es években „porheltesek” a konyhák, és a szobában is csikótűzhellyel vagy vaskályhával fűtöttek. A kemence – ahol volt – a külső kamrában kapott helyet, vagy az udvarban szabadon állt.

Kustánszegen 1960. december 17-én alakult meg a termelészövetkezet, amely aztán 1968. január 1-jén (a községi tanácshoz hasonlóan) egyesült a becsvölgyivel. A kanászház a község tulajdonából a szövetkezeté lett.

Italbolt

Az ötvenes években egy kocsmá volt a helységben. Hadnagy Lajos volt a kocsmáros, az ő házában egyik szobáját bérelte ki az ÁFÉSZ erre a célra. Hadnagy Lajos nyugdíjba menetele után, 1956 tavaszán Czuppon István vette át tőle a kocsmárosságot, de továbbra is ott jöttek össze délutánoként-estéknént, az udvaron kugliztak, bent gyertyafénynél kártyáztak, vagy beszélgettek, persze a kötelező poharazás mellett. 1956. október 23-án szesztilalmat vezettek be, de a helyiség természetesen ekkor sem volt üres.

1957-ben Hadnagy Lajos felmondta a kocsmabérletet, így költözött át az italbolt az ekkor már üresen álló kanászházba. 1957. március 23-án nyitottak.²² Előtte volt egy kevés felújítás: mindenhol kimeszeltek, a szoba padlóját megcsinálták és az akkor szokásos padlóolajjal felkenték, a konyha szürke cementlapos, a pitvar betonozott burkolatot kapott, a kamra pedig földpadlós, és ekkor még valószínűleg deszkafödém nélküli maradt.

A söntés a szobában volt, bútorzata pultból, állványból, három kis asztalból és székekből állt, meg egy rex-asztalból. Természetesen a kinti kugli továbbra is a legények fő szórakozása volt, előfordult, hogy csak másnap reggel értek haza. Srágli Bözsi néni így emlékszik vissza: „Régen a fiatalság micsoda nótákat vágtak kü, miko jöttek a kocsmából, az egész falu küállt hagatnyi!”²³

A kamrában, amelynek ablakára vasrácsot szereltek, az ászokfán voltak a hordók: 100-300 literesek, a konyhában meg a sört, élelmiszereket, égetett szeszt tárolták, később rekeszekben meg szalma között palackos borokat és üveges sört is.²⁴ Ételek közül csak a nem romlandó árut tartották, amire jól lehetett inni, konzerveket, ruszlit, üveges cseresznyepaprikát, stb. meg szendvicseket készítettek. A szeszféléket

különböző helyekről kellett összeszedni. A folyóbort a zalaegerszegi központból hozták, keretre adták ki, amelyet a MESZÖV állapított meg. A különféle kommersz szeszestalokat Nagykanizsáról, a palackozott borokat Budatétényből rendelték. Volt a faluban pálinkafőző, Nagy József Kas tulajdona. Természetesen azt is be kellett vinni a tsz-be, de onnan nem rendelhetek, csak az előírt helyekről az előírt mennyiséget.

Czuppon Istvántól 1958-ban felesége, Kustán Irma vette át az italbolt vezetését, utána Kovács Jenő Tito, végül Gerencsér Lajos Fazekas volt a kocsmáros. Közben 1960-ban, a falu többi épületével együtt az egykori kanászházba is bevezették a villanyt, s a gyertyafényes esti beszélgetések a nosztalgikus emlékek sorába emelkedtek.

Szolgálati lakás

A kanászház történetében újabb változást az 1971-es év hozott. Ekkor alkalmazott a tsz először magasabb iskolát végzett agronómust. Siklósi Vilmos – ifjú házasként, várandós feleségével – Budapestről költözött Kustánszegré.²⁵ A termelészövetkezet a házat a lehetőségekhez mérten komfortosította, hogy legalább valamilyen szinten kielégíthesse egy fiatal értelmiségi család szükségleteit, addig is, amíg végleges lakásmegoldást találnak. Ekkor került sor azokra az apróbb-nagyobb változtatásokra, amelyeket a hasonló házban lakó falubeliek is megtettek ezekben az években, vagy anyagi lehetőségeik jobb lévén, már korábban is: a lopott tornác nyílásait lezárták két ablakot és középen betétes szerkezetű bejárati ajtót építve be, a helyiségeket pedig funkciójuknak megfelelő burkolattal látták el. Ez a szobában fenyőfa deszkapadló, amely már nem olajos, hanem viaszolt, a tornácból lett előszobában a konyhához hasonló fekete szemcsés cementlap lefektetését jelentette, míg a kamrában csak beton aljzatot. (A vezetékes vizet csak később²⁶ vitték be a házba, amikor is nem törték át a konyha falát, hanem az előszoba belső oldalára szerelték fel az egyetlen csapot.) A szoba és az előszoba falát halványkék, illetve zöld enyves falfestékekkel festették le, amelyre hasonló színű, de sötétebb árnyalatú mintát hengereztek. A konyha és a kamra falai meszeltek maradtak.

A Siklósi házaspár csak másfél-két évig lakott az épületben, amelyet továbbra is a tsz használt szolgálati lakásnak 1992-es megszűnéséig. 1994-ben a kanászház visszakerült eredeti tulajdonosához a falu közösségéhez.²⁷ Funkció híján évekig üresen állt, hogy a közösség tagjainak kívánságára most emlékeket idéző látványos, a falu ünnepi pillanatainak egyik megbecsült helyszíne legyen.

A kanászház berendezése

Eredeti

Az alsó-falu kanászháza 1945 előtt a Tánicsics utcában volt. Ebben a házban élt Tamás János Landi a családjával. Az 1920-as, 30-as években ők voltak a falu kanásza. Tamásék beköltözők voltak, de Kustánszegen maradtak a szolgálat lejárta után is, mint sok társuk. Feladataik közé tartozott a házaknál a disznókat herélni, ezt mindig Landi János bácsi végezte. Azt mondják róla, hogy igen szép kort ért meg: 95 évesen temették el. A régi kanászház még boronafalú, zsúptetős, döngölt agyagpadlós épület volt, állapota nyilván nagyon leromlott, ha már a háború alatt újat akartak építeni helyette. Ez arra is utal, hogy a kanászék igen szegények lehettek. Szintén ennek a jele, hogy házuknál egy kecskét tartottak, amit igénytelensége, könnyű felnevelhetősége miatt a „szegények tehenének” neveznek.²⁸ A szobában még régi, nagyfiókos asztal állt, felvetett ág, a falon szentképek, mert a Landik katolikusok voltak. Sifonerjük nem volt, csak egy háromfiókos sublat, épített kályhájuk (szemeskályha) sem, csak egy kis hatos vaskályha. Bölcső minden háznál akadt. De ők nem a szobában aludtak, hanem a konyhában, a gyerekek meg az istállóban.

A konyhában falba rakott tűzhely volt magas volt a küszöb, és csak egy picike ablak nézett a pitarba. Onnan balra nyílt a szoba, jobbra pedig a kamra. A konyhában padok voltak, azon tartották az edényt.²⁹

Az előzőekben csak nagyon vázlatosan leírtak – hiszen az adatközlők gyermekkorukban jártak a szomszédságukban lévő régi kanászházban – nagyjából megfelelnek a 19. század közepén, vagy második felében uralkodó DNy-magyarországi lakásviszonyoknak, pontosabban azok még egyszerűbb, szegényesebb formáját képviselik.³⁰

Új

A Tamások után a Magaiak lettek Kustánszeg disznópásztorai: „Az öreg, a Magai János (sírfelirata szerint 1888-1944 között élt) volt fölül, a Zsiga fia meg lent az újban, a Gábor meg Paraszán. Gyula nevű fia pedig kéményseprő volt.”³¹ Az elmondottak szerint tehát Magai Zsigmond volt az első, aki az újonnan épített kanászházban lakott. Reformátusok voltak, mint ekkor még a falu többsége.

Ha két házat és berendezésüket összehasonlítjuk, érdekes megállapításokat tehetünk. A legfeltűnőbb az, hogy bár az új, államilag ajánlott tervek szerint készült pásztorház építőanyagait tekintve jóval korszerűbb a

nála akár egy évszázaddal is régebbi elődjénél, beosztását és méreteit³² tekintve semmivel sem különb annál. Az ablakok nagyságát viszont jelentősen megnövelték. A korábbi hatrészes helyett tíz, egyenként kb. 30×20 cm-es szemből álló kétszárnyú ablakok engedték be a fényt. Az egységes utcai homlokzat kialakítása miatt még a kamrára is ilyen szokatlan nagyságú nyílás került. A pitvarra néző konyhai ablak ugyan kisebb valamivel, de az üvegezett felső felű konyhaajtóval együtt így is elegendő világosságot engedett be. A más helyen ekkor már általánosan meglévő zsalugáter azonban hiányzott az ablakokról.

Az új házban már nem épített takaréktűzhely, hanem csikótűzhely (helyi meghatározás szerint „csikólábas porhelt”, vagy egyszerűen csak „lábas porhelt”) szolgált főzésre, s a szobában is nagyobb, kétrészes öntöttvas kályhával fűtöttek, amelynek mindkét fele hasáb alakú volt.

Evvel aztán végére is értünk a különbségeknek. A döngölt, síkalt agyagpadló, a gerendás deszkafödém, ill. a kamra nyitott volta már ismerős a korábbi épületből is. Voltak, akik úgy emlékeztek, hogy az új pásztorházhhoz ől is tartozott, de erről megoszlottak a vélemények.

Még szomorúbb a kép, ha a berendezést vizsgáljuk, noha az ezen a téren mutatkozó lemaradás nem a helység általános lakáskultúrájának, sokkal inkább a Magai család periferikus társadalmi és vagyoni helyzetének következménye.

A szomszédságban lakó Srágli Bözsi néni, aki a gyerekekkel együtt járt iskolába, így jellemzi a kanászék anyagi viszonyait: nem volt sok bútoruk nekik, sublótjuk volt, meg ládák, amiben a ruhákat tartották. Az ágyat szép ágytakaró helyett „lópakróc” fődte. Az asztalon semmi, az ablakon semmi. Fehér tányérok se voltak [náluk] csak cseréptányérok, meg egy padforma, azon voltak a nagyobb edények. Fa vödörben hordták a vizet. Ide tartozik még Geráth Lászlóné megjegyzése is: minden konyhában volt ág, de náluk nem „szelony” volt, hanem régi formájú parasztágy. Volt hokedli meg vizespad, ezek egyikén tartották a lavort a mosakodáshoz, meg a padon volt a mosogatómelence. A konyhában tartották a mosó- és a sütőteknőt meg néhány egyéb gyakran szükséges konyhai eszközt, míg a ritkábban használtaknak, mint pl. a káposztagyalyu, a kamrában volt a helye.

Megállapíthatjuk, hogy a pásztorház bútorzata, amely már a század elején szegényesebb, elmaradottabb volt, nemcsak a gazdagabb, és korábban polgárosodott örségi házak, hanem az átlagos tehetségű kustánszegi családok lakásának berendezésénél is, a huszadik század közepére végleg leszakadt még faluja szegényebb rétegének lakáskultúrájától is.

Mai

Az előzőekből kiderülhet, miért nem látta volna szívesen a mai Kustánszeg lakossága a pásztorház „eredeti” bútorzatát (vagy ahhoz lényegében hasonlót) a frissen rendbetett épületben. Az 1950-es évek után, főként pedig a tévesztés óta ugyanis gyökeresen megváltozott a lakásbelsővel kapcsolatos szemlélet, átalakultak, megnöttek a berendezésre vonatkozó igények. A föld és az alapvető gépek, szerszámok megvásárlási lehetőségétől megfosztott parasztok gyarapodó pénzüket tartós használati cikkekre, elsősorban bútorokra, nagyobb értékű háztartási eszközökre kezdték költeni, ezek lettek az új presztizstárgyak. A falu előtt már az 1920-as években ott volt a tiszteletes úrék polgári bútorzatának, a toalett-tükrös hálógarnitúrának, vagy a szalonbútoroknak és a zongorának a példája.³³ Ettől kezdve pedig egyre jobban hasonlítottak egymásra a falusi és városi bútorok, később már a berendezés módja is, míg napjainkra gyakorlatilag eltűnt a különbség falu és város lakáskultúrája között. Ezt a folyamatot az anyagi eszközök falu és város közötti nivellálódása és a hírközlő eszközök befolyása csak gyorsította.

Mivel a Balogh Miklós által vezetett História Kör és a Honismereti Falukör működése alig két évtizeddel esett későbbre a kanászházban bemutatni szándékozott berendezés koránál, nem lehet csodálkozni azon, hogy az általuk összegyűjtött anyagban nemigen találtunk mostani munkánkhoz felhasználható tárgyakat, hiszen azok a gyűjtemény összeállításakor még használatban lehettek. Így nem maradt más lehetőség, mint hogy újra gyűjtést hirdessünk a faluban. Az ügy nehézsége abban mutatkozott, hogy Kustánszeg lakói számára a „régibútor”, „régiedény”, egyáltalán bármi, ami régi, az legalábbis anyáinak, de még inkább nagy- vagy dédszüleiknek használati tárgyait, azaz a 19/20. század fordulójáról, vagy annál korábban származó dolgokat jelentette, de semmi esetre sem újabbakat az 1920-as éveknek a városihoz egyre inkább hasonló darabjainál. Eleinte általában negatív válaszokat kaptunk, senki sem tartott „régiségeket” az otthonában. Sokan fejüket csóválva, hitetlenül hallgatták, hogy saját, korábban kidobott, vagy még ma is használt, éppen csak a nyári konyhába, hegyre, vagy műhelybe „kitelepitett” bútorokra, lábasaikra, tányéraikra, poharaikra, stb. lenne szükségünk.³⁴ Néhányan azt is kétségbe vonták, hogy ezekre a nemrég száműzött eszközökre egyáltalán kíváncsi lesz valaki.

Végül összeállítottunk egy meglehetősen terjedelmes listát a szoba jöhető bútorokról és egyebekről, amelyet a lelkesedéséből az egész felújítás alatt semmit sem veszítő polgármester asszony eljuttatott a falu minden családjához. A bejelentett holmit azután a

házaknál járva kiválogattuk, majd a helyszínre szállítás után, lelkes önkéntesek segítségével megtisztítottuk és nagyjából berendeztük vele a szobát és a konyhát.

A munka igazán élvezetes része azonban csak ezután következett. A működésünket figyelemmel kísérő helyben lévő, vagy zalaegerszegi munkahelyükről hazafelé igyekvő kustánszegiek rendre benéztek felmérni az előhaladást. Amint meglátták a szépen alakuló enteriört, mindegyikükben felidéződött az időben többé vagy kevésbé távoli otthon szobájának, konyhájának belseje. Szinte mindenkinek eszébe jutott valami, a korra vagy az akkori körülményekre jellemző darab, amit szorgalmasan elő is kerítettek valamilyen ház egy szem előtt nem lévő sarkából. Így került a gyűjteménybe, és ezzel együtt a szoba falára a szép Vilma néni fiatalkori, színezett fotográfiája, vagy az éjjeliszekrénykére a „*kőkutya*” (kb. 25 centi magas keménycserép szobor, „nipp”).

A hokedli formájú, fedeles mosdóállvány, amely teljesen kiszorította a korábban vásárolt öntöttvas változatot, sok háznál még ma is használatban van, igaz, ma már csak az állatok körüli, vagy kerti, esetleg műhelybéli piszkos munka nyomaint öblítik le benne, mielőtt a lakásba bemennek. A laborok és vödörök együttesében is a lehetőségekhez képest megtartották a régebbi virágos festésűeket, ugyanúgy, mint a zománcos tűzhely, a „*porhelt*” virágos változatát. Az asszonyok úgy tudják, hogy „*a Tamás Gáboroknál benn volt a szobában egy kék-kockás asztali porhelt, 45-ben már megvolt nekik, ez volt az első a faluban, de nem használták, csak volt.*”³⁵

A berendezés igyekszik bemutatni egyes korábbi darabok továbbélését, folyamatos használatát. Sokáig őrizték a színes gyári gobelinszővésű ágytakaró-asztalterítő garnitúrát, vagy a hasonló technikával készült, de későbbi „*sarvasos falvédőt*”, (még az 1956-os születésű fiúgyermek is kapott ilyen a keresztanyjától, amikor megnősült!), a szárítottással hímezett konyhai falvédőket, amelyek itt-ott még ma is láthatók, esetleg felújított változatban, vagy az általában szintén nászajándékba kapott, csiszolt, vagy maratott mintájú pohárkészletet.

Sajnos a tárgyak összegyűjtése során kiderült, hogy nem tudjuk maradéktalanul megvalósítani eredeti terünket, összeállítani az 50-es, 60-as évek berendezését. Az ötvenes években még jórészt a korábbi bútorok voltak használatban, némileg másféle elrendezésben, mint a megelőző korszakban. Az úgynevezett „*páros ágy*” ekkor már általánosan elterjedt, az egymás mellé állított ágyak végébe előbb az asztal került három székkal, később a „*szelony*”. Ehhez az elrendezéshez már ruhásszekrény tartozott, esetenként kettő is. A rendelkezésünkre álló tárgyak tehát kissé

régebbi korszak berendezését mutatják: két különböző formájú, egy díszesebb és egy egyszerűbb ágy párhuzamos elrendezésben, egyetlen szekrénnel, kávaszerkezetű puhafa asztal, Thonet-székek ülőkékükön domború mintázattal, házi szövésű rongyszőnyegek, falra akasztható „fali ige,”³⁶ stb. Igaz több házban sokáig megmaradtak a régi stílusnak megfelelő szobák, az így létrejött belső kép azonban szegényesebbre sikerült az általunk elképzelnél. (ld. 7. és 8. kép) Az ajándékba kapott konyhabútorok azonban, – noha az egyes darabok más-más házból kerültek oda – „garnitúra jellegük” miatt, ami jórészt az átfestés következménye, tulajdonképpen jó tíz évvel későbbi állapotot tükröznek, mint a szobaberendezés. (ld. 9. és 10. kép) Korábban is voltak hasonló kinézetű és funkciójú darabok, de egy-egy konyhába csak kevés jutott belőlük, s mellettük megmaradtak a régebben használt padok, polcok, stelázi, stb. is.³⁷ Ezen az állapoton a későbbiek során úgy tudunk segíteni, hogy a szobát, kissé átrendezve, „tovább lökjük az időben”. A hatvanas évek kredences konyhabútorához az akkori idők „Béke” hálógarnitúrája lenne igazán megfelelő, de természetesen beérhetjük kevésbé „elegáns” változatokkal is.

A berendezés tehát nem egy konkrét ház, különösen nem az átlagosnál szegényebb kanász családot van hivatva reprezentálni, hanem a falu által általánosnak, és mint ilyen, hitelesnek tekinthető típust, amit az egyes tárgyak személyekhez kötött volta mindenki számára elfogadhatóvá tesz.

Ha ezt a képet összehasonlítjuk a szomszédos tájegységek hasonló korszakának lakáskultúrájával, tapasztalhatjuk, hogy a lemaradás, amely Göcsej vidékét és népét hosszú időn át végigkísérte, a huszadik század közepén is több évtizedes volt még. Mára azonban eltűnt a megkésettség, sőt bizonyos értelemben még előnyre is fordult. A hetvenes évek falusi kockaházai Kustánszegen szerencsére csak elenyésző számban épültek. A falukép nagyjából változatlan maradt, és a téglából épült régi gazdasági épületek érdekes színfoltjai a festői fekvésű községnek.

Összefoglalás

Kustánszeg községben a huszadik században három kanászház volt: a felső-faluban, az alsó-faluban és Paraszán. A II. világháború idejére a falu középületei – köztük az alsó-falusi kanászház is – erősen leromlottak, renoválni kellett őket, illetőleg újakat kellett építeni helyettük. Az új „disznópásztorház” építésére egy 1941-es képviselőtestületi döntés nyomán 1947-ben került sor.

A helyi téglagyár termékéből épült háromosztatú, nyitott pitvaros, földpadlós ház egy évtizedig a kanász és családja lakásául szolgált, akik igen szegény anyagi körülmények között éltek, kevés, nagyjából még 19. századi típust képviselő bútorokkal rendelkeztek.

1957-ben az akkor már üresen álló kanászházban a helyi ÁFÉSZ italboltot nyitott. A szoba hajópadló burkolatot kapott, itt alakították ki a söntést, a konyha és a kamra raktárként szolgált. Az épületbe 1960-ban vezették be a villanyt, 1989-ben pedig a vezetékes vizet.

Az 1970-es évek elejétől az immár tsz tulajdonú házat szolgálati lakásként hasznosították. Ezzel kapcsolatban ablakokkal és ajtóval zárták le a pitvar nyílásait, és felújították a belső burkolatokat.

A termelőszövetkezet megszűnése után az egykor kanászházat Kustánszeg önkormányzata kapta vissza, amely tervbe vette az épület felújítását, és benne a meglévő helytörténeti gyűjteményt anyagát kívánta méltó körülmények között elhelyezni.

A ház külső homlokzatát a régi formájára, nyitott tornácosra állítottuk vissza, a szobát és a konyhát az 1950-es, 60-as évek stílusában rendeztük be, a kamrában pedig polcrendszerrel állítottunk fel, amelyen a falu meglévő helytörténeti gyűjteményének – korban a berendezéshez nem illő – tárgyai kaptak helyet.

A kanászház megújulásához, látnivalóvá alakulásához a falu lakói és polgármestere nem csekély anyagi eszközzel, régi berendezési tárgyakkal, sok-sok munkával, főképpen igen lelkes hozzáállásával járult hozzá. Köszönet érte.

Jegyzetek:

- 1 Kustánszegi Kalendárium. Kustánszeg, 1992. 43. valamint NÉMETH Edit: A Kustánszegi Gyöngyös-bokréta története. Göcseji Múzeum Adattára (a továbbiakban GMA) 1525–91
- 2 Parasza: Kustánszegtől délnyugatra, kb. 1 kilométerre fekvő lakott hely, közigazgatásilag Kustánszeg része.
- 3 Kustánszegi Kalendárium. Kustánszeg, 1992. 38–42.
- 4 u.o. 53–56.
- 5 Ez az információ Szabó János leányától, a most 71 éves Fischer Antalné Szabó Rozáliától származik, aki a téglagyár fennállása alatt mint téglavető dolgozott a családi vállalkozásban. A gyár 1940-ben épült (ld. 2. kép), és a tsz megalakulásakor szövetkezeti tulajdonba került, amely mintegy másfél-kétéves működés után felszámolta. Kustánszegen ebben a két évtizedben nagyon sok család bontotta szét régi boronaházát, és épített a helyben készült jó vasas, kemény és nem törékeny téglából családi házat, gazdasági épületet.
- 6 Hogy a magam idézőjeles kifejezéseitől megkülönböztessem, az úgynevezett népi neveket kurziváltam.
- 7 Adatközlő: Srágli Józsefné Bödei Erzsébet (Kustánszeg, 1922).
- 8 Ezúton köszönöm meg Zámbo Ágnes és Baratta Egon szíves segítségét, amelyet az épület megtekintésével és szakmai tanácsaikkal nyújtottak.
- 9 Kustánszeg község képviselőtestületének jegyzőkönyve. Zala Megyei Levéltár (a továbbiakban ZML) V. 1714 B
- 10 2189/941. számú határozat u.o. 175–176.
- 11 u.o. 64–65; 104–106; 141; 178.
- 12 BENCsik János: A pásztorház. In: HOMÉ (XXV–XXVI) 1988. 610; 616. és 613.
- 13 H. CSUKÁS Györgyi: Pásztorházak, csöszházak. Magyar néprajz IV. Életmód Bp. 1997. 239.
- 14 „A Gyulai Sanyik kuttyáról horták a vizet fa vödörbe” Srágli Józsefné közlése. Gyűjtőnapló (Gyn.) 2003.07.03.
- 15 Táj és történelem. In: Kustánszegi kalendárium. Kustánszeg, 1992. 36.
- 16 Geráth László közlése Gyn. 2004.09.07. 3.
- 17 GMA 702–80. 2.
- 18 A faluban a sok azonos családnév miatt mindmáig rendszeres a ragadványnevek használata.
- 19 GMA 117. 23–24.
- 20 Srágli Józsefné Bödei Erzsébet közlése Gyn. 2003.07.03.
- 21 GMA 739–80. 11.
- 22 A kocsmaitalboltra vonatkozó adatok elsősorban Czuppon Istvántól (Zalaegerszeg, 1933) és feleségétől származnak, de a különböző beszélgetések alkalmával más falubeliek is megerősítették őket. Gyn. 2004.09.07. 1–2.
- 23 Gyn. 2003.06.03.
- 24 Czuppon Istvánné Kustán Irma (Kustánszeg, 1935) közlése. Gyn. 2004.09.07. 1.
- 25 Siklósi Vilmosné szíves közlése.
- 26 1989-ben
- 27 Németh Edit polgármester közlése nyomán.
- 28 „A Tamásoknak volt egy bökös kecskéjük.” Gyn. 2004.09.07. 2–3.
- 29 A bútortatról és egyebekről Geráth László és felesége szül.: Simon Piroska (Kustánszeg, 1937) adatai u.o. A nagyfiókos asztal valószínűleg 19. század első felére jellemző, keményfából készült X-lábú, bárdolt asztalt, a magas küszöb pedig a talpgerendát jelöl.
- 30 BIRÓ Friderika: Az Őrség ház- és lakáskultúrája a 18. század végétől napjainkig. Szombathely 1972. 90–111.
- 31 A Magai családról a Geráth házaspár, az új kanászhárról Srágli Józsefné közölt adatokat. Gyűjtőnaplókat ld. a korábbi jegyzetekben.
- 32 A már lassan fél évszázada szétbontott korábbi ház pontos méreteit természetesen nem ismerhetjük, 2003. nyarán azonban még állt a Táncsics utcában egy boronaház, amely a falubeliek szerint teljesen hasonló volt hozzá. Ennek, valamint egy Kossuth utcai, félg-meddig összedőlt tömésnéznek a méreteit megbecsülve bátran tehetjük a fenti kijelentést.
- 33 Az adatot Márkus Gyuláné Kustán Ilonka nénitől kaptam, aki több városi családnál, és a kustánszegi református lelkészéknél is volt cseléd. Gyn. 2004.09.07. 4.
- 34 Hasonló tapasztalataim rendszeresen vannak közelmúltunk egyre gyorsabban avuló tárgykultúrájának gyűjtése kapcsán. Néha hosszasan és részletesen kell leírni egy-egy – még öt-tíz évvel ezelőtt általánosan használt – tárgyat, hogy azután „Ja, azt! azt most égettem el/dobtam ki a tavasszal.” sajnálkozó felkiáltás után csalódottan távozzam.
- 35 Márkus Gyuláné közlése. Gyn. 2004.09.04. 3.
- 36 A reformátusok lakásában kemény lapra nyomtatott és a falra akasztott bibliai mondás.
- 37 Geráth Lászlóné Piri néni által elmondottakból összeállítva.

Einrichtung des Schweinehirtenhauses im Dorf

Es gab drei Schweinehirtenhäuser im Dorf Kustánszeg (Komitat Zala) während des zwanzigsten Jahrhunderts: im Ober- und im Unterdorf sowie im Dorfteil Parasza. Zur Zeit des II. Weltkrieges sind alle gemeindeeigenen Gebäuden des Dorfes in sehr schlechten Zustand geraten, sodaß sie renoviert oder gar gänzlich neu gebaut werden mußten. Zu dem Neubau des Schweinehirtenhauses im Unterdorf kam es nach einem Beschluß des Dorfrates von 1941 erst im Jahre 1947.

Das aus örtlichen Ziegelsteinen erbaute dreiteilige Haus mit offenem Vorhaus und mit gestampftem Lehmfußboden diente ein Jahrzehnt lang als Wohnhaus des Schweinehirten und seiner Familie, die unter armseligen Umständen lebten und nur wenige großenteils noch für das 19. Jahrhundert typische Möbelstücke besaßen.

1957 öffnete die örtliche Allgemeine Konsum- und Verkaufsgenossenschaft (AFESz) in dem damals ihr gehörenden und lehr stehenden Haus eine Kneipe. In der Stube wurde Holzfußboden verlegt und die Schenke ausgestattet, während die Küche und die Kammer als Lagerräume dienten. Das Gebäude bekam 1960 den Strohanschluss und 1989 wurde es an die Wasserleitung angeschlossen.

Ab der 1970-er Jahren wurde das Hirtenhaus (seit 1960 Eigentum der landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaft) als Dienstwohnung benutzt. Zu

diesem Zweck wurde das offene Vorhaus mit einer Eingangstür und zwei Fenstern zugeschlossen, der Fußboden und der Wandanstrich in jedem Raum erneuert.

Nach der Auflösung der Produktionsgenossenschaft ging das ehemalige Hirtenhaus wieder in Besitz des Dorfes Kustánszeg zurück. Der Gemeinderat hatte die Renovierung des Hauses vor, um die lokalgeschichtliche Sammlung einen guten und würdigen Schauplatz zu sichern.

Die Straßenfront wurde wiederhergestellt, das heißt, die Fenster und die Tür wurden von den Öffnungen des Vorhauses entfernt, die Stube und die Küche wurden im Stil der 1950-er und 60-er Jahren eingerichtet. In der Kammer wurden aber nur Regale aufgestellt, wo die verschiedenen Gegenstände der lokalgeschichtlichen Sammlung – die zu der Einrichtung des Hauses zeitgeschichtlich nicht passen – als eine Ausstellung gezeigt werden.

Zu der Erneuerung des Schweinehirtenhauses und zu seiner Umwandlung aus einem verlassenen Gebäude in eine Sehenswürdigkeit des Dorfes trugen sowohl die Einwohner als auch die Frau Bürgermeister mit nicht wenig Geld, mit alten Möbeln und Haushaltsmitteln, mit sehr viel Arbeit und vor allem mit Begeisterung bei. Vielen Dank dafür.

Übersetz von Mária Marx

1. kép: A kanásház felújítás előtt a Kossuth utca felől nézve (amatőr felvétel, 2003.)

2. kép: A Szabó testvérek téglagyára a kémény építése közben (amatőr felvétel, 1940.)

3. kép: A pitvar nyílásaiba beépített ablakok és ajtó (amatőr felvétel, 2003.)

7. kép: Szobabelső a felújítás után
(Mazur Ildikó felvétele, 2004.)

8. kép: Szobabelső a felújítás után
(Mazur Ildikó felvétele, 2004.)

9. kép: A konyha berendezése a felújítás után
(Mazur Ildikó felvétele, 2004.)

10. kép: A konyha berendezése a felújítás után
(Mazur Ildikó felvétele, 2004.)

Kostyál László

Zala megye képzőművészete a két világháború között

A számottevő vérvesztéssel járó első világháború utáni trianoni döntés Zala megye jelentős területének – a teljes csáktornyai és perlaki járás, illetve a nagykanizsai és az alsólendvai járás egy része – kihatását, és a szomszédos Jugoszláviához csatolását eredményezte. A trauma, miként a magyarság körében mindenhol, Zalában is meglehetősen mély volt, s jelentős szellemi válságot idézett elő, amihez a művészeti életben a három polgárosodó kisváros elvesztésének közvetlen kulturális hatása társult. A változatlan keretek és a változatlan külső formák mögött megváltozott a művészeti alkotások hangsúlya és hangvétele, a tematikának egyik központi elemévé vált a nemzeti tragédia. Az újabb európai művészeti áramlatok iránti megkésett és óvatos tájékozódás előtt is bezárultak a korábban a vidéki Magyarországon is meg-megtalált kiskapuk. E felszín alatti, s nem elsősorban a stílári változások teszik indokolttá, hogy az 1920-1945 közötti negyedszázadot önálló korszakként kezeljük, s így próbáljuk meg a művészeti életben zajló folyamatokat figyelemmel kísérni.

A 20. század első felének általános jelzőjeként – a képzőművészet terén – „a provinciális naturalizmus korszaká”-nak fogalmát vezette be néhány évvel ezelőtt jelen sorok írója.¹ Bár a jelző kicsit sommás, és célszerűnek tűnik árnyalni, alapvető megváltoztatására nincs szükség. A Zala megyében élő művészekre – talán az egyetlen Egry Józsefet leszámítva – illik a provinciális kifejezés, legalábbis ha ezt „vidékiek” értelemben, degradáló felhang nélkül használjuk. Nem tartoztak a magyar művészet élvonalába, nem láthatunk itt merész újításokat, karakterisztikusan egyéni megnyilvánulásokat, sem a korszakban második hullámával kibontakozó európai avantgárd jellegzetes attitűdjeit. A művészeti élet hűen tükrözte a csupán vékony értelmiségi réteggel bíró, elmaradott megye szellemi életét, amelynek megbízható, szürke konzervatívizmusa nem is igényelte az új törekvések által

keltett izgalmat és pezsgést. A művészek stílárián a 19. századi akadémikus, naturalisztikus hagyományokból indultak ki, melyeken a nagybányai művésztelenp immár szintén akadémikussá váló, frissebb szemlélete lazított egy kissé. A főiskoláról kikerülve stílusfejlődésük lezárult, hisz művészileg kevésbé iskolázott közönségük és megrendelőik nem is tolerálták volna a továbblépést. Erre az értetlenségre jó példa a zseniális Egry esete, akinek alkotásai a megyében visszhangtalanok maradtak. A langyosnak tekintett középszernél minőségükönél – Zala György, Kisfaludi Strobl Zsigmond, Boldogfai Farkas Sándor – vagy/és stílári igényességükönél – Schadl János, Szobotka Imre, Vajda Lajos – fogva többre vágó alkotók tanulmányait követően lehetőségek hiányában nem tértek haza. Az itt alkotó művészek többnyire az iskolák rajztanárai közül kerültek ki, a művészpályával megélhetési forrásként próbálkozó kevesek (Pataky Andor, Sass Brunner Ferenc) műtermi alkotásaik mellett elsősorban közösségi megbízások – pl. hősi emlékművek – és portrémegrendelések révén jutottak bevételhez. A másik oldalról viszont nem ritkán derék iparosok (szobafestők,² kőfaragók³) kaptak komolyabb művészi felkészültséget igénylő (hasonló jellegű) munkákat. A művészet és a kézművesség közötti határ számos esetben igen rugalmasnak bizonyult. Akár büszkén ki is húzhatnánk persze magunkat, hiszen ugyanebben az időben a dessauai BAUHAUS hangadói éppen eme határ eltörlésén fáradoztak, azonban Nyugat-Magyarország itteni szegletében e jelenség mögött összehasonlíthatatlanul más háttérrel kell látnunk, hisz éppen a kétféle tevékenység karakterisztikus szétválasztására lett volna szükség.

Az első megközelítésre kevés izgalmat sejtető képű tükre a vidéki kisvárosok világának, jellemzőnek is mondható Magyarországnak azokon a részeken, amelyekre éppen a fentebb felsoroltak miatt művészet-történet-írásunk kevésbé fordít figyelmet. Fejlődése,

megnyilvánulásai, alkotói mégsem tekinthetők indifferensnek a kutatás szempontjából, mert azt a csaknem mindenkor árnyékban maradó pólust képviseli, *amelyhez képest a napfény, azaz a figyelem ráirányul a másikra, de amely nélkül az a másik sem lenne az, ami.*

I. A művészeti élet keretei

A művészeti élet általános keretei jórészt hiányoztak. A művészetre való közösségi odafigyelés nem terjedt túl egy-egy megyei vagy városi ösztöndíj odaítélésén, vagy néhány kiállításnak a közgyűlési terembe történő befogadásán. A műpártolás meglehetősen esetleges volt. Bár 1924 nyarán Göbel Árpád zalaegerszegi és Pfeifer Elek nagykanizsai rajztanár kísérletet tett a zalai Műbarátok Körének felállítására⁴ – ennek feladata a zalai művésztehetségek felkutatása, pártolása és a képzőművészetek megkedveltetése lett volna –, a szervezetről a későbbiekben nem hallani, így a próbálkozás alighanem sikertelen maradt. Pfeifer ösztől már a szegedi főreáliskola tanára volt, s érkezését követően – szinte azonnal – megalapította a városban a festőiskolát (óhatatlanul az az érzésünk támad, hogy a végig nem vitt zalai próbálkozás valamiféle kompenzálásaként).⁵ A művészeknek a megyében – egészen 1943-ig⁶ – nem volt helyi szervezetük, előfordult azonban, hogy más város művészegyesületének kiállításán léptek fel.⁷ Az országos szervezetekben való esetleges aktívabb közreműködésükről nem tudunk⁸. A kiállításoknak nem volt állandó helyszíne, mondhatni, hogy azok szervezése ad hoc jelleggel történt. Kevés erre alkalmas tér volt még a megyében, a közgyűlési termek mellett elsősorban a szállodák és éttermek dísztermei. Zalaegerszegen az Arany Bárány, Nagykanizsán a Centrál és a Kaszinó, Keszthelyen az Amazon és a Hungária Szálló rendezte a legtöbb tárlatot. Vándorkiállítások gyakran éppen használaton kívüli bolthelyiségekben nyertek elhelyezést. Elsősorban növendékeiknek, ritkábban tanáraiknak rendeztek kiállításokat a középiskolák, egy-egy termüket kiürítve erre a célra. A korszak utolsó éveiben az újonnan épült keszthelyi Balatoni Múzeum számított a megye legrangosabb és legalkalmasabb kiállítóhelyének.

A tárlatok döntő többsége kereskedelmi jellegű volt, céljuk a kiállított alkotások eladása. Ismert művészek (leggyakrabban, több-kevesebb rendszerességgel Hénel Gusztáv és lánya, Margit fordult meg elsősorban Egerszegen és Kanizsán, de jártak itt Pettes József, Vastagh Gyula, Czencz János, Pécsi Pilch Dezső és mások is) hozták el és kínálták képeiket, máskor vándorkereskedők vagy művészházak rendeztek tárlatokat, gyakran neves festők alkotásaiból. A művek a közönség ízléséhez igazodtak, leggyakrabban a táj- és a zsánerképek. A közönséggel mélyebb

szinten kommunikálni óhajtó, vagy neki szellemi élményt kínáló, a kommercialitást háttérbe szorító mentalitás ritka, csupán egy-két nagy, igen sok alkotót felvonultató, földrajzilag jelentősebb (legalább megyeyeni) területet átfogó kiállítás (mint az 1925-ös zalaegerszegi [általános jellegű] nagy kiállítás, az 1936-os, szintén megyeszékhelyi Göcseji Hét keretében rendezett tárlat, vagy az 1934-es keszthelyi képzőművészeti kiállítás) esetén merült fel, de ott is inkább a kiállítás, mint a bemutatott anyag jellegéből fakadt. Ebből következően a művészet szerepe is más volt, mint napjainkban: a díszítő és a felhalmozási – köztereken a propagandisztikus – funkció domináns jelleggel bírt a szellemi érték-közvetítéssel, ízlés-formálással szemben.

A művészeti oktatást az iskolákban művész-rajz-tanárok végezték, a nagyobb középiskolákban – így Zalaegerszegen vagy Sümegen – ketten is, akik azonban nem csak szabadkézi, hanem műszaki rajzot is tanítottak. A képzőművészetnek gyakorlatilag ők voltak a letéteményesei. Tanítottak, festettek, kiállításokat rendeztek, előadásokat tartottak, szakértői véleményeket formáltak, megbecsült és elismert tagjai voltak városuk intelligenciájának. A felsőbb iskolai rajztanárok esetében természetesnek tűnt a művészi tevékenység. Nevüket a helyi sajtó leplezetlen büszkeséggel emlegeti, hisz máshol kiállított képekkel városuk hírnevét is öregbítették. Így írt például a Zalaegerszegi Újság emelkedett hangvételű tudósítást a Zalaegerszegről 1927-ben Győrbe távozott Kássa Gábor művésztanár új állomáshelyén nyitott bemutató kiállításának sikeréről.⁹

A művészeti oktatás másik formáját a szabadiskolák képezték. A legnagyobb hírnévre Sass Brunner Ferenc még 1908-ban alapított nagykanizsai szabadiskolája tett szert. Érdekessége, hogy a mester ennek keretei között ismerkedett meg későbbi feleségével, Farkas Böskével, akivel számos közös kiállítást rendeztek. Sassné Farkas Böske 1929-ben lányával együtt Indiába költözött, ahol képeivel komoly elismertséget szerzett. Sass Brunner több dunántúli városban is „állított fel” „festőművészeti iskolákat”,¹⁰ amelyek a gyakorlatban alighanem az általuk később Keszthelyen meghirdetett, hathetes festészeti és iparművészeti tanfolyamhoz¹¹ lehettek hasonlóak.

Az ilyen jellegű magántanfolyamok azonban veszélyeket is rejtettek magukban. 1926 év elején Radocza Lajos zalaegerszegi iparművész a helyi sajtóban és utcai plakátokon hirdette itteni iparművészeti tanfolyamát, melyet a Tompa utcai iskolában tartott. Szép számú hallgatóságától egy idő után pénzt szedett össze, hogy Bécsbe utazva nyersanyagot és szerzőségeket szerezzen be az oktatáshoz. Hoppon maradt tanítványai azután hiába várták vissza a „mestert”, ő

csak a nemzetközi körözés hatására fogatosított letartóztatását követően, rendőri kísérettel tért haza.¹²

A művészetre fogékony fiatalság körében nem maradt visszhang nélkül a rajztanárok erőfeszítései. A Zala megye által kibocsátott tehetségek száma a később valóban művésszé érőknél nagyobb volt, közülük többen a Képzőművészeti Főiskolára is eljutottak. Róluk egy-egy kiállításra, rövid pihenésre szóló hazatérésük kapcsán írt a korabeli sajtó, nagy részük későbbi sorsát nem ismerjük. Ilyen esemény volt a sümegi Guzsik Ödön és Laczkó Géza 1924-ben előbb Sümegen, majd Zalaegerszegen megrendezett kiállítása.¹³ A képzőművészeti akadémiára járó nagykanizsai növendék, Kozák Béla terveiről ugyancsak az újságból lehetett értesülni,¹⁴ akárcsak a „zalai őstehetségként” említett, gazdasági cselédből festővé avanzsált Buti Istvánnak az alispánhoz írt, művészeti tanulmányai támogatását kérő leveléről.¹⁵

A képzőművészet népszerűsítéséhez, az ízlés fejlesztéséhez nem csekély mértékben járult hozzá a megyében eltérő helyen és időben, más-más jelleggel jelentkező két művésztelepi kezdeményezés. Sümegen a nagyműveltségű polihisztor és múzeumigazgató, Darnay Kálmán indított akciót a Képzőművészeti Főiskola növendékeinek nyaraltatására.¹⁶ A művész-hallgatók megérkezését követően a szervezők – a Dunántúli Közművelődési Egyesület vezetői – már lényegesen merészebb terveket szövögettek: telket kértek a várostól és támogatást a kultuszminisztériumtól, hogy három, műteremmel ellátott művészházat és egy nagyobb, „internátus-szerű” épületet emelhessenek, amelyekből az ország határain kívülre került Nagybányai Művésztelep utódját alakítanák ki.¹⁷ Bár a telket megkapták, a merész elképzelés végül anyagi okokból nem valósulhatott meg, a főiskola hallgatói (Rudnay Gyula, majd Glatz Oszkár, Csók István növendékei) azonban éveken keresztül szívesen fogadott, visszatérő vendégei voltak a városnak. A fiatalok itt készült műveiket rendszeresen kiállították Sümeg mellett a megyeszékhelyen is.

Első ízben 1934-ben, kultuszminiszteri ösztöndíjjal,¹⁸ a nemzeti tematikára és formavilágra a korábinál is nagyobb hangsúlyt helyező törekvés keretében érkeztek a Göcsej településeire a Magyar Képzőművészeti Társaságának tagjai (Boromissza Tibor, Muhoray Mihály, Antal József, Némethy Béla, Hangai Szabó Miklós, Littkey György, Fáy Aladár, Büky Béla stb.), akik közül többen az itt töltött heteket, majd a zalaegerszegi göcseji kiállításon való nagysikerű bemutatkozást¹⁹ követően rendszeresen visszajártak festeni a zalai dombok közé. Bár esetükben szoros értelemben véve nem beszélhetünk művésztelepről, a csoport rendszeres (nyarankénti) itteni tevékenysége és egységes tematikája (a Göcsej táji szépségei és

folklorisztikus jellegzetességei) mégis megengedik, hogy így tekintünk rájuk. A csoportból Muhoray és Némethy dolgozott talán a legtöbbet a Göcsejben, előbbi 1937-ben már a negyedik kiállítását rendezte Zalaegerszegen.²⁰

1. kép: Muhoray Mihály: Göcseji dobos, 1930, olaj, vászon, ltsz. GM.54.2.

2. kép: Némethy Béla: Göcseji utcakép, 1935, olaj, vászon, Gm.ltsz.n.

A művészeti élet szervezésének legfontosabb eszköze a sajtó volt, ezen belül azonban a különböző orgánumok eltérő affinitást tanúsítottak a kultúra iránt. A mai értelemben vett megyei lap még nem volt, bár a Zalamegyei Újság vagy a Zalai Hírlap címéből következően is megpróbált a városinál szélesebb kitekintést nyújtani. Előbbi meglehetősen rendszerességgel tudósított a nem túl nagy gyakorisággal rendezett kiállításokról, igyekezvén közönséget is toborozni. Az ismertetők arra utalnak, hogy azok a művészethez

felszínesen értő újságírók tollából származnak. A kiállítások bemutatása mellett műtermi riportok, új épületekről, azok nagyobb freskóiról szóló ismertető, művészeti előadásokról szóló tudósítások is színesítették a lapot. Az országos sajtó tudósításai között a zalai művészeti események érthető módon nem játszottak vezető szerepet, azonban a jelentősebb tárlatokról egy-két eldugott ismertetés helyet kapott.²¹

II. A művészek

Mint már utaltunk rá, a két világháború között Zalában dolgozó művészeket stiláris megfontolások alapján elkülöníteni meglehetősen problematikus. Ebben a már ismertetett homogenizáló körülményeken túl az ekkor készült művészeti alkotások nagy részének pusztulása, de legalábbis az őket vizslató utókor látómezejéből történő kikerülése is közrejátszik. Múzeumba sajnos igen kis hányaduk került, ennek, a néhány köztéri alkotásnak és a sajtó híradásainak révén összeállítható kép nyilvánvalóan nem lehet teljes. Múzeumi közgyűjtemény korszakunk nagy részében csupán Sümegen volt, a Darnay Múzeum révén. A keszthelyi Balatoni Múzeum tényleges működését csak 1936-ban kezdte meg (s vette át a helyhiánnyal küzdő előbbi anyagát). A Sümegről Keszthelyre kerülő gyűjtemény a zalai festők közül csupán Egry József alkotásait őrzi ebből az időszakból.

A zalai születésű Egry 1918-ban, házasságkötését követően költözött Keszthelyre. Itt és Badacsonyomajon bontakozott ki balatoni ihletésű, a természeti jelenségeket mint médiumot felhasználó, fénytől izzó, zseniálisan egyéni piktúrája. Magányos óriásként élt, barátai voltak, követői azonban nem.²² Konzervatív ízlésű környezete nem volt elég érett pantheisztikus, a napfény és az atmoszféra vibrálását, a pillanat lényegét megragadó s azt a belső líra kifejezésének szolgálatába állító képeihez. „Egry József a modern magyar festőművészet egyik legértékesebb, élenjáró mestere... csodálatra méltó képeinek nagyrészen a Balaton fényei dominálnak. És ezeket a képeket Egry külföldi nagy sikerének színhelyén: Berlinben, Párizsban szeretik legjobban. Itt nálunk még mindig nem értik meg eléggé.” – írta a Zalai Hírlap a festő 1936-ban, a budapesti Mária Valéria utcában rendezett kiállítása kapcsán.²³ Valóban Egry gondolatvilága, művészi elvei, elvonatkoztató hajlama, sommázó figura-felfogása az 1920-as évek első felében párhuzamban álltak az Európa vezető galériáiban látható legújabb törekvések egy részével, de a zalai embereket még másfél évtizeddel később sem érintették meg. Igaz, legalább a sajtó felfigyelt tárlatára, de a megyében élő művészekre gyakorolt hatása csak jóval később, már a mester halála (1951) után mutatható ki.

3. kép: Egry József: Kávéházban, 1930-as évek, papír, akvarell és tus, ltsz. BM.58.305.

Bár jelentőségében nem mérhető Egryhez, nála korszakunkban nagyobb volt a kisugárzása Sass Brunner Ferencnek. Hollóssy-tanítvány volt Münchenben, s mesterét a nagybányai, majd a técsői művésztelepre is követte. Szabadiskoláival sokat tett a művészeti kultúra terjesztéséért. Bár fiatalabb korában a szecesszió is megérintette (*Két nőalak szobában*), a portréfestés mellett alapvetően a Hollóssy-körben magába szívott plein air jellegű tájfestés dominál képein. Művészi pályájának ívében cezúrát jelentett az I. világháborút követően az általa szívvel-lélekkel támogatott forradalmak bukása, majd a békeszerződés.²⁴ Bár 1921-ben elsősorban korábbi képeiből rendezett gyűjteményes kiállítást a Nemzeti Szalonban, piktúrájában ekkor már nagyobb hangsúlyt kaptak a moralizáló témák (*Ádám álma 1924*,²⁵ *Öreg koldus 1928*, *Csendélet koponyával*). Komor, a barnás tónusokra épülő színvilága a húszas évek közepén kezdett oldódni, s ekkor ismét nagyobb szerepet kaptak a tájképek.²⁶ Felesége és leánya Indiába távozását (1929) követően elhagyta Nagykanizsát, és Sümegen telepedett le. A korábban családjával közösen rendeztesen kiállító művész ekkortól visszavonultan élt (bár hazalátogató feleségével még szerepelt közös kiállításokon²⁷), e korszakából elsősorban portréi (e műfajt már korábban is kedvelte) ismertek (*Festetics Tasziló 1934*, *Tabódy Tibor főispán 1937*.²⁸).

4. kép: Sass (Brunner) Ferenc: Két nőalak szobában, 1920 körül, olaj, vászon, ltsz. TGyM.2001.34.2.

Sass felesége, Farkas Böske (1889-1950) művészete férje nyomdokain indult. Alkotói pályájának a tájképek és a portrék mellett jelentős részét képezték az iparművészeti alkotások (batikolt képek, lakásdíszek).²⁹ A háború utáni válság új utak keresésére, önnönmaga megtalálására sarkallta.³⁰ Festményein a húszas években kiemelkedő szerepet játszott a balatoni táj, e képei – üdítő kivételként – Egry művészetének ismeretéről tanúskodnak. Erre utal, hogy ő is felfedezte a fény képi szerepét, és képi eszközként való felhasználásának lehetőségét.³¹ Balatoni képeiből 1927-ben – férjével együtt – Nagykanizsa és Zalaegerszeg után a Dunántúl több városában is bemutatott kiállítást rendezett.³² Művészete, s ezzel együtt a fényhatások festői megragadása és értelmezése már Indiában teljesedett ki, azonban a balatoni tematika távozását követően is fel-felbukkan képein (*Esti Balaton Gyenesdiás felől, 1934.*).³³

Zala megye művészeti életének jellegzetes alakja volt a két világháború között Pataky Andor (1891-1945). Rajztanári képesítése volt ugyan – ezt még Bécsben szerezte 1912-ben, ahol a Wiener Werkstätteben önálló kiállítást is rendezett –, de csak két évet tanított fiatal korában a fővárosban. Ezt követően, 1923 körül költözött Türrjére, ahol inkább szobrokat készített, festett, keramikuskodott. A húszas években

5. kép: Sass-Brunner Erzsébet: Esti Balaton Gyenesdiás felől, 1934, olaj, vászon, ltsz. TGyM.87.8.

kiállítása volt az Iparművészeti Múzeumban és a Nemzeti Szalonban.³⁴ A korabeli (helyi) sajtó az ország jelentős művészei között emlegeti. Tevékeny részese volt a művészeti közéletnek, egyik szervezője 1925-ben a zalaegerszegi kiállítás művészeti szekciójának. Itt bemutatott alkotásait a Zalamegyei Újság tudósítja a tárlat legértékesebb részének tartotta.³⁵ Ugyancsak lelkesedve (s ami talán fontosabb: mély intuícióval) írt Fára József levéltár-igazgató Patakynak három másik művésszel közösen, 1926-ban rendezett zalaegerszegi kiállításáról: „Pataky a falu szobrása. Csak a falu művésze teremthette meg a fővárosban is feltűnést keltett Hegybíró. Pompás alak, amelyre azt mondta az egyik látogató „Hisz ez a szobor be van csípve“... Pataky általában a falusi élet derűsebbik oldalát látja műveiben... Állatszobrai... kitűnő megfigyelő képességéről tanúskodnak... Szobrai és keramikai tárgyai mellett komoly figyelmet érdemelnek akvarelljei, amik közül több tájképe, de különösen figurális tárgyú képei igen sikerültek”³⁶

6. kép: Pataky Andor: Vasútállomás, 1920, papír, akvarell, magántulajdon

Keramikusként népies, erőteljes színű díszítő motívumokat használt edényein³⁷ és kis fajansz szobrain egyaránt.³⁸ Egy, a műterméről megjelent fényképen³⁹ többek között egy feltehetően ebből az anyagból készült juhász-szobor látszik. A cifra szűrében, kalapos fejét lehajtva, erőteljes léptekkel ballagó juhászt két játékos bárány követi. Merészségét az adja, hogy a juhász nem a kompozíció középpontja felé, hanem attól távolodva halad. Egy másik kis szobor elefántot mintáz, egy harmadik turulmadarat, egy relief pedig két lófejet. Pataky művészetének legfőbb vonulatát azonban nem a kispasztikák, hanem a nagyméretű szobrok képezték.

A korszak legfontosabb feladatát a köztéri szobrászat terén a hősi emlékművek állítása jelentette. Zala megye falvaiban e megbízások oroszlánrésze Pataky Andornak jutott.⁴⁰ Emlékművei a szobrász keresettségére ellenére nem mutatnak kiemelkedő kvalitást, s egyben elárulják képességeinek határait is. E szobrok egyik vonulata trófeákat markoló turulmadarat, a másik akció közben lévő katonákat ábrázol. Hiányosságai elsősorban a felnagyított csavarodó testek és a mozgás ábrázolásakor ütköznek ki, azonban a vidéki körülmények között nem különösebben igényes műfaj mesterségbeli átlagát feltétlenül meghaladják.

7. kép: Pataky Andor: Az I. világháborús emlékmű részlete Mihályfán, 1934.

A rajztanárok közül a művészeti közéletben a zalaegerszegi reálgimnázium tanára, Göbel Árpád (1886-1931) volt a legaktívabb. A jelek szerint igazi misszióként élte meg hivatását, tanított, szervezett, kiállított. Oltárokat tervezett (a zalaszentiváni templomba, a válickapusztai kápolnába, az egerszegi katolikus házba),⁴¹ városi megbízásból portrét festett a városháza közgyűlési termébe,⁴² tankönyvet illusztrált,⁴³ máskor Nagykanizsán tartott előadásáról olvashatunk.⁴⁴ Képein többnyire városát és környezetét örökítette meg (*Zalaegerszeg látképe a csácsi hegyről*,⁴⁵ *Zalaistvándi látkép, Zalapartján, A Balaton Révfülöp mellett* stb.), azok igazi krónikásának bizonyult. A helyi újság igen nagyra tartotta alkotásait.⁴⁶ Az 1925. évi zalaegerszegi nagy kiállításon – melyen a művészeti szekció szervezője és az itteni (rész)kiállítás rendezője is volt⁴⁷ – Pataky mellett ő kapta a másik arany érmet.⁴⁸ 1930-ban egyéves ösztöndíjat kapott a Kultuszminisztériumtól a római Collegium Hungaricumra. Ebben az időben művészete a római magyar kultúrintézet támogatottjai által kialakított új irányzat, az olaszországi novocentoval rokonságot mutató római iskolához tartozott. Itáliából az Örök Város részleteit megörökítő, reneszánsz ihletésű vásznakat küldött haza. Részt vett a csoport 1931-es Nemzeti Szalon-beli kiállításán is,⁴⁹ röviddel hazatérése előtt azonban tragikus hirtelenséggel elhunyt.⁵⁰

8. kép: Göbel Árpád: Római palota, 1931, olaj, farost, ltsz. GM.81.4.

1921-től hat évig tanított Zalaegerszegen, Göbel kollégájaként a nagy tehetségű Kássa Gábor (1893-1961), Edvi Illés Aladár, Bosznay István, majd a kecskeméti művésztelepen Révész Imre tanítványa, a Magyar Akvarell- és Pasztellfestők Egyesületének későbbi titkára, az Állami Akvarell-díj 1943. évi nyertese. Tanártársánál kisebb intenzitással vett részt a közéletben. Képei közül különösen akvarelljeivel aratott sikereket, melyek főleg táj- és zsánerképek (*Esti hangulat, Szénagyűjtéskor, Őszi erdőrésztlet, Sajt vásár Hollandiában* stb.) voltak. Rendszeresen szerepelt közös tárlatokon Göbellel és Patakyyal, elsősorban persze Zalaegerszegen.⁵¹ 1926-ban állami ösztöndíjjal nagy jelentőségű, egyéni stílusának alakulására meghatározó hatást eredményező tanulmányutat tett Münchenbe, Nürnbergbe, majd a hollandiai Rothenburgba. Útja során Rotterdamban eredményes kiállítást rendezett kint készült képeiből.⁵² Ezt megelőzően két portrét is festett a vármegyeháza dísztermébe, ezek azonban nem tartoznak sikerült alkotásai közé.⁵³ Kássa igazán jelentős művésszé már Győrben, Sopronban, majd Budapesten érett, habár zalaegerszegi évei során is kapott meghívásokat a főváros és más városok tárlataira.⁵⁴

Nagykanizsán Pfeifer Elek (1882-1944 után) 1905-1924 között volt a piarista gimnázium tanára, a Sass házaspár mellett a város művészetének másik meghatározó alakja. A Sipeki Balás Béla főispánról festett színvonalas arcképe (1918) a vármegyeháza egykori reprezentatív portrégálériájának az első, zalai festőtől megrendelt darabja.⁵⁵ Zalai tevékenységének csupán utolsó évei érintik korszakunkat. A megyei Műbarátok Körének Göbellel közösen tervezett megszervezése előremutató kezdeményezés volt, amennyiben sikerrel jár, először jöhetett volna létre egy megyei kitekintésű, az egyes helyi központok (Zalaegerszeg, Nagykanizsa, Sümeg) művészeti törekvései között koordinációs lehetőséget kínáló egyesülés. Pfeifer festői stílusáról kevés információ áll rendelkezésünkre. Egy 1908-as kanizsai kiállításon tájbrázolásokkal jelentkezett, egy szegedi oltárképének (1935) ismertetője festészetét realisztikusnak, anyagszerűnek és akadémikusnak mondja.⁵⁶ Említett főispán-portréja alapján a jelzőket találónak mondhatjuk, s hozzátehetjük még ecsetjének finom érzékenységét.

Zalaegerszeg és Nagykanizsa mellett viszonylag pezsgő művészeti élet zajlott Sümegen is. Ennek központi alakjai közé tartozott a gimnázium két rajztanára, Fischer Ferenc (?-?, 1908-1932 között tanított Sümegen) és Römer Camilló (?-?, Sümegen 1922-1930 közt).⁵⁷ Mindketten rendszeres kiállítók voltak. A Pécssett született, és Sümegről ide is távozó Fischer „szinpompás” akvarellel vett részt az 1925-ös nagyegerszegi kiállításon.⁵⁸ 1932-ben a Magyar Asszonyok

Nemzeti Szövetsége sümegi iparművészeti kiállításán sümegi és balatoni tájképeit mutatta be.⁵⁹ Römer a festészet több ágában is jeleskedett. Ismertek voltak plakátjai,⁶⁰ korpuszt festett a dörögdi Bogay-birtokon állított keresztre,⁶¹ utóbb (1944) a kőszegi városházán lévő uralkodó-portrék restaurálására is vállalkozott.⁶² 1929-ben komoly sikert aratott a kaposvári Berzsenyi Dániel Művészeti Társaságnak a Nemzeti Szalonban rendezett kiállításán, amelyen mintegy húsz dunántúli festő vett részt.⁶³ Göbel Árpád balatoni tájképe mellett Römernek a sümegi várról festett akvarelljét választotta ki a szerkesztő az 1928-ban megjelent (a sorozat folytatására nem került sor) Zalai Évkönyvbe a megye képzőművészetének reprezentálására.⁶⁴ A kép előterében Sümeg főutcájának földszintes házai láthatók, a háttérben a vár romjaival. A biztos kézzel komponált, a részletek helyett a folthatásra törekvő alkotás nem árul el túl sokat alkotójáról, mégis ritka tanúbizonysága Römer tehetségének.

Sümeg legjelentősebb festője e korszakban azonban nem a két művésztanár, nem is a felesége távozását követően ide költöző Sass (Brunner) Ferenc, hanem Bakoss Tibor (1868-1950), az 1912. évi állami nagy akvarell díj nyertese. Egyetlen, a sümegi reáliskola tanáraként eltöltött tanév (1889/90) elegendő volt ahhoz, hogy Bakost végérvényesen eljegyezze magával a sümegi táj szépsége. Vissza-visszavért alkotni a festői kisvárosba, amely nyugdíjba menetelét (1921, ekkor retrospektív kiállítást rendezett a Nemzeti Szalonban, majd 1926-ban ismét) követően második otthonává vált. Rendszeresen itt töltötte a késő őszi és a téli hónapokat, s csak az idő jobbra fordultával tért haza, a somogyi Porrogra. Sümegen festett képeit itt, Keszthelyen, Zalaegerszegen, Szombathelyen rendezett tárlatain mutatta be.⁶⁵ A legjobb angol akvarellfestők munkáival egy szinten emlegetett vízfestményeinek fő témáit a parasztházak környéke, a baromfiudvarok, a poros vidéki utak képezték. Mesterien tudta megfesteni a tyúkok, libák jellegzetes mozdulatait, tollazatuk rajzát.⁶⁶ Az egyszerű, vidéki emberek élete iránt mutatkozó érzékenysége alapján Bakoss rokonságba állítható az alföldi festőkkel, azonban rá a sik puszta tájnal (ahol nagykőrösi, majd debreceni tanárként három évtizedet töltött) nagyobb hatással voltak a Dunántúl szeszélyes dombjai.

Az 1920-as és 1930-as évek fordulója jelentős változásokat hozott Zala megye képzőművészeti életében. A még 1924-ben Szegedre kinevezett Pfeifer Elek után néhány év leforgása alatt eltávozott a megyéből Kássa Gábor (1927), Sassné Farkas Böske (1929), Göbel Árpád (1930), Römer Camilló (1930), Fischer Ferenc (1932), vagyis azok a festők, akik az ekkor záruló évtizedben a vezető szerepet játszották. Bár távozásukban az 1927-31-es gazdasági válság

gyaníthatóan nem játszott elsőrendű szerepet, annak negatív hatásai felnagyították azt az űrt, amelyet maguk mögött hagytak. Az újonnan kinevezett rajztanárokat (mint Zalaegerszegezen Kaposi Antal, vagy az évtized közepén Tapolcáról ide érkező Frimmel Gyula) elsősorban pedagógusi hivatásuk kötötte le. A helyi művészeknek az előző évtizedben a későbbiekhez képest feltétlenül intenzívnek mondható kiállítási hajlama az 1930-as években erőteljesen meggyengült. A tárlatokat vendég művészek vagy galériák rendezték. Üdítő kivételnek számított 1934-ben a keszthelyi ünnepi hetek keretében, a Balatoni Múzeum egészen még el sem készült épületében megrendezett képzőművészeti kiállítás. Tanulságos rátekinteni az itt oklevéllel kitüntetett zalai képzőművészek névsorára. A Balatoni Szövetség oklevelét nyerte a türjei Pataky Andor, a zalaszántói Mikus Gyula, a keszthelyi művésztanár Korcsmáros János, a szintén keszthelyi Csik Jolán, a sümegi Sass (Brunner) Ferenc, az Indiában élő Sassné Farkas Böske és leánya, Sass-Brunner Erzsébet, a sümegi Járossy Gyula. Keszthely város elismerő oklevelét kapta többek között a tapolcai Frimmel Gyula és a lórántházi Vörös János.⁶⁷ Érdekes, hogy zalaegerszegi vagy nagykanizsai alkotó nincs közöttük, s szembetűnő Keszthelynek és környékének a túlsúlya. Ez arra enged következtetni, hogy a megyén belül az előző időszak prominenseinek távozásával a művészeti életben jóval nagyobb hangsúly esett a Balaton-parti városra.

Először találkozunk az elismertek között Mikus Gyula (1905-1996) nevével. Az östehetségű, művészeti iskolázatlan zalaszántói tanító egy új művésznemzedéket képvisel Zalában (Károly Gyula, Léránt Zoltán, Sándor Mátyás stb.), amelynek tagjai a harmincas évek közepétől jelentkeznek egyre erőteljesebben. Mikus polgári iskolai tanulmányait Tapolcán végezte, s a keszthelyi elismerést egykori rajztanárával, Frimmel Gyulával együtt kapta. Itt még szob-

rászként említik, s első országos bemutatkozásán, az 1935-ben megrendezett „A nő a művészetben” c. budapesti kiállításon is egy kispasztikával (*Csók*) szerepelt. Korai képein az erdős-dombos zalai tájat és lakóinak életét örökítette meg (*Zalai táj a Tátikával, Delelő csorda, Nyár*). A *Halottasmenet* c. képe a Múcsarnok 1939-es Téli Tárlatán nagy feltűnést keltve Halmos Izidor Életkép-díjat kapott. E kép témája (a hóviharral küszködő koporsóvivők) Szönyi Zebegényi temetés-ére emlékeztet, megközelítése és V alakra épülő kompozíciója azonban merész és újszerű, harmonizál a drámai hangvétellel. Szinte párdarabja az erőteljes fény-árnyék kontrasztokra építő *Utolsó kenet*. Kiváló komponáló készsége tükröződik vissza az atmoszferikus hatásokat érzékeltető, olykor a posztimpresszionizmushoz közelítő tájképein is. 1941-ben Keszthelyre helyezték át, művészeti elszigeteltsége ekkortól megszűnt, s rendre aratta sikereit a fővárosi tárlatokon. 1943-ban alapító tagja volt a Balatoni Múzeumban megalakult Mészöly Géza Társaságnak.⁶⁸ Ekkortól vált igazán a Balaton festőjévé, pályájának e szakasza azonban már kívül esik a jelen dolgozat témáján.

Csik Jolán (1887-?) művészi pályafutása rosszul adatolt. A Képzőművészeti Főiskolán Nádler Róbert, Glatz Oszkár, Deák Ébner Lajos tanítványa volt. Tanulmányait követően (valószínűleg 1917-ben) Kaposvárra telepedett. 1915-ben szerepelt először a Múcsarnokban egy akvarelllel, akkortól rendszeres kiállítója volt a rangos intézménynek, s ugyanígy a Nemzeti Szalonnak is. Az előbbi 1934-es Téli Tárlatán a *Téli udvar* c. képével vett részt, ekkor már bizonyosan keszthelyi lakos volt, s itt élt még 1951-ben is. Elsősorban csendéleteket és tájképeket festett. 1918-ban, a nőművészek Nemzeti Szalonban rendezett kiállítása kapcsán A Hét kritikusa a tehetségesek között emelte ki.⁶⁹ Zalai tevékenységéről a keszthelyi kiállítást leszámítva nem tudunk.⁷⁰

9. kép: Mikus Gyula: Balatoni táj, 1948, papír, akvarell, ltsz. BM.54.51.

Ugyancsak a Balaton-parti város festője volt Károly Gyula (1910-1989). Kandó László és Nagy Sándor tanítványaként, 1939-ben fejezte be a főiskolát. Művészetét az akadémikus stílus mellett mély valóságossága határozta meg. Alapvetően egyházi megbízásra dolgozott a veszprémi egyházmegye területén, freskókat és oltárképeket festett, a templomok korábbi berendezését restaurálta. 1935-ben készítette a balatonakali, 1936-ban (a főiskolán kihagyta az 1936/37-es tanévet) és 1939-ben a dörgicsei templom fal- és mennyezetképeit. E korai műveit historizáló hajlam és visszafogott kolorit jellemzi. Különösen jól sikerült balatonakali *Szent Család*-képe, ahol a kis Jézust tartó Szent József és a rokkája mellett ülő Szűzanya antikizáló épületrom előtt jelenik meg, derűs, arkádiai békességet sugárzó táji környezetben. A reneszánsz ihletésű kompozíció az akkor még főiskolás Károly mély elhivatottságáról és tehetségéről tanúskodik. Művészetének legtermékenyebb időszaka az 1960-as és 70-es évekre esett, vallásos indíttatása miatt azonban méltatlanul kevés megbecsülést kapott.⁷¹

10. kép: Károly Gyula: Zalavári lányok, 1930-as évek, olaj, vászon, magántulajdon

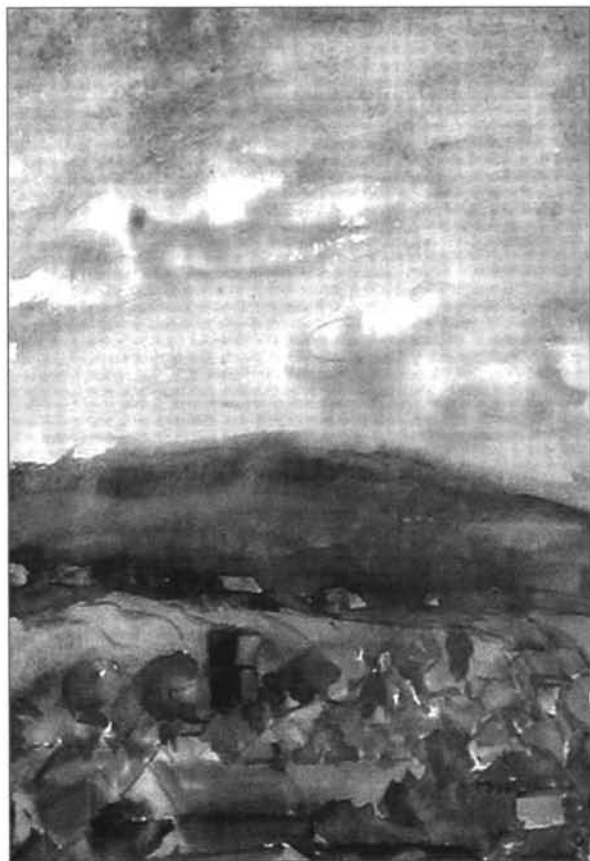
A harmincas évek második felében induló, fiatal művészek generációjához tartozott a nagykanizsai Sándor Mátyás (1905-1971) is. Művészeti iskolát nem végzett ugyan (Márton Ferenc tanítványa volt, majd Párizsban járt tanulmányúton), de 1947-ben művészeti szabadiskolát nyitott Nagykanizsán. 1937-ben a

Múterem csoportkiállításán három képpel vett részt. Falusi udvart ábrázoló, 1940-ben készült krétarajza (*Rada Mari háza tája*) biztos kézzel készült, hangulatos alkotás,⁷² jól illeszkedik a magyar piktúra szellemi megújulását a falusi élet körülményeinek és mindennapjainak bemutatásával összekapcsoló, e korban nagy hangsúlyt kapó törekvéshez, amelynek Zalában a Göcsej-kultusz előtérbe kerülése is köszönhető. Portréfestő-vénáját mutatja Rózsahegy Kálmánról festett arcképe.⁷³ 1947 után emigrált, Amerikában telepedett le, ahol folytatta itteni tevékenységét, szabadiskolát szervezett, portréfestéssel foglalkozott, s számos kiállítás résztvevője volt.⁷⁴

11. kép: Sándor Mátyás: Rada Mari háza tája, 1940, papír, akvarell, ltsz. TGyM.2001.16.

A visszahúzó, csendes természetű Kaposi Antal (1908-1978) Göbel Árpád utódjaként érkezett Zalaegerszegre. Kiállításokon nem vett részt, azonban vizslató szemmel járta a várost és az azt övező dombokat, s a látottakat többnyire akvarell technikával készült munkáin örökölte meg. Finom képeinek egymásba mosódó színei nem a részletek, inkább a pillanat hangulatának rögzítésére törekednek. Kaposi ismeretterjesztő előadásain is a művészeti tájékozottság mélyítésére törekedett.⁷⁵ Az iskolában keze alatt ismerkedett meg az agyagból való mintázás alapjaival a később keramikumművésszé érő Németh János, Zala megye művészetének emblemikus alakja.⁷⁶ Kaposi tanártársa volt a Tapolcáról 1935-ben a megyeszékhelyre került Frimmel Gyula (1894-1979), aki egy fiatalkori női portréja tanúsága szerint az art decoval is kacérkodott. Portrékat, csendéleteket, tájképeket festett, ecsetje alól került ki a tapolcai evangélikus templom *Jó Pásztor-oltárképe* (1933).⁷⁷ A tapolcai, később a zalaegerszegi utcákat, kerteket a krónikás hűségével és precizitásával, a részletekre is hangsúlyt helyező felfogásban festette meg. (*A tapolcai malomtó, Régi egerszegi temető* stb.)

12. kép: Kaposi Antal: Egerszegi házak a templom szentélyével, 1930-as évek, papír, akvarell, magántulajdon

13. kép: Frimmel Gyula: Női portré, 1920-as évek, olaj, vászon, magántulajdon

Tragikus sorsú, fiatalon elhunyt művész volt a Nemzeti Szalonban már 1926-ban bemutatkozó megyeszékhelyi Léránt Zoltán (1902-1936). Tehetségét szoba- és templomfestőként működő apjától örökölte. Az Iparművészeti Főiskolát 1921-1924 között végezte, a Képzőművészeti Főiskolát – Bosznai István és Csók István növendékeként – azonban 1926-ban, két év után, betegsége miatt abba kellett hagynia. Ezt követően visszavonultan, csak a festészetnek élt, meglehetősen nyomorúságos körülmények között.⁷⁸ Akvarell technikájú, igényes tájképei sokszor meglepően nagy méretűek. Télen-nyáron fáradhatatlanul járta Zalaegerszeg környékét és a göcseji szőlőhegyeket, hogy gyors ecsetvonásokkal papírra vesse azok szépségét, és időjárás okozta változásait. Erőtlen színhasználata és a látszólagos spontaneitás mögött is észrevehető biztos komponáló készsége ellenére igazi sikert csak a halála után két évvel, a műveiből a budapesti Múteremben megrendezett kiállítással aratott.

Zala megyének két olyan művésze is volt, akik korszakunk nagy részében ugyan távol éltek, de pályájukat a sajtó nyomon követte, s a világháború utolsó éveiben mindkettőjüket hazavetette a sors vihara, bár művészi hatást már csak a következő években gyakorolhattak. Az idősebbik Udvardi Ignác Ödön zalaegerszegi festő (1877-1961), akit a trianoni békeszerződést követően a nagyváradai premontrei gimnáziumból nyugdíjaztak, majd ezt követően – 1924-től – tizennégy évet töltött a nagybányai művésztelepen. 1940-ben Budapestre, majd 1943-ban Zalaegerszegre költözött. Nagybányán a plein air festésmódot a német expresszionizmus tájfelfogásával vegyítő második generáció, a neósok csoportjához tartozott. A talán hazatérte után készült, mindenesetre itteni témát feldolgozó *A zalai Baumgartner-malom c.* képén homogén, dekoratív színfoltok uralkodnak,⁷⁹ melyek az art deco hatásáról árulkodnak, és a művészetében a nagybányai impulzusok lezárulta utáni változásokat tükrözik.

Udvardinál húsz évvel volt fiatalabb a nagy tehetségű, expresszív izzástól fűtött szobrász, Vörös János (1897-1963). Az igen szegény családból származó Vörös a Képzőművészeti Főiskolát – itt Bory Jenő és Sidló Ferenc magán-növendéke volt – követően a fővárosban maradt, majd 1934-ben Sopronba költözött. Az 1934-es keszthelyi kiállításon még „lórántházi”-ként tartották számon. A „leghűségesebb város”-ban öntötte ki – Bory hatására betonból – a méltán feltűnést keltő Attila-szobrát, amelyre a zalai sajtó is felfigyelt.⁸⁰ Soproni évei alatt is tartotta a kapcsolatot Zala megyével, így például elkészítette a Szűzanya szobrát a Zalaegerszeg melletti ún. Csurgókútra,⁸¹ Páduai Szent Antal szobrát az egerszegi ferences zárda számára. 1942-ben Lentiben

14. kép: Vörös János: Kislány mellszobra, 1939, gipsz, ltsz. TGyM.99.34.

vállalt – a szobrászattól távol álló – munkát. 1943. december 20-án a zalaegerszegi városházán megalakuló Deák Ferenc Irodalmi és Művészeti Kör örökös tagjává, és a képzőművészeti szakosztály elnökévé választotta. Az akkor veszprémi püspök Mindszenty Józsefről készített, kisméretű portréja igen jó jellemábrázoló készségéről tanúskodik. 1946-ban készítette el a zalaegerszegi munkás-mártírok emlékművének rendkívül igényes plasztikájú dombor-művét.⁸²

Érdekes alakja volt a zalaegerszegi művészetnek Kaszaházi (Lacher) Antal (1883-1954). Sopronban,

Bécsben és Münchenben tanult festeni, négy évig Svájcban is dolgozott. 1914-ben jött haza Zalaegerszegre.⁸³ Tevékenységi köre az újságban feladott hirdetése alapján⁸⁴ meglehetősen szerteágazó volt, s azt még kiegészíthetjük a templomi restaurálással. Az 1925-ös zalaegerszegi nagy kiállításon a zsűri ezüstérmét ítélte neki, de nem a művészek között, hanem a „festőipar” szekciójában.⁸⁵ Azt sajnos nem említi a tudósítás, hogy az elismerést milyen kiállított produktummal érte el, egyértelmű azonban, hogy első-sorban iparosnak, és nem művésznek tekintették. Mindazonáltal komolyabb egyházi megbízásokat is kapott. A zalaszentiváni plébániatemplom szentélyének mennyezetére 1923-ban festette Mária megkoronázásának jelenetét.⁸⁶ A kicsit barokkos ízű, hideg, akadémikus stílusban készült, érzelmeket nem tükröző, mereven szimmetrikus kompozíció nyilvánvaló előképét még nem tudjuk azonosítani. Hasonló merevséget tükröz, ennek ellenére impozáns megjelenésű (már csak sokalakos volta miatt is) a zalaegerszegi evangélikus parókián látható „Luther a birodalmi gyűlés előtt” c. nagyméretű kompozíciója (1935) is, amelynek önálló invenciója szintén valószínűtlen. Kaszaházi kisebb képei és akvarelljei gyors ecsetvonásokról, és egy-egy becsúszó rajzbeli hibáról tanúskodnak. A festés nem hozott elegendő jövedelmet számára (a katolikus egyháztól kapott megrendelések kis számában állítólag a két világháború között Zalaegerszegen plébános Mindszenty-nek az evangélikus festő iránti averziója is megmutatkozott), ezért azt egy ecetgyár létesítésével egészítette ki.

15. kép: Kaszaházi (Lacher) Antal: Luther a birodalmi gyűlés előtt, 1935, olaj, vászon, a Zalaegerszegi Evangélikus Egyházközség tulajdona

Kaszaházi nem egyedül kacérkodott a „festőiparból” a „nagy művészet” területére tett kirándulásokkal. A csatári és a sárhidai templomba falképeket készítő Tornynos Ernő szobafestőről már tettünk említést.⁸⁷ Templomi (feltehetően díszítő-) festéssel, továbbá – hirdetése (1934) szerint – képkeretezéssel, keretjavítással és -aranyozással, üvegezéssel, kisebb képek festésével egyaránt foglalkozott Léránt János. A válickapusztai kápolna általa készített festő-dekorációját (1923) fia, az akkor az Iparművészeti Főiskolán tanuló Léránt Zoltán egészítette ki a Szent Család és Szent Erzsébet freskójával.⁸⁸

Zala megye két világháború közötti művészetének a kutatása még csak a kezdeténél tart. Számos alkotóról a nevén kívül semmit nem tudunk. A kiállítási tudósításokban említett, gyakran felettébb dicséret alkotások döntő többsége elveszett, megsemmisült, vagy lappang. Gyakran maguk a tudósítók sem tartoztak a művészethez magas fokon értők sorába. A mű-

zeumi gyűjteményekben véletlenszerűen megőrzött – többnyire – festmények kevés kivételtől eltekintve nem sorolhatók a fő művek közé. A jelenleg megrajzolható kép azonban így is jóval színesebbnek mutatkozik az eddig sejtettnél. Az érdeklődők előtt olyan művészpályák bontakoznak ki, amelyekre eddig méltánytalanul kevés figyelem irányult. Zala megye az itt élő művészekkel, azok kapcsolataival, kiállításaisaival, az innen elszármazott, de a szülőfölddel kapcsolatot tartó, maguknak komoly hírnevet szerzett alkotókkal – bár változó intenzitással – jelen volt a magyar művészeti közéletben, kimutathatóan leképezve annak konzervatív törekvéseit. A megyéből eltávozó, erőteljesebb reflektorfénybe kerülő művészek új környezetüknek hamarosan megbecsült, és talán szélesebb sajtónyilvánosságához is jutó tagjai lettek. Mindezek alapján remélni lehet, hogy a választott negyedszázad vázlatosan ismertetett zalai művészetéről elmondottak szélesebb körben is fel fogják kelteni az érdeklődést a magyar vidék kultúrájának e jellegzetes szegmense iránt.

Jegyzetek:

¹ Kostyál László: Zala megye képzőművészete a 20. században. In: Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére. Főszerk. Vándor László. Zalaegerszeg, 2000, 342–348; 342. és u.ő: Zala megye képzőművészete a 20. században, különös tekintettel a századvégre. In: ZALA'ART 2000. Szerk. Boncz Barnabás – Dr. Kostyál László, Zalaegerszeg, 2000, 4–10; 4.

² Önmagáért beszél a következő újsághirdetés szövege: „Lacher Antal festőipari műhelye, Zalaegerszeg, Rákóczi u. 38. Vállal szoba, templom, címfestést, a legdíszesebb kivitelig, úgyszintén épület- és bútormázolást. Tanulókat felvesz.” Zalamegyei Újság, 1925. márc. 12; 4. Lacher egyébként a festője a zalaszentiváni (1923), a zalaszentlászlói (1923) és a szentpéterúri (1931) katolikus templom freskóinak, a nemesrádói katolikus egyik (jobboldali), és a lenti evangélikus templom oltárképének is. A korabeli sajtóban szobafestőnek titulált Tornynos Ferenc festette a csatári és a sárhidai (valamint egy harmadik, itt nem pon-

tosított) templom falképeit. Zalamegyei Újság, 1923. aug. 5. és szept. 6. (Rudnyánszky Miklós tudósításai)

³ A keszthelyi sírkőfaragó, Kutasi Imre műhelyében köztéri szobrok is készültek, így hősi emlékmű (legalábbis a terve) Gógánfára, „fájdalmas vallási csoportozat” Zalagyömörőre. Keszthelyi Hírek, 1926. ápr. 25; 2. A zalaezerszegi Siposs Dezső kőfaragó a jelek szerint önállóan készítette a söjtöri és a pusztaszentlászlói hősi emlékművet, míg másokat Pataky Andor segítőjeként.

⁴ Zalamegyei Újság, 1924. aug. 23; 2.

⁵ Szegedi Új Nemzedék, 1934. máj. 20, a festőiskola tíz esztendő jubileuma kapcsán tudósít.

⁶ 1943. december 20-án alakult meg Zalaegerszegen a Deák Ferenc Irodalmi és Művészeti Kör (minden valószínűség szerint a 7. jegyzetben említett kaposvári Berzsényi Társaság mintájára). Ld. Kostyál László: Elfelejtett zalai művészekről. Udvardi Ignác Ödön, Vörös János, Károly Gyula. Zalai Kalendárium 1996, 239–247; 245.

- ⁷ Példaként említhető a jóval élénkebb kulturális étellel bíró somogyi megyeszékhely. A már 1904-ben megalakult kaposvári Berzsényi Dániel Művészeti Társaság 1929. évi kiállításán a Nemzeti Szalonban komoly sikert aratott a sümegi művész-tanár, Römer Camilló, s részt vett kollégája, Fischer Ferenc is. Nemzeti Újság, 1929. máj. 12. és máj. 30, valamint Képzőművészet, 1929. 21. sz. 143. A Berzsényi Társaságról ld. Géger Melinda: Képzőművészet Somogyban 1945-1990. Kaposvár 1998, 14.
- ⁸ Bár e kérdéstről nincsenek közvetlen forrásaink, az országos szervezetek által szervezett budapesti nagy csoportos kiállításokon nem vettek részt, ugyanakkor a Nemzeti Szalon és a Műcsarnok általános tárlataira el-eljutottak.
- ⁹ Zalamegyei Újság, 1927. nov. 4; 3, a Győri Hírlapot idézve.
- ¹⁰ Zalamegyei Újság, 1924. március 18; 2. Benedek Rezső: Sass Ferenc festőművész otthonában
- ¹¹ Keszthelyi Hírek, 1926. júl. 25; 2.
- ¹² Zalai Közlöny 1927. szept. 3; 3.
- ¹³ Zalamegyei Újság, 1924. szept. 4; 2. Talán csak véletlen nevegyezés, hogy 1937-es zalaegerszegi kiállítása kapcsán a Bakon élő festőművészről, Laczkó Gyuláról olvashatunk. Zalamegyei Újság, 1937. dec. 19; 2.
- ¹⁴ Látogatás egy fiatal kanizsai festőnél. Zalai Közlöny, 1928. júl. 8; 2-3.
- ¹⁵ Egy zalai östehetség levele az alispánhoz. Zalamegyei Újság, 1935. máj. 4; 2.
- ¹⁶ Sümeg és Szentgrót, 1925. máj. 17; 2. és 1925. jún. 7; 3.
- ¹⁷ Sümeg és Szentgrót, 1925. júl. 5; 1.
- ¹⁸ Zalamegyei Újság, 1935. 1; 2.
- ¹⁹ Zalamegyei Újság, 1935. szept. 8; 2.
- ²⁰ Zalamegyei Újság, 1937. dec. 17; 2. Ördög Margit – Muhoray György – Velkeiné Pócz Ilona: Muhoray Mihály (1898-1969), Budapest 1995, 20-23.
- ²¹ Így a helyi művészek 1926-os zalaegerszegi kiállításáról a Nemzeti Újság dec. 18-án, a Budapesti Hírlap dec. 19-én tudósított. A Pesti Hírlap 1927. okt. 4-én Göbel Árpádnak a zalaegerszegi szőnyeg- és ipari kiállítás keretében tartott tárlatáról ír elismerően.
- ²² Láncz Sándor: Egry József, Budapest, 1980.
- ²³ Zalai Hírlap, 1936. ápr. 5; 3.
- ²⁴ Kanizsai Enciklopédia. Szerk. Rikli Ferenc. Nagykanizsa, 1999, 283. (a szerző szócikke)
- ²⁵ Zalamegyei Újság, 1924. márc. 18; 2. Benedek Rezső: Sass Ferenc festőművész otthonában
- ²⁶ Zalai Közlöny, 1927. nov. 8; 3.
- ²⁷ Zalai Hírlap, 1936. febr. 9; 2. Sass Ferenc és világjáró családja nagysikerű kiállítása
- ²⁸ Előbbi a Helikon Kastélymúzeumban, utóbbi a Göcseji Múzeum gyűjteményében található, ltsz. K.54.19. Kostyál László: „Árpád hős magzatjai...” Zalai Múzeum 10 (2001), 257-275; 266. és 274, 24. kép
- ²⁹ Zalamegyei Újság, 1924. márc. 18; 2. Benedek Rezső: Sass Ferenc festőművész otthonában
- ³⁰ India varázsa. Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet kiállítása. Thury György Múzeum – Nagykanizsa 1988. Katalógus. Bethlenfalvy Géza bevezetője.
- ³¹ Zalai Közlöny, 1927. nov. 9; 2.
- ³² Zalai Közlöny, 1927. nov. 20; 6.
- ³³ Kanizsai Enciklopédia. Szerk. Rikli Ferenc. Nagykanizsa, 1999, 283. (a szerző szócikke)
- ³⁴ Békássy Jenő: Zala vármegye feltámadása Trianon után (Zalai fejek). Budapest, 1930, 450.
- ³⁵ Zalamegyei Újság, 1925. szept. 1; 2.
- ³⁶ Zalamegyei Újság, 1926. dec. 19, 3. Dr. Fára József: Kássa – Pataky kiállítás.
- ³⁷ Népies törekvések az iparművészetben. In: Magyar Művészet 1919-1945. Főszerk. Aradi Nóra. Bp. 1985, 311-325; 314.
- ³⁸ Zalamegyei Újság, 1924. dec. 11; 2. Zalai festők kiállítása Zalaegerszegen.
- ³⁹ Zalai évkönyv 1928. évre (Zalamegyei almanach). Szerk. N. Szabó Gyula. Zalaegerszeg, 1928, XXXVIII. kép.
- ⁴⁰ Ma a következő hősi emlékműveiről tudunk: Zalalövő 1920, Mihályfa 1934, Zalaistvánd 1935, Hottó 1936, Pacsa 1936, Söjtör 1937, Zalaszentgrót 1937, Kávás 1938, Zalaboldogfa 1938, Gyepükaján, Kisgörbő, Vindornyaszőlős.
- ⁴¹ Zalamegyei Újság, 1923. nov. 22; 2. Koósz József faszobrásznál. Göbel historizáló jellegű oltárterveit a fafaragó Koósz vitelezte ki.
- ⁴² Hertelendy Ferenc, a Zalavármegyei Gazdasági Egyesület elhunyt elnökének arcképe, sorsa ismeretlen. Zalamegyei Újság, 1925. dec. 22; 1.
- ⁴³ Zalamegyei Újság, 1925. szept. 1; 2.
- ⁴⁴ Zalamegyei Újság, 1929. dec. 24; 3.
- ⁴⁵ E kép szerepelt Göbel 1929. okt. 26-án, a zalaegerszegi „volt Báthori-féle üzlethelyiségben” megnyílt kiállításán, jelenleg a Göcseji Múzeum gyűjteményében van (ltsz. K.81.2.). Ld. Zalamegyei Újság, 1929. okt. 25; 2.
- ⁴⁶ Zalamegyei Újság 1924. jún. 15; 3, 1924. dec. 11; 2. stb.
- ⁴⁷ Zalamegyei Újság, 1925. aug. 28; 1.
- ⁴⁸ Zalamegyei Újság, 1925. okt. 24; 3.
- ⁴⁹ Tóth Antal: Külföldi magyar intézetek. In: Magyar Művészet 1919-1945. Főszerk. Aradi Nóra. Bp. 1985, 98-101; 100.
- ⁵⁰ A zalaegerszegi M. Kir. Állami Deák Ferenc reálgimnázium XXXV. értesítője az 1930-31. iskolai évről. Szerk. Péterffy Béla. Zalaegerszeg 1931, 3-4. Nekrológ a szerző feltüntetése nélkül.
- ⁵¹ Így 1924 júniusában a gimnáziumban (Zalamegyei Újság, 1924. jún. 15; 3.), 1924 decemberében a Bárány kávéházban (Zalamegyei Újság, 1924. dec. 11; 2.), az 1925-ös nagy egerszegi kiállításon (Zalamegyei Újság 1925. aug. 28; 2-3. és szept. 1; 2.), 1926 decemberében a vármegyeháza dísztermében (Zalamegyei Újság, 1926. dec. 19; 2-3.) stb.
- ⁵² Becht Rezső: Kássa Gábor 1893-1961. Soproni Szemle XVI. évf. 1962/1, 84-86. Zalamegyei Újság, 1926. okt. 3; 1-2.

- 53 Bosnyák Géza (1923, GM. Itsz. K.54.22.) és Kolbenschlag Béla (1925, GM. Itsz. K.54.28.) Kostyál László: „Árpád hős magzatjai...” i.m. 265. és 273–274, 20–21. kép.
- 54 1923-ban Gyász c. képével vett részt a Múcsarnok Tavaszi Tárlatán. 1927-ben nagyobb, részben Hollandiában készült anyagot mutatott be a Soproni Képzőművészeti Kör kiállításán. 1928-ban a Nemzeti Szalonban három képpel részt vett Képzőművészek Vidéki Szövetségének kiállításán, így a soproni egyesület mellett tagja lehetett e tömörülésnek. Azt nem tudhatjuk, hogy okkal feltételezett tagságai egerszegi éveiből, esetleg még korábbiól datálódna-e? Ugyancsak a katalógus tanúsága szerint a Nemzeti Szalon 1928-ban rendezett, 59. csoportkiállításán is bemutatta képeit. A Salamon Nándor által összeállított Kisalföldi művészek lexikona (Győr, 1998, 146–147. p.) viszonylag bőszéges életrajzot közöl Kássáról, a Zalaegerszegen töltött hat évről azonban érdekes módon semmit nem tud, igaz, életének ez a szakasza mindedig a legkevésbé dokumentált.
- 55 Ma a Göcseji Múzeum gyűjteményében, Itsz. K.54.23. Kostyál László: „Árpád hős magzatjai...” i.m. 265. és 273, 18. kép. Pfeifer megfestette IV. Károly portréját a Szombathelyi Püspökség megrendelésére, emellett több polgármester arcképét. Talán nem ok nélkül feltételezzük, hogy utóbbiak egyike vagy másika a kanizsai városháza számára készült. ld. Gaál Dezső: Pfeifer Elek oltárképe a szegedi Jézus Társaság templomában. Szegedi Új Nemzedék, 1935. febr. 20.
- 56 Magyar Paizs 1908. jún. 11. és Gaál Dezső: Pfeiffer Elek... i.m.
- 57 A sümegi m. kir. áll. Kisfaludy Sándor Reálgymnázium értesítője 1930, 4. és 1932, 6–7.
- 58 Zalamegyei Újság, 1925. aug. 28; 2.
- 59 Nemzeti Újság, 1931. nov. 2.
- 60 Sümeg és Szentgrót, 1925. ápr. 5, 1–2.
- 61 Sümeg és Szentgrót, 1926. máj. 12, 2.
- 62 Pesti Hírlap, 1944. szept. 24, 5.
- 63 Sümeg és Szentgrót, 1929. jún. 2; 3. Ld. a 6. jegyzetet is.
- 64 Zalai évkönyv 1928. évre (Zalamegyei almanach). Szerk. N. Szabó Gyula. Zalaegerszeg, 1928, XXXVII. (az aláírásban tévesen XLVII.) kép.
- 65 Tóth Ervin: Szentől szembe Bakoss Tibor képzőművészeti hagyatékával (1868-1950). Alföld 1961/1; 92–94.
- 66 Dr. Szabó Ákos András: Magyar festők és grafikusok életrajzi lexikona I. Nyíregyháza 2002, 45–46.
- 67 Zalamegyei Újság, 1934. szept. 28; 2.
- 68 Körmenyi Erika: Keszthely, Mikus Gyula Emlékiállítás. Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 585. Bp. 1998.
- 69 A Hét, 1918. ápr. 28, 267.
- 70 A MTA Művészettörténeti Kutatóintézet magyar művészeti lexikon-adattára alapján.
- 71 Kostyál László: Károly Gyula emlékezete. Zalaegerszeg, évszám nélkül. Magánkiadás. Kostyál László: Elfelejtett zalai ... i.m. 246–247.
- 72 Thury György Múzeum Itsz. K.2001.16.
- 73 Színházi Magazin, 1941. dec. 3; 9. A MTA Művészettörténeti Kutatóintézet magyar művészeti lexikon-adattára alapján.
- 74 Dr. Szabó Ákos András: Magyar festők és grafikusok életrajzi lexikona I. Nyíregyháza 2002, 353.
- 75 Borbás György: Kaposi Antal 1908-1978. In: A zalaegerszegi Zrínyi Miklós Gimnázium évkönyve az 1994-95. tanévről. Zalaegerszeg 1995, 64; Kortárs Magyar Művészeti Lexikon 2. Főszerk. Fitz Péter. Budapest 200, 282–283. Wehner Tibor szócikke.
- 76 Németh János: Gyökerek. Gondolatok családról, mesterségről, művészetről. Zalaegerszeg 2002, 27.
- 77 Kertész Károly: Tapolcai életrajzi lexikon, Tapolca, 2000, 75.
- 78 A művész életrajzát öccse, Léránt Károly állította össze s küldte el a művész tervezett emlékkiállítására az akkori Zala Megyei Tanács VB. Művelődési Osztályára. A kézirat ma a Göcseji Múzeum Adattárában található. Életkörülményeinek hű tükré, hogy vízfestményei nem egyszer csomagolópapírra készültek.
- 79 Kostyál László: Egy csaknem elfelejtett nagybányai festőről: Udvardy Ignác Ödön. IN: Nagybánya művészete. Kiállítás a nagybányai művésztelep alapításának 100. évfordulója alkalmából. Katalógus, Budapest MNG 1996, 326–333.
- 80 Zalamegyei Újság 1935. júl. 31; 1–2. Vörös János újabb nagyszabású alkotáson dolgozik.
- 81 Zalamegyei Újság, 1934. okt. 4; 2–3.
- 82 Kostyál László: Elfelejtett zalai... i.m. 244–246. A Mindszenty-portrét a nagykanizsai Thury György Múzeum őrzi, Itsz. K. 99.15.
- 83 Kaszaházi életrajzi adatait lánya, Illés Józsefné adatközléséből ismerjük. A festő iskoláinak jellegéről nem tudunk. GM Adattár 2186–99.
- 84 Ld. 2. jegyzet
- 85 Zalamegyei Újság, 1925. szept. 8; 2.
- 86 Zalamegyei Újság, 1923. jún. 24; 2. F.J: A zalaszentiváni templom.
- 87 Ld. 3. jegyzet
- 88 Zalamegyei Újság, 1923. szept. 25; 2, újsághirdetése Zalamegyei Újság, 1934. nov. 23; 5. és dec. 16; 8.

